HAAR WERK

© 1989 Uitgeverij SUA
Omslag: Studio Tint/Huug Schipper, Den Haag
Vertaling summary: Nancy Boeije-Kelly
Druk: SSN, Nijmegen

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Bruijn, Jeanne de

Haar werk: vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch
en emancipatorisch perspectief / Jeanne de Bruijn. - Amsterdam : SUA
Ook verschenen als proefschrift Wageningen, 1989. -
Met lit. opg. - Met samenvatting in het Engels.
ISBN 90-6222-185-8
SISO 318.4 UDC 316:331.101.23-055.2 NUGI 652
Trefw.: vrouwenarbeid ; sociologie / arbeidssociologie

Jeanne de Bruijn

HAAR WERK

VROUWENARBEID EN ARBEIDSSOCIOLOGIE
IN HISTORISCH EN EMANCIPATORISCH PERSPECTIEF

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van
doctor in de landbouwwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus,
dr. H.C. van der Plas,
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 28 juni 1989
des namiddags te vier uur in de aula
van de Landbouwuniversiteit te Wageningen

Uitgeverij SUA Amsterdam

Promotoren: dr. A.L. Mok, hoogleraar in de sociologie van arbeid en technologie.
dr. ir. C.J. Weeda, hoogleraar emancipatievraagstukken en vrouwenstudies, Rijksuniversiteit Groningen.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD 7

1. VRAAGSTELLINGEN EN INTRODUCTIE 8

2. HISTORISCHE WORTELS VAN HET ONDERZOEK NAAR VROUWENARBEID (1870-1920) 27

2.1 Maatschappelijke achtergronden en vrouwenarbeid 29
2.2 Onderzoek naar vrouwenarbeid 48
2.3 Academische aandacht voor vrouwenarbeid en arbeidsvraagstukken 71
2.4 Samenvatting 81
Noten 100

3. BESTRIJDING VAN VROUWENARBEID ZONDER ONDERZOEK; SOCIOLOGIE ZONDER ARBEID (1920-1940) 108

3.1 Maatschappelijke achtergrond en vrouwenarbeid in het Interbellum 109
3.2 Vrouwenarbeidonderzoek in het Interbellum 121
3.3 Sociologie zonder arbeid 128
3.4 Slotbeschouwing: sociologie zonder arbeid c.q. vrouwenarbeid 137
Noten 154

4. VROUWENARBEID TUSSEN PEDAGOGISCHE NORMEN, ECONOMISCHE BELANGEN EN GEZINSBELANGEN: GEEN VRAAGSTUK VOOR DE ARBEIDSSOCIOLOGIE (1945-1960) 159

4.1 Maatschappelijke achtergrond 1945-1960 160
4.2 Onderzoek naar vrouwenarbeid: de jeugdige vrouwelijke arbeidskracht en de gehuwde vrouw 176
4.3 Arbeids- en bedrijfsvraagstukken in de periode 1945-1960 196
4.4 Samenvatting 223
Noten 227

5. DE BUITENSHUIS WERKENDE GEHUWDE VROUW; VROUWENARBEID EEN GEZINSPROBLEEM; MANAGEMENTSOCIOLOGIE IN DISCREDIET (1960-1975) 238

5.1 Maatschappelijke ontwikkelingen 239
5.2 Vrouwenarbeidstudies vanuit gezinsperspectief 249
5.3 Managementsociologie in discrediet; het ontstaan van de sociologie van arbeid en beroep 260
5.4 Samenvatting 282
Noten 286

6. VROUWENARBEIDONDERZOEK EN ARBEIDSSOCIOLOGIE NA 1975 293

6.1 Maatschappelijke ontwikkelingen 295
6.2 Vrouwenarbeidonderzoek 302
6.3 Arbeidssociologische studies 342
6.4 Samenvatting 356
Noten 363

7. SAMENVATTING EN CONCLUSIES 368

LITERATUURLIJST 395

SUMMARY 430

CURRICULUM 440

Voorwoord

Jarenlange belangstelling voor de wetenschap van vrouwenarbeid en plezier in het onderzoekswerk op dat terrein vormen de basis voor dit boek. Voor het doorzetten van deze dissertatie dank ik op de eerste plaats mijn promotor, professor Albert Mok. Zijn enthousiasmerende begeleiding heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld. Hij zette mij op het spoor van de relatie tussen de wetenschap over vrouwenarbeid en de arbeidssociologie. Door zijn kennis van de geschiedenis van de arbeidssociologie heb ik een belangrijk leerproces doorgemaakt. Voorts dank ik mijn tweede promotor professor Iteke Weeda voor haar niet aflatende stimulans en voor haar bijdragen over de gezinssociologie. In onze diverse discussies over onderwerpen die in dit boek worden aangesneden, gaf ze blijk van een vaak verrassende en nuchtere kijk op de wetenschap. Dit boek is geschreven vanuit een in de loop der jaren sterk gegroeide belangstelling voor de geschiedenis van mijn vak. Mijn Groningse leermeester en inmiddels emeritus-hoogleraar Ger Harmsen heeft daarvoor de basis gelegd. Hem bedank ik voor de begeleiding bij mijn eerste schreden op het pad van de maatschappijwetenschap. Hij is lange tijd een inspirerend voorbeeld geweest, zowel in onderzoek als didactiek.

In het bijzonder bedank ik mijn collega-onderzoeksters drs. Margo Brouns, drs. Alie Schokker en drs. Greetje Timmerman voor hun bijdragen van diverse aard en voor hun waardevol commentaar op de voorlaatste versie van dit proefschrift. Naar de historica drs. Mineke Bosch gaat eenzelfde woord van dank uit voor haar kritische kanttekeningen bij het hoofdstuk over de periode 1870-1920. Tenslotte een blijk van mijn waardering voor Ruud Vreeman en Annie Oude Avenhuis, omdat ze al die jaren in het project zijn blijven geloven. Mijn ouders dank ik voor de kansen en de vrijheid die ze mij van jongsaf aan hebben gegeven.

Met alle betekenis die daar in ligt,
draag ik dit boek op aan Hanko Nienaber.

Groningen, juni 1989 Jeanne de Bruijn

1. VRAAGSTELLINGEN EN INTRODUCTIE

INLEIDING

Deze studie gaat over de geschiedenis van vrouwenarbeidonderzoek in Nederland in relatie tot de arbeidssociologie. Het idee voor deze studie is ontstaan vanuit jarenlang empirisch onderzoek bij de Projektgroep Vrouwenarbeid (opgericht in 1974) aan het Sociologisch Instituut in Groningen.

Met de opkomst van vrouwenstudies aan de Nederlandse universiteiten, vanaf het midden van de jaren zeventig, groeit ook de belangstelling voor vrouwenarbeidvraagstukken in de sociale wetenschappen. Vrouwenstudies, voortgekomen uit de vrouwenbeweging vanaf eind jaren zestig, beogen in tal van bestaande wetenschappelijke disciplines de kennishiaten ten aanzien van vrouwen en hun leefwereld op te vullen, de traditionele vooronderstellingen hierover te bekritiseren en nieuwe vraagstellingen, objecten van onderzoek en theorievorming te ontwikkelen. De kern van de inzet komt voort uit de politisering van nieuwe thema's door de vrouwenbeweging.

Twee centrale kwesties zijn: ten eerste de verhoudingen tussen de seksen, welke door de vrouwenbeweging in veel dimensies als een maatschappelijke machtsverhouding worden gethematiseerd, en ten tweede het opvatten van privézaken, zoals huishoudelijk werk, seksualiteit en moederschap, als maatschappelijke vraagstukken. Ook in het onderzoek naar vrouwenarbeid vanaf 1975 spelen deze kwesties een belangrijke rol. De nadruk ligt in eerste instantie op een herdefiniëring van het begrip arbeid en wel door ook de taken in de privésfeer als arbeid te thematiseren. Nieuw is dat betaalde vrouwenarbeid voor het eerst als arbeidssociologisch vraagstuk wordt gesteld. Tot dan toe had vanuit gezinssociologisch perspectief vooral de omvang van de arbeidsparticipatie in relatie tot de gezinsrol van vrouwen vrijwel alle aandacht gekregen.

Het vrouwenarbeidonderzoek na 1975 heeft veelal als doel te voorzien in de kennishiaten over de aard van het werk van vrouwen, hun arbeidspositie, arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden. Gaandeweg ontstaan naast deze veelal beschrijvende en evaluatieve studies ook studies met een meer verklarend karakter. De vraagstellingen worden gericht op de verschillen en ongelijkheid in arbeidsposities tussen de seksen en op de mechanismen die deze genereren en continueren.

In de loop van de jaren tachtig gaan de thema's in vrouwenarbeidonderzoek meer overeenkomsten vertonen met die in de arbeidssociologie. Het zijn echter nog grotendeels twee aparte tradities, hetgeen zich uit in zowel een arbeidsverdeling naar sekse onder de onderzoekers/sters als in inhoudelijke zin. Wat betreft vrouwenarbeidstudies zijn het voornamelijk vrouwelijke onderzoekers die het onderzoek verrichten, het 'algemene' arbeidssociologi-

sche onderzoek wordt grotendeels door mannelijke onderzoekers uitgevoerd.

Wat betreft inhoudelijke verschillen valt bijvoorbeeld op, dat in arbeidssociologische studies vergelijkingen tussen de seksen vrijwel nooit een essentieel onderdeel uitmaken van de analyse, terwijl deze bij vrouwenarbeidstudies meestal centraal staan. Daaruit vloeit voort dat het verschijnsel van de arbeidsverdeling tussen de seksen in vrouwenarbeidstudies een belangrijk onderdeel van de vraagstellingen vormt, in beschrijvende of verklarende zin, dan wel op zichzelf als te verklaren verschijnsel. In de meeste arbeidssociologische studies daarentegen ontbreekt de aandacht voor déze vorm van arbeidsverdeling nog geheel of grotendeels.

Ook conceptuele kritieken vanuit vrouwenstudies, op centrale begrippen in de arbeidssociologie, dringen pas op bescheiden schaal door in de dominante onderzoekslijnen en -thema's van de arbeidssociologische discipline. Deze scheidslijnen zijn aanleiding geworden om terug te gaan in de geschiedenis en het ontstaan van beide tradities aan elkaar te relateren. Het is een zoekproces geworden naar de historische tradities in het onderzoek naar vrouwenarbeid in Nederland, naar de maatschappelijke factoren die daarop van invloed zijn geweest en naar de scheidslijnen en raakvlakken met de (arbeids)sociologie. Welke verschuivingen in invalshoeken, thema's en doelstellingen zijn er in vrouwenarbeidstudies geweest en wat is de aandacht voor vrouwenarbeid in de (arbeids)sociologie geweest? Is er in dat historisch licht bezien tussen beide tradities recentelijk misschien juist sprake van meer integratie en potentiële mogelijkheden daartoe dan ooit daarvoor?

De wenselijkheid van een (toekomstige) arbeidssociologie waarin van een integratie van de beide tradities sprake is, zowel in theoretisch opzicht als in de onderzoekspraktijk, vormt hierbij de achtergrond. Dit boek beoogt met de kennis van de historisch gegroeide scheidslijnen en raakvlakken in de beide wetenschapstradities daaraan een zinvolle bijdrage te leveren.

DE VRAAGSTELLINGEN

De drie centrale vraagstellingen van deze studie worden in het onderstaande ingeleid. De eerste vraag heeft voornamelijk betrekking op de eerste periode, 1870-1920, de andere twee vragen betreffen alle periodes (1870-1988).

De maatschappelijke positie van de vrouw in de negentiende eeuw wordt nog geheel bepaald door de positie van haar vader of echtgenoot, dus door haar positie in gezin en huwelijk (= standenpositie) en níet door haar (potentiële) positie op de arbeidsmarkt (= klassepositie). De negentiende-eeuwse samenleving is daarom vanuit de positie van vrouwen als een standenmaatschappij te karakteriseren. In dit licht komt de vrouwenarbeidkwestie vanuit geheel verschillende perspectieven op de politiek-maatschappelijke agenda.

Vanuit het perspectief van vrouwen uit de burgerij moest vrouwenarbeid uit de sfeer van de schande en de onzichtbaarheid worden gehaald en als arbeid worden erkend. Door diverse vrouwen afkomstig uit de burgerij en door enkele vrouwen van socialistische huize wordt eind negentiende eeuw

het recht op betaalde arbeid voor de vrouw aan de orde gesteld.

Daarentegen is de vrouwenarbeidkwestie vanuit het perspectief van de socialistische (arbeiders)beweging een armoede- en uitbuitingsvraagstuk en vormt als zodanig een onderdeel van de sociale kwestie. Het streven vanuit dit perspectief is gericht op wettelijke arbeidsbescherming van vrouwen en is in de praktijk meer een strijd voor recht op tijd voor verzorging van gezin en huishouden dan een strijd voor recht op betaald werk voor vrouwen.

Vanuit confessionele hoek wordt het veel vroegere socialistische streven naar arbeidsbescherming voor vrouwen eind negentiende eeuw vervangen door een roep om verbodsbepalingen ten aanzien van buitenshuisarbeid van gehuwde vrouwen. Voor confessionelen is het vrouwenarbeidvraagstuk op de eerste plaats een zedelijkheidsvraagstuk. Buitenshuisarbeid van vrouwen is tegen de goede zeden en de betreffende vrouwen zijn onzedelijk of worden door de omstandigheden onzedelijk gemaakt.

Eind negentiende eeuw en begin twintigste eeuw is een bloeiperiode van de vrouwenbeweging. Het is de periode waarin de eerste gegevensverzameling over arbeidslevens van vrouwen in ons land en de eerste onderzoeken hiernaar plaatsvinden. Voor deze periode zal nagegaan worden:

Welke groepen en personen nemen de kennisverzameling over en het onderzoek naar vrouwenarbeid ter hand, vanuit welke perspectieven, en welke belangen vertegenwoordigen zij?

Deze vraagstelling heeft dus vooral betrekking op de eerste periode. Daarom komen de verschillende perspectieven en het maatschappelijk draagvlak voor het onderzoek hierbij uitvoeriger aan de orde dan in de andere periodes het geval zal zijn.

De tweede vraagstelling betreft de wijze waarop vrouwenarbeid in onderzoek wordt gethematiseerd. De eerste kennisvergaring over arbeidslevens van vrouwen vindt geheel buiten de academische wetenschap plaats. In de loop van deze eeuw zal het verschijnsel vrouwenarbeid of aspecten daarvan tot onderwerp van academische studie worden. Nagegaan zal worden hoe vraagstukken betreffende vrouwenarbeid wetenschappelijk als probleem worden gedefinieerd. De wijze waarop en de mate waarin vrouwenarbeidkwesties tot onderwerp van onderzoek worden hangt, zo zal blijken, sterk samen met politiek-maatschappelijke ontwikkelingen en met de opvattingen over buitenshuisarbeid voor vrouwen in de betreffende periodes. De geschiedenis van het vrouwenarbeidonderzoek wordt daarom beschreven in relatie tot de politiek-maatschappelijke context. De tweede centrale vraag van deze studie gaat over deze ontwikkelingen in het vrouwenarbeidonderzoek in Nederland:

Hoe worden vrouwenarbeidvraagstukken in de loop van deze eeuw wetenschappelijk gethematiseerd en in welke (sub)disciplines geschiedt dit? In hoeverre is de thematisering te begrijpen vanuit factoren gelegen in de politiek-maatschappelijke context in de betreffende periodes?

De derde vraagstelling betreft de aandacht voor vrouwenarbeid in de (arbeids)sociologie. De sociologie in het algemeen en de arbeidssociologie in het

bijzonder hebben in Nederland een geheel eigen ontstaanstraditie. Het gaat echter in deze studie níet om een internationale vergelijking. Die component zal slechts zijdelings enige aandacht krijgen. Evenmin vindt een reconstructie plaats van de gehele Nederlandse (arbeids)sociologie in relatie tot de maatschappelijke context. Alleen voor zover nodig voor het volgen van deze onderzoekstraditie wordt hierop ingegaan.

Waar het in dit boek wel om gaat, is een specifieke belichting te geven van de ontwikkelingen vanuit het perspectief van de aandacht voor vrouwenarbeidvraagstukken in deze tak van de sociologie. Nagegaan zal worden in hoeverre vrouwelijke werknemers en vrouwenarbeid aandacht krijgen in (arbeids)sociologische onderzoeken, welke vooronderstellingen daarbij het uitgangspunt vormen en in hoeverre op deze punten in de loop der tijd veranderingen optreden. Hoewel hierbij uiteraard ook de maatschappelijke ontwikkelingen een belangrijke rol hebben gespeeld, gaat het mij vooral om de inhoudelijke ontwikkelingen in de (arbeids)sociologie. In hoeverre zijn deze méde een factor geweest bij het ontbreken van aandacht voor het sekseverschil en voor vrouwenarbeid, dan wel bij de wijze waarop deze aandacht krijgen in de discipline?

Op grond hiervan zouden de scheidslijnen en mogelijke raakvlakken in de historische ontwikkeling van vrouwenarbeidonderzoek en arbeidssociologie zichtbaar kunnen worden gemaakt. Mogelijk kunnen daardoor in historisch perspectief ook de recente ontwikkelingen in vrouwenarbeidstudies en arbeidssociologisch onderzoek beter worden geplaatst en geïnterpreteerd.
De derde centrale vraagstelling van deze studie luidt dan:

> **In hoeverre hebben het sekseverschil en vrouwenarbeid in de Nederlandse (arbeids)sociologie in het verleden aandacht gekregen en is daarvan recentelijk verhoudingsgewijs meer sprake? Wat is de relatie tussen de tradities in vrouwenarbeidonderzoek en (arbeids)sociologisch onderzoek in de verschillende periodes? Vallen de scheidslijnen en raakvlakken in verleden en heden méde te verklaren vanuit de aard van de ontwikkelingen van de (arbeids)sociologische discipline zelf?**

In bovenstaande wordt van (arbeids)sociologie gesproken, omdat voor de Tweede Wereldoorlog, zoals zal blijken, van een academische arbeidssociologie nog geen sprake is. De differentiatie in subdisciplines vindt pas na 1945 plaats.

CENTRALE BEGRIPPEN EN NOTIES

Enkele begrippen en noties die in de vraagstellingen centraal staan, behoeven in het kader van deze studie enige toelichting en nadere omschrijving.

Arbeid

Wat als arbeid wordt beschouwd en hoe de verschillende vormen van arbeid worden gewaardeerd, zijn kwesties van maatschappelijke krachtsverhoudingen en worden bepaald door de posities die groepen en individuen daarin inne-

men. Daardoor hebben in de loop van de geschiedenis de definities en de waardering van arbeid diverse veranderingen ondergaan. Tot aan de industriële revolutie werd arbeid waarschijnlijk zelden als iets hoogstaands gekarakteriseerd of beleefd. Sinds Adam Smith (1723-1790) komt het idee dat arbeid een positieve waarde op zich kan hebben, langzamerhand centraal te staan. Meer nog geldt dit voor het werk van Karl Marx (1818-1883), waarin de mens in de eerste plaats gezien wordt als een wezen dat bestaat door via arbeid aan de natuur te onttrekken wat voor een acceptabel bestaan noodzakelijk is (Hamaker 1981).

De centrale waardering van arbeid in het maatschappelijk gebeuren vindt in deze eeuw verdere voortzetting. Vanaf de Tweede Wereldoorlog wordt zowel politiek-maatschappelijk als wetenschappelijk de betekenis van arbeid meestal vanuit twee invalshoeken belicht: de betekenis van arbeid voor de maatschappij én voor het individu. In ethisch-juridische termen gaat het dan om respectievelijk de plicht tot arbeid en het recht op arbeid. Het eerste krijgt vaak relatief meer aandacht dan het laatste. De betekenis van arbeid voor de samenleving als geheel (arbeid als plicht) wordt grotendeels bepaald geacht door de kenmerken van ons arbeidsbestel zoals die in het industrieel kapitalisme vorm en inhoud kregen. Bij arbeid gaan de gedachten dan in eerste instantie uit naar betaalde werkzaamheden, verricht in het kader van arbeidsorganisaties. Arbeid wordt daarmee begripsmatig beperkt tot economisch produktieve arbeid, verricht binnen een institutioneel kader. Deze vorm van arbeid voorziet dan in de belangrijkste maatschappelijke behoeften aan goederen en diensten en in de verdeling daarvan. Tevens wordt aan het verrichten van dergelijke arbeid het recht op inkomen, status, macht, aanzien en dergelijke gekoppeld. In het afgelopen decennium is op dit arbeidsbegrip kritiek ontstaan die tenminste tweeledig is.

Ten eerste valt onder het beperkte arbeidsbegrip slechts een deel van de activiteiten die gericht zijn op de bevrediging van menselijke i.c. maatschappelijke behoeften, namelijk die activiteiten die een zekere marktwaarde hebben en beloond worden. De wijze waarop menselijke bezigheden worden erkend, gehonoreerd en opgenomen in institutioneel verband, wordt bepaald door de sociaal-economische en culturele orde waaronder we leven. Andere vormen van arbeid, onbetaald, onvrijwillig of vrijwillig en al of niet in georganiseerd verband, vallen daarmee buiten het arbeidsbegrip.

Een tweede kritiekpunt op het genoemde arbeidsbegrip is, dat daarin wordt verondersteld dat er een consensus is over wat nuttige (economisch produktieve) arbeid is voor dé maatschappij als geheel. Dat de definitie van wat maatschappelijk nuttige arbeid is en de maatschappelijke waardering van arbeid, beide afhankelijk zijn van de posities die groepen of individuen binnen en buiten het arbeidsbestel innemen, wordt buiten beschouwing gelaten.

Binnen het kader van het hierboven genoemde arbeidsbegrip (economisch produktieve arbeid binnen arbeidsorganisaties) wordt vervolgens bij de betekenis van arbeid voor het individu vooral gedoeld op arbeid als de voornaamste bezigheid die een individueel menselijk bestaan mogelijk maakt en

zin geeft. Het gaat dan niet om de opbrengst van arbeidsactiviteiten voor de maatschappij, maar om de arbeidstaken en de betekenis daarvan voor de personen die deze verrichten. De niet-economische aspecten van arbeid komen hier in beeld, zoals de beleving van arbeid, de zelfstandigheid in het werk, de sociale relaties, de stijl waarin leiding wordt gegeven, de mogelijkheden tot zelfontplooiing en de vormen van inspraak en medezeggenschap in besluitvormingsprocessen (Hamaker 1981). Ook hierop is de kritiek van toepassing, dat deze zaken in belangrijke mate bepaald worden door de posities van groepen en individuen binnen en buiten het arbeidsbestel. In hoeverre de kwaliteit en zinvolheid van arbeidstaken en de kwalificatie van personen objectieve dan wel subjectieve zaken zijn, wordt dan punt van discussie (De Sitter 1982, Doorewaard e.a. 1983, Buitelaar/Vreeman 1985).

Vrouwenarbeid

Bovengenoemde kritieken op het beperkte arbeidsbegrip en op afhankelijkheid van belangenposities bij definiëring en waardering van arbeid spelen met name een rol wanneer het gaat om de door vrouwen verrichte arbeid. Zeker in het verleden, maar ook heden ten dage valt veel arbeid die vrouwen verrichten niet onder het beperkte arbeidsbegrip. Bijvoorbeeld het onbetaalde huishoudelijke werk viel en valt er niet onder. Ook andere vormen van arbeid in de privésfeer, direct of indirect betaald (via het inkomen van de vader of echtgenoot) zoals huisarbeid, huisindustriële arbeid, meewerken in het familiebedrijf, thuiswerk en dergelijke werden en worden niet of maar tot op zekere hoogte zichtbaar in statistieken en onderzoek, gebaseerd op een arbeidsbegrip beperkt tot geïnstitutionaliseerde arbeidsorganisaties.

De onzichtbaarheid van vrouwenarbeid heeft in de onderzoekstraditie van vrouwenarbeid, zo zal blijken, een belangrijke rol gespeeld, vooral tijdens de twee bloeiperiodes van de vrouwenbeweging. In de eerste feministische golf gaat het om het zichtbaar maken van slecht of heimelijk betaalde vrouwenarbeid onder zowel openbare verhoudingen als privéverhoudingen. In de tweede feministische golf gaat het vooral om het zichtbaar maken van de onbetaalde vrouwenarbeid in de privésfeer (Meulenbelt 1975).

Het is tevens een van de kritiekpunten op het 'algemene' arbeidsonderzoek en het daarin gehanteerde beperkte arbeidsbegrip. De onzichtbaarheid van vrouwenarbeid zou daardoor mede in stand gehouden zijn. De kritiek betreft niet alleen het uitsluiten van economische waarde van vrouwenarbeid onder privéverhoudingen. Het betreft ook de betekenis en doorwerking van het verplichtende karakter van deze arbeid voor de waardering van vrouwenarbeid in de openbare sfeer. Hierdoor verschillen tevens de kennisbelangen van vrouwen met die van mannen en eveneens die van vrouwen onderling.

Daar waar vrouwenarbeid het object van onderzoek vormt, dringt de scheidslijn tussen arbeid in de openbare sfeer en arbeid in de privésfeer zich haast vanzelf als problematisch op. Dit geldt sterker naarmate men verder terug gaat in de geschiedenis. Vrouwenarbeid onder privéverhoudingen (huishoudelijke arbeid, meewerken in de landbouw, visserij en het winkelbedrijf, dienstbode-arbeid, huisindustrie) maken, teruggaand in de tijd, een steeds

omvangrijker deel uit van de totale hoeveelheid door vrouwen verrichte arbeid. In deze studie zal dan ook een breed arbeidsbegrip worden gehanteerd. Temeer daar deze studie een historisch karakter draagt, kan vrouwenarbeid onder privéverhoudingen, niet onbelicht blijven. Onderzoeken naar deze soorten van vrouwenarbeid behoren dus tot het te bestuderen materiaal. Hierin ligt dan tevens de beperking besloten. Het onderzoek naar deze vormen van vrouwenarbeid is, zoals zal blijken, juist in het verleden schaars.

Vrouwenarbeid en de arbeidsverdeling tussen seksen

In het voorgaande is vanuit de reikwijdte van het arbeidsbegrip aan de orde gesteld op welke arbeid (openbaar en privé) de onderzoeken naar vrouwenarbeid in deze studie betrekking kunnen hebben.

De term 'vrouwenarbeid' refereert tegelijk aan een arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen en behoeft ook in dit opzicht een nadere begripsbepaling. Wat wordt in deze studie onder vrouwenarbeid verstaan? Analytisch kan een onderscheid gemaakt worden tussen een kwantitatieve en een kwalitatieve begripsomschrijving van vrouwenarbeid (Weggelaar/De Boer 1984). In de praktijk vallen vrouwenarbeid in kwantitatieve en kwalitatieve zin omschreven grotendeels samen. Kwantitatief gaat het om het percentage vrouwen dat in een bepaald beroep, functie of sector werkzaam is. Wanneer dat merendeels vrouwen zijn, wordt gesproken van vrouwenberoepen, vrouwenfuncties of vrouwelijke sectoren. Bij mannenarbeid in kwantitatieve zin gaat het analoog om die beroepen, functies en sectoren waarin overwegend mannen werkzaam zijn.

Bij een kwalitatieve omschrijving van vrouwenarbeid gaat het om ofwel kenmerken van de functie of het beroep, ofwel het soort kwalificaties dat voor de betreffende arbeidstaken is vereist. Bij vrouwenarbeid op basis van kenmerken van de functie of het beroep gaat het dan om zaken als deeltijdarbeid, routinematig werk, weinig promotiemogelijkheden, lage beloning en overige minder gunstige arbeidsvoorwaarden. Vrouwenarbeid op basis van kwalificaties refereert aan het karakter van de vaardigheden en eigenschappen die voor de uitoefening van de functies belangrijk zijn of verondersteld worden belangrijk te zijn.

Kenmerkend is dat vrouwelijkheid van beroepen/functies en vaardigheden altijd complementair gedefinieerd worden ten opzichte van mannelijkheid (mannenwerk en mannelijke vaardigheden). De vrouwelijkheid of mannelijkheid van arbeidstaken en vaardigheden worden dus altijd in verhouding tot elkaar gedefinieerd. Wanneer van bepaalde vaardigheden verondersteld of 'aangetoond' wordt dat ze bij de vrouwelijke sekse in sterke mate aanwezig zijn, dan neemt men aan of 'toont aan' dat ze bij de mannelijke sekse ontbreken of veel minder sterk aanwezig zijn. Historisch bezien hebben de definities van vrouwelijke en mannelijke vaardigheden en van mannen- en vrouwenarbeid vele veranderingen ondergaan, maar met één constante, namelijk dat de definities altijd veranderen ten opzichte van elkaar. Niet zozeer wát als sekse-onderscheid wordt gedefinieerd is een historische constante, maar dát er een onderscheid op basis van sekse wordt gedefinieerd en tevens

gelegitimeerd (De Bruijn 1986). Doordat het sekse-onderscheid in arbeid en arbeidsvaardigheden inhoudelijk diverse veranderingen heeft ondergaan in de loop der tijd, kent ook de grondslag voor de legitimering in de praktijk en in de wetenschap een grote diversiteit.

Legitimeringen voor het sekse-onderscheid in arbeid

In de huidige praktijk en wetenschap komen nog diverse legitimeringen in meerdere of mindere mate voor, zoals lichaamsbouw, psychische ontwikkeling, socialisatie en de positie in de privésfeer. Zo worden bijvoorbeeld bepaalde vaardigheden en geschiktheid voor bepaald werk aan de vrouwelijke sekse toegeschreven, en andere uitdrukkelijk niet, op grond van haar voortplantingsfunctie (bv. kinderverzorging), haar lichaamsbouw (bv. vingervlugheid, stemgeluid, aantrekkelijkheid, of geschiktheid voor licht, routinematig werk), op grond van haar psychische ontwikkeling (recht doen aan het wezen van de vrouw), haar socialisatie (bv. verzorgend en dienstverlenend ingesteld zijn) of op grond van haar positie (rol) in de privésfeer (moeder en huisvrouw). Veelal is sprake van een combinatie van genoemde legitimeringen.

We zullen zien dat in de afgelopen eeuw hierin zekere verschuivingen waarneembaar zijn. Aanvankelijk waren vooral de voortplantingsfunctie en de positie in de privésfeer doorslaggevend. Met de opkomst van de psychologie begin deze eeuw, komen legitimeringen op grond van 'de specifieke psychische ontwikkeling van de vrouw' centraler te staan en vervolgens, met de uitbouw van de sociale wetenschappen, de socialisering in vrouwelijke rollen. Legitimatie op basis van fysieke verschillen, weliswaar in verschillende mate ingezet, is van alle tijden.

Gezien bovenstaande kan gesteld worden dat het etiket 'vrouwelijk' bij arbeidstaken en kwalificaties een cultuurhistorische constructie is. Een inhoudelijk kwalitatieve afbakening van vrouwenarbeid, op grond waarvan te bepalen is wélke functies, beroepen of kwalificaties de connotatie vrouwelijk behoeven, is niet mogelijk. Niet de inhoud van het werk, noch het soort vereiste vaardigheden bepalen de vrouwelijkheid, maar het feit dat vrijwel geen man dit werk in een bepaalde situatie of tijdsperiode uitoefent. Er is niets inherent aan de inhoud van arbeidstaken of vaardigheden, noch biologisch, noch historisch, waardoor ze uitsluitend geschikt zouden zijn voor ófwel vrouwen ófwel mannen. Slechts doordat sommige praktijken van arbeidsverdeling tussen de seksen een zekere duurzaamheid hebben aangenomen, wordt er een 'natuurlijk karakter' van vrouwelijkheid (dan wel mannelijkheid) aan toegeschreven.

In deze dissertatie zal daarom eenvoudig een kwantitatieve omschrijving van vrouwenarbeid worden gehanteerd: die arbeid waarin verhoudingsgewijs (t.o.v. mannen en t.o.v. andere beroepen en sectoren) veel vrouwen werkzaam zijn. De kwalitatieve aanduiding komt aan de orde als het gaat om de inhoudelijke typering van vrouwenarbeid in de studies. Welke definities en legitimeringen van vrouwelijkheid worden daarin gehanteerd en welke verschuivingen treden daarin in de loop der tijd op?

Omschrijving van vrouwenarbeidonderzoek

Voortvloeiend uit het voorgaande worden in dit boek tot de traditie van 'vrouwenarbeidstudies' gerekend die studies waarin onderzoek is verricht naar vrouwelijke werknemers, naar arbeid en arbeidssituaties waarin verhoudingsgewijs veel vrouwen werkzaam zijn, zowel onder openbare verhoudingen als privé-arbeidsverhoudingen, en voorts die studies waarin de arbeidsverdeling tussen seksen en daarmee samenhangende vraagstukken object van onderzoek vormen. Algemene beschouwingen over deze onderwerpen zijn grotendeels buiten beschouwing gelaten of er wordt alleen aan gerefereerd.

Verder betreft het in dit boek voornamelijk academisch onderzoek naar vrouwenarbeid en overheidsstudies op dit terrein.[1] In de eerste periode (1870-1920) vindt het onderzoek echter nog geheel buiten de academische wereld plaats, van een academisch geïnstitutionaliseerde sociologie is dan nog geen sprake. Deze buiten-universitaire studies naar vrouwenarbeid reken ik tot de geschiedenis van het vrouwenarbeidonderzoek. Voor de latere periodes beperk ik mij tot vrouwenarbeidstudies van onderzoeksinstituten, academische studies en de overheid. Hiervoor is ten eerste gekozen omdat, na de eerste periode van voor-wetenschappelijk onderzoek, vervolgens vooral de vraag centraal staat op welke wijze vrouwenarbeidvraagstukken verwetenschappelijkt worden en in welke (sub)disciplines (vraagstelling twee). De tweede reden is de hoeveelheid materiaal, welke dichter naar het heden steeds omvangrijker wordt. Voor de laatste periode (na 1975) moet daarom noodgedwongen nog een striktere beperking plaatsvinden. Deze zal in het betreffende hoofdstuk 6 worden aangegeven.

Arbeidssociologie

Bij een omschrijving van wat arbeidssociologie is, speelt het historisch perspectief een essentiële rol. Dit bepaalt of men een ruime dan wel beperkte omschrijving hanteert. In een historische terugblik komt Mok tot een ruime omschrijving van wat tot de traditie van de arbeidssociologie gerekend moet worden (Mok 1981). Hij stelt dat het ontstaan van de arbeidssociologie (en beperkt zich daarbij niet tot Nederland) als aparte tak van wetenschap gezocht moet worden in de laatste helft van de achttiende eeuw en de eerste helft van de negentiende eeuw (overgang van feodalisme naar kapitalisme): 'De wetenschappelijke arbeidssociologie begint als beoefenaars van sociale wetenschappen als sociologie, economie, sociale geschiedenis, sociaal recht en sociale filosofie, zich bezig gaan houden met de sociale verschijnselen die voortkomen uit het feit dat mensen arbeid verrichten. De vormen waarin en de wijze waarop arbeid wordt uitgeoefend zijn bovendien bepaald door de maatschappelijke omgeving waarin deze plaatsgrijpt. Arbeidssociologie als sociologie heeft alleen recht van bestaan als de beoefenaars ervan zich deze wisselwerking tussen arbeid en maatschappelijke ontwikkeling voortdurend voor ogen houden. Er zijn bepaalde thema's die gedurende de hele geschiedenis van de arbeidssociologie overheersend zijn geweest. In de eerste plaats is er het thema van de vorming van sociale klassen op basis van de verhoudingen in het produktieproces. In de tweede plaats is er het thema van de

gevolgen van de technologische ontwikkelingen voor de arbeidsverdeling, de arbeidsorganisatie en de beoefening van beroepen, vooral de ambachtelijke. In de derde plaats is er het thema van de gevolgen van de ontwikkelingen in de maatschappij en voor het leven van de mensen daarin als gevolg van industrialisatie en technologie. Het zou daarom onjuist zijn de sociologie van de arbeid te laten beginnen met de ontdekking, door de Amerikaanse socioloog Elton Mayo en zijn medewerkers, van een nieuw domein: dat van de verhouding tussen individuen en groepen in het industriële bedrijf. Hoogstens kan men daar het begin van de bedrijfssociologie vinden, maar de arbeidssociologie begint veel eerder. De arbeidssociologie begint met de analyse van de kapitalistische arbeidsverdelingen, dat wil zeggen van het gefragmenteerde en gedehumaniseerde arbeidsproces onder kapitalistische produktieverhoudingen en met de gevolgen hiervan voor het welzijn van de maatschappij, i.h.b. van de arbeiders.' (Mok 1981/136-137) Mok noemt als grondleggers van de arbeidssociologie Smith, Engels, Marx, Durkheim en Weber.

Omschrijving van arbeidssociologisch onderzoek

Ook in deze studie wordt een ruime omschrijving van arbeidssociologie in historisch perspectief gehanteerd. Aangezien hier echter alleen de Nederlandse arbeidssociologie aan de orde is en deze bovendien specifiek wordt belicht vanuit de aandacht daarin voor vrouwenarbeidvraagstukken, doen zich verschillende afbakeningsproblemen voor.

- academisch en niet-academisch onderzoek

Wanneer wordt teruggegaan tot eind vorige eeuw, is van een wetenschappelijke sociologische discipline als zodanig nog geen sprake. De eerste gegevensverzameling over arbeidslevens en arbeiders geschiedde in Nederland bijna geheel buiten het universitaire bestel om (verlichte artsen en onderwijzers, arbeidersbeweging en parlementaire enquètes). Hiervan uitgaande behoren dergelijke studies tot de geschiedenis van de arbeidssociologie gerekend te worden.

- afbakening ten opzichte van andere disciplines

De sociologie, die zich in Nederland als wetenschappelijke discipline vrij laat ontwikkelt (in het Interbellum), hield zich, zo zal blijken, niet met arbeidsvraagstukken bezig. Op beperkte schaal geschiedde dat wel door onder andere historici, economen, juristen en psychologen. Aangezien in deze dissertatie de relatie tussen vrouwenarbeidstudies en de (arbeid)sociologie centraal staat, worden de studies uit andere disciplines niet of slechts bij uitzondering betrokken.

- diversiteit en richtingen in de naoorlogse arbeidssociologie.

De arbeidssociologie ontwikkelde zich in Nederland pas na de Tweede Wereldoorlog tot een relatief zelfstandige wetenschappelijke subdiscipline. Een duidelijke afbakening van kernobjecten, theoretisch kader en onderzoeksterrein komt ook dan, ondanks diverse aanzetten daartoe, niet van de grond. Er zijn aanvankelijk diverse richtingen, stromingen en terreinen van onderzoek, die zich na en naast elkaar met vraagstukken van bedrijf, beroep of arbeid bezighouden. Aanvankelijk wordt gesproken van bedrijfs- en/of industriële

sociologie. Later ontstaan ook een organisatiesociologie en een beroepensociologie. Veelal wordt de arbeidssociologie als koepelnaam gehanteerd voor het geheel van studies over arbeid, bedrijf en beroep. Dit zal ook in deze studie het geval zijn.[2] In het kader van de derde vraagstelling van deze studie zal voor wat betreft de arbeidssociologie in de afgelopen vier decennia een beperkt aantal studies worden belicht, die exemplarisch of toonaangevend zijn geweest voor de dominante richtingen en stromingen per periode.

Feministische kritiek op de arbeidssociologie

Vanuit vrouwenstudies of 'gender'studies[3] zijn de afgelopen vijftien jaar in binnen- en buitenland enkele centrale noties in de arbeidssociologie ter discussie gesteld. Een aantal wordt hier besproken, omdat ze als kader dienen voor de analyse van Nederlandse arbeidssociologische studies. In de kritieken komen steeds twee kernpunten naar voren: ten eerste de noodzaak van het reconceptualiseren van het arbeidsbegrip en ten tweede het niet onderkennen in de gangbare arbeidssociologie van de centrale betekenis van de arbeidsverdeling tussen de seksen.

Een van de eerste feministische kritieken op de arbeidssociologie is afkomstig van de Franse sociologe Evelyne Sullerot in haar 'Histoire et sociologie du travail féminin' (1968/1979). Zij formuleert de beperktheid van het arbeidsbegrip, waardoor mede de geschiedenis van vrouwenarbeid grotendeels ongeschreven is gebleven. In haar inleiding stelt zij dat de geschiedenis van vrouwenarbeid heel verschillend is verlopen van die van mannenarbeid en 'toch hebben noch de sociale geschiedenis van de arbeiders, noch de geschiedenis van de technieken en gereedschappen, noch de geschiedenis van produktiemethoden en de arbeidsorganisatie ooit de fundamentele verschillen doen uitkomen die altijd bestaan hebben en nog steeds bestaan tussen vrouwen- en mannenarbeid' Ook vraagt zij zich af of 'een van de bekendste studie-onderwerpen van filosofen en historici, nl. de arbeid van de mens, die in zijn geheel nog nooit vanuit een vrouwelijk gezichtspunt is bestudeerd geen uitdaging inhoudt. Immers vrouwen hebben nooit gewerkt onder dezelfde omstandigheden en in hetzelfde verband als de man, en de analyses en theorieën van de specialisten van de arbeid van de mens gaan voor de vrouw nooit helemaal op.' (1979/7-8)

Wat betreft de arbeidssociologie is volgens Sullerot vooral in de algemene theorieën nooit rekening gehouden met de 'werkende vrouw', zij was 'geen onderwerp waarmee men naam kon maken in de sociologie van de arbeid' (p. 10). De arbeidsverdeling tussen de seksen is volgens haar steeds met drie soorten argumenten gerationaliseerd of gelegitimeerd. Ten eerste het argument van de 'natuurlijke orde', waarbij de angst voor de opheffing van sekseverschillen steeds sterker is geweest dan de angst voor het verschil zelf (die er ook altijd is geweest). Met andere woorden, niet zozeer de aard van het sekseverschil was relevant, als wel dát er voor de maatschappelijke orde en voor haar voortbestaan sekseverschillen steeds opnieuw moesten worden gedefinieerd. Ten tweede het argument van de noodzaak van de 'seksuele bescherming' van de vrouw. Buitenshuisarbeid stelt haar seksueel beschikbaar

voor ándere mannen met als historisch schrikbeeld 'arbeid door de vrouw als voorportaal van de prostitutie' (p. 31 ev). En in het verlengde daarvan, ten derde, de arbeidsverdeling tussen de seksen volgens de onderscheiding buitenshuis-binnenshuis, waarmee tevens alle stratificaties van mannen- en vrouwenwerk in boven- en ondergeschikt konden worden gelegitimeerd.

In het afgelopen decennium zijn diverse tradities in de arbeidssociologie gekritiseerd, in eerste instantie onder meer op de gemeenschappelijke stereotypen over vrouwen, op het behandelen van vrouwelijke arbeidskrachten als probleemgevallen, op onjuiste vooronderstellingen of vanwege het simpelweg negeren van vrouwen en vrouwenarbeid. In tweede instantie richt de kritiek zich op het niet onderkennen van de centrale betekenis van de arbeidsverdeling tussen seksen en de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen.

Zo kritiseert de Engelse marxistisch feministe Veronica Beechey (1978) een aantal sociologische theorieën over vrouwenarbeid: het functionalisme van Parsons, de dubbele arbeidsmarkttheorie van Barron en Norris en de arbeidsreservelegertheorie van Marx en Braverman. Centraal bij allen is volgens Beechey het negeren van 'de economische rol van vrouwelijke loonarbeid en huishoudelijke arbeid' en de betekenis daarvan voor het arbeidsproces en de arbeidsmarkt. Voor een analyse van vrouwenloonarbeid is een integratie noodzakelijk van analyses van het arbeidsproces én van het gezin/huishouden. In dat kader stelt zij dat de voortdurend lagere beloning van vrouwenloonarbeid vergeleken met mannenloonarbeid, kan bestaan door het instituut gezin. Beechey stelt de arbeidsverdeling in de privésfeer hier op zichzelf nog niet ter discussie. In later werk doet ze dit wel: 'We moeten de analyse van de beroepensegregatie en het proces van sekseconstructie in het arbeidsproces zelf analyseren. De positie van vrouwen in de beroepenstructuur kan niet simpel 'afgelezen' worden uit de analyse van de arbeidsverdeling tussen de seksen in het gezin, zoals een aantal feministen (waaronder ikzelf) in het verleden hebben gesuggereerd.'(Beechey 1983/43, vergl. in Nederland: Van Arnhem 1984) In eerste instantie wordt dus de arbeidsverdeling tussen de seksen in de betaalde arbeid verklaard uit de arbeidsverdeling tussen binnenshuis en buitenshuis, later wordt daarnáást naar andere verklaringen gezocht, gelegen in het arbeidsproces zelf (discriminatiepraktijken en beheers- en controlesystemen).

De Engelse arbeidssocioloog Richard Brown (1976) bekritiseert de manieren waarop in arbeidssociologisch onderzoek vrouwelijke employees worden behandeld. Employees worden als 'unisex' behandeld, men generaliseert en theoretiseert over organisaties zonder enige betekenis toe te kennen aan de sekse van haar leden. Of, als vrouwen wel aandacht krijgen, worden ze als homogene categorie beschouwd die alleen problemen veroorzaakt[4]. Sociologen hebben moeite met het waarnemen van de motivatie van vrouwen voor loonarbeid gebaseerd op hun werk en arbeidssituatie zelf. Als een van de centrale en tot dan toe ontbrekende vragen in de arbeidssociologie ziet Brown: op welke wijze beïnvloeden de seksuele scheidingen in de maatschappij het sociale bewustzijn van arbeidskrachten, die anderszins gemeenschappelijk hebben dat ze hun arbeidskracht op de markt verkopen; en in hoeverre

kunnen vergelijkingen tussen mannen en vrouwen ons begrip vergroten van de aard en determinanten van de houding en het gedrag van werknemers en werkneemsters ten opzichte van hun arbeidssituatie?

De Amerikaanse feministische onderzoeksters Feldberg en Glenn (1979) hebben een analysekader ontwikkeld om de achterliggende vooronderstellingen over vrouwelijke arbeidskrachten en vrouwenarbeid in de arbeidssociologische studies te kunnen onderzoeken. Ze laten zien dat daar waar vrouwen onderdeel van de analyses vormen, ze onderzocht worden vanuit het perspectief van het 'gendermodel', in tegenstelling tot mannelijke werknemers en hun werk, waarvoor het 'jobmodel' wordt gehanteerd. Voor mannen wordt verondersteld dat economische activiteiten de basis verschaffen voor hun sociale relaties, voor vrouwen zijn dat gezinsverzorgende activiteiten. De verondersstelde verschillen in basisbindingen van vrouwen en mannen leiden voorts tot verschillen in de aard van de verbindingen van mannen en vrouwen met andere delen van de sociale structuur. Bijvoorbeeld, sociale klasse wordt voor de man verondersteld bepaald te zijn door zijn economische positie (d.w.z. zijn relatie tot de produktiemiddelen of zijn beroep), voor de vrouw door haar positie in het gezin (d.w.z. huisvrouw, echtgenote, moeder of dochter). Logischerwijs worden de houding en het gedrag van mannen ten opzichte van hun werk geïnterpreteerd als gevolgen van wérkervaringen, terwijl de antwoorden van vrouwen worden geïnterpreteerd als uitkomsten van gezínservaringen.[5]

De vooronderstellingen bij beide modellen zijn complementaire aspecten van een enkelvoudig begrip van de sociale structuur: wat geldt voor mannelijke werknemers geldt per definitie niet voor vrouwelijke werknemers en omgekeerd. Dit 'job-gender'paradigma in de arbeidssociologie leidt tot vertekening, doordat data die niet in het bij de sekse horende model passen over het hoofd worden gezien of minder gewicht krijgen bij de interpretatie. Wanneer diverse alternatieve verklaringen plausibel zijn, dan wordt díe gekozen die het meest consistent is met het model voor de betreffende sekse. Feldberg en Glenn laten zien dat het job-genderparadigma ook bepaalt wát wordt bestudeerd, welke kwesties voor de ene sekse en welke voor de andere als problematisch worden gedefinieerd (bv. arbeidsvoorwaarden, -omstandigheden, -mobiliteit en stratificatie als vraagstukken die mannen betreffen en vrouwen niet: gezinsverantwoordelijkheden en kinderopvang als vraagstukken voor vrouwen en niet voor mannen).

Volgens hen moet een nieuw paradigma in de arbeidssociologie ontwikkeld worden dat tenminste twee kwesties omvat: een reconceptualisering van het begrip 'arbeid' en een systematische invoeging van de 'genderstratificatie' in arbeidssociologisch onderzoek. In de arbeidssociologie is de genderstratificatie onzichtbaar en onproblematisch gebleven, doordat mannelijke dominantie en vrouwelijke onderschikking in het arbeidsbestel altijd voor vanzelfsprekend zijn gehouden. Reconceptualisering van arbeid, met inbegrip van genderstratificatie, houdt voor Feldberg en Glenn in: de complexe relatie tussen ten eerste de organisatie van de economie, de arbeidsmarkt en de voorwaarden voor betaalde en onbetaalde arbeid en ten tweede de voorwaar-

den en structuren van het gezinsleven/het huishouden.

De Engelse feministische arbeidssociologen Phillips en Taylor (1980) en Cockburn (1981) kritiseren met name het gebruik van de begrippen vakbekwaamheid ('skill') en produktiviteit in de arbeidssociologie. Ze laten zien dat dit geen objectieve economische gegevenheden zijn, maar dat ze ideologisch en sociaal geconstrueerd worden rond typen van werk op basis van sekse en de macht van de werknemers die deze soorten arbeid uitvoeren. Phillips en Taylor stellen dat vakbekwaamheid historisch in toenemende mate is gedefinieerd tégen vrouwen ('skilled work is work that women don't do.' (p. 86).

Cockburn laat zien dat de uitsluiting van vrouwen uit het meer geschoolde en beter betaalde werk (gewoonlijk verklaard vanuit hun gezinsposities) beter verklaard kunnen worden vanuit de macht van mannen op de werkplek en uit de wijzen waarop ze zich de vereiste kennis en controle over machines toeëigenen (vergl. in Nederland: Bervoets/Frielink 1988, De Bruijn 1986, 1988).

Klasse-analyses en stratificatie-studies in de arbeidssociologie zijn vanuit feministisch perspectief de laatste jaren gekritiseerd door onder meer Stanworth (1984) en in diverse bijdragen in de bundel 'Gender and Stratification' (Crompton/Mann 1986). Centrale kritiekpunten zijn ten eerste het ontbreken van vrouwen in de analyses en ten tweede, wanneer de gangbare concepten worden toegepast op vrouwen, blijken de concepten onbruikbaar. Vrouwen zijn dan bijvoorbeeld niet in een klasse onder te brengen, alleen als afgeleide van de klassepositie van hun man. Stratificatie-concepten zijn gebaseerd op mobiliteitspatronen van mannen (ononderbroken arbeidslevens) en niet direct bruikbaar voor de arbeidspatronen van veel vrouwen (vergl. in Nederland: Van Doorne-Huiskes 1984).

In het voorgaande is een aantal centrale kritiekpunten genoemd op de arbeidssociologie vanuit hedendaags feministisch perspectief. Het is in deze studie niet de bedoeling om de geschiedenis van vrouwenarbeidonderzoek en de arbeidssociologie louter door deze bril met terugwerkende kracht te belichten ('Whig-history'). Het gaat om het traceren en vastleggen van deze onderzoekstradities door naar hun historische wordingsprocessen te kijken. Dat betekent dat het onderzoek belicht wordt tegen de maatschappelijke context van de betreffende periode. De hedendaagse feministische kritiek op de arbeidssociologie wordt niet gebruikt om het verleden alsnog ter verantwoording te roepen, maar om te laten zien hoe door keuzes van invalshoeken, thema's, vraagstellingen etc. de scheidslijnen ten opzichte van vrouwenarbeid en vrouwelijke werknemers zijn ontstaan en hebben kunnen voortbestaan.

PERIODISERING

In deze dissertatie zullen de ontwikkelingen in het Nederlandse onderzoek naar vrouwenarbeid geperiodiseerd worden behandeld. De eerste periode loopt

van 1870 tot 1920. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstaan de eerste geluiden over het belang van kennisontwikkeling over vrouwenarbeid in eigen land en daaraan wordt op summiere schaal gehoor gegeven. Een duidelijk beginpunt hierbij aanwijzen is echter vrij arbitrair.

Er is gekozen voor het begin van de eerste fase van industrialisatie in Nederland en het begin van de opkomst van sociale bewegingen, waaronder de vrouwenbeweging. Rond 1900 ontstaat er een zekere bloeiperiode in vrouwenarbeidonderzoek, welke rond 1920 afloopt. Het Interbellum vormt de tweede periode in deze studie, gekenmerkt door een vrijwel volledige afwezigheid van onderzoek naar vrouwenarbeid. De derde periode, de wederopbouw en de jaren vijftig, wordt gekenmerkt door onderzoek naar jonge ongehuwde vrouwelijke arbeidskrachten. In de vierde periode, vanaf 1960 tot 1975, vormen de wel en vooral niet buitenshuis werkende gehuwde vrouwen het centrale object van onderzoek. De laatste periode (1975-1988) wordt gemarkeerd door de opkomst van vrouwenstudies aan de universiteit en de daarbinnen ontstane nieuwe vraagstellingen over vrouwenarbeidkwesties.

OPBOUW VAN HET BOEK

Elk hoofdstuk kent zoveel mogelijk een zelfde opbouw: de maatschappelijke achtergrond, het vrouwenarbeidonderzoek, de (arbeids)sociologie en een vergelijking tussen beide laatste.

Maatschappelijke achtergrond

De eerste paragraaf van elk hoofdstuk bestaat uit een schets van de relevante maatschappelijke achtergronden voor het onderwerp van dit boek. De ontwikkelingen in vrouwenarbeidonderzoek in relatie tot de (arbeids)sociologie kunnen niet begrepen worden als ze niet worden geplaatst in de context van de feitelijke ontwikkelingen in de aard en omvang van vrouwenarbeid in Nederland en in de context van de Nederlandse sociaal-economische en politieke verhoudingen in de verschillende tijdsperiodes. Slechts voor zover relevant voor een goed begrijpen van de onderzoekstraditie van vrouwenarbeid en voor de dominante richtingen in de arbeidssociologie, worden aspecten van de maatschappelijke context per periode belicht. Dit houdt dus een sterke begrenzing in. Het is geenszins de bedoeling geweest een compleet beeld te geven, noch van de geschiedenis van de aard en omvang van vrouwenarbeid in Nederland, noch van de bijbehorende sociaal-economische en politieke context. In verband met de eerste vraagstelling, die voornamelijk betrekking heeft op de eerste periode, zullen de diverse maatschappelijke invloeden op het vrouwenarbeidvraagstuk daar uitvoeriger worden belicht dan bij de andere periodes.

Voor wat betreft de geschiedenis van vrouwenarbeid in Nederland wordt grotendeels gebruik gemaakt van het werk van historici. Hoewel sinds de opkomst van vrouwenstudies de afgelopen vijftien jaar, een aantal kennislacunes op dit gebied zijn opgevuld, zijn er nog vele hiaten in de feiten-

kennis over de arbeidslevens en arbeidsposities van vrouwen, met name in de eerste twee onderscheiden periodes (1870-1920 en 1920-1940). Voor de relevante ontwikkelingen in sociaal-economische en politieke verhoudingen in de betreffende periodes is voor zover mogelijk gebruik gemaakt van standaardwerken, handboeken en overzichtswerken.

Onderzoeken naar vrouwenarbeid
Na de schets van de maatschappelijke achtergrond volgt in elk hoofdstuk in de tweede paragraaf een inventarisatie van het onderzoek naar vrouwenarbeid dat in de betreffende periodes plaatsvindt. Bij de interpretatie van de ontwikkelingen staan de maatschappelijke invloeden centraal. Zoals zal blijken houdt een belangrijk deel van de ontwikkelingen in het vrouwenarbeidonderzoek (wat betreft omvang van onderzoek, de onderzoeksthema's, de onderzochte groepen en de vraagstellingen) duidelijk verband met de politiek-maatschappelijke context in die tijdsperiode, zoals daaraan voorafgaand is geschetst (vraagstelling twee).

(Arbeids)sociologisch onderzoek en vrouwenarbeid
De derde paragraaf van elk hoofdstuk gaat in op de aandacht voor sekseverschillen en vrouwenarbeid in de sociologie en in het bijzonder de arbeidssociologie, wanneer deze na 1945 tot een zelfstandige subdiscipline uitgroeit. Hierbij gaat het tevens om de vraag in hoeverre de ontwikkelingen in de sociologie, in het bijzonder in de arbeidssociologie zelf, méde van invloed zijn geweest op hierboven genoemde kwesties als het negeren van vrouwelijke arbeidskrachten en hun arbeid, het hanteren van het job-genderparadigma, het gebruik van op mannelijke werknemers en hun arbeid gestoelde concepten en op het negeren van de arbeidsverdeling tussen de seksen (vraagstelling drie). Aan het slot van elk hoofdstuk worden de belangrijkste kenmerken in de ontwikkelingen in het vrouwenarbeidonderzoek en in de (arbeids)sociologie in vergelijkend perspectief geplaatst om de scheidslijnen en raakvlakken te resumeren (vraagstelling drie).

Chronologische opbouw
De chronologische opbouw van de hoofdstukken in dit boek ziet er dan als volgt uit.

Hoofdstuk 2 handelt over de historische wortels van het onderzoek naar vrouwenarbeid in Nederland. Het gaat hierbij om wie de eerste initiatieven tot dergelijk onderzoek nemen, vanuit welke maatschappelijk perspectieven dit geschiedt en wat het maatschappelijk draagvlak ervoor is geweest. Het onderzoek van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid neemt in deze periode een centrale plaats in, alsmede enkele tentoonstellingen over vrouwenarbeid in die tijd[6] en het werk van enkele individuele personen. Daarnaast wordt nagegaan wat de aandacht was voor vrouwenarbeid in het eerste sociologisch denken in academische kring en welke sociologische opvattingen daarover in die tijd bestaan.

Aparte aandacht krijgt in dit hoofdstuk de uitzonderingspositie die

Nederland inneemt met betrekking tot de arbeidsparticipatie van vrouwen. Ofschoon deze studie beslist géén comparatief karakter draagt, wordt bij de behandeling van deze eerste periode (1870-1920) ingegaan op die uitzonderingspositie van vrouwenarbeid in Nederland en welke factoren daarop van invloed zijn geweest. De wortels voor dit specifiek Nederlandse verschijnsel liggen waarschijnlijk voor een belangrijk deel in die periode.

Hoofdstuk 3 bestrijkt de periode van het Interbellum. Het handelt over de achtergronden van het vrijwel verdwijnen van de voorwetenschappelijke traditie in onderzoek naar vrouwenarbeid, welke vanaf de eeuwwisseling op gang gekomen was. Voorts komt in dit hoofdstuk aan de orde waarom de opkomende sociologie/sociografie geen rol van betekenis heeft gespeeld inzake het formuleren van vraagstukken over arbeid en vrouwenarbeid in het bijzonder. In de periode voor de Tweede Wereldoorlog is nog geen sprake van een zelfstandige subdiscipline arbeidssociologie. Daarom wordt gekeken naar de aandacht voor vrouwenarbeidvraagstukken bij de grondleggers van de sociologie, in sociologie-inleidingen en in het tijdschrift Mensch en Maatschappij. Vanwege de periodisering op basis van verschenen onderzoeken, wordt de Tweede Wereldoorlog hier niet apart belicht omdat er in die tijd geen onderzoek verschijnt. De enkele studies die in die periode worden verricht, verschijnen na 1945 en komen derhalve in de naoorlogse periode aan de orde. Ook maatschappelijke ontwikkelingen die hun wortels hebben in de Tweede Wereldoorlog, worden vanuit die oorsprong in de naoorlogse periode belicht.

Hoofdstuk 4 handelt over de naoorlogse studies naar vrouwenarbeid (wederopbouw en de jaren vijftig). Ook hier spelen, zoals zal blijken, de maatschappelijke ontwikkelingen een belangrijke rol in welke thema's in vrouwenarbeidonderzoek worden aangepakt. De sociologie komt in deze periode tot bloei en er ontstaan diverse subdisciplines. De vraag is in hoeverre vrouwenarbeidstudies raakvlakken gaan vertonen met de zich ontwikkelende arbeidssociologie en in hoeverre in het laatste aandacht komt voor vrouwelijke werknemers en hun arbeidsposities.

Hoofdstuk 5 handelt over de jaren 1960 tot 1975, waarin de gezinssociologie tot zelfstandige discipline uitgroeit, en over hoe daarin het thema vrouwenarbeid in onderzoek gestalte krijgt. Staat aanvankelijk in het onderzoek nog de gezinspositie centraal, gaandeweg komt daarbij ook een emancipatorisch perspectief in het blikveld. Welke verschuivingen in vraagstellingen en thema's zijn daarin te traceren en in hoeverre spelen hierbij maatschappelijke factoren een rol? De arbeidssociologie, die in de vorige periode sterk het karakter van een 'managementsociologie' had gekregen (human relations-traditie), ondergaat diverse veranderingen. Er ontstaan nieuwe invalshoeken, thema's en terreinen van onderzoek waar de arbeidssociologie zich mee bezig gaat houden. In hoeverre dit ook heeft geleid tot meer aandacht voor vrouwelijke werknemers en hun arbeid, zal daar worden nagegaan.

In hoofdstuk 6 komen de belangrijkste studies naar vrouwenarbeid aan de orde die door de nieuw opkomende vrouwenstudies nieuwe impulsen krijgen.

Het omvangrijke materiaal zal geordend worden naar theoretische invalshoeken en soorten vraagstellingen, waarbij studies als exemplarische voorbeelden worden behandeld. De belangrijkste verschuivingen komen hierbij aan bod. Vanuit vrouwenstudies worden de concepten en reikwijdten van zowel de arbeidssociologie als van de gezinssociologie gekritiseerd. De arbeidssociologie raakt in deze periode eveneens in een stroomversnelling, niet alleen wat betreft haar omvang maar ook in het zoeken naar nieuwe theoretische kaders en terreinen van onderzoek. Belangrijk hierin is de ontwikkeling van een arbeidsprocesbenadering, waarin het arbeidsproces vanuit het beheersingsconcept wordt geanalyseerd. Arbeidsmarktontwikkelingen, kwaliteit van de arbeid en de betekenis van technologie- en rationalisatieprocessen voor de omvang en kwaliteit van arbeid worden dominante onderzoeksterreinen. Wederom zal worden nagegaan in hoeverre in deze ontwikkelingen vrouwenarbeidvraagstukken in de arbeidssociologie voor het voetlicht gaan treden.

In hoofdstuk 7 zullen de belangrijkste bevindingen worden samengevat aan de hand van de in dit hoofdstuk geformuleerde centrale vraagstellingen.

NOTEN HOOFDSTUK 1

1. Bijvoorbeeld allerlei emancipatienota's en rapporten van bedrijven die vooral in de periode na 1975 verschijnen, worden buiten beschouwing gelaten.
2. In navolging van de oudere Franse traditie van de 'sociologie du travail' (Friedmann, Naville, Touraine) wordt de term arbeidssociologie ook wel specifiek gereserveerd voor studies die betrekking hebben op veranderingen in de aard van de arbeid en het arbeidsproces, de oorzaken daarvan en de gevolgen voor arbeidskrachten.
3. De term 'women studies' maakt in het Angelsaksisch taalgebied steeds meer plaats voor het gebruik van de term 'gender studies'. De laatste term dekt beter de lading van de centrale vraagstukken dan 'women studies'. Het betreft niet alleen studies naar of over vrouwen. Het gaat vooral om vraagstellingen betreffende de sekse(machts)verhoudingen. In Nederland is nog geen goede vertaling van 'gender studies' ingeburgerd geraakt en spreekt men van vrouwenstudies of hanteert de Engelse term (Brouns 1988/1).
4. De studies richten zich bijvoorbeeld op problemen als: vrouwen kunnen hun rollen niet combineren, werkgevers moeten rekening houden met hoger verzuim en verloop en de vraag om deeltijdarbeid, er moeten speciale voorzieningen voor werkende moeders worden georganiseerd en echtgenoten en verwanten moeten gaan bijdragen in de huishouding.
5. Feldberg en Glenn stellen dat het meest gemeenschappelijke onderwerp van onderzoek in de arbeidssociologie de houding van werknemers ten opzichte van hun werk is.
6. Het houden van tentoonstellingen was rond de eeuwwisseling een veel gebruikte vorm om maatschappelijke vraagstukken aan de orde te stellen. Tijdens zulke tentoonstellingen werden dan congressen en lezingen over het onderwerp van de tentoonstelling gehouden.

2. HISTORISCHE WORTELS VAN HET ONDERZOEK NAAR VROUWENARBEID (1870-1920)

INLEIDING

De periode tussen 1870 en 1920 kan begrepen worden als een belangrijke fase van modernisering en consolidering van de Nederlandse samenleving. Het is de periode waarin de kapitalistische produktiewijze gestalte krijgt door de toenemende doorvoering van fabrieksmatige arbeid en de totstandkoming van grootbedrijven. De modernisering van de maatschappij die hiermee gepaard gaat, leidt tot tal van nieuwe maatschappelijke kwesties. 'Het vrouwenvraagstuk' en 'de sociale kwestie' vormen er twee van. De vrouwenarbeidkwestie maakt van beide een onderdeel uit.

Diverse maatschappelijke bewegingen en stromingen die in de industrialiserende Nederlandse samenleving opkomen ontwikkelen hun standpunten in deze kwesties. Rond de eeuwwisseling vinden binnen de academische wereld tevens de eerste aanzetten plaats tot het ontwikkelen van een sociologisch denken. Ook hierin is, zoals we zullen zien, sprake van een zekere gedachtenbepaling rond het vrouwenvraagstuk.

In dit hoofdstuk zal eerst een schets gegeven worden van een aantal ontwikkelingen en stromingen c.q. bewegingen die relevant zijn geweest voor zowel het verschijnsel vrouwenarbeid op zichzelf (aard en omvang) als voor de standpuntbepaling hierover (§ 2.1) Er zal worden ingegaan op achtereenvolgens de industrialisatie en de arbeid van vrouwen in de lagere en hogere standen, de opkomst van de vrouwenbeweging en de arbeidersbeweging en de rol van de confessionele organisaties. Wat betreft de standpuntbepaling over de vrouwenarbeidkwestie wordt nagegaan hoe vrouwenarbeid is gethematiseerd door de verschillende bewegingen en welke betekenis dit heeft voor het tot stand komen van de eerste gegevensverzameling over vrouwenarbeid in Nederland. In het kader van de industriële ontwikkeling zal aandacht worden besteed aan de uitzonderingspositie die Nederland in deze inneemt ten opzichte van de omringende zich industrialiserende landen.

In paragraaf 2.2 zullen de eerste gegevensverzameling over en onderzoeken naar vrouwenarbeid worden belicht. Wie nemen de eerste gegevensverzameling ter hand, rondom welke thema's en met welk doel? De korte bloeiperiode van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid (1900-1920) neemt hier een centrale plaats in.

In paragraaf 2.3 wordt nagegaan in hoeverre in de aanzetten tot een sociologisch denken in de academische wereld het vrouwenvraagstuk en arbeidsvraagstukken een rol hebben gespeeld en wat de mogelijke betekenis

daarvan is geweest voor de latere ontwikkeling van deze vraagstukken in de sociologie. In de slotparagraaf 2.4 zullen de beginnende onderzoekstraditie van vrouwenarbeid en het beginnend sociologisch denken gerelateerd worden wat betreft hun scheidslijnen en raakvlakken.

Voor paragraaf 2.1 is voornamelijk gebruik gemaakt van secundaire bronnen en overzichtswerken. Paragraaf 2.2 en 2.3 zijn voornamelijk gebaseerd op oorspronkelijke bronnen: de eerste op artikelen en onderzoeksrapporten over vrouwenarbeid en de laatste op artikelen en leerboeken van academici die aanzetten gaven tot een sociologiebeoefening in Nederland.

2.1. Maatschappelijke achtergronden en vrouwenarbeid

In deze paragraaf worden ontwikkelingen en bewegingen geschetst die een beeld geven van de praktijk en de denkbeelden over vrouwenarbeid in zowel de lagere als hogere standen en de veranderingen die daarin in de periode 1870-1920 plaatsvinden. Qua bewegingen gaat het om het protestants-christelijke Réveil, de vrouwenbeweging en stromingen daarbinnen, de arbeidersbeweging en de confessionele partijen. Ingegaan zal worden op hun betekenis voor het realiseren van beroepsmogelijkheden voor vrouwen, op hun denken over betaalde arbeid voor vrouwen en op hun betekenis voor de eerste kennisverzameling over vrouwenarbeid.

Hieraan voorafgaand zal ingegaan worden op de uitzonderingspositie van de arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland en de factoren die hierop van invloed zijn geweest. De factoren worden vooral gezocht in de specifieke aard van de industrialisatie van Nederland na 1870. Daarnaast wordt de rol van de overheid in het tot stand brengen van beroepsmogelijkheden voor vrouwen kort geschetst.

De uitzonderingspositie van Nederland wat betreft de arbeidsparticipatie van vrouwen

Vrouwenarbeid neemt qua omvang in Nederland vanaf het begin van de industrialisatie (1870) tot op heden een uitzonderlijke plaats in ten opzichte van omringende landen. Die uitzonderingspositie betreft de opvallend geringe participatie van vrouwen op de Nederlandse arbeidsmarkt. Niet alleen was de participatie gering, deze bleef ook bijna een eeuw lang (tot 1960) opmerkelijk constant, althans statistisch gemeten. De lage participatiegraad en het lage participatie-aandeel nemen weliswaar vanaf 1960 gestaag toe, maar liggen nog altijd beneden het gemiddelde niveau van de Europese Gemeenschapslanden.[1] De factoren hiervoor moeten gezocht worden in de periode die in dit hoofdstuk aan de orde is: de opkomende industrialisatie en de maatschappelijke verhoudingen in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Wat betreft de uitzonderingspositie van Nederland inzake het verschijnsel vrouwenarbeid moet aangetekend worden, dat het vooral om de specifieke verhouding gaat tussen vrouwenarbeid in de openbare sfeer en vrouwenarbeid in de sfeer van privéverhoudingen. In de periode die hier aan de orde is verrichten veel vrouwen arbeid, maar het betreft overwegend arbeid onder privéverhoudingen. Dit geldt niet alleen voor vrouwen uit de lagere standen, maar ook voor vrouwen uit de 'betere' standen van de samenleving. Voor de lagere standen betreft het naast de vanzelfsprekende onbetaalde huishoudelijke arbeid ook veel betaalde arbeid die in de privésfeer plaatsvindt (landbouwarbeid, dienstbode-arbeid, huisindustrie, werk als wasvrouw, naaister etc.). Bij de vrouwen uit de betere kringen betreft het bijvoorbeeld naaldkunstwerk, liefdadigheidswerk en sociaal werk voor de minstbedeelden en sociaal 'gevallenen', schrijfwerk en dergelijke.

Typerend voor de Nederlandse verhoudingen in de periode 1870-1920 is, dat vrouwenarbeid in veel geringere mate onder moderne loonverhoudingen buitenshuis plaatsvindt dan in omringende industrialiserende landen. De geringe arbeidsparticipatie betreft vooral de categorie gehuwde vrouwen, waardoor de totale participatiegraad laag ligt. De factoren hiervoor komen in onderstaande schets van de opkomende industrialisatie aan de orde.

Opkomende industrialisatie en vrouwenarbeid in de lagere standen

De industrialisatie komt in Nederland relatief laat op gang. Dit wordt als een van de belangrijkste factoren beschouwd voor de geringe deelname van vrouwen aan arbeid onder loonarbeidverhoudingen. Als Engeland en Frankrijk zich in de achttiende en negentiende eeuw industrieel ontwikkelen, treedt in Nederland na de gouden eeuw juist een langdurige periode van verval en stagnatie van het economische leven op (Bax 1988). De burgerij beheerst de economie en de politiek en hun belangrijkste bronnen van inkomsten vormen de buitenlandse handel en het teren op de koloniën. In eigen land gemaakte produkten spelen in die handel nauwelijks een rol. De stagnatie van het economisch leven in ons land in de achttiende en eerste helft negentiende eeuw leidt tot grote armoede en werkloosheid. Het gewone volk leeft van de landbouw en ambachtelijke produktie, is arm en politiek machteloos.[2]

Vanaf 1870 begint de industriële produktie snel op gang te komen (aanwending van stoomkracht in fabrieksmatige produktie).[3] Deze ontwikkeling van de kapitalistische produktiewijze vindt plaats in een periode dat 'mondiaal' sprake is van een economische neergang (De Grote Depressie, 1874-1893), veroorzaakt door het algemener worden van fabrieksmatige arbeid, welke tot grotere concurrentie op de wereldmarkt leidt. De opkomende Nederlandse industrie had in eerste instantie uit de verpauperde massa voldoende aanbod van goedkope, ongeschoolde mannelijke arbeidskrachten (de geschoolden werden voor een deel uit het reeds verder geïndustrialiseerde buitenland, Engeland en Duitsland, gehaald). Meisjes en vrouwen worden in veel mindere mate dan in de genoemde omringende landen ingezet in de fabrieksmatige produktie. Voor zover dat gebeurt is het zeer sectoraal en regionaal geconcentreerd, namelijk daar waar zij reeds in de huis- of landbouwarbeid werkzaam waren, die nu overgaat in fabrieksmatige arbeid. Dit geldt bijvoorbeeld voor de textielindustrie van Twente en Tilburg, de aardewerkfabricage in Maastricht, de vlasspinnerijen in Groningen en de kaarsenfabricage (Gouda, Amsterdam, Schiedam). Veel omvangrijker blijft echter de inzet van kinderen en vrouwen in de huisindustriële produktie, zowel in de Twentse textiel, als bij de Brabantse sigaren- en schoenenproduktie, maar ook in de traditioneel aan de landbouw en visserij verbonden binnenshuisarbeid (erwten en bonen lezen, garnalen pellen, matten vlechten e.d.).

Als na de economische depressie de industriële produktie in Nederland verder doorzet (jaren negentig), gaat de fabrieksarbeid verricht door meisjes een grotere omvang aannemen. Zij komen vooral terecht in de vele confectie-ateliers, die bij de overgang van maatkleding naar confectie uit de grond schieten. Ook de opkomende was-, bleek- en strijkinrichtingen trekken veel

meisjes en jonge vrouwen aan. Eind negentiende eeuw ontstaat ook in snel tempo meisjesarbeid in de diamantindustrie. Voor 1890 kwam in deze bedrijfstak vrijwel geen vrouwenarbeid voor. Met name in de diamantbewerking (roosjessnijdsters) en in de kledingindustrie neemt het aandeel van meisjes tussen de 12 en 18 jaar zo aanzienlijk toe, dat in deze takken van nijverheid over de 'concurrentie van vrouwen' het meest wordt geklaagd (Schilstra 1940).

Van gehuwde vrouwen in de fabrieksmatige produktie is weinig sprake, met uitzondering van de Twentse textielindustrie. Gehuwde vrouwen uit de lagere standen werken in de 'privésfeer' als wasvrouw, naaister, drijven een winkeltje (waarbij ze statistisch vermeld worden als bedrijfshoofd) en in de al genoemde landbouw en huisindustrie.[4] De geregistreerde arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen is dus zeer gering en bestaat bovendien voor de helft uit weduwen of gescheiden vrouwen. Niettemin neemt deze procentueel nog verder áf na 1890. Deels is dit een gevolg van de invoering van de Arbeidswet van 1889, met arbeidsbeschermende maatregelen voor vrouwen- en kinderarbeid, waardoor vrouwen beperkter ingezet kunnen worden (beperking van de arbeidsdag van vrouwen en jeugdigen van 12 tot 16 jaar tot 11 uur en verbod op nacht- en zondagarbeid). Deels is de afname ook een gevolg van een striktere regulering van de fabrieksarbeid (werktijden, aanwezigheid, hele jaar doorwerken e.d.), waardoor het voor vrouwen met kinderen moeilijker wordt om fabrieksarbeid met huishouden te combineren.[5]

Daarentegen neemt de arbeid van meisjes en na 1900 van jonge vrouwen in zowel de industrie als in andere loonarbeidsectoren buítenshuis voortdurend toe.[6] Na de Kinderwet van 1874 (verbod op kinderarbeid tot 12 jaar) groeit aanvankelijk vooral de groep werkende meisjes van 12 tot 18 jaar. Boven die leeftijdsgrens wordt loonarbeid voor ongehuwde vrouwen zedelijk als te gevaarlijk beschouwd. In 1899 heeft bijna de helft van de ongehuwde vrouwen tussen 18 en 35 jaar géén betaalde baan. Na 1900 wordt dit vrij omvangrijke reservoir van ongehuwde vrouwen tussen de 18 en 35 jaar aangeboord, mede door de leerplichtverlenging van 12 tot 14 jaar, waardoor de groep jongste meisjes wegvalt voor de arbeidsmarkt.

De toenemende inschakeling van meisjes en jonge ongehuwde vrouwen in loonarbeid buitenshuis is echter voor een belangrijk deel een verschuiving vanuit werkzaamheid in de sfeer van privéhuishoudens (als dienstbode[7] en in seizoenarbeid in de landbouw of huisindustrie) naar banen in de loonarbeid buitenshuis (Wichmann, 1913). Deze verschuiving heeft ertoe geleid, dat de geregistreerde vrouwelijke beroepsbevolking in Nederland qua procentuele omvang laag blijft en een opmerkelijke constantheid blijft vertonen. Meer dan een eeuw (vanaf de eerste volkstelling in 1849 tot die in 1960) schommelt het percentage meisjes en vrouwen op de totale vrouwelijke bevolking dat betaalde arbeid verricht steeds rond de 19%.

De late industrialisatie in Nederland is in die zin een factor bij de lage participatiegraad van vrouwen, dat gehuwde vrouwen niet massaal worden ingeschakeld in de fabrieksmatige produktie, zoals in omringende landen wel op grotere schaal gebeurde. Meisjes en jonge vrouwen worden daarentegen

wel ingeschakeld. Dit komt echter door de genoemde verschuiving van privé- naar openbare arbeid niet in de omvangsstatistieken tot uiting.

Niet alleen het relatief láte tijdstip van industrialisatie is echter van betekenis bij de geringe inschakeling van gehuwde vrouwen in de fabrieksmatige produktie. Waarschijnlijk heeft ook de specifiek regionale concentratie van de Nederlandse industrie daarbij een rol gespeeld. De industriekernen buiten het westen van het land ontwikkelen zich vooral in de katholieke regio's (Twente, Noord-Brabant, Maastricht). Dankzij de armoede krijgt de kerk de kans haar gezinsmoraal krachtig uit te dragen, hetgeen onder meer leidt tot grote gezinnen. Het levert veel jeugdige arbeidskrachten op en houdt de gehuwde vrouwen vaak hun leven lang gebonden aan een omvangrijke gezinstaak. De katholieke geestelijkheid, sterk gekant tegen vrouwenarbeid in de fabriek, wendt al haar invloed aan om buitenshuisarbeid van gehuwde vrouwen te voorkomen, zowel op landelijk niveau in de politiek als op lokaal niveau door de pastoor.[8]

De ironie wil nu dat juist dóór die grote gezinnen, de katholieke regio's aantrekkelijke vestigingskernen voor de fabrieksmatige produktie en het moderne grootbedrijf worden en dat zodoende het katholieke volksdeel in Nederland tot aan de Tweede Wereldoorlog de grootste percentages vrouwelijke arbeidskrachten laat zien.[9] In de katholieke industriecentra in Noord-Brabant, Limburg en Twente vormen de grote gezinnen het goedkope arbeidsreservoir van katholieke meisjes en jonge ongehuwde vrouwen.

Tegen de binnenshuisarbeid in de vorm van huisindustrie onderneemt de kerk in de laatste decennia van de vorige eeuw niets en beschouwt deze zelfs verhoudingsgewijs als positief voor gehuwde vrouwen die uit economische noodzaak voor hun gezin moeten verdienen. Dit maakt dat de industriële ontwikkeling in die katholieke regio's zich kan voltrekken in een specifieke combinatie met huisindustriële arbeid. Zo neemt bijvoorbeeld in de jaren negentig de huisindustriële arbeid weer toe. Nieuwe produktieprocedés en machines in de fabriek maken mede een combinatie met nieuwe vormen van huisindustrie mogelijk (bv. in de textiel-, sigaren- en schoenenindustrie, Brand 1937).[10] De huisindustrie betreft voor een groot deel vrouwenarbeid. Bij de toename ervan in de jaren negentig heeft waarschijnlijk ook de invoering van de Arbeidswet van 1889 een rol gespeeld.

In samenhang met de late industrialisatie wordt nog een andere factor van betekenis geacht voor de geringe arbeidsparticipatiegraad van gehuwde vrouwen in Nederland, namelijk het buiten de oorlogen van 1870-1871 en 1914-1918 blijven. In de oorlogvoerende landen worden gehuwde vrouwen op grotere schaal ingezet in het arbeidsproces. Dit werkt tot op zekere hoogte ideologisch doorbrekend waar het de inzet van vrouwen in mannenarbeid betreft. Bovendien geven beide oorlogen in de betreffende landen na afloop een extra impuls aan de groei van grootindustrieën en daarmee aan de inschakeling van goedkope ongeschoolde vrouwenarbeid. Dat wordt nog versterkt doordat grote aantallen mannen het leven verloren of invalide zijn geworden door de oorlog. In die landen verloopt daardoor de inschakeling van meisjes, ongehuwde en gehuwde vrouwen in de industriële arbeid ook

veel schoksgewijzer dan in Nederland en ontbreekt hier de laatste categorie vrijwel.

Vrouwenarbeid in de 'betere' standen

De langdurige periode van stagnatie en late industrialisatie heeft indirect ook zijn betekenis gehad voor de arbeidsmogelijkheden van vrouwen uit de beter bemiddelde lagen van de samenleving. Voor hen ligt de vrouwenarbeidkwestie geheel anders dan voor de lagere standen. Daar waar het voor vrouwen uit de lagere standen een onontkoombare economische noodzaak is, bestaan er rond het midden van de negentiende eeuw voor de overige vrouwen vrijwel géén mogelijkheden voor betaalde arbeid.

Volgens de burgerlijk-christelijke moraal is de enige bestemming van vrouwen gelegen in huwelijk en moederschap en is betaalde arbeid een schande. Vooral ongehuwde vrouwen uit de 'beschaafde' stand worden hierdoor getroffen. Voor de meeste van hen is slechts een horig bestaan in economische afhankelijkheid van mannelijke familieleden weggelegd (bv. als hoofd van de huishouding bij een getrouwde broer of zus). Daarachter gaat veel 'beschaafde armoede' schuil (Posthumus-Van der Goot 1977). Anderen proberen via bazaars en beurzen zelfgemaakte produkten (naaldkunstwerk) anoniem te verkopen om zo aan een zeker inkomen te geraken. Betsy Perk, die zich het lot van deze vrouwen aantrekt, richt in 1870 de Algemene Nederlandsche Vrouwenvereeniging 'Arbeid Adelt' op. Zoals de naam al aangeeft, komt deze vereniging openlijk op voor de problemen van armoede en gedwongen nietsdoen van vrouwen uit de 'betere' standen en het bijbrengen van een zekere arbeidstrots. De vereniging streeft naar 'de verbetering van het lot der onvermogende vrouw uit den beschaafden stand door aanmoediging en bevordering van haar kunst- en arbeidszin.' (Posthumus-Van der Goot 1977/65) Deze openbaarheid gaat echter veel vrouwen in die tijd nog te ver. Jeltje de Bosch Kemper stapt daarom uit de vereniging en richt in 1872 voor dezelfde doelgroep een tegenvereniging op, 'Tesselschade', met de garantie van anonimiteit.

Na 1870 ontstaan er op beperkte schaal beroepsmogelijkheden voor ongehuwde vrouwen, bijvoorbeeld als verpleegster, onderwijzeres en apothekersassistente.[11] Ook komen er de eerste vrouwelijke artsen (Aletta Jacobs, Catharine van Tussenbroek).[12] Voor gehuwde vrouwen uit de betere kringen is in de tweede helft van de negentiende eeuw de arbeidsmarkt nog zo goed als gesloten.[13] Toch zoekt ook een aantal van hen naar uitwegen uit het leven van gedwongen nietsdoen. Zij storten zich, vanuit een sterk christelijke inslag, in allerlei soorten liefdadigheidswerk en kunnen zodoende het 'vrouwen behoren niet te werken' hooghouden.

De Réveil-beweging in Nederland heeft hier onbedoeld een belangrijke rol in gespeeld (De Bie/Fritschy 1985), zowel voor gehuwde als ongehuwde vrouwen uit de betere standen. Deze godsdienstige protestbeweging vanuit de Nederlands Hervormde Kerk, zet zich in de eerste helft van de negentiende eeuw af tegen het zelfgenoegzame vooruitgangsoptimisme, de geest van de Verlichting en de oppervlakkige geloofsbeoefening. Het is politiek een reac-

tionaire stroming, maar zonder het te beogen draagt het Réveil indirect bij aan de sociale emancipatie, in het bijzonder die van vrouwen. Ten eerste kent de beweging een belangrijke zelfstandige rol toe aan vrouwen in de geloofsverdiepingsbijeenkomsten en ten tweede wordt door de beweging het liefdadigheidswerk geïnitieerd waarin vrouwen eveneens een vooraanstaande plaats gaan innemen. De aanhangers zijn afkomstig uit vooral hogere kringen (schrijvers, predikanten, ondernemers en enkele politici). Het verstrekken van aalmoezen aan de misdeelden wordt door de aanhangers van het Réveil te mager gevonden en zij pleiten voor praktisch sociaal werk voor deze mensen (gevallen vrouwen, gevangenen, zieken, noodlijdende gezinnen). De liefdadigheidsinstellingen, onder leiding van mannen maar in de praktijk gedragen door vrouwen, schieten in het midden van de negentiende eeuw als paddestoelen uit de grond. Dit biedt vrouwen uit de hogere kringen de gelegenheid maatschappelijk actief te worden en het doet het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef tot vrouwen in bredere kringen doordringen. De gehuwde vrouwen kunnen door dit onbetaalde werk de christelijk-burgerlijke ideologie intact houden dat vrouwen niet behoren te werken. Voor de ongehuwd blijvende vrouwen opent dit christelijke liefdewerk zekere beroepsmogelijkheden die er voorheen niet waren.

Deze generatie vrouwen uit de burgerij die van de mogelijkheden op het terrein van sociaal werk gebruik is gaan maken in het laatste kwart van de negentiende eeuw, accepteert in veel mindere mate het ideaal van het niet behoeven en behoren te werken. Het zijn vooral ongehuwde vrouwen die afwillen van de schande en verborgenheid rond vrouwenarbeid en die de mogelijkheden voor het verrichten van beroepsarbeid door vrouwen willen verruimen. Vanuit deze generatie wordt gestreefd naar een zekere autonome rol voor vrouwen in de openbaarheid en naar een zekere economische onafhankelijkheid. Vooral de mogelijkheid om een beroep te leren staat daarbij centraal, zodat vrouwen niet langer vanwege economische motieven in het huwelijk behoeven te treden. Uit deze kringen van vrouwen die al enigszins de mogelijkheid tot opleiding hebben, actief zijn in sociaal werk of de eerste beroepsmogelijkheden voor vrouwen, ontstaat méde eind vorige eeuw de vrouwenbeweging.

Een aantal onder hen worden de mede-initatiefneemsters van de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid die in 1898 wordt georganiseerd. De belangrijkste doelstelling hiervan is: het voor het grote publiek zichtbaar maken en openlijk uitkomen voor welke omvangrijke hoeveelheid arbeid vrouwen uit de burgerij verrichten. Tegelijk wordt beoogd het zelfbewustzijn en de trots van vrouwen over hun arbeid te vergroten en een voorlichtingsrol over beroepsmogelijkheden te vervullen. Het is een van de ontwikkelingen in de tweede helft van de negentiende eeuw die leidt tot de eerste vormen van kennisverzameling over vrouwenarbeid, gecentreerd rond de Nationale Tentoonstelling (zie § 2.2).

De rol van de overheid bij beroepsmogelijkheden voor vrouwen

De overheid speelt als werkgever voor vrouwen vóór de eeuwwisseling nog

geen rol van betekenis. De liberaal-parlementaire staat kent in de tweede helft van de negentiende eeuw wel enkele vooruitstrevende liberale voormannen. Gezien de Nederlandse verhoudingen geven zij in een betrekkelijk vroeg stadium gehoor aan het streven van een paar individuele vrouwen om het hoger onderwijs en enkele overheidsbetrekkingen voor vrouwen open te stellen. Toch blijven de liberale initiatieven op dit terrein minimaal. Minister Thorbecke verleent in 1872 aan Aletta Jacobs als eerste vrouwelijke student toegang tot de universiteit. Minister Tak van Poortvliet stelt in 1878 een beperkt aantal beroepen bij de PTT open voor vrouwen. De feitelijke toegang van vrouwen tot overheidsberoepen blijft nihil. Naast de beroepen van onderwijzeres, telefoniste, telegrafiste en postambtenares, zijn vrijwel alle andere beroepen bij de overheid voor vrouwen feitelijk en in veel gevallen ook formeel gesloten (Van Dorp 1910).

De overheid en de sociale wetgeving

De sociale wetgeving komt in Nederland traag en mondjesmaat op gang. De liberaal-parlementaire staat blijft in de laatste decennia van de negentiende eeuw nog grotendeels een nachtwakersstaat met overwegend een laissez-faire-politiek ten opzichte van de industrialisatie en de gevolgen daarvan. Het kinderwetje van de liberaal Van Houten (1974) vormt het begin van de sociale wetgeving in Nederland. Hoewel zeer beperkt en uitgehold[14] is de wet principieel van grote betekenis. Het betekent een doorbraak in het vrije spel der economische en patriarchale krachten (aantasting van het vaderrecht in de privésfeer).

In 1889 komt de eerste Arbeidswet tot stand, na een omvangrijke arbeidersenquête door de overheid naar de toestanden in fabrieken en werkplaatsen. De wet bevat alleen beschermende bepalingen voor jeugdigen en vrouwen, volwassen mannelijke arbeidskrachten blijven onbeschermd.

De opkomende confessionelen in het parlement wensen van begin af aan een arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen in de fabrieken. Ze winnen het voor de eeuwwisseling nog niet van de liberalen, die van mening zijn dat wettelijke dwang in dat opzicht moeilijk te rechtvaardigen is en dat de beschikking van de vrouw over haar arbeidskracht aan haarzelf en aan 'het particulier initiatief' moet worden overgelaten. Vanaf het moment dat de confessionelen gaan meeregeren, komen ze al direct na de eeuwwisseling met voorstellen over arbeidsverbodsbepalingen voor vrouwen en zullen daarmee voor vrouwelijke ambtenaren doorgaan tot na de Tweede Wereldoorlog.

Resumerend is wat betreft de geringe arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland in het voorgaande een complex van factoren belicht. De late industrialisatie, het daardoor relatief moderne karakter ervan, de concentratie in katholieke regio's en het ontbreken van oorlogseffecten op het industrialisatieproces, vormen belangrijke factoren die hebben bijgedragen aan de verschillen in arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland ten opzichte van omringende industrialiserende landen. Er zijn relatief minder grote aantallen ongeschoolde arbeidskrachten nodig geweest en het industrialisatieproces

verloopt hier minder schoksgewijs. Daarnaast dragen de kerken met hun gezinsideologie en het bevorderen van grote gezinnen bij aan een ideologisch klimaat en een praktijk die het vrijwel onmogelijk maken dat vrouwen met kinderen buitenshuis kunnen gaan werken. In het politieke krachtenspel drukt vóór 1900 het liberaal-parlementaire stelsel nog de belangrijkste stempel op wetgeving inzake het vrouwenvraagstuk. Daarna neemt de invloed van de confessionelen toe en daarmee de wetsvoorstellen inzake verbodsbepalingen van de arbeid van de gehuwde vrouw. Het beschavingsoffensief van de burgerij en het streven naar vrijstelling van arbeidersvrouwen van loonarbeid door delen van de opkomende arbeidersbeweging, heeft de arbeidsverdeling tussen vrouwen en mannen en tussen binnenshuis en buitenshuis sterk bevorderd en daarmee mede ideologisch en praktisch vorm gegeven aan de maatschappelijke institutionalisering van de arbeidsverdelingen tussen de seksen binnenshuis en buitenshuis.

HET MAATSCHAPPELIJK DEBAT OVER VROUWENARBEID VOOR DE EEUWWISSELING

Het maatschappelijk denken over vrouwenarbeidkwesties komt, met het oog op vraagstelling een van dit boek, voor de periode 1870-1920 uitvoeriger aan de orde dan bij de perioden na 1920. Het gaat hier om de aanloopfase waarin verschillende bewegingen een initiërende dan wel remmende rol hebben gespeeld in de richting van de eerste kennisverzameling over vrouwen en hun arbeid, respectievelijk de vrouwenbeweging, de arbeidersbeweging en de confessionele partijen. De kennisverzameling en het onderzoek zelf komen in paragraaf 2.2. aan de orde.

Kwesties rond vrouwenarbeid vormen eind vorige eeuw zowel een onderdeel van 'het vrouwenvraagstuk' als de van 'de sociale kwestie'. Het vrouwenvraagstuk wordt politiek gethematiseerd door de opkomende vrouwenbeweging, die deels geïnspireerd is door het liberalisme, deels door het socialisme en deels door de praktijk van het verrichten van sociaal werk.

De sociale kwestie wordt gethematiseerd door de opkomende arbeidersbeweging en socialistische partijen, geïnspireerd door het socialisme. De analyses van de maatschappelijke positie van vrouwen zijn in de beginperiode van de vrouwenbeweging en de socialistische beweging nog niet duidelijk uitgekristalliseerd.

Essentieel in de publikaties en discussies over de vrouwenarbeidkwesties in die periode is, dat het in grote mate wordt bepaald door het standenkarakter van de Nederlandse samenleving. Al kunnen de ontwikkelingen in de tweede helft van de negentiende eeuw gezien worden als het ontstaan van een klassenmaatschappij, waarin de burgerij en de arbeidersklasse scherper tegenover elkaar komen te staan, dit impliceert niet dat dit in dezelfde mate ook voor vrouwen geldt. De maatschappelijke positie van vrouwen wordt nauwelijks bepaald door haar (potentiële) positie op de arbeidsmarkt (= klas-

sepositie), maar is een afgeleide van de maatschappelijke positie van haar vader of echtgenoot en van haar burgerlijke staat (wel of niet gehuwd). In de betreffende periode is voor de meeste vrouwen haar standspositie bepalend voor haar maatschappelijke positie.[15]

Tegen deze achtergrond van een standenstructuur komen vrouwenarbeidkwesties globaal vanuit twee verschillende perspectieven op de politiek-maatschappelijke agenda. Voor vrouwen uit de betere standen, betrokken bij de opkomende vrouwenbeweging is het een kwestie van uittreden uit de onzichtbaarheid en van het uitbreiden van opleidings- en beroepsmogelijkheden voor vrouwen. Voor de arbeidersbeweging is vrouwenloonarbeid in de eerste plaats een armoede- en uitbuitingsvraagstuk. Het werken van arbeidersvrouwen is een economische noodzaak en een extreme wijze van kapitalistische uitbuiting, waaraan door arbeidsbescherming een halt toegeroepen moet worden. Rond de eeuwwisseling wordt door de opkomende politieke macht van de confessionelen nog een derde perspectief in het maatschappelijk debat van belang, namelijk vrouwenarbeid als zedelijkheidskwestie. Het politieke debat over vrouwenarbeid centreert zich voor en na de eeuwwisseling rondom wel of geen aparte arbeidsbescherming voor vrouwen en rondom wel of geen verbodsbepalingen voor arbeid van gehuwde vrouwen.

De opkomende vrouwenbeweging

De ideeën en het streven van 'de vrouwenbeweging' zijn eind vorige eeuw zeer divers van aard. Ook de oorsprong van hun ideeën is afkomstig uit diverse hoeken. Deels ligt de grondslag voor de ideeënvorming in het liberalisme en met name in de bewustwording dat de burgerrechtelijke beloften en vrijheden van de Franse revolutie alleen voor mannelijke bezittende burgers waren ingelast. De eerste uitingen daarvan worden in de jaren zestig van de vorige eeuw verwoord door John Stuart Mill in zijn boek 'De slavernij van de vrouw.'[16] Aletta Jacobs schrijft bijvoorbeeld in haar 'Herinneringen' dat het boek bij haar thuis intensief werd gelezen. Daarnaast zijn er ook invloeden vanuit de vrouwenbeweging in de Verenigde Staten, met name van vrouwen rond de Chicago-school, zoals Addams en Perkins Gillman.[17] Zo vertaalt Jacobs bijvoorbeeld een studie van Perkins Gillman (1900) over de economische verhoudingen tussen mannen en vrouwen als factor in de sociale evolutie.

Daarnaast waren er ook vrouwen die vanuit hun praktisch sociaal werk gaan publiceren over de positie van de vrouw. Een vroeg voorbeeld hiervan is Hélène Mercier, die onder meer het initiatief neemt tot de oprichting van volkskeukens in Amsterdam. Ze is een vriendin en leeftijdsgenoot van Jeltje de Bosch Kemper van de Vereeniging Tesselschade. Mercier begint vanaf 1870 te publiceren in o.a. het blad Onze Roeping, Orgaan van de Nederlandsche Vrouw, en in het links-liberale maandblad Vragen des Tijds (De Wilde 1985). Haar eerste artikel, nog onder pseudoniem, gaat over de emancipatie van de ongehuwde vrouw. In latere publikaties (Mercier 1897) komt de kwestie van aparte arbeidsbescherming voor vrouwen bij haar aan de orde. Ze stelt dat de wettelijke bepalingen over vrouwenarbeid nieuwe vormen van rechtson-

gelijkheid tussen de seksen creëren. Ze gelooft niet in de verwachting in socialistische kring dat deze aparte bescherming een eerste stap is op weg naar algemene arbeidsbescherming, aangezien de wetten moeten worden aangenomen door een regering die in principe tegen elke staatsbemoeienis is.

Hoewel de feministische ideeën eind vorige eeuw veelal afkomstig zijn van vrouwen uit burgerlijke kring, zijn de scheidslijnen tussen burgerlijke en socialistische vrouwen zeker niet altijd eenduidig te trekken. Zo komt bijvoorbeeld de Vrije Vrouwen Vereeniging voort uit de Sociaal Democratische Bond (Dieteren/Peeterman 1984). Deze wordt in 1889 opgericht door Mina Drucker. Er zijn zowel vrouwen van socialistische als liberale huize lid van. Ze publiceren in een eigen tijdschrift: Evolutie (Drucker 1883). Deze vereniging heeft een centrale rol gespeeld in de diverse vraagstukken rond de maatschappelijke positie van de vrouw. Hun binding en gemeenschappelijk perspectief, ondanks de diversiteit van achtergronden van de vrouwen die lid zijn van de VVV, is de verbetering van de positie van de vrouw, zowel de ongehuwde als de gehuwde. In artikelen in Evolutie vinden fundamentele analyses plaats van de maatschappelijke positie van de vrouw en wordt propaganda gemaakt voor een aantal ingrijpende veranderingen, met name via de juridische en politieke weg.

De ingrijpende wijze waarop de maatschappelijke achterstelling van vrouwen door de Vrije Vrouwen Vereeniging aan de kaart wordt gesteld, lokt in de meeste politieke kringen, in de arbeidersbeweging en in wetenschap (o.a. bij Steinmetz) felle kritiek uit tegen deze 'ultra-feministen' of 'radicaal feministen' zoals ze wel genoemd worden. Zelfs binnen de Sociaal Democratische Bond waaruit de VVV voortkwam is naast sympathie ook krachtige tegenwerking van de zijde van socialistische mannen.

Het heftigst wordt de strijd rond het vrouwenvraagstuk op politiek niveau uitgevochten op het punt van de verandering van huwelijks-, afstammings- en echtscheidingswetgeving. De feministische strijd richt zich onder meer op het recht tot onderzoek naar het vaderschap en op ouderlijke macht voor vrouwen over hun kinderen, binnen en buiten wettige huwelijken. De vaderlijke rechten zijn in die tijd in de wetgeving nog steeds gebaseerd op patriarchale eigendomsverhoudingen in (groot)familiaal verband. De door de industrialisatie veranderde eigendomsverhoudingen maakten dat bestaande wetgeving op essentiële punten aan verandering toe was.

Op politiek niveau en via de wetenschap wordt naar allerlei wegen en compromissen gezocht om aan het vaderschap en de daarmee verbonden macht binnen wettige huwelijken niettemin vast te houden (Sevenhuysen 1987). Feministen komen daarentegen met voorstellen die tot gelijke berechtiging van mannen en vrouwen in en buiten het huwelijk moeten leiden. Zo typeert Mina Drucker het huwelijk als de 'meest onkiesche vorm van sexueele samenleving', een onpoëtisch koopcontract (verstandshuwelijken van de burgerij, bedoeld om bezit bij elkaar te houden), dat leidt tot verlaging van de vrouw (Sevenhuysen 1987/129). Hoewel andere vrouwen binnen VVV-kring pleidooien houden voor vrije liefde, is Drucker daarvan geen voorstandster. Beter dan het huwelijk te annuleren moest er een overeenkomst van gelijk-

berechtigden van worden gemaakt en moest scheiden vergemakkelijkt worden. In de ogen van Drucker maakt het recht de kern uit van het patriarchaat. Door de noodzakelijk geachte wijzigingen hierin is zij een voorstandster van een sterke staat.

Ook op het terrein van vrouwenarbeid nemen feministen van de VVV voor die tijd eveneens uitzonderlijke en vergaande standpunten in. Ze zijn tegen welke belemmering van betaalde vrouwenarbeid dan ook. Arbeidsbescherming alléén voor vrouwen wordt principieel verworpen. Het recht op arbeid wordt beschouwd als een uitvloeisel van het liberale beginsel van gelijke rechten en kansen voor iedereen. Daarin past geen afzonderlijke arbeidsbescherming. Mina Drucker gaat in diverse artikelen in Evolutie in op de negatieve consequenties van alleen arbeidsbescherming voor vrouwen. Zij keert zich ook tegen de zogenaamde bescherming van meisjes en vrouwen door in fabrieken ruimtelijk gescheiden werkplekken voor mannen en vrouwen te creëren en tegen de cursussen in huishoudelijk werk voor fabrieksmeisjes ter voorbereiding op het huwelijk. Meisjes en vrouwen moeten in haar ogen een vak leren en niet naast hun loonarbeid met cursussen in naaien en koken en andere huishoudelijke zaken worden vermoeid. Door andere delen van de vrouwenbeweging wordt deze kwestie, het huishoudonderwijs, juist sterk op de voorgrond geplaatst, als voorbereiding op een ordentelijk huishouden en gezin (Gooten 1970).

De opkomende arbeidersbeweging

Vanuit het perspectief van de socialistische (arbeiders)beweging is vrouwenarbeid een armoede- en uitbuitingsvraagstuk en vormt als zodanig een onderdeel van de sociale kwestie. Het streven is vanuit dit perspectief gericht op wettelijke arbeidsbescherming. Zoals reeds vermeld zijn de scheidslijnen in de vrouwenbeweging rond de eeuwwisseling tussen individuele vrouwen van socialistische huize en liberale huize niet altijd scherp te trekken. Diverse vrouwen zijn zowel lid van socialistische organisaties als van feministische. Toch is de analyse van het vrouwenvraagstuk binnen de socialistische beweging duidelijk anders georiënteerd. De analyses van het vrouwenvraagstuk van Engels en Bebel spelen hierin een centrale rol. In Nederland worden ze o.a. verwoord door Henriëtte Roland Holst en Cornelie Huygens (Outshoorn 1973).

Aanvankelijk onder handwerkslieden en later onder geschoolde fabrieksarbeiders ontwikkelen zich in de tweede helft van de negentiende eeuw de opvattingen over de verheffing en lotsverbetering van de arbeidersklasse en het streven naar de opheffing van de maatschappelijke ongelijkheid in de vorm van een klassenloze maatschappij. Enerzijds betreft het de culturele ('zedelijke') verheffing, anderzijds moet arbeiders meer waardering voor het materiële bijgebracht worden, zodat ze niet langer in hun ellende berusten. De collectieve strijd voor materiële verbeteringen is tegelijk die voor een betere maatschappij. Organisatie en staking worden als belangrijkste of als enige wapen in de strijd tegen het kapitaal beschouwd. Politieke rechten zijn belangrijk maar kunnen het kapitalisme en de daarbij horende eigendomsver-

houdingen niet veranderen. Wat betreft de culturele verheffing komt het streven in grote lijnen overeen met datgene wat de burgerij met haar beschavingsoffensieven beoogt en waarin veel burgerlijke vrouwen zoals vermeld een centrale rol spelen. In socialistische kringen wil men dit streven naar culturele verheffing zelf ter hand nemen en organiseren door en voor de eigen klasse.

Deze twee kanten van de arbeidersemancipatie, de culturele en de economische verheffing van de arbeidersklasse, hebben van begin af aan tegenstrijdige visies rond het vrouwenvraagstuk en in het bijzonder rond vrouwenarbeidkwesties voortgebracht. De oorzaak van vrouwenonderdrukking wordt, à la Engels en Bebel, gelegd in de kapitalistische eigendomsverhoudingen, met name in het privébezit. Op dat punt zijn vrouwen en mannen in de arbeidersklasse gelijk en is hun strijd een gemeenschappelijke, tégen het kapitaal. Vrouwen moeten in principe op dezelfde voorwaarden aan loonarbeid kunnen deelnemen als mannen. De strijd voor verbetering van arbeidsvoorwaarden en tegen uitbuiting (o.a. via arbeidsbescherming) is dus eveneens een gemeenschappelijke. Vrouwenonderdrukking zoals in de burgerlijke gezinsvorm, gebaseerd op eigendom, kent de arbeidersklasse niet. Van het probleem van de dubbele belasting zullen vrouwen in de klassenloze maatschappij verlost worden door de vermaatschappelijking van de gezinstaken.

Tegelijk wordt vanuit het streven naar culturele verheffing van de arbeidersklasse juist voor de privésfeer het ideaal van de burgerij nagestreefd: een gezinsleven waarin de vrouw tijd en gelegenheid heeft voor het voeren van een goede huishouding en kinderverzorging. De economische voorwaarde hiervoor ziet de arbeidersbeweging in het streven naar kostwinnerslonen om zo de vrouw vrij te stellen van loonarbeid. Zo is aanvankelijk de eerste vakorganisatie, het links-liberale Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (opgericht in 1871), van mening dat terwille van 'het groepsbelang der arbeiders' de fabrieksarbeid van de gehuwde vrouw bij wet moet worden afgeschaft. Het ANWV neemt dit standpunt in het begin zelfs in de statuten op. Later ontwikkelt zich echter de opvatting dat de loondrukkende werking van vrouwenarbeid slechts kan worden voorkomen door gelijke beloning voor mannen en vrouwen. Reeds in 1891 doet het ANWV een voorstel aan de regering om bij wet te bepalen dat het loon van vrouwen die mannelijke arbeid verrichten, gelijk zou moeten zijn aan hetgeen aan mannen wordt uitbetaald (Schilstra 1976). Ook in de Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond ontstaan in de jaren negentig heftige en langdurige discussies over de werkgelegenheidsconcurrentie en de loondrukking van vrouwen. In de diamantbewerkingssector is in die jaren sprake van een grote toevloed van meisjes (roosjessnijdsters). Echter in 1905 wordt ook in deze bond het standpunt van de gelijke beloning ingenomen. Hetzelfde geschiedt in het in dat jaar opgerichte Nederlandse Verbond van Vakvereenigingen (NVV).

Hoewel de hoofdbesturen van de vakorganisaties het standpunt van gelijk loon voor mannen en vrouwen bij gelijk werk innemen en blijven volhouden, wordt het in de praktijk door leden en afdelingen diverse malen opnieuw ter discussie gesteld. Hetzelfde geldt voor het centrale standpunt over 'geen

arbeidsverbodsbepalingen'. Gezinsloon voor mannen en broodroof door vrouwen in tijden van werkloosheid vormen daarbij voortdurend de argumentatie. Bij het eerste, kostwinnersloon voor mannen, speelt vooral het bereiken van het ideaal van de burgerij, het vrijmaken van de vrouw voor huishouding en kinderopvoeding een belangrijke rol, zeker in de meer geschoolde kringen van vakarbeiders. Het werken van gehuwde vrouwen wordt ervaren als een teken van armoede en haar niet werken als een teken van welstand (De Regt 1984).

Deze tegenstrijdigheid, de gelijke rechten op beroepsarbeid enerzijds en de vrijstelling van vrouwen van betaalde arbeid om gezinstaken te verrichten anderzijds, heeft tot ver in de twintigste eeuw tot een grote kloof geleid tussen de theorie over het vrouwenvraagstuk en het praktisch handelen binnen de arbeidersbeweging.[18] Principieel is vrijwel altijd, vooral door haar leiders, het individuele recht op betaalde arbeid en gelijke arbeidsvoorwaarden verdedigd en zijn zij vaak voorlopers, zeker vergeleken met de confessionele vakorganisaties. In de praktijk is en blijft lange tijd de strijd er een voor mannen en hún gezinnen. Het individualiteitsprincipe is wat betreft de economische belangen nooit consequent voor vrouwen in praktijkeisen omgezet, noch is consequent daarvoor gestreden. Het brengt ook van meet af aan de socialistische beweging in conflict met feministen die wél het individualiteitsprincipe en de autonomie van vrouwen centraal stellen: op terreinen van huwelijks-, afstammings- en eigendomsrechten, burgerrechten (kiesrecht) en op terreinen van onderwijs en betaalde arbeid.

De confessionele organisaties

Voor de kerken en de confessionele organisaties is vrouwenarbeid in de eerste plaats een zedelijkheidsvraagstuk. Vrouwenarbeid buitenshuis is tegen de goede zeden en de betreffende vrouwen zijn onzedelijk. Zo niet, dan worden ze door de omstandigheden van buitenshuis arbeid wel onzedelijk gemaakt. Vanuit dit perspectief is het streven van de confessionelen principieel gericht op het verbod van buitenshuis arbeid door gehuwde vrouwen. De opkomende confessionele vakorganisaties (Patrimonium en de Katholieke Volksbond) en de confessionele politieke partijen dragen dit standpunt dan ook van begin af aan uit. Tot 1900 is hun politieke macht nog te gering om wettelijk verboden op arbeid van de gehuwde vrouw af te dwingen. Na 1900, wanneer hun regeringsdeelname een feit wordt, boeken ze diverse successen. Voor wat betreft de arbeid van de gehuwde vrouw in de fabrieken wordt, ondanks diverse verbodsvoorstellen, uiteindelijk vrijwel altijd tegemoet gekomen aan de economische belangen van de werkgevers.

Openheid op de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid (1898)

In de context van een grote diversiteit in ideeën en opvattingen over de maatschappelijke positie van de vrouw en gewenste veranderingen daarin, vindt in 1898 de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid plaats (het jaar van de troonsbestijging van koningin Wilhelmina).[19] De standsverschillen tussen vrouwen uit de burgerij en arbeidersvrouwen zijn groot en komen ook

op de tentoonstelling tot uiting. Toch zijn de posities van diverse stromingen binnen het feminisme en de socialistische beweging rond het vrouwenvraagstuk en vrouwenarbeidkwesties nog niet echt uitgekristalliseerd. Dit leidt in de voorbereidingsperiode en tijdens de tentoonstelling tot een relatief grote mate van openheid voor elkaars leefwerelden.

Ondanks de grote verschillen in standpunten en belangenposities en aarzelingen van met name socialistische zijde om aan dit 'burgerlijk initiatief' mee te doen, is er uiteindelijk een relatief breed maatschappelijk draagvlak voor de tentoonstelling. Dit brede maatschappelijk draagvlak verandert daarna snel in het eerste decennium van de twintigste eeuw. De gedifferentieerdheid in de vrouwenbeweging verandert in verdeeldheid. De beslechting van een aantal centrale politieke kwesties als de arbeidsbescherming en de arbeidsverbodsbepalingen voor vrouwen en de kiesrechtkwestie leiden tot verscherping van tegenstellingen. De verdeeldheid komt tot uiting in een groter wordende kloof tussen feministische organisaties als de VVV enerzijds en vrouwen in de sociaal-democratie anderzijds (Rutgers-Hoitsema contra Roland Holst) (Outshoorn 1973). Daarnaast ontstaat ook onder feministen een meer gematigde stroming, waarvan de ideeën meer gehoor vinden dan van de radicaler feministen. In de vrouwenkiesrechtbeweging leidt dit het meest openlijk tot een scheuring (Jacobs versus Wijnandts Francken) (Mossink 1986). Beide controversen worden hieronder kort geschetst.

Controversen tussen 'radicaal feministen' en de sociaal-democraten

In deze controversen spelen de aparte arbeidsbescherming en de arbeidsverbodsbepalingen voor vrouwen een centrale rol. De in 1902 aangekondigde wijziging van de Arbeidswet vormt de aanleiding. Het confessionele kabinet-Kuyper wil verbodsbepalingen voor gehuwde vrouwen op gaan nemen in de wet (o.a. voor de steenfabricage). Om deze plannen tegen te gaan wordt op initiatief van Rutgers-Hoitsema in 1903 het Nationaal Comité inzake Wettelijke Regeling van Vrouwenarbeid opgericht, met haar als voorzitster en Mina Drucker als secretaris. Het Comité probeert vrouwenvakverenigingen en gemengde vakverenigingen erbij te betrekken. Dit lukt echter nauwelijks (Van Wezel 1985). In de arbeidersbeweging gaan vanaf 1900 juist meer stemmen op voor verdere bescherming en beperking van vrouwenarbeid (Outshoorn 1975). Zo dringt het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV) in 1901 bij de overheid aan op verbetering van de misstanden in de steenfabricage, door een verbod van arbeid van de gehuwde vrouw of zelfs een algeheel arbeidsverbod voor vrouwen in deze sector. Kort daarop stelt het ANWV een verbod voor van gehuwde vrouwen in fabrieken, werkplaatsen en veldarbeid. Op dit laatste komt de voorzitter van het ANWV, Heldt, terug na de onderzoeksresultaten van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid (zie § 2.2).

Na de spoorwegstaking van 1903 eisen ook verschillende afdelingen van de Bond van Spoor- en Tramwegpersoneel afschaffing van overwegwachteressen of van alle vrouwenarbeid bij het spoor.[20] Een aantal vakverenigingen laat het Comité van Rutgers-Hoitsema dan ook weten, zich niet aan te sluiten omdat ze vóór aparte arbeidsbescherming van vrouwen zijn. Andere

bonden stappen na korte tijd al weer uit het Comité. De bijeenkomsten die het Comité in het roerige jaar 1903 belegt, worden na drie keer gestaakt vanwege de hoog oplopende meningsverschillen tussen het Comité enerzijds en vrouwen uit de SDAP anderzijds (Outshoorn 1973, Elias 1984). Voor het Comité liggen de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen en het verbod op vrouwenarbeid in elkaars verlengde. De voorbeelden van het samengaan van deze twee zaken ziet men om zich heen toenemen. Bovendien vloeit volgens het Comité de aparte arbeidsbescherming voort uit patriarchale betutteling en machtsuitoefening, waardoor mannen de concurrentiestrijd met vrouwen op de arbeidsmarkt juist aanscherpen. Rutgers-Hoitsema plaatst de kwestie van arbeidsbescherming binnen de ontwikkeling van kapitalistische verhoudingen. Drucker doet dit uitdrukkelijk niet. Voor haar is feminisme feitelijk een strijd om de betaalde arbeid, tegen pogingen van mannen om dit terrein te monopoliseren. Roosje Vos van de Naaistersbond is in de discussie op pragmatische gronden vóór aparte bescherming, omdat vrouwen door de nood gedwongen moeten werken. Ze verwacht dat wanneer vrouwen eenmaal bescherming hebben verkregen, dit ook voor mannen op den duur afgedwongen kan worden.

Het meest principieel wordt de discussie uitgevochten tussen Roland Holst en Rutgers-Hoitsema (Siersema 1981). Roland Holst neemt het standpunt van de sociaal-democraten in en maakt juist een strikt onderscheid tussen enerzijds aparte arbeidsbescherming voor vrouwen en anderzijds verbodsbepalingen. Ze bestrijdt de verbodsbepalingen met dezelfde argumenten als het Comité voor beide kwestie aandraagt. De tegenstellingen tussen de SDAP-vrouwen en de vrouwen van het Comité komen ten dele voort uit een verschillende analyse van 'het vrouwenvraagstuk'. De SDAP-vrouwen stellen de klassetegenstelling centraal en zien het vrouwenvraagstuk als een daarvan afgeleid probleem. Het Comité poogt vooral het gezamenlijk groepsbelang van vrouwen te formuleren, naast of voorafgaand aan de klassentegenstellingen.

Het Comité houdt handtekeningenacties, stelt enquêtes in onder de door verbodsbepalingen getroffen categorieën werkneemsters (PTT-ambtenaressen, onderwijzeressen) en richt zich tot de koningin, de landelijke overheid en gemeentebesturen om de verbodsbepalingen ongedaan te maken. Na 1913 lopen de activiteiten van het Nationaal Comité inzake Wettelijke Regeling van Vrouwenarbeid, voornamelijk nog bestaand uit het bestuur, terug. Het wordt in 1916 opgeheven (Van Wezel 1985).

De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) is vanaf haar oprichting (1894) voor algemene arbeidsbescherming van vrouwen én mannen en ziet de bescherming van kinder- en vrouwenarbeid als eerste stappen in de goede richting. Wanneer het kabinet-Kuyper dan ook in 1902 ontheffingen op de aparte arbeidsbescherming van vrouwen afkondigt (voor het haringspeten), keert de SDAP zich daar fel tegen. Tegelijk brengt deze partij voorstellen in om de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen uit te breiden. Het congres van de SDAP had zich in 1901 uitgesproken voor verdere bescherming van gehuwde vrouwen in de steenfabricage en in alle andere industrieën. Uiteindelijk gaat de Haringspeetwet wel door (ontheffing op het arbeidsverbod),

maar alle voorstellen tot uitbreiding van de arbeidsbescherming voor vrouwen en kinderen niet. Ondanks de vele kamerdiscussies over nieuwe wetsvoorstellen in 1903 en 1904 komt er geen nieuwe arbeidswet tot stand.

De in 1904 opgerichte Sociaal Democratische Vrouwen Clubs vertolken in hun blad De Proletarische Vrouw eveneens het SDAP-standpunt: 'Beschermende wetten die de arbeidstijd verkorten en nachtarbeid verbieden zijn voor ons wapenen in de strijd.' Ze zijn tegen elk wettelijk verbod op vrouwenarbeid en pleiten voor een moederschapsverzekering (uitkering tijdens kraamverlof) (Werkgroep Vrouwengeschiedenis Groningen 1977).

In de jaren na het niet doorgaan van een nieuwe arbeidswet worden de geluiden om arbeid van gehuwde vrouwen toch overbodig te maken ook in SDAP-kringen sterker. De SDAP-voorman Heyermans verklaart zich in 1908 vóór het weren van gehuwde vrouwen uit de fabrieken en werkplaatsen. Volgens hem zijn de arbeidsomstandigheden zo slecht dat waar mannenlonen dat enigszins toelaten, 'vrouwen voor het gezin behouden moeten worden'. Spiekman spreekt zich in dezelfde zin uit: 'Ik voel, na alles wat ik er in het arbeidersleven van heb gezien, de arbeid der gehuwde vrouw voor de arbeidersgezinnen als een vloek, als een oorzaak van velerlei kwaad, dat boven en behalve het gewone leed der arbeidersklasse geleden wordt.'(Spiekman 1908/-769) Gehuwde vrouwen werken slechts uit noodzaak en met tegenzin, het is dus volgens hem in het belang van de arbeidersklasse en het gezinsleven dat de gehuwde vrouw thuis blijft. Het zijn vooral de SDAP-ers uit arbeidersmilieus die overtuigd zijn van de schadelijkheid van het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw voor het hele gezin.

Andere vooraanstaande SDAP-ers zoals Van der Goes en Wibaut, intellectuelen van burgerlijke afkomst, blijven zich daarentegen verzetten tegen deze ontwikkeling in de partij. Wibaut verwerpt een arbeidsverbod voor vrouwen categorisch. Hij benadrukt dat men zich niet moet laten leiden door de betekenis van een maatregel voor het moment, maar door de betekenis ervan voor de toekomst. Wibaut stelt dat door verboden van arbeid voor de gehuwde vrouw de weg naar economische gelijkheid wordt afgesneden en dat dit haar veroordeelt tot een leven binnen het gezin. Bovendien gelden de slechte arbeidstoestanden ook voor mannen en daarvoor vraagt de SDAP toch ook geen wettelijk verbod. Ook de leiding van de SDAP blijft vasthouden aan haar uitgangspunten over vrouwenarbeid en wijst daarom elke verbodsbepaling af (Outshoorn 1973). Waarschijnlijk heeft de economische crisis van 1907/-1908 een rol gespeeld bij de geluiden binnen de SDAP om in te stemmen met arbeidsverbodsbepalingen voor vrouwen. Ook in gemeenteraden komen SDAP-ers in die tijd te staan voor het instemmen met maatregelen omtrent ontslag van gehuwde vrouwen (m.n. onderwijzeressen).

Tijdens de Eerste Wereldoorlog, wanneer de economische conjunctuur in Nederland een opleving doormaakt (zie ook § 3.1), komen er van overheidswege geen nieuwe pogingen tot verbodsbepalingen. Na de oorlog, mede onder invloed van revolutionaire ontwikkelingen in het buitenland (de Russische Revolutie, de Weimarrepubliek), wil de zittende regering de opkomende sociaal-democratie de wind uit de zeilen nemen. Het algemeen kiesrecht komt

tot stand (1919), mede omdat de confessionelen verwachten dat vrouwen relatief conservatief zullen gaan stemmen, hetgeen hen dus stemmenwinst zou opleveren. In hetzelfde jaar (1919) wordt een nieuwe Arbeidswet aangenomen. Voor het eerst wordt hierin een algemene bescherming van mannen en vrouwen geregeld. De kern van de nieuwe Arbeidswet vormt de algemene achturendag en een verbod op nachtarbeid in de industrie voor mannen en vrouwen. Daarmee is de aparte arbeidsbescherming van vrouwen voor een belangrijk deel van de baan. De vakbeweging heeft haar doel bereikt, er is gelijkheid van mannen en vrouwen op genoemde punten gerealiseerd. De discussie over wel of geen aparte arbeidsbescherming voor vrouwen houdt daarmee voor lange tijd op. Pas een halve eeuw later, in de jaren zeventig, keert deze terug rond de invoering van de Wet Gelijke Behandeling. Daarentegen zet de discussie over de verbodsbepalingen voor gehuwde vrouwen zich in het Interbellum in alle hevigheid voort. Het zal de maatschappelijke discussie inzake vrouwenarbeid geheel in beslag nemen (zie hoofdstuk 3).

Controversen tussen 'radicaal feminisme' en 'gematigd feminisme'

De ideeën van de 'radicaal feministen' (verenigd in o.a. de Vrije Vrouwen Vereeniging en het Nationaal Comité inzake Wettelijke Regeling van Vrouwenarbeid) vinden na de eeuwwisseling steeds minder weerklank. Niet alleen door de toenemende scheiding der geesten met de sociaal-democraten, maar vooral ook doordat binnen 'de vrouwenbeweging' een stroming van gematigder feministen steeds meer aanhang vindt (ook wel ethisch feminisme genoemd).

De 'gematigd feministen' geven aan diverse debatten betreffende het vrouwenvraagstuk een andere wending. Deze stroming is tégen gelijkstelling aan de man en maakt 'gelijkheid' opnieuw tot een omstreden kwestie. De gematigd feministen cultiveren juist het ánders-zijn van vrouwen en daarmee het sekseverschil. Het huwelijk moet in hun ogen veilig gesteld worden om aan vrouwen de noodzakelijke bescherming te bieden, om het moederschap tot haar volle recht te laten komen en om de seksuele losbandigheid van mannen aan banden te leggen, hetgeen in het belang van vrouwen wordt geacht. Juist door het accentueren van het sekseverschil, met name door het cultiveren van vrouwelijkheid, zou de liefde in het huwelijk tot grote bloei kunnen komen.

Ook de opvattingen over vrouwenarbeid ondergaan vanuit deze richting een wending. Essentieel voor vrouwelijkheid en het worden tot echte vrouwen is de liefdevolle taak van de vrouw in het gezin. Deze moet zoveel mogelijk beschermd worden. Maar de bescherming van vrouwen en vrouwelijkheid moet ook in het arbeidsproces zoveel mogelijk gegarandeerd worden. Men is daarom voor speciale exclusieve vrouwenberoepen in het verlengde van huishoudelijk werk en verzorging, voor gescheiden werkruimtes voor vrouwen en mannen, voor het aanstellen van vrouwelijke opzichters en vooral voor huishoudonderwijs voor meisjes tijdens of naast hun werk. Veel van deze zaken worden in de eerste decennia van deze eeuw verwezenlijkt (Gooten 1970, Van der Burg 1988). Zo wordt ook binnen het arbeidsproces, vanuit de vorming en bescherming van vrouwelijkheid en vrouwen, het sekseverschil

en een arbeidsverdeling tussen de seksen specifieker geconstrueerd en ingebed. Vanaf de jaren twintig zullen de psychologische beroepskeuze-adviesbureaus en hun testen deze vrouwelijkheid in termen van geschiktheid en kwalificaties verder wetenschappelijk onderbouwen en vastleggen. Op basis van de vorming van echte vrouwen en vrouwelijkheid is dit gematigd feminisme wel voor de maatschappelijke inbreng van vrouwen in de politiek en is in die zin voor het rijp maken van vrouwen voor het kiesrecht. Zij richten met dat doel dan ook een eigen vereniging op (Blok e.a. 1977, Coutinho 1981).

De wensen en opvattingen van het gematigd feminisme passen goed in het complexe politieke krachtenveld van liberalen, opkomende confessionelen en socialisten waarin een aantal essentiële zaken rond de verhouding tussen de seksen beslecht moeten worden, zoals de herziening van de vaderrechten, de afstammingsrechten en de arbeidsbeschermende en andere sociale wetgeving. Op al deze terreinen wordt rond en na de eeuwwisseling het sekseverschil juridisch specifieker vastgelegd. Op geen van deze terreinen is een politiek compromis tot stand gekomen waarin de gelijkheid tussen de seksen, beoogd door de radiaal feministen, als juridische grondslag wordt genomen. De wetenschap, onder andere Steinmetz met zijn evolutietheorie (zie § 1.3), draagt voor de constructie van het sekseverschil eveneens de nodige ondersteuning aan.

De enige kwestie waarin na ruim een kwart eeuw discussie over het vrouwenvraagstuk gelijke rechten tot stand komen, is het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen. Vanuit het oogpunt dat meestal na het verwerven van economische machtsposities door de betrokken groeperingen ook naar politieke machtsposities wordt gestreefd, zien we wat betreft vrouwen een opmerkelijk ander fenomeen. Terwijl vrouwen geen economische of wettelijke machtsposities hebben verkregen, komt niettemin het vrouwenkiesrecht tot stand. Het is dan ook vooral gebaseerd op het erkennen van het belang van de inbreng van het vrouwelijke element in de maatschappij, dus juist op het sekseverschil en níet van seksegelijkheid. Het vrouw-zijn is echter nooit de grondslag geworden waarop vrouwen zich partijpolitiek tot een machtsgroepering hebben kunnen formeren, hoewel daartoe diverse pogingen zijn ondernomen, zowel tijdens de eerste als ook later in de tweede feministische golf na 1968.

Aan het eind van de eerste feministische golf is niet de gelijkberechtiging van vrouwen en mannen een stapje naderbij gekomen, maar heeft juist een specifiekere institutionalisering van het sekseverschil plaatsgevonden. Deze institutionalisering van het sekseverschil moet geplaatst worden in het bredere kader van de industriële ontwikkeling en de daarmee gepaard gaande modernisering van de samenleving.

De industrialisatie brengt ingrijpende veranderingen in de traditionele verhoudingen tussen arm en rijk. De angsten die dit bij de burgerij oproept over de zedeloosheid van de arbeidersklasse leiden tot een beschavingsoffensief gericht op een verburgerlijking van de arbeidersklasse. Voor een belangrijk deel loopt het beschavingsoffensief via de normalisering van het

gezinsleven. Vrouwen krijgen binnen het wettig huwelijk het 'recht' mannen te beschaven (monogamie, financiële verantwoordelijkheid voor hun kinderen e.d.) en hen aan het gezinsleven aan te passen. Een ordentelijk en huiselijk gezinsleven moest niet alleen de nieuwe klassenverhoudingen in banen leiden, maar ook zorg dragen voor de noodzakelijke disciplinering van arbeiders op het fabrieksmatig proces. Het fundament voor dit geheel vormt op de eerste plaats een zover mogelijk doorgevoerde arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, tussen buitenshuis en binnenshuis. Tegelijkertijd maakt de verdere regulering en standaardisering van de betaalde arbeid in termen van strikter gereguleerd arbeidsgedrag (aanwezigheid, werktijden, vermindering van seizoenarbeid e.d.) het voor vrouwen met kinderen steeds moeilijker deze gereguleerde arbeid buitenshuis met gezinstaken te combineren. Het werken van gehuwde vrouwen in reguliere betaalde banen neemt dan ook na 1890 voortdurend verder af. Het streven naar gezinslonen draagt hieraan verder bij. Ook de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen heeft bijgedragen aan de institutionalisering van sekseverschillen. Het maakte vrouwen tot onaantrekkelijker arbeidskrachten. De materiële regulering van het sekseverschil gaat gepaard met een ideologische cultivering van vrouwelijkheid en vrouw-zijn.

SLOT

De maatschappelijke discussie over vrouwenarbeid buitenshuis neemt tegen het einde van de negentiende eeuw in omvang en diversiteit toe. Van veel inzicht in de feitelijke toestanden en de belangen van zowel arbeidersvrouwen als vrouwen uit de betere kringen, op basis van beschikbare of zelf verzamelde gegevens is dan nog nauwelijks sprake. De aanzetten tot gegevensverzameling over vrouwenarbeid komen, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien, uit verschillende hoeken en met verschillende optieken. De optiek van vrouwen in de burgerij is gericht op het zichtbaar maken van arbeid en het vergroten van de opleidings- en beroepsmogelijkheden van vrouwen. De optiek van de arbeidersbeweging is het zichtbaar maken van de toestand van de arbeidersklasse, waarvan de arbeid van vrouwen een onderdeel uitmaakte. Vanuit de hoek van de confessionelen is er geen enkel belang bij gegevensverzameling over vrouwenarbeid, voor hen is en blijft het een verwerpelijke zaak.

2.2 Onderzoek naar vrouwenarbeid

Het onderzoek naar vrouwenarbeid in de periode 1870-1920 wordt hier grotendeels chronologisch ingedeeld naar: de eerste gegevensverzameling in de tweede helft van de negentiende eeuw; de gegevensverzameling ten behoeve van de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid; het onderzoek van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid; het onderzoek van Clara Wichmann en de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' en tenslotte het overheidsonderzoek.

DE EERSTE GEGEVENSVERZAMELING OVER VROUWEN- EN KINDERARBEID IN DE TWEEDE HELFT VAN DE NEGENTIENDE EEUW

In de publieke meningsvorming vanaf het midden van de negentiende eeuw komt vrouwenarbeid samen met kinderarbeid, naar voren als een onderdeel van de sociale kwestie. Daarbij gaat het om de gevolgen van werkplaats- en fabrieksarbeid voor het gezin en het nageslacht. Het vrouwenarbeidvraagstuk heeft vanuit deze optiek weinig te maken met uitbreiding van arbeidsmogelijkheden voor vrouwen. Als sociale kwestie ligt vrouwenarbeid in het verlengde van de discussie over kinderarbeid en de noodzaak van bescherming daarvan. Voor de socialistische beweging is bescherming van vrouwenarbeid een schakel tot de noodzaak van algemene arbeidsbescherming. De kiem voor de openbare meningsvorming over kinderarbeid wordt gelegd door een enkele onderwijzer (Lalleman 1855) en vooruitstrevende medicus (Coronel 1861) die zich hiertegen keren (Harmsen/Reinalda 1975). Van hen uit wordt ook aangedrongen op overheidsonderzoek in deze. De aandacht van staatswege richt zich in eerste instantie uitsluitend op de zedelijke gevolgen van fabrieksarbeid. In de regeringsenquète van 1861 wordt kinderarbeid beschreven als een probleem van 'zedelijk-hygiënische aard'. De enquète informeert naar de misstanden die verondersteld worden voort te vloeien uit het samenwerken van jeugdigen 'van beiderlei kunne'. In de enquète van 1863 wordt met het zelfde oogmerk daaraan toegevoegd, het samenwerken van gehuwde vrouwen en jonge meisjes. Men acht vooral de invloed van gehuwde vrouwen op jonge meisjes in de fabriek uiterst verderfelijk (Schilstra 1976).

Zedelijkheidskwesties worden in het toenmalig tijdsgewricht in sterke mate gedefinieerd door de standenmaatschappij. Het betreft de opvattingen en angsten van de burgerij over een breed terrein van gewoonten en gedrag van de arbeidersklasse, die in hun ogen als onzedelijk worden beschouwd. De eerste aandacht voor de fysieke gevolgen van fabrieksarbeid komt niet van de kant van de staat, maar van sociaal bewogen medici. De Middelburgse arts Coronel heeft in dit opzicht opzienbarend werk verricht. Hij is ook de eerste die in zijn onderzoeken welbewust aandacht schenkt aan de ongelijke invloed van arbeid op de beide seksen (Schilstra 1976). Via de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van de Geneeskunde dringt Coronel aan op hernieuwd onderzoek van regeringswege, aangezien in de enquète van 1861

vragen over de invloed van arbeid op de gezondheid van kinderen én vrouwen geheel ontbreken. Zelf wordt hij uit de daartoe ingestelde Staatscommissie (1863) geweerd. Als drie jaar later het eerste deelrapport verschijnt, krijgen wederom de afzonderlijke problemen van meisjes en vrouwen nauwelijks aandacht. Hoewel daarna de publieke meningsvorming en het aantal publikaties over de 'zeer bedenkelijke' vrouwenarbeid in de fabrieken groeien, is de feitenkennis minimaal en neemt men noodgedwongen toevlucht tot buitenlandse feiten en voorbeelden (Schilstra 1976). Het zal nog ruim twintig jaar duren voor de overheid iets gaat doen aan de onwetendheid omtrent de toestanden in eigen land (eerste Arbeidersenquête 1887).

Doordat enkele geneeskundigen plaatselijke misstanden blijven signaleren en doordat de opkomende arbeidersbeweging maar zelf begint met gegevensverzameling over arbeidsomstandigheden (in navolging van het buitenland), wordt de openbare meningsvorming over verdere bescherming van kinderarbeid en vrouwenarbeid gaande gehouden. De aandrang van beide zijden op verder onderzoek en maatregelen van overheidswege, leidt in 1887 tot een eerste parlementaire enquête naar de werking en uitbreiding van de kinderwet en naar de toestanden in fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid en gezondheid van arbeiders. Het was een uiterst belangrijke stap op weg naar het verzamelen van kennis over feitelijke toestanden in eigen land. Nog decennia daarna blijft men op deze enquête teruggrijpen. Voor het eerst worden ook enkele vrouwen zelf aan het woord gelaten. Onder de 146 getuigen zijn vier arbeidsters uit een kaarsenfabriek, een confectie-arbeidster en de arts Aletta Jacobs. Het onderzoek is gericht op de fysieke gevolgen van overmatige arbeidsduur en slechte arbeidsomstandigheden (werkruimtes, stof, hitte, giftige stoffen e.d.), wederom op de zedelijke gevolgen van het samenwerken van beide seksen en uiteenlopende leeftijdsgroepen (met name oudere vrouwen met jonge meisjes) en op de gevolgen van vrouwenarbeid voor het gezin. De lage lonen en de zeer ongelijke beloning van mannen en vrouwen (meisjes- en vrouwenlonen zijn de helft tot tweederde van mannenlonen) worden in de enquêteverslagen nog niet als misstanden aangemerkt. De psychische gevolgen van fabrieksarbeid blijven eveneens buiten het gezichtsveld van de enquêtecommissie. Wat betreft dit laatste is het wederom Coronel die als enige in de negentiende eeuw hieraan in zijn onderzoek aandacht besteedt.

Het directe resultaat van de arbeidersenquête is de totstandkoming van de eerste Arbeidswet in 1889.[21] De loonderving voor vrouwen als gevolg van de nieuwe bepalingen wordt op geen enkele wijze door wettelijke maatregelen gecompenseerd (Jungius 1905). Alle arbeid van mannen boven de zestien jaar blijft onbeschermd en land- en veenarbeid, de huisindustrie en huishoudelijk werk in privéhuishoudens (dienstbodeberoep), waarin het overgrote deel van meisjes en vrouwen werkzaam is, blijven geheel buiten elk wettelijk kader. Het is voor Domela Nieuwenhuis reden in de Tweede Kamer tegen de wet te stemmen. Na de tweede arbeidersenquête in 1890 komt in 1895 de eerste Veiligheidswet tot stand. Deze wet bevat voor het eerst ook beperkende bepalingen voor volwassen mannelijke arbeiders. Tot een algemene regeling

van arbeids-en rusttijden komt het echter in de negentiende eeuw nog niet. Een uitbreiding van het verbod op kinderarbeid tot 13 jaar, bepleit door de enquètecommissie, haalt het eveneens niet door de liberale tegemoetkoming aan de belangen van de ondernemers.

ONDERZOEK IN HET KADER VAN DE NATIONALE TENTOONSTELLING VROUWENARBEID (1898)[22]

In de vorige paragraaf is geschetst dat tegen het einde van de vorige eeuw een brede vrouwenbeweging is ontstaan. Een aantal vrouwen uit deze beweging, meest uit de burgerij, neemt het initiatief voor de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid, naar voorbeelden in het buitenland. Het zijn vrouwen uit de burgerij die af willen van de taboesfeer rondom betaalde vrouwenarbeid. Hun emancipatiestreven richt zich vooral op de verruiming van opleidingsmogelijkheden, niet alleen om kinderen beter te kunnen opvoeden (eind negentiende eeuw een reeds geaccepteerd argument), maar ook om een beroep te leren en te mogen uitoefenen. De tentoonstelling richt zich in het verlengde hiervan op het aanschouwelijk maken van de vele vormen van onzichtbare vrouwenarbeid, op nieuwe beroepsmogelijkheden en op opleidingsmogelijkheden. In haar openingslezing op de tentoonstelling stelt de arts Catharine van Tussenbroek dat zij in haar huisartsenpraktijk in aanraking komt met een ziekte waar zoveel jonge meisjes uit de middenklasse mee rondlopen. Het is geen ingebeelde kwaal, maar de 'op het lichaam terugkaatsende zielsziekte die onvoldaanheid heet met het bestaan.' De oorzaak van de ziekte moet volgens haar gezocht worden in de opvoeding: '... bepaaldelijk in de tot leugen en economische afhankelijkheid voerende opleiding voor het huwelijk.' Als middel tegen de kwaal is haar advies: 'Degelijke vakopleiding, die de vrouw in staat stelt te leven van zelfverdiend brood.' (op cit. Schoon 1988)

Ook het werk van arbeidersvrouwen moest volgens de organisatrices zichtbaar gemaakt worden. Echter pas door de informatie- en gegevensverzameling hiervoor, krijgt men oog voor wat dit inhoudt en voor de grote kloof tussen de eigen werkelijkheid en die van arbeidersvrouwen (Leydesdorff 1977). De onderwijzeres Marie Jungius, een van de organisatrices, heeft een grote bijdrage geleverd aan die gegevensverzameling, met name betrekking hebbend op de industrie. Zij zal dit werk na de tentoonstelling voortzetten in het dan opgerichte Nationaal Bureau Vrouwenarbeid. Roosje Vos, voorzitster van de net door haar opgerichte Naaistersbond Allen Een, is een van de weinige arbeidsters die zelf meedoet aan de tentoonstelling.[23] Vooral door haar toedoen wordt een belangrijk deel van de tentoonstelling gewijd aan vrouwenarbeid in de industrie en de door haar ingerichte 'gruwelkamer' (confectie-atelier) krijgt veel publieke belangstelling.[24]

Tijdens de drie maanden durende tentoonstelling wordt een lange reeks van congressen en voordrachten gehouden (zie appendix 2-A). De tentoonstelling wordt een succes (90.000 bezoeksters/ers). Het belang van de ten-

toonstelling ligt vooral in de bewustmakende rol, mede bewerkstelligd door de grote perspubliciteit. Het uiteindelijk brede draagvlak van vrouwenbeweging en socialistische beweging en de relatief grote openheid voor vrouwen uit andere standen zijn hieraan mede debet geweest. Het durven uitkomen voor de wens om een vak te leren en te willen uitoefenen heeft in de jaren na de tentoonstelling vooral een belangrijke impuls gegeven aan het verruimen van opleidings- en arbeidsmogelijkheden van ongehuwde vrouwen. De deelname van meisjes aan het onderwijs neemt na 1900 relatief sterk toe, evenals het aantal vrouwelijke studenten (De Wilde 1988). Ook op andere terreinen ontstaan vele nieuwe initiatieven: vakorganisatie van vrouwen, de reformkledingbeweging etc. (Posthumus-Van der Goot 1977).

Het belang van de tentoonstelling voor het onderzoek naar vrouwenarbeid is gelegen in het oog krijgen voor het nut van kennis vergaren over arbeidsmogelijkheden en arbeidsomstandigheden en een start maken met het zelf daartoe gegevens verzamelen. Er worden gegevens verzameld over de extreem lage vrouwenlonen, de arbeidsomstandigheden en de gezondheidstoestand van vrouwelijke werknemers.[25] Het zijn onderwerpen die in de arbeidersenquêtes van de overheid nog weinig aandacht kregen. Ook krijgt de omgang tussen de seksen in het arbeidsproces, evenals in het overheidsonderzoek, aandacht. Rond dit thema voeren op de tentoonstelling de opvattingen van de burgerij hierover de boventoon. De gangbare omgangsvormen in de arbeidersklasse worden als ruw en dús als onzedelijk gekenschetst. Meisjes die hieraan blootstaan moesten hiertegen worden beschermd. Voorgestelde oplossingen vormen onder meer: gescheiden werkruimtes voor meisjes, vrouwen en mannen, aanstelling van vrouwelijke opzichteressen en vrouwen bij de Arbeidsinspectie. Deze zaken worden ook in diverse bedrijven in praktijk gebracht en de Arbeidsinspectie stelt drie inspectrices aan. Rond dit thema, de omgang tussen de seksen, worden ook de verschillen in opvattingen tussen de meer 'gematigd feministen' en 'radicaal feministen' zichtbaar. Vooral Jungius en Drucker zijn het oneens met de eenzijdige visie op het probleem van de omgangsverhoudingen tussen de seksen, maar zij vormen met hun standpunten een minderheid. Drucker stelt bijvoorbeeld naar aanleiding van het voorstel van de scheiding van mannen en vrouwen op de werkplek: 'Dan mocht dat wel overal worden doorgevoerd', daarmee aangevend dat de oorzaak niet in de fabrieksarbeid zelf is gelegen. Bovendien voorziet ze dat een ruimtelijke scheiding der seksen de arbeidsmogelijkheden voor vrouwen voorgoed zal beperken. Een vooruitziende blik dus. Ook in de discussie over vakopleiding ofwel opleiding in huishouden en moederschap neemt zij als enige fel stelling tegen alle pogingen om het fabrieksmeisje naast haar werk ook nog te vermoeien met het aanleren van huishoudelijke bezigheden: 'Leid haar op voor één vak, waartoe twee, huishouden en fabriekswerk?' (Tentoonstellingsorgaan Vrouwenarbeid 1898)

Door een groot deel van de vrouwenbeweging wordt rond de eeuwwisseling en ook op de tentoonstelling juist ernaar gestreefd om het huisvrouwschap als een beroep te beschouwen, net als andere beroepen, waarvoor een

goede opleiding noodzakelijk wordt geacht. Het huishoudonderwijs ondergaat vanaf die tijd dan ook flinke uitbreiding (Gooten 1970, van der Burg 1988). Dit wordt als een vooruitstrevende zaak gezien. Enerzijds is men vanuit die delen van de vrouwenbeweging van mening dat de maatschappelijke taak van vrouwen, het huisvrouwschap en het moederschap, professioneel vormgegeven moet worden. Anderzijds past het streven ook in de beschavingsarbeid die de burgerij zich ten doel stelt ten aanzien van arbeidersgezinnen. Op de tentoonstelling staat de professionele vrouwelijkheid zowel bij het moederschap als bij beroepen voor vrouwen centraal. In de loop van het Interbellum, naarmate de psychologische wetenschap zich verder ontwikkelt, zal de accentuering van de psychische vrouwelijkheid daarvoor meer en meer in de plaats komen. Deze psychische vrouwelijkheid zal zowel in de legitimering voor het moederschap, als in die voor vrouwelijke beroepen en vrouwelijke kwalificaties de overhand krijgen.

De gegevensverzameling die voor de nationale tentoonstelling wordt verricht, strekt veel verder dan die van de parlementaire enquêtes, welke zich beperken tot fabrieken en werkplaatsen. Voor de tentoonstelling worden ook gegevens verzameld over de huisindustrie, de veldarbeid, de ziekenverpleging, de winkelsector en het onderwijs. Veel 'verborgen en vergeten vrouwenarbeid' wordt zichtbaar gemaakt, waarmee tevens een belangrijk stuk historisch bewustzijn kan groeien (Leydesdorff 1977). Voor de toekomstige beroepsoriëntaties van vrouwen zijn de aandacht voor en informatie over nieuwe beroepen van vrouwen van belang, zoals stenotypiste, apothekersassistente, academische beroepen als tandarts en advocaat en dergelijke.

Ondanks de grote hoeveelheid gegevens die wordt verzameld, is van systematisch onderzoek nog géén sprake. Ook analyses en interpretaties van data ontbreken nog vrijwel geheel. Daarbij moet bedacht worden dat het aantal academisch gevormde vrouwen nog minimaal is. Het aantal vrouwelijke studenten bedraagt op dat moment in totaal nog geen honderd aan alle Nederlandse universiteiten.[26] Hoewel de tentoonstelling door zo'n 90.000 mensen bezocht wordt, heeft slechts een kleine groep geregeld aan de discussies deelgenomen. Het gering aantal academisch en anderszins geschoolde vrouwen zal ook van grote invloed zijn geweest op de aard van de discussies tijdens de tentoonstelling (vergeleken met bijvoorbeeld de tegenwoordige zomer- of winteruniversiteiten vrouwenstudies, waarin zo'n 3000 à 4000 vrouwelijke studenten en vrouwelijke academici participeren). Op de tentoonstelling komen diverse invalshoeken en zeer verschillende meningen aan bod inzake vrouwenarbeid en andere vrouwenvraagstukken, maar het leidt op dat moment nog niet tot grote tegenstellingen of strategiediscussies. De jongere vrouwen uit de betere standen tonen een grote bereidheid om andere posities en opvattingen te leren kennen en ondersteunden ook na de tentoonstelling initiatieven uit diverse hoeken, bijvoorbeeld de coöperatie De Samenwerkende Linnennaaisters van Roosje Vos.[27]

ONDERZOEK DOOR HET NATIONAAL BUREAU VROUWENARBEID

Door het succes van de tentoonstelling ontstaat het idee om met het batig saldo te komen tot een blijvend centrum ter voortzetting van de tentoonstelling (Posthumus-Van der Goot 1977). Uit de daarvoor ingediende voorstellen wordt dat van Marie Jungius gekozen om een Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid op te richten met een analoge structuur als voor de gegevensverzameling van de tentoonstelling was gebruikt. Het Bureau zou een landelijk centrum moeten vormen met daar omheen plaatselijke comités en correspondentschappen, die in voorkomende gelegenheden in opdracht van het bureau plaatselijk onderzoek kunnen instellen.

Het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid wordt in 1901 in Den Haag geopend met Marie Jungius als eerste directrice. Samen met Suze Groshans en later Anna Polak verricht zij een grote hoeveelheid en voor die tijd belangwekkend onderzoek naar vrouwenarbeid (Karakterschets 1915). Jungius, dochter van een predikant, begint haar loopbaan als onderwijzeres. Vanaf een vroeg stadium is zij betrokken bij de voorbereiding van de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid. Haar mathematische kennis en belangstelling voor de exacte wetenschappen komen onder andere tot uitdrukking in haar voorkeur voor het samenstellen en bewerken van statistieken over vrouwenarbeid en in het mathematisch vormgeven van de organisatiestructuur van het bureau. Zij acht het zelf verzamelen van gegevens over arbeidssituaties, onder meer op basis van kennis en ervaringen van vrouwen zelf, van groot belang voor het verbeteren van de arbeidslevens van vrouwen en voor de uitbreiding van goede beroepsmogelijkheden voor vrouwen. Het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid beoogt een informatie- en onderzoeksbureau te zijn.[28]

In het onderzoekswerk van het bureau zullen drie lijnen worden ontwikkeld. Ten eerste het samenstellen en bewerken van statistieken op basis van volkstellingsgegevens, verslagen van de Arbeidsinspectie en bedrijfsgegevens; ten tweede empirisch onderzoek onder arbeidsters zelf en hun werkgevers; en ten derde de beroepenvoorlichting en beroepskeuze-adviezen aan meisjes en vrouwen.

Wat betreft het eerste past het werk in de lijn van de begin negentiende eeuw vooral in Engeland en Frankrijk opgekomen statistische genootschappen die, geheel los van universiteiten, de gevolgen van de industrialisering bestuderen door onder andere budgetonderzoeken en onderzoek naar de gezondheidstoestanden van arbeiders. De academische institutionalisering van de sociale wetenschappen vindt daar (Engeland, Frankrijk, de Verenigde Staten) eind negentiende eeuw plaats. In Nederland is rond de eeuwwisseling nog geen sprake van een academische sociologische discipline. Toch vertoont het belang dat vooral Jungius hecht aan statistische onderzoek in zekere zin en op bescheiden schaal enige verwantschap met de traditie van Durkheim, de grondlegger van de moderne sociologie, die uit statistische regelmatigheden kenmerken van 'sociale realiteiten' wil interpreteren. Ook het gericht zijn op wetgeving, het juridisch willen regelen van de steeds ingewikkelder en ondoorzichtiger wordende arbeidsdeling in de geïndustrialiseerde maatschappij

zijn Durkheimiaanse trekken die we in het werk van het onderzoeksbureau van Jungius kunnen waarnemen.

Statistisch onderzoek

Het statistisch werk van het bureau bestaat uit bewerkingen van de volkstellingen van 1889, 1899 en 1909, uitgegeven in de vorm van Beroepsklappers. Het bureau is vooral geïnteresseerd in de af- en toename van de werkgelegenheid van vrouwen. Men vermeldt steeds met zorg waar sprake is van afname van het aantal arbeidsplaatsen voor vrouwen, waar vervanging plaatsvindt van vrouwen door mannen en poogt de oorzaken ervan te achterhalen. De volgens de Arbeidswet geregelde aparte bescherming van vrouwen, speelt daarin een centrale rol. Zo wordt in de tweede beroepsklapper (1910) geconstateerd dat in de industriële bedrijven waar de Arbeidswet geldt, het aantal gehuwde vrouwen met 2000 afnam, terwijl in de onbeschermde bedrijven hun aantal met 11.300 toenam. Tegelijk beseft Jungius dat de volkstellingsgegevens slechts 'een verkleind beeld van de werkelijkheid' geven, omdat veel vrouwen zich als beroepsloos opgeven terwijl zij wel allerlei vormen van betaalde arbeid verrichten. Dit geldt voor zowel vrouwen uit de betere kringen als uit de arbeidersklasse: 'Niet in de Telling zijn inbegrepen de duizenden vrouwen uit allerlei welstandsgroepen, die als echtgenoote, moeder, dochter, zich als beroepsloos hebben opgegeven en toch hard in het gezin meeverdienen met handwerken, agenturen, naaiwerk, het houden van pension of kostgangers, depots, vertaal-, schrijf-, copieerwerk, (...) vrouwen die als losse werksters in allerlei seizoensbedrijven haar diensten aanbieden waar maar wat te verdienen valt zonder dat zij geregeld beroepsmatig werkzaam zijn: schoonmaaksters, wiedsters, repelaarsters, beetwortellosters, steenopzetsters, -keersters, -kruisters, oestersteeksters, enz. enz.' (p. 68)

Met voorbeelden laat ze zien hoe groot de discrepantie is tussen volkstellingsgegevens en bedrijfsgegevens waar het de omvang van vrouwenarbeid betreft. De aantallen op basis van bedrijfsgegevens zijn veel groter. Om enig idee te krijgen van deze 'verborgen' arbeid verricht het bureau een onderzoek onder tweehonderd gezinnen in de laagste welstandsklasse in een van de grote steden (Beroepsklapper 1901): in de helft van de gezinnen blijkt dat de gehuwde vrouw 'als regel het gehele jaar door hard meeverdient en nog eens extra in het schoonmaakseizoen', terwijl volgens de volkstelling van 1899 slechts 9,5% van alle gehuwde vrouwen (inclusief gescheidenen en weduwen) een baan heeft. In de helft van de bezochte gevallen betreft het thuisarbeid (meestal wasvrouw of naaister), in de andere helft gaat de vrouw uit werken (meestal als werkvrouw).

Door het benadrukken van de omvangrijke verborgen vrouwenarbeid waarvan 'geen historie verhaalt en geen statistiek getuigt' (Jungius), neemt het bureau stelling tegen de gaande parlementaire discussies over een versoepeling van de Arbeidswet. Reeds waren een aantal ministeriële ontheffingen van kracht geworden, zoals het toestaan van zondagsarbeid voor vrouwen in de boter- en kaasfabrieken (1896) en een verlenging van de arbeidsdag voor vrouwen tot 22.00 uur in het krantenbedrijf en bij het haringspeten.

Tegelijk nemen ook de geluiden toe ten gunste van verdere verbodsbepalingen voor de arbeid van gehuwde vrouwen, in het bijzonder voor vrouwenarbeid in de steenfabricage, in de veldarbeid en in de overheidsdiensten. Het bureau is sterk gekant tegen verdere verbodsbepalingen, omdat het vrouwen naar de nog slechter betaalde en onbeschermde arbeid drijft: de Arbeidswet is zeker 'algemeen verdienstelijk en heeft een belangrijke opvoedkundige werking als voorbereiding op completere wetgeving.' Maar verbod op vrouwenarbeid beschouwt het bureau als het ergste alternatief: 'Niets is drukkender, nadeeliger, moordender (...) voor heel het gezin dan geldzorg, geldnood van de moeder. Hierbij vallen momenteel zelfs de slechte arbeidsconditiën in het niet' Het concludeert: 'Slechts één remedie schijnt ons ook hier alleen voldoende: vakopleiding, vakorganisatie, loon- en arbeidsconditiën voor alle arbeidenden gelijkgunstig te doen worden.' (p. 75/76)

Het statistisch werk van het bureau komt ook aan de orde in het onderzoeksrapport Tien jaren Arbeidswetgeving (Jungius 1903). Daarin wordt ingegaan op de gevolgen van de Arbeidswet van 1889. Naar aanleiding van de statistisch geconstateerde verdwijning van gehuwde vrouwen uit de beschermde bedrijven (Beroepsklapper 1901) wil het bureau onderzoeken of er als gevolg van de Arbeidswet vervanging van vrouwelijke door mannelijke arbeidskrachten plaatsvindt. Vanwege de vermeende loondrukkende werking van vrouwenarbeid wil men voorts nagaan of deze mannen een hoger loon ontvangen dan de gehuwde vrouwen die zij vervingen. Tien jaargangen van de verslagen van de Arbeidsinspectie worden geanalyseerd, vragenlijsten verstuurd naar de kamers van arbeid, inspecteurs van arbeid, kamers van koophandel, vakverenigingen en bedrijfshoofden.

Vervanging van vrouwen door mannen blijkt op slechts beperkte schaal plaatsgevonden te hebben en heeft níet tot loonsverhoging voor mannen geleid. Veelal worden de vrouwen vervangen door even goedkope of nog goedkopere jongens. Het bureau constateert na verder onderzoek dat de Arbeidswet vrouwen in feite helemaal niet beschermt, maar hen verjaagt uit haar kostwinning in de fabriek of werkplaats om waarschijnlijk haar toevlucht te moeten nemen tot de onbeschermde huisindustrie. In het belang van vrouwen moet daarom voor alles ook mannenarbeid beschermd worden, aldus het bureau, onder meer door de invoering van een algemene tien-urenwerkdag en een uitbreiding van het begrip 'werkplaats', zodat de huisindustrie 'niet alle goeds weer verijdelt'. Op basis van de analyse van de verslagen van de Arbeidsinspectie concludeert Jungius dat verwacht mag worden dat verkorting van de werktijd met gelijk blijvende beloning níet tot een arbeidsproduktiviteitsdaling zal leiden, integendeel. In de verslagen legt de Arbeidsinspectie zelf reeds een duidelijk verband tussen de lange werktijden enerzijds en drankmisbruik, ongevallen en een lage arbeidsproduktiviteit anderzijds.

In een bespreking van diverse onderzoeken van het bureau in het tijdschrift Vragen van de dag wordt vermeldt: '... er is nauwelijks een begin gemaakt met een enigszins systematische studie van de gevolgen van deze wet, en hieruit blijkt opnieuw, hoe voor ons land de arbeidstoestanden als

veld van onderzoek nog nagenoeg braak liggen, waar niemand in de twaalf jaren, volgende op de invoering der wet, zich geroepen scheen te voelen de gevolgen daarvan op systematische wijze na te gaan.'[29] Het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid vormt een uitzondering.

Het empirische onderzoek naar vrouwenarbeid

Uit bovenstaande komt reeds naar voren wat kenmerkend is geworden voor het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid: het positie kiezen ten aanzien van wettelijke maatregelen op basis van onderzoek naar de praktijk van de arbeidslevens van vrouwen en de voor hen bestaande alternatieven op basis van gesprekken met deze vrouwen zelf. Voor het laatste verrichten de onderzoeksters van het bureau diverse empirische onderzoeken, waarvan een aantal hieronder wordt weergegeven. In de onderzoeksrapporten wordt uitgegaan van het handelen van vrouwen zelf en dit wordt geïnterpreteerd tegen de achtergrond van de context waarin zij zich bevinden. In die zin vertoont het onderzoek van het bureau ook zekere Weberiaanse trekken (verstehende methode).

In de bloeiperiode (tot omstreeks 1920) ontplooit het bureau zich in een groot aantal empirische onderzoeken naar vrouwenarbeid in diverse sectoren en beroepen. Hierin is het voor die tijd in Nederland uniek. Het onderzoek van het bureau wordt deels verricht op verzoek, bijvoorbeeld van vakorganisaties, en deels op eigen initiatief. In het laatste geval vormen veelal dreigende wetsontwerpen de aanleiding tot het onderzoeken van reeds bestaande wetgeving op haar effecten voor vrouwenarbeid, teneinde tot onderbouwde verbeteringsvoorstellen te komen. Van de diverse onderzoeken worden hieronder drie voorbeelden gegeven. Een aantal andere zijn opgenomen in appendix 2-B.

Veldarbeidsters, haringspeetsters en steenarbeidsters

De eerste arbeidsonderzoeken die het bureau ter hand neemt betreffen de veldarbeid, het haringspeten en de steenfabricage. Ze houden allen verband met de Arbeidswet. Voor het haringspeetbedrijf wordt in 1902 als enige bedrijfstak, het verbod op nachtarbeid voor vrouwen opgeheven. Het nieuwe wetsontwerp Arbeidswet 1903 bevat een bepaling voor een algeheel verbod op arbeid van gehuwde vrouwen in de steenfabricage. Over een arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen in de veldarbeid wordt eveneens gediscussieerd. Bij elk van de onderzoeken vindt het bureau dat de betrokken vrouwen zélf aan het woord moeten komen. Daartoe leggen de plaatselijke correspondentes van het bureau bezoeken af aan de arbeidsters op het werk of thuis. Het onderzoek onder de veldarbeidsters (Jungius 1902) wordt verricht op verzoek van het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV) Het is bedoeld als aanvulling op de door de ANWV zelf gehouden enquète naar de veldarbeid van vrouwen.

Zoals ook uit later onderzoek van het bureau steeds weer naar voren zal komen, blijken gehuwde vrouwen in grote meerderheid te werken vanwege de onvoldoende verdiensten van de man of het ontbreken van de man voor het

gezinsonderhoud. Naar aanleiding van het onderzoek verandert de ANWV van standpunt. Heldt, voorzitter van de ANWV, concludeert in zijn naschrift bij de ANWV-enquête dat het verbod op arbeid van de gehuwde vrouw niet mogelijk is 'omdat het gezin de verdienste van de moeder niet kan missen', hoe gewenst een dergelijk verbod zijns inziens ook zou zijn 'in het belang van de volksgezondheid en het huiselijk leven' (Heldt 1903). Enkele jaren later komt de Staatscommissie voor de Landbouw deels tot dezelfde conclusies in combinatie met economische argumenten: 'Een verbod van allen loonarbeid der gehuwde vrouw en meer in het bijzonder der moeder ware te rechtvaardigen; evenwel zou tegenover het voordeel dat het gezinsleven daaruit zou trekken, geldelijk verlies voor het gezin en, in sommige tijden van het jaar, gevaar voor een tekort aan arbeidskrachten voor den landbouw komen te staan.'[30]

Bij het onderzoek naar nachtarbeid der haringspeetsters (1902) spelen de alternatieve arbeidsmogelijkheden een centrale rol: 'Hoewel in het algemeen de strijd tegen nachtarbeid als onnatuurlijk, ongezond en rampzalig voor het familieleven, zowel voor mannen als vrouwen, door moet gaan, heeft dat streven slechts dan een nuttig effect als niet door het loonverlies huisindustrie of andere onbeschermde arbeid ter hand wordt genomen, die op haar beurt vaak de eigen huishouding tot nachtarbeid maakt.'[31] De haringspeetsters zelf blijken zeer grote bezwaren te hebben tegen de handhaving van het verbod op nachtarbeid, omdat het veel meer negatieve kanten met zich mee brengt dan positieve. Het bureau is daarom in dit specifieke geval voor opheffing van het verbod op nachtarbeid. Tegelijk keert zij zich fel tegen de - ondanks het verbod - veel voorkomende nachtarbeid in de confectie 'waar seizoenspieken veroorzaakt worden door de grilligheid en veeleisendheid van vermogende vrouwen'.

Het onderzoek naar vrouwenarbeid in de steenfabricage (1903) neemt een aparte plaats in. In de publieke opinie van die dagen geldt het werken van vrouwen in de steenfabricage als een van de meest mensonwaardige zaken. Op de tentoonstelling van 1898 hebben de organisatrices deze minachting willen doorbreken door vrouwenarbeid juist te symboliseren met een enorm beeld van een fiere steenkruister. Het bureau trekt zich de merkwaardige paradox aan dat juist deze vorm van arbeid het zo moet ontgelden in de openbare meningsvorming, terwijl diverse andere vormen van vrouwenarbeid veel ongezonder zijn en niemand zich er druk over maakt. Hun onderzoek onder artsen in plaatsen met steenfabricage bevestigt dit. Enkele uitspraken van deze artsen: 'Beslist niet schadelijk voor de gezondheid en zeer zeker niet nadeeliger dan onwillekeurig iedere arbeid.' 'Nimmer heb ik persoonlijk nadeelige gevolgen gezien van den arbeid van ongehuwde en jonge meisjes in de steenfabrieken. Doordat ze van april tot november in de buitenlucht werken, is hun gezondheidstoestand gemiddeld beter dan die van andere jonge meisjes en ongehuwde vrouwen in mijn practijk.' 'Heel veel beter zijn de vrouwen er aan toe in de steenfabrieken vergeleken bij haar, die buiten de steenfabrieken als werkster of schoonmaakster dienst doen.'

Het onderzoek naar vrouwenarbeid in de steenfabricage wordt wederom

verricht op verzoek van het ANWV en omvat diverse deelonderzoeken. Naast het onderzoek onder de artsen worden vragenlijsten gestuurd aan kamers van arbeid en koophandel en aan fabrieken en bedrijfshoofden. Voorts wordt een onderzoek gehouden onder steenarbeidsters, naar hun mening over de in het Voorontwerp Arbeidswet 1903 opgenomen bepaling over een absoluut arbeidsverbod van gehuwde vrouwen in de steenfabrieken. Apart wordt nog een onderzoek verricht onder vrouwen werkzaam in het gebied langs de Hollandsche IJssel. Dit geschiedt naar aanleiding van een Koninklijk Besluit in 1903, dat bepaalde werkzaamheden in de steenfabrieken aldaar verbiedt aan álle gehuwde en ongehuwde vrouwen. De steenarbeidsters zijn, net als de artsen, unaniem van mening dat dwangarbeid[32] moet worden afgeschaft. Wat betreft de andere vormen van arbeid zijn ze tégen verbodsbepalingen, omdat de verdiensten onmogelijk gemist kunnen worden. Bovendien zouden ook weduwen en vrouwen die door ziekte van de echtgenoot in het gezinsonderhoud moeten voorzien, worden getroffen. Voorts blijkt uit het onderzoek dat vrouwenarbeid in de steenfabricage afneemt naarmate de fabrieken moderniseren (invoering van machines), naarmate de seizoenarbeid afneemt en wanneer de mannen gedurende het hele jaar een loon ontvangen.

Naar aanleiding van de onderzoeksresultaten stuurt het bureau een rekest naar de regering. De steenarbeidsters hebben zelf geen beroepsmogelijkheid om tegen het Koninklijk Besluit te protesteren, de fabrikanten wel en die hebben daar ook gebruik van gemaakt. Het rekest van de fabrikanten keert zich tegen verbodsbepalingen, maar ook tegen het afschaffen van de dwangarbeid. Het rekest van het bureau verzoekt daarentegen om snelle afschaffing van de dwangarbeid en om geen arbeidsverbodsbepalingen voor vrouwen, temeer daar het slechts 5% van alle werknemers in deze bedrijfstak betreft, waaronder veel weduwen en vrouwen met werkloze mannen. Voorts bevat het rekest van het bureau een verzoek tot verbod op het uitladen van de steenovens tot drie à vier weken na het afstoken, voor zowel mannelijke als vrouwelijke werknemers. Opnieuw concludeert het bureau dat maatregelen en verbodsbepalingen slechts zin hebben als er alternatieven zijn voor de loonderving, bijvoorbeeld andere werkgelegenheid of rijksvoorschotbanken voor buiten de seizoenen, 'opdat het kwaad dat de maatregelen beogen te bestrijden zich niet eenvoudig zal verplaatsen (...) Men wege de twee kwaden (wel of geen verbodswetten, jdb) behoedzaam en gewetensvol tegen elkander.' (p. 74)

Gemeente-telefonisten (1898, 1902, 1904 en 1916)

Een van de nieuwe beroepen voor vrouwen waar het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid herhaaldelijk onderzoek naar verricht is dat van gemeente-telefoniste. Reeds ter voorbereiding van de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid wordt door Suze Groshans veel materiaal verzameld voor de rubriek 'handel en verkeerswezen'. Het vormt de basis voor verder onderzoek naar het beroep van gemeente-telefoniste door het bureau.

In 1901 wordt in Amsterdam de Vereeniging voor Gemeente-telefonisten opgericht.[33] Een actie van deze vereniging (o.a. voor betere salarissen) leidt

tot discussie in de Amsterdamse gemeenteraad over de lotgevallen van de jonge vrouwen bij de gemeentelijke telefoondienst.[34] Het Nationaal Bureau krijgt een verzoek om de voorwaarden en omstandigheden waaronder gemeente-telefonisten werken te onderzoeken. Het eerste onderzoek (1902) mislukt vanwege landelijke reorganisaties onder de telefoondiensten. In Nederland zijn in die tijd nog veel particuliere telefoondiensten in handen van de Amerikaanse Bell-telefoonmaatschappij, maar ze worden successievelijk overgenomen door de gemeenten.

In 1904 worden opnieuw vragenlijsten naar de twaalf gemeenten gestuurd die dan een telefoondienst hebben. De zestig particuliere telefoondiensten vallen tot spijt van het bureau buiten het onderzoek. Als belangrijkste onderzoeksresultaten worden vermeld (Jungius 1904): Vrouwenarbeid is, met een uitzondering, op alle telefoondiensten algemeen, niet alleen vanwege de goedkoopte van vrouwelijke arbeidskracht, maar ook vanwege de bijzondere geschiktheid van de vrouwelijke stem. Volgens het bureau dient dit laatste (specifiek vrouwelijke vaardigheden) in verband met de arbeidsmogelijkheden voor vrouwen blijvend bevestigd te worden. Voorts constateert men dat op de grotere kantoren sprake is van werkintensivering als gevolg van de invoering van tayloristische bedrijfsvoering (zie ook § 2.3 en hoofdstuk 3). Het onderzoeksrapport waarschuwt tegen de opmerkelijke opvoering van de arbeidsproduktiviteit bij de amerikaanse proeven, 'die de grens van gezond verstand en humaniteit makkelijk te boven kunnen gaan'. De aard van het werk wordt omschreven als eentonig, vooral op de grotere diensten. Grote vermoeidheid wordt veroorzaakt door 'de voortdurende gespannenheid, het opletten van seconde tot seconde, uren achtereen en door de druk van de hoofdtelefoon (wordt met een veer vastgeklemd op het hoofd) (...) dat men moet gedaan hebben om het te beoordelen.' Ook het onder voortdurend toezicht staan van de chef-telefoniste via de controletafel verhoogt de nervositeit (onder elkaar spreken is nauwelijks toegestaan). In de regel werken de vrouwen in volcontinu-dienst (dus met nacht- en zondagsarbeid). Een wekelijkse rustdag bij de diensten bestaat nog nergens. Vakanties zijn in het gunstigste geval een week per jaar. Het bureau acht twee keer per jaar twee weken een minimum. Formele vereisten of examens voor het beroep zijn er niet, maar het aantal 'vanzelfsprekende eisen' is omvangrijk: 'geduld, takt, beschaafde uitspraak, vriendelijkheid, stiptheid, strikt plichtsgevoel, strenge geheimhouding, bedrevenheid, gemakkelijke omgang met het publiek, uitstekende gezondheid, moraliteit, tegenwoordigheid van geest, attentie, etc. etc..' Het rapport bekritiseert het definiëren in termen van vrouwelijke 'eigenschappen' in plaats van aan te leren vakvaardigheden en vindt het stellen van 'geijkte eischen van bekwaamheid' daarom dringend gewenst, mede met het oog op verbetering van de zeer lage aanvangslonen.

Het is een van de weinige Nederlandse studies die in die tijd ingaat op de gevolgen van tayloristische elementen in de bedrijfspraktijk (in 1911 zal Van der Waerden er een proefschrift aan wijden, zie hiervoor § 1.3). Twaalf jaar later doet het bureau opnieuw een onderzoek naar het telefoniste-beroep (Polak 1916). De nationalisering van de Bell-telefoonmaatschappij is dan

grotendeels doorgevoerd, de particuliere telefoondiensten zijn vrijwel geheel verdwenen. Ondertussen zijn de arbeidsmogelijkheden van vrouwen bij de Post en Telegrafie onderhevig geweest aan de willekeur van wisselende kabinetten. In 1904 kondigt het confessionele kabinet-Kuyper bij Koninklijk Besluit een arbeidsverbod af voor gehuwde vrouwen bij de post en telegrafie ('eervol ontslag'). Dit KB wordt door het opvolgende liberale kabinet ingetrokken, onder heftig bezwaar van confessionele zijde. In 1910 komt het confessionele kabinet-Heemskerk met een wetsontwerp waarin het ontslag van alle 'huwende onderwijzeressen en ambtenaressen' wordt voorgesteld. Van verschillende kanten rijst verzet (o.a. van het Nationale Comité inzake Wettelijke Regeling van Vrouwenarbeid, zie § 1.1). Na de verkiezingswinst van de vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten in 1913, trekt het kabinet-Cort van der Linden het wetsvoorstel in (Schoot Uiterkamp 1978).

In het nieuwe onderzoek van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid (1916) worden niet alleen, zoals in 1904, de bedrijfshoofden betrokken, maar ook de telefonistes en opzichteressen zelf. Het bureau zoekt wat betreft de onderzoeksthema's aansluiting bij de strijd van de Vereeniging van Gemeentetelefonisten voor een zes-urige werkdag en stelt vragen omtrent klachten en wensen over de arbeidsduur, de werktijden, zondags- en nachtarbeid, vakantie en salaris. Vergeleken met 1904 zijn een aantal arbeidsvoorwaarden verbeterd, met name het aantal vakantiedagen, enige salarisverbetering en een enkel begin van pensioenregeling. Het salaris waarborgt echter nog steeds 'geen bestaansminimum': 'Zelfs in Den Haag, waar het hoogste maximum wordt uitbetaald kunnen oudere telefonisten, die geen tehuis meer hebben, niet zelfstandig van haar salaris leven. En diegenen die wel nog een 'tehuis' hebben, betalen hare kost en inwoning niet ten volle, zoodat ouders feitelijk bijpassen wat de gemeente te weinig salarieert. Vrouwen die op haar 30e, 35e, 40e jaar nog altijd van f600 of f700 per jaar moeten rondkomen, dát lijkt ons inderdaad een bedroevend feit.' (Polak 1916/30) De 'volledige plichtsvervulling' die van de telefonistes wordt verwacht valt volgens het bureau geenszins te rijmen met de talloze bepalingen omtrent straffen en boetes in de instructies voor telefonistes. Slechts twee telefoondistricten kennen in 1916 een wekelijkse rustdag (Den Haag en Maastricht). Met grote bezorgdheid constateren de onderzoeksters dat een toenemend aantal gemeenten overgaat op ontslag bij huwelijk. Alleen in Den Haag kunnen telefonistes ook na hun huwelijk in dienst blijven. Speciale aandacht wordt in het onderzoek besteed aan de positie van hulp- en reservetelefonisten. Deze groepen 'flexibele arbeidskrachten' kennen op alle punten ongunstiger arbeidsvoorwaarden dan de gewone telefonistes.

In artikelen in het Sociaal Weekblad doet Jungius een aantal malen verslag van de uitkomsten van de onderzoeken van haar bureau. Deze artikelen en de rekesten leiden tijdens de Tweede Kamerbehandeling over het Voorontwerp Arbeidswet 1903 tot waarschuwingen dat het onderzoek door 'een feministe' is verricht. Aan het onderzoek zou bovendien geen waarde gehecht moeten worden omdat de schrijfster zelf geen arbeidster is. Wijnaendts Francken brengt daar later in een artikel in 'Vragen van den Dag'

tegenin, dat in deze onderzoeken nu juist de arbeidsters zelf aan het woord gelaten worden en 'dat daarenboven die bedenking, (...) ene zware beschuldiging zou vormen tegen nagenoeg alle redevoeringen van kamerleden over arbeidstoestanden en daaraan alle waarde zou moeten ontzeggen.' (Wijnaendts Francken 1907/444)

De genoemde onderzoeken zijn voorbeelden van studies die het bureau in de eerste vijftien jaar van haar bestaan verricht. Diverse andere beroepsgroepen en werksoorten zijn onder de loep genomen. Onder meer een onderzoek naar arbeidsters-kraamvrouwen, naar aanleiding van de bevallingsverlofverplichting zonder financiële compensatie (Jungius 1906), magazijn en winkelbedienden (Jungius 1907), vrouwen in de wasindustrie (Polak 1917), bloembollenpelsters, vergelijkbaar met de veldarbeidsters-studie, een onderzoek naar de gevolgen van loodvergiftiging in de aardewerkfabricage in Maastricht (Jungius 1907). Dit laatste richt zich niet alleen op vrouwen, omdat uit buitenlands onderzoek reeds bekend was dat loodvergiftiging ook via de vader kan leiden tot verhoogde aantallen miskramen en misgeboorten. Ander onderzoek betreft de arbeidslevens van ziekenhuisverpleegsters, verkoopsters in mode- en manufacturenzaken, buffetjuffrouwen en bediensters in de horeca (voor een overzicht: Vrouwenjaarboekje 1919).

Het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid is in Nederland de enige instelling die in die tijd empirisch onderzoek naar specifiek vrouwenarbeid verricht. De rapporten zijn vooral probleeminventariserend en beschrijvend van aard en bevatten altijd aanbevelingen en voorstellen, veelal richting overheid. Het empirische vrouwenarbeidonderzoek overziend, speelt de Arbeidswet een centrale rol. De naleving van de wet, de inkrimping of uitbreiding ervan, de gevolgen voor de arbeidsters en hun werk vormen in de meeste gevallen de aanleiding voor onderzoek. Op basis van de onderzoeksresultaten neemt het bureau steeds duidelijk en pragmatisch stelling in kwesties van al of geen arbeidsbescherming voor vrouwen. Politiek wordt er geen stelling ingenomen in de controverses tussen het Comité (Rutgers-Hoitsema/Drucker) en de SDAP (Roland Holst). Verbodsbepalingen acht het bureau verwerpelijk als het alternatief nog ongunstiger werk voor vrouwen inhoudt en zolang geen compensatie voor loonderving is gerealiseerd. Gelijke arbeidsbescherming voor vrouwen en mannen wordt voortdurend benadrukt. Inhoudelijk bestrijkt het onderzoek vooral de terreinen van werkgelegenheid, arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden. Ontslag van gehuwde vrouwen, vervanging van vrouwen door mannen, economische zelfstandigheid van vrouwen, vakopleidingen voor vrouwen en gezonde arbeidsomstandigheden voor zowel mannelijke als vrouwelijke werknemers zijn steeds terugkerende thema's. Het zedelijkheidsvraagstuk wordt als zodanig niet gethematiseerd door het bureau in tegenstelling tot het (summiere) overheidsonderzoek tot dan toe. Kenmerkend voor de werkwijze van het bureau, is dat het streeft naar zoveel mogelijk tweezijdige informatie-inwinning en dus vrouwen zelf aan het woord laat.

Beroepskeuzevoorlichting voor meisjes

De derde lijn van het werk van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid is die

van de beroepsvoorlichting en beroepskeuze-advisering. Hoewel deze lijn van het begin af aan wordt ontwikkeld, is het vooral Anna Polak die dit werk ter hand neemt. Na de vroege dood van Jungius, wordt zij in 1908 directrice van het bureau. Voor het beroepskeuzevoorlichtingswerk ontvangt het bureau aanvankelijk vrouwen van alle leeftijden en uit alle kringen, na 1920 stijgt de leeftijd en het opleidingsniveau van de cliënten en zijn het steeds meer vrouwen met een hoger opleidingsniveau en afkomstig uit welgestelde kringen (Van der Steen 1987).

Polak heeft over beroepskeuzevoorlichting uitgesproken meningen, die niet altijd stroken met de gangbare visies van psychologen op dat terrein in haar tijd.[35] Ze hecht grote waarde aan het systematisch studie maken van vakopleidings- en beroepskeuzemogelijkheden. Daarvan doet ze verslag in een reeks Beroepskeuze-Leidraden en Vrouwenjaarboekjes uitgegeven door het bureau. Polak schroomt daarin niet bepaalde beroepen voor meisjes of vrouwen áf te raden, bijvoorbeeld wanneer de verdienste te gering is om zelfstandig van te kunnen leven.[36] In tegenstelling tot de psychologen van haar tijd tilt zij niet zwaar aan het feit dat voorlichtingsgidsen geen pasklaar, individueel advies opleveren. Gidsen bereiken een groter publiek en verdienen daarom volgens haar in het algemeen de voorkeur boven mondeling advies. Polak gaat zich in de loop der jaren steeds sterker afzetten tegen de psychotechnische bureaus en hun individueel-psychologische adviezen. Ze wijst erop dat daardoor het meest essentiële, namelijk de omstandigheden waarbinnen een opleiding- of beroepskeuze gemaakt moet worden, buiten het blikveld blijft. Een uitvoerig citaat geeft haar standpunt in deze weer:

'Omstandigheden, waaronder in dit verband te verstaan zijn: de opleidingsgelegenheden, die onder aanvragers bereik vallen; tijd en geld, die aan de beroepsvoorbereiding kunnen worden besteed; plaatsingskans; bevorderingsmogelijkheden; financiële toekomst ..., welke nut heeft het, om een meisje te vertellen, dat zij alle eigenschappen eener goede telefoniste bezit, wanneer door automatisering van het bedrijf nieuwe krachten niet meer worden aangenomen? Of te verkondigen, dat in de ééne aanvraagster een typiste-, of een correspondente-, of een boekhoudstersaanleg schuilt, in een tijd dat honderden vrouwelijke kantoorkrachten worden ontslagen? Dat een àndere een voortreffelijk tuinbouwkundige zou zijn, terwijl in òns land een meisje in dat vak het zout in haar eten niet verdient? Of dat een dèrde geknipt is voor piano-onderwijzeres, terwijl zij in de plaats harer inwoning geen les kan krijgen, de ouders niet gefortuneerd genoeg zijn om het kind jarenlang in den vreemde te sturen, en de aanleg ook niet van zóódanigen aard is, dat er bijzondere offers van de gemeenschap kunnen worden gevraagd ten einde dien tot zijn recht te laten komen? Bij de aanbevolen psychotechnische voorlichtingsmethode wordt uit 't oog verloren, dat menschenkinderen niet uit den hemel plegen te vallen in een nog maagdelijke maatschappij; maar geboren worden in een oude gecompliceerde samenleving, op een bepaalde plek, in een bepaald milieu, in een bepaald gezin; met véle banden, welke in den regel slechts het genie verbreekt, aan de omgeving vastgesnoerd. Alleen dàn kan van voorlichting bij de beroepskeuze resultaat worden verwacht,

wanneer met alle drie gebieden wordt rekening gehouden: de richting van den aanleg (...): de verlangens; de omstandigheden.' (Polak 1921/9-10)

Psychotechnisch onderzoek is daarom volgens Polak in veel gevallen overbodig: 'Intuïtieve, uit menschenliefde geboren menschenkennis, van de soort die Jan Ligthart bezat (om nòg een, niet psychologisch gevormd paedagoog te noemen), en die gelukkig véle onderwijzers en onderwijzeressen, vele predikanten en andere tot "leiden" geroepenen rijk zijn, kan door den beroepskeuze-adviseur zeker niet ongestraft worden ontbeerd. Het psychotechnisch onderzoek daarentegen kan in de overgroote meerderheid der gevallen gevoegelijk achterwege blijven; even goed als de arts een onderzoek naar oogen en ooren achterwege laat bij een patiënt, wiens gebroken been moet worden gezet.' (Polak 1921/24)

Naarmate in de jaren twintig de psychotechnische bureaus sterk groeien en zich ook meer gaan bezighouden met de beroepskeuze van meisjes neemt de kritiek van Polak hierop in stelligheid toe (Pere 1986/85): 'Moge de leiders der Psychotechnische bureaux steeds dieper van deze waarheden worden doordrongen, en zich van de beroepen, waarbij de psyche een belangrijker rol speelt dan de technische vaardigheid, met name van alle vrouwenberoepen, hoe langer hoe meer afzijdig houden. (...) Waar mannen hun eigen seksegenooten al zóó slecht verstaan, hoe zullen zij dan de zoo sterk van hen verschillende mentaliteit van de vrouw doorgronden? Derhalve: hoe kan aan hèm evengoed als aan háár het verstrekken van hoofd-, meer nog van neven-advies aan het opgroeiende meisje worden toevertrouwd?' (Polak 1929/106)

Slot

De drie lijnen in het werk van het bureau overziend valt op, dat onder de leiding van Jungius het accent ligt op statistische bewerkingen en empirisch onderzoek naar arbeidssituaties en arbeidslevens van vrouwen. Als na haar overlijden Polak haar opvolgt, met Marie Heinen als assistente, verschuift het accent in werkzaamheden naar onderzoek over vrouwenvakopleidingen en naar voorlichting over beroepsmogelijkheden voor meisjes. Het bureau is het énige in die tijd dat zich specifiek met voorlichting aan vrouwen en meisjes bezighoudt. Grensverleggend is het bureau geweest, omdat ze vrouwen probeert te doordringen van het belang van betaalde arbeid voor hun levensonderhoud en levensgeluk. Het bureau is onder de beroepsvoorlichtingsbureaus in die tijd in Nederland uniek geweest (Van der Steen 1987).

Het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid is, ondanks haar baanbrekende werk, niet uitgegroeid tot een permanent onderzoeksbureau, zoals bijvoorbeeld het Bureau of Women's Labor in de Verenigde Staten, dat in dezelfde tijd ontstond en nog steeds bestaat, nu als afdeling van het Ministerie van Arbeid. Het wegebben van de bloei van de eerste feministische golf en het verschijnsel dat buitenshuisarbeid van vrouwen in de dominante politieke discussie tot zondebok van de werkloosheid wordt gemaakt in het Interbellum, zijn mede van invloed geweest op de afnemende onderzoeksactiviteiten. Steeds nieuwe arbeidsverbodsbepalingen voor vrouwen doen ook de aandacht

van het bureau verplaatsen naar publikaties over de aanvallen op 'de vrijheid van vrouwenarbeid' en voor het behoud van haar werkgelegenheid voor vrouwen. Voorvallen van het verbod op vrouwenarbeid worden zoveel mogelijk in het Maandbulletin van het bureau gepubliceerd. Polak schrijft diverse prae-adviezen over de kwestie voor de Vereeniging voor de Staathoudkunde en Statistiek. Ook maakt zij internationaal vergelijkende studies over de verschuivingen in mannen- en vrouwenarbeid en de betekenis daarvan voor de werkgelegenheid van vrouwen (Polak 1912, 1916, 1919). Het ad hoc-karakter van de wettelijke maatregelen (in de vorm van Koninklijke Besluiten, waardoor zelfs kamerdiscussies niet of pas achteraf mogelijk zijn) en het treffen van steeds andere groepen vrouwen, maakt krachtig verzet ertegen vrijwel onmogelijk. Het onderzoekswerk van het bureau naar aspecten van de kwaliteit van vrouwenarbeid en naar beroepskeuzemogelijkheden verschuift door deze ontwikkelingen naar de achtergrond. Wel blijft de voorlichtingsfunctie door Polak gehandhaafd.

Na de Tweede Wereldoorlog (1947) wordt het bureau overgenomen door de Vereeniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap. Deze vereniging voegt sindsdien 'en vrouwenarbeid' toe aan haar naam. De werkzaamheden van het bureau en haar openbare functies zijn daarmee echter verdwenen (Posthumus-Van der Goot 1977).

ONDERZOEK VAN CLARA WICHMANN EN DE TENTOONSTELLING 'DE VROUW 1813-1913'

In de geschiedenis van het vrouwenarbeidonderzoek in Nederland verdient het werk van Clara Wichmann aparte aandacht. Wichmann heeft rechten in Utrecht gestudeerd, is in die tijd mede oprichtster van het Maandblad voor Vrouwenstudie en begint na haar studie met publikaties over het vrouwenvraagstuk en de vrouwenbeweging (De Wilde 1988). In de periode tussen 1912 en haar vroege dood in 1923 schrijft ze ruim honderd artikelen en opstellen.[37] Tussen 1916 en 1921 is ze chef van de statistische afdeling van het CBS. Ook op het terrein van vrouwenarbeid verricht Wichmann vooral statistisch werk. Zo levert ze een belangrijk aandeel in het 'Paviljoen der Statistiek' dat het centrum vormde van de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'. De tentoonstellingsuitgave 'Het vraagstuk van den bedrijfsarbeid der vrouw in Nederland', door Wichmann samengesteld, geeft bewerkingen van volkstellingsgegevens, gegevens van de arbeidsinspectie en inlichtingen van fabrikanten over de vrouwenarbeid in hun bedrijf (Wichmann 1913). Voor die tijd is het een bijzondere studie. Enerzijds maakt Wichmann grondige bewerkingen en analyses van het beschikbare cijfermateriaal, anderzijds geeft ze historische analyses van de ontwikkeling van de omvang en aard van vrouwenarbeid vanaf 1813. Ze besteedt aandacht aan de processen van arbeidsdeling als gevolg van mechanisering en ontstaan van grootindustrie, aan de scheiding van hand- en hoofdarbeid, spreekt van 'skilled' en 'unskilled' werk, van de scheiding tussen openbaar en privé en gaat in op de betekenis van

deze scheidingen voor de betaalde arbeid van vrouwen. Haar analyses doen voor een deel zeer hedendaags aan. Voor het gedeelte over de huisindustrie maakte ze gebruik van het nog ongepubliceerde overheidsonderzoek (zie volgende subparagraaf). Haar analyse van de verhouding tussen huisindustrie, kleinbedrijf en fabriek strekken veel verder dan de overheidsrapporten later zelf. Ten aanzien van de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen is volgens Wichmann vooralsnog niet aan te tonen dat deze zou leiden tot verslechtering van de arbeidsmogelijkheden van vrouwen. In totaliteit neemt de werkgelegenheid van vrouwen volgens haar analyses toe, ook voor de categorie ongehuwde vrouwen, die ten dele onder de aparte arbeidsbescherming vallen. Naar haar mening is het realiseren van bescherming van kinder- en vrouwenarbeid geen kwestie van principe, maar in eerste instantie een zaak van politieke haalbaarheid. Hierin zijn haar bevindingen dus anders dan die van het Nationaal Bureau tien jaar daarvoor, dat in de rapporten steeds de werkgelegenheidsverslechtering voor vrouwen benadrukt als gevolg van aparte arbeidsbescherming.

Wichmanns statistisch werk is in zekere zin vergelijkbaar met dat van Jungius in de beginjaren van de eeuw, zij het dat het veel omvangrijker en van hoger niveau is. In feite worden door Wichmann de eerste uitgebreide statistieken over vrouwenarbeid in Nederland samengesteld. In de jaren dertig vinden statistische materiaalverzameling en bewerkingen voortzetting bij de econome Posthumus-Van der Goot (zie § 3.2).[38]

De tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' heeft, in tegenstelling tot de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid van 1898, geen centraal thema. De tentoonstelling van 1913 vormt onderdeel van de algemene viering van het honderdjarig bestaan van de Staat der Nederlanden. De vrouwenkiesrechtstrijd is nog in volle gang en in de viering van het honderdjarig koninkrijk wordt een goede aanleiding gezien om deze strijd mede kracht bij te zetten door een tentoonstelling over de maatschappelijke positie van de vrouw en de veranderingen daarin gedurende een eeuw. Vanwege de geringe voorbereidingstijd wil onder andere Anna Polak van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid niet meewerken. Aan het bureau was juist een centrale plaats toegedacht. Wichmann doet vervolgens al het statistische werk voor de tentoonstelling. Ook de sociaal-democratische vrouwenbonden doen niet mee, omdat de opzet hen niet strijdbaar genoeg is. Er is sinds de tentoonstelling van 1898 veel veranderd in de verhoudingen tussen de socialistisch georganiseerde vrouwen en andere feministische vrouwen. De samenwerking is als gevolg van de kiesrechtstrijd en de arbeidswetgeving veel problematischer komen te liggen dan vijftien jaar daarvoor, toen de initiatiefneemsters van de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid, ondanks de grote kloof tussen vrouwen uit de burgerij en de wereld van arbeidersvrouwen, of misschien juist daardoor, veel opener daartegenover stonden (of konden staan).

De tentoonstelling heeft een ander karakter dan die van 1898. Er zijn ondertussen veel meer academisch opgeleide vrouwen gekomen en velen van hen nemen ook deel aan de tentoonstelling van 1913. De kennis over de

maatschappelijke positie van de vrouw is toegenomen en op basis daarvan vinden de discussies en voordrachten plaats. Vermeldenswaard is dat voor de tentoonstelling filmopnames zijn gemaakt van 'vrouwenwerk' opgenomen op de werkplek. Deze worden op de tentoonstelling vertoond (Gedenkboek 1913).

OVERHEIDSONDERZOEK NAAR VROUWENARBEID

Van overheidswege worden begin deze eeuw drie onderzoeken verricht waarin betaalde vrouwenarbeid centraal staat. De onderzoeken vinden plaats na veelal lang en herhaald aandringen, vooral door de Arbeidsinspectie en de drie vrouwelijke arbeidsinspectrices die daar ondertussen zijn aangesteld. Omdat in 1903 en 1904 de ontwerpen voor een nieuwe arbeidswet zijn verworpen, is de Arbeidsinspectie van mening dat nader onderzoek door de overheid noodzakelijk is. De sociaal-democraten dringen in de Kamer eveneens aan op overheidsonderzoek, maar doordat ze geen deel uitmaken van het kabinet kunnen ze er zelf geen uitvoering aan geven. De confessionelen zien niets in onderzoek op dit terrein.

In een tweetal sectoren, de industrie (1911) en de winkelsector (1915) is overheidsonderzoek verricht naar specifiek vrouwelijke werknemers. Voorts vindt een uitgebreid onderzoek plaats naar de huisindustrie die grotendeels bestaat uit vrouwenarbeid (1911-1915). De onderzoeken naar gehuwde fabrieksarbeidsters en het onderzoek naar de huisindustrie worden hier als voorbeelden van het overheidsonderzoek gegeven (het onderzoek in de winkelsector wordt in appendix 2-C weergegeven). Naar het onderzoek onder gehuwde fabrieksarbeidsters zal nog lange tijd worden verwezen, omdat het ruim een halve eeuw lang (tot de jaren zestig) het enige overheidsonderzoek op dit terrein blijft.

Gehuwde fabrieksarbeidsters[39]

Naar aanleiding van discussies op de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid worden bij de Arbeidsinspectie een drietal vrouwelijke arbeidsinspecteurs aangesteld. In 1907 komen deze vrouwen[40] met een gezamenlijk onderzoeksplan bij de regering om een uitvoerig onderzoek in heel Nederland te gaan doen naar de fabrieksarbeid van gehuwde vrouwen. Hun onderzoek moet zich, na een langdurig goedkeuringsproces, beperken tot alleen vrouwenloonarbeid en wel die, waarop de Arbeidswet van 1889 en de Veiligheidswet van 1895 van toepassing zijn. Landbouw, veenderijen en huisindustrie, alsmede vrouwelijke 'bedrijfshoofden' (veel wasvrouwen en naaisters) en meewerkende echtgenoten van bedrijfshoofden vallen buiten het onderzoekskader. Alle fabrieken en werkplaatsen waar men op grond van gegevens van de Arbeidsinspectie gehuwde vrouwen in loonarbeid vermoedt, worden in het onderzoek betrokken. In eerste instantie worden de betreffende werkgevers ondervraagd, vervolgens hun vrouwelijk personeel, waarbij een deel van de werkgevers zelf aanwezig wilde zijn. Het onderzoeksrapport meldt daarover: 'Een deel der verhooren had plaats in tegenwoordigheid van den werkgever; bij andere

kwam hij tusschenbeide binnen, wanneer hij meende dat het onderhoud te lang duurde. Vele der werkgevers waren bereid tijdens het verhoor weg te gaan, indien zij slechts van de ingevulde staatjes inzage mochten nemen.' De informatieverzameling over arbeidsomstandigheden en arbeidsbelasting bij de vrouwen zelf gaat bovendien moeizaam vanwege grote terughoudendheid uit vrees voor verlies van werk. In een aantal gevallen worden de vrouwen thuis bezocht. Het onderzoek omvat 1154 fabrieken waar tezamen 5500 gehuwde, gescheiden of verlaten vrouwen, weduwen en ongehuwde moeders werkzaam zijn.

Het onderzoek richt zich inhoudelijk op het in kaart brengen van de aard en omvang van arbeid van gehuwde vrouwen (lonen, werk- en rusttijden), de gezondheidstoestand van deze vrouwen en de invloed van hun fabrieksarbeid op het gezin en het nageslacht. Het aantal gehuwde fabrieksarbeidsters blijkt zeer gering te zijn. Bijna overal worden ze als allerlaatste aangenomen. Een groot deel werkt in seizoenarbeid (2000 van de 5470 betrokken vrouwen). Seizoenarbeid komt vooral voor in de conservenindustrie, bij het garnalenpellen en haringspeten, in de steenfabricage, in de suikerindustrie en in de wasindustrie. Veel werkgevers blijken principieel gekant tegen arbeid van gehuwde vrouwen, behalve in de industriële centra van Twente, de Achterhoek en Maastricht. Daar hebben de meeste gehuwde vrouwen van jongsafaan in de fabriek gewerkt en zijn er na huwelijk en kinderen blijven werken, ook wanneer hun man een voor die streek normaal loon verdient (p. 192). De zware dubbele taak van de 'huisvrouw-fabrieksarbeidster' komt naar voren als de voornaamste bron van oververmoeidheid. Wat betreft de gezondheid wordt algehele lichaamszwakte als gevolg van oververmoeidheid en onvoldoende voeding, geconstateerd. De meeste gezondheidsklachten (gezwollen benen en voeten, spataderen, hoofd- en rugklachten) blijken veroorzaakt te worden door het werk zelf, door het vrijwel overal en bij voortduring staande moeten arbeiden.[41] Bij de 'gevolgen voor het gezin' wordt nagegaan wat de redenen van de vrouwen zijn om fabrieksarbeid te verrichten. Van alle betrokken blijkt bijna een kwart (1243 van de 5470) weduwe, gescheiden, verlaten of ongehuwd moeder te zijn. Ruim een derde geeft als reden, de onvoldoende verdienste van de man of zijn periodieke of geregelde werkloosheid. Het rapport concludeert dat de hélft dus uit economische noodzaak werkt. Ook de meeste andere redenen duiden indirect of direct op financiële noodzaak (man ziek, krankzinnig, in de gevangenis, dronkaard, in dienst, financieel onderhouden van familielid, schulden afbetalen etc.). 'Gevolgen voor het nageslacht' worden gebaseerd op informatie over kindersterfte, zuigelingenzorg en kinderverzorging. Verhoogde kindersterfte blijkt samen te hangen met het te vroeg ophouden met de borstvoeding. De arbeidswet wordt op dit punt niet nageleefd. Gehuwde vrouwen keren veelal binnen vier weken na de bevalling terug in de fabriek. Een tweede oorzaak voor de relatief hoge kindersterfte ligt volgens het rapport in het ontbreken van crèches of aan ongeschikte (te late) openingstijden daarvan voor fabrieksarbeidsters. De rapporteurs bevelen aan dat bepaalde soorten fabrieksarbeid onthouden zouden moeten worden aan zwangere vrou-

wen, omdat het aantal miskramen en doodgeborenen er door wordt vermeerderd (p. 193).

De resultaten van het rapport zijn dusdanig, dat minister Talma bij de nieuwe Arbeidswet van 1911 afziet van verbodsbepalingen voor fabrieksarbeid van gehuwde vrouwen. De gehuwde fabrieksarbeidsters zijn gering in aantal en ze worden overal pas als laatste aangenomen als er onvoldoende ongehuwde vrouwen en meisjes beschikbaar zijn. Andere aanbevelingen uit het rapport worden niet opgenomen in de nieuwe wet, zoals bijvoorbeeld uitbreiding van het bevallingsverlof en kinderopvang.

De huisindustrie[42] (zie appendix C)

Het omvangrijke overheidsonderzoek naar de huisindustrie is het eerste vrouwenarbeidonderzoek dat door een systematische opzet wordt gekenmerkt (Leydesdorff 1977). Desondanks verschaft de inventarisatie volgens de onderzoek/st/ers slechts een 'globaal inzicht' in de aard en omvang van de huisindustrie. Met het onderzoek, uitgebracht in drie deelrapporten naar sectoren, is weliswaar een grote hoeveelheid gegevens verzameld, maar veel analyse of interpretatie hiervan is niet gemaakt. Voor een aantal sectoren wordt een historische ontwikkelingsschets gegeven. Doch analyses over bijvoorbeeld verschuivingen van huisarbeid naar fabrieksarbeid en omgekeerd ontbreken, evenals een onderscheid tussen de oude vormen van huisarbeid, verbonden aan de landbouw, visserij en oude ambachten en de nieuwe vormen van huisindustrie op basis van fabrieksarbeid.

Op het Congres over Huisindustrie (1909) zijn, lopende het onderzoek, dergelijke aanzetten tot analyse door inleid/st/ers wel al gemaakt.[43] In de onderzoeksrapporten worden ze niet uitgewerkt, noch wordt er aan gerefereerd. Op de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' maakt Estella Kleerekoper (arbeidsinspectrice) een specifieke analyse van vrouwenarbeid in de huisindustrie op basis van het overheidsonderzoek (Kleerekoper 1913). Ze maakt onderscheid tussen de thuiswerkster die 'zelfstandig' voor zichzelf of haar gezin met huisarbeid de kost verdient, zij die in de 'huisindustriële gezinsarbeid' werkt met man en kinderen, zij die als 'hulpkracht' van de huisarbeid verrichtende man werkzaam is, de thuiswerkster die 'bijverdient' voor het gezin en de loonarbeidster die 's avonds werk mee naar huis neemt van de fabriek (hoewel dit laatste door de Arbeidswet 1911 verboden was).

Het huisindustrie-onderzoek is niet speciaal op vrouwenarbeid gericht, maar in alle gezinnen met thuisarbeid verrichten vrouwen of meisjes grotendeels het werk. De specifieke betekenis van de positie van vrouwen in de huisindustrie blijft in de rapporten echter onderbelicht en de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen krijgt géén aandacht in de analyses. Ook in de openbare meningsvorming over vrouwenarbeid destijds, speelt de huisindustriële vrouwenarbeid, gerelateerd aan haar enorme omvang, nauwelijks een rol van betekenis. De discussie blijft toegespitst op de nauwelijks voorkomende fabrieksarbeid door gehuwde vrouwen en op het eveneens geringe aantal gehuwde vrouwen in overheidsdienst. De positie van de vele malen grotere groep thuiswerksters blijft buiten beschouwing.

Naar aanleiding van het overheidsonderzoek in de huisindustrie dringt Zaalberg (Arbeidsinspectie) in 'Vragen des tijds' aan op het instellen van looncommissies door de overheid, die bindende minimumlonen zouden moeten vaststellen voor de diverse soorten van huisindustrie. In enkele andere landen bestaan deze dan reeds. In Engeland hebben ze in sommige takken van huisindustrie geleid tot snelle organisatie van de huisarbeiders. Het omvangrijke overheidsonderzoek naar de huisindustrie leidt in Nederland niet tot wettelijke maatregelen, noch tot opname van de huisindustrie in de Arbeidswet van 1919. De eerste wettelijke regeling voor de huisindustrie zal pas twintig jaar na het onderzoek, in 1933 tot stand komen.[44]

De analyses van de betekenis van huisindustrie, die op het congres over de huisindustrie en op de tentoonstelling van 1913 worden gemaakt, lijken ook voor de hedendaagse industriële ontwikkelingen (anno 1989) nog of opnieuw actueel: het voortbestaan van oude vormen van huisarbeid (bv garnalen pellen), de terugkeer van oude vormen van huisindustrie (de huidige groei van illegale confectie-ateliers) en het ontstaan van nieuwe vormen van thuiswerk, voortvloeiend uit bijvoorbeeld de informatie-technologie (tekstverwerkingsarbeid op basis van stukwerk).

SLOT (zie ook § 2.4)

De gegevensverzameling over vrouwenarbeid is voor 1900 nog uiterst summier. In de arbeidersenquètes door of op initiatief van de arbeidersbeweging en verlichte artsen, neemt het een ondergeschikte plaats in. Kennis over de arbeidersklasse en hun arbeidslevens staat centraal, niet specifiek vrouwenarbeid. Dit geldt ook voor het onderzoek door vakorganisaties en Sociaal-Democratische Studie Clubs in de eerste decennia van deze eeuw (1904).

De Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid van 1898 heeft een belangrijke impuls gegeven aan het door vrouwen zelf verzamelen van gegevens over hun arbeid. Hoewel het initiatief voor de tentoonstelling komt van vrouwen uit welgestelde kringen, wordt vooral door toedoen van enkele organisatrices juist ook de gegevensverzameling over vrouwenarbeid in de lagere standen ter hand genomen. De gegevensverzameling wordt voortgezet in een permanent onderzoeksbureau, het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid. De onderzoeksters van het bureau beginnen met het batig saldo van de tentoonstelling als startkapitaal en met de expertise opgedaan in de tentoonstellingsvoorbereiding. Het voor dat doel opgerichte netwerk van vijfhonderd correspondentes in den lande vormt voor het bureau een pool van interviewkrachten die in de jaren daarna het veldwerk voor de onderzoeken verrichten. Het onderzoeksbureau heeft zich in haar bloeiperiode op drie terreinen bewogen: ten eerste statistische bewerkingen van gegevens uit volkstellingen, van de Arbeidsinspectie, van bedrijven e.d., ten tweede kwalitatief onderzoek naar arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden van vrouwen en ten derde beroepskeuzevoorlichting en advisering van meisjes en vrouwen. Het eerste en tweede is vooral het werk van Jungius, het derde van Polak.

Rond de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' wordt opnieuw een impuls gegeven aan de materiaalverzameling over vrouwenarbeid. Vooral door het werk van Wichmann worden de eerste uitgebreide statistieken over arbeid en opleiding van vrouwen gemaakt. Haar werk is van meer wetenschappelijk niveau (systematischer, analytischer) dan dat van het bureau tien jaar daarvoor, dat nog geheel een begin moest maken en bovendien met het onderzoek beoogde direct te interveniëren in de parlementaire discussies over de arbeidswetgeving.

Het onderzoek dat van overheidswege wordt geëntameerd is, evenals dat van het Nationaal Bureau, vooral inventariserend van aard. Twee ervan zijn gericht op sectoren die buiten de arbeidswet vallen (winkelsector en huisindustrie). Het onderzoek onder gehuwde fabrieksarbeidsters en hun werkgevers blijft beperkt tot die bedrijven die binnen de arbeidswet vallen. De overheidsonderzoeken komen pas na lang aandringen van de grond. Van werkgeverszijde ontbreekt elk onderzoek op het terrein van vrouwenarbeid. Dit in tegenstelling tot andere landen waar ook een aantal verlichte werkgevers in de negentiende eeuw onderzoek naar arbeidsomstandigheden ter hand nemen.

2.3 Academische aandacht voor vrouwenarbeid en arbeidsvraagstukken

Rond de eeuwwisseling is in Nederland nog geen sprake is van een academisch-sociologische wetenschap. Wel vindt gedachtenvorming plaats over wat zo'n wetenschap zal moeten inhouden. De afbakening ten opzichte van andere reeds bestaande disciplines (economie, recht, filosofie e.d.) krijgt daarbij veel aandacht. Ook wordt een aantal economen/juristen die zich met vraagstukken als armoede, arbeidsverdeling en verhoudingen tussen de klassen bezighouden gerekend tot de voorlopers van de academische sociologie, omdat ze zich met sociologische vraagstukken bezighouden. Hieronder wordt in kort bestek geïnventariseerd welke aandacht daarbij is voor vrouwenarbeid en arbeidsvraagstukken. Achtereenvolgens komen voor de periode tot 1920 aan de orde, enkele voorlopers van het academisch-sociologisch denken, enige publikaties van de latere grondlegger van de sociologie Steinmetz en enkele sociologische inleidingen die in de eerste decennia van deze eeuw verschijnen.

VOORLOPERS

De Bosch Kemper[45] wordt als vroege voorloper van de sociologie beschouwd. Al in 1863 schrijft hij een handleiding 'tot de kennis van de wetenschap der zamenleving'. De economen/juristen Quack (leerling van De Bosch Kemper) en Treub worden eveneens tot de voorlopers van de sociologie gerekend (Van Doorn 1964, Jonker 1988). Zij houden zich beide eind vorige eeuw en begin deze eeuw met 'de sociale quaestie' bezig en in die zin met arbeid als maatschappelijk (armoede)vraagstuk.

Quack is een omstreden figuur vanwege zijn enerzijds sociale en socialistische belangstelling in zijn wetenschappelijk werk en anderzijds zijn grootkapitalistische levenspraktijk.[46] Hij acht de grondgedachten van de liberale economie wetenschappelijk en sociaal essentieel fout. Het materieel individueel eigenbelang is voor Quack niet de motor van de geschiedenis. Hij maakt gebruik van 'Gemeinschaft' denkbeelden om hervormingen te bepleiten tegen het laissez-faire liberalisme (Van Heerikhuizen 1976). Zijn socialisme is de 'strijd tegen de parasieten in de maatschappij' en de opvoeding van bezitters en werklieden tot verzoening en samenwerking om tot gezamenlijke ontwikkeling van de produktiefactoren te komen. Dit laatste komt bij hem herhaaldelijk terug. Daarom moet hij van het idee van de klassenstrijd en de aanmoediging daarvan niets hebben (Quack 1977-reprint). Centraal staat bij Quack een soort ethisch-sociaal gemeenschapsideaal dat later ook bij de theoloog en socioloog Banning is terug te vinden. Toch is volgens Jonker (1988) bij Quack geen sprake van een afwijzing van de moderne 'Gesellschaft'. Bewondering voor de techniek en heimwee naar oude gemeenschapsidealen gaan bij hem samen. Het werk van Quack vertoont, zonder dat hij daarvan waarschijnlijk kennis heeft genomen, overeenkomsten met de sociaal-

wetenschappelijke traditie van Park aan de Chicagoschool begin deze eeuw (Peype 1979).

Tijdgenoot Treub[47] is als econoom een verdediger van de Historische School. Hij pleit voor coöperatie en een betere positie van de arbeider in het produktieproces. Tegelijk bestrijdt hij fel de sociaal-democratie (is zelf lid van de Vrijzinnig Democratische Bond) en in het bijzonder de denkbeelden van Marx. Treub is van mening dat de toestand der arbeidende klasse verbeterd moet worden, dat 'daartoe de eigendom en vrijheid om bij het sluiten van het looncontract, van de zwakke positie der arbeiders te profiteren, belangrijke beperkingen moeten ondergaan', maar hij is tegen de nationalisering van produktiemiddelen. De overheid zou beter moeten zorgen voor de arbeiders, voor hun gezondheid en veiligheid, voor hun oude dag en voor steun bij invaliditeit, ziekte of werkloosheid.

Geen van deze voorlopers heeft expliciet aandacht aan vrouwenarbeid-vraagstukken besteed; deze vormen voor hen een onderdeel van de sociale kwesties. Van Doorn (1964) noemt Quack en Treub de voorlopers van de sociologie, vanwege hun oog voor verdelingsvraagstukken en hun aandacht voor sociaal-structurele analyses. Hun werk heeft echter geen academisch vervolg gekregen toen de academische sociologie zich begon te ontwikkelen. Ook zoeken zij in hun tijd geen aansluiting bij de buiten de academische wereld werkzame marxistische intellectuelen. Volgens Van Doorn deed hun gevoel voor sociale differentiatie en samenwerking - de Durkheimiaanse trek - hen in het theoretisch vlak tegen de marxisten positie kiezen (Van Doorn 1964).

De marxistische intellectuelen van rond de eeuwwisseling (o.a. Van der Goes, Gorter, Pannekoek en Roland Holst) krijgen vrijwel geen entree binnen de academische wereld. Zij schrijven vooral in het theoretische maandblad De Nieuwe Tijd. Een enkeling heeft een privaat-docentschap, maar de ruimte voor hun ideeën binnen het universitaire bestel blijft gering. Zo stuit bijvoorbeeld de poging van Van der Goes (1899), om als privaat-docent in de marxistische economie te worden toegelaten aan de gemeente-universiteit te Amsterdam, op sterke weerstanden, o.a. van de grondlegger van de Nederlandse sociologie Steinmetz (Van Heerikhuizen 1974). Voor Van der Goes zijn 'socialisme en sociologie eigenlijk twee woorden voor het zelfde ding' en hij beschouwt ze als respectievelijk 'socialistische en burgerlijke maatschappijleer.' (op cit. Jonker 1988) Van der Goes publiceert over het vrouwenvraagstuk, met name over de verhouding socialisme en feminisme (1900) en over de relatie prostitutie - vrouwenarbeid (1904).

Roland Holst is zeer invloedrijk geweest binnen de sociaal-democratische beweging, in het bijzonder wat betreft de standpuntbepaling en theoretische onderbouwing van het vrouwenvraagstuk geheel in de lijn van Marx, Engels en Bebel (1898). Vanwege haar dogmatisch-marxistische standpunten wordt zij in feministische kring verguisd en van de universitaire wereld is ze buitengesloten. De eerste generatie marxistische intellectuelen blijft een groep buiten het academisch circuit.

DE GRONDLEGGER VAN DE NEDERLANDSE SOCIOLOGIE, STEINMETZ

Het universitaire leven rond de eeuwwisseling wordt gedomineerd door rationalistische liberalen (Bulhof 1983). In hun wereldbeeld zijn de darwinistische vooruitgangsidee en de positivistische wetenschapsopvatting belangrijke elementen. Hun intellectuele hegemonie wordt tot eind negentiende eeuw nog niet aangetast door andere groepen als socialisten en confessionelen, temeer daar de Nederlands Hervormde Kerk gedomineerd wordt door liberale modernisten (Jonker 1988). In hun ideologie zien de liberale wetenschappers de aanpassing van de mens aan de snel veranderende samenleving als een proces dat grotendeels vanzelf gaat, hoe moeizaam soms ook. Een rationele wetenschap kan aan dat aanpassingproces wel een bijdrage leveren.

In dit klimaat en in dit kader ontwikkelt Steinmetz zijn grondgedachten over een aparte sociologische tak van wetenschap. Van huis uit is hij jurist, maar hij ontwikkelt zich tot socioloog en etnoloog. Steinmetz heeft zich niet met arbeidsvraagstukken als zodanig beziggehouden, maar wel vóór hij hoogleraar wordt (1907), met het vrouwenvraagstuk. In de jaren voor de eeuwwisseling publiceert Steinmetz daarover diverse artikelen. In het tijdschrift Los en Vast schrijft hij uitgebreide verhandelingen over de onjuiste beweringen en strevingen van het feminisme.[48] Hij voelt zich genoodzaakt in debat te treden met 'radicaal feministen'. Met zijn sociaal-darwinistische en etnologische versie van de evolutietheorie formuleert hij een aantal grondgedachten over verschillen tussen de seksen, die een goede ondersteuning blijken te vormen voor de politieke compromissen die rond de eeuwwisseling op het terrein van huwelijk, gezin en arbeid gestalte krijgen (Sevenhuysen 1987).

Voor Steinmetz vormt het feminisme een regelrechte bedreiging voor de beschavende, harmoniserende taak van de vrouw. In zijn analyses van het verschijnsel oorlog ziet hij het gezin en het politieke contract als noodzakelijk om de agressie van de man-mens te beteugelen. Zowel de oorlog als vrouwenarbeid zijn volgens hem uiteindelijk voorbijgaande afwijkingen in het evolutieproces. Ten tijde van de staatsvormingsprocessen houden mannen zich teveel met oorlogvoeren bezig en laten het andere werk aan vrouwen over. Als de staten zijn gevormd (en dat is eind negentiende eeuw het geval volgens hem) krijgen mannen weer meer tijd voor arbeid en vrouwen voor hun twee belangrijkste taken, kinderen baren en grootbrengen. De natuurlijke wetten der arbeidsdeling kunnen zo weer tot hun recht komen. Als feministen mannenwerk opeisen, dan betekent dat volgens hem een geringschatting van de eigen taken der vrouw. Het feminisme zal mannelijke vrouwen kweken en leiden tot 'unisexualité', een ziekte die fataal is voor het mensdom (net als homoseksualiteit volgens Steinmetz). Door het eisen van collectivisering van huishouden, van crèches en financiële onafhankelijkheid, vervalt het feminisme in de grofste fouten van het liberalisme, namelijk loonarbeid overschatten en het laatste bolwerk van geluk opheffen. Geluk betekent voor Steinmetz dat vrouwen zich wijden aan huishoudelijk werk en vooral veel kinderen baren. Financiële onafhankelijkheid eisen is een misken-

ning van de liefde. De liefde neemt bij Steinmetz een centrale plaats. Deze moet niet op gelijkheid gebaseerd zijn, maar juist op differentie, op het verschil. De psychische en morele ongelijkheid tussen de seksen moet niet alleen onverminderd blijven, maar zelfs vergroot worden. De vrouw staat in zijn theorie voor liefde, continuïteit en harmonie, het tegenwicht tegen het mannelijke, dat in aanleg onrustig, zwervend en polygaam is.

Over 'de vrouw' is volgens Steinmetz nog veel te weinig bekend en de sociologie zal aan dit hiaat haar bijdrage kunnen leveren. Door een moderne positieve wetenschap zal het exacte weten bevorderd worden en kan het onbegrip tussen de seksen en de maatschappelijke gevaren daaraan verbonden, worden bestreden, daar waar religie, natuur en rede tot dan toe hebben gefaald. Het gezin en de verhouding tussen de seksen moeten niet meer gebaseerd worden op religie of uitsluitend de natuur. Voor de ontwikkeling van de moderne maatschappij in het licht van het evolutieproces is het noodzakelijk om beide te beschermen en sociaal-technisch vorm te gegeven en nuttig te maken.

Steinmetz vormt met zijn theorie een omslag in het denken over de herkomst van sekse-identiteiten, van mannelijkheid en vrouwelijkheid, en de plaats daarvan in het evolutieproces. Mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn niet alleen een continue en 'oorspronkelijke' factor in het evolutieproces, maar moeten in het tijdsgewricht van de eeuwwisseling beschermd gaan worden. Het huwelijk, de vrouw en het sekseverschil moeten beschermd gaan worden door onder meer nieuwe en verdere maatschappelijke, contractuele regelingen. De bescherming en vervolmaking van de differentie tussen vrouwelijkheid en mannelijkheid moet ingezet worden tegen allerlei maatschappelijke dreigingen in de moderniserende samenleving. De 'radicaal feministen', als 'verloochenaarsters haarer sekse' vormen daarvan een uitgesproken exponent in de ogen van Steinmetz. Vrouwen moeten wel een beperkte hoeveelheid nauw omschreven rechten krijgen, op basis van het moederschap, en de sociologie kan daarvoor de kennis verschaffen. In haar hoedanigheid van moeder heeft de vrouw morele kwaliteiten, die geacht worden een tegenwicht te kunnen bieden aan de dreiging van gewelddadigheid en oorlogszucht van de man. Als moeder kan de vrouw oneindig veel nuttig werk verrichten in de maatschappij en als vrouw kan ze zorgen dat de man meer zijn genot in het gezin zoekt en op deze wijze bijdragen aan zijn vredelievendheid. Op grond van deze inbreng van het vrouwelijke in gezin en maatschappij verdedigt Steinmetz ook het vrouwenkiesrecht. De vrouw zal haar belangen door de wetgeving kunnen beschermen. Wel moet er na de invoering van vrouwenkiesrecht op toegezien worden dat de moederbelangen de leidraad gaan worden voor de vrouwenpolitiek en niet die van de ongetrouwde vrouwen, aldus Steinmetz.

Hij gaat ook uitvoerig in op de historische arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen en op de verschillende vormen van vrouwenarbeid in zijn tijd. 'De echte vrouw, dat is zij die zoo geschikt mogelijk is voor de taak, die naar ziel en lichaam geen man van haar kan overnemen, is niet geschikt voor werk dat een echten man vordert.' (1896/66) In vele bewoordingen

wordt de natuurlijke wet van die arbeidsverdeling beschreven en het moederschap als de centrale arbeidstaak van de vrouw belicht, ook in het belang van het voortbestaan van het ras.[49] Het streven van feministen naar beroepsarbeid, zelfs voor ongehuwde vrouwen, acht hij uit den boze: 'Dat het ultra-feminisme, dat als regel beroepsarbeid voor de gehuwde vrouw eischt, een ziekte is, heb ik eenigszins getracht te betoogen.' (1896/202) Wel is volgens hem voor een 'adequate behandeling van de vrouwenkwestie' vereist een 'juiste beoordeling van de vrouwen in alle typen en verhoudingen' te maken. In dat licht meent Steinmetz dat er geen huwelijksplicht behoeft te komen. Voor het type vrouwen dat begaafdheden bezit voor andere dingen dan het moederschap of zelfs ongeschikt is voor het huwelijk, moeten er goede opleidingskansen en beroepsmogelijkheden komen. Een bijkomend voordeel van het niet trouwen van deze soort is dat ze vanzelf zal uitsterven. Voor de echte vrouwen moeten er opleidingen komen om zich te bekwamen in moederschap en huisvrouwschap. Als de begaafden onder de 'echte' vrouwen de kans krijgen om 'beroepsvrouw' te worden, dan dreigt de ondergang van het ras, omdat dan alleen de mindere soort zich zal voortplanten (vrouwen met een hogere opleiding en baan baren geen of veel minder kinderen).

Een van de manieren om verdere beroepsarbeid van vrouwen tegen te gaan ziet Steinmetz in een verhoging van de vrouwenlonen, waardoor vrouwen vanzelf van de arbeidsmarkt zullen worden geweerd. (Het valt te betreuren dat déze gedachte van Steinmetz nooit is doorgevoerd!) Andere wegen om vrouwen van de arbeidsmarkt weg te houden liggen volgens hem vooral in opvoeding en onderwijs tot goede huisvrouwen en tot liefdevolle echtgenoten en moeders. Ook het verschil in standen wordt door Steinmetz bij het vrouwenvraagstuk in ogenschouw genomen: 'In zooverre is dus het ongetrouwde vrouwenprobleem eene dameskwestie, de zeer noodige lotsverbetering der arbeidende vrouw uit de lagere klassen behoort tot de sociale kwestie.' (1896/340) Steinmetz publiceert in het feministisch tijdschrift Evolutie een sterk polemisch artikel, getiteld 'Feminisme in engeren zin een sociaal gevaar.' (1898)

Na de eeuwwisseling bekritiseert hij ook de marxistische opvattingen van Henriëtte Roland Holst over het vrouwenvraagstuk (1903): 'Gelijke rechten voor zeer ongelijke rassen ware wijsheid noch weldaad. Weldaad voor het eene ware mishandeling van het andere. Hetzelfde geldt voor het toekennen van gelijke rechten aan de seksen. Man en vrouw zijn feitelijk zeer ongelijk van aard, en van ongelijke functie in het menschdom, hoewel gelijkwaardig, want beide zijn even onmisbaar. Gelijkstelling zou dus ook hier weer geen rechtvaardigheid, maar onrecht wezen.' Hij kritiseert de marxistische analyse van vrouwenonderdrukking, omdat deze stoelt op de antropologische studies van Morgan (uitgewerkt bij Engels) die niet meer houdbaar zijn volgens Steinmetz.

Na zijn diverse publikaties over de vrouwenkwestie rond de eeuwwisseling heeft Steinmetz zich later, als hoogleraar en vormgever van de academische

sociologie nooit meer over het vrouwenvraagstuk of over vrouwenarbeid uitgelaten.[50] Er komt geen sociologie van de vrouw, in tegenstelling tot een psychologie van de vrouw die wel wordt ontwikkeld. Zijn denkbeelden, die hij ontwikkelt in reactie op het radicaal feminisme, vormen een passende grondslag voor het complexe politieke krachtenveld rond de eeuwwisseling, waarin nieuwe wetgeving inzake man-vrouwverhoudingen (huwelijk, gezin, arbeid) zijn beslag moet krijgen.

Daarna neemt de invloed van het radicaal feminisme langzaam maar zeker af ten gunste van het gematigd feminisme, dat qua opvattingen over het cultiveren van vrouwelijkheid goed aansluit bij het gedachtengoed van Steinmetz. Hij hoeft dus ook niet meer de noodzaak te voelen in debat te treden. Zijn grondgedachten van rond 1900 zijn daardoor ook niet verder ontwikkeld. Ze worden dusdanig vanzelfsprekend dat ze onbetwist in de sociologische grondslagen van het vak kunnen worden ingelijfd. Het paradigma van Steinmetz zal tot eind jaren zestig, met de opkomst van de tweede feministische golf, onaangetast de impliciete vooronderstellingen in de sociologie bepalen. Zijn paradigma over het vrouwenvraagstuk en het zo lang vrijwel vanzelfsprekend blijven ervan, zal er mede toe hebben bijgedragen dat betaalde vrouwenarbeid zo lang geen thema van de sociologie is geworden.

SOCIOLOGISCHE INLEIDINGEN

Ondanks het ontbreken van een sociologische wetenschap worden er in het eerste decennium van deze eeuw al wel een aantal inleidingen in de sociologie geschreven. De gedachtenvormingen over wat een dergelijke discipline als wetenschapsterrein zal moeten omvatten worden erin uiteengezet. We gaan hier na in hoeverre in deze inleidingen aandacht is voor vraagstukken van arbeid en vrouwenarbeid.

De eerste poging tot een omschrijving van het vakgebied is een inleiding die Steinmetz in 1900 houdt aan de Leidse universiteit getiteld 'Wat is sociologie?', een algemeen betoog over de contouren van een sociale wetenschap als de sociologie. Deze inleiding wordt vooral gekenmerkt door veel plaatsbepaling ten opzichte van de bestaande disciplines, zoals economie en filosofie. Hoewel Steinmetz zich, zoals hiervoor uitvoerig aan de orde kwam, in die jaren diverse malen met het vrouwenvraagstuk en de vrouwenarbeid bezighoudt, komen de onderwerpen in deze inleiding niet voor. Dat geldt ook voor het boek 'De grondslagen der sociologie' van het latere AR-kamerlid Anne Anema, dat in hetzelfde jaar verschijnt (1900). Het is een sociaalfilosofische verantwoording, op sterk calvinistische grondslag, over staatsbemoeienis met sociale aangelegenheden.

Anders is dit bij het eerste sociologieboek vanuit de katholieke zuil. In 1909 komt de katholieke hoogleraar Aengenent met een 'Leerboek der sociologie' voor leerlingen aan groot-seminaries. In katholieke kring is men in Nederland in de negentiende eeuw zeer laat met het erkennen van de sociale kwestie. Voor socialisten is het hét centrale thema waarop de stroming vorm

krijgt in de negentiende eeuw. Voor protestants-christelijke kringen is arbeid altijd een plicht, een dienen van God geweest. Katholieken hadden daarentegen helemaal geen filosofie over de arbeid als maatschappelijk verschijnsel en de maatschappelijke gevolgen daarvan. Arm en rijk zijn van God gegeven. Daarin komt verandering met het verschijnen van de pauselijke encycliek Rerum Novarum (1891) en het doordringen van de inhoud onder katholieke geleerden. In deze encycliek wordt het bestaan van de industriële maatschappij en de daaraan verbonden sociale kwestie min of meer erkend. Men ontwikkelt een katholieke sociale leer met een soort harmoniedenken over een corporatieve staat. De katholieke leer vormt ook de grondslag voor de oprichting van eigen vakorganisaties, onder directe leiding of toezicht van de kerk ('geestelijke adviseurs'). Opmerkelijk is dat de sociale kwestie, weliswaar op geheel eigen wijze, direct als centraal vraagstuk van de katholieke sociologie wordt beschouwd.

Aengenents leerboek heeft, zoals in het voorwoord wordt gesteld, de genoemde encycliek als grondslag. Zo wijdt hij hoofdstukken aan het sociale vraagstuk, het socialisme, het arbeidersvraagstuk en het vrouwenvraagstuk. Alle katholieke stellingnamen uit die tijd worden erin verwoord: arbeid van de gehuwde vrouw moet bij wet verboden worden omwille van 'de bloei van het familieleven'; arbeid van ongehuwde vrouwen is alleen binnen zeer strikte grenzen en specifieke beroepen acceptabel. Het zwaartepunt van hun maatschappelijke arbeid moet liggen in de 'sociale actie': 'de beoefening der naastenliefde komt meer overeen met de natuur der vrouwen' en daarin ligt 'de hoofdzaak eener gezonde katholieke vrouwenbeweging.' (p. 280) Aengenent is tegen welke gelijkstelling van mannen en vrouwen dan ook, met één uitzondering, namelijk de gelijke beloning. Daar is hij, en wel om dezelfde reden als Steinmetz, vóór, namelijk om vrouwen uit het arbeidsproces te weren: '... dan is het gevaar, dat de vrouw de concurrent wordt van den man verwijderd; want de arbeid van den man voldoet in zeer veel gevallen beter dan van de vrouw.' (p. 269)

De aandacht voor arbeidsvraagstukken onder de katholieke geleerden zal een eigen rol gaan spelen in de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie, zoals in de volgende hoofdstukken nog zal blijken. Doordat de emancipatie van het katholieke volksdeel zijn beslag krijgt in onder meer de oprichting van twee eigen katholieke universiteiten (Nijmegen in 1923 en Tilburg in 1927) krijgen arbeidsvraagstukken daar een eigen wetenschappelijke inbedding, waarbij de katholieke sociale leer lange tijd (tot de jaren zestig) het onaantastbare wetenschappelijke kader vormt. Het bedrijf als gemeenschap en de arbeider als bedrijfsgemeenschapslid staan daarin centraal.

In 1911 verschijnt 'Prolegomena der Sociologie' van de socioloog (later historicus) Gerretson. Deze studie wijkt sterk af van de gebruikelijke algemene beschouwingen over het nieuwe vak in die tijd. De inhoud van het boek doet zelfs opvallend 'modern sociologisch' aan.[51] Gerretson vindt dat algemene bespiegelingen over de evidentie van het maatschappelijk nut van de sociologie overbodig zijn. Het nut ervan moet blijken uit onderzoek. Grensafbakening heeft geen zin, wetenschap is voortdurend in beweging,

verlegt grenzen, wijzigt van methoden en inhoud. Object en methode moeten afgeleid worden uit 'de groep denkbeelden welke historisch geworden zijn', dus met de 'historisch kritische' methode en vervolgens getoetst worden aan 'de' wetenschap, dus met een 'kenkritische' methode (p. 5/6). Gerretson spreekt van 'de ouderdom der sociale praktijk' en 'de jeugd der sociale theorie' die 'elkander wederkeerig oorzakelijk bepalen'. Hij vindt de destijds meest gangbare opvatting dat sociologie een verzamelnaam is voor alle bijzondere sociale wetenschappen, wetenschapstheoretisch onhoudbaar: 'Zij behoort als zelfstandige wetenschap te worden erkend.' (p. 58)

Conform de 'moderne sociologie' van Van Doorn en Lammers in de jaren zestig is Gerretson in zijn pleidooi dan al voor de socioloog als 'sociaal ingenieur' of als 'sociaal inventor'. (p. 96 ev) Hij vestigt de aandacht op de implementatie van sociologische kennis in de sociale politiek: 'de practische sociologie als wetenschappelijke politiek en de practische politiek als empirische sociologie'. (p. 90) De sociale politiek zou niet meer uitsluitend een kwestie van maatschappelijke wenselijkheden moeten zijn, maar ook van de soort middelen die voor het realiseren van de gewenste doelen nodig zijn. Dit noemt Gerretson sociale techniek waarvoor de sociologie de kennis moet leveren. Als voorbeeld noemt hij de staatsbemoeienis met de sociale wetgeving. Daaruit 'blijkt hoe de verschillende politieke partijen tegelijkertijd over twee zaken strijden: 1) omtrent de sociale doelstelling - omtrent wat voor de samenleving wenselijk moet worden geacht, en 2) omtrent de sociale techniek - omtrent de middelen die moeten worden aangewend om tot een zeker doel te geraken'. Hij concludeert: 'Het is de sociologie die als wetenschappelijke politiek de staatsmanskunst moet vervangen.' (p. 91-92) Naast de betekenis van de sociologie voor de sociale politiek in het algemeen komen in het boek geen specifieke toepassingsgebieden voor. In die zin komen het arbeidsvraagstuk of het vrouwenvraagstuk er niet specifiek in aan de orde.

Na deze inleidingen in de sociologie, deels sterk religieus (Anema en Aengenent), deels algemeen sociologisch (Steinmetz, Gerritson) duurt het twee decennia voor er weer een zal verschijnen.

Zowel vrouwenarbeid als arbeidsvraagstukken in het algemeen vormen, zo blijkt uit bovenstaande, géén basisvraagstukken bij de eerste gedachtenvorming over de sociologie als academische wetenschap.

In een artikel over 'Hoe sociologie en arbeid elkaar niet kregen', stelt Bertels (1981) dat in Nederland juist dáárdoor begin deze eeuw een belangrijke kans gemist is om tot een autonome ontwikkeling van een sociologische discipline te komen. Een sociaal-wetenschappelijke reflectie op de grote problemen in het arbeidsbestel in Nederland heeft ontbroken en daarmee heeft de sociologie haar essentiële bestaansgrond gemist, aldus Bertels. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld landen als Frankrijk en de Verenigde Staten waar de sociale kwestie wel leidt tot academisch onderzoek. Volgens Bertels komt een dergelijke sociologie in Nederland in die tijd niet van de grond omdat enerzijds Steinmetz de volkenkunde en het sociaal-darwinisme als invalshoek voor de sociologie kiest, anderzijds omdat geleerden in socialisti-

sche kring met hun orthodox marxistisch theoretisch kader en hun revolutionaire politiek (het 'verguisde socialisme'), destijds geen voet aan de grond krijgen in het burgerlijk liberale academische milieu. Met de sociale kwestie houden in wetenschappelijke kringen eind vorige eeuw voornamelijk linksliberale juristen en economen zich bezig, zoals in het voorgaande aan de orde kwam. Omdat búiten de academische sociologie in die tijd wél studie naar arbeidsvraagstukken is verricht, wordt hierop heel in het kort ingegaan. Dit is ook van belang voor de ontwikkelingen op dit terrein in het Interbellum (hoofdstuk 3).

ARBEIDSVRAAGSTUKKEN BUITEN DE ACADEMISCHE SOCIOLOGIE

Na 1900 zijn het voornamelijk een aantal sociaal geëngageerde ingenieurs uit Delft, zoals De Vooys, Van der Waerden en Snoep (uit de school van de vooruitstrevende liberaal Pekelharing, hoogleraar aan de TH-Delft) die zich met de rationalisering van het arbeidsproces bezig houden en met de gevolgen daarvan voor wat nu de kwaliteit van de arbeid wordt genoemd (toen als 'sociaal-technische hygiëne' betiteld).

In hoeverre de toenemende arbeidsdeling en veranderende arbeidseisen (tijdsdiscipline, complexere machinebedieningen, grotere afhankelijkheid tussen arbeidsters bij de uitvoering van taken e.d.) leiden tot 'degradatie' van het werk, tot vervreemding, verlies van vakbekwaamheid en dergelijke is onderzocht door Van der Waerden in zijn proefschrift van 1911. Na een onderzoek onder ruim tweehonderd bedrijven komt hij tot de conclusie dat van een totale 'ontscholing' van arbeiders geen sprake is: in alle door hem onderzochte industrieën is een kern van hooggeschoold personeel blijven bestaan. De verhouding tussen het aantal geschoolden, geoefenden en ongeschoolden varieert echter sterk per bedrijfstak. In massaproduktiebedrijven als bijvoorbeeld de gloeilampenindustrie, maar ook in de oude bedrijfstak van de textielindustrie vormt het aantal ongeschoolden de grote meerderheid der arbeiders. In de metaalindustrie is daarentegen het percentage geschoolden hoog. Voor geschoolden zijn volgens Van der Waerden de eisen van bekwaamheid door technische ontwikkelingen niet verzwakt, maar wel eenzijdiger geworden en anders gericht. 'Bij de arbeidswerktuigen wordt in het algemeen hoogere eischen gesteld van intelligentie en minder eischen van handbekwaamheid.' (p. 66) Ook voor ongeschoolden worden de eisen anders, meer 'behendigheid' en 'vernuft'. Voor zowel geschoolden als ongeschoolden is het arbeidstempo verhoogd en is de vereiste nauwkeurigheid groter geworden.

Het vraagstuk van de rationalisering van het arbeidsproces en de gevolgen daarvan voor de kwaliteit van de arbeid houdt ook de vakorganisaties en de sociaal-democratische studieclubs in die tijd bezig. Ondanks het grote bedrijfsisolement wordt getracht door gegevensverzameling zicht te krijgen op de stand van zaken in het arbeidsproces, bijvoorbeeld over tempo-opvoering en nieuwe beloningssystemen (Pot 1988, Buitelaar/Vreeman 1985). Ook in een

enkel onderzoek van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid (bv. onderzoek naar telefonistes, Polak 1916) komen de kwesties van tempo-opvoering en intensivering van het werk aan de orde. Naar de gevolgen van de rationaliseringsprocessen voor de gezondheidstoestand van arbeiders verricht de vooruitstrevende arts Heyermans in die jaren studie (Heyermans 1908). In de academische gedachtenvorming over een sociologisch vak spelen deze kwesties echter in het geheel geen rol. Na de Eerste Wereldoorlog zijn het de psychotechnici die zich storten op de problemen van de omvangrijke (re-)organisaties en rationalisaties op bedrijfsniveau. In de bedrijven zelf krijgen ze nog geen vaste voet aan de grond, maar via psychotechnische laboratoria en adviesbureaus komen ze met voor het bedrijfsleven toepasbare wetenschappelijke kennis (Ter Meulen/Van Hoorn 1981).

Ook zullen zich in het Interbellum bedrijfskundig ingenieurs aandienen voor de vraagstukken waarvoor volgens Bertels eigenlijk arbeidssociologen hadden moeten verschijnen. In 1920 wordt door de Delftse ingenieurs Van Gogh en Hijmans, naar Amerikaans voorbeeld, het Organisatie Advies Bureau opgericht, het eerste in Nederland op dat terrein (het latere Bureau Berenschot). Proefondervindelijk pogen zij in de bedrijfspraktijk tayloristische elementen van bedrijfsorganisatie te ontwikkelen (maar zonder dat alszodanig te profileren) en werkgevers van het nut ervan te overtuigen (Bloemen 1988).

Bertels komt tot de stelling dat 'psychotechniek, bedrijfskunde en bedrijfseconomie de wetenschappelijke sekondanten van de Taylorisering werden' (p. 82) door een sterk accent te leggen op de uitwerking van het taylorisme hier te lande in de periode 1890 tot 1920. De academische wetenschappers die zich tot socioloog ontwikkelen hebben voor het taylorisme geen oog gehad. Als achterliggende maatschappelijke factoren noemt Bertels de late industrialisatie en de verzuiling: 'Deze achterstand en de machtige verzuiling remmen de opkomst van een sociaal-wetenschappelijke reflexie op de problemen van de industrialiserende maatschappij.' (p. 72)

Aangezien beide factoren ten dele een verklaring vormen voor de geringe arbeidsparticipatie van vrouwen op de arbeidsmarkt in Nederland kunnen ze ook indirect van invloed geweest zijn op het niet thematiseren van vrouwenarbeidvraagstukken in het academisch milieu.

2.4 Samenvatting

Resumerend zullen hieronder de drie vraagstellingen van dit boek worden samengevat. De eerste vraag betrof: Welke groepen en personen nemen de kennisverzameling over en het onderzoek naar vrouwenarbeid in Nederland ter hand en welke perspectieven hebben ze en welke belangen vertegenwoordigen ze?

In het begin van dit hoofdstuk zijn de stromingen geschetst die eind vorige eeuw uitmonden in een diverse vrouwenbeweging en een diversiteit aan standpunten inzake het vrouwenvraagstuk en vrouwenarbeidkwesties in het bijzonder. Vanuit de protestants-christelijke Réveil beweging groeit de belangstelling voor sociaal werk onder vrouwen in de burgerij. Zij beginnen met het publiceren over de rol van vrouwen daarin en over de maatschappelijke positie van de vrouw. Vanuit liberale kringen komen vrouwen op voor hun burgerrechten en voor meer opleidings- en beroepsmogelijkheden voor vrouwen. Vanuit en binnen de socialistische beweging worden eveneens vrouwen politiek-maatschappelijk actief. De scheidslijnen tussen deze stromingen zijn niet altijd scherp te trekken. Sommige vrouwen van burgerlijk confessionele huize gaan bijvoorbeeld later over tot meer liberale of socialistische organisaties. In feministische organisaties zitten vaak vrouwen van zowel liberale als socialistische huize, maar wel grotendeels behorend tot de burgerij. Wat de meesten bindt is het uit de onzichtbaarheid brengen van de maatschappelijke activiteiten van vrouwen en het verruimen van hun opleidings- en beroepsmogelijkheden.

De eerste kennisverzameling over vrouwenarbeid vanuit deze richting komt tot stand rond de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid, hetgeen een initiatief is van vrouwen uit burgerlijke kringen. Hun doel is aanvankelijk de zichtbaarmaking van het werk van vrouwen uit de burgerij. Door sommige organisatrices wordt echter ook belang gehecht aan het zichtbaar maken van het werk van vrouwen uit de arbeidersklasse. Door het voorbereidingswerk wordt duidelijk hoe groot de verschillen in perspectief zijn tussen de burgerlijke vrouwen en de arbeidersvrouwen. Toch is door het brede draagvlak voor deze eerste grote manifestatie de openheid voor elkaars belangen en perspectieven groot.

Daarnaast maken verlichte medici, onderwijzers en de arbeidersbeweging in de tweede helft van de negentiende eeuw een begin met de kennisverzameling over arbeiders en hun omstandigheden binnen en buiten de fabriek of werkplaats. Kennisverzameling over vrouwenarbeid vormt daarvan een onderdeel. Het perspectief vanuit de arbeidersbeweging is de culturele en economische verheffing van de arbeidende klasse. De problematiek van vrouwen- en kinderarbeid vormt een onderdeel van de sociale kwestie, die o.a. via wetgeving verbeterd moet worden.

De perspectieven van de vrouwen die actief zijn in de vrouwenbeweging en van de socialistische beweging verschillen in zoverre, dat bij de eerste vooral de maatschappelijke positie van de vrouw centraal staat en het ver-

ruimen van haar mogelijkheden. Voor de socialistische beweging staat het armoede- en uitbuitingsvraagstuk centraal, waarvan vrouwenarbeid een uitdrukking vormt. Hun streven is daarom gericht op arbeidsbescherming, eerst voor kinderen, vrouwen en tenslotte voor alle werknemers. Daarentegen is men tégen arbeidsverbodsbepalingen voor vrouwen. Na de eeuwwisseling als een aantal centrale politieke kwesties beslecht gaan worden, nemen de tegenstellingen tussen de vrouwen die vasthouden aan de socialistische doelstellingen en de vrouwen die de positie en belangen van vrouwen centraal blijven stellen steeds meer toe. Vooral de arbeidsverbodsbepalingen en de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen enerzijds en de kiesrechtstrijd anderzijds doen de kloof tussen feministen en socialisten groeien.

Daarnaast groeit ook onder feministen een stroming die zich meer gematigd opstelt en meer streeft naar cultivering van vrouwelijkheid - de inbreng van het vrouwelijke element in de maatschappij - dan naar gelijkheid en juridische autonomie van vrouwen, zoals de meer radicaal feministen (VVV) eind vorige eeuw voorstaan. De laatsten vinden in de eerste twee decennia steeds minder gehoor.

Het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid neemt vanuit deze twee perspectieven een tussenpositie in. Bij hen staat het perspectief van de arbeidsmogelijkheden voor vrouwen centraal. Zeker aanvankelijk is hun werkterrein qua groepen vrouwen breed. Het perspectief van vrouwen uit de arbeidersklasse komt vooral tot uitdrukking in de empirische onderzoekslijn van kwalitatieve studies naar vrouwenarbeid. De beroepskeuzevoorlichting is aanvankelijk gericht op vrouwen van alle leeftijden en standen, later (omstreeks 1920) verschuift de cliëntèle naar vrouwen uit de welgestelder kringen met een hoger opleidingsniveau.

In het verlengde van het voorgaande kan de wijze van thematisering van vrouwenarbeidvraagstukken worden samengevat. Door de opkomende arbeidersbeweging wordt vrouwenarbeid vooral als een armoede- en uitbuitingsvraagstuk gethematiseerd. Voor de feministen rond de tentoonstelling en vooral in het onderzoeksbureau van Jungius en Polak is vrouwenarbeid in de eerste plaats een arbeidsvraagstuk en vormt het een onderdeel van het vrouwenvraagstuk. Beide onderzoekslijnen van de arbeidersbeweging en van de vrouwenbeweging voltrekken zich geheel buiten het academisch circuit. De studies zijn betrekkelijk eenvoudig en empirisch-beschrijvend van aard en vertonen overeenkomsten met buitenlands onderzoek van statistische genootschappen die ook los staan van het academisch circuit.

Het empirisch onderzoek naar vrouwenarbeid van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid is vooral gericht op naleving van de Arbeidswet en op veranderingen in de wetgeving. In diverse gevallen tonen de onderzoeksters de noodzaak aan van algemene arbeidsbescherming voor vrouwen én mannen. Bijvoorbeeld in het geval van zitgelegenheid voor winkelpersoneel, het verbod op gebruik van loodwit in de aardewerkfabricage en een verbod op vroegtijdig uitladen van steenovens in de steenfabricage. In andere gevallen laat men nadelen van specifieke arbeidsbescherming voor vrouwen zien, veelal voort-

vloeiend uit het ontbreken van alternatieve werkgelegenheid of financiële vergoeding voor inkomensderving. Het is ook het bureau dat voor het eerst in onderzoek vraagt naar de beweegredenen van vrouwen zélf voor het verrichten van betaalde arbeid, waaruit allesoverheersend de economische noodzaak van vrouwenarbeid naar voren komt. Het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid poogt met haar onderzoeksresultaten steeds te interveniëren in de openbare discussie (o.a. kamerdiscussies), door verslag te doen in diverse tijdschriften en door rekesten naar de overheid te sturen. Het maatschappelijk politieke debat over vrouwenarbeid werd begin deze eeuw beheerst door de vraagstukken van de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen en de arbeidsverbodsbepalingen voor gehuwde vrouwen. In dat kader kan het hiervoor besproken onderzoek voor een groot deel geplaatst worden.

Naast het werk van het bureau moet voor deze periode het werk van Wichmann genoemd worden, die in de jaren tien in feite de eerste uitgebreide statistieken over vrouwenarbeid samenstelt. Deze zijn van veel wetenschappelijker niveau dan het eerste statistisch werk van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, dat daarmee ruim tien jaar daarvoor een start maakte. Op de tentoonstelling van 1913 is de kennis over de maatschappelijke positie van vrouwen reeds toegenomen. Wichmann speelt voor de kennisverzameling van deze tentoonstelling een belangrijke rol. Er nemen ook veel meer academisch gevormde vrouwen deel.

De drie overheidsonderzoeken naar vrouwenarbeid in deze periode zijn, evenals die van het bureau, nog sterk inventariserend en beschrijvend van aard. Ze komen pas tot stand na lang aandringen, o.a. door na 1900 aangestelde arbeidsinspectrices. Na 1915 zal ongeveer een halve eeuw lang geen overheidsonderzoek naar vrouwenarbeid worden verricht.

Wat betreft de aandacht voor vrouwenarbeidvraagstukken in de eerste academisch-sociologische gedachtenvorming kan geconstateerd worden dat in het kader van árbeidsvraagstukken deze aandacht er niet is geweest, aangezien deze vraagstukken überhaupt geen aandacht in deze kring krijgen in die tijd. Wel is er aandacht voor het vrouwenvraagstuk en in dat kader worden ook ideeën over vrouwenarbeid gevormd. Van onderzoek is geen sprake.

Wat betreft het eerste, het ontbreken van arbeidsvraagstukken in de sociologie, blijkt de kloof tussen de zich op burgerlijke grondslag ontwikkelende sociologie enerzijds en de arbeidersbeweging en hun marxistische intellectuelen anderzijds, dermate groot te zijn, dat van een overbrugging geen sprake is. Het ostracisme van marxisten en van het historisch-materialisme in de academische wereld geldt ten dele ook voor een aantal vrouwen die zich vanuit deze invalshoek met vrouwenarbeidvraagstukken bezighouden. Het meest expliciet is dit het geval bij Roland Holst en meer impliciet bij Wichmann. Weliswaar houden enkele voorlopers, De Bosch Kemper, Quack en Treub, zich bezig met de sociale kwestie en met een zekere reflectie op de industriële ontwikkeling. Zij maken echter geen school wat betreft de sociologie en bij de latere grondlegger van de sociologie Steinmetz ontbreekt het vraagstuk geheel. Het werk van Quack vertoont overeenkomsten

met de Chicago-school van Park. Of hij daardoor beïnvloed is, is niet bekend. Een aantal feministen in die tijd heeft wel contacten met Amerikaanse feministen rond de Chicagoschool (o.a. Jacobs met Perkins Gilmann en Addams). De beginnende sociologische publikaties in Nederland zijn daarentegen vrijwel geheel op Duitsland georiënteerd en dat zal tot 1945 zo blijven. Bij de katholiek Aengenent krijgt het arbeidsvraagstuk wel aandacht, maar geheel vanuit de katholieke sociale beschouwingswijze en nauwelijks als wetenschap. De gedachte van toepassingsmogelijkheden van sociologische kennis bij de uitvoering van sociale politiek ontbreekt (behalve bij Gerritson) nog vrijwel geheel in die tijd.

De thematisering van vrouwenarbeid als onderdeel van het vróuwenvraagstuk krijgt wel aandacht binnen de academische wereld, maar dan in de zin van een felle bestrijding daarvan. De vrouwenkwestie wordt in de academische wereld voornamelijk beschouwd als iets van burgerlijke vrouwen. Het roept dan ook bij de burgerlijke sociale wetenschappers tegenreacties op. Het meest fundamenteel is dit het geval bij Steinmetz. Hij geeft in het kader van zijn evolutietheorie een grondslag voor de ongelijkheid tussen de seksen en voor de noodzaak van het beschermen van vrouwelijkheid tegenover mannelijkheid. In dat licht worden ook betaalde vrouwenarbeidkwesties behandeld, waarbij het streven naar gelijke rechten, met name dat naar financiële onafhankelijkheid en het willen verrichten van mannenwerk, fundamenteel worden verworpen. Ook in de katholieke sociale leer van Aengenent komt het verschijnsel vrouwenarbeid aan de orde. Daar wordt het alleen al op normatieve gronden verwerpelijk geacht. Enige feitenkennis of empirisch onderzoek ligt aan hun beider bespiegelingen niet ten grondslag.

Opvallend is dat Steinmetz zich rond de eeuwwisseling wel verdiept in het vrouwenvraagstuk. Later als hij hoogleraar wordt en de vrouwenbeweging als maatschappelijke beweging aan kracht heeft verloren, is de behoefte en de noodzaak zich op dit terrein te profileren waarschijnlijk weggeëbd. Zijn opvattingen over dit vraagstuk zijn bovendien al zodanig gemeengoed geworden in de maatschappelijke ideologie en praktijk, dat nadere studie of gedachtenbepaling niet meer nodig is. Zijn paradigma van de natuurlijke scheiding der seksen, weliswaar maatschappelijk en wettelijk goed gereguleerd als grondslag voor een harmonische moderne samenleving, staat noch maatschappelijk, noch wetenschappelijk meer ter discussie. Het is een onbetwist denkkader geworden bij het ontstaan van de sociologie en het zal als paradigma in grote lijnen tot aan de tweede feministische golf standhouden. Vrouwenarbeid behoefde dus geen thema van de sociologie te worden, het paste niet in het paradigma.

APPENDIX 2-A: DE NATIONALE TENTOONSTELLING VROUWENARBEID (1898)

In 1895 komt de Groninger Vrouwenbond met een plan om een tentoonstelling over vrouwenarbeid te organiseren naar een voorbeeld in Denemarken. Na een eerder mislukt initiatief van Mina Drucker ontstaat het idee om in het jaar van de troonsbestijging van koningin Wilhelmina een overzichtstentoonstelling te houden van alle door vrouwen verrichte arbeid. Gedurende twee jaar werken zo'n vijfhonderd vrouwen aan de voorbereiding ervan, waaronder Marie Jungius, Cecile Goekoop-De Jong van Beek en Donk, C.G. Pekelharing-Doyer, C.P. van Asperen-Van der Velde en Johanna Naber. De tentoonstelling is achteraf bezien de grondslag geweest voor het door vrouwen zelf gaan verzamelen van gegevens. Toch was dat niet het eerste doel. De inzet voor de tentoonstelling spruit in eerste instantie voort uit de opkomende behoefte van vooral jongere vrouwen uit welgestelde kringen. Zij willen af van de taboesfeer rondom betaalde vrouwenarbeid en wensen verruiming van de maatschappelijke mogelijkheden van vrouwen.

In § 2.1 kwam reeds aan de orde dat rond 1900 van alle ongehuwde vrouwen tussen de 18 en 35 jaar meer dan de helft geen beroep heeft. De schande en verborgenheid van vrouwenarbeid, de geringe mogelijkheden om een beroep te leren, het onder pseudoniem moeten schrijven e.d. zouden voorgoed de wereld uit moeten. Het meest dringend is dit voor alleenstaande vrouwen (ongehuwd, weduwe of gescheiden), maar ook voor dochters wachtend op een huwelijk en voor gehuwde vrouwen uit de burgerij die ontevreden zijn met hun ledig bestaan. Het emancipatiestreven van deze vrouwen richt zich vooral op de verruiming van opleidings- en beroepsmogelijkheden.

Het aanschouwelijk maken van de maatschappelijke arbeid die vrouwen uit de burgerij, betaald en onbetaald (sociaal werk), verrichten vormt dan ook aanvankelijk het voornaamste doel van de organisatrices van de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid. De initiatiefneemsters richten daartoe in 1896 een vereniging op, maar krijgen al snel, naast de bijval, ook te maken met tegenstandsters en kritiek op het nut en het doel van de tentoonstelling.[52] De kritiek komt op de eerste plaats vanuit een hoek waar men dat, gezien de inzet van de tentoonstelling, niet zou verwachten. De liberale Hélène Mercier, actief in de oprichting van volkskeukens en de volksacademie Ons Huis en vanaf 1870 veel publicerend (aanvankelijk onder het pseudoniem Stella) over het nut en de noodzaak van vrouwenarbeid, vindt de tentoonstelling een 'onbegonnen en dwaas werk'. Ook haar leeftijdgenote en vriendin Jeltje de Bosch Kemper, directrice van het arbeidsbureau Tesselschade en mede-oprichtster van de Nederlandsche Bond voor Ziekenverpleging, vindt dat de tentoonstelling de vrouwenzaak zal compromitteren. Het zal bijvoorbeeld bekend worden welke produkten door vrouwenhanden zijn vervaardigd (Posthumus-Van der Goot 1977). De voorzitster van de tentoonstelling, Cécile Goekoop-De Jong van Beek en Donk, zoekt de verklaring voor de houding van deze vrouwen later in 'de uit leeftijdsverschillen voortkomende jalouzie en koppigheid van deze oudere generatie vrouwen', die

misschien het openlijker opkomen van de jongere generatie met nieuwe talenten, wensen en strategieën niet kon verdragen (Werker-Beaujon e.a. 1917).[53] Bij Mercier zal ongetwijfeld ook haar voortdurend wars zijn van aparte vrouweninitiatieven en vrouwenorganisaties meegespeeld hebben. In haar publikaties en sociale werk praktijk onderstreept zij altijd het belang van samenwerken met mannen. De tentoonstelling beschouwt ze dan ook als 'een ter kwader ure opgericht vrouwenkamp.' (De Wilde 1985/69)

De SDAP ondersteunt, na aanvankelijke aarzeling, de tentoonstelling, maar met de nodige kritiek op en waarschuwingen tegen het 'bourgeoiskarakter' ervan. De SDAP-ster Cornélie Huygens (hoewel een goede vriendin van Mercier en Jacobs) schrijft vlak voor de opening van de tentoonstelling op badinerende toon over de feministen die de oorzaak van het vrouwenvraagstuk niet zouden onderkennen. Daardoor vechten ze in haar ogen tegen de man in plaats van tegen het kapitalisme. Huygens vindt zo'n 'individualistisch sexe-oorlogje' voor het proletariaat geen zin hebben, aangezien vrouwen dezelfde belangen hadden als mannen en aan hun zijde in de klassestrijd moeten staan (Huygens 1898, op cit. Outshoorn 1973/23). Toch doen enkele arbeidsters, onder andere de confectie-arbeidster Roosje Vos, mee aan de tentoonstelling. Dit brengt de marxistische intellectueel Henriëtte Roland Holst tot scherpe woorden van afkeuring: 'Arbeidsters (...) laat u niet strikken voor de belangetjes van bourgeois-dames.' (op cit. Elias 1984/12) Ook zij gaat ervan uit dat man en vrouw binnen de arbeidende klasse elkaars 'natuurlijke' bondgenoten zijn. Dames die uitbreiding van de arbeidsmarkt voor vrouwen eisen moeten wel blind zijn voor het lot van afgebeulde arbeidsters. Desondanks voeren Roland Holst en andere vooraanstaande vrouwen en mannen uit de SDAP het woord op de tentoonstelling. Roland Holst en Troelstra houden lezingen over het partijstandpunt ten opzichte van het vrouwenvraagstuk, de SDAP-er Tak over de wenselijkheid van aparte arbeidsbescherming voor vrouwen en Wibaut houdt een kritische beschouwing over het Toynbee-werk. Roland Holst komt tijdens de tentoonstelling met een brochure (1898), waarin ze betoogt dat de tentoonstelling wel de pretentie heeft voor álle vrouwen te zijn, maar alleen al qua organisatie geheel in burgerlijke handen is. Voorts geeft ze in de brochure een uiteenzetting van het vrouwenvraagstuk geheel in de lijn van Engels en Bebel. De brochure heeft daarna veel invloed gehad in de SDAP. Na afloop van de tentoonstelling komt ook Troelstra met kritiek. Zijn standpunt ten aanzien van de nieuw opkomende vrouwenbeweging klinkt echter wel positiever dan van Huygens en Roland Holst. Volgens hem strijdt de burgerlijke vrouwenbeweging een rechtvaardige zaak na en er zal alleen strijdigheid komen met de socialistische vrouwenbeweging als de burgerlijke vrouwen alleen beperkt kiesrecht voorstaan en geen arbeidsbescherming van vrouwen wensen. Vooral het eerste punt acht hij een groot gevaar omdat vrouwenkiesrecht op dat moment remmend zal werken op algemeen mannenkiesrecht (Outshoorn 1973).

Voor de organisatrices hoort de arbeid van arbeidersvrouwen in principe tot het werkterrein van de tentoonstelling. Echter pas door de informatie- en gegevensverzameling tijdens de voorbereidingen krijgen ze oog voor wat

dit inhoudt en hoe groot de verschillen zijn tussen de werkelijkheid van de arbeidersvrouwen en die van de burgervrouwen. Ze beseffen dat 'het recht op arbeid' voor de 'mindere zuster' wel wat vreemd in de oren moet klinken. Vooral door toedoen van de sociaal bewogen onderwijzeres Jungius krijgt de tentoonstelling daarmee een tweede doel en richting: het verzamelen van gegevens en het openbaar maken van de toestanden waaronder 'eenvoudige' vrouwen moeten werken. Het blijkt echter geen geringe opgave te zijn. Werkgevers zijn niet direct happig om bijvoorbeeld de lonen van hun werkneemsters in de openbaarheid te brengen. Materiaalverzameling via de vakbonden kan ook niet veel opleveren aangezien heel weinig vrouwen georganiseerd zijn. Door de contactlegging met de Amsterdamse naaisters en roosjessnijdsters weten de organisatrices Roosje Vos, voorzitster van de pas opgerichte Naaistersbond Allen Een (1897), in te schakelen bij de tentoonstellingsvoorbereidingen. Dit betekent een belangrijke stap voor het zichtbaar maken van atelier- en fabrieksarbeid van meisjes en vrouwen.

Om de doelen van de tentoonstelling te verwezenlijken worden verschillende wegen bewandeld. Voor het verzamelen van gegevens en materiaal wordt een uitgebreid vrouwennetwerk opgezet. Vierentwintig rubriekcommissies, verdeeld over de verschillende maatschappelijke terreinen, onderhouden contacten met de daartoe opgerichte plaatselijke comitées. Deze leggen contacten met fabrikanten en arbeidsters om materiaal te verkrijgen, maar ze brengen ook zelf bezoeken aan fabrieken en werkplaatsen om inzicht in de situaties aldaar te verkrijgen. Bij de verwerking van de gegevens en het samenstellen van statistieken heeft Jungius een belangrijke rol gespeeld. Ze stelt een beroepsklapper samen uit de volkstellingsgegevens van 1879 en 1889, de verslagen van de Arbeidsinspectie en uit praktijkgegevens. Op wandkaarten wordt de arbeidsparticipatie van vrouwen in de verschillende bedrijven, beroepen en regio's in beeld gebracht.

Daarnaast worden in 'levende voorstellingen' een grote hoeveelheid werkmateriaal en door vrouwenhanden vervaardigde produkten uitgestald. Ook sturen fabrikanten werktuigen en produkten en in enkele gevallen arbeidsters om het dagelijks arbeidsproces aan het publiek te tonen. Enig eigenbelang- het reclame maken voor hun produkt en bedrijf - is hen daarbij niet vreemd. Het zijn vooral de verlichte werkgevers (en een enkele werkgeefster) die relatief gunstige arbeidsomstandigheden voor hun vrouwelijk personeel kennen. Dit blijkt onder meer uit de verslagen van de fabrieksopzichteres Marie Sparnaay, die de betreffende bedrijven bezoekt en beschrijft als modelvoorbeelden, waar goede uitbreidingsmogelijkheden liggen voor vrouwenarbeid (Sparnaay 1898). Hoewel het door de fabrikanten tentoongestelde materiaal interessant blijkt te zijn om kennis te nemen van nieuwe machines, werktuigen, materialen en produkten in het toenmalige arbeidsproces, vormt het een eenzijdige positieve weergave van de werkelijkheid, aldus Sparnaay. De minder fraaie toestanden komen in de 'levende verbeelding' van de zaal Maatschappelijk Werk aan bod. Roosje Vos, beledigd door Roland Holst dat ze zich door burgerdames zou hebben laten strikken, is pragmatisch van mening dat de Naaistersbond vooralsnog niet slechter hoeft te worden van

het meewerken aan de tentoonstelling. Ze verzamelt gegevens over de 'bloedlonen' van naaisters, koopt kledingstukken die met een dergelijk loon zijn vervaardigd en stalt ze uit met prijskaartjes, arbeidslonen en benodigde arbeidstijden, op de zogenaamde 'gruweltafel'. Doordat de gruweltafel ook in de pers ruime aandacht trekt, is de belangstelling voor de toespraak van Roosje Vos op de tentoonstelling groot. Zij grijpt de gelegenheid aan om gedetailleerd verslag te doen van het troosteloze leven van ateliermeisjes. In hun leertijd ontvangen zij geen loon en moeten zelfs 35 cent per week leergeld toe betalen, terwijl hun werkgever *f*14,- voor de door hen gemaakte japonnen ontvangt. Ook een volleerd ateliermeisje verdient slechts *f* 3,- per week.[54] Deze negatieve publiciteit voor de confectie-industrie leidt ertoe dat een enkele werkgever loonlijsten in zijn etalage hangt, ondertekend door het vrouwelijk personeel (Elias 1984).

Tijdens de drie maanden durende tentoonstelling wordt een lange reeks congressen en voordrachten gehouden. Deze zijn onder andere gewijd aan vakopleidingen voor vrouwen, aan maatschappelijk werk, het dienstbodenvraagstuk, de zedelijkheid, de armenzorg, het onderwijs en de taak van moeders en opvoeders (Posthumus-Van der Goot e.a 1977). De werkende vrouw wordt artistiek verbeeld door een levensgroot beeldhouwwerk van een steenkruister bij de ingang van de tentoonstelling. De bedoeling ervan is onder andere om de conventies over vrouwenarbeid en de bestaande minachting ervoor te doorbreken.[55]

Onderzoek verricht voor de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid

In het verlengde van de publieke meningsvorming over fabrieksarbeid eind negentiende eeuw, is de dataverzameling voor de rubriek Industrie het meest omvangrijk. Waar bij de andere rubrieken veelal alleen het ruwe materiaal wordt gepresenteerd, vindt er voor de vrouwenarbeid in de industrie ook een eerste bewerking en interpretatie van de gegevens plaats. Het is het werk van Jungius en Groshans.

Op de tentoonstelling worden, in tegenstelling tot de parlementaire enquètes, de extreem lage vrouwenlonen als belangrijkste misstand naar voren gebracht. Nergens verdienen vrouwen hetzelfde als mannen. Voor zover bedrijfshoofden gegevens verstrekken, blijkt dat vrouwenlonen slechts een derde tot de helft van mannenlonen omvatten. Jungius hecht sterk aan tweezijdige informatie-inwinning op dit punt. Ze beschrijft in het tentoonstellingsorgaan 'Vrouwenarbeid' hoe moeilijk het is om betrouwbare loonstatistieken samen te stellen, temeer daar vrouwen vaak op stukloon of in seizoenarbeid werken. Arbeidsters zelf durven uit angst voor hun werkgever slechts zelden informatie te verstrekken. Gelijke beloning is op dat moment nog geen centraal punt van discussie, het gaat om verbetering van de vrouwenlonen. Alleen de onderwijzeressen op de tentoonstelling vormen daarop een uitzondering. De lagere salarissen van het vrouwelijk personeel in het onderwijs worden in de publieke opinie en door de overheid beargumenteerd vanuit de vooronderstelling dat de onderwijzeres alleen voor zichzelf hoeft te zorgen. De rubriek-commissie 'Onderwijs' stelt daarom een onderzoek in

naar het kostwinnerschap van onderwijzeressen.[56] Daaruit blijkt dat 42% van de gewone onderwijzeressen en 64% van de overige (onderwijzeressen eerste klas, vrouwelijke schoolhoofden, en leraressen) geheel of gedeeltelijk in het onderhoud van anderen moeten voorzien. Bij het inkomen waarbij een mannelijke onderwijzer geacht wordt een gezin te onderhouden (*f*1200,- per jaar), blijkt dat bijna 70% van het vrouwelijk onderwijzend personeel met hun inkomen de financiële zorgen dragen voor anderen (moeder, zusters, soms vader, kinderen van broer of zus en hulpbehoevende broers). De commissie concludeert dan ook: 'De bewering dat de onderwijzeres alleen voor zichzelf zorgt is onjuist, het aantal dat anderen ondersteunt neemt toe met haar salaris' De commissie eist op basis van het onderzoek 'gelijk loon voor gelijke arbeid'.

Het zal nog lang duren eer dit werkelijkheid wordt. De onderwijswet van 1920 stelt formeel gelijke beloning vast voor zowel het openbaar als het bijzonder onderwijs. Echter door het bestaan van verschillende onderwijsaktes onder mannelijk en vrouwelijk onderwijzend personeel is ook daarna van gelijke beloning voor gelijk werk feitelijk nog geen sprake (Bakker 1982).

Onderzoek specifiek naar werktijden vindt ten behoeve van de tentoonstelling nog niet systematisch plaats. Wel worden de extreem lange werktijden overal gesignaleerd. Belangrijk is dat het ook gebeurt voor sectoren en beroepen die búiten de Arbeidswet vallen (bv. de winkelsector). Voor de binnen de wet vallende sectoren wordt vooral het ontbreken van enige controle op de naleving van de wet bekritiseerd. Daardoor kunnen nachtarbeidpraktijken en werkdagen van meer dan elf uur blijven voortbestaan.

Voor de vele werksoorten die buiten de Arbeidswet vallen is de situatie vaak nog bedroevender. Het ontbreken van elke regeling van vaste werktijden is regel in het dienstbodenberoep, de huisindustrie, de kloosterarbeid en in sommige takken van ziekenverpleging. Ook de snel groeiende winkelsector kent nauwelijks werktijdenregelingen. De werktijden zijn er nog extremer dan in de industrie: zevendaagse werkweken van tachtig à negentig uur zijn in deze sector rond de eeuwwisseling nog heel normaal. In combinatie met het ontbreken van zitrecht ('gedwongen staand werk') en de onvrijheid als gevolg van het internenstelsel (gedwongen inwoning) vormt het winkelpersoneel een van de meest onbeschermde categorieën personeel. Aletta Jacobs, in haar artsenpraktijk geconfronteerd met de vele klachten en gynaecologische afwijkingen van winkelmeisjes, strijdt al vanaf 1879 voor het verkrijgen van zitrecht voor vrouwelijke winkelbedienden. In 1886 dringt ze er bij de parlementaire enquètecommissie op aan, het onderzoek uit te breiden tot de winkelsector. Evenwel zonder succes: winkels en winkelmagazijnen worden door de enquètecommissie niet tot 'werkplaatsen' gerekend. Uit angst voor klantenverlies zijn winkeliers tégen zitrecht. Ze veronderstellen dat 'de vrouwelijke cliëntèle verlangde staande ontvangen te worden'. Daarop start Jacobs in 1894 een klantenactie. Via oproepen in verschillende kranten richt zij zich tot de Nederlandse vrouwen en dringt aan op een winkelboycot: 'Laat ten duidelijkste blijken, dat de wreede eisch U door winkeliers toegedicht, niet bestaat. Toont dit door telkens wanneer Gij een winkel binnen-

treedt, waar geen gelegenheid tot zitten achter de toonbank bestaat, aan den patroon te kennen geeft, dat uwe verdere bezoeken van het bestaan dier gelegenheid worden afhankelijk gesteld.' (Reinalda 1981/164) Op de tentoonstelling krijgen, naast de werktijden en de arbeidsomstandigheden, vooral het internenstelsel en het vakorganisatieprobleem in de winkelsector de aandacht. Cornelie Huygens[57] levert in haar lezing scherpe kritiek op de internaten, verbonden aan de grote winkelmagazijnen. Het grote probleem om winkelpersoneel te organiseren in vakbonden houdt volgens haar direct verband met deze gedwongen inwoning, met het nooit vrij zijn en de late en onregelmatige sluitingstijden. Hierdoor hebben de winkelbedienden geen gelegenheid naar vergaderingen te gaan en moeten ze voor alles de toestemming van de baas krijgen.[58] In 1907 zal het Nationaal Bureau het eerste onderzoek onder winkelbedienden verrichten (zie appendix 2-B). De overheid komt pas in 1915 met een eerste en enig onderzoek in deze sector (zie appendix 2-C).

Ook voor de arbeidsomstandigheden en de gezondheidstoestand van de vrouwelijke werknemers geldt dat deze op de tentoonstelling voor veel meer sectoren en beroepen aan het licht worden gebracht dan bij de parlementaire enquètes. Onder meer voor de huisindustrie, de veldarbeid, de ziekenverpleging en de al genoemde winkelsector. Nieuw daarbij is dat niet meer uitsluitend over de gevolgen voor het gezin, het nageslacht en de zedelijkheid wordt gesproken, maar ook over de gevolgen van de arbeid voor de gezondheid van de vrouw als árbeidskracht. Speciale aandacht krijgt ook de ongezonde, gevaarlijke en onhygiënische vrouwenkleding (o.a. het korset, de kousebanden en de vele lange sleeprokken). Dit leidt na de tentoonstelling tot de oprichting van de Vereeniging tot Verbetering van Vrouwenkleding.[59]

Naast de feiten en toestanden omtrent lonen, werktijden en arbeidsomstandigheden vormt ook de onderlinge omgang tussen de seksen een immer terugkerend probleem van grote zorg. De tentoonstelling is daarop geen uitzondering. Consequent wordt in die tijd gesproken van het 'zedelijkheidsvraagstuk', zoals gedefinieerd door de burgerij. Het is voor een belangrijk deel een standenvraagstuk. Deze aandacht moet geplaatst worden tegen de achtergrond van het streven naar een verheffing van de arbeidersklasse, waarbij een gereguleerd gezinsleven voor alle lagen van de bevolking, naar het ideaal van de burgerij, voorop staat. Ook voor veel burgervrouwen die deelnemen aan de tentoonstelling is dit een vanzelfsprekendheid, evenals de gedachte dat vrouwen en meisjes daarvoor de doelgroep bij uitstek vormen. Drie problemen keren steeds terug bij het zedelijkheidsvraagstuk: het samenwerken van beide seksen in het arbeidsproces: het gebrek aan beschavingsniveau van meisjes uit de lagere standen en de fabrieksarbeid van meisjes, die hen belet de benodigde vaardigheden voor het huishouden aan te leren.

Voor fabrieksarbeid worden als oplossingen gezien, het creëren van gescheiden werkruimtes voor vrouwen en meisjes en verschillende werktijden voor beide seksen (vrouwen en meisjes eerder laten beginnen en eerder naar huis). Sparnaay, zelf fabrieksopzichteres, is in dit opzicht een warm voorstandster van het aanstellen van opzichteressen in de fabrieken. Bij haar worden deze oplossingen ingegeven door een bezorgdheid over de ruwheid en

onzedelijkheid waaraan fabrieksmeisjes blootstaan. De afhankelijkheid en het overgeleverd zijn van de jonge meisjes aan mannelijk toezicht acht zij desastreus voor het goed uitoefenen van hun werk en voor hun toekomst als moeder en huisvrouw. Fabrieksopzichteressen zullen in haar ogen daarom, naast de beschermfunctie, een belangrijke taak moeten hebben in het aanleren van vakvaardigheden en eventuele huishoudelijke vaardigheden (Sparnaay 1898).

In een flink aantal bedrijven gaat men in het begin van deze eeuw over tot het aanstellen van vrouwelijk toezicht op de vrouwen- en meisjesafdelingen. De gepre-occupeerdheid met het zedelijkheidsprobleem, met de omgang tussen de seksen, komt voor een deel voort uit de reële bezorgdheid over het lastiggevallen worden van meisjes en vrouwen en het misbruik maken door mannelijke bazen en toezichthouders van hun positie. Daarnaast blijkt de zedelijkheidskwestie als standenvraagstuk onder dezelfde noemer geplaatst te worden van het totale gedrag, de taal en de omgangsvormen tussen de seksen die gangbaar zijn in de lagere sociale lagen. Vanuit de angst en normen van de burgerij worden die per definitie als afwijkend gezien en als ruw en onzedelijk gekenschetst. Voor de eigen regels, normen en waarden van de arbeidersklasse, de eigen subcultuur, heeft men vrijwel geen oog en een onderscheiding ten opzichte van het positionele machtsmisbruik van bazen wordt niet gemaakt. Als fabrikanten klagen over de zedelijkheid, gaat het vaker over het eerste, het ruwe gedrag en taalgebruik, dan over het tweede, het lastigvallen en het machtsmisbruik. Desgevraagd (door de plaatselijke comitées) komen werkgevers met klachten over het beschavingsgebrek bij jonge meisjes en over toestanden bij het samenwerken van personeel van beiderlei kunne. Ook de fabrikanten beschouwen de meisjes en vrouwen eenzijdig als doelgroep om deze problemen te bestrijden: gehuwde vrouwen de fabriek uit en meisjes apart laten werken.

Daar waar vrouwen door de invoering van de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen (Arbeidswet 1889) 'beperkter inzetbaar' (niet meer dan 11 uur per dag en niet in nachtarbeid) en dus 'lastiger' arbeidskrachten zijn geworden, worden de 'zedelijkheidsklachten' door werkgevers ook gebruikt als legitimatie om vrouwelijk personeel te ontslaan of niet meer aan te nemen.

Op de tentoonstelling is slechts een enkel tegengeluid te beluisteren tegen het eenzijdig verantwoordelijk stellen van vrouwen voor het zedelijkheidsprobleem. Met name Jungius betreurt het dat de beschuldigingen veelal alleen de ruwheid en onzedelijkheid van meisjes en vrouwen betreft: 'waardoor de ene sekse verantwoordelijk gesteld wordt voor tekortkomingen van beide die voortkomen uit gebrek aan opvoeding en leiding'.[60] Ook Wilhelmina Drucker verzet zich in de discussie fel tegen deze eenzijdige visie. Ze is gekant tegen de scheiding van mannen en vrouwen op de werkplek ('Dan mocht die wel overal worden doorgevoerd',) daarmee aangevend dat voor haar de oorzaak niet in de fabrieksarbeid zelf is gelegen. Bovendien voorziet ze dat een ruimtelijke scheiding van mannen en vrouwen de arbeidsmogelijkheden voor vróuwen voorgoed zal beperken.[61] Ze blijkt een vooruitziende blik te hebben gehad. Mede door de ruimtelijke scheiding van mannenarbeid

en vrouwenarbeid, zullen na de Tweede Wereldoorlog via de functieclassificatie de arbeidsverdelingen tussen de seksen en de daaraan gekoppelde ongelijke beloning gemakkelijk geformaliseerd kunnen worden. Tot op heden vormen de ruimtelijke segregatie en de daardoor ontstane aparte subcultuur onder mannen belangrijke belemmeringen voor de toetreding van vrouwen tot mannenberoepen. Ook bij het bepalen van wat arbeid van gelijke waarde is- de grondslag voor de uitvoering van de Wet Gelijke Beloning - blijkt de ruimtelijke segregatie een bijkomend gemak voor het vaststellen van de ongelijkwaardigheid van arbeid.

Het gebrek aan vakopleiding is misschien wel het meest bediscussieërde thema van de tentoonstelling geweest. Op elk terrein van beroepsarbeid worden voorstellen gedaan om te komen tot vakopleidingen, speciaal voor vrouwen. Over het doel en de inhoud ervan lopen de meningen echter zeer uiteen. Sommige deelneemsters vinden dat meisjes in eerste instantie opgeleid moeten worden voor het huishouden en het moederschap. Voorstandsters hiervan bepleiten enerzijds verkorting van de werktijd zodat de meisjes tijd hebben om te leren breien, naaien en huishoudelijk werk te verrichten, en anderzijds oprichting van huishoudscholen voor fabrieksmeisjes. Anderen daarentegen vinden dat meisjes puur een vakopleiding behoren te krijgen. Drucker is bijvoorbeeld tegen alle pogingen om het fabrieksmeisje naast haar werk in de fabriek te vermoeien met het aanleren van huishoudelijke bezigheden: 'Leid haar op voor één vak, waartoe twee, huishouden en fabrieks-werk?'[62]

Naast de initiatieven tot het oprichten van aparte vrouwenvakscholen en -vakopleidingen, die daarna in een aantal steden worden gerealiseerd, wordt ook de openstelling en het vergroten van de toegang tot het algemeen onderwijs voor meisjes bepleit. In de eerste twee decennia van deze eeuw gaat de onderwijsparticipatie van meisjes verhoudingsgewijs aanzienlijk toenemen, in het Interbellum groeit deze veel minder spectaculair.

APPENDIX 2-B: ONDERZOEKEN VAN HET NATIONAAL BUREAU VROUWENARBEID

Magazijn- en winkelbedienden (Jungius 1907)[63]
Rond 1900 zijn ongeveer 16.000 vrouwen werkzaam als magazijn- of winkelbediende en hun aantal groeit daarna snel. Eind negentiende eeuw start de beweging voor vervroegde winkelsluiting en een normale werkdag voor winkelpersoneel.[64] Het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid wil, in aansluiting hierop, onderzoek verrichten naar de arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden in de winkelsector, teneinde gunstige wettelijke maatregelen te versnellen. Vooral door het werk van Aletta Jacobs lijkt rond de eeuwwisseling een wettelijke verplichting voor zitgelegenheid naderbij te komen. In 1902 kondigt het Ministerie van Binnenlandse Zaken zelf een onderzoek aan naar het langdurig staan van vrouwen in winkels en magazijnen. Het aangekondigde overheidsonderzoek vindt niet plaats. Pas vanaf 1910 laat de overheid in deze sector een onderzoek uitvoeren door de Arbeidsinspectie en komt uiteindelijk in 1915 met een rapport (zie appendix 2-C).

Hoewel in het Voorontwerp Arbeidswet 1903 een zitplaats voorgeschreven wordt voor vrouwelijke winkelbedienden, besluit het Nationaal Bureau haar onderzoek toch voort te zetten. Ten eerste omdat het ontwerp nog geen wet is en ten tweede omdat ook de mannelijke bedienden lijden onder het langdurig moeten staan. Het herziene Voorontwerp Arbeidswet (1904) schrijft weliswaar ook zitgelegenheid voor mannen voor, maar uiteindelijk komt er helemaal geen nieuwe arbeidswet tot stand. Die zal nog tot 1911 op zich laten wachten en daarin ontbreekt dan nog een wettelijk voorgeschreven zitgelegenheid. Die komt er pas in 1920, maar alleen voor jeugdige personen en voor vrouwen (Reinalda 1981).

Het bureau start het onderzoek in 1902. Het wordt in eerste instantie gehouden onder alle - circa tweeënhalfduizend - medici in ons land. Het omvat niet alleen de gevolgen van het langdurig staan, maar ook de arbeidsomstandigheden van het vrouwelijk én mannelijk personeel. Het onderzoeksrapport vermeldt de reeds uit buitenlands onderzoek bekende gevolgen van het langdurig staan: overgrote vermoeidheid (nervositeit), stoornissen in spier- en beenderstelsel, in de bloedcirculatie e.d. Veel geënquêteerde medici benadrukken ook andere arbeidsomstandigheden: '... veel meer nog de tegennatuurlijke lange werktijd in de onfrissche slecht geventileerde atmosfeer, bezwangerd met de uitwasemingen der veelvuldige winkelwaar, die uit alle streken en hoeken der aarde komt, de gejaagde arbeid, zijn oorzaak van de vele ziekten en ziekelijke toestanden der magazijn- en winkelbedienden.' De antwoorden van de artsen gaan ook uitvoerig in op de gevolgen van de kleding, in het bijzonder van het vrouwelijk winkelpersoneel ('zeer slecht schoeisel, aderbedervende kousebanden, onvoldoende hartswerking en ademhaling van het in alle gevallen schadelijke korset en de onhygiënische sleepjaponnen'). Er wordt sterk aangedrongen op reformkleding. In Nederland bestaan in die tijd nog géén beroepssterfte-statistieken. Daarom vermeldt het bureau buitenlandse gegevens. In Engeland is de sterfte onder bedienden in

manufactuurwinkels tussen 1881 en 1897 met 18% gestegen en het aantal zelfmoordgevallen onder hen verdrievoudigd: 'In alle landen schijnt het sterftecijfer onder den kleinen winkelstand grooter dan die van eenige andere categorie van personeel.' (p. 5)

De aanbevelingen in het onderzoeksrapport richten zich naast de wettelijke regeling van zitgelegenheid ook op 'een bij Rijkswet geregelde vervroegde winkelsluiting voor mannen en vrouwen gelijk' en 'de ervaring heeft bovendien elders geleerd dat anders vele vrouwelijke winkelbedienden worden vervangen door manlijke en alles alsdan bij het oude blijft.' (p. 11) Onder verwijzing naar het onderzoek 'Tien jaren Arbeidswetgeving' stelt Jungius dat bij vervanging van vrouwelijke arbeidskrachten door mannelijke niet gerekend moet worden op verhoging van de mannenlonen.

Arbeidsters-Kraamvrouwen (Jungius 1905 en 1906)[65]

De Arbeidswet van 1889 kent een bepaling met een arbeidsverbod voor vrouwen tot vier weken na de bevalling.[66] Deze bepaling vormt voor het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid aanleiding voor een onderzoek naar de naleving van de arbeidswet op dit punt. Het bureau veronderstelt dat de wet niet wordt nageleefd en door de arbeidsters-kraamvrouwen ook niet kán worden nageleefd wanneer er geen inkomsten voor in de plaats gesteld worden. Het bureau houdt een eerste enquète onder 525 vrouwelijke verloskundigen in 230 gemeenten.[67] Aan deze vroedvrouwen wordt gevraagd of fabrieksarbeidsters in de vier weken na de bevalling op een of andere wijze loon verdienen en met welk soort arbeid.

Uit het onderzoek blijkt dat het betreffende artikel van de arbeidswet bij goede bedoelingen is gebleven: óf arbeidsters worden ontslagen, óf ze keren na twee of drie weken reeds terug in de fabriek, óf ze verrichten gedurende de kraamtijd uit economische noodzaak andere arbeid tegen betaling. De vroedvrouwen zien menig kraamvrouw al de tweede of derde dag aan de wastobbe (wassen voor privéhuishoudens) of 's nachts naaien voor winkels. Het bureau vindt, op basis van het onderzoek, dat er maatregelen genomen moeten worden die de wet kracht bijzetten, namelijk een vorm van loonverzekering. In 1904 is het 'bevallingsverlof' uitgebreid met een 'zwangerschapsverlof', dat wil zeggen een arbeidsverbod van vier weken vóór de bevalling, wederom zonder enige loonverzekering. Het bureau vermeldt in haar rapport dat er zelfs bij de overheid voorbeelden zijn waarbij vrouwen vier weken voor de bevalling naar huis gestuurd worden, zonder enige verdere toelage.

Een vervolgonderzoek van het bureau (Jungius 1906) vindt plaats onder de 2600 ziekenfondsen in het land, onder 1500 bedrijven met meer dan 10 vrouwelijke werknemers, geselecteerd uit de 'Beroepsklapper' en onder 150 liefdadigheidskraamverenigingen. Van de 700 fabrikanten die reageren, vermelden er 400 geen gehuwde of helemaal geen vrouwen in dienst te hebben. (Dat bevestigt voor het bureau wederom het vermoeden dat een daling van het aantal arbeidsplaatsen voor gehuwde vrouwen heeft plaats gevonden.) Van bedrijfszijde is van geen enkele financiële steun sprake tijdens de periode na de bevalling. Van de 252 ziekenfondsen die reageren, doen er 82 'iets' aan

kraamvergoeding. Slechts twintig daarvan voldoen aan wat nodig is, wil het betreffende artikel van de Arbeidswet nageleefd kunnen worden. De fondsen kennen een wekelijkse uitkering van loon of loondeel of een daarmee gelijk bedrag ineens. De hulp van de charitatieve kraamverenigingen komt weinig ten goede aan fabrieksarbeidsters.[68] Zij worden door de charitasverenigingen meestal niet tot de 'eigenlijke' armen gerekend. De voornaamste hulpvorm, namelijk de 'zorg voor de huishouding in de kraamtijd' blijkt nog haast nergens voor te komen. Het bureau concludeert dat het aan afdoende kraamvrouwenzorg in Nederland geheel ontbreekt en dat de overheid zich niet met de gedachte moet vleien dat de liefdadigheid dit wel voor haar rekening neemt. Het algemene beeld uit de onderzoeken is er een van 'verwaarlozing en machteloos gediscussieer over onzer allereersten gemeenschapsplicht, de zorg voor moeder en kind.' De aanbeveling van het onderzoeksrapport luidt: een verzekering van loon gedurende de hele wettelijke periode van arbeidsverbod en hulp in de huishouding tijdens de kraamtijd: beide als algemene volksvoorzieningen waarop elke vrouw recht heeft.

Vrouwen in de wasindustrie (Polak 1917)[69]

Verslagen van de Arbeidsinspectie vermelden na 1911 berichten over het ontslag van gehuwde vrouwen en vervanging door mannen in de wasindustrie als gevolg van de nieuwe Arbeidswet van 1911. Dit is wederom aanleiding voor het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid tot een onderzoek. Dit maal betreft het een onderzoek naar de arbeidsvoorwaarden van de vrouwelijke arbeidskrachten in de jonge en zeer snel groeiende sector van bleek-, was- en strijkinrichtingen. De Arbeidswet 1911 heeft de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen vergroot met onder meer een vrije zaterdagmiddag. Daarmee wordt de kloof tussen de arbeidsmogelijkheden voor mannen en vrouwen vergroot. Uit een eerder onderzoek van het bureau ten behoeve van de 'Beroepskeuze-Leidraden' (Polak) en uit de klachten van werkgevers over een tekort aan bekwame strijksters en geschoolde opzichteressen, is reeds de zeer lage beloning in de sector naar voren gekomen. Dit vormt de tweede aanleiding voor nader onderzoek. De werkgeversbond van de wasindustrie[70] zet in haar vakblad de doelstellingen van het onderzoek van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid uiteen en doet een beroep op de bedrijven mee te doen. Er blijken weinig werkgevers toe bereid. Bij de honderdtwaalf was- en strijkinrichtingen die wel meewerken, zijn 3016 vrouwen en 900 mannen werkzaam.[71] De vragenlijsten worden vrijwel uitsluitend door de werkgevers zelf ingevuld, ondanks het verzoek van de onderzoeksters dit ook door strijksters en opzichteressen te laten doen. Werkgevers delen mee dat ze dat niet wenselijk achten of dat van invulling door werkneemsters geen sprake kan zijn wegens gebrek aan ontwikkeling (o.a. analfabetisme). In een enkel bedrijf zijn, als gevolg van de Arbeidswet 1911, de gehuwde vrouwen ontslagen. In andere bedrijven is men voor bepaalde soorten werk, onder meer door mechanisering en door de nieuwe arbeidswet, overgegaan op mannelijke arbeidskrachten: 'Algemeen is het oordeel dat de bediening der waschmachine te zwaar of althans ongeschikt werk is voor vrouwen' of: 'door de arbeids-

wet die het sorteren en merken van vuil droog goed voor personen onder de 16 jaar verbiedt.' (p. 14)

De grootste misstand in het wasbedrijf is volgens de onderzoeksters de zéér lage beloning. In driekwart van de bedrijven is het strijksters-weekloon minder dan 10 gulden. Strijken is in meerderheid stukloonarbeid. Veelal kennen de bedrijven alleen voor mannen een (gedeeltelijke) doorbetaling bij ziekte. Overwegingen van werkgevers hierbij zijn: 'Bij werkelijke ziekte (nooit voorgekomen) zou ook háár loon wel doorgaan', of: 'Onze vrouwen en meisjes geven we geen loon bij ziekte of bevalling. Dat is praktisch onuitvoerbaar. Vroeger deden we dat wel, doch daar wordt zoo'n misbruik van gemaakt, de oorzaken van de ziekte, zoo er werkelijk ziekte bestond, waren gemakkelijk te voorkomen geweest.' (p. 38) De klachten van patroons betreffen verder de schaarste aan vrouwelijk personeel, haar 'gemis aan karakter' en aan 'vakbekwaamheid'. Alleen een ex-strijkster uit zich over de arbeidsomstandigheden: 'de ontzettende warmte en gaslucht in verband met de verhitting van de ijzers, geen ventilatie of open ramen, langdurig staan'. De werkgevers in de wasindustrie wensen, in verband met de schaarste aan personeel, dat het verbod op arbeid tot 13 jaar (Arbeidswet 1911) weer wordt teruggedraaid naar 12 jaar. Door de verlenging van het arbeidsverbod zijn volgens de werkgevers 'de meisjes door dit jaar van gebrek aan toezicht en van doelloosheid (...) brutaal, lui en onverschillig (...) voor haar leven totaal ongeschikt voor het wasscherijbedrijf geworden.' (p. 52/53) Het bureau stelt daarom dat de léérplicht met een jaar verlengd moet worden, zodat de meisjes die nu door het 'zwerfjaar' ongeschikt geacht worden, beter opgeleid en dus bekwamer de arbeidsmarkt opkomen. Daarnaast is de belangrijkste oplossing voor de personeelsschaarste volgens het bureau gelegen in hogere lonen. Een krachtige organisatie van patroons acht het bureau noodzakelijk om tot minimumprijzen voor de was te komen (de grootste oorzaak van de lage lonen) en een bond voor werknemers/neemsters voor het afsluiten van collectieve arbeidsovereenkomsten. 'Tot nu toe is de organisatie in dit vak zóó onbeduidend, dat men zich in geval van looneischen en stakingsplannen met andere grootere vereenigingen, zoals van de transportarbeiders in verbinding moest stellen. Noodzakelijk is evenwel een stevige vakvereeniging voor het wasbedrijf alléén.' (p. 72)

Tenslotte ziet het bureau ook een belangrijke publiekstaak voor de door haar opgerichte Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen (1912) om de cliëntèle er van te overtuigen dat de was niet op een koopje kan. Het moet goed betaalde arbeid worden, waar jonge meisjes een goede werkkring in kunnen vinden. De grote concurrentie die de wasindustrie ondervindt van de huisindustrie (veel zelfstandige wasvrouwen en kleine familiebedrijfjes), ziet het bureau niet alleen als oorzaak, maar ook als een gevólg van de ongunstige toestanden in de wasindustrie zelf. Verbod van de huisindustrie acht het bureau geen oplossing, wel een toepassing van de Arbeidswet en Veiligheidswet op de huisindustrie: 'teneinde de onrechtmatige voorsprong van den onbeperkten arbeidstijd en de gevaren voor de volksgezondheid en de gezinsleden als gevolg van het wassen in de eigen woning, weg te nemen.'

APPENDIX 2-C: OVERHEIDSSTUDIES NAAR VROUWENARBEID

Vrouwelijke winkel- en magazijnbedienden (1915)[72]

Bij de Arbeidsinspectie is weinig bekend over de arbeidstoestanden in de winkelsector, omdat slechts bij uitzondering een winkel tot 'werkplaats' wordt gerekend in de zin van de Arbeids- en Veiligheidswet. Van diverse zijden wordt al jaren aangedrongen op nader onderzoek door de overheid (o.a. Aletta Jacobs, de Vereeniging voor Winkelbedienden en ook door de Arbeidsinspectie zelf). Het onderzoek dat de Arbeidsinspectie gaat uitvoeren omvat in totaal 2500 winkels en richt zich voornamelijk op werktijden en lonen.[73] Daarnaast wordt ingegaan op de invloed van de verplichte winkelsluiting die in sommige steden van kracht is geworden, op het internenstelsel, op de hygiënische toestanden in de winkels en op de zedelijkheid.

Nog altijd blijkt 15% van het vrouwelijk personeel werktijden te hebben van 13 uur of langer per dag. Van de jeugdigen onder de 17 jaar, waarvoor de Arbeidswet 1911 een maximale arbeidsdag van 11 uur toestaat, werkt 40% langer dan de toegestane tijd (p. 32/33). Zitgelegenheid ontbreekt nog in 125 van de 2500 winkels en 'zittend bedienen, zooals wel in het buitenland voorkomt, geschiedt hier te lande nergens'. Er wordt gerapporteerd dat de vrouwelijke winkelbedienden er over het algemeen niet sterk uitzien, maar klachten over hun gezondheidstoestand worden nauwelijks vernomen. In de grotere magazijnen is sprake van een opvoering van de arbeidsintensiteit (p. 45). De beloning is laag. Voor het 'interne personeel' worden geen lonen vermeld, maar die moeten vrijwel nihil zijn geweest, gegeven de lage lonen van de externe vrouwelijke bedienden.[74] De laagste lonen worden aangetroffen in de manufactuurwinkels en onder de filiaalhoudsters. De laatsten zijn vaak oudere vrouwen of weduwen: 'Voor hen is *f*9 per week geen zeldzaamheid, slechts bij hooge uitzondering stijgt dit tot een maximum van *f*15 per week. Heeft het loon deze laatste hoogte bereikt, dan is het er in het algemeen op berekend, dat de filiaalhoudster zich door een dochter laat bijstaan (...) zonder dat het salaris ook slechts eenigermate op twee personen is berekend.' (p. 49)

Verplichte winkelsluiting is ten tijde van het onderzoek nog niet wettelijk geregeld. Amsterdam kent vanaf 1911 een verplichte winkelsluiting om 9 uur 's avonds. De ondervraagde bedrijfshoofden zijn hierover vrijwel unaniem positief, ook de aanvankelijk notoire tegenstanders. Het betekent echter niet direct een verkorting van de werktijd voor het winkelpersoneel: de winkeliers laten de meisjes vroeger beginnen. Wel neemt het internenstelsel af, meisjes die voorheen intern waren, gaan nu thuis slapen (p. 37). De lonen zijn door de verplichte winkelsluiting in Amsterdam niet veranderd. De in het onderzoek betrokken vrouwen en meisjes wonen nog in meerderheid intern: 'kost en inwoning vrij' heet dat. Dit internenstelsel wil zeggen 'het opgenomen zijn in het huisgezin van de patroon of slapen in internaten verbonden aan de grootwinkelmagazijnen.' In beide gevallen is de onvrijheid groot, voor alles is toestemming nodig van de baas. Uitgaan na sluitingstijd is in veel gevallen verboden. De rapporteurs verbazen zich er dan ook over

dat de meisjes toch nog liever winkeljuffrouw worden dan dienstbode, 'terwijl salaris en gebondenheid in de winkelsector nauwelijks gunstiger of zelfs slechter zijn dan in het dienstbodenberoep.' De rapporteurs zoeken de verklaring in de status van beide beroepen: 'het denkbeeld, dat maatschappelijk de winkeljuffrouw hooger staat dan de dienstbode.' Redenerend vanuit het tekort aan dienstboden wordt dit in het rapport als een onwenselijke zaak gesteld.

Evenals in vroeger overheidsonderzoek (negentiende eeuw, § 2.1) komt opnieuw het zedelijkheidsvraagstuk aan de orde, zij het summier. Met de zedelijkheid van het overgrote deel der winkeljuffrouwen is het volgens de rapporteurs zeer gunstig gesteld. Het komt volgens hen mede doordat 'een blaam van dien aard op het winkelpersoneel' door de patroons niet wordt geduld, met het oog op het verlies van de grotendeels vróuwelijke klandizie.

Huisindustrie (1911-1915)[75]

Onder de indruk van de in 1906 in Berlijn en Londen gehouden tentoonstellingen van huisindustrie, neemt het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond in datzelfde jaar het initiatief tot de oprichting van de 'Vereeniging voor de Nederlandsche Tentoonstelling van Huisindustrie' (zie ook Leydesdorff 1977/97 ev). Verschillende vakorganisaties nemen er aan deel en Jan Oudegeest, voorzitter van het NVV, wordt secretaris van de vereniging. De overheid verleent subsidie voor de tentoonstelling en stelt in 1908 de Directeur Generaal van de Arbeid aan als regeringscommissaris van de vereniging. Ook het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid ondersteunt het initiatief.

Naast een tentoonstelling zullen een enquète en een congres worden gehouden. De tentoonstelling en het congres vinden plaats in Amsterdam in 1909. Op dat moment heeft de enquète-commissie zo'n 11.000 vragenlijsten bij thuiswerk/st/ers afgenomen. De bedoeling is om na de tentoonstelling de enquète voort te zetten. Dit gebeurt niet, enerzijds door grote teleurstelling van de vakorganisaties over de geringe resultaten van de tentoonstelling, anderzijds vanwege gebrek aan financiën. Het Directoraat Generaal van de Arbeid neemt het onderzoek over. Posthumus[76], aangetrokken als tijdelijk onderzoeker, en Zaalberg, arbeidsinspecteur, worden met de uitvoering van het onderzoek belast. Beiden hebben reeds deel uitgemaakt van de enquètecommissie voor de tentoonstelling. In 1910-1911 worden nog 7000 gezinnen van thuiswerk/st/ers bezocht en vragenlijsten bij werkgevers afgenomen. Het gehele onderzoek sterkt zich dus uit over zo'n 18.000 gezinnen. Ondanks de welhaast ondoenlijke onderzoeksopdracht om alle thuisarbeid in Nederland qua aard en omvang te inventariseren, is het een voor die tijd zeer systematisch opgezet onderzoek. Over een groot aantal aspecten van huisarbeid en kenmerken van thuiswerksters wordt informatie ingewonnen: werktijden, haal- en brengtijden, lonen, andere inkomsten, arbeidsomstandigheden (zoals de grootte van de woon-werkruimte), huren, hygiëne, gezondheidstoestand van de thuiswerk/st/ers, meewerken van gezinsleden, gedwongen winkelnering e.d. Om zoveel mogelijk vormen van huisarbeid te inventariseren wordt het begrip nauwkeurig gedefinieerd: 'Alle huisarbeid die in loondienst of voor

eigen rekening en risico wordt verricht voor ondernemingen, handelaren, winkeliers of fabrikanten. Alle andere vormen van huisarbeid, niet in loondienst, maar voor eigen rekening en risico verricht voor privé-personen of-huishoudens vallen er buiten.'[77] Door het laatste vallen de naar schatting van de onderzoekers 5000 zelfstandige wasvrouwen en de vele naaisters voor privépersonen buiten het onderzoek. Hoewel het onderzoek systematisch is opgezet is het op het niveau van analyses en interpretaties uiterst summier (zie § 2.2).

NOTEN HOOFDSTUK 2

1. Participatiegraad van vrouwen: het aantal beroepsarbeid verrichtende vrouwen in procenten van het totale aantal vrouwen van 15 tot 65 jaar (tot 1900 was de ondergrens 12 jaar, daarna tot 1960 14 jaar).
   Participatie-aandeel van vrouwen: Het aantal beroepsarbeid verrichtende vrouwen in procenten van de totale beroepsbevolking.
   Het participatiegraad van vrouwen schommelde vanaf eind vorige eeuw tot 1960 steeds rond de 19%. Daarna neemt het toe tot 41% in 1984.
   Het participatie-aandeel van vrouwen bleef tot 1960 om en nabij de 23%. Daarna stijgt het tot 34,5% in 1984.

	participatiegraad ('84/85)	participatie-aandeel ('84/85)
Nederland	40,8	34,5
BRD	50,4	38,9
Frankrijk	56,4	35,1
VK	61	41,9
VS	65,5	43,7
Zweden	79,7	46,8

   Bron: OECD, **Labour Force Statistics 1964-1984,** Parijs, 1986.
   Voor historische cijfers zie: C. Oudijk, **Sociale atlas van de vrouw**, Uitgave Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag, 1983, p. 190.
2. Roland Holst (1902/1932) vermeldt dat de armoede in de negentiende eeuw kolossale vormen aannam; op een bevolking van nog geen 3 miljoen leefde een half miljoen mensen van de bedeling (1850). In 1884 had nog slechts 3% van de bevolking kiesrecht.
3. Achtergronden hiervoor vormen de openstelling van Indië voor privaat kapitaal en de gevolgen van de Frans-Duitse oorlog ('70-'71), die in Duitsland tot een snelle toename van de grootindustrie leiden en voor Nederland een toenemend doorvoergoederenverkeer brengt.
4. Het cijfermateriaal over vrouwenarbeid is in deze periode nog uiterst gebrekkig en onvolledig. Dit geldt met name voor de landbouw en de huisarbeid; daarover ontbreekt elk inzicht, behalve dat het zeer omvangrijk moet zijn geweest. Over de aard en inhoud van vrouwenarbeid is nog minder feitenkennis voorhanden. Het standaardwerk over vrouwenarbeid in de nijverheid en landbouw in de tweede helft van de negentiende eeuw is de dissertatie van Wilhelmina Schilstra (1940). Voor zover het beperkte materiaal toelaat beschrijft zij gedetailleerd waar vrouwen werkzaam zijn en onder welke omstandigheden zij hun werk moesten verrichten. Als belangrijkste verschuiving vermeldt zij de overgang van 'gezinsarbeid' naar individuele arbeid, zowel in de nijverheid als de landbouw. De 'gezinsarbeid' waarbij vrouw en kinderen verplicht mee-verhuurd werden met de man, kwam zowel voor in de arbeid die binnenshuis plaatsvond als daarbuiten. Buitenshuis deed deze

vorm van dwangarbeid zich vooral voor in vlasserijen, veenderijen, de landbouw en de steenfabricage. Binnenshuis betrof het vooral de 'huisindustriële arbeid', onder meer bij het overgangsproces van ambachtelijke naar fabrieksmatige arbeid.

5. In fabrieken en werkplaatsen werkten in 1899 88.000 meisjes en vrouwen waarvan 17.000 'gehuwd'. Van alle 'gehuwde' vrouwen, inclusief weduwen en gescheiden vrouwen, heeft in Nederland in 1899 slechts 9,5% een betaalde baan (97.000 vrouwen). Meer dan de helft hiervan (54.400) is weduwe of gescheiden. Het al zeer geringe percentage gehuwde vrouwen met een betaalde baan daalt nog eens gestaag in die tijd. Van alle baanhebbende vrouwen is in 1889 25% gehuwd, in 1930 is dit 19% geworden. Deze afname was destijds een specifiek Nederlands verschijnsel. In Duitsland vindt het omgekeerde plaats, een voortdurende stijging (economische expansie na 1870). Ook in Engeland neemt het percentage gehuwde buitenshuis werkende vrouwen aanvankelijk toe. Omstreeks de eeuwwisseling treedt daar een tijdelijke stilstand in (sociale wetgeving) en het groeit weer na de eerste wereldoorlog.
6. Deze ontwikkeling zet zich door tot eind jaren vijftig van deze eeuw.
7. Over de aard van het dienstbodeberoep, waarin het grootste aantal meisjes en vrouwen werk vond (bijna de helft van de geregistreerde vrouwelijke beroepsbevolking) bestaat tot 1890 nauwelijks materiaal. Pas als aan het eind van de eeuw klachten rijzen over 'het tekort aan beschaafde dienstbodes' verschijnen er publikaties over dit beroep. Het recruteren van meisjes uit de laagste klassen voor dit beroep wordt als een belangrijk probleem gesteld, men spreekt over de 'dienstbodenquaestie'.
8. Zo verhaalt bijvoorbeeld Brand in zijn sociografie over Eindhoven dat een beginnend fabrikant in 1895 naar de plaatselijke pastoor ging die hem meldde: 'Als ge het vrouwvolk buiten de fabriek houdt, dan kunt ge op mijn medewerking rekenen.' (Brand 1937/62-63)
9. Zie: 1) Brand 1937; 2) 'Eenige cijfers over den fabrieksarbeid van meisjes en ongehuwde vrouwen' in: **Dux**, themanummer over het fabrieksmeisje, jrg. 2, nr. 6/7, 1929, p. 157-159; 3) **Centraal Verslag der Arbeidsinspectie** 1927.
10. Zie voor een beschrijving van de verschuivingen tussen fabrieksmatige arbeid en huisindustriële arbeid in de schoenen- en sigarenindustrie: Appendix hoofdstuk 3-A.
11. Over het verpleegstersberoep zie Bijleveld en Derksen (1978); over de geschiedenis van het onderwijzeressenberoep zie Van Essen (1985); over de toestroom van vrouwen als apothekersassistente zie Morée (1982).
12. In 1898 zijn er 10 vrouwelijke artsen in Nederland (Bosch 1982).
13. In 1899 zijn er in totaal in Nederland 770 gehuwde vrouwen met een 'vrij beroep' (waaronder 541 vroedvrouwen en 127 gehuwde vrouwen werkzaam bij 'publieke vermakelijkheden en toneel') en 737 gehuwde ambtenaressen (544 gehuwde onderwijzeressen en 75 gehuwde vrouwen bij de PTT).
14. Door geen controle op naleving van de wet. Bovendien bleven kinderar-

beid in het boerenbedrijf en in de huisarbeid onbeschermd.

15. Onder een standenstructuur verstaat Van Heek (1948) een opeenstapeling van sociaal ongelijkwaardige groeperingen, die zich onderscheiden door een verschillende mate van sociaal prestige, een verschillende levensstijl en een ongelijke verdeling van rechten en plichten. Iedere stand heeft een gesloten karakter, maar laat onder bepaalde voorwaarden (bijv. huwelijk), nieuwelingen in zijn groepsverband toe. De voorwaarden worden bepaald door de desbetreffende groep zelf en de algemene beginselen die de verticale rangschikking van een standenstructuur beheersen, worden door alle hierbij betrokken groepen aanvaard.
16. J.S. Mill, **The subjection of women**, 1869. In Engeland en de Verenigde Staten bestaat in het midden van de negentiende eeuw een hechte band tussen de vrouwenemancipatie en de anti-slavernijbeweging.
    Het boek van Mill verschijnt reeds een jaar later (1870) in Nederlandse vertaling, 'De onderwerping van de Vrouw'.
17. Het eerste sociologisch instituut werd in 1892 in Chicago opgericht. Het onderzoekswerk dat er plaatsvond had nauwe verbondenheid met het praktisch sociaal werk dat in deze stad plaatsvond. Dit instituut heeft naam gemaakt als de Chicago-school, met o.a. de socioloog Robert E. Park (Jonker 1988). Jane Addams speelde een centrale rol in het beroemde 'Hull House' voor armen en misdeelden. Perkins Gillman was een van de radicaal feministen in de VS in die tijd en schreef diverse wetenschappelijke publicaties over de maatschappelijke positie van de vrouw (Hill 1980).
18. Volgens Dieteren en Peeterman (1984) zou een psychologische benadering in de geschiedenis van socialistische organisatie nieuwe gezichtspunten kunnen opleveren. In hun studie naar de rol van vrouwen in de Sociaal Democratische Bond stellen zij dat de SDB onder 'de slavernij van de vrouw' verstond 'haar uitbuiting door kapitalistische mannen'. 'Daaruit moest de vrouw bevrijd worden, zodat zij zich weer geheel zou kunnen wijden aan het huishouden, en (...) geheel onder de invloedssfeer van de arbeidersmannen kon komen.' (Dieteren/Peeterman 1984/96-97).
19. De betekenis van deze tentoonstelling komt uitgebreider aan de orde bij het onderzoek naar vrouwenarbeid (§ 2.2).
20. In 1899 werkten er 997 vrouwen bij de spoorwegen, waarvan er 950 gehuwd waren. De Nederlandse Spoorwegen nam in die tijd echtparen in dienst waarvan de vrouw de taak van 'overwegwachteres' kreeg (Harmsen/Van Gelder 1986).
21. De wet bevatte een beperking van vrouwenarbeid in fabrieken en werkplaatsen bij zware arbeid, een verbod op nacht- en zondagarbeid, een beperking van de arbeidsduur voor vrouwen en kinderen tot 11 uur per dag en een arbeidsverbod voor vrouwen tot vier weken na de bevalling.
22. Een uitvoeriger beschrijving van dit evenement is opgenomen in appendix 2-A.
23. De SDAP steunde na aanvankelijke aarzeling de tentoonstelling wel maar had de nodige kritiek op het bourgeoiskaraker ervan. Roland Holst die

wel op de tentoonstelling sprak, bracht tegelijk een brochure over het standpunt van de SDAP in zake het vrouwenvraagstuk, die daarna veel invloed heeft gehad in de SDAP (Roland Holst 1898).

24. De negatieve publiciteit daardoor over de confectie-ateliers bracht enkele werkgevers ertoe loonlijsten in de etalages te hangen, ondertekend door het vrouwelijk personeel.
25. Speciale aandacht krijgt ook de ongezonde, gevaarlijke en onhygiënische vrouwenkleding (o.a. het corset, de kousebanden en de vele lange sleeprokken over elkaar). Dit leidde na de tentoonstelling tot de oprichting van de Vereeniging tot Verbetering van Vrouwenkleding.
26. Brunt/De Koster (1978/144): 'Het percentage van de vrouwelijke studenten steeg tussen 1880 en 1890 niet boven de 3%, in de tijd tot de eeuwwisseling niet boven de 5%. Toen ging het met een schok omhoog om tot 1913 tussen de 12 en de 19% te blijven zwenken. In 1913 kwam het met een sprong op 27%. Sindsdien zakte het nooit lager dan 21,3% (1920) en steeg het nooit hoger dan 32,8% (1928), zodat men kan zeggen dat de meisjesstudie sinds 1913 min of meer stabiel is.' De Wilde (1988/152) vermeldt voor 1900 iets meer dan 100 en voor 1910 600 studenten.
27. De Naaistersbond (Roosje Vos) gaat na de tentoonstelling door met publiciteit en acties rond lonen en arbeidsomstandigheden in de confectiebedrijven. Alle bestuursleden van de bond verliezen hierdoor al snel hun banen. Ze richten daarom een coöperatie op 'De samenwerkende linnennaaisters' (1899), met steun van feministen die er op vooruitbetaling hun kleding laten maken. Feministische en linkse bladen verzoeken lezeressen om aankopen te doen bij de coöperatie (Elias 1984/38 ev, De Baar 1981).
28. Voor de opbouw van informatie werden 'knipselcollecties' samengesteld uit zo'n 85 dag- en weekbladen uit binnen- en buitenland. Aan het individuele advieswerk werd naast het onderzoekswerk veel belang gehecht.
    Om een indruk te geven: in het jaar 1904/1905 kwamen 2750 verzoeken om advies binnen en werden 3854 adviezen verstrekt.
29. C.J. Wijnaendts Francken, 'Het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid', in: **Vragen van den dag**, jrg. 22, nr. 6, 1907, p. 439.
30. Staatscommissie voor den Landbouw, **Koninklijk besluit 1906**, Rapport, Den Haag, 1909.
31. **Nachtarbeid der haringspeetsters,** Den Haag, 1902, op cit. C.J. Wijnaendts Francken (1907/442-443).
32. Dwangarbeid, het gedwongen meewerken van vrouw en kinderen als de man wordt ingehuurd. Deze vorm van arbeid die in de tweede helft van de negentiende eeuw vrijwel overal is afgeschaft bestaat op dat moment in de steenfabricage nog wel.
33. De oprichting van de Vereeniging voor Gemeente-telefonisten was het initiatief van Annette Versluys-Poelman. Zij was jarenlang tevens de voorzitster van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (vanaf de oprichting in 1894 tot 1902).

34. Het gemeenteraadslid Kamerlingh Onnes schreef een nota aan de raad om aandacht voor deze groep te vragen.
35. Zie voor een gedegen studie over deze discussies de dissertatie van H.M. Pere, **Tussen arbeidsmarkt en individueel welzijn.** Een historische analyse van de beroepskeuze-voorlichting in Nederland vanuit beroepensociologisch perspectief, Educaboek, Culemborg, 1986.
36. Bijvoorbeeld over het beroep van tuinierster en tuinarchitecte:
'Wij menen vooralsnog dit vak (tuinierster) als middel van bestaan te moeten ontraden. Het vak van tuinarchitecte durven wij alleen aanraden voor sterke en niet onbemiddelde meisjes, die kunnen afwachten, of het aantal opdrachten voldoende zal worden.' (Polak 1914/135-137, op cit. Pere 1986/285).
37. Voor een overzicht van haar werk: Clara Meijer-Wichmann, **Vrouw en Maatschappij**, Sun-reprint 30, Nijmegen, 1978, (oorspronkelijk, Utrecht, 1936, met voorwoord van H. Roland Holst).
Clara Wichmann is in het kraambed van haar eerste kind gestorven. In 1987 is een instituut op het terrein van vrouwen en recht opgericht en naar haar genoemd: het Clara Wichmann Instituut in Amsterdam.
38. Posthumus-Van der Goot, 1934.
39. **Onderzoek naar de Fabrieksarbeid van Gehuwde Vrouwen in Nederland.** Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, Den Haag, 1911.
40. A.A. Nuysink, E.J. Tilanus, E. Kleerekoper en C.A. Dermout-Visser.
41. **Onderzoek naar de Fabrieksarbeid van Gehuwde Vrouwen in Nederland.** Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, Den Haag, 1911. p. 129/130. Ongeveer eenderde van de ondervraagde arbeidsters heeft gezondheidsklachten.
42. **Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandse Huisindustrie.** Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, Directie van den Arbeid, Den Haag: Deel 1, Voedings- en genotmiddelen, 1911; Deel 2, Diamantbewerking, drukkersbedrijf, chemische industrie, hout- en stroobewerking, metaalbewerking, papierbewerking, schoenmakers, 1912; Deel 3, Textielindustrie, kleding en reiniging, 1914.
43. H.J. Tasman, 'De oorzaken der huisindustrie'; G.L. Domhoff, 'De oorzaken der huisindustrie van de zijde der ondernemers'; J.J. Camminga, 'De oorzaken der huisindustrie van de zijde der arbeiders (kleedingbedrijf)', in: **Referaten en handelingen van het congres Huisindustrie**, 1909.
44. **Huisarbeidwet 1933,** Staatsblad 597. Het Huisarbeidbesluit (KB 6 mei 1936) geeft een opsomming van de werkzaamheden die onder huisarbeid vallen. De veiligheidsvoorschriften houden o.a. in dat bepaalde werkzaamheden niet in de woon- en/of slaapruimten mogen worden verricht. De nalevingsvoorschriften zijn gebaseerd op een huisarbeidregister, loonlijst en loonregister, bij te houden door de ondernemer waarvoor huisarbeid wordt verricht en een loonboekje, door de arbeider zelf bij te houden. Of degene die huisarbeid verricht een arbeidsovereenkomst heeft in de zin van art. 1673a B.W., daarover is vaak verschil van mening.
45. Het is de vader van Jeltje de Bosch Kemper. Zij richt in 1872 de

Vereniging 'Tesselschade' op, waar vrouwen uit de betere standen hun zelfgemaakte produkten anoniem kunnen verkopen (zie § 2.1).

46. H.P.G. Quack (1834-1917), van 1868 tot 1877 hoogleraar in de staatswetenschappen in Utrecht en van 1885 tot 1894 buitengewoon hoogleraar in 'de leer der maatschappij' (als onderdeel van de staathuishoudkunde) te Amsterdam. Daarnaast was hij secretaris van de Maatschappij tot Exploitatie van Staats-Spoorwegen en later (1887) secretaris van de directie van De Nederlandsche Bank. Het meest bekend is hij om zijn eerste sytematische inventarisatie van het socialisme (**De socialisten**, personen en stelsels, 6 delen).
47. M.W.F. Treub (1858-1931), gemeenteraadslid en wethouder te Amsterdam, is van 1896 tot 1904 hoogleraar (Gemeentelijke Universiteit), daarna lid van de Tweede Kamer en minister van financiën tijdens de Eerste Wereldoorlog.
48. S.R. Steinmetz, 'Verheffing en bevrijding der vrouw', in: **Los en Vast**, 1895, pp. 314-330.
    S.R. Steinmetz, 'Verheffing en bevrijding der vrouw', in: **Los en Vast**, 1896, pp. 48-69, pp. 187-203, pp. 256-281 en pp. 335-375 en 375-394.
49. Zie ook: S.R. Steinmetz, 'Feminismus und Rasse', in: **Zeitschrift fur Sozialwissenschaft**, VII, Band 12. Heft, 1904.
50. Over zijn houding ten opzichte van vrouwelijke studenten verschillen de meningen. Zie hiervoor: **Steinmetz, zoals zijn leerlingen hem zagen**. Amsterdamse Studentenvereeniging voor Sociale Geografie, 1932. In dit boekje schrijft de leerling Brummelkamp dat Steinmetz een zeer laatdunkende houding had ten opzichte van vrouwelijke studenten, maar dat hij daar weinig van liet merken op college, 'hij was hoffelijk en voorkomend' (op cit. p. 127-128). De studente Vis-Britzel geeft in haar bijdrage aan het boek, een gunstiger beeld van haar leermeester, die volgens haar een grondig begrip had voor de problemen van vrouwelijke studenten. De vrouw staat anders tegenover de wetenschap, affectiever, maar dat was juist bij de culturele wetenschappen niet zó'n groot bezwaar. Steinmetz hielp hen bij de keuze van onderwerp en was kwaad als een vrouw trouwde zonder haar dissertatie af te maken.
51. Bij de opkomst van de 'moderne sociologie' (Van Doorn/Lammers 1959) wordt hiernaar ook verwezen.
52. Oprichting van de **Vereeniging Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid**, Utrecht, 1896 (Posthumus-Van der Goot 1977).
53. M. Werker-Beaujon e.a., **Encyclopedisch Handboek; De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk**, Amsterdam, 1917/18.
54. Tentoonstellingsorgaan **Vrouwenarbeid**, Verslag van de lezing van Roosje Vos, p. 222.
55. De beeldhouwster was Minco Bosch Reitz, Tentoonstellingsorgaan **Vrouwenarbeid**, p. 211.
56. Tentoonstellingsorgaan **Vrouwenarbeid**, no. 4, p. 36.
57. Huygens wil aanvankelijk niet meewerken aan de tentoonstelling, net als andere SDAP-sters en SDAP-ers, maar participeert uiteindelijk toch.

58. Tentoonstellingsorgaan **Vrouwenarbeid**, no. 4, 1898, p. 281.
59. Oprichting in 1899 (Posthumus-Van der Goot 1977/126).
60. Tentoonstellingsorgaan **Vrouwenarbeid**, 1898, p. 281.
61. Tentoonstellingsorgaan **Vrouwenarbeid**, p. 124.
62. Tentoonstellingsorgaan **Vrouwenarbeid**, p. 24.
63. Marie Jungius, **Eenige opmerkingen aangaande den toestand van Magazijn- en Winkelbedienden in Nederland.** Uitgave Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, no. 11, Den Haag, 1907. De paginanummers in de tekst verwijzen naar deze publikatie.
64. Door de in 1888 opgerichte vereniging Fraternitas. (Reinalda 1981/163)
65. M. Jungius, **Wenschelijkheid en Werkelijkheid.** Een bijdrage tot de kennis van het leven der arbeidsters-moeder. Uitgave Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, 1905.
    M. Jungius, **Wat doet Nederland voor zijn Arbeidsters-Kraamvrouwen?** Uitgave Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, Den Haag, 1906.
66. **Artikel 8 van de Arbeidswet 1889**: Het is verboden een vrouw arbeid te doen verrichten in fabrieken en werkplaatsen binnen vier weken na hare bevalling.
67. De respons bij deze enquête was zeer groot (Jungius 1906).
68. Het omvatte meestal hulp in natura voor 8 à 9 dagen zoals levensmiddelen, medicijnen, warm eten, luiermand, brandstof, verloskundige hulp.
69. Anna Polak, **De Vrouwelijke Arbeidskrachten in de Wasch-Industrie,** Uitgave Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, no. 27, Den Haag, 1917. De paginanummers in de tekst verwijzen naar deze publikatie.
70. Bond ter Bevordering van de Waschindustrie.
71. Volgens de 'beperkte' (NVB) volkstellingsgegevens van 1909 is dit één derde van alle vrouwen in deze sector.
72. **De arbeid van Vrouwen en Meisjes in het winkelbedrijf, benevens eenige mededeelingen omtrent dit laatste.** Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel; Directie van den Arbeid, Den Haag, 1915. Paginanummers hieronder verwijzen naar deze publikatie.
73. Door enquètrices van de arbeidsinspectie werden 2500 winkels in 34 gemeenten bezocht, deels in 1910/1911 en deels in 1913/1915.
74. Van het extern wonend vrouwelijk personeel verdient 40% *f*20 of minder per maand. Slechts 19% verdient meer dan *f*40 per maand of *f*480 per jaar (1910-1911).
75. **Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche Huisindustrie.** Departement van Landbouw, Nijverheid en handel; Directie van den Arbeid, Den Haag: Deel I, Voedings- en genotmiddelen, 1911; Deel II, Diamantbewerking, drukkersbedrijf, chemische industrie, hout- en stroobewerking, metaalbewerking, papierbewerking, schoenmakers, 1912; Deel III, Textielindustrie, kleding en reiniging, 1914.
76. De latere echtgenoot van W.H. Posthumus-Van der Goot, N.W. Posthumus is van 1913 tot 1921 hoogleraar in de economische geschiedenis te Rotterdam en van 1921 tot 1949 hoogleraar in de politieke en economische geschiedenis te Amsterdam. Hij is de grondlegger van diverse archief-

instituten zoals het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis, het Nederlands Instituut voor Prijsgeschiedenis en het Rijks Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
77. **Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche Huisindustrie**, deel 1, Den Haag, 1911.

3. BESTRIJDING VAN VROUWENARBEID ZONDER ONDERZOEK; SOCIOLOGIE ZONDER ARBEID (1920-1940)

INLEIDING

Het Interbellum vormt de periode waarin het industriële bestel in Nederland en fase van vervolmaking doormaakt, gepaard gaande met afwisselende perioden van bloei en crisis in de jaren twintig en een diep ingrijpende economische crisis in de jaren dertig. In paragraaf 3.1 wordt hier op ingegaan, toegespitst op de betekenis van de rationalisering in het industriële proces en de werkgelegenheid van vrouwen. Voorts wordt het maatschappelijk krachtenveld belicht wat betreft de verschuivende opties en praktijk van de sociaal-democratie, de betekenis van het verzuilde maatschappelijk bestel en de plaats van vrouwenarbeid in het politieke debat.

In paragraaf 3.2 komt aan de orde in hoeverre er in het Interbellum sprake is geweest van onderzoek op het terrein van vrouwenarbeid en op welke wijze het wordt gethematiseerd. De opkomende sociologie (sociografen) in het Interbellum en hun aandacht voor arbeidsvraagstukken en vrouwenarbeid worden in paragraaf 3.3 belicht. In paragraaf 3.4 worden de thematisering van vrouwenarbeid in deze periode (vraagstelling twee) en de aandacht voor het verschijnsel in de sociologie (vraagstelling drie) samengevat. Tevens wordt hier een slotbeschouwing gegeven van een aantal factoren die van invloed zijn geweest op de scheidslijnen tussen sociologie en arbeids- c.q. vrouwenarbeidvraagstukken.

3.1 Maatschappelijke achtergrond en vrouwenarbeid in het Interbellum

In het Interbellum vindt een uitgroei van grootbedrijven in Nederland plaats. De bedrijfspraktijk wordt gekenmerkt door experimenten op vele terreinen: nieuwe machines, nieuwe produktieprocédés, nieuwe loon-, budget- en boekhoudsystemen, personeelsselectiemethoden en vormen van wetenschappelijke bedrijfsvoering. Een schets hiervan aan de hand van enkele bedrijven komt als eerste aan de orde, toegespitst op de betekenis voor de werkgelegenheid van vrouwen. Vervolgens worden de veranderingen in de opstelling van de sociaal-democratie ten opzichte van gevolgen van de industriële ontwikkelingen belicht. Tenslotte wordt kort ingegaan op het verzuilde maatschappelijk bestel, in het bijzonder op rol van de katholieke zuil in het maatschappelijk debat over vrouwenarbeid.

INDUSTRIELE ONTWIKKELING, RATIONALISATIE EN VROUWENARBEID

De industriële ontwikkeling in het Interbellum kan gekarakteriseerd worden als de voltooiing van de kapitalistische produktiewijze door verdere mechanisering, maar vooral door rationalisering. Juist doordat Nederland niet betrokken raakt in de Eerste Wereldoorlog, krijgt de industrie hier een extra impuls (Bloemen, 1988/113). Het aantal arbeidskrachten in de industrie neemt tussen 1910 en 1920 toe met 30% (Prak 1926/56). Tijdens de Eerste Wereldoorlog ligt de import in Nederland stil, waardoor de binnenlandse afzetmarkt geheel door de Nederlandse industrie benut kan worden. Zo maken de schoenen-, sigaren- en confectie-industrie een bloeiperiode door. Het zijn sectoren met relatief veel vrouwelijke werknemers en hun aantal stijgt dan ook in die jaren. De explosieve stijging van de vraag naar gloeilampen tijdens de Eerste Wereldoorlog leidt bij Philips tot de eerste belangrijke groeifase van het bedrijf. Het betreft vooral een uitbreiding van de produktie in de breedte, waarvoor ook hier veel ongeschoolde meisjes en jonge vrouwen worden ingeschakeld.[1] Na afloop van de oorlog, als Philips zich een goede plaats op de internationale markt heeft weten te verwerven, gaat de groei van het bedrijf onverminderd door. De schoenen- en sigarenindustrie daarentegen maakt met de openstelling van de internationale markt rond 1920 een grote crisis door met veel ontslag van personeel. Dit leidt zelfs tot ingrijpen van de overheid, hetgeen voor de Nederlandse verhoudingen in die tijd vrij uniek is. De Schoenenwet (1923) verbiedt vrijwel geheel de import van buitenlandse schoenen om de Nederlandse markt te beschermen en met de Tabakswet (1922) wordt beoogd de sterk concurrerende huisindustrie in deze sector te verbieden. De specifieke effecten daarvan op de werkgelegenheid voor vrouwen worden hierna nog belicht.

De grootbedrijven maken tot eind jaren twintig een onverminderde groei

door. In 1929 treedt na de beurskrach in New York een diepgaande economische crisis in die in Nederland langer duurt dan elders (Keesing 1978, Schotsman 1979). Ondanks de crisis neemt in de loop van de jaren dertig de produktiviteitsstijging in de grote bedrijven steeds verder toe. De belangrijkste factor hiervoor vormt de rationalisatie van het produktieproces.

In zowel de traditionele sectoren van de industrie als in het grootbedrijf vinden in de jaren twintig en dertig rationalisaties plaats. De principes van wetenschappelijke bedrijfsvoering, zoals die in de eerste jaren van deze eeuw door de Amerikaan Taylor zijn ontwikkeld (1903, 1911), oogsten in Nederland aanvankelijk veel kritiek van de zijde van de vakbeweging, maar ook veel ondernemers staan niet direct open voor dergelijke inbreuken in hun bedrijfsvoering. De kritiek van de vakbeweging richt zich met name op de verhoging van het werktempo, de intensivering van het werk en de invoering van nieuwe loonstelsels gebaseerd op tariefbeloning (Pot 1988, Buitelaar/Vreeman 1985). De ondernemers staan aanvankelijk huiverig tegenover het uit handen geven van de planning en organisatie van de arbeid aan aparte deskundigen (Bloemen 1988).

Het taylorisme wordt in de Nederlandse industrie niet in strikte zin ingevoerd, veelal gaat het om varianten daarop (Gilberth 1914, Volmer 1933), vooral in de sfeer van beloningsstelsels en budgetteringssystemen. Toch vinden gaandeweg vrijwel overal in de industrie, in meerdere of mindere mate, ontwikkelingen plaats in de richting van normalisatie en standaardisatie van de produktie, van standaardisatie van de lonen (invoering van tariefloonsystemen op basis van tijdstudies, bijvoorbeeld het Bedaux-systeem[2]) en van nieuwe vormen van bedrijfsboekhouding. Het eerst en het meest verregaand in de grootbedrijven.

Er ontstaan normalisatiebureaus voor de normalisering en standaardisering van produkten en procédés, psychotechnische bureaus voor tijd- en bewegingsstudies en het maken van testen voor beroepskeuze en personeelskeuring, organisatie-adviesbureaus e.d. Per regio worden Economisch Technologische Instituten opgericht, het eerste in Tilburg (1930) bij de Handelshogeschool.

Voor zover de grootte van het bedrijf dit toelaat worden eigen researchafdelingen, laboratoria en ontwerpbureaus opgericht, voor de technische ontwikkeling van het produktieproces, voor nieuwe calculatie- en budgetteringssystemen, maar ook voor de werving en selectie van personeel en voor methoden ter opvoering van het arbeidstempo en het invoeren van nieuwe loonstelsels. Zo worden bij Philips en AKU wetenschappers aangetrokken om, in dienst van het bedrijf, deze vraagstukken op te lossen. In de meeste bedrijven in de traditionele sectoren laat de gemiddelde bedrijfsgrootte dit nog niet toe. Aankloppen bij de academische wereld voor het laten verrichten van onderzoek is in die tijd nog geen gebruik.

Vanuit de sociale wetenschappen zelf zijn het de psychologen die als eersten voor het bedrijfsleven toepasbare kennis en technieken ontwikkelen. Door het ontwikkelen van kennis rond de selectie en geschiktheidsbepaling van personeel maakt de psychotechniek een hoge vlucht door (het betreft

vooral de selectie op het aanpassingsvermogen van mensen aan de fabrieksdiscipline en het arbeidstempo). Hiermee komen de psychologen tegemoet aan een brandende kwestie in diverse snel groeiende bedrijven. Met die kennis worden zij dienstverlenend aan het bedrijfsleven. Ten dele geschiedt dit binnen de muren van het bedrijf, maar aanvankelijk nog op zeer beperkte schaal (slechts vier bedrijven in Nederland hebben voor de Tweede Wereldoorlog bedrijfspsychologen in dienst). De meeste bedrijven zijn nog uiterst gereserveerd over deze 'wetenschappelijke' selectiemethodes en over het rendement van een dergelijke investering. Daarom richten psychologen zelfstandige psychotechnische en beroepskeuze-adviesburo's op, waarvan bedrijven gebruik kunnen maken (Ter Meulen/Van Hoorn 1981).

Hetzelfde geldt voor het eerste organisatie-advieswerk door wetenschappers. Ook hun entree in het bedrijfsleven is in het Interbellum nog zeer beperkt. De eerste organisatie-adviseurs richten daarom eveneens eigen bureaus op. Verwetenschappelijking van bedrijfsorganisatorische vraagstukken komt voor de Tweede Wereldoorlog vooral uit de hoek van de ingenieurs en een enkele boekhoudkundige (Bloemen 1988). Hoewel de inschakeling van deze wetenschappers bij het rationalisatieproces aanvankelijk niet overal van harte gaat en zij zich veel moeite moeten getroosten om ondernemers te overtuigen van het nut van hun kennis, worden in het Interbellum in die richting niettemin belangrijke stappen gezet. Sociologische wetenschappers spelen daarin geen enkele rol, zoals we nog zullen zien (§ 3.3).

Rationalisatie en vrouwenarbeid in de bedrijfspraktijk

De nieuwe grootbedrijven die opkomen in de eerste helft van deze eeuw en die zich bij uitstek oriënteren op de internationale markten zijn Philips, Unilever, AKU, Shell en de Staatsmijnen (DSM). Door hun massaproduktie bestaan in deze bedrijven de beste voorwaarden voor mechanisering en rationalisering op grote schaal en voor de invoering van wetenschappelijke bedrijfsvoering. Het versnelde proces van rationalisatie lijkt daarom in de eerste plaats het gevolg te zijn van de internationalisering van de Nederlandse economie. Na de expansieperiode voor deze bedrijven in de jaren twintig, treedt in de jaren dertig een lange en diep ingrijpende periode van crisis in. De ondernemers leggen de oorzaak bij de hoge lonen, die de afzet op de internationale markt zouden hebben verslechterd.

Achteraf worden echter de doorgaande rationalisatie en vooral het verhoogde tempo waarmee dat in de jaren dertig gaat als belangrijke factoren voor de crisis en de duur ervan gezien. De Graaf concludeert in 1950 over de ontwikkelingen in de Nederlandse industrie in het Interbellum: 'De crisis van 1930 is geen afzetcrisis geweest. (...) het was een crisis van de arbeid, de crisis van de mechanisatie. Nimmer heeft de mechanisatie zo snel om zich heen gegrepen als in die jaren. Nimmer kwamen zoveel arbeiders buiten de fabriek te staan als in de jaren na 1930, niet omdat de vraag terugliep, maar omdat de machine de arbeidskracht verving' (De Graaf 1950/207).

Welke betekenis heeft de rationalisatie van de industrie destijds gehad voor de arbeidsparticipatie van vrouwen? De rationalisatie, vaak gepaard

gaande met nieuwe vormen van mechanisering, is in veel gevallen van betekenis geweest voor de verhoudingen in de werkgelegenheid tussen mannen en vrouwen in de diverse bedrijfstakken. Er zijn echter opvallende verschillen te constateren tussen de diverse bedrijfstakken, welke samenhangen met de aard van de rationalisatie en mechanisatie. Opmerkelijk daarbij is dat de in- en uitschakeling van vrouwen niet parallel loopt met de fasen van hoog- respectievelijk laagconjunctuur, zoals vaak wordt verondersteld (vrouwen als arbeidsreserve) (vgl. Janssens 1983).

De veranderende participatiegraad van vrouwen op bedrijfsniveau blijkt in periode van het Interbellum vrijwel altijd verband te houden met veranderingen in het arbeidsproces zelf, in technische of in arbeidsorganisatorische zin of beide tegelijk. Door de invoering van nieuwe machines en nieuwe produktieprocédés veranderen de aard van het werk en de kwalificatie-eisen. Dit brengt veranderingen teweeg in de verhouding tussen wat als mannenwerk en wat als vrouwenwerk wordt gedefinieerd.

In het Interbellum neemt over het algemeen het aandeel van jonge vrouwelijke arbeidskrachten dáár toe, waar verregaande arbeidssplitsing een omvangrijke hoeveelheid ongeschoold werk doet ontstaan. Daarentegen dáált hun aandeel als de mechanisering en rationalisering leiden tot taakintegraties of tot afname van de ongeschoolde arbeid. Dan verdwijnen de vrouwelijke arbeidskrachten dienovereenkomstig. Goede voorbeelden daarvan in het Interbellum zijn de grootbedrijven Philips en AKU en de schoenen- en sigarenindustrie. Een vergelijking van de ontwikkelingen in de twee grootbedrijven Philips en AKU in het Interbellum, laat duidelijk zien hoe veranderingen ín het arbeidsproces zelf in sterke mate bepalend zijn geweest voor de in- en uitschakeling van vrouwelijke arbeidskrachten (zie voor een uitvoeriger beschrijving daarvan appendix 3-A).

In deze twee bedrijven wordt op relatief omvangrijke schaal gebruik gemaakt van vrouwelijke arbeidskracht. Beide bedrijven vertonen als grootbedrijven diverse overeenkomsten. Zij vestigen zich allebei in regio's met een nog grotendeels agrarische en ambachtelijke economie, zonder industriële traditie of rijke historie van strijdbaarheid en vakorganisatie. Beide bedrijven maken voor hun massaproduktie gebruik van goedkope meisjes- en jonge vrouwenarbeid, Philips voor de massaproduktie van gloeilampen en later van radio's, AKU voor de massaproduktie van kunstzijdegarens.

De ruimtelijke vestiging van deze grootbedrijven (in respectievelijk Eindhoven en Arnhem/Ede) is een belangrijke factor in de ontwikkeling geweest. De veelvuldige en omvangrijke in- en uitschakeling van arbeidskrachten die in de eerste decennia van het bestaan van deze bedrijven plaatsvindt, geschiedt zonder dat er van veel effectief en georganiseerd verzet van werknemers/neemsters sprake is. Bij ontslag vallen veel ongeschoolde arbeidskrachten noodgedwongen terug op het agrarische en ambachtelijke milieu waaruit ze voort komen. De loonafhankelijkheid is in die streken nog niet zo ver voortgeschreden als in steden als Amsterdam en Rotterdam, met al meerdere generaties van industriële arbeid. Het arbeid/st/ersverzet dat incidenteel ontstaat, kan daardoor gemakkelijk door de werkgever

worden gebroken. Bovendien geldt voor Philips de aanwezigheid van veel grote katholieke gezinnen. De meisjes en jongens uit deze grote gezinnen vormen een belangrijk permanent arbeidsreservoir.

Ook de in het kader van de emancipatie van het katholieke volksdeel opgerichte eigen katholieke organisaties, vakorganisaties en jongerenverenigingen bieden aan werkgevers de mogelijkheid om werknemers tegen elkaar uit te spelen en werknemersverzet te breken, hetgeen bij Philips meerdere malen gebeurt (Teulings 1977).

Aan het eind van de jaren twintig kampen zowel Philips als AKU, als gevolg van de enorme expansie van beide bedrijven, met grote personeelstekorten. Het regionale arbeidsreservoir is wat betreft jonge meisjes uitgeput. Beide bedrijven gaan er toe over om grote gezinnen uit Drenthe te halen. Als criterium geldt dat het gezin ten minste drie dochters tussen de 14 en 20 jaar moet hebben. Bij Philips krijgt vader dan een boerderijtje op het Brabantse platteland. Tot zover enkele belangrijke overeenkomsten tussen beide bedrijven. Beide laten echter in het Interbellum een opmerkelijk verschil zien wat betreft de in- en uitschakeling van hun vrouwelijke personeel. Dit verschil houdt verband met de verschillende aard van hun produktieprocessen en de mechanisering en rationalisering die daarin plaatsvinden.

Bij Philips blijft het arbeidsreservoir van meisjes en ongehuwde vrouwen, ondanks de import van Drentse meisjes, ontoereikend voor de tweede grote expansiefase van het bedrijf als gevolg van de massaproduktie van radio's. Philips gaat daarom eind jaren twintig over op het inschakelen van duizenden volwassen mánnelijke arbeidskrachten voor de ongeschoolde massaproduktiewerkzaamheden. Het aandeel van meisjes en vrouwen daalt daardoor tussen 1927 en 1929 van 35% naar 24% op het totale personeelsbestand. Als de crisis uitbreekt (1929) heeft Philips 27.000 mensen in dienst. In drie jaar tijd wordt tweederde van het personeel ontslagen. Het zijn vooral de volwassen mannelijke arbeidskrachten die massaal op straat komen te staan. Zij verrichten hetzelfde werk als de half zo dure vrouwelijke arbeidskrachten.[3] In 1930 is het aandeel van vrouwen en meisjes in een jaar tijd alweer gestegen van 24% tot 29%. Ondanks verhalen van directeur Anton Philips (Bouman 1956), dat het bedrijf zoveel mogelijk de kostwinners spaart bij de massale ontslagen in die jaren, is uit het gestegen aandeel van het vrouwelijk personeel af te leiden dat in meerderheid het volwassen mannelijke personeel ontslag krijgt. Het produktievolume bij Philips stagneert nauwelijks en de omzet van het bedrijf verdubbelt in de jaren dertig enkele malen (De Graaf 1950).

Bij AKU gebeurt het omgekeerde. In het topjaar 1929 bestaat tweederde van het personeelsbestand uit meisjes en jonge vrouwen (5600 van de 8600 personeelsleden). Na 1929 wordt meer dan de helft van het personeel ontslagen. Tegelijk wordt echter een nieuw produktieprocédé, het 'directprocédé' ingevoerd, waardoor het garens sorteerden komt te vervallen. Er vinden diverse taakintegraties plaats. De nieuw ontstane functies gaan naar de mánnelijke arbeidskrachten in het bedrijf. De meisjes, die voorheen de garens sorteren, worden met duizenden ontslagen. In tegenstelling tot bij Philips vallen bij AKU de massale ontslagen dus onder het vrouwelijk personeel. Dit

is echter niet een direct gevolg van de crisis, maar vrijwel geheel een gevolg van de rationalisatie van het produktieproces (Van Schaik 1938, Dendermonde 1961). Bij beide bedrijven vormt de afzetcrisis geen hoofdoorzaak bij het massa-ontslag in 1929 en de daarop volgende jaren. De produktie stagneert bij Philips slechts twee jaar, daarna is er weer een permanent snelle stijging. Van daling in de produktie is geen sprake geweest, ondanks het sterk verminderd personeelsbestand. Bij AKU is in het geheel geen stagnatie van de produktie geweest.

Ook de sigaren- en schoenenindustrie laat sterke wisselingen zien in de inschakeling van vrouwelijke arbeidskracht, die samenhangen met de fases van rationalisatie in deze bedrijfstakken. Bovendien speelt hier de samenhang met de huisindustrie een belangrijke rol (zie ook appendix 3-A). Zo vindt in de schoenenindustrie in de jaren dertig een snelle toename van vrouwelijk personeel plaats (groei van grootbedrijven met massaproduktie o.a. bij Bata). Deze toename wordt zo 'onrustbarend' geacht dat in de CAO van 1938 zelfs een quoteringsregeling tot stand komt. Daarin wordt vastgelegd dat werkgevers tenminste een vastgesteld percentage van mannelijke arbeidskrachten in dienst moeten nemen. Een soort positieve-actiemaatregel dus, maar dan ter bescherming van arbeidsplaatsen van het volwassen mannelijk personeel.

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat de inschakeling van vrouwelijke arbeidskrachten in de industrie niet direct samenhangt met de economische conjunctuur. De inhoudelijke veranderingen in het arbeidsproces (verregaande arbeidssplitsing dan wel taakintegratie) zijn evenzeer belangrijke factoren die de inschakeling van (ongeschoolde) vrouwelijke arbeidskracht hebben beïnvloed. In die zin zijn bovenstaande voorbeelden in zekere zin een ontkrachting van de arbeidreservelegertheorie (zie hiervoor § 6.2). Deze voorbeelden uit het Interbellum vertonen veel overeenkomsten met de ontwikkelingen in het arbeidsproces als gevolg van automatisering en rationalisering in de huidige jaren tachtig (zie hoofdstuk 6).

De omvangrijke rationalisaties in de meeste bedrijfstakken in de jaren dertig blijken uit de stijging van de produktie in samenhang met sterk verminderde personeelsbestanden. Ondanks deze produktiviteitsstijgingen worden vrijwel overal in de jaren dertig de lonen verlaagd, zowel die van mannen als die van vrouwen. De minimumweeklonen voor vrouwen bedragen vrijwel overal 50 à 60% van die van mannen. De loonsverlagingen worden beargumenteerd met de verslechterde concurrentiepositie als gevolg van de economische crisis. Tegelijkertijd worden de opvoering van het arbeidstempo en de invoering van het tariefloon gelegitimeerd met wetenschappelijke onderbouwingen (steeds betere en systematische methoden voor temposchatting).

De voorbeelden uit de bedrijfspraktijk (appendix 3-A) laten zien dat de inschakeling van vrouwelijke arbeidskracht niet zonder problemen verloopt. De centrale problemen voor de bedrijven vormen het tekort aan 'geschikte' jeugdige fabrieksarbeidsters, het fabrieksrijp maken van de meisjes en de opvoering van hun arbeidstempo. In de jaren dertig zitten vele bedrijven in toenemende mate te springen om de goedkope jonge vrouwelijke arbeidskrachten en niet om de massaal werkloze volwassen mannelijke arbeidskrach-

ten. Het bedrijfsprobleem van het tekort aan goedkope vrouwelijke arbeidskracht wordt lokaal geuit bij de arbeidsbeurzen, de regionaal economische instituten, bij de gemeentebesturen en vooral binnen ondernemerskringen zelf (Van der Laar 1937). De ondernemers maken er echter geen landelijk politieke kwestie van. Een krachtig geluid over tekorten aan deze categorie vrouwelijke arbeidskracht kon niet worden geuit tegen de achtergrond van de honderdduizenden werkloze volwassen mannen in de crisisjaren.

Door deze massale werkloosheid onder mannen gaat de politieke koers, met de confessionelen voorop, juist in de richting van het terugdringen van vrouwenarbeid. Het is vooral een ideologische strijd, gebracht als oplossing voor de mannenwerkloosheid. De gehuwde buitenshuis werkende vrouwen worden hiervoor in het bijzonder als speerpunt genomen. Het percentage gehuwde vrouwen dat buitenshuis werkt is echter in totaal minder dan 2% van de beroepsbevolking. De fabrieksarbeid door meisjes wordt vooral in confessionele kring als een noodzakelijk kwaad beschouwd (zie de paragraaf 'De verzuiling en het denken over vrouwenarbeid'). Klachten van ondernemerszijde over tekorten aan jonge meisjes zouden daarom ook niet op maatschappelijke en politieke steun kunnen rekenen. De bedrijven zijn dus genoodzaakt zelf hun problemen in deze sfeer op te lossen, hetgeen ze ook, blijkens de voorbeelden (appendix 3-A), met alle mogelijke middelen doen.

Het (wetenschappelijk) onderzoek naar de problemen die zich in de bedrijfspraktijk voordoen in het Interbellum wordt zoveel mogelijk intern gehouden. Problemen over de tewerkstelling van vrouwelijke arbeidskrachten zijn synoniem met de problemen rondom goedkope, ongeschoolde arbeidskracht en komen dan ook onder die noemer naar voren.

Niet alleen in de industrie is in het Interbellum sprake van een uitbreiding van jonge vrouwelijke arbeidskrachten. Hetzelfde en nog in versterkte mate geldt voor de kantoor- en winkelsector. Ook hier spelen processen van rationalisatie en mechanisatie een rol. In de kantoorsector wordt vanaf 1930 in veel handelsondernemingen en banken een mechanisch boekhoudsysteem ingevoerd. Het administratieve 'deelwerk' kan daardoor ook door goedkope jonge vrouwelijke arbeidskrachten worden verricht. Het zijn de meisjes uit de lagere maatschappelijke regionen die nu werk kunnen krijgen in de nieuwe middenklassesfeer en geen dienstbode meer hoeven te worden.

Daardoor ontstaat opnieuw een dienstbodeprobleem. Rond de eeuwwisseling is hiervan ook reeds sprake, maar toen ging het om een tekort aan 'beschaafde' dienstbodes (Poelstra 1981, Henkes 1984). In de jaren twintig gaat het om een absoluut tekort (Van Steen 1980, Henkes/Oosterhof 1985).

Hoewel vanaf de eeuwwisseling de uitbreiding van het huishoudonderwijs flink ter hand was genomen, onder meer om een voldoende aanbod van beschaafde en goede dienstbodes te creëren, doorkruist de toenemende onderwijsparticipatie van meisjes eerder dit streven (Van Hulst 1970, Van der Burg 1988). De meisjes willen liever een andere baan dan een slecht betaald 'dienstje' in onderworpenheid. Het tekort wordt in de jaren twintig opgelost door duizenden dienstbodes uit vooral Zuid-Duitsland en Oostenrijk aan te trekken.[4] Deze worden in de jaren dertig weer naar huis gestuurd of gehaald

voor de toenemende werkgelegenheid in Duitsland onder de nazi's. Het vergrote aanbod van Nederlandse vrouwen voor het dienstbodewerk is mede een gevolg van de gedwongen aanmelding van vrouwen, als voorwaarde voor de steuntrekking van hun werkloze echtgenoot. Weliswaar probeert de overheid op alle mogelijke manieren vrouwenarbeid terug te dringen, maar ze voert met betrekking tot vrouwen van werklozen een tegengesteld beleid (1935 arbeidsplicht voor deze vrouwen) (Blok 1985/66). Er worden zelfs speciale afdelingen bij arbeidsbeurzen opgericht waar de vrouwen van werkloze mannen zich elke morgen voor werk moeten melden.

Ongehuwde vrouwen uit de betere kringen vinden werk in de sociale dienstverlening. Een groeiend aantal van hen wordt onderwijzeres, verpleegster, gezinsverzorgster, woningbouwopzichteres en maatschappelijk werkster. Het handjevol gehuwde vrouwen onder hen krijgt het onevenredig zwaar te verduren. In de periode tussen 1924 en 1937 komt de overheid zeven keer met arbeidsverbodsbepalingen en voorstellen daartoe om de arbeid van gehuwde vrouwen in overheidsdienst te verbieden. De politiek-maatschappelijke discussie over het weren van de gehuwde vrouw neemt, zeker gezien de omvang van het verschijnsel, buiten proportionele vormen aan. Het is het stokpaardje van de confessionelen in hún crisisbestrijdingsbeleid.

Van een bloeiende vrouwenbeweging is in het Interbellum geen sprake meer. Vanwege het ad hoc-karakter van de arbeidsverbodsmaatregelen, die veelal zonder parlementaire besluitvorming (Koninklijke Besluiten) tot stand komen, is verzet er tegen moeilijk te organiseren en bovendien is het aantal getroffen vrouwen gering, mede omdat het steeds wisselende beroepsgroepen betreft. Uiteindelijk vindt alsnog een bundeling van krachten plaats. In 1935 wordt het breed Comité tot Verdediging van de Vrijheid van Arbeid voor de Vrouw opgericht, dat vooral tegen het wetsvoorstel van Romme in 1937 zal ageren.[5] Doordat in 1939 voor het eerst de sociaal-democraten gaan meeregeren wordt het wetsvoorstel door de SDAP-minister Van der Tempel ter zijde geschoven.

DE SOCIAAL-DEMOCRATISCHE BEWEGING

Voor de sociaal-democratische vakbonden staat in het Interbellum het streven naar erkenning als onderhandelingspartij centraal.

Zowel in de snel groeiende geavanceerde industrieën als in de traditionele takken van de industrie wordt weliswaar strijd gevoerd tegen stukloon, tegen tempo-opvoering en tegen verlaging van de loontarieven, maar de resultaten van deze strijd blijven in veel gevallen gering. Er vinden ook diverse stakingen van meisjes plaats tegen tempo-opvoering en loonsverlaging (Blok 1985/47-56). Met name in de grote industrieën wordt het verzet gemakkelijk gebroken. Werkgevers in die bedrijven richten bijvoorbeeld eigen personeelsverenigingen op en spelen confessionele en socialistische vakbonden tegen elkaar uit. Daar waar ze over een ruim reservoir aan arbeidskrachten kunnen beschikken, worden stakende arbeiders en arbeidsters en vakbondsle-

den direct ontslagen en vervangen (Teulings 1977, Pot 1988).

In de jaren twintig worden nog diverse loonacties gestart, maar vrijwel altijd verloren. In de jaren dertig loopt het aantal stakingen sterk terug en dalen vrijwel overal de lonen. Soms laten ondernemers stakingen een tijdje duren om zo hun voorraden kwijt te raken (Twentse textielstaking '31/'32).

Op centraal nivo aanvaardt het NVV geleidelijk het stuk- en tariefloon, onder de voorwaarde van medezeggenschap. Dat wilde destijds zeggen officiele erkenning als onderhandelingspartner. Vanuit het organisatiemodel van een moderne vakbeweging, waarvoor het NVV kiest, houdt het medezeggenschapsmodel een sterke gedisciplineerde bond in, die over vrijgestelden beschikt om van buiten de onderneming namens de arbeiders op te treden in onderhandelingen met werkgevers. Dit medezeggenschapsmodel blijkt in de praktijk niet toegesneden op het beïnvloeden van de rationalisatieprocessen op de werkvloer.

In het Interbellum worden de tegenstellingen tussen werkgevers en werknemers steeds duidelijk zichtbaar en voelbaar. Uitzicht op verschuivingen in de machtsverhoudingen is er echter niet. Door deze ervaringen zoekt het NVV naar andere wegen. Gaandeweg in het Interbellum gaat het steeds nauwere banden aan met de SDAP. Op het eerste gezamenlijke congres van NVV en SDAP in 1918 staat in het program van eisen de socialisatie van alle bedrijven die hiervoor in aanmerking komen nog centraal. In het gemeenschappelijk rapport 'Bedrijfsorganisatie en Medezeggenschap' (1923) wordt een regeling uitgewerkt 'die de ontwikkeling der bedrijven zou bevorderen in die zin, dat zij ten spoedigste in technisch opzicht voor socialisatie vatbaar worden, terwijl deze regeling voorts bedrijfsdemocratie (van loontrekkenden) en gemeenschapsinvloed (van verbruikers en staatsorganen) in de nog niet gesocialiseerde bedrijven zou hebben te brengen.' (p. 5) Hoewel het NVV aanvankelijk aarzelend en meer afwijzend staat tegenover personeelscommissies of fabriekskernen, spreekt ze zich in dit rapport uit voor ondernemingsraden om haar aanwezigheid in het bedrijf voelbaar te maken (Harmsen/Reinalda 1975/142-143).

In 1928 krijgt de samenwerking tussen NVV en SDAP organisatorisch vorm in een 'Algemene Raad'. Het NVV streeft steeds meer naar invloed op regeringsniveau. De omstandigheden na 1930 werken een vergroting van de politieke invloed van de sociaal-democratie mede in de hand. Het zoeken naar uitwegen uit de economische crisis maakt een meer direct contact met de regering noodzakelijk. In 1935 komt een commissie van NVV en SDAP met het Plan voor de Arbeid. Hierin staan niet alleen oplossingen voor de onmiddellijke crisisproblemen, maar ook voor het voorkomen van toekomstige crises. Conjunctuurbeheersing en economische ordening door staatsinterventie staan in het rapport centraal. De strategie van de leiders van de sociaaldemocratie (NVV en SDAP) richt zich meer en meer op staatsinterventie om de economische crisis te boven te komen, na het gebleken onvermogen van de vrije markteconomie op dit punt. De hieruit voortvloeiende wens tot het dragen van regeringsverantwoordelijkheid zal pas aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog realiteit worden. In de NVV-publikatie Ordening van

theorie naar praktijk (De la Bella 1937) stelt de auteur dat, vanuit de algemeen erkende noodzaak tot ordening, op politiek nivo een tijdlang een gemeenschappelijke weg met de confessionelen gegaan zal moeten worden. Vooral tussen de moderne arbeidersbeweging en het rooms-katholieke kamp ziet De la Bella geen grote tegenstellingen waar het gaat om wat direct gedaan zou kunnen en moeten worden.

De sociaal-democratie en rationalisatievraagstukken

De koerswijziging van de sociaal-democratie in het Interbellum betekent niet dat de processen van rationalisatie van het Nederlands produktieapparaat geen belangrijk onderwerp van discussie blijven. Zo laat Schotsman (1979) in een artikel over de sociaal-democratische beweging en de grote depressie zien dat in de visie van de sociaal-democraten 'een te hoog tempo van rationalisatie' een van de belangrijkste oorzaken vormt voor de grote depressie in Nederland. In De Strijd, het toenmalige weekblad van het NVV, wordt herhaaldelijk gewezen op de eenzijdige en te snelle rationalisatie binnen het Nederlandse produktieapparaat en op de gevolgen daarvan. 'De Strijd is geen principieel tegenstander van rationalisatie, integendeel, maar wel van het afwentelen van de gevolgen hiervan op de arbeiders. (...) Volgens De Strijd heeft de te ver doorgevoerde rationalisatie echter niet alleen tot structurele werkloosheid geleid, maar deze is tevens een van de oorzaken van de conjunctuuromslag. Dit komt omdat de 'verlenging van de produktieomweg' (dat wil zeggen diepte-investeringen) geleid heeft tot overkapaciteit en overproduktie.' (Schotsman 1979/52) In het Plan van de Arbeid mondt deze visie uit in voorstellen ter 'beheersing van het tempo der rationalisatie' door het invoeren van een rationalisatieheffing, die overeenkomt met de kosten van de rationalisatie voor de overheid (hoofdzakelijk werkloosheidsuitkeringen).

Volgens Schotsman verklaart het te hoge tempo van rationalisatie voor een belangrijk deel waarom de depressie in Nederland in de jaren dertig heviger was en langer duurde dan in de meeste andere door de crisis getroffen landen (naast het meestal genoemde te lang vasthouden aan de goudstandaard).[6]

DE VERZUILING EN HET DENKEN OVER VROUWENARBEID

De verzuiling, die vanaf de eeuwwisseling politiek en maatschappelijk verregaand geïnstitutionaliseerd raakt, is een gegeven geworden dat voor de Tweede Wereldoorlog niet ter discussie wordt gesteld. De betekenis van de verzuiling voor het politiek-maatschappelijk krachtenveld in de vooroorlogse periode is ingrijpend geweest. In zijn dissertatie over modernisering in de Nederlandse samenleving omschrijft Bax verzuiling als 'een subsysteem in de samenleving dat politieke macht, sociale organisatie en individueel gedrag verbindt en dat, zowel in concurrentie als in samenwerking met andere sociale en politieke groepen, is gericht op doelstellingen die worden geïnspireerd door een gemeenschappelijke ideologie die door de leden van de zuil

wordt gedeeld voor wie de zuil de voornaamste bron van sociale identificatie is.' (Bax 1988/25)

Stuurman stelt in zijn dissertatie dat de verzuiling in de eerste plaats gekenmerkt wordt door een alomvattende politisering van het persoonlijke leven: 'Gedragsnormen, gecentreerd op gezin, seksualiteit en fatsoen, werden in de zuilen niet gezien als vrije keuze van het individu maar als natuurlijke gegevenheden, die via de verzuilde organisaties werden omgezet in concrete richtlijnen voor het doen en laten van mannen, vrouwen, jongens en meisjes. Juist de christelijk-seksistische cultuur heeft waarschijnlijk een belangrijk samenbindend effect gehad in de zuilen.' (Stuurman 1983/14)

In zijn kritiek op Lijphart (1968) laat Stuurman zien dat het bij de verzuiling in Nederland vooral draait om de opkomst van de katholieken. In die zin zou er slechts sprake zijn van één zuil. De wijze waarop de katholieken in alle lagen en instituties van de samenleving een vaste positie weten te verwerven is voor het unieke karakter van het Nederlandse maatschappelijke en politieke bestel doorslaggevend geweest. De institutionele vormgeving van de andere twee zuilen (de protestants-christelijke en de socialistische) zijn voor een deel als een gevolg van de expansiedrift van de katholieke zuil te beschouwen.

Door de emancipatie van het katholieke volksdeel verloopt de ontwikkeling van de maatschappelijke krachtsverhoudingen in Nederland zeer diffuus. De maatschappelijke tegenstellingen, tussen liberaal en conservatief, tussen arbeid en kapitaal en de strijd tussen de seksen, worden daardoor deels aan het zicht onttrokken, deels geneutraliseerd en deels gebroken. De opkomst van de katholieke zuil in Nederland is dus niet alleen een demografische factor, zoals de katholieke leiders zelf hun achterban voorhouden. De emancipatie van het katholieke volksdeel krijgt vorm in een toenemend participeren op staatsniveau. In het bijzonder vindt de emancipatie van de katholieken een grondslag in de ontwikkeling van een geheel eigen katholiek onderwijsbestel en twee eigen universiteiten (Nijmegen in 1923 en Tilburg in 1927). Vanuit de katholieke sociale leer wordt aan vraagstukken van industrialisatie en arbeid in katholieke kring op geheel eigen wijze betekenis gegeven. Het klassenvraagstuk speelt daarin géén rol. In de katholieke leer wordt veeleer van een standenmaatschappij uitgegaan en van een corporatistisch georganiseerd maatschappelijk bestel.

Zoals reeds vermeld voeren de katholieken in het Interbellum een felle strijd tegen de buitenshuisarbeid van de gehuwde vrouw. Steeds nieuwe voorstellen tot arbeidsverbodsbepalingen getuigen daarvan. In de jaren dertig, die qua cultureel klimaat een reactie zijn op het vrijere culturele klimaat van de jaren twintig, speelt de zedelijkheidskwestie, in combinatie met de werkloosheidsbestrijding, daarin een belangrijke rol. Het ageren tegen de onzedelijkheid van buitenshuisarbeid voor vrouwen wordt weer veel openlijker geuit. Dit betreft voor de katholieken niet alleen de gehuwde vrouw, maar vooral ook het fabrieksmeisje. Wat betreft de laatste uit zich dat niet in verbodsbepalingen, maar in een toenemende bemoeienis met het godsdienstig-zedelijk leven van het fabrieksmeisje binnen én buiten de fabriek.

De specifieke aandacht binnen katholieke kring voor het fabrieksmeisje neemt in de jaren dertig een aparte plaats in. Aangezien het verschijnsel van het fabrieksmeisje zich vooral in de katholieke streken van ons land zo massaal voordoet, zijn het de katholieke organisaties die er een apart sociaal vraagstuk van maken. De Katholieke Jeugdvereniging in het zuiden richt in de loop van de jaren twintig diverse afdelingen op voor katholieke werkende meisjes, zo veel mogelijk naar standen ingedeeld.[7] Het doel van de KJV wordt omschreven als: 'de meisjes, die in fabrieken en ateliers werkzaam zijn, in diep godsdienstigen zin te vormen, te beschaven en te ontwikkelen en ze op deze wijze voor te bereiden voor hare toekomstige levenstaak; vooral voor hare toekomstige levenstaak als echtgenoote en moeder van een echt christelijk arbeidersgezin'. De KJV stelt zich mede ten doel 'dat de geheele methode van arbeid zich zoo natuurlijk mogelijk tracht aan te passen aan de psyche van het fabrieksmeisje.' (De Groot 1929/126)

Hoewel de godsdienstzin en het toekomstige moederschap de hoofdmoot vormen van het werk van de KJV, trekken een aantal leiders/sters van de arbeidersmeisjesverenigingen zich ook het lot van de meisjes en hun omstandigheden aan. Bij de werkwijzen en de activiteiten wordt getracht in te spelen op de leefwereld van deze meisjes, waardoor een grondslag gelegd wordt voor een (katholieke) pedagogische praktijk en theorievorming. De katholieke zuil is daarmee voor de Tweede Wereldoorlog de enige die zich zo specifiek met het fabrieksmeisje bezighoudt en daarover ook gegevens gaat verzamelen (zie § 3.2).

Tot de jaren dertig zijn confessionele vrouwen zelf nog niet met emancipatie bezig. Daarin komt in de jaren dertig verandering. Er worden dan diverse confessionele vrouwenverenigingen opgericht (Posthumus-Van der Goot 1977/228 ev). Vanuit die hoek verschijnt vervolgens een toenemend aantal beschouwingen over de buitenshuisarbeid van de vrouw. Arbeid van de gehuwde vrouw wordt over het algemeen als verwerpelijk beschouwd. Verplicht ontslag bij huwelijk is juist, want het voorkomt dat een echtpaar zich instelt op een dubbel inkomen. De ongehuwde vrouw moet wel het recht hebben om in haar onderhoud te voorzien. Ze moet kunnen kiezen voor dat werk dat met haar individuele aanleg en gaven strookt.

3.2 Vrouwenarbeidonderzoek in het Interbellum

Over vrouwenarbeidonderzoek in het Interbellum kunnen we betrekkelijk kort zijn. Ondanks de verbodsbepalingen en de politiek-maatschappelijke discussie daarover is het onderzoek naar vrouwenarbeid in deze periode nihil. Noch door het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, noch door andere instellingen wordt studie verricht naar arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden van vrouwen. Het enige grotere onderzoek uit deze periode vindt plaats door Posthumus-Van der Goot (1937 en 1938). Zij is in 1930 in Rotterdam gepromoveerd, als eerste Nederlandse vrouw in de handelswetenschap. In 1935 richtte zij samen met Rosa Manus en Johanna Naber het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging op. Ze is redactrice van De Groene Amsterdammer geweest en redigeerde het standaardwerk 'Van Moeder op Dochter' (1948).

ONDERZOEK NAAR DE ARBEID BUITENSHUIS VAN DE GEHUWDE VROUW

De aanleiding voor het statistisch en empirisch onderzoek van Posthumus-Van der Goot is het wetsontwerp van minister Romme (1937), waarin wordt voorgesteld álle arbeid van gehuwde vrouwen in Nederland te verbieden. Het wordt door hem beargumenteerd met het 'natuurlijk bestel' waarin gehuwde vrouwen geen taak in de betaalde arbeid buitenshuis hebben (Schoot Uiterkamp 1978).

Posthumus-Van der Goot maakt eerst uitgebreide bewerkingen van de volkstellingsgegevens van 1920 en 1930 en toont aan dat het aantal buitenshuis werkende gehuwde vrouwen in Nederland minimaal is: op elke 100 buitenshuis werkenden zijn slechts 2 gehuwde vrouwen. Bovendien neemt dit percentage tussen 1920 en 1930 niet toe, hetgeen in de maatschappelijke discussie verondersteld wordt het geval te zijn. Posthumus-Van der Goot constateert dat er een merkwaardige stabiliteit is in de omvang van vrouwenarbeid sinds de eeuwwisseling. Zowel het aandeel van vrouwen in de totale beroepsbevolking blijft gelijk (ongeveer 25% vrouwen tegenover 75% mannen), alsmede het percentage beroep-uitoefenende vrouwen dat gehuwd is. Het laatste vertoont eerder nog een lichte daling (n 1899 is van de vrouwelijke beroepsbevolking 8,9% gehuwd, in 1930 8,4%), en dit terwijl het aantal gehuwde vrouwen in de bevolking relatief niet onbelangrijk is gegroeid (meer en jonger trouwen). Ook wijst zij op het merkwaardige verschijnsel (zeker in het licht van het voorontwerp van wet van de katholieke minister Romme), dat relatief meer rooms-katholieke vrouwen beroepsarbeid verrichten dan vrouwen van andere of zonder geloofsovertuiging. Daarnaast laat ze zien dat de arbeidssegregatie tussen mannen en vrouwen in de meeste sectoren vrijwel absoluut is. Uitsluiting van gehuwde vrouwen zal dus geen werkgelegenheid voor mannen opleveren. Er zullen geen mannelijke arbeidskrachten beschik-

baar zijn voor dat 'vrouwenwerk' (Posthumus-Van der Goot 1937).

In haar inleiding van het verslag van het 'Onderzoek naar den arbeid der gehuwde vrouw in Nederland' (1938) vermeldt Posthumus-Van der Goot dat concrete gegevens omtrent oorzaken, omvang en gevolgen van de arbeid der gehuwde vrouw in Nederland zeer schaars blijken te zijn. 'Het heeft niet ontbroken aan afwijzende officiële en andere uitspraken, maar deze berusten zelden of nooit op een onderzoek in de werkelijkheid of op de ingewonnen meeningen van deskundigen. En zelfs bij het eenige, zeer grondige en uitmuntend uitgewerkte onderzoek naar de fabrieksarbeid der gehuwde vrouw van 1911 is als vanzelfsprekend aangenomen, dat het feit van den arbeid der gehuwde vrouw een ongewenscht verschijnsel is.' (p. 2). Daarom acht zij het noodzakelijk dat er, 'althans op bescheiden schaal', nieuw materiaal bijeengebracht moet worden. Daartoe verricht ze een onderzoek onder vijfhonderd gezinnen in Enschede. Deze plaats wordt gekozen omdat op grond van het onderzoek van de Directie van de Arbeid uit 1911 verwacht mag worden dat hier goed vergelijkbare gezinnen aan te treffen zijn met wel en geen buitenshuis werkende gehuwde vrouwen. Bovendien zijn al enige gegevens over de arbeid van gehuwde vrouwen uit deze plaats bekend door het onderzoek van Van Heek (1937). Voornaamste doel van het onderzoek is vergelijkingsmateriaal te krijgen over de toestand in gezinnen waar de vrouw wèl en in gezinnen waar zij géén beroepsarbeid verricht. Bovendien wordt vergelijkbaarheid met het Arbeidsinspectieonderzoek van 1911 nagestreefd. Er worden gegevens verzameld over feitelijke verschillen tussen beide groepen (leeftijd vrouw, aantal kinderen), over de arbeid van de vrouw en over de gezinstoestand in beide groepen. Posthumus-Van der Goot komt tot dezelfde resultaten en conclusies als het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, dat ruim dertig jaar daarvoor als eerste naar de redenen van vrouwen voor fabrieksarbeid heeft gevraagd.

Ook uit het Enschedese onderzoek blijkt dat de gehuwde vrouwen fabrieksarbeid verrichten vanwege de ontoereikendheid van het inkomen van de man in verhouding tot de gezinslasten. De redenen die vrouwen geven voor hun beroepsarbeid vertonen ook sterke overeenkomst met die welke uit het onderzoek van de Arbeidsinspectie in 1911 kwamen. Met een 'ruime selectie' van antwoorden zoals door vrouwen zelf verwoord, wil Posthumus-Van der Goot 'een beeld geven van de levende werkelijkheid van datgene dat maar al te gemakkelijk in de discussies tot een star en abstract begrip "arbeid van gehuwde vrouwen" wordt gemaakt'. (p. 29) Voorts ondergraaft zij met haar onderzoek de veel gebruikte veronderstelling dat buitenshuis werkende vrouwen hun gezin verwaarlozen. De gezinstoestand van de gehuwde fabrieksarbeidsters in haar onderzoek blijkt zelfs béter te zijn dan in de groep van niet buitenshuis werkende vrouwen (huiselijk werk, warme maaltijden, kleren maken en verstellen). Ze concludeert dan ook: 'Hebben deze feiten de noodzaak van een arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen - een novum in de geschiedenis van beschaafde èn van onbeschaafde staten - voor Nederland al zeer onaannemelijk gemaakt, ook een onderzoek naar het gevaar van gezinsverwaarloozing toont aan, dat de gezinnen waarvan de vrouw een beroep

uitoefent, in het algemeen een betere waarborg bieden voor een maatschappelijk gewenschte verzorging, dan overeenkomstige gezinnen, waarvan de vrouw niet werkt.' (p. 39)

Uit de zeer grote schommelingen die zij aantreft in het verloop van het verdienvermogen van een gezin (= aantal leden van het gezin dat een inkomen inbrengt) en de gezinsdruk (= aantal consumenten per gezin), in combinatie met de invloed van de werkloosheid in heden, verleden en toekomst, concludeert zij dat 'het vooral in de jonge vaak (nog) kinderlooze gezinnen zal zijn, dat de vrouw haar beroep blijft uitoefenen of weer opneemt.' (p.39) 'De slotsom, die uit het Enschedese onderzoek en uit de ontleding van het statistische materiaal te trekken is, is dat de arbeid der gehuwde vrouw in Nederland, noch in zijn omvang, noch in zijn gevolgen een maatschappelijk probleem is, maar wel zijn dat de economische factoren, die maken, dat bij een groep van 500 gezinnen, geenszins gekozen onder de armlastige, blijkt dat slechts in 217 gevallen (43,5%) het gezin op een bevredigenden grondslag berustte, aangezien 156 mannen werkloos, 6 gedeeltelijk werkloos en 23 invalide waren, 55 geen verzekerd bestaan vonden in hun zelfstandig beroep, terwijl nog (op zijn minst) 43 een jarenlange periode van werkloosheid achter den rug hadden.' (p. 41)

In hoeverre het onderzoek een rol heeft gespeeld in de discussie over het wetsvoorstel van Romme (1937) valt moeilijk na te gaan. Als over het wetsontwerp advies wordt gevraagd aan de Hooge Raad van Arbeid pleit het lid Marie Heinen[8] sterk tegen het wetsvoorstel. De Hooge Raad van Arbeid adviseert met grote meerderheid dat de overheid eerst zelf een onderzoek moet instellen 'naar den omvang van het verschijnsel in de verschillende bedrijven en de motieven op grond waarvan deze gehuwde vrouwen werkzaam zijn'. Zo'n onderzoek heeft nooit plaatsgevonden. Posthumus-Van der Goot verricht haar onderzoek niet in opdracht van de Hooge Raad van Arbeid.
In 1939 komt er voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis een kabinet met de sociaal-democraten. De SDAP-er Van den Tempel wordt minister van sociale zaken en trekt het wetsvoorstel van Romme al spoedig in.

Naar aanleiding van de diverse arbeidsverbodsbepalingen verschijnen er in het hele Interbellum slechts enkele wetenschappelijke publikaties hierover of naar aanleiding hiervan.

In 1933 publiceert Anna Polak in De Economist een overzicht van 'Vrouwenarbeid in crisistijd' van het Internationaal Arbeidsbureau in Génève. Ze vergelijkt daarin de werkloosheidssituatie van mannen en vrouwen in een groot aantal landen. Ze komt tot de conclusie dat ten eerste de werkloosheid niet aan vrouwenarbeid te wijten valt en ten tweede dat een verbod van vrouwenarbeid economisch en zedelijk nadeel in plaats van voordeel voor de mensheid zou opleveren (Polak 1933/865).

Naar aanleiding van het wetsontwerp van Romme, verschijnen er in Economisch Statistische Berichten twee korte artikelen van juristen (Van Tellegen 1938 en Baert 1938). In beide wordt het wetsontwerp scherp bekritiseerd. Van Tellegen constateert het grote gebrek aan gegevens over de aard

van de arbeid van gehuwde vrouwen, de verhoudingen waaronder deze wordt verricht, de gevolgen voor de gezinnen, de gezondheidstoestand, e.d. Ze merkt op dat bij de Arbeidswet van 1911 Minister Talma tenminste nog de beschikking had over het door de Arbeidsinspectie gehouden onderzoek naar de fabrieksarbeid van gehuwde vrouwen (1911) en hij vond daarin toen géén aanleiding om dit te verbieden. Ruim vijfentwintig jaar later vindt Minister Romme daartoe wel aanleiding, zónder enig onderzoek. Van Tellegen stelt dat voor zover er gegevens zijn over de omvang van de arbeid van gehuwde vrouwen (volkstellingen en de Arbeidsinspectie) deze laten zien hoe uiterst gering het verschijnsel is en bovendien alleen nog voortdurend een achteruitgang te zien geeft, zowel in de afgelopen decennia als in de afgelopen jaren. Ook dit kan dus volgens haar geen aanleiding vormen voor de voorgestelde wet. Door de 'ethische' argumentatie bij het wetsontwerp krijgt, volgens de auteur de sociaal-economische kant geen aandacht en bovendien houdt het ontwerp in feite helemaal geen árbeidsrecht in: 'Er is hier geen regeling van den arbeid, noch een bescherming van de arbeidster tegen den werkgever, maar er is een bescherming van het gezin tegen de werkende gehuwde vrouw. 'Het gezin is een zoo waardevol element in de maatschappij', zo zegt de Minister, 'dat waar mogelijk in het algemeen belang tegen ongezonde gezinsverhoudingen moet worden opgetreden'. Niet op het gebied van den arbeid, maar op het gebied van de gezinsverhoudingen wil de minister regelend optreden, op het gebied van huwelijks- en familierecht. Daarbij moet de werkgever hem echter behulpzaam zijn. Niet aan de gehuwde vrouw wordt nl. verboden te arbeiden, maar aan den werkgever wordt verboden een gehuwde of in concubinaat levende vrouw in dienst te nemen.' (p. 174)

Volgens haar wil Romme eigenlijk helemaal niet alle arbeid van gehuwde vrouwen onmogelijk maken, gezien de diverse uitzonderingen die worden toegelaten, vanuit zowel bedrijfsbelangen (b.v. seizoendrukte) als gezinsbelangen, nl. indien de vrouw kostwinster is of indien het gezin zonder de inkomsten van de vrouw niet zou beschikken over een zeker bestaansminimum. Uitzonderingen in het belang van de vrouw zelf zijn echter niet mogelijk.

In het artikel van Baert wordt op verrassende wijze het 'natuurlijk bestel'-argument van Romme ter discussie gesteld. Volgens de auteur hebben vrouwen altijd in grote getale een rol gehad in het verwerven van een gezinsinkomen (verwervingshuishouding), naast haar rol in de bestedingshuishouding. In 1938 zijn er in Nederland ongeveer 400.000 huishoudens (van de in totaal 1,5 miljoen huishoudens) waar de vrouw als vanouds in het bedrijf meewerkt ter vergroting van het inkomen. Op grond hiervan stelt Baert: 'Indien nu de voortschrijdende techniek de man uit huis haalt en de vrouw terugdringt tot de bestedingshuishouding kan men dat toch moeilijk een 'natuurlijk bestel' noemen zonder de historische taak van het gezin te miskennen. Meer natuurlijk is het als de vrouw meestrijdt om het gezin maatschappelijk te doen slagen door de middelen ruimer te doen vloeien. De naar schatting 12.000 vrouwen (gehuwden, jdb), die in loondienst zijn, kan men ook zien als een groep, die zoveel doenlijk het oorspronkelijke bestel

tracht te handhaven te midden van de gewijzigde economische omstandigheden.' (p. 176)

Hoewel onderzoek naar vrouwenarbeid dus nagenoeg ontbreekt in de jaren twintig en dertig, blijft het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen vooral de confessionele gemoederen sterk bezighouden. In de jaren dertig hebben ze het economisch tij mee. Door de grote werkloosheid wordt het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen door hen tot speerpunt van de discussie gemaakt, ondanks de feitelijk zeer geringe omvang van het verschijnsel. Zo wordt bijvoorbeeld in 1937 op aandringen van de confessionelen de 'Wet inzake de verdeeling van den beschikbaren arbeid 1937' van kracht (28 mei 1937, S.802). Deze wet biedt de regering de mogelijkheid 'een ongewenschte verdringing van mannelijke arbeidskrachten door vrouwelijke tegen te gaan en een juiste verhouding der verschillende categorieën arbeidskrachten te bevorderen.' Voor Romme, die daarna aantreedt is echter alleen een economische ordening op dit gebied onvoldoende en hij komt met zijn nieuwe wet.

GEGEVENSVERZAMELING OVER FABRIEKSMEISJES

Opvallend is in katholieke kring de sterk groeiende aandacht voor 'het fabrieksmeisje' (Drenth 1985). In 1927 verschijnt het nieuwe katholiek tijdschrift Dux, 'voor priesters die zich met de vorming der r.k. rijpende jeugd bezighouden', zo luidt de ondertitel. In dit blad wordt aan het organiseren van diverse activiteiten voor fabrieksmeisjes aandacht besteed, bijvoorbeeld: 'De organisatie van het R.K. Fabrieksmeisje breidt zich gestadig uit. In de Bisdommen Breda en 's Hertogenbosch heeft zij vasten voet gekregen, doch ook in het Aartsbisdom wordt de zaak aangepakt. Reeds in drie industriestreken - Arnhem, Twente en het Gooi - is men er mede begonnen. Tegelijkertijd wint zij in innerlijke beteekenis. Daarvan legde o.a. getuigenis af de waardige bedevaart, die door 1800 fabrieks-meisjes op den tweeden Pinksterdag werd gehouden naar de Zoete Lieve Vrouw van den Bosch. Welk een actieve zelfwerkzaamheid er heerscht onder de meisjes-leden blijkt o.a. ook uit het feit dat door de meisjes op den eersten Zondag van Mei circa 50.000 propaganda-nummers van 'de Roepstem' werden verkocht en zij daarnaast voortdurend zelf mobiel zijn, om het aantal afdeelingen en leden uit te breiden. Opnieuw geven onze Roomsche fabrieksmeisjes weer het voorbeeld, hoe ons R.K. Jeugdwerk tot een frissche R.K. Jeugdbeweging moet uitgroeien.' (Dux 1929/38)

In 1929 komt Dux met een speciaal themanummer over fabrieksmeisjes, waarin uitgebreid de gevaren worden behandeld waaraan deze meisjes blootstaan en verondersteld worden bloot te staan. Het blijkt te gaan om belemmeringen in de ontwikkeling van het meisje, de seksuele crisis die het meisje ondergaat (gedoeld wordt op de 'onzedelijke' omgeving in de fabriek), de 'godsdienstonverschilligheid' en de belangstelling voor de 'utopieën van het socialisme'.

In 1930 worden in Dux de resultaten gegeven van een enquête over fabrieksmeisjes getiteld 'Om de ziel van het arbeidend meisje' en gehouden onder jeugdleiders/sters van de Katholieke Jeugdvereeniging, afdeling arbeidende meisjes.[9] Het onderzoek moest inzicht verschaffen in 'de toestanden onder de meisjes'. Fabrieksmeisjes zelf komen niet aan het woord. Het zijn de jeugdleiders die de vragenlijsten beantwoorden over respectievelijk 'de toestand op godsdienstig gebied, huishoudelijke vorming, maatschappelijke vorming, het werkmilieu en de toestanden in en buiten de fabriek op zedelijk gebied'. Het enquête-verslag is een boeiend tijdsdocument. Hoewel een enkele jeugdleider/ster oog heeft voor de inspannendheid van het werk van de fabrieksmeisjes en voor de opvoering van het arbeidstempo (over werktijden en lonen zijn ze zeer te spreken) richten de grote bezorgdheid en de aanbevelingen zich op de andere genoemde onderwerpen van de vragenlijsten: weinig geloofskennis, geen liefde en eerbied voor priesters, geen of te weinig rooms-katholiek huishoudonderwijs, geen lidmaatschap van vakverenigingen (waarna de aanbeveling volgt tot 'aansluiting bij de vakvereeniging overeenkomstig het verlangen van Paus en Bisschoppen'), de zindelijkheid en zedelijkheid, de schaftlokalen, de slechte invloed van gehuwde vrouwen in de fabriek, de kermis, de bioscoop, het drankmisbruik, de kleding etc.

Het rapport 'Fabrieksarbeid van vrouwen en meisjes', dat in 1930 door de R.K. Sociale Studie-Club wordt gepubliceerd, steunt voornamelijk op de resultaten van genoemde enquête (Knuvelder e.a. 1930). Het rapport bevat een praeadvies van Knuvelder en kanttekeningen van Van Schaik en Bots. Van Schaik (later in dienst van AKU) stelt dat de Dux-enquête wel een zeer somber beeld schetst en vraagt zich af of deze enquête in Twente of Gelderland een 'even zwart beeld' opgeleverd zou hebben. 'In Twente gaat als regel het 'nette' meisje naar de fabriek, terwijl juist degenen die het niet zo nauw nemen, dienstbode worden. En wat zou blijken als een degelijke enquête eens kon gehouden worden onder de dienstboden?' Hij concludeert dan ook dat 'het volstrekt niet bewezen is, dat fabrieksarbeid uit zijn aard aan het fysisch of psychisch leven van de ongehuwde vrouw schade doet. Ook niet dat de fabriek uit zijn aard een naaste gelegenheid tot zonde zou zijn. Dat dus een katholiek als beginsel zou moeten houden 'het meisje uit de fabriek', erkent Van Schaik niet (Knuvelder e.a. 1930/32). Noodzakelijk in de bedrijven acht hij daarom 'zorg voor de aard van het werk', 'zorg voor de schaftlokalen en privaten', 'geen gemengde arbeid van man en vrouw' en 'geen gehuwde vrouwen in de fabriek (voor wie bovendien de fabrieksarbeid uiteraard slecht, want gezinsbedervend, is).' (p. 33) Bots is het daarentegen niet eens met de conclusies van Van Schaik. Hij brengt zijn commentaar op het rapport 'in één groote thesis en wel Major: De sfeer, waarin de vrouwelike aard het best ontplooit, is de huiskamer. Minor: De fabrieksarbeid, ofschoon in zich geen kwaad te noemen, moet aan de jonge vrouw veel onthouden, wat zij in den huiseliken kring vindt en bevordelik is voor hare geaardheid. Conclusie: Als ideaal moeten wij dus handhaven - geen vrouw in de fabriek' (Knuvelder e.a. 1930/38). De aandacht voor het fabrieksmeisje zal zich na de Tweede Wereldoorlog, niet alleen in katholieke kring, in versterk-

te mate voortzetten.

Eerste dissertatie over vrouwenarbeid

Van belang is te vermelden dat op de valreep van de Tweede Wereldoorlog de eerste dissertatie over vrouwenarbeid verschijnt. Het is een historische studie van Schilstra over vrouwenarbeid in landbouw en industrie in de tweede helft van de negentiende eeuw (Schilstra 1940). In hoofdstuk twee is daarnaar reeds diverse malen als bron verwezen.

3.3 Sociologie zonder arbeid

In het vorige hoofdstuk kwam het vrouwenarbeidonderzoek in de eerste twee decennia van deze eeuw naar voren als een vrij geïsoleerde bezigheid van enkele, meest niet academisch geschoolde vrouwen. In het Interbellum ontbreekt dit soort onderzoek nagenoeg geheel, zoals hiervoor is belicht.

De sociologie krijgt in deze periode vastere voet in de academische wereld door de wijziging van het academisch statuut in 1921 en begint getalsmatig te groeien. Sociologie krijgt de status van een verplicht onderdeel van de opleiding in de geografie. Door deze academische inbedding draagt de sociologie in deze periode een sterk sociografisch karakter. Hieronder wordt nagegaan in hoeverre de opkomende sociologie zich in het Interbellum bezighoudt met de arbeid- c.q. vrouwenarbeidvraagstukken.

Er bestaat in de betreffende periode nog geen sociale faculteit en geen afgebakend sociologisch studieprogramma. Hilda Verwey-Jonker, die in die tijd gaat studeren, schrijft daar over: 'Men ging ook geen sociologie studeren, maar bijvoorbeeld aardrijkskunde. En dan werd men tijdens die studie attent gemaakt op de sociale processen, die achter de geografische feiten stonden. Of men begon, zoals ik zelf, in de juridische faculteit en ontdekte dan, dat het rechtsstelsel een produkt was van een samenleving, waarvan we eigenlijk geen systematische studie hadden gemaakt. Met economiestudenten en ook met anderen, zoals mathematici, ging het evenzo: bij velen kwamen vragen op, zoals: hoe leven andere groepen in deze maatschappij? Welke processen beheersen de samenleving? Hoe is de samenhang tussen economie en recht? Waar komt de economische conjunctuur vandaan? Steinmetz en Bonger hebben uiteraard op dit soort vragen geen pasklaar antwoord gegeven. Maar zij hielpen ons ontdekken, dat er een wetenschap aan het groeien was, die op sommige van die vragen op den duur antwoord zou kunnen geven. En met elkaar zijn we toen in Nederland begonnen om die wetenschap op de kaart te zetten.' (Verwey-Jonker 1978/138-139)

Het ontstaan van nieuwe wetenschappelijke disciplines is historisch bezien veelal een geleidelijk proces van verzelfstandiging vanuit al bestaande wetenschappen. Dit geldt ook voor de Nederlandse sociologie. Bij een terugblik op het ontstaan van de Nederlandse sociologie is het opvallend dat er tussen degenen die over het algemeen als voorlopers van de sociologie worden beschouwd, De Bosch Kemper, Quack en Treub, en de latere grondleggers, Steinmetz en Bonger, geen continuïteit bestaat, noch in wetenschappelijke thema's, noch in invalshoeken.

Bonger en Steinmetz worden beschouwd als de grondleggers van de Nederlandse sociologie. Beide zijn van oorsprong jurist. Bonger ontwikkelt zich vooral tot criminoloog en Steinmetz tot etnoloog, maar ze verrichten veel sociologisch onderzoek. Bonger bezet (vanaf 1922) officieel de eerste leerstoel in de sociologie (en criminologie), in Amsterdam, maar feitelijk functioneert Steinmetz al vanaf 1907 als zodanig met zijn Amsterdamse leerstoel in de etnologie en sociale geografie (van 1907-1933). Hij heeft nooit een officiële leerstoel in de sociologie bekleed.

DE SOCIOGRAFIE

De omstandigheid dat de sociologie wordt ondergebracht bij de sociale geografie is volgens sommigen van ingrijpende betekenis geworden voor de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie. Van Doorn spreekt over een geïsoleerd 'sociografisch intermezzo' dat de opkomst van de echte sociologie in Nederland vertraagd zou hebben: 'Zo lijkt de Nederlandse sociologie, door juristen van origine voor het eerst opgemerkt en thans definitief in studie genomen, langs de omweg van de etnologie en criminologie tot volwassenheid te geraken. De relaties met de rechtswetenschap en de economie beginnen echter - behalve langs de band met de criminologie - verloren te gaan. Het ontbreekt de sociologie daarmee nog steeds aan een academisch tehuis. Vóór 1920 was niet te voorspellen, dat de sociale geografie dat onderkomen zou gaan bieden en de verdere ontwikkeling van de sociologie zou gaan bepalen. Toch zou de opneming van de sociologie in het kader van de sociaal-geografische opleiding, die in 1921 tot stand kwam, ertoe leiden dat de laatste banden met de economie en rechtswetenschap werden doorgesneden: de oudere, reeds vervreemde familierelaties werden uit huis gezet, de sociale geografie ging in het Interbellum als enige huisbaas optreden.' (Van Doorn 1964/35)

Anderen daarentegen spreken juist van een 'pluralistisch' karakter van de Nederlandse sociologie (Ellemers 1978/39-40) of vinden de visie van Van Doorn sterk vanuit de Amsterdamse sociologie van na de Tweede Wereldoorlog bezien (Gastelaars 1985). Jonker stelt in zijn dissertatie dat de sociologie in het Interbellum meer was dan sociografie en sociografie weer meer was dan feiten verzamelen. Bovendien valt de geïsoleerdheid van de Nederlandse ontwikkeling wel mee volgens Jonker. Die verschilt niet zo sterk met van die in het buitenland, zoals vaak wordt verondersteld (1988/91-92).

In de bundel 'Toen en Thans' (1978) waarin door diverse auteurs wordt teruggeblikt op het de sociologiebeoefening in Nederland voor de Tweede Wereldoorlog, beschouwen Van Heerikhuizen en Köbben de volgende verschijnselen als typerend voor de toenmalige sociologiebeoefening: een eenzijdige accentuering van het empirisch onderzoek; een sterk engagement waarbij echter het maatschappelijke engagement van de wetenschappers meestal geen verband hield met hun empirische onderzoekspraktijk; persoonlijk charisma, vooral van Steinmetz; geringe professionalisering; het vrijwel ontbreken van teamwerk en geringe toepassing der sociale wetenschappen (beide veranderen door Ter Veen, leerling en opvolger van Steinmetz); een sterke nadruk op de waarde van de selectie in het maatschappelijk leven; een grote wetenschappelijke en persoonlijke tolerantie en tenslotte een optimistisch toekomstperspectief, zowel wat maatschappij als wetenschap betreft, ondanks de maatschappelijke ellende van de jaren dertig, de werkloosheid, het opkomend nationaal-socialisme en de oorlogsdreiging. Men heeft er wel oog voor, laat zich er ook in meer of minder scherpe bewoordingen over uit, maar het wordt weinig betrokken in de sociaal-wetenschappelijke onderzoekspraktijk (Van Heerikhuizen/Köbben 1978/17 ev).

Bonger en vooral Steinmetz hebben een krachtige impuls gegeven aan de ontwikkeling van empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Bongers sociologische studies betreffen de problematiek van de oorlog, het socialisme en de moderne democratie. In zijn criminologische studies breekt hij met de destijds gangbare sociaal-darwinistische (biologische) redeneringen (die juist het werk van Steinmetz kenmerken) en brengt de sociaal-economische achtergronden van als crimineel geldende gedragingen onder de aandacht. Daarin zijn ook zijn marxistische denkbeelden verwerkt. Binnen de ontwikkeling van de sociologie bleven zij destijds onopgemerkt.[10]

Bonger heeft zich ook met het vrouwenvraagstuk bezig gehouden (Van Heerikhuizen 1981). Zijn opvattingen over vrouwen, seksualiteit en opvoeding zijn rationeel-modern te noemen (Jonker 1988/87). Gelijkberechtiging is voor Bonger een vanzelfsprekende zaak, de vraag is alleen of vrouwenemancipatie een onderdeel is van de socialistische bevrijding of toch aparte aandacht verdient. Het voordeel van vrouwenarbeid vindt hij de eigen bron van inkomsten voor de vrouw, waardoor man en vrouw economisch gelijkwaardig zullen zijn, hetgeen een gunstige invloed zal hebben op de machtsbalans tussen beide. Ook het ontbreken van privé-bezit, zoals in de arbeidersklasse, acht hij vanuit de socialistische visie van gunstige invloed op de verhoudingen tussen de seksen. Wat betreft de opvoeding pleit Bonger voor beroepsopvoeders, met een gedegen pedagogische en psychologische scholing. Zij zouden een meer verantwoorde opvoeding kunnen geven dan gewone moeders, wier eeuwenlang inferieure positie een schadelijke invloed op hun karakter heeft gehad. Hij pleit voor geboortebeperking en protesteert tegen de maatschappelijke verontwaardiging over homoseksualiteit. De vrije opvattingen van Bonger over seksualiteit, homoseksualiteit en opvoeding en rationele denkbeelden over prostitutie en geboortebeperking, zijn reeds in artikelen van hem rond de eeuwwisseling en in zijn proefschrift uit 1905 te vinden. Als Bonger daarop in de jaren dertig, een bloeiperiode van 'fatsoensrakkerij' in Nederland, voortbouwt, stuit dat op aanzienlijk meer weerstand dan rond 1900 (Van Heerikhuizen 1981).

Ook in de jaren vijftig worden de opvattingen van Bonger over de vrouw als opvoedster en zijn pleidooi voor beroepsopvoeders nog als een 'bias' getypeerd. Zo stelt Van Bemmelen in een biografisch artikel over Bonger: 'Hieruit blijkt wel duidelijk welk een 'bias' er bij Bonger tegen de moeder en de vrouw als opvoedster moet hebben bestaan.' Volgens hem is er bij Bonger sprake van protest tegen de moeder en tegen de vrouw in het algemeen, hetgeen hij toeschrijft aan de slechte verhouding die Bonger met zijn eigen moeder gehad zou hebben (Van Bemmelen 1958/20-21).

Steinmetz' opvattingen over het vrouwenvraagstuk, die hij rond de eeuwwisseling op schrift stelde, zijn in het vorige hoofdstuk reeds uitvoerig aan de orde geweest. Ze staan inhoudelijk welhaast lijnrecht tegenover die van Bonger. Steinmetz heeft zich echter sinds zijn hoogleraarschap niet meer over het onderwerp uitgelaten. Ook zijn voorstel dat de sociologie een bijdrage zou moeten gaan leveren aan kennis over de vrouw is in zijn eigen onderzoekspraktijk en dat van zijn leerlingen niet verwerkelijkt. Het para-

digma over het gezin en de sekseverhoudingen dat hij introduceerde heeft dit wellicht juist bewerkstelligd. Zo stelt bijvoorbeeld Hofstee in zijn oratie in 1938 over Steinmetz: 'De wil, de mens te zien, zoals hij werkelijk is, bracht hem in strijd met verschillende geestelijke stromingen, die hun uitgangspunt vonden in theorieën, die naar zijn mening los stonden van de realiteit. Zo heeft hij zich heftig gekant tegen het radicale feminisme, dat de reële verschillen tussen man en vrouw negeerde en ontkende. Fel heeft hij extremistische Marxisten als Mevr. Roland Holst, welke het gehele sociale leven in een formule meenden te kunnen samenpersen, bestreden.' (Hofstee 1938/3)

Als socioloog staat Steinmetz een positivistische wetenschapsbeoefening voor: nauwkeurig en systematisch onderzoek van sociale feiten. Het gaat hem in de sociografie om harde geografische, sociaal-economische en demografische gegevens, maar ook het 'volkskarakter' en de cultuur moesten zoveel mogelijk met behulp van concrete gegevens worden beschreven. Steinmetz heeft een combinatie voor ogen van een generaliserende theoretische sociologie en een sociografie die voor de concrete empirische verbijzonderingen van maatschappijen en volken moest zorgdragen (Gastelaars 1985/68).

Hij is de leermeester geweest van veel sociografen die na de tweede wereld oorlog als hoogleraar in de sociologie de discipline aan de Nederlandse universiteiten hebben vorm gegeven: onder andere Kruijt, Den Hollander, Hofstee, Van Heek en Oldendorff. Door de omvangrijke onderzoeksactiviteiten van Steinmetz, Ter Veen en hun leerlingen wordt gesproken van de Amsterdamse School.

In de hele sociografische onderzoekstraditie in het Interbellum komen arbeidsvraagstukken als zodanig niet voor. Wel worden gegevens verzameld over sectoren of beroepsgroepen, maar meestal gevat in een demografisch en sociografisch kader. Voorbeelden hiervan zijn studies over de Amsterdamse diamantbewerkers (Heertje 1936), over Chinese immigranten (Van Heek 1936) en Amsterdamse venters (Huberts 1940), de studie van Blonk over Enschede (1929), van Brand over Eindhoven (1937), van Hofstee over het Oldambt (1937) en van Van Eck over Ede (1938). Een probleemstelling ontbreekt systematisch in deze studies. De soms boeiende beschrijvingen van een veelheid van verschijnselen vertonen geen andere samenhang dan dat deze op één plaats worden aangetroffen. De gedachte van Steinmetz is dat, vanuit een groot aantal sociografieën, inductief een beeld van het Nederlandse volk als geheel te voorschijn zou kunnen komen. Beroepen en arbeidslevens vormen daarbij énkele van de vele te beschrijven verschijnselen. Het industrialisatieproces en de arbeidsproblemen die daarmee samenhangen worden door de Nederlandse sociografen nooit als invalshoek of uitgangspunt genomen. Hetzelfde geldt voor vrouwenarbeid. Ook dit vormt geen expliciet onderzoeksthema, al komen hier en daar vrouwen en hun arbeids- en gezinsleven aan bod.

Het ateliermeisje

Een uitzondering is de studie van Heertje (1934) over het ateliermeisje van Amsterdam.[11] De studie is in die zin uitzonderlijk voor die tijd dat Heertje

heeft getracht om de levens van de ateliermeisjes van 'binnenuit' te benaderen om zo een beeld te schetsen van de alledaagse arbeidsroutine, de onderlinge verhoudingen op het atelier, de lonen en over hoe er destijds gedacht wordt over het werken van meisjes op de 'fabriek'. Daarom wordt er hier uitgebreider op ingegaan.

Voor de studie zijn interviews gehouden met de ateliermeisjes zelf, met chefs, vakbondsbestuurders, onderwijskrachten, ouders, jeugdleiders e.d. Heertje onderscheidt twee factoren die in wisselwerking hun invloed hebben op de leefwijze van de ateliermeisjes: enerzijds factoren die samenhangen met de industrie waarin het meisje werkt, anderzijds die welke voortvloeien uit haar levensomstandigheden (p. 122). De kledingindustrie in Amsterdam telt in die tijd 13.500 arbeidskrachten, merendeels (joodse) vrouwen (11000, waarvan er 3300 onder de 18 jaar zijn). Heertje begint met een beschouwing over de rationalisaties die voortdurend in de Amsterdamse confectie plaatsvinden. De geweldige arbeidsdeling leidt tot ontscholing en daardoor tot een toenemende inschakeling van jonge ongeschoolde meisjes. Opvallend is dat hij een heel directe relatie legt tussen rationalisatie van het arbeidsproces en de stempel die dit drukt op de karakterontwikkeling van het ateliermeisje. 'De beteekenis van den aard van het werk kan niet hoog genoeg aangeslagen worden voor de rijping van het meisje' (p. 124). De eentonigheid en vreugdeloosheid van de gerationaliseerde arbeid onderdrukken alle fantasie, 'terwijl de eenzijdig gerichte arbeid de puberteitsontwikkeling tegenwerkt en in den regel beperkt tot het sexuele' (p. 124). Jonge meisjes voelen de geestdodendheid van hun arbeid niet omdat ze geen eisen stellen aan hun werk. Pas als ze ouder worden, wordt hun beroepshouding anders, maar dan is alle activiteit reeds gedood en blijft slechts berusting over.

In zijn beschouwing over de lage vrouwenlonen is volgens Heertje de houding van de vrouw tegenover het loon doorslaggevend. Geld verdienen betekent voor de meisjes vrijheid. Van niets naar iets zien zij de lonen als hoog. Ook de gehuwde arbeidsters zullen elk loon accepteren, omdat de meesten van hen werken omdat hun man niet genoeg verdient of werkloos is. Maar het lage vrouwenloon is óók een gevolg van 'de vrouwelijke ijdelheid', waardoor jonge meisjes zich laten verleiden tot een voortdurende verhoging van hun prestaties: '... vooral omdat zij geen oog hebben voor de werking van het economisch apparaat, dat daarop reageert met tariefsverlaging, dus loonsverlaging voor de anderen. Bij velen gaat het echter niet om het loon, het doel is op te vallen, geprezen te worden en ten voorbeeld gesteld te worden. De Duitse literatuur noemt deze houding 'das erotische Geltungsbedürfnis'. De meisjes voelen zich namelijk afhankelijk van hun chefs en trachten zich met vrouwelijke middelen te handhaven. Zij hebben geen inzicht in economische gronden. (...) De chefs gebruiken vanzelfsprekend dit primitieve zelfgevoel der meisjes: in plaats van geld wordt het meisje met goedkope woorden beloond. Vooral in de huisindustrie zijn de resultaten verbluffend! (...) Het 'erotische Machtsbedürfnis' is ook van grooten invloed op de onderlinge verhouding der arbeidskrachten. De meisjes trachten in de gunst der chefs en coupeurs te komen, verklikken gebeurt b.v. vaak, terwijl

het stukloonwerken veel strijd en afgunst geeft, omdat de loonen bepaald worden naar de prestaties der snelsten.' (p. 128/129) Ook bij de gehuwde vrouwen ziet hij deels deze ijdelheid: 'Een deel der gehuwde vrouwen blijft in de fabriek, omdat zij geen afstand kunnen doen van vroegere luxe als mooie kleren, en dergelijke - voor hen is dus het loonwerk een bijverdienste, een aanvulling.' (p. 128)

Bij de beroepsziekten legt Heertje het accent op 'stoornissen in het geslachtsapparaat, hoewel juiste conclusies moeilijk te trekken zijn door prostitutie en besmettelijke geslachtsziekten. (...) Andere beroepsziekten zijn: bloedarmoede, overbelasting van spieren, nervositeit, vroegtijdige kortzichtigheid en vatbaarheid voor t.b.c. De meeste klachten veroorzaken echter het genitaal apparaat.' (p. 129/130) Heertje concludeert ten aanzien van de aard van het werk dat de industriële arbeid een uitermate belangrijke invloed uitoefent op de mentaliteit en leefwijze van het ateliermeisje en hij kritiseert in die zin de meeste Duitse onderzoekers/sters die de grote fout begaan dit grotendeels buiten beschouwing te laten.

Zijn analyses over de rijpingsperiode en leefwijze van de ateliermeisje zijn achteraf bezien duidelijk tijdsgebonden en worden, veel meer dan zijn analyses van de industriële arbeid, overheerst door een mannelijk visie en het geborneerde burgerlijke fatsoensdenken van de jaren dertig. Zo stelt hij onder meer: 'Wanneer wij thans de puberteitsperiode wat nader beschouwen dan blijken bij de overgrote meerderheid de erotische neigingen op de voorgrond te staan. Deze groeien bij dit type (het arbeidersmeisje, jdb) vroeger dan bij het meisje uit andere milieu's, waar het sexuele zich gewoonlijk later ontwikkeld.' (...) 'Beheersing is iets, wat het meisje onbekend is.' (p. 133) 'Van primitief erotisch worden zij weldra geraffineerd.' (p. 155) 'Resumeerend kan gezegd worden dat alle fantasie zich concentreert op de erotiek, die voor het meisje het éénige middel is - haar door de natuur gegeven - om op te vallen en volwassen geacht te worden, hetgeen versterkt wordt, doordat zij in het bedrijf in dezelfde positie verkeert als de oudere arbeidskrachten.' (p. 134) Zo'n positie in het economisch leven zou biologisch niet gerechtvaardigd zijn, aldus Heertje.[12] Ook bevestigt hij wederom de vigerende gedachte van de nadelige invloed van de gehuwde vrouw op het fabrieksmeisje.

De organisatiegraad van ateliermeisjes blijkt nihil te zijn, evenals het lidmaatschap van jeugdverenigingen. Ook politieke belangstelling is vrijwel afwezig. De weinigen die wel lid zijn van een jeugdvereniging vertonen zelfbeheersing en zelfbewustheid en zijn dus duidelijk anders dan de overige ateliermeisjes, aldus de auteur.

Hoewel Heertje kiest voor een soort invalshoek van de cultuur van de werkplek en op die wijze een inzichtelijk beeld geeft van het leven van meisjes binnen en buiten het atelier, doen zijn beschouwingen over de 'primitieve' erotische preoccupatie van het ateliermeisje in haar rijpingsperiode' gedateerd en standsgebonden aan. Vrouwenarbeid en zedelijkheid worden in de jaren dertig weer sterk met elkaar verbonden. Dit wordt met name geprojecteerd op het fabrieksmeisje. Fabrieksarbeid van meisjes en vroeg seksueel

verkeer, ongehuwd moederschap, moeten trouwen, abortus, vloeken en snoepen liggen allemaal in hetzelfde vlak. Zo noemt Heertje bijvoorbeeld in een adem: 'abortus provocatus vindt veel plaats, terwijl het vloeken en snoepen buitensporige vormen heeft aangenomen.' (p. 136)

De studie van Heertje is niet verricht naar aanleiding van een politieke of wettelijke kwestie en heeft ook geen uitstraling gehad in die kringen. Het wordt door de schrijver ook niet beoogd, blijkens zijn korte verantwoording aan het slot: 'In dit opstel heb ik getracht een betrouwbaar beeld te geven van den industriëlen arbeid en het leven van het ateliermeisje in Amsterdam en ik hoop, dat de lezer nu minder onbekend zal staan tegenover een belangrijke volksgroep als het vrouwelijk proletariaat.' (p. 140) De studie past in de toenmalige traditie van sociografisch onderzoek met een sterk antropologische belangstelling voor specifieke groepen onder het Nederlandse volk. Dat deze studie over een vrouwelijke arbeidsgroep en hun arbeidsleven gaat is dus min of meer een toevalligheid. In dit opzicht verschilt de studie dan ook sterk van het onderzoekswerk van bijvoorbeeld het Nationaal Vrouwen Bureau en de studies van een enkele vrouw die expliciet de verbetering van de arbeidspositie van vrouwen voor ogen had of de verslechteringen daarin tegen wilde gaan.

De gepreoccupeerdheid aangaande de zedelijkheid en in het bijzonder de seksualiteit van het fabrieksmeisje komen overeen met de denkbeelden in katholieke kring die geuit worden in het blad Dux. Enerzijds lijkt er een oprechte interesse voor de leefwereld van deze meisjes en hun omstandigheden, anderzijds is sprake van een sterke bemoeienis met de vorming van de vrouwelijkheid van deze meisjes, toegespitst op het seksuele. Voor de, in de jaren dertig - vergeleken met de jaren twintig - weer sterker geworden fatsoensmoraal, is dit blijkbaar een schokkende en daardoor maatschappelijk aansprekende manier om de situatie van de fabrieksmeisjes voor het voetlicht te kunnen brengen. Ook kan het als een voorloper beschouwd worden op de naoorlogse algemeen grote bezorgdheid over 'de massajeugd' (zie § 4.2). In elk geval wordt de bemoeienis met de fabrieksjeugd dan zowel maatschappelijk (alle zuilen) als wetenschappelijk sterk uitgebreid. Het vraagstuk zal wetenschappelijk steeds meer in pedagogische termen worden gesteld.

Mensch en Maatschappij

In de vooroorlogse jaargangen van het tijdschrift Mensch en Maatschappij treft men, met uitzondering van het hier besproken artikel van Heertje, geen enkele aandacht voor vrouwenarbeid. Alleen een paar recensies gaan in op studies over vrouwenarbeid (bijv. over het postuum uitgegeven werk van Clara Wichmann of over een enkele Duitse studie over arbeidersmeisjes). Ditzelfde geldt voor arbeidsvraagstukken in het algemeen.[13] De aandacht voor het thema arbeid blijft eveneens beperkt tot enige recensies over voornamelijk buitenlandse studies van (sociale) ingenieurs.

In 'Mensch en Maatschappij' wordt voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog in het geheel nauwelijks geschreven over de grote sociale en politieke kwesties van die tijd. Het tijdschrift is in die tijd nog geen uitgesproken

sociologisch tijdschrift. Het is bedoeld voor een elftal relatief nieuwe wetenschappen die een autonome positie binnen de academische wereld pogen te veroveren (voor antropologie, psychologie, erfelijkheidsleer, eugenetiek, praehistorie, etnologie, sociografie, sociologie, criminologie, ethiek en rechtsfilosofie, zoals de ondertitel vermeldt).

Sociologische inleidingen

Na de sociologische inleidingen uit het eerste decennium van deze eeuw duurt het tot de jaren dertig voordat daarmee een vervolg wordt gemaakt. Na 1930 verschijnen er echter diverse nieuwe inleidingen.

Het kunnen nog geen sociologische handboeken worden genoemd. Ze zijn ook niet bedoeld voor eerstejaars sociologie-studenten, want die zijn er niet. De inleidingen vormen meer algemene beschouwingen om 'het grote publiek' te laten weten wat het vak inhield (Bovenkerk e.a. 1978). Het blijven nog algemene bespiegelingen over de afbakingen van het vak, de objecten waar de sociologie zich mee bezig zou moeten houden, enige methodologische passages e.d. Hieronder wordt nagegaan of arbeidsvraagstukken en in het bijzonder vrouwenarbeidvraagstukken in de inleidingen aan de orde zijn.

In Steinmetz' 'Inleiding tot de sociologie' (1931) wordt in heel algemene termen een korte schets gegeven van de veranderingen in produktiewijzen. Vrouwenarbeid komt nergens aan de orde, ook niet bij het onderwerp 'gezin'.

In het boek 'Sosiologie' (1931) van Endt, mede-directeur van de Wereldbibliotheek, passeren zeer veel sociologische begrippen de revue aan de hand van de klassieke en vroeg twintigste-eeuwse sociologen en met diverse verwijzing naar literaire werken. Er is geen aandacht voor vrouwenarbeid. De auteur haalt wel een aantal malen artikelen van Wichmann en van Roland Holst aan, de eerste met instemming, de tweede bekritiserend. In geen van de gevallen gaat het om hun artikelen over vrouwenarbeid. Kwesties als vakorganisatie, leidinggeven en de arbeidsgroep worden hier en daar kort aangestipt.

Het boek 'Hoofdlijnen der sociologie' (1937) van Von Schmid, privaatdocent in de sociologie in Leiden, heeft meer het karakter van een handboek, in tegenstelling tot de andere hier genoemde inleidingen. Het behandelt zowel de klassieke als vroeg twintigste-eeuwse sociologen in West-Europa en de Verenigde Staten. De sociologie wordt er niet thematisch, maar chronologisch aan de hand van auteurs behandeld. Arbeids- of gezinsvraagstukken komen als zodanig niet aan de orde.

In het op Tonniës gebaseerde 'Gemeenschap en maatschappij' (1939) van Bierens de Haan ontbreekt eveneens thematische aandacht voor arbeidsvraagstukken. Ook hier betreft het algemene beschouwingen, in welk kader technische ontwikkeling en mechanisering in algemene zin aan de orde komen.

In het boek van Bouman 'Sociologie: Begrippen en problemen' vinden we noch in de paragraaf 'economische en beroepsgroepen', noch in het hoofdstuk 'sociologie van het economisch leven' iets over vrouwelijke arbeidskrachten of hun werk. Wel krijgen deze summier enige aandacht onder het hoofdstuk 'groepen en vage collectiva' waartoe ook 'gezin en familie' worden gerekend.

Aangezien zijn gedachtengang en vooral het nauwelijks onderbouwen met empirische gegevens vrij kenmerkend is voor de hoofdstroom van het sociologisch denken in die tijd, volgt hieronder integraal de passage die Bouman wijdt aan vrouwenarbeid buitenshuis. 'De diep-ingrijpende beteekenis van den arbeid der gehuwde vrouw buitenshuis vormt zeker een motief om, voor onze studie het beschreven type van 'het moderne gezin' te vervangen door twee typen: het moderne burgerlijke gezin en het moderne arbeidersgezin. Méér dan het burgerlijk gezinsleven wordt het gezinsverband der arbeidersfamilie, dat toch reeds onder den zwaren druk van veelal zeer ongunstige woningtoestanden staat, bedreigd door twee groote gevaren: de geesel der langdurige werkloosheid van de mannelijke gezinshoofden en, in nauw verband daarmede, de arbeid van de gehuwde vrouw buitenshuis. Er zijn industriesteden waar duízenden vrouwen in de fabrieken werken, terwijl hun mannen zoo goed en zoo kwaad als dat gaat in het huishouden bezig zijn (of op straat slenteren). Zoolang de verantwoordelijke leiders van ons sociaal-politieke leven het economisch voordeel, dat de arbeid van de gehuwde vrouw voor de rentabiliteitspositie van het vrije particuliere bedrijf kan opleveren, hooger schatten dan de sociaal-destructieve gevaren van het vernietigd gezinsverband dat daartegenover staat, zullen wij in het voortbestaan van den gesignaleerden wantoestand moeten berusten. Dit ontslaat den socioloog echter niet van zijn plicht, de sociaal-synthetische beschouwingswijze te verdedigen tegenover de partiële waarheden der meer gespecialiseerde sociale wetenschappen.' (p.70/71)

De waarheden van Bouman zijn inderdaad nog partieel. Uit het spreken over duizenden gehuwde vrouwen in de fabrieken en over mannen die de huishouding doen, blijkt hoe gering de feitenkennis is. Het zijn normatieve betogen, niet gehinderd door enig empirisch onderzoek. De verwerpelijkheid van het verschijnsel vrouwenarbeid met het oog op de gevaren voor het gezin is niet alleen kenmerkend voor Boumans boek, maar voor de meeste sociografische studies waarin passages worden gewijd aan 'het gezin' of 'de werkende vrouw'. Beroepen of arbeidslevens in het algemeen komen hooguit in globale bewoordingen aan de orde, meestal bij sociologische aspecten van de economie. Bij de behandeling van gezin en familie komt een enkele keer vrouwenarbeid als gezinsprobleem naar voren.

Resumend kunnen we stellen dat in de vooroorlogse sociologie vrouwelijke arbeidskrachten en vrouwenarbeid geen afzonderlijke objecten van studie vormen. Het ateliermeisje van Heertje blijkt een uitzondering, maar is min of meer een toevalligheid. Hetzelfde geldt voor de beschrijvingen van beroepen of aantallen mannelijke en vrouwelijke arbeidskrachten in de sociografische stad- of streekstudies. Sociografen/sociologen houden zich over het geheel genomen niet met arbeidsvraagstukken bezig. In de sociologische inleidingen worden soms in de algemene historische beschouwingen de ontwikkelingen van de produktiekrachten en -verhoudingen beschreven. Vraagstellingen voor sociologisch onderzoek vloeien er niet uit voort.

3.4 Slotbeschouwing: sociologie zonder arbeid c.q. vrouwenarbeid

Wanneer we de vroege periode van 1870-1920 vergelijken met het Interbellum, dan blijkt van een continue ontwikkeling in het onderzoek naar vrouwenarbeid geen sprake te zijn. Tussen 1900 en 1920 is er een bloeiperiode, daarna zakt het onderzoek vrijwel geheel in. Het is het vrij geïsoleerde werk van een kleine groep geschoolde vrouwen geweest, dat zich geheel buiten de academische wereld voltrekt. Thematisch gaan de studies in de bloeiperiode over de economische noodzaak van het buitenshuis werken van vrouwen en over hun arbeidsomstandigheden en houden ze vrijwel altijd verband met de wetgeving in zake aparte arbeidsbescherming voor vrouwen.

In het Interbellum vindt daarentegen vrijwel geen onderzoek naar vrouwelijke werknemers en hun arbeid plaats. Alleen de studie van Posthumus-Van der Goot aan het eind van het Interbellum, vormt een voortzetting van de traditie van begin deze eeuw. Dit onderzoek en enkele artikelen vinden hun aanleiding in het wetsvoorstel van Romme over verbod van arbeid van de gehuwde vrouw. De aandacht in het onderzoek is gericht op de categorie gehuwde vrouwen.

Nieuw is in de jaren dertig de aandacht voor specifiek het fabrieksmeisje, vooral van de zijde van de katholieken en van één van de sociografen. Thematisch wordt daarbij sterk het accent gelegd op de zedelijkheid en in het bijzonder de seksuele ontwikkeling van deze meisjes.

In de academische sociologie krijgen het industrialisatieproces en de daaruit voortvloeiende arbeidsvraagstukken geen aandacht. Hoewel van maatschappelijk engagement bij de eerste sociografen/sociologen wel sprake is, wordt dit bij de meeste niet verbonden met hun wetenschappelijke praktijk. Het ontbreken van wetenschappelijke reflectie betreft niet alleen arbeidsvraagstukken en vrouwenarbeid, doch geldt voor alle maatschappelijke problemen van de jaren dertig. Aan analyses van bijvoorbeeld de maatschappelijke gevolgen van de industrialisatie, de kwaliteit van de industriële arbeid, de werkloosheid, de werkgelegenheidsontwikkeling, de onderwijs-arbeidsmarkt-verhoudingen, wagen sociologen zich nog niet. Bovendien ziet men veranderingen en problemen in de samenleving ook niet als gevolg van de zich industrialiserende maatschappij. Bijvoorbeeld het probleem van 'het fabrieksmeisje' beschouwt men als een kwestie van gebrek aan godsdienstzin of brengt men in verband met 'het gevaar van de grote stad'. Een uitzondering is de jonge Van Heek. In 1937 publiceert hij over de sociale gevolgen van de depressie in zijn geboortestreek Twente (Van Heek 1937).

Aangezien arbeidsvraagstukken geen aandacht krijgen in de academische sociologie, is er dus in dit kader ook geen aandacht voor vrouwenarbeidvraagstukken. Ook wordt vrouwenarbeid niet meer gethematiseerd als 'vrouwenvraagstuk'. Kreeg vrouwenarbeid in de periode van de bloei van de eerste feministische golf aandacht als onderdeel van 'het vrouwenvraagstuk', van latere sociologen, in het Interbellum is ook dit niet meer het geval. Door het

wegebben van een krachtige vrouwenbeweging behoeven de ideeën van de feministen van destijds geen bestrijding meer. In deze periode lijkt het paradigma dat Steinmetz in verzet tegen het feminisme over gezin en sekseverhoudingen ontwikkelde, gemeengoed te zijn geworden in het opkomende vak. Het vanzelfsprekende van zijn paradigma komt enerzijds tot uitdrukking in het vrijwel ontbreken van aandacht voor vrouwenarbeid. Anderzijds, voor zover er passages aan vrouwenarbeid zijn gewijd, wordt dit gezien als een probleem voor het gezin. Hierdoor is waarschijnlijk al voordat de sociologie zich met arbeidsvraagstukken bezig ging houden het vrouwenarbeidvraagstuk als een gezinsprobleem gedefinieerd.

De opvattingen van de feministisch denkende Bonger worden bekritiseerd. Zijn vrije opvattingen over seksualiteit, moederschap en opvoeding roepen in de jaren dertig veel weerstand op.

Wanneer de ontwikkelingen in de academische sociologie tegen de achtergrond van de maatschappelijke ontwikkelingen (zoals geschetst in § 3.1), worden geplaatst, dan kunnen samenvattend een aantal maatschappelijke factoren genoemd worden die er in Nederland toe bijgedragen hebben dat de maatschappelijke debatten over arbeidsproblemen, niet worden vertaald naar wetenschappelijke vraagstellingen binnen de sociologie. Het betreft ten eerste de specifieke wijze waarop de Nederlandse industrialisatie zich voortzet en hoe in relatie daartoe de macht van de vakbeweging zich ontwikkelt, ten tweede de richting waarin de sociaal-democratie zich in het Interbellum ontwikkelt en ten derde de groeiende maatschappelijke en politieke invloed van de katholieken.

1. De relatief late industrialisatie in Nederland zorgt voor een relatief moderne industrie, waardoor minder massaal dan elders ongeschoolde arbeidskracht nodig is. Bovendien gaat in omringende landen het industrialisatieproces gepaard met het ontstaan van grote centra van zware industrie die een sterke arbeidszuigkracht uitoefenen op oudere en kleinere industrieën. Daarvan is hier tot aan de Tweede Wereldoorlog geen sprake. In Nederland ontwikkelt zich bijvoorbeeld geen omvangrijke ruimtelijk geconcentreerde grootmetaal en geen auto-industrie. Hierdoor worden de 'betere' geschoolde arbeiders niet massaal weggetrokken naar dergelijke groot-industriële bedrijven en zijn zij ook voor de opkomende Nederlandse grootindustrie in voldoende mate voorhanden. In de meeste geïndustrialiseerde landen van West-Europa moet de moderne grootindustrie zich ontwikkelen vanuit en naast een ambachtelijke economische structuur, met hoge waardering voor vakmanschap. Deze waardering voor vakmanschap vormt een van de belangrijkste grondslagen voor de opkomende vakorganisaties in die landen. Vandaar dat de strijd over het uithollen van vakmanschap en de toenemende gelijkschakeling met ongeschoolde arbeid in Westeuropese industrieën op groot verzet stuit in tegenstelling tot de Verenigde Staten.[14] Vooral daar waar zich grote industriële centra ontwikkelen is de strijd tussen kapitaal en arbeid over de verregaande arbeidsdeling en de afnemende betekenis van het verschil tussen ongeschoolde en geschoolde arbeiders als gevolg van nieuwe technieken en

rationaliseringsprocessen vaak bikkelhard. In Nederland is dit ondanks een zeer ambachtelijke structuur en een vakbeweging stoelend op geschoolde vakmensen, veel minder het geval.

De relatief grotere behoefte aan geschoolde arbeidskrachten enerzijds en de grote inschakeling van meisjesarbeid anderzijds zijn hier mede debet aan. Daarnaast blijven in Nederland de traditionele en kleinschalige industrieën, voortgekomen uit de ambachtelijke en vooral ook agrarische produktie, in omvang van de totale produktie in Nederland van grote betekenis. Ook daar kunnen dus geschoolde vakmensen werkzaam blijven en worden ze niet in hoog tempo en op massale schaal afhankelijk van de nieuwe grootindustrieën. Het industrialisatieproces is dus ook in die zin geleidelijker verlopen (naast het in het vorige hoofdstuk genoemde ontbreken van het schokeffecten van oorlogen op het industrialisatieproces). Wellicht is het relatief moderne karakter van de industrie mede van invloed geweest op de hoge vlucht die het rationalisatieproces hier in het Interbellum neemt.

Het arbeidsreservoir is in Nederland tot aan de Tweede Wereldoorlog vrijwel steeds groot genoeg, zeker in de jaren dertig. Toch is er aan één categorie arbeidskrachten vrijwel permanent een tekort, namelijk de jonge meisjes en ongehuwde vrouwen, aangezien ze gemiddeld de helft goedkoper zijn dan volwassen mannen. Ook een ongeschoolde man van 21 jaar of ouder verdient altijd nog 40% meer dan een vrouwelijke collega van die leeftijd en zo'n 70% meer dan een meisje van 15 jaar. Van het tekort aan deze categorie kon echter geen politieke kwestie worden gemaakt, enerzijds omdat het verwerpelijke van fabrieksarbeid voor vrouwen in brede kringen leeft, anderzijds vanwege de massale mannenwerkloosheid in de jaren dertig. Na de Tweede Wereldoorlog zal het als eerste kwestie op de politieke agenda komen.

Als gevolg van de specifieke aard van het Nederlandse industrialisatieproces vertoont ook het maatschappelijk krachtenveld tussen kapitaal en arbeid een eigen karakter. Er ontstaat geen krachtige socialistische vakbeweging geworteld in en bouwend op de strijd binnen bedrijven tegen mechanisering en rationalisering. In met name de grote industrieën wordt het verzet gemakkelijk gebroken door werkgevers die bijvoorbeeld eigen personeelsverenigingen oprichten, confessionele en socialistische vakbonden tegen elkaar uitspelen en over een ruim reservoir van arbeidskrachten kunnen beschikken, waardoor stakende arbeiders en arbeidsters en vakbondsleden ontslagen en vervangen worden. Er ontstaat geen machtige vakbeweging uit de strijd met de grootondernemers, die voor een belangrijk deel de industriële ontwikkeling in Nederland gaan bepalen. De relatief late industrialisatie en de ruimtelijke structuur (agrarische en katholieke regio's, zonder vakbondstraditie) die deze aanneemt in Nederland, vormen daarbij de belangrijkste achtergrondfactoren. Hierdoor kan vanuit de vakbeweging als maatschappelijke beweging te weinig invloed uitgaan op het wordingsproces van de sociaal wetenschappelijke disciplines aan de Nederlandse universiteiten. Haar eigen onderzoekstraditie blijft geheel los van de academische wereld staan.

2. Een tweede factor die bijgedragen heeft aan het niet vertalen van arbeidsvraagstukken vanuit maatschappelijke bewegingen naar de sociologie is de richting die de sociaal-democratische beweging in Nederland inslaat. Vanwege onder meer de defensieve positie waarin de socialistische vakbeweging in het Interbellum in toenemende mate terechtkomt (mede door de verdelende kracht van de opkomst van confessionele organisaties) zoekt de vakbeweging toenadering tot de SDAP om gezamenlijk een andere weg te zoeken om haar invloed op het maatschappelijk gebeuren te doen gelden. De strategie van de sociaal-democratie richt zich in toenemende mate op staatsinterventie, om op macroniveau de uitwassen van de kapitalistische produktiewijze te kunnen aanpakken. Deze inzet van de sociaal-democratische leiders wordt, sterker naarmate de economische crisis voortduurt. De wens tot het dragen van regeringsverantwoordelijkheid wordt echter pas aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog realiteit. De mogelijkheden om bijvoorbeeld via overheidsbeleid onderzoek op het terrein van arbeid en werkloosheid te entameren zijn dus voor de sociaal-democratie eveneens gering. In de discussies binnen de sociaal-democratie over arbeidsvraagstukken in relatie tot het industrialisatieproces spelen sociologen geen rol. Aan het Plan van de Arbeid wordt meegewerkt door Amsterdamse economen.

3. De opkomst van de katholieke zuil in Nederland is niet alleen een demografische factor. Het belang is veeleer gelegen in de wijze waarop de zuil zich maatschappelijk en politiek in alle lagen en instituties van de samenleving een invloedrijke positie weet te verwerven en een sociaal controle-mechanisme vormt. Daardoor wordt de ontwikkeling van de maatschappelijke krachtsverhoudingen in Nederland deels aan het zicht onttrokken, deels geneutraliseerd en deels gebroken. Het laatste geschiedt vooral waar het de maatschappelijke machtsvorming van de zijde van arbeiders betreft. Het oprichten van eigen katholieke vakorganisaties biedt ondernemers de gelegenheid van de verdeeldheid ten eigen voordele gebruik te maken. De verzuilde structuur is zo vanzelfsprekend dat ze maatschappelijk noch wetenschappelijk ter discussie staat. Het zal pas object van de sociologie worden als de ontzuiling inzet. Door de verzuilde structuur ontwikkelt ook de wetenschap zich verzuild. Het stempel dat de verzuiling in Nederland in het algemeen op het maatschappelijk bestel heeft gedrukt is voor de sociologieontwikkeling van betekenis geweest. De katholieken ontwikkelen hun eigen katholieke arbeidsleer, in eerste instantie aan de universiteit van Tilburg (Van Ginneken). Daar vindt na de oorlog de eerste ontwikkeling van arbeidsvraagstukken in de sociologie plaats (Oldendorff).

De verzuilde verdeeldheid in de vakbeweging en in de opkomende sociologie vormen mede geen voedingsbodem om processen van industrialisatie, arbeidsvraagstukken, veranderende klassenverhoudingen e.d. tot basis van de academische discipline te maken.

Bovenstaande schets van het maatschappelijk krachtenveld voor de Tweede Wereldoorlog maakt duidelijk dat er geen sterke machtsfactor groeit vanuit een gezamenlijk werknemersfront over arbeidsvraagstukken. Het bedrijfsleven

en de centrale overheid zetten de lijnen uit. De sociaal-democratische beweging koerst in de dertiger jaren steeds meer aan op ordening van het sociaal-economisch leven door staatsingrijpen ten einde te komen tot beheersing van het vrije economische krachtenveld en de uitwassen waartoe dat heeft geleid voor de toekomst te vermijden. Het ontbreekt daardoor bij het ontstaan van de sociologie in Nederland aan een belangrijk maatschappelijk en politiek draagvlak om arbeidsvraagstukken tot een centraal deel van de discipline te maken. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk, waar de strijd tussen kapitaal en arbeid veel massaler en ingrijpender is gevoerd. Die leidt tot veel scherpere maatschappelijke tegenstellingen, waarin de macht van de vakbeweging een factor van grote betekenis is. Politieke en maatschappelijke discussies over vraagstukken betreffende arbeid worden daar veel eerder in universitaire onderzoek vertaald en hebben in de Franse sociologie dan ook van aanvang af een centrale plaats ingenomen.

Vanuit de academische sociologie zoals die zich ontwikkelt wordt aan een toepassing van sociologische kennis voor de sociale politiek nog nauwelijks gedacht (de ideeën van Gerritson in dit opzicht uit 1911 worden niet uitgevoerd). Dit in tegenstelling tot de psychologie, die wel haar ontstaansgrond mede zoekt in de toepasbaarheid van haar kennis in de bedrijfspraktijk. Verwetenschappelijking van bedrijfsorganisatorische vraagstukken geschiedt door ingenieurs. Van een kritische wetenschappelijke reflectie op de gevolgen van technologische ontwikkelingen en rationalisaties in het arbeidsproces is in de academische wereld niet of nauwelijks sprake. Enkele sociaal-technische ingenieurs, zoals Van der Waerden uit Delft, zijn uitzonderingen. De opkomende sociologie komt er in het geheel nog niet aan te pas. De kloof tussen de sociografen/sociologen en de praktische problematiek in de bedrijfspraktijk is dermate groot dat de gedachte aan bedrijfssociologische onderzoek van beide zijden überhaupt nog niet opkomt. De sociologie heeft, in de zin van toegepaste wetenschap, de bedrijven niets te bieden dat aansluit bij de problemen. Dat zal na de Tweede Wereldoorlog anders worden.

APPENDIX 3-A: RATIONALISATIE EN VROUWENARBEID IN DIVERSE SECTOREN

De sigarenindustie

De sigarenindustrie, voornamelijk geconcentreerd in Noord-Brabant, kent in de negentiende eeuw zowel in de huisindustriële vorm als in de fabrieksarbeid relatief veel vrouwenarbeid. Voor wat betreft de verschuivingen in het aandeel van vrouwen gaat het hier om de fabrieksarbeid. Al vanaf het midden van de vorige eeuw wordt in verslagen van Kamers van Koophandel melding gemaakt van vervanging van mannelijke werklieden door vrouwelijke voor de toenemende ongekwalificeerde arbeid in de sigarenfabrieken.[15] In de gemeente Woensel met de meest omvangrijke sigarenindustrie van de regio (tot in 1900 de Karel I-fabrieken in Eindhoven worden opgericht) neemt het aandeel van vrouwen tussen 1874 en 1889 toe van 19% tot 70%. In het decennium daarna vindt een ommekeer plaats in deze ontwikkeling: vrouwelijke arbeidskrachten worden vervangen door mannen. Het aandeel van vrouwen daalt tot 34% in 1899 en 32% in 1909. Dit laatste is waarschijnlijk mede een gevolg van de invoering van de Arbeidswet van 1889.

In zijn sociografie van Eindhoven beschrijft Brand dat omstreeks 1930 het aandeel van vrouwen in de sector sterk groeit. Volwassen mannelijke sigarenarbeiders worden vervangen door jonge meisjes en jongens, mogelijk gemaakt door versnelde mechanisatie. Bij de Karel I-fabrieken daalt de personeelsomvang van 3924 in 1930 tot ongeveer 3000 in 1934. Het zijn vooral de geoefende sigarenmakers die ontslagen worden. De achtergrond hiervan vormt de algemene koopkrachtvermindering (als gevolg van de economische crisis), welke leidt tot een groeiende vraag naar goedkoper fabrikaat sigaren. In antwoord hierop gaan de fabrikanten over tot versnelde mechanisatie waardoor het mogelijk wordt 'jongere en halfwasarbeiders in dienst te stellen': 'Met behulp van de bosjesmachine b.v., die door 4 jonge, niet vakkundige, meisjes wordt bediend, wordt een produktie geleverd, waarvoor bij produktie in handwerk 24 arbeiders nodig zijn. Deze machine maakt dus circa 20 arbeiders overbodig' (Brand 1937/77).

Veel van de ontslagen sigarenmakers gaan weer thuis sigaren vervaardigen. Zo ontstaat nieuwe huisindustrie als gevolg van mechanisatie in de sigarenfabrieken. De Tabakswet van 1922 had deze huisindustrie verboden. De ontslagen tabaksarbeiders echter negeren de wet en eveneens de contractlonen en de sociale bepalingen in de sigarenindustrie. De concurrentie die dit oplevert voor de sigarenfabrikanten krijgt een spiraalwerking: nog meer mechanisatie en ontslag van geoefende arbeiders volgen. In 1936 wordt uiteindelijk een speciale wet aangenomen om deze voortschrijdende mechanisatie in de sigarenindustrie te beteugelen en zo de werkloosheid en huisindustrie een halt toe te roepen.

De schoenenindustrie

Ook deze tak van industrie is in de vorige grotendeels geconcentreerd in Noord-Brabant en kent eveneens huisindustrie. In tegenstelling tot de siga-

renindustrie geeft de schoenenindustrie in de tweede helft van de vorige eeuw het omgekeerde verschijnsel te zien: vervanging van vrouwelijke arbeidskrachten door mannelijke. Ook hier is mechanisatie, namelijk de invoering van de stikmachine, de belangrijkste factor (in 1860 wordt de eerste stikmachine vanuit Engeland in Waalwijk geïmporteerd). Mannelijke arbeiders gaan de stikmachines bedienen, vrouwenarbeid wordt overbodig. Zo vermeldt Van Delft (1949/52) in zijn dissertatie over de schoenenindustrie in die streek (1949): 'Het (mechanisch) stikken bracht een belangrijke arbeidsbesparing met zich mede. In Loon op Zand bv. daalt het aantal volwassen meisjes en vrouwen, dit is boven 16 jaar, van 391 in 1864 tot 289 in 1865, 176 in 1866 en 81 in 1871. Het aantal jongere meisjes, die werkzaam waren in de schoen-industrie, daalde van 141 in 1866 tot 37 in 1871. Gezien de wantoestanden, welke de vrouwenarbeid in die dagen vergezelden, mag men deze daling niet in alle opzichten betreuren.' (vgl. Schilstra 1940/39)

Daarentegen laat de mechanisering en rationalisering in de schoenenindustrie in het Interbellum weer een omgekeerd beeld zien: een toenemende arbeidssplitsing in de groter wordende bedrijven, dus groei van de ongeschoolde arbeid en daarmee een toenemende inschakeling van jonge meisjes. In 1921 bestaat ongeveer een kwart van het totale aantal arbeidskrachten in de schoenenindustrie uit vrouwen en meisjes, in 1930 is dit aandeel gestegen tot ongeveer 28%, in 1930 tot 30% en in 1938 tot 35% (Van Delft 1949/156/-157).

Bij dit groeiend aandeel van meisjesarbeid spelen deels de sterke conjunctuurschommelingen in de sector een rol, maar van groter betekenis is de mechanisatie en rationalisering, vooral in de jaren dertig. Tijdens de Eerste Wereldoorlog heeft de schoenenindustrie een enorme groei doorgemaakt, aangezien de import van schoenen geheel stil ligt. Als na 1918 de invoer vrij massaal op gang komt leidt deze concurrentie tot vrijwel een halvering van de Nederlandse schoenenindustrie. Het massale ontslag als gevolg hiervan, vindt echter relatief iets meer plaats onder het volwassen mannelijk personeel (de duurdere arbeidskrachten)[16] dan onder meisjes, vrouwen en jongens. Het debacle in de schoenenindustrie leidt in 1923 tot de Schoenenwet, die de invoer van schoenen vrijwel geheel verbiedt. Tijdens de opleving van de sector in de jaren daarna, begint het aandeel van vrouwelijk personeel verder toe te nemen. De halvering van de schoenenindustrie heeft vooral veel kleine bedrijfjes doen sneuvelen, waardoor de gemiddelde bedrijfsgrootte snel toeneemt en daarmee ook de mogelijkheden voor verdere mechanisering, arbeidsdeling en rationalisering. Van echte grootindustrie is echter tot 1933 nog geen sprake. De internationale economische crisis vanaf 1930 leidt in de Nederlandse schoenenindustrie opnieuw tot grote werkloosheid. Om deze enigszins te beteugelen volgt nieuwe contingering. Indirect stimuleert dit de opkomst van het moderne grootbedrijf. Bata is de eerste. Dit Tsjechische wereldconcern ziet zich rond 1930 genoodzaakt nieuwe afzetgebieden te veroveren, aangezien vele landen hun grenzen voor de schoenenkoning Thomas Bata uit Tsjecho-Slowakije sluiten. Bata heeft reeds diverse filialen in ons land maar besluit, vanwege de contingering, in 1933 tot de oprichting

van een eigen fabriek te Best. Teneinde de concurrentie van dit wereldconcern het hoofd te bieden worden Nederlandse schoenfabrikanten gedwongen zich aan te passen aan de nieuwste eisen op het gebied van produktie. Dit leidt opnieuw tot de ondergang van vele kleine en zwakkere bedrijven en tot onrendabele produktie bij vele andere die niet overgaan tot modernisering.[17]

De mechanisering en rationalisering gaat gepaard met een steeds stijgend aandeel van meisjes en jonge vrouwen onder het fabriekspersoneel. Daarnaast worden ook talrijke jongens te werk gesteld. Uit tellingen bij een aantal Brabantse fabrieken blijkt tussen 1934 en 1936 het aandeel van jongens beneden 18 jaar op het totale personeelsbestand gestegen te zijn van 13 tot 21% In de gehele Nederlandse schoenenindustrie stijgt het aandeel van jeugdige arbeidskrachten beneden 18 jaar (meisjes en jongens) van 23% in 1932 tot 29% in 1935 en 30% in 1938 (Van Delft 1949/157). Deze ontwikkeling baart zo alom zorgen dat in de CAO van 1938 zelfs een quoteringsregeling wordt vastgelegd, 'om de ongunstige ontwikkelingen in de personeelsverhoudingen tegen te gaan.' De quoteringsregeling bepaalt dat tenminste 65% van het personeel moet bestaan uit mannen van 21 tot 60 jaar (een soort positieve actiemaatregel dus, maar dan voor volwassen mannelijk personeel). De regeling laat echter wel openingen want het vrouwelijk personeel uit de specifiek vrouwelijke afdelingen behoeft voor de omvangbepaling niet meegeteld te worden.

We zien hier dus, evenals in de sigarenindustrie, maar dan in versterkte mate, dat door mechanisering en rationalisering de vraag naar ongeschoolde arbeidskrachten in het Interbellum voortdurend toeneemt. Vooral in combinatie met de zeer grote loonverschillen tussen vrouwelijk en mannelijk personeel en tussen volwassen mannelijke arbeidskrachten en jongens blijft de vraag naar meisjes, jonge vrouwen en jongens permanent groot. De ongeschoolde mannen boven de 20 jaar zijn 'te duur'. Ondanks de invoering van een extra lage loonklasse voor deze categorie in de jaren dertig is hun minimumweekloon nog altijd 60% meer dan dat van vrouwen boven de 20 jaar (resp. *f*16,60 en *f*10,08 per week). Onder deze mannen is dan ook de werkloosheid het grootst.

Philips[18]

Gerard Philips start zijn bedrijfje in 1891. Als in 1895 zijn broer Anton in de zaak wordt gehaald werken er dertig mensen, eenentwintig meisjes en negen mannen. 'De mannen waren er voor het grove werk: het opstellen en onderhouden van de machines, het stoken van de ketel, het smelten van de lampvoeten en het transporteren van grondstoffen en afgewerkte produkten.' 'De meisjes, twaalf jaar oud en voor dag en dauw op klompen naar het werk komend, deden het fijne werk: het inmonteren van de gloeidraadjes en het verpakken van de lampen. Eenvoudig werk (...) door kinderen uit grote gezinnen, waar een daalder in de week een uitkomst betekende.' (Brouwers/-Tabak 1969/97-98, op cit. Teulings 1976/14).

Door het aanboren van diverse internationale markten groeit Philips in de eerste drie decennia van deze eeuw uit tot een wereldconcern, met in

1929 27.000 arbeidskrachten in Nederland en 13.000 in het buitenland. In elke groeifase, die aanvankelijk vooral door uitbreiding van het produktievolume in de breedte wordt gekenmerkt, heeft Philips grote behoefte aan ongeschoolde, goedkope, dus vrouwelijke arbeidskrachten.[19] De belangrijkste groeifasen voor Philips zijn de explosieve stijging van de vraag naar gloeilampen in de Eerste Wereldoorlog en de snel groeiende vraag naar goedkope radiotoestellen in de jaren dertig. De eerste stoot tot mechanisering van het gehele fabrieksproces ontstaat met de overschakeling van de produktie van kooldraadlampen (handmatige arbeid door 12- tot 15-jarige meisjes) naar wolfraamdraadlampen waarbij verregaande arbeidsdeling mogelijk was. Dit proces voltrekt zich vanaf 1908. Van der Waerden (1911) beschrijft dit proces bij Philips en de gevolgen daarvan voor het kwaliteitsniveau van de arbeid.[20] De invoering van de mechanisering is tweeledig, enerzijds minder personeel, maar relatief meer routinearbeid met kortere inwerktijden, anderzijds wordt op beperkte schaal gesplitste arbeid weer samengevoegd, waarvoor een hogere scholingsgraad is vereist (bediening van machines). De routinisering van de arbeid wordt nog versterkt door de opvoering van het arbeidstempo, mogelijk gemaakt door simpelweg de snelheid van de machine bij te stellen. Dit hoeft dan niet meer, zoals bij handmatige arbeid, alleen door verscherpte controle en toezicht te geschieden.

Tussen 1900 en 1910 komen bij Philips massale inkrimpingen en uitbreidingen van het personeelsbestand bijna jaarlijks voor. Uit de beschrijving van Van der Waerden komt tevens naar voren hoe weinig definitief de opsplitsing van arbeid is: er gaat geen jaar voorbij, of er vinden veranderingen plaats in de bewerkingscyclus: wisseling van werk, wisseling van arbeidsplaats en grote interne mobiliteit van de arbeiders zijn hiervan het gevolg.

Toename van ongeschoolde arbeidskracht staat bij Philips tot eind jaren twintig steeds gelijk aan de inschakeling van meisjes. Omdat het in de jaren twintig om duizenden gaat schiet de Eindhovense arbeidsmarkt en haar verre omgeving te kort in het aanbod van deze categorie arbeidskrachten. Philips gaat over tot het importeren van grote gezinnen uit Drenthe. Vader kan een boerderijtje huren op het Brabantse platteland als hij tenminste drie dochters tussen de 14 en 20 jaar meebrengt die bij Philips komen werken en op voorwaarde dat in de toekomst nog 'enige uitbreiding van het aantal arbeidskrachten kan worden verwacht.' In 1928, 1929 en 1930 migreren in totaal zo'n 550 Drentse gezinnen naar Eindhoven, met gemiddeld 8,44 kinderen, waarvan 3,52 jongens en 4,92 meisjes (Beyen 1968/34). Ook dit is echter nog onvoldoende om in de (radio-)expansieperiode van 1927 tot 1930 aan de behoefte van ongeschoolde arbeidskrachten in het bedrijf te voldoen. Philips moet er toe overgaan ook grote aantallen volwassen mannelijke arbeidskrachten voor het ongeschoolde werk aan te nemen. Ze zijn bijna twee keer zo duur als de meisjes en vrouwen, terwijl er van een noemenswaardig prestatieverschil geen sprake was, volgens een eigen onderzoek van de efficiëncy-afdeling van Philips (Wackwitz 1946/87). Door de omvangrijke aanname van ongeschoolde mannen daalt in die jaren tussen 1927 en 1929 het aandeel van het vrouwelijke personeel.[21] Voor de selectie van met name het produk-

tiepersoneel wordt in 1922, nog voor de grote hausse, een eigen psychotechnisch laboratorium ingericht.

Philips is daarmee niet alleen het eerste bedrijf met een bedrijfspsychologische dienst[22], maar het is ook verreweg de grootste dienst. Tussen 1922 en 1937 worden niet minder dan 75.000 aspirant-personeelsleden (tweeenhalf keer zoveel als er maximaal aan personeel werkzaam was in het topjaar 1929) aan een psychologisch onderzoek onderworpen. De invoering van de psychologische tests heeft voor een belangrijk deel te maken met het grote verloop onder de ongeschoolde arbeiders, waarvan velen maar moeilijk kunnen wennen aan de fabrieksdiscipline en aan het vanaf 1908 steeds verder gerationaliseerde produktieproces, met meer en meer monotone routinehandelingen. Men ondergaat een strenge selectie op geschiktheid, 'de juiste aanpassing', (d.w.z. het minste 'lasthebbend' van monotonie) om zo de kosten van verspilde leertijd te minimaliseren. Veel van de nieuwe arbeidskrachten hebben nog nooit eerder in een fabriek gewerkt. Aanvankelijk vormt daarom vooral de aanpassing aan de fabrieksdiscipline een probleem. Brand geeft daarover in zijn sociografie van de lichtstad het volgende beeld: 'De overgang van het platteland naar de fabriek was echter toch voor veel arbeiders te groot. Het lawaai in de fabriek, het rhythme van de machine, dat het tempo voor den arbeider aangaf, en tenslotte de noodzakelijke bedrijfsdiscipline waren reden, dat een aantal van deze landarbeiders vrijwillig hun ontslag vroeg' (p. 92).

Hoewel het taalgebruik bij Brand anders suggereert, gaat het in eerste instantie steeds om de selectie van meisjes voor de produktie, in tweede instantie om jongens en als eind jaren twintig de expansie van het bedrijf haar hoogtepunt krijgt, tenslotte ook om ongeschoolde volwassen mannelijke arbeidskrachten. Gehuwde vrouwen werken er in het geheel niet, zij worden niet aangenomen en vrouwen die trouwen nemen/krijgen ontslag: 'Philips houdt namelijk, juist om de katholieke wens in dit opzicht tegemoet te komen, geen getrouwde vrouwen in dienst.' (Brand 1937/92)

Als de internationale crisis inzet volgen massale ontslagen. Van de 27.000 personeelsleden eind 1929 wordt in drie jaar tijd bijna tweederde ontslagen.[23] Het zijn in eerste instantie vooral de ongeschoolde volwassen mannelijke arbeidskrachten die eruit gaan. Het aandeel van vrouwen bij Philips dat tussen 1927 en 1929 is gedaald van 35,4% naar 24,4% door de grote toestroom van mannen, is in 1930 al weer gestegen tot 29% en zal in de crisisjaren verder toenemen. Hieruit valt het relatief grotere ontslag onder mannelijke arbeidskrachten af te leiden.

Ondanks de crisis houdt de vraag naar goedkope radio's aan. Dit leidt ertoe dat tegelijk weer personeel wordt aangenomen, zodat het bedrijf in 1932 nog 11.000 mensen in dienst heeft.[24] De crisis leidt niet alleen tot ontslag maar tegelijk tot versnelde vervanging van arbeidskrachten door machines en tot nieuwe rationalisaties: een groeiend aandeel van goedkope ongeschoolde arbeidskracht, meisjes en deels jongens, is het gevolg. Dit blijkt bijvoorbeeld eveneens uit de werkloosheidsstatistieken van Eindhoven en omgeving.[25] Niettegenstaande het feit van de enorme werkloosheid in de

jaren dertig, blijven de Eindhovense ondernemers voortdurend klagen over een tekort aan jeugdige arbeidskrachten (Van Laar 1937). Bij Philips heeft, vanaf haar ontstaan, tot 1937 bijna de helft of meer van het aantal arbeidskrachten uit jeugdigen bestaan; en van die jeugdigen is ongeveer tweederde meisjes. De versnelde mechanisering bij Philips blijkt hieruit dat ondanks bijna een halvering van het personeelsbestand, het produktievolume nauwelijks daalt en in de loop van de jaren dertig weer voortdurend stijgt en de omzet tegen 1939 enkele malen is verdubbeld.

'De crisis van 1930 is geen afzetcris geweest. (...) het was een crisis van de arbeid, de crisis van de mechanisatie. Nimmer heeft de mechanisatie zo snel om zich heen gegrepen als in die jaren. Nimmer kwamen zoveel arbeiders buiten de fabriek te staan als in de jaren na 1930, niet omdat de vraag terugliep, maar omdat de machine de arbeidskracht verving', zo concludeert De Graaf (1950/207) over de ontwikkelingen in de Nederlandse industrie tussen de twee wereldoorlogen.

De rationalisatie is bij Philips een voortgaand proces van 'trial and error'. Toch geeft ook de crisis van 1929 aan dit proces een nieuwe impuls. In 1928 wordt Goudriaan als nieuwe organisatie-adviseur binnengehaald. Vanaf eind 1929 wordt een nieuw rationalisatieprogramma ingezet (in navolging van General Electric, AEG en Siemens en aangespoord door de crisis). Dit programma is gericht op het breken van het verzet tegen de 'wetenschappelijke' opvoering van de arbeidsintensiteit. Het taylorisme heeft ondertussen nieuwe varianten gekregen, ook in de sfeer van de loonstelsels, die ooit het vertrekpunt van Taylors' analyses zijn geweest. Deze ontwikkelingen monden bij Philips uit in de keuze voor de invoering van een loonstelselbenadering volgens de Bedaux-methode, speciaal ontwikkeld voor massaproduktie.[26] Dit premieloonstelsel houdt in dat voor toenemende prestatie een minder dan evenredige beloning wordt verkregen. De loonsom voor het totale personeel blijft bij een stijgende arbeidsprestatie vrijwel constant. Wat de hoogst presterenden meer krijgen, krijgen de laagst presterenden minder. Bedaux noemt zich de uitvinder van de temposchatting bij het vaststellen van prestatiebeloning. Hijmans, zelf werkzaam geweest bij Philips en een van de eerste Nederlandse organisatie-adviseurs (Bloemen 1988), karakteriseert later het systeem als een poging tot 'het verkrijgen van ijver via het loonzakje' en 'een vernederende omvorming van arbeidsprestatie tot arbeidseenheden, die met een beloning gekocht moesten worden ..., een terugval naar de periode voor Taylor.' (Hijmans 1973/113)

Teulings besteedt in zijn studie over Philips uitgebreid aandacht aan de invoering van het Bedaux-stelsel in het bedrijf en stelt: 'De verschillen in arbeidstempo worden cijfermatig aangedikt maar in beloningsverschillen geminimaliseerd (...) Het Bedaux-stelsel, van alle premiestelsels die in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog in zwang kwamen het meest onvoordelige voor de arbeiders en het meest vernederende (het cijfer voor de arbeidsprestatie in Bedaux-punten wordt bij Philips dagelijks op een bord boven het hoofd van elke werknemer/ster gehangen, jdb), wordt in Italië verboden. In Frankrijk leidt het bij de invoering tot ernstige arbeidsonlusten. In Neder-

land wordt het ingevoerd door het bedrijf dat zich destijds zonder aarzelen de grootste en sociaal meest vooruitstrevende werkverschaffer van Nederland noemde.' (Teulings 1976/89-91)

In zekere zin gaat het hier om de opvoering van individuele arbeidsprestaties met psychologische middelen, nog ver voordat in Nederland het Hawthorne-onderzoek en de human-relationsbenadering bekend worden (Mayo 1939, 1946, 1947). Aangezien het Bedaux-systeem voor de massaproduktie wordt ingevoerd, krijgt in eerste instantie het vrouwelijk personeel bij Philips er mee te maken. Het psychotechnisch laboratorium komt daarvoor met nieuwe testen voornamelijk gericht op prestatiesnelheid. 'De testserie voor ongeschoolde en half geschoolde arbeidsters, na zorgvuldige toetsing gekozen, geeft een veelzijdig beeld van practische intelligentie, gezichtsscherpte, handigheid en tempo. Voor hooger technische en kantoorpersoneel b.v. zijn de proeven van geheel andere aard. Zij toetsen de opmerkzaamheid, het geheugen, de intelligentie, het logisch oordeel, den mathematisch-technischen aanleg. Begrijpelijkerwijze zijn deze opgaven veel zwaarder, dan die aan arbeiders-candidaten worden gesteld.' (Korte beschrijving (...) Philips 1938/85)
De rationalisatieprogramma's en met name de invoering van het Bedaux-systeem dwingen tot deze sterke selectie.

Volgens De Graaf vindt rationalisatie in de Nederlandse industrie overal plaats tijdens het Interbellum en sterker naarmate er van meer massaproduktie sprake is. Het rationalisatieproces onttrekt zich, in tegenstelling tot het mechanisatieproces, grotendeels aan uiterlijke waarneming omdat het zich voltrekt in de sfeer van de afschrijvingen. Ook bij Philips worden tegelijk met de rationalisatieprogramma's van Goudriaan nieuwe budgetterings- en calculatiemethoden ingevoerd.

De rationalisatie is dus via het Bedaux-systeem vooral voor de kwaliteit van het fabriekswerk van meisjes van belang geweest. Zij kregen het meest direct te maken met de tempo-opvoering.

Algemene Kunstzijde Unie

Eind negentiende eeuw wordt een procédé uitgevonden om kunstzijde te maken.[27] In Duitsland, Frankrijk, Zwitserland en België ontstaan al spoedig fabrieken. De grote Duitse firma Glanzstoff wordt in 1899 opgericht. In Nederland komt deze industrie pas ruim een decennium later van de grond. In 1911 opent de chemicus Hartogs in Arnhem de eerste Nederlandse kunstzijdefabriek, de ENKA. Na de Eerste Wereldoorlog vindt, in het bijzonder in Nederland, een grote bloei plaats van de kunstzijdesector en Hartogs opent een tweede fabriek in Ede. In Arnhem wordt met een centrifuge-systeem gewerkt, de Edense vestiging is vooral een spoelenbedrijf. In de beide vestigingen is de vrouwenarbeid zeer omvangrijk; in het topjaar 1929 bestaat bijna tweederde van het personeel uit meisjes en jonge vrouwen (5600 vrouwelijke arbeidskrachten op een totaal personeelsbestand van 8600) (Dendermonde 1961/94). Evenals bij Philips vindt bij Enka veel personeelsselectie plaats.

In de sociografie over Ede (1937) meldt Van Eck daarover: 'Bij het aannemen van de meisjes werd een tamelijk uitgebreid onderzoek ingesteld.

Een inspectrice informeerde op het gemeentehuis naar gedrag e.d.; vervolgens bracht ze een bezoek aan het huisgezin en viel het oordeel gunstig uit dan wordt het meisje gekeurd door den aan de fabriek verbonden arts. Verder liet men vooral in de steden, zoals in Nijmegen, het doen en laten van de meisjes nagaan, controleerde b.v. het bezoek aan bepaalde café's. Hiermee had men niet zozeer de geschiktheid voor het werk op het oog. (...) De noodzaak kwam grotendeels voort uit het niet voldoende aanbod van arbeidskrachten, waardoor men dus zo omzichtig te werk moest gaan. Het liefst had men meisjes uit de omtrek, die kreeg men ook wel, maar niet voldoende. Er bestond onder de boerenbevolking geen tegenzin in het werk en geen minachting voor de fabrieksarbeidster. Men was wel op een betrekking aan de fabriek gesteld, omdat men er een hoog loon verdiende en daardoor in aanzien kwam. Het aantal meisjes was hier echter te gering. In de steden was de mening over de fabrieksarbeid anders, daar leverde het aannemen van meisjes soms meer moeilijkheden op. Zo werden er bijvoorbeeld aan de Utrechtse arbeidsbeurs fabrieksmeisjes gevraagd, maar er bood zich niemand aan. Toen de aanvraag veranderd werd in 'nette atelier-meisjes gevraagd' kwamen er wel. Er was in die tijd onder zekere groepen van de arbeidersbevolking een afkeer van bepaalde vormen van handenarbeid, die zich uitte in de loop naar kantoorbetrekkingen en winkelwerk en het geringe aanbod voor huishoudelijk werk. Dit laatste wilde men niet vanwege de afhankelijkheid en de onvrijheid, iets wat voor de fabrieksarbeid niet geldt. Deze werd echter als vuil en daardoor minderwaardig beschouwd. Dergelijke 'stadse' opvattingen kwamen bij de boerenbevolking niet voor, maar wel was er iets dergelijks te bespeuren in Ede bij het nieuwe bevolkingselement, de vakarbeiders. Deze 'leverden' maar heel weinig dochters aan de fabriek. Hun argument voor het weigeren hiervan was dat de meisjes door de fabrieksarbeid geen huishoudelijk werk leerden. Om daaraan tegemoet te komen sloot de directeur van de fabriek een overeenkomst met de landbouwhuishoudschool, waardoor het mogelijk werd dat de fabrieksmeisjes een huishoudcursus op die school volgden. Het succes van die maatregel was echter niet groot, de cursus is spoedig verlopen.' (Van Eck 1937/70-71)

Net als Philips kampt vooral het snel groeiende bedrijf in Ede in de loop van de jaren twintig met het verkrijgen van de nodige arbeidsters. Van 1925 tot 1929 breidt dat bedrijf uit van 2000 tot 5400 arbeidskrachten. Zo wordt wegens gebrek aan meisjesarbeid in Ede en omstreken een speciaal filiaal in Hillegersberg bij Rotterdam opgericht voor de kwaliteitssortering van de garens. Er werken vrijwel uitsluitend meisjes. In Ede worden meisjes met speciale treinen en bussen uit zo'n 120 dorpen en steden aangevoerd. Ook Enka laat net als Philips hele gezinnen uit Drenthe overkomen, maar het resultaat is niet groot. Hierna poogt men groepen meisjes te krijgen zonder de gezinnen. Het moesten homogene groepen zijn, want bijvoorbeeld Limburgse en Friese meisjes in een tehuis 'gaf tal van moeilijkheden.' Onder beheer van Enka ontstaat zo een eerste experiment met een tehuis met vijftig Limburgse meisjes. Deze groep wordt nog tamelijk vrij gelaten in hun doen en laten, maar 'door de aanwezigheid van veel militairen, ontstonden er al

gauw ongewenste toestanden en werd het tehuis spoedig weer opgeheven.' (Van Eck 1937/72) Een nieuwe mogelijkheid doet zich voor doordat de Congregatie van de Zusters van den Heilige Jozef te Amersfoort haar hulp aan biedt om de leiding van het r.k.-internaat op zich te nemen. De katholieken vormen in Ede een kleine geïmmigreerde groep en deze zien in het vestigen van een inrichting voor meisjes, een mogelijkheid hun invloed te vergroten (Van Eck).

Het katholieke tijdschrift Dux meldt hierover: 'Zoo is sinds Augustus 1926 te Ede het sociaal werk onder de katholieke meisjes begonnen en breidt het zich met zulk een gelukkig gevolg uit dat plannen bestaan om naar een nieuw gebouw uit te zien, waarin ongeveer 200 katholieke meisjes als internen kunnen worden opgenomen.' (De Groot 1929/168) Het doel is: 'In het fabriekencomplex te Ede een kern te vormen van flinke, frissche, zedelijk hoogstaande en maatschappelijk ontwikkelde meisjes, die door haar persoonlijkheid en optreden den goeden geest onder het uitgebreide meisjes-personeel wekken en verbreiden (...) om deze meisjes te vormen tot echte apostelzielen in de fabriek en tot volwaardige Christenvrouwen voor de toekomst. Vandaar dat door het internaat getracht wordt op basis van een krachtig gezond godsdienstig leven de meisjes zoo algemeen mogelijk te ontwikkelen, doch vooral die ontwikkeling bij te brengen, die zij in haar later leven in het huisgezin zullen noodig hebben. Gelegenheid bestaat voor de meisjes zich in allerlei huishoudelijke werkzaamheden te bekwamen. Practisch kunnen de meisjes volledig huishoudonderwijs ontvangen. De avonden worden daaraan dienstbaar gemaakt (...) Stonden de fabrieksmeisjes aanvankelijk afwijzend tegenover het sociaal werk van het internaat, op het oogenblik zijn de aanvragen zoo talrijk, dat men naar een grooter behuizing gaat uitzien en zowel het internaatswerk zelf alsook de sociale arbeid aanzienlijk zullen worden uitgebreid.'

Van Eck beschikt over andere, minder rooskleurige gegevens: 'De meisjes stonden er onder strenge controle, ze mochten b.v. alleen wandelen onder toezicht van nonnen e.d. De fabrieksdirectie probeerde hier verandering in te brengen, maar dat lukte niet. Deze wijze van huisvesting stond bij de meisjes niet in hoog aanzien, vele verlieten de inrichting en nieuwe wilden er niet komen. Dit blijkt wel uit het volgende voorval: men hield vanwege de Enka zitting in Eindhoven om meisjes aan te nemen, toen er net te voren een paar honderd meisjes op de Philipsfabrieken ontslagen waren, maar toch meldden zich voor de kunstzijdefabriek slechts twee meisjes aan. Het r.k.-huis was al tot in Eindhoven bekend geworden. Zo mislukte ook de tweede proef. Tenslotte vulde men de inrichting met Duitse meisjes. Wel protesteerde de arbeidsbemiddeling hier aanvankelijk tegen, maar toen deze zelf ook niet voor meisjes kon zorgen, legde ze zich erbij neer. Deze Duitse meisjes hielden het wel in dit tehuis uit. Het internaatsysteem ontstond hier uit de grote behoefte aan arbeidsters, aan welke men niet op andere wijze kon voldoen. Het systeem slaagde hier niet met Hollandse meisjes. De hogere levensstandaard en het gewend zijn aan meer vrijheid ook bij de plattelandsmeisjes, maakte het plaatsen, zelfs van Rooms-Katholieke meisjes, in een

dergelijke Rooms-Katholieke inrichting onmogelijk. Ook had de bevolking niet in zo sterke mate behoefte aan bijverdiensten als bv. in Duitsland. Typerend is dat er in de jaren 1922 tot 1933 zich nooit een Hollands meisje is komen aanmelden, terwijl er verscheidene Duitse met de fiets zelfs uit de grensdorpen kwamen, om hier werk te zoeken.' (Van Eck, 1937/72-73)

In de loop van de jaren twintig dalen de prijzen van kunstzijde sterk. Om de nadelige concurrentie uit te schakelen en de capaciteit te verhogen fuseren in 1929 de Enka bedrijven in de stichting de AKU met het Duitse bedrijf Glanzstoff. (De Nederlandse kunstzijde wordt voor 80% naar het buitenland geëxporteerd, vooral naar Duitsland.) Desondanks wordt in de jaren na 1929 meer dan de helft van het personeel ontslagen. In 1929 werken in Ede en Arnhem tesamen 8600 mensen, in 1935 nog maar 3100. Bij de Edense vestiging is het ontslag het meest massaal. Van 1925 tot 1929 breidt het bedrijf daar uit van 2000 tot 5400 arbeidskrachten, in 1935 zijn dat er nog slechts 1800 (Van Eck 1937/62). De teruggang in personeel is echter niet in eerste instantie het gevolg van prijsdalingen of van de wereldcrisis, maar is vrijwel geheel te wijten aan rationalisatie van het produktieproces. Het produktievolume varieert wel, maar vertoont, ondanks de massale ontslagen, geen daling. In tegenstelling tot bij Philips vallen de massale ontslagen niet onder de mannen, maar aan de kant van het vrouwelijk personeel.

Voor de betekenis van de werkgelegenheid van vrouwen is dit een interessante kwestie. Het grote verschil tussen Philips en AKU in de crisisjaren wat betreft de in- en uitschaking van vrouwelijke arbeidskrachten is gelegen in de aard van het produktieproces en de verschillende wijzen waarop de mechanisatie en rationalisatie zich in beide bedrijven voltrekken. In de Enka bedrijven werken de meisjes in de twijnderij, waar ze zijde op spoelen brengen, in de haspelkamer waar strengen worden gemaakt en in zeer grote aantallen op de sorteerafdeling 'waar de meisjes in hokjes zitten, waarin kunstzonnelicht straalt om de kleuren zo goed mogelijk te kunnen beoordelen.' Daar worden de garens geselecteerd op fouten en kwaliteit. Deze laatste 'lastige' schakel in het produktieproces (zeer tijdrovend en arbeidsintensief) komt vrijwel geheel te vervallen als na 1929 een geheel nieuw procédé wordt ingevoerd, het zogenoemde direct procédé.[28] De ongeschoolde vrouwenarbeid komt grotendeels te vervallen. Duizenden meisjes krijgen ontslag. Het filiaal bij Rotterdam wordt gesloten. In het gedenkboek ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van AKU in 1961, vermeldt de auteur Dendermonde: 'Werd het aantal mannen 'slechts' met 1/3 verminderd, het aantal vrouwen daarentegen met 4/5! Van de 5600 meisjes in 1929 waren er in 1938 hoogstens nog enkele honderdtallen bij de AKU te vinden en dat, terwijl de produktie op peil was gebleven. Men was er dus heel duidelijk in geslaagd methoden te ontwikkelen, waarmee men het met veel en veel minder werkkrachten af kon, zonder dat de kwaliteit daaronder leed, integendeel.' (Dendermonde 1961/94)

In 1938 beschrijft ingenieur Van Schaik[29], werkzaam bij Enka, de diep ingrijpende veranderingen in het bedrijf in de jaren dertig als gevolg van het rationalisatieproces: 'Toen de kunstzijde-industrie zijn wilde ontwikke-

lingsjaren te boven was, stond eigenlijk het procédé nog vrijwel op de hoogte, waarop de uitvinders het min of meer toevallig van de aanvang af geplaatst hadden' 'Er was een zeker recept, dat angstvallig gevolgd wordt; er waren een stel regels, die vrijwel als axioma's beschouwd werden en een stel raadselachtigheden, die als onoplosbaar bekend stonden. De viscose was een mysterieus wezen met eigen grillen en nukken, dat soms heel onverwacht reageerde op een beinvloeding van z'n ontstaansproces en ook vaak reageerde op een verandering, die nog niet was doorgevoerd. Van het wezen van het eigenlijke spinproces was vrijwel niets bekend en ook de factoren, die de verdere bewerking beïnvloeden, waren zo weinig doorgrond, dat er telkens weer storingen optraden, waarvan de oorzaak slechts na langdurig onderzoek kon worden vastgesteld en weggenomen. De noodzaak van studie- en experimenteerwerk was reeds in de bloeiperiode ingezien en men ging dan ook de zuinige tijd in met een uitstekend toegeruste researchorganisatie.' (Van Schaik 1938)

De rationalisatie bestaat echter niet alleen uit ingrijpende veranderingen in het produktieprocédé. Ook loonsverlaging en verandering van het loonstelsel maken er essentieel deel van uit. Over het effect van loonsverlagingen is Van Schaik sceptisch: 'De opgave, op het loonbedrag te sparen, wordt al te vaak heel simplistisch gezien en uitgevoerd door algemene uurloonsverlagingen. Wij hebben dergelijke verlagingen, en wel van 10% tweemaal zeer tegen onze zin moeten toepassen, omdat we geen andere uitweg meer zagen. Wij hebben van de aanvang af geweten, dat we met het verminderen der lonen slechts een zeer klein deel zouden bereiken van hetgeen nodig was en we hebben tot onze vreugde in 1937 de verlaging van 1935 weer ongedaan kunnen maken. Het allergrootste deel moest komen van een intensivering van de arbeid die onmogelijk door te voeren is zonder de volledige medewerking van het personeel en die medewerking kan men niet verwachten van mensen, wier inkomen tot een onbehoorlijk minimum gedrukt is. Ik behoef wel niet te zeggen, dat de zeer goede verhouding, die wij met ons arbeidspersoneel hebben opgebouwd, niet alleen berust op dergelijke rationalisatiemotieven. De zuiver menselijke en sociale beweegredenen hebben daarbij een zeker niet mindere rol gespeeld.' (op cit. Dendermonde 1961/97-98)

Er wordt gezocht naar oplossingen, die erop neerkwamen, dat men met minder arbeidsters meer zou kunnen doen, én door de menselijke én door de machinale arbeid te intensiveren. Daarom gaat men, net als bij Philips, over tot de invoering van het Bedaux-systeem. Dendermonde vermeldt in dit verband dat de vele en ook wel gerechtvaardigde kritiek op het stelsel van Taylor aanleiding heeft gegeven tot het ontstaan van andere stelsels, die op hetzelfde principe berusten, maar meer aan deze bezwaren tegemoetkomen, zoals het Bedaux-systeem. 'Zoals dit laatste systeem nog verder naar eigen inzichten door de AKU-ingenieurs werd uitgebouwd, werkte het uitstekend. En het vertrouwen in het stelsel was dan ook zó groot, ook bij de werknemers, dat zij, bij twijfel over de juistheid van het loonaccoord, zelf vroegen om een nieuwe arbeidsanalyse, waarbij zij zich dan onvoorwaardelijk neerlegden.' (Dendermonde 1961/98)

Van Eck vermeldt hierover in zijn sociografie iets anders luidende bevindingen: 'Om de geschiktheid der arbeiders te bepalen, heeft men een tijdlang psychotechnische methoden toegepast. Hoewel men de beste deskundigen op dit gebied in dienst genomen had, was men niet tevreden over de resultaten en heeft men dit werk na enige tijd weer gestaakt. Wel past men een systeem van controle toe, waarbij de opzichters en opzichteressen aantekening houden van de prestaties der arbeiders. Tegenwoordig heeft dit de vorm aangenomen van het z.g. Bedaux-systeem. Hierbij wordt nauwkeurig nagegaan welke tijd iemand nodig heeft voor de verschillende verrichtingen in het bedrijf en ook hoeveel tijd hij gebruikt om uit te rusten, zijn neus te snuiten enz. De resultaten van deze waarnemingen worden voor iedere persoon verwerkt in een grafiek. De controle van de prestaties komt nog al vaak voor. De arbeiders zijn er in het algemeen niet zeer op gesteld en zo kan men hier nog al eens horen 'ik ben gelukkig niet in de Bedaux'. Deze metingen waren gebruikt om de produktie per hoofd op te voeren. Het bleek dat de eenmaal als normaal aangenomen prestaties waarmee men in de goede tijd van het bedrijf kon volstaan, ver onder de maat van het kunnen lagen. Het bedrijf was dus in dit opzicht aanvankelijk niet zeer wetenschappelijk ingericht. Men liet b.v. enkele weliswaar van de beste arbeidsters een wedstrijd houden en hierbij bleek dat ze tot bijna twee maal zo grote prestatie als de tot nu toe als normaal aangenomene in staat waren. Hierna stelde men de norm hoger.' (Van Eck 1937/76-77)[30] Mede door het Bedaux-systeem werden enorme besparingen op de loonkosten mogelijk.[31] Volgens Van Schaik waren deze voor slechts 10% bereikt door de beide loonsverlagingen in 1932 en 1935. De overige 90% was te danken aan vermindering van personeel als direct gevolg van de rationalisatie.

NOTEN HOOFDSTUK 3

1. Tot de jaren vijftig hield Philips zich aan het standpunt van de katholieke kerk: ontslag van vrouwen bij huwelijk en geen gehuwde vrouwen in dienst nemen.
2. Zie uitvoeriger hierover appendix 3-A over de invoering van het Bedaux-stelsel bij Philips en AKU. Ook in de Twentse textiel wordt dit stelsel rond 1932 ingevoerd. In deze bedrijven krijgen meisjes en vrouwen er vooral mee te maken omdat zij de ongeschoolde arbeid, waarbij het in eerste instantie wordt toegepast, verrichten.
3. Bij Philips verdienen ongeschoolde mannen en vrouwen boven de 21 jaar respectievelijk *f*18,80 en *f*10,80 per week, jongens en meisjes van 15 jaar respectievelijk *f*7,50 en *f*5,90 per week.
4. In 1935 wordt het aantal buitenlandse dienstbodes geschat op 35.000 à 50.000 (Blok 1985/37).
5. De Vereeniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap (VVGS), opgericht in 1930 en voortgekomen uit de feministische kiesrechtbeweging, speelt in de acties een leidinggevende rol en publiceert over de ontwikkelingen rond de verbodsbepalingen in haar blad Vrouw en Gemeenschap (het latere blad 'Vrouwenbelangen') (Schoot Uiterkamp 1978).
6. Hij baseert zich daarvoor mede op de studie van de historicus Keesing: 'Ten aanzien van het karakter van de werkloosheid het volgende. Aanvankelijk was deze voornamelijk conjunctureel, dat wil zeggen het gevolg van onderbezettingen van het 'nationale produktie-apparaat' door onvoldoende vraag naar goederen en diensten. Volgens Keesing echter bleef de stijging van de produktie per werknemer door techniekverbetering, rationalisatie, organisatieverandering en dergelijke gedurende de krisis voortgang vinden. De kwalitatieve verandering van het 'nationale produktie-apparaat' en van de organisatie van de produktie, die dit impliceert, leidde ertoe dat er steeds meer strukturele werkloosheid ontstond, dat wil zeggen werkloosheid die het gevolg is van de omstandigheid dat het produktie-apparaat, ook al is dit volledig bezet, onvoldoende arbeidsplaatsen aanbiedt. Deze strukturele werkloosheid werd nog vergroot door een toenemend arbeidsaanbod.' (Schotsman 1979/48)
7. Bijvoorbeeld: De Kruisgilden van O.L. Vrouw voor de meisjes van de hogere standen, de Katholieke Middenstands Jeugdvereeniging, de K.A.J.V. voor de meisjes uit de arbeidersstand en de boerinnegilden voor de boerenmeisjes van 16 tot 25 jaar. Voor de fabrieksmeisjes worden bij voldoende leden per fabrieksgroep aparte huizen ingericht. Zo ontstaan bijvoorbeeld in Breda onder de voortvarende leiding van Frencken een Kwatta-huis, een Hero-huis, een H.K.I.-huis (Hollandse Kunstzijde Industrie) en een ruimtes voor meisjes van de ateliers en voor winkeldames (A.J. Scheermakers, 'De K(atholieke) J(eugd) V(ereniging) voor het arbeidende meisje en de E(ucharistiese) K(ruistocht)', in: **Dux**, jrg. 2, nr. 6/7, 1929, pp. 128-153).

8. Marie Heinen is vanaf 1936 de opvolgster van Anna Polak als directrice van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid. Namens het bureau heeft zij zitting gekregen in de Hooge Raad van Arbeid.
9. Gepresenteerd op de eerste studieweek van de Katholieke Jeugdvereeniging (KJV), afdeling arbeidende meisjes. Het rapport van de enquète eindigt met: 'De Bisschop van Breda, die als een Vader waakt over dit gezegend werk, heeft de studieweek willen sluiten. Gesterkt door diens Vader-zegen zijn de arbeidende meisjes naar haar zware dagelijksche strijd teruggekeerd. Zij werken onder de schutse van Maria, haar Moeder en stralende voorbeeld. Haar strijd is heilig als haar zegepraal: Voor Christus, onze Koning! God wil het. Amen!' (**Dux**, 1930, jrg. 3/9, p. 213)
10. Gastelaars (1985/71) veronderstelt dat de institutionele marginalisering van Bongers criminologisch werk in de juridische faculteit, ondanks internationale reputatie, misschien een aanleiding was om geen aandacht te hoeven besteden aan het marxisme in Bongers sociologie.
11. Onderstaande paginanummers verwijzen naar de heruitgave in **De rafelrand van Amsterdam,** jordaners, pinda-chinezen, ateliermeisjes en venters in de jaren dertig (Bovenkerk/Brunt e.a. 1977/121-143).
12. Heertje citeert hierbij met instemming van Van Det, 'Rationalisatie en de Jeugd', in: **De Vakbeweging** 1931, p. 258.
13. Een artikel van M.S. Levenbach over de menselijke verhoudingen in de onderneming vormt een uitzondering.
14. De Verenigde Staten kenden geen uitgebreide ambachtelijke struktuur. De daar op grote schaal ingevoerde massaproduktie werd niet geremd door tradities van ambachtelijke bedrijven, vakmanschap, noch door tradities van wensen, smaken en modes onder de clientèle. In de VS moesten de arbeidskrachten voor de massaproduktie voornamelijk gerecruteerd worden uit ongeschoolde eerste generatie-emigranten en hun gezinnen. Van uitholling van traditioneel vakmanschap door verregaande arbeidsdeling was dus geen sprake.
15. Arbeidskrachten in de tabaksindustrie in de gemeente Woensel:

	mannen	vrouwen	% vrouwen op totaal
1874	221	54	19%
1889	213	518	70%
1899	593	317	34%
1909	693	321	32%

Eindhoven:	mannen	vrouwen	% vrouwen op totaal
1930	2776	1536	46%

(Brand 1937/63 ev).
16. De loonverschillen tussen mannelijke en vrouwelijke werknemers zijn zeer groot. Onderstaande geeft de minimum weeklonen in 1924 (Van Delft 1949, p. 119).

	steden	platteland
Mannen		
15 jaar	7,50	6,80
18 jaar	13,40	12,20
21-60 jaar:		
III	18,80	17,10
II	21,70	19,80
I	24,70	22,50
Vrouwen:		
15 jaar	5,90	5,90
18 jaar	8,60	8,60
21 jaar en ouder	10,80	10,80

17. Tussen 1932 en 1938 wordt ongeveer de helft van de bedrijven die minder dan 5000 paar schoenen per jaar produceren geliquideerd: van 285 naar 142 bedrijven (Van Delft 1949/146).
18. Onderstaande is grotendeels ontleend aan Teulings, **Philips**, Geschiedenis en praktijk van een wereldconcern, Amsterdam, 1976.
19. Bij Philips liggen in de jaren twintig de lonen op de zelfde hoogte als die van de schoenenindustrie, dat wil zeggen meisjes en vrouwen verdienen minimumweeklonen van 10 à 12 gulden per week, volwassen mannen 18 à 23 gulden.
20. Daaruit blijkt de verregaande arbeidsdeling die bij de produktie van metaaldraadlampen plaatsvond. Voor de vervaardiging van één gloeilamp zijn 24 deelbewerkingen nodig. Een deel daarvan gaat voor 1911 nog puur met de hand, een deel van de 24 bewerkingen geschiedt met behulp van handwerktuigen en voor enkele bewerkingen is een machine opgesteld. Van der Waerden beschrijft de overgang van 4 bewerkingen met handwerktuigen naar machinale bewerking. Voor de overgang wordt gewerkt met ongeveer 320 directe produktie-arbeiders/sters: 307 meisjes, 10 jongens en 3 mannen. De leertijd van de meesten bedraagt drie à vier weken. Er zijn onder hen slechts twee geschoolde arbeidskrachten. De mechanisering leidt in de eerste plaats tot besparing van arbeidskrachten en een snellere produktie. De vier nieuwe machines maken het werk van bijna 100 meisjes overbodig en brengen nieuw werk voor één geschoolde en één ongeschoolde man en voor twee meisjes. Bovendien verdwijnt het werk van 60 meisjes door een werkmethodeverbetering die niet direct met voortgezette mechanisering heeft te maken. Er komt ook voor 20 meisjes méér werk als gevolg van een zuiniger gebruik van grondstoffen (Van der Waerden, **Geschooldheid en Techniek**, Amsterdam, 1911).
21. Percentages vrouwelijk personeel bij Philips (Brand 1937, p. 37 en 76)

jan. 1929	35,4%
jan. 1928	30,2%
jan. 1929	29.5%
juni 1929	28,2%
okt. 1929	24,4%
1930	29,0%

22. Nog slechts drie andere bedrijven hadden voor de Tweede Wereldoorlog bedrijfspsychologen in dienst (PTT in Den Haag vanaf 1929, Scheepvaart Vereniging Zuid te Rotterdam, 1936 en Staatsmijnen, 1939) Ter Meulen/-Van Hoorn 1981).
23. Deze omvang vermeldt Teulings op basis van combinatie van gegevens uit diverse bronnen. In de gedenkboeken van Philips zelf worden de personeelsgegevens voor deze jaren niet gegeven, maar pas weer voor 1934. Bovendien wordt dan voor 1929 meestal het maximum van 22.000 personeelsleden vermeld, in plaats van 27.000.
24. Deze personeelsinkrimping van 60% is veel groter dan die in de Duitse en Franse elektrotechnische industrie (resp. inkrimpingen van 40% en minder dan 30% in dezelfde jaren).
25. In de periode 1930-1936 bestaat het werkloosheidsbestand in Eindhoven gemiddeld voor 95% uit mannen van 18 jaar en ouder, het aantal werkloze meisjes is vrijwel nihil (Van de Laar 1937, op cit. Teulings 1976/84).
26. Dit systeem is ontwikkeld door de Franse econoom en latere Amerikaanse bedrijfsexpert Charles Eugène Bedaux (1887-1944). Hij bouwt voort op het werk van de Amerikaanse ingenieur Frederick Winslow Taylor (1856-1915). Bij deze Bedaux-arbeidsanalysemethode werd in minuut-eenheden (bedaux-punten, varierend van 0 tot 100, normaal was 60 punten volgens Bedaux) bepaald wat een arbeider in normaal tempo en onder normale omstandigheden aan arbeid verrichten kon, op basis van waarneming en schatting van het werktempo (Teulings 1976/88).
27. In 1885 krijgen de Engelsen het eerste octrooi voor de uitvinding dat de mens een draad kan spinnen uit een cellulose-oplossing. De Fransman Graaf Hilaire de Chardonnet komt tot machinaal en fabrieksmatig garen uit cellulose-oplossing winnen (1889). De Engelse scheikundigen Cross, Bevan en Beadle komen eind negentiende eeuw met een procédé ter vervaardiging van viscose, hetgeen ook de grondslag vormt voor de Nederlandse kunstzijde-industrie (Dendermonde 1961/29).
28. 'Men moet dan weten, dat het zelfs tot in de latere twintiger jaren nog gebruikelijk was - geheel in navolging van de natuurzijde-fabricage, de rayon was nog steeds kunstzijde (...) - om viscosegarens in de handel te brengen in de vorm van strengen. Het was gebruikelijk de uit de spinnerij komende koek in natte en zure toestand af te haspelen tot strengen. Deze strengen werden gewassen, ontzwaveld, gebleekt en gedroogd en waren dan na al deze bewerkingen zodanig verward en beschadigd, dat ze stuk voor stuk door de hand gingen om geklopt, nagezien en gesorteerd te worden in 5 kwaliteiten. Als er 60 à 70% prima kwaliteit doorkwam, was het bedrijf goed in orde. Die gehele omvangrijke en tamelijk langdurige arbeid van sorteren nu werd door meisjes gedaan, wat meteen verklaart waarom er vóór de rationalisatie zoveel vrouwelijke werkkrachten in de kunstzijde-industrie nodig waren. (...) Door het invoeren van het directe procédé verdween niet alleen de haspelarij, die door een congerij werd vervangen, maar de gehele strengensortering kwam te vervallen. (...) In plaats van 5 of 6 kwaliteiten maakte men

voortaan nog slechts één prima kwaliteit, terwijl het percentage afgekeurd garen te verwaarlozen was.' (Van Schaik, op cit. Dendermonde 1961/95-96)

29. Van Schaik wordt later president-commissaris van het bedrijf (1954).
30. Van Eck vervolgt hier met: 'De opvoering van de prestaties gaf vooral moeilijkheden bij de plattelandsmeisjes, die gewoonlijk achterblijven bij de stadsmeisjes en daardoor ook weinig voor moeilijk werk in aanmerking komen. De oorzaak is misschien ten dele in een, echter niet direct aan te tonen, verschil in aanleg te zoeken. Duitse onderzoekers bewezen ook dat hoe fijner werk een industrie vereist, hoe geringer het percentage kinderen van landarbeiders in zo'n industrie is. Het verschil in prestaties wordt evenwel ook ten dele veroorzaakt door de verschillende houding die beide groepen meisjes tegenover het werk aannemen. Het meisje uit de stad wil graag verdienen, omdat ze in hoofdzaak het geld zelf behoudt en vaak thuis alleen kostgeld betaalt. Het plattelandsmeisje geeft nog dikwijls het gehele loon thuis af of behoudt een klein deel voor zich zelf, waardoor bij haar in veel gevallen de prikkel ontbreekt om haar prestaties op te voeren.' (p. 77) 'Er heerst in de fabriek een tamelijk strenge orde en op allerlei tekortkomingen staan boeten. O.a. hierdoor slaagde men erin van de arbeiders, die grotendeels van boerenafkomst zijn, min of meer bruikbare fabrieksarbeidsters te maken. Dat dat in zo korte tijd mogelijk was, kwam door dat het werk geen eigenlijke geschooldheid vorderde.' (p. 78)
31. 'In 1936 waren de loonkosten per kg zijde nog slechts 30% van die in 1929; de totale kostprijs was 33% van die van 1929. ... Het grootste aandeel daarin hebben dus de loonkosten gehad.' (Dendermonde 1961/99)

4. VROUWENARBEID TUSSEN PEDAGOGISCHE NORMEN, ECONOMISCHE BELANGEN EN GEZINSBELANGEN; GEEN VRAAGSTUK VOOR DE ARBEIDSSOCIOLOGIE (1945-1960)

INLEIDING

De thematisering van vrouwenarbeid, de ontwikkeling van de sociologie en de relatie tussen beide krijgt na de oorlog vorm in een ambivalent sociaal-cultureel, politiek en economisch klimaat. Er is na de bevrijding sprake van een 'gedurige wisselwerking' tussen herstel, vernieuwing en bezettingservaringen (Von der Dunk 1986/12). In het zich snel herstellende verzuilde maatschappelijk bestel zijn er enerzijds stromingen die terug willen naar de traditionele verhoudingen van voor de oorlog en herstel wensen van het burgerlijk erfgoed van de traditionele leefgemeenschap. Anderzijds zijn er stromingen die het moderniseringsproces vorm willen geven, die zich bezighouden met de invulling ervan en de daarbij behorende gevolgen.

Vier thematieken op de politieke agenda van die tijd worden hier als maatschappelijke achtergrond geschetst, gezien hun betekenis voor de ontwikkeling in vrouwenarbeidvraagstukken en voor de toenmalige sociologiebeoefening in Nederland. Het gaat ten eerste om de regulering van de arbeidsverhoudingen met als doel om via het harmoniemodel te komen tot een centrale regulering van de arbeidsverhoudingen en arbeidsvoorwaarden, met zo min mogelijk loonsverhoging en arbeidsonrust; ten tweede het industrialisatiebeleid met als doel het scheppen van voldoende werkgelegenheid voor de verwachte snelle groei van de beroepsbevolking, ten derde het jeugdvraagstuk, waarbij centraal staat de door de oorlog 'verwilderde' jeugd in het gareel te krijgen en te disciplineren tot aangepaste, gemotiveerde en gezagsgetrouwe arbeidskrachten en ten vierde de gezinspolitiek en het maatschappelijk werk, die in het verzuilde bestel door ambivalente doelstellingen worden gekenmerkt, deels gericht op herstel van de traditionele gezinswaarden en -functies, deels gericht op de begeleiding van het moderniseringsproces. De verzuiling krijgt geen aparte aandacht omdat deze in elk van de hier genoemde thematieken een centrale rol speelt. Wel wordt ingegaan op het veranderende denken in confessionele kring over de buitenshuisarbeid van de gehuwde vrouw. Tot slot wordt een korte schets gegeven van de arbeidsparticipatie van vrouwen in de periode 1945-1960. Aan de oorlogsperiode wordt alleen gerefereerd voor zover relevant voor de hierboven geschetste ontwikkelingslijnen.

4.1 Maatschappelijke achtergrond 1945-1960

HET HARMONIEMODEL EN DE REGULERING VAN DE ARBEIDSVERHOUDINGEN

De verwoestende werking van het nationaal-socialisme in Europa op zowel politiek, sociaal-cultureel als economisch terrein leidt na de bevrijding tot een sterke oriëntatie op samenwerking en het creëren van een nieuwe gemeenschap. In Nederland groeit in brede kringen van politici, vakbondskader en leiding van grote ondernemingen consensus over een harmoniemodel tussen de sociale partners, centraal geleid door de overheid. Het denken in termen van klassenstrijd heeft voorlopig afgedaan en de vakbeweging wordt, met uitzondering van de Eenheidsvakcentrale, officieel door de overheid erkend.

Tussen 1945 en 1950 staat in Nederland vrijwel alles in het teken van de wederopbouw. Het Nederlandse produktie-apparaat en het woningenbestand waren voor een groot deel vernietigd (Messing 1981/42-44). De oorlogsschade en de chaos die de bezetters hebben achtergelaten dwingen tot een krachtig optredende, coördinerende en regulerende overheid. Op tal van terreinen is sprake van staatsinterventie zoals bij de voedselvoorziening, de woningbouw, het op gang brengen van de industrie, het monetair orde op zaken stellen, de lonen en prijzen in de hand houden en het werkgelegenheid creëren.

Het aanvaarden van een actieve rol van de overheid in het maatschappelijk bestel wordt daarmee 'plotseling' een feit. De grote tegenstellingen uit het Interbellum, tussen confessionelen enerzijds en sociaal-democratie anderzijds over de rol van de staat, respectievelijk 'als nachtwakerstaat of als interventiestaat' zijn na de oorlog, ten behoeve van de wederopbouw, in grote lijnen van de baan. De KVP en de PvdA gaan samen regeren en houden dat tot 1958 vol. De rooms-rode coalitieregering streeft naar een beheersing van het gehele economische leven en, in relatie daartoe, ook van het privéleven. Aanvankelijk de wederopbouwproblemen en daarna de koude oorlog (gemeenschappelijke vijand: het communisme) hebben daartoe in Nederland sterk bijgedragen. Vooral de koude oorlogssituatie heeft lange tijd het gehele culturele, politieke en wetenschappelijke klimaat bepaald. De geestelijke vrijheid wordt tot een minimum teruggebracht. Kritiek op bestaande gezagsverhoudingen, (in kerk, bedrijf, gezin, onderwijs) en andere normen en waarden (t.a.v. seksualiteit en leefvormen) krijgen geen kans of worden volkomen naar de achtergrond gedrongen.

Voor een schets van de maatschappelijke krachtsverhoudingen richting harmoniemodel is de geleide loonpolitiek een van de meest bepalende interventies van de Nederlandse overheid. De uitvoering ervan komt te liggen bij het in 1945 ingestelde College van Rijksbemiddelaars.[1] Qua omvang, striktheid en duur van de geleide loonpolitiek (tot eind jaren vijftig) is Nederland volstrekt uniek geweest. De sociaal-democratie inclusief de vakbeweging (met uitzondering van de communistisch georiënteerde Eenheidsvakcentrale) ver-

leent hieraan al die tijd haar volle medewerking. Er ontstaat een zeer grote eensgezindheid tussen het rooms-rode kabinet, het parlement, de ondernemers en de erkende vakcentrales (NVV, KAB en CNV), mede gevoed door de koude oorlogsideologie. Voor zover er verzet rijst vanuit de achterban van de vakbeweging (bv. hogere looneisen dan de centrale accoorden toelaten) wordt dit gemakkelijk weggemasseerd. Het laag houden van de lonen wordt steeds in het belang van voldoende werkgelegenheid gesteld. De diep gewortelde angst voor een herhaling van de crisisjaren speelt bij de instemming met de lage lonen voor lange tijd een doorslaggevende rol. Dit geldt ook voor de PvdA en de leiding van vakbeweging. Via verschillende overlegorganen krijgt het harmoniemodel tussen werkgevers en werknemers vorm.

De Stichting van de Arbeid vormt het eerste overlegorgaan.[2] De Amerikaanse arbeidssocioloog Windmuller schrijft later over dit overlegorgaan dat 'de meest fundamentele concessie (kwam) van de kant van de werknemers, die, in ieder geval voorlopig, officieel afzagen van enige aanspraak op een actieve rol van de werknemers in het bedrijfsleven, in ruil voor een ruime vertegenwoordiging in officiële economische lichamen ter advisering van de regering' (Windmuller 1970/123). Met andere woorden, meepraten aan de top in ruil voor géén medezeggenschap aan de basis.

Ter regeling van de arbeidsverhoudingen zijn in de naoorlogse periode van centraal belang: het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen (BBA) [3]; de Wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO)(1950); de Wet op de Ondernemingsraden (WOR)(1950) en de instelling van de Sociaal Economische Raad (SER). In zijn dissertatie over de naoorlogse sociaal-economische politiek stelt Fortuyn dat zowel de wet op PBO als de WOR duidelijk een compromiskarakter hadden, met in veel opzichten een katholiek stempel. Over de PBO concludeert hij: 'De victorie van de KVP begon in de commissie-Van der Ven, daar werd in werkelijkheid de wet vastgesteld. (...) De nederlaag van de socialisten is onmiskenbaar. Hun visie op de ordening van de economie in Nederland is in de wet op de PBO niet terug te vinden. Bij ordening van de economie blijft het accent liggen op het zelfordenend vermogen van (...) de ondernemers in Nederland.' (Fortuyn 1980/422)

De katholieke vakcentrale (KAB) is destijds enthousiast over de invoering van een PBO: 'De PBO staat, naar het schijnt, voor haar invoering. Moge zij slagen. Haar komst en toepassing in de juiste 'Quadragesimo Anno-geest' betekent het einde van het kapitalisme, betekent het einde van proletarisme, betekent het begin van een Nieuwe Gemeenschap, het begin van een nieuwe tijd. Haar komst is, kan althans zijn, een triomf voor de verhevenheid en doelmatigheid van de christelijke sociale leer.' (op cit Harmsen/Reinalda 1975/316)

In hetzelfde jaar als de PBO wordt de Wet op de ondernemingsraden van kracht (voorbereid door de commissie-Van Rhijn). Deze legt voor het eerst aan ondernemers de verplichting op tot het instellen van, uit gekozen vertegenwoordigers van de werknemers samengestelde, ondernemingsraden. Deze zijn bedoeld als orgaan van de gehéle onderneming. Vanuit de gedachte van de onderneming als 'arbeidsgemeenschap' is de ondernemer zelf de voorzitter

van de OR in zijn bedrijf. Ondanks het compromiskarakter van de wet komt deze met vrij algemene instemming van de PvdA en het NVV tot stand.

Een enkeling, zoals de jurist Mok, komt met scherpe kritiek. Hij vergelijkt het rapport van de commissie-Van Rhijn met het rapport 'Bedrijfsorganisatie en Medezeggenschap' van SDAP en NVV uit 1923 en constateert 'welk een achteruitgang deze kwart eeuw ons op dit gebied bracht': 'Zonder behoorlijke bevoegdheden zal de ondernemingsraad niets kunnen betekenen. (...) Het ontwerp mist bovendien de vaste wil om radicaal verandering te brengen in de interne verhoudingen binnen de onderneming. Wanneer déze ondernemingsraden er komen, gebeurt er eigenlijk niets anders dan dat er een college komt, waarin de arbeiders wat stoom kunnen afblazen. Maar medezeggenschap komt er niet!' (op cit. Harmsen/Reinalda 1975/318) De nadelen van de WOR treden spoedig aan het licht: de zeer geringe bevoegdheden, de leden van de OR beschikken niet over de mogelijkheid om zich door deskundigen te laten voorlichten en door de afwezigheid van sancties kunnen de werkgevers niet aan hun wettelijke verplichtingen worden gehouden. In de jaren vijftig en zestig wordt de gedachte van samenwerking tussen werkgever en werknemers langzamerhand verdrongen door het weer openlijk worden van de belangentegenstellingen (uiteindelijk komt in 1971 een nieuwe WOR tot stand).

Binnen de vakcentrales speelt wat betreft vrouwenarbeid in deze periode vooral de kwestie van de gelijke beloning. In 1947 komt de Stichting van de Arbeid met een rapport 'Beloning van Vrouwen en Meisjes'. In discussies tussen werkgevers en werknemers spelen kwesties als beloning op basis van 'behoefte' versus beloning op basis van 'prestatie' en de kwestie van gelijk loon voor 'gelijke arbeid' dan wel 'gelijkwaardige arbeid' een centrale rol. Hoewel alle drie de vakcentrales in 1950 de conventie van de International Labour Organization onderschrijven (gelijk loon voor arbeid van gelijke waarde) zijn ze alle in de gezamelijke overlegorganen met werkgevers en overheid voor een 'grote mate van geleidelijkheid' wat betreft de invoering ervan. Het zal nog vijfentwintig jaar duren voor de overheid overgaat tot een wettelijke regeling van gelijke beloning (1975).

Van een georganiseerd optreden van vrouwelijke werknemers binnen de vakcentrales is in deze periode nog geen sprake. Binnen het NVV wordt in 1948 de Vrouwenbond opgericht, maar deze heeft uitdrukkelijk tot doel om de echtgenoten van de mannelijke NVV-leden te organiseren. Pas in het midden van de jaren vijftig komt vanuit deze bond het initiatief om het lidmaatschap van vrouwelijke werknemers te gaan bevorderen. In 1955 wordt daartoe de Commissie Vrouwenarbeid opgericht. Enige jaren later constateert deze commissie in haar 'Rapport inzake de mogelijke toekomstige structuur en opzet van het vrouwenwerk binnen het NVV' (1958) dat haar werkzaamheden zich helaas vrijwel uitsluitend hebben beperkt tot propaganda en scholing. De commissie constateert dat voor een vruchtbare werkwijze meer nodig is en stelt voor om voor dit doel een goed uitgerust secretariaat op te richten. In 1959 wordt het Secretariaat Vrouwelijke Werknemers opgericht. Het aantal georganiseerde vrouwen in het NVV stijgt tussen 1947 en 1957

van 9.401 tot 23.975, op het totale ledenbestand een stijging van 3,1% tot 4,8% (Blok 1978/170).

De katholieke vakbeweging kent diocesaan georganiseerde vrouwenbonden, waarvan vrijwel alleen echtgenoten en weduwen van mannelijke leden lid zijn. De Katholieke Arbeiders Vrouwen kennen geen centrale organisatie. Het CNV komt pas in 1960 met een Vrouwenbond 'voor echtgenotes, weduwen en gescheiden vrouwen van CNV-leden' (Blok 1978/162).

HET INDUSTRIALISATIEBELEID

Tijdens de wederopbouw en de jaren vijftig wordt een versnelde industrialisatie de belangrijkste doelstelling voor zowel de overheid, het bedrijfsleven als de vakbeweging. De hoofdmotieven zijn het tot stand brengen van voldoende werkgelegenheid en een gunstige betalingsbalans.[4] Alleen al tussen 1 juli 1948 en 1 juli 1951 worden 140.000 nieuwe arbeidsplaatsen geschapen in de industrie (Derde Industrialisatienota 1951/6). Tussen 1949 en 1963 verschijnen acht industrialisatie-nota's van de overheid waarin het regionale spreidingsbeleid de grondslag vormt voor de industrialisatie van Nederland.

Als gevolg van het industrialisatiebeleid zullen de vooroorlogse klassenverhoudingen en de verhoudingen tussen stad en platteland grondig veranderen. Het overheidsbeleid is er sterk op gericht de industrialisatie niet te concentreren in het westen van het land, maar haar door middel van regionale concentratie over het hele land te spreiden.

Men wil geen overbelasting van de infrastructuur in het westen en beoogt een forse migratie van platteland naar de Randstad te voorkomen. Men vreest dat het tot teveel sociale ontwrichting zal leiden (Brakel 1954/-121). In de nota's staat het stimuleren van het ondernemersinitiatief middels een 'gunstig industrieel klimaat' steeds voorop. In de praktijk van het overheidsbeleid betekent het: verbeteren van de industriële infrastructuur (o.a. bouwrijp maken van industrieterreinen en wegenaanleg) en vergroten van de winstmogelijkheden (premies en belastingfaciliteiten in de regio's). Het beheersen van het tempo van de industrialisatie of richting geven daaraan staat niét centraal.

De overheid wijst bepaalde regio's aan als probleemgebieden. Daar vestigen zich, in middelgrote plaatsen, nieuwe industrieën (bv. Philips in Drachten, Enka in Emmen, de Koninklijke Zoutindustrie in Delfzijl). Het belangrijkste effect van het spreidingsbeleid is een industrialisatie van het platteland. Het heeft verregaande gevolgen voor de traditionele plattelandsgemeenschappen. Er worden nieuwe arbeidsverhoudingen geïntroduceerd, de mobiliteit wordt bevorderd door de uitbouw van het wegennet en er komen nieuwe onderwijsvoorzieningen (vooral ambachtsscholen) (Meijers 1983). De nieuwe industriekernen trekken arbeidskrachten aan van het omringende platteland en maken daardoor een proces van verstedelijking door. Er ontstaat zo, sociologisch gezien, een nieuwe arbeidersklasse op het platteland. De industrialisatie van het platteland brengt tal van nieuwe sociologische vraagstuk-

ken met zich mee. Voor bijvoorbeeld de zich vestigende bedrijven ontstonden specifieke aanpassings- en disciplineringsproblemen in de personele sfeer.
De sociografische studie van Heslinga (1954) over de industrialisatie van Friesland geeft goed weer hoe in die tijd tegen deze problematiek in de praktijk (en door de sociografie) wordt aangekeken. Om hiervan een indruk te geven worden enkele passages uit deze studie geciteerd.

'De moeilijkheden van de aanpassing aan en de inpassing in de industriële sfeer, welke 'nieuwe' fabrieksarbeiders ondervinden, worden onder andere in een aanvankelijk hoog verloopcijfer uitgedrukt. Vooral in het voorjaar kunnen zij het vaak moeilijk binnen de fabrieksmuren uithouden.' 'Verschillende bedrijven in grotere plaatsen prefereren arbeiders 'van buiten' (forenzen en allochtonen), ook als dezen niet zo 'vlug' zijn, aangezien zij meer plichtsbesef en verantwoordelijkheidszin zouden bezitten (zij zouden niet licht zonder waarschuwing van hun werk wegblijven), betrouwbaarder, degelijker en zorgvuldiger zijn, en - niet te vergeten - gemakkelijker in de omgang.' (p. 76) Andere bedrijven geven juist de voorkeur aan stedelijke arbeidskrachten: 'De rationalistische, a-traditionalistische levensopvatting van de arbeider in de grote stad leidt tot een makkelijker aanvaarden van nieuwe arbeidsmethoden en in het algemeen tot een vlotter arbeidstempo; de gehele sfeer van de grote stad is op zichzelf een arbeidsprikkel.' (p. 76)

'Over het vrouwelijke personeel kan in dit verband het volgende worden opgemerkt. Er zijn in de Friese steden industrieën, die bij voorkeur met stadsmeisjes werken, omdat dezen blijkens de daar opgedane ervaringen vlugger van begrip en werktempo zijn en derhalve tot hoger prestaties komen dan plattelandsmeisjes. De stadsmeisjes heten echter ook brutaler te zijn: 'zij zijn niet op hun mondje gevallen' en 'zij lopen eerder weg', terwijl zij niet altijd even 'degelijk' heten. In andere bedrijven daarentegen worden plattelandsmeisjes geprefereerd, omdat zij 'niet zoveel noten op hun zang hebben'. Het is duidelijk, dat deze voorkeuren behalve door de beschikbare werkkrachten sterk bepaald worden door de aard en het personeelsbeleid van de betrokken ondernemingen.' (p. 76/77)

In de 'probleemdorpen' in Friesland heersen zoals Heslinga het noemt 'fabrieksvrees' en 'ruimtevrees': 'Deze arbeiders leven a.h.w. in aparte 'culture areas' (sociale en culturele enclaven), en in een 'praekapitalistisch' stadium waarin het geen zonde is met tijd te morsen. Zij houden er een eigen systeem van normen op na - een eigen hiërarchie van waarden die anders is dan de 'burgerlijke', maar daarom nog niet in alle opzichten daaraan inferieur behoeft te zijn. Iets anders is of zij zich in de huidige tijd nog het bezit van een dergelijk afwijkend normenstelsel kunnen veroorloven, m.a.w. of er nog wel plaats voor is. De maatschappij die hen - nadat zij hen afgezonderd heeft - ingekapseld heeft en die een verantwoordelijkheid voor hen op zich heeft genomen (die hen in tijden van werkloosheid ondersteunt etc.), die hen (weer) nodig heeft ook, vraagt van hen dat zij zich aanpassen, hun vreemdelingschap afleggen. Onder andere wil dit tegenwoordig zeggen, dat zij meer "industry-minded" worden. In het algemeen gaat het er om hen te doordringen van een meer moderne rationele "Wirtschaftsgeist", hen er als het

ware toe te brengen naar welvaart te streven volgens Westerse, of zo men wil: "kapitalistische normen". Dit niet zo zeer omdat onze "Wirtschaftsgeist" zoveel hoger zou staan dan de hunne, maar omdat er op de duur ook voor hen geen andere keus meer mogelijk is, als zij zich op enigermate bevredigend welvaartspeil willen handhaven.' (p. 82) 'Wat men dus beoogt, is inderdaad een zekere "mentaliteitsombuiging", die nodig is om de aanpassing van de bewuste bevolkingsgroepen aan de hen reeds omspoelende (en vaak overspoelende) maatschappij tot stand te brengen. Dit wil zeggen, dat hun geestelijke gesteldheid, hun gewoonten en hun normen (hun levenswijze, levensstijl en levenshouding) aan die van het omringende economische en sociale milieu worden aangepast. Hier ligt een belangrijke taak voor het maatschappelijke opbouwwerk in de ruimste zin des woords. De industrialisatie, die móet worden gestimuleerd om in het bestaande tekort aan werkgelegenheid in Oostelijk Friesland te voorzien, is - het kan niet genoeg beklemtoond worden - niet alleen een zaak van wegenaanleg, industrieterreinen en andere technische faciliteiten en van ambachtsonderwijs en andere opleidingsfaciliteiten. Het welslagen van de industrialisatie in die zin dat de noodzakelijke verruiming van de werkgelegenheid ook aan de probleemdorpen ten volle ten goede komt, is tevens een kwestie van mentaliteitsombuiging, van het opheffen van aanpassingstekorten.' (p. 83)

In bovenstaande passages komt een aantal centrale vraagstukken van de naoorlogse sociologie naar voren: de werving en selectie van geschikt personeel, de aanpassing van arbeidskrachten aan het industriële arbeidsproces én aan een moderne levensstijl en levenshouding daarbuiten en tenslotte de noodzaak van een sociale infrastructuur in de vorm van opbouwwerk ter begeleiding van deze processen van aanpassing. Elk van deze problemen wordt gesteld vanuit de noodzaak van de industrialisatie. Vanuit deze invalshoek worden de problemen dan ook in eerste instantie gezien als bedrijfsproblemen.

Bedrijfsproblemen

De nieuwe personeelsproblemen voor de bedrijven betreffen in de eerste plaats het werven en selecteren van grote groepen personeel, die voor een belangrijk deel nog nooit in de industrie werkzaam zijn geweest (land- en veenarbeiders, meisjes en jongens). Zij moeten geschikt gemaakt worden voor fabrieksmatige arbeid. Het bedrijfskader van vooral de grotere ondernemingen ziet zich gesteld voor de vraag hoe dat gerealiseerd kan worden zonder veel weerstand en zonder veel vakbondsinmenging. De oplossing wordt gezocht in een forse uitbreiding van 'personeelsafdelingen' in de bedrijven. Deze moeten aan het omvangrijke wervings- en selectiebeleid én aan de nieuwe regeling omtrent arbeidsverhoudingen (WOR) uitvoering gaan geven.

Buitendam laat in zijn dissertatie (1979) zien hoe snel en op grote schaal de ontwikkeling van personeelsafdelingen in de industrie plaatsvindt. Van de bedrijven die voor 1945 zijn opgericht heeft 31% vóór 1945 een zelfstandige personeelsafdeling. Bij overige 69% komt deze in of vlak na 1945 tot stand.[5] Ook het aantal bedrijfsmaatschappelijkwerksters, voornamelijk vrouwen,

breidt zich na de oorlog fors uit. In 1947 zijn er 295 sociale werksters als zodanig aangesteld, waarvan 277 vrouwen en 18 mannen (Kleyn 1948). Tussen 1949 en 1955 vindt een groei plaats met ruim 25% (Herold 1957).[6]

Nieuwe ideeën op het gebied van personeelsbeleid, voornamelijk afkomstig uit de Verenigde Staten, worden overigens niet voetstoots overgenomen en toegepast. Sommige Nederlandse ondernemers vertonen een afwachtende, wantrouwende houding ten aanzien van de Amerikaanse denkbeelden over de menselijker verhoudingen in het bedrijf. Op die weerstanden stuiten ook de adviseurs die in het kader van de Marshallhulp, naast de technische en financiële steun, deze nieuwe denkbeelden moeten introduceren.

Naast de werving en selectie van personeel uit ambachtelijke en agrarische kringen, doet zich een tweede nieuw omvangrijk bedrijfsprobleem voor: het opleiden van kaderpersoneel dat leiding moet gaan geven aan de grote groepen nieuwe ongeschoolden zonder industriële achtergrond. Dit wordt het terrein waarop sociologen hun entree gaan maken in het bedrijfsleven. In het verlengde daarvan gaat de sociologie zich met de uitwerking van de nieuwe Amerikaanse denkbeelden over menselijke verhoudingen in het bedrijf bezighouden (de human relations approach). Het ontginnen van dit braakliggend terrein van bedrijfsproblemen past goed bij de wens tot professionalisering in de naoorlogse sociologie. Het onderzoekswerk van bedrijfssociologen zal zich gaan centreren rond het zogeheten bazenprobleem en de arbeidsmotivatie en arbeidstevredenheid van de nieuwe categorieën industriële arbeiders/sters. (zie § 4.3)

HET JEUGDVRAAGSTUK

De industrialisatie van het platteland brengt niet alleen voor de bedrijven problemen in de vorm van aanpassing en disciplinering van de plattelandsbevolking aan de moderne industriële onderneming. Het proces van industrialisering en verstedelijking van het platteland breekt ook de oude socialisatieverhoudingen open. Voor de opgroeiende jeugd betekent het nieuwe leefsituaties, werken in industriële produktie-arbeid in plaats van in ambachtelijke of agrarische arbeid, wonen in snel groeiende woonwijken in plaats van stabiele oude dorpsgemeenschappen, deelnemen aan de moderne vermaakindustrie in plaats van aan kerkelijke jeugdverenigingen.

De leidende groepen in de samenleving zijn bang voor de sociale ontwrichtingsverschijnselen die deze met zich mee zullen brengen en hun angst wordt vooral geprojecteerd op 'de jeugd'. Maar de grote bezorgdheid over de jeugd komt niet alleen voort uit de veranderingen die de in gang gezette industrialisatie brengt. Al direct na de oorlog wordt gesproken van het probleem van de 'massajeugd' of van de 'verwilderde' jeugd.[7] In de praktijk wordt het jeugdprobleem toegeschreven aan de oorlogsjaren waardoor de jeugd verwilderd zou zijn geraakt (De Vries Reilingh 1949). De gezagsnormen zijn buiten werking geweest en de jeugd heeft deelgenomen aan illegale verzetsacties. Er heerst ook angst voor hernieuwde radicalisering, van rechts of

van links; angst ook voor het uitbreken van een derde wereldoorlog, die demotiverend zou werken op het toekomstperspectief van de jongeren. Tegelijk maakt de aandacht voor de massajeugd deel uit van een bezorgdheid over de wijze waarop en de richting waarin de Nederlandse samenleving moet worden ontwikkeld.

Volgens De Liagre Böhl (1986) zijn de negatieve term onmaatschappelijkheid, als voornaamste kenmerk van de massajeugd, tezamen met de positieve term wederopbouw in die tijd twee kanten van dezelfde medaille. De constructie van de naoorlogse consensus in Nederland moest een toonbeeld zijn van zedelijkheid, arbeidsrust, politieke stabiliteit en huiselijke geborgenheid. Volgens De Liagre Böhl is de meest centrale factor bij deze constructie van saamhorigheid door de leidende elites, het vertalen van toenmalige sociale en politieke problemen in termen van opvoeding en moraal. De morele verontrusting heeft bovendien 'een duidelijk klassekarakter', gericht 'tegen gedragingen onder de ongeschoolde arbeidersbevolking van de grote steden en industriecentra.' (De Liagre Böhl 1989/23)

Ook volgens Van Hessen (1986/24) is het veeleer een kleine kring van vooraanstaande politici, wetenschappers en kerkelijke vertegenwoordigers geweest die zich druk maakt over de angst voor 'desintegratieverschijnselen' bij de jeugd. Zij worden ook de initiatoren van het grootscheepse onderzoek naar de massajeugd, dat tussen 1948 en 1952 plaatsvindt. Er lag geenszins algemene onrust over de jeugd in brede maatschappelijke lagen aan ten grondslag, aldus Van Hessen later.

Het zijn deels de politici en ambtenaren, zelf afkomstig uit het vooroorlogse georganiseerde jeugdwerk, die proberen het jeugdwerk nieuw leven in te blazen en die tegelijkertijd een beleid gaan ontwikkelen voor het ongeorganiseerde massajeugdwerk (Gerritsen/Van der Zande 1986). Op initiatief van de PvdA-minister Van der Leeuw in het eerste naoorlogse kabinet Schermerhorn-Drees wordt daartoe in 1946 een apart Directoraat-Generaal binnen het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen opgericht, het DG-'Vorming Buiten Schoolverband'. In zijn Memorie van Toelichting stelt Van der Leeuw: 'Het is een landsbelang dat de jeugd die niet aldus georganiseerd is, wordt opgevangen en geleid ook buiten schoolverband, teneinde de thans in zo sterke mate optredende verwildering zoveel mogelijk tegen te gaan en haar dreigende ondergang om te zetten in zedelijke verheffing. De oorlogsomstandigheden hebben het probleem van "de massajeugd" gemaakt tot een der problemen die het meest dringend om een oplossing vragen.' (op cit. Gerritsen/Van der Zande 1986/143) De ongeschoolde jongeren, veelal werkzaam in fabrieken, vormen de kerngroep in de wetenschappelijke belangstelling van de beleidmakers.

De kerkelijke leiders zitten met het probleem dat de aan hun kerken gelieerde jeugdorganisaties er niet meer in slagen grote delen van de jeugd 'in te lijven'. Volgens Dresen-Coenders (1986/23) wordt dit deels veroorzaakt doordat het georganiseerde jeugdwerk van de jaren dertig de jeugd niet meer aanspreekt: 'In het jeugdwerk van de jaren dertig zaten veel bijna fascistoide elementen. Omdat in Italië en Duitsland het jeugdwerk zo'n succes was,

ging men dat hier in het katholieke jeugdwerk een beetje naäpen. Ook ging men verkennersachtige elementen invoeren. Maar dit mengsel klopte niet met de behoefte van de jeugd zelf: het was geen echte jeugdbeweging. Men probeerde methoden die elders waren aangeslagen als sausje te gebruiken om de katholieke doeleinden te dienen. De jongeren zelf lachten erom, maakten grapjes als zij bijvoorbeeld demonstratief met een hand omhoog voor het stadhuis langs moesten lopen, waar de bisschop een parade afnam.'

Dresen-Coenders heeft in de naoorlogse jaren een belangrijke rol gespeeld in het jeugdonderzoek, vooral wat betreft het fabrieksmeisje. Eerst vanuit haar praktijkervaringen in het jeugdwerk, daarna als student aan de School voor Maatschappelijk werk en in haar psychologiestudie. Zij wordt in 1948 als eerste benaderd door het Ministerie van OKW voor het instellen van een groot landelijk onderzoek naar de massajeugd. Uiteindelijk wordt het onderzoek in het verzuilde onderzoeksveld uitbesteed aan zeven instituten, zowel aan kerkelijke instituten voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek, als aan universitaire instituten.[8]

De kerkelijk wetenschappelijke betrokkenheid bij het massajeugdonderzoek komt voort uit de ongerustheid over de ontkerkelijking en desintegratie van de levensbeschouwelijke culturen en organisaties. Volgens Bax (1988) gaat het om het verlies van de maatschappelijke controle over mensen via de verzuilde organisaties. In dit opzicht hebben de katholieken en hervormden dezelfde belangen en volgen ze ook dezelfde strategie. Beide richten direct na de oorlog een eigen onderzoeksinstituut op om onderzoek te doen naar de toenemende onkerksheid en ontkerkelijking: de hervormden het Sociologisch Instituut van de Nederlands Hervormde Kerk (SINHK) en de katholieken het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (KASKI). In die zin is er sprake van een zekere parallellie in het tegenoffensief van de kerken (Saal 1986). Voor beide vormt het massajeugdonderzoek een mooie onderzoeksopdracht.[9]

Het belang van het massajeugdonderzoek in het kader van vrouwenarbeid is de specifieke aandacht die het 'massameisje', in casu het fabrieksmeisje daarin krijgt. (zie § 4.2)

GEZINSPOLITIEK EN MAATSCHAPPELIJK WERK

'Gezinsherstel brengt volksherstel'[10] vormt aanvankelijk een belangrijk basisgedachte in de wederopbouwpolitiek. Via het herstel van het gezin zullen de oude vertrouwde waarden moeten worden hersteld. Het gezinsprobleem wordt, net als het jeugdprobleem, aanvankelijk gezien als een effect van de oorlog. De positie van het gezin lijkt bedreigd te worden door de 'geestelijke en materiële noden' die de oorlog heeft veroorzaakt. Het aantal echtscheidingen vertoont direct na de oorlog een hausse. Van veel kanten wordt bezorgdheid uitgesproken over de zedeloosheid van 'onze meisjes en vrouwen' (Nabrink 1947/2, De Liagre Böhl 1989). Vanwege de grote verspreiding van geslachtsziekten in de oorlog worden vrouwen (niet mannen) gewezen op de gevaren van de vrije seksuele omgang. In de troonrede van 1946

belooft de koningin dat 'maatregelen zullen worden voorbereid ten behoeve van een meer doeltreffende bestrijding van de openbare zedelijkheid.' (op cit Blok 1978/40) De Vries Reilingh (1949) spreekt over 'gezinsontbinding' waarbij de aanleiding voor zijn pessimisme is gebaseerd op zaken als: tienduizenden vaders waren jarenlang weg van hun gezin door gedwongen tewerkstelling in het fascistische Duitsland, de gezinsautoriteit is verzwakt, er is sprake van 'verruwing' en 'oneerlijkheid': 'Voor alles wat samengevat kan worden onder het begrip "eerbied" is de jeugd minder ontvankelijk geworden en dit ondermijnt natuurlijk ook de gezagsverhoudingen.' Het herstel van het gezin wordt in eerste instantie vooral ingegeven door de verontrusting over de door de oorlog vrijer geworden zeden en door de angst voor het verlies van haar opvoedkundige funktie voor de nieuwe generatie jeugd.

Een aantal vooraanstaande juristen schrijft in 1946 een rapport over de staatkundige hervormingen in het naoorlogse Nederland, waarin 'De vrouw in dienst van de Gemeenschap' een speciaal hoofdstuk vormt. Zij gaan er vanuit dat de Nederlandse 'gemeenschap opgebouwd moet worden op het gezin als cel', de taak van de vrouw wordt daaruit rechtstreeks afgeleid: 'Wij beschouwen dan ook de taak van de vrouw als gezinsmoeder als haar voornaamste, als één die, mits met verantwoordelijkheid en liefde vervuld, het gehele volk tot zegen kan zijn.' (Staatkundige Hervormingen 1946/198, op cit. De Liagre Böhl 1981/246)

Belangrijk is dat de gezinspolitiek, die vooral in de jaren vijftig tot uitvoering komt, steeds twee elementen bevat: enerzijds het hiervoor beschreven herstel van de oude gezinsverhoudingen, anderzijds het leveren van een bijdrage aan het rijp maken van de jeugd en mannen voor het industrialisatieproces. Vooral dit laatste zal in toenemende mate de overhand krijgen: het gezin als begeleider van het moderniseringsproces. In de jaren vijftig wordt gezinspolitiek een ingeburgerde term. Wat niet voldoet aan het 'normale' of 'gezonde' gezin, wordt als a-sociaal of onmaatschappelijk betiteld en moest zonodig afgezonderd en heropgevoed worden (Dercksen/Verplanke 1987). De gezinspolitiek wordt vooral via de vrouw gevoerd. Zij moet spaarzaam zijn om met de laaggehouden lonen uit te komen, ze moet zorgdragen voor een goede en gezonde verzorging van de gezinsleden, voor huiselijkheid om de uithuizigheid van man en jeugd tegen te gaan e.d. Zo wordt het gezin en in het bijzonder de vrouw een centrale rol toegedacht in het rijp maken van de bevolking voor het industrialisatieproces. Deels in opvoedkundige zin (disciplinering van de jeugd) en deels als opvangnet voor de minder prettige kanten die de industriële arbeid en het industrialisatieproces in het algemeen met zich meebrengen.

Alle politieke partijen, zonder uitzondering, hebben in hun programma's in de naoorlogse periode een artikel opgenomen waarin het gezin tot pijler van de samenleving wordt verklaard (Zwart 1969). Er liggen echter wel duidelijk verschillen in het denken over het gezin, tussen enerzijds de confessionele en anderzijds alle niet-confessionele partijen. Daarbij wordt de scheidslijn tussen respectievelijk 'terug naar het oude' of 'moderniseren' zichtbaar. De niet-confessionelen gaan weliswaar uit van het gezin als kern

van de samenleving, maar hebben een meer 'modern, stedelijk middenklasse gezin' voor ogen. De confessionelen gaan uit van één gezinstype, het traditionele, monogame, gesloten kerngezin, met de man aan het hoofd. De veranderingen in de gezinsstructuur als gevolg van het industrialisatieproces beschouwen zij dan ook als moreel verval, dat tegengehouden moet worden of in elk geval veel (confessionele) begeleiding behoeft. Voor de katholieken vormt wederom de encycliek Rerum Novarum (1891) de basis: het gezin als eerste en voornaamste natuurlijke gemeenschap van individuen, dat zijn oorsprong vindt in het huwelijk.

Ook de Katholieke Arbeidersbeweging gaat zich in het naoorlogse decennium sterker bezig houden met het herstel van het gezin volgens de traditionele patronen. Centraal staan de beïnvloeding van de arbeidersgezinnen op godsdienstig-zedelijk gebied', 'Godsorde tussen man en vrouw' (Righart 1989). Het betreft 'de taak en de roeping van de vrouw als echtgenote en moeder in het arbeidersgezin en als opvoedster van in moeilijke omstandigheden levende kinderen', 'de beleving van de huwelijksmoraal ook in economisch zorgelijke omstandigheden', 'de beïnvloeding van de goede zeden zowel in het openbaar als bij ontspanning en vermaak, dat vaak een wilde reactie is op de eentonigheid van het geestdodende werk' en 'het onttrekken van de gezinsleden aan de door allerlei stromingen en leuzen ingegoten kuddegeest en door bazars en genotskapitaal goedkoop aangeboden schijnschoonheid.' (op cit. Harmsen e.a. 1981/164)

De KVP gaat vooral het grote gezin ter harte. Vanaf 1952 dringt zij aan op het instellen van een Gezinsraad die er voor moet zorgen dat 'wetgeving en bestuur consequent afgestemd (worden) op de belangen van het gezin in het algemeen en van het grotere gezin in het bijzonder.'[11] Een groot succes voor de uitvoering van de gezinspolitiek van de katholieken is de oprichting van een eigen ministerie voor maatschappelijk werk in 1952. Na 1945 is het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid steeds in handen geweest van een PvdA-minister. De moeizame kabinetsformatie in 1952 resulteert in een compromis waarbij de KVP er niet in slaagt het héle departement van Sociale Zaken en Volksgezondheid aan de PvdA te onttrekken. Wel moet de PvdA accoord gaan met een nieuw departement voor maatschappelijk werk onder leiding van een KVP-minister. Dit zal decennia lang zo blijven.

Het nieuwe ministerie rekent onder meer tot haar taak: 'De bemoeiingen primair gericht op bevordering van en steun aan kerkelijke en particuliere maatschappelijke arbeid ten behoeve van de bescherming c.q. de instandhouding, herstel en versterking van de gezinsgemeenschap als vormende een samenstellende kracht van de samenleving.' (op cit De Liagre Böhl 1981/267)

Een heel gezinsondersteunend sociaal netwerk wordt door het ministerie van de grond getrokken of komt onder haar hoede: gezinsverzorging, huishoud- en gezinsvoorlichting, de Nationale Contactcommissie voor Gezinsbelangen, bureaus voor levens- en gezinsmoeilijkheden, de verzorging in gezinsoorden en internaten van maatschappelijk onaangepaste personen en gezinnen en de Stichting Maatschappelijk Werk ten Plattelande.

De kern van de beschouwingen over de kwetsbaarheid van het gezin zit

in het behoud van het gesloten gezin met de daarbij behorende alomaanwezigheid van de moeder. Door de modernisering dreigt het gezin opengebroken te worden. Het hele gezinspolitieke netwerk moet dit voorkomen, het kwestbare gezin behoeft daartoe bescherming en ondersteuning.

Het flankerend beleid bij de gezinspolitiek is het intitiëren van het maatschappelijk opbouwwerk. Dit gaat zich specifiek bezig houden met de naoorlogse industrialisatie. De funktie in dit verband is 'bevordering van de industriële mentaliteit van de Nederlandse bevolking' door onder andere het stimuleren van de arbeidsmobiliteit, het bestrijden van de weerstanden tegen migratie naar de stad en het streven naar openlegging van ontwikkelingsgebieden voor nieuwe leefgewoonten en organisatiepatronen. Welzijnsstichtingen, het buurtwerk en het sociaal groepswerk vormen hiervoor de instrumenten, evenals de instanties voor gezins- en huishoudvoorlichting. Via het opbouwwerk worden nieuwe organisatievormen en nieuwe gemeenschapsvorming beoogd om de aanpassingsproblemen te kanaliseren die anders de gesloten gezinsstructuur onder te grote druk zouden zetten. Het maatschappelijk werk krijgt tot taak de sociale gevolgen van de industrialisatie in de individuele gezinnen op te vangen. Dit komt ook in de reeks industrialisatienota's steeds meer naar voren. In de Vierde Nota (1953) wordt de noodzaak van een specifiek sociaal beleid onderstreept, met name in de ontwikkelingsgebieden: de gebieden met een achtergebleven industriële structuur en onvoldoende toekomstmogelijkheden voor de beroepsbevolking in de agrarische sector. Het maatschappelijk werk moet zorg dragen voor de sociale component in de industrialisatienota's.

Het begeleidingsproces van het gezin naar de modernisering via opbouwwerk en maatschappelijk werk worden in wisselende hoedanigheden bij uitstek één van de toepassingsgebieden voor de naoorlogse sociologie (Gastelaars 1985). Voor de cultuursociologen van confessionele huize gaat de betrokkenheid aanvankelijk vooral uit naar de gezinsontbinding, het uiteen vallen van traditionele leefgemeenschappen, het functieverlies van het gezin e.d. De niet-confessionele cultuursociologen en de moderne sociologen gaat het vooral om het moderniseringsproces en de functie, die het gezin, het opbouwwerk en het maatschappelijke werk daarin moeten gaan hebben.

Wanneer we de gezinspolitiek van de jaren vijftig vergelijken met het beschavingsoffensief van de burgerij ten tijde van de eerste industrialisatiefase dan zijn er naast vele overeenkomsten ook opmerkelijke verschillen. Overeenkomstig is dat beide bij uitstek op de vrouw zijn gericht. Het is haar verantwoordelijkheid om rond te komen met geld, om voor een nette huishouding, goede gezondheid en opvoeding van de gezinsleden zorg te dragen en om te zorgen voor huiselijkheid en het van de straat houden van man en kinderen. Het achterliggend doel, de aanpassing van de werkende bevolking aan de discipline van de fabrieksarbeid is eveneens overeenkomstig. Verschillend is daarentegen dat rond de eeuwwisseling het gesloten gezin in de arbeidersklasse nog grotendeels tot stand gebracht moet worden. In de jaren vijftig gaat het vooral om deze gezinsstructuur die op grote schaal tot stand is gekomen, maar 'kwetsbaar' begint te worden, te beschermen en in stand te

houden. Voor zover gezinnen nog niet volgens het gesloten gezinsmodel leven, moet dit alsnog met harde hand tot stand worden gebracht ('onmaatschappelijkheidsbestrijding'). Een ander verschil tussen het beschavingsoffensief van destijds en de gezinspolitiek van de jaren vijftig is dat destijds een sterk accent lag op het in het gareel brengen van mannen (monogamie, financiële verantwoordelijkheid voor de kinderen e.d.), terwijl na de oorlog het accent veel sterker komt te liggen op de opvoeding van het kind en het in het gareel houden van de oudere jeugd. De alomaanwezigheid van de moeder in het gezin wordt daarvoor essentieel geacht en krijgt, sterk onderbouwd met wetenschappelijke kennis, een zeer dwingend karakter.

CONFESSIONELEN TUSSEN GEZINS- EN ECONOMISCHE BELANGEN

Binnen de geëntameerde gezinspolitiek past de buitenshuisarbeid van gehuwde vrouwen op geen enkele wijze. Op dit punt ontstaan dan ook fricties en tegenstrijdigheden, in het bijzonder bij de confessionelen. Hun principes achter de gezinspolitiek gaan in de jaren vijftig remmend werken op het industrialisatieproces. Als de tekorten aan arbeidskrachten alsmaar groter worden moeten die principes plaats gaan maken voor de economische belangen.

Vanuit confessionele hoek verschijnen diverse publikaties over de standpuntbepaling over 'de gehuwde werkende vrouw'. Het door de KVP opgerichte Centrum voor Staatkundige Vorming komt met twee publicaties over de 'arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin' (1951 en 1953). Het eerste heeft als vraagstelling: 'Is het wenselijk dat de arbeid der gehuwde vrouw buiten haar gezin door maatregelen van overheidswege wordt tegengegaan en zo ja, welke maatregelen zouden dan zijn te treffen?'. Naar aanleiding van het dienstbodetekort na de oorlog had dit centrum aanbevolen: 'Verbod voor gehuwde vrouwen om in de fabriek te werken. De gehuwde vrouw dient zich bij voorkeur alleen te wijden aan arbeid in haar eigen gezin. Wil zij echter "bijverdienen", hetgeen vooral onder de huidige omstandigheden dikwijls nodig is, dan kan zij dit doen door haar arbeid als "gezinshulp" gedurende enkele uren per dag of enkele uren per week.' (Hammerstein, 1949) Deze conclusie wordt in de publikatie van 1951 nader uitgewerkt en lichtelijk genuanceerd, waaruit de ambivalentie over het vraagstuk begint te spreken. Centraal blijft staan de plicht van de gehuwde vrouw tot gezinsarbeid op grond van de 'spontaniteit van de arbeidsdeling naar sekse' gebaseerd op 'de goede zeden der volken', de 'biologische functie van de vrouw' en psychische factoren, zoals de ondeelbaarheid van de vrouwelijke psyche tegenover de deelbaarheid van de mannelijke en 'het zorgend in de wereld zijn' waarbij het gezin het natuurlijke zorgcentrum is. Hierin klinken de opvattingen van psycholoog Buytendijk door. Meewerkende echtgenoten zijn daarom géén probleem: 'Omdat het hier een eigen zaak betreft zullen de psychische ondeelbaarheid der vrouw en haar zorginstelling zich minder sterk verzetten.' (p. 7) Maar ook 'de arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin is

zonder meer niet slecht'. Het is in enkele gevallen 'geoorloofd', als 'het haar primaire taak niet schaadt' en als het bovendien 'door deze arbeid een voornamer recht van een ander om te arbeiden niet in de weg staat' (van werkloze mannen). 'Een plicht' tot arbeid bestaat in geval de vrouw kostwinster is of haar man onvoldoende in het levensonderhoud van het gezin kan voorzien of wanneer de gemeenschap in grote nood verkeert, zoals in oorlogstijd (p. 10).

Ondanks deze voorschriften onthoudt men zich in het rapport van een oordeel in welke gevallen de arbeid buiten het gezin nu wel of niet geoorloofd is, die 'berust primair bij de echtgenoten zelf'. Ook als een vrouw aan al haar gezinsverplichtingen voldoet en dan nog tijd over houdt 'eisen de liefde en de vriendschap tussen man en vrouw' dat over haar te besteden vrije tijd onderling wordt overlegd. (p. 10)

De conclusie is dan ook dat de overheid dus geen arbeidsbeperkende maatregelen hoeft te nemen, tenzij de gezinsbelangen worden geschaad. Er wordt géén stelling genomen tegen de dan nog steeds bestaande wettelijke verbodsbepalingen voor gehuwde ambtenaressen en onderwijzeressen. Overigens constateert men tevreden dat het in Nederland slechts om 35.000 gehuwde vrouwen gaat (minder dan 1% van de beroepsbevolking) die buitenshuis werken en dit moet ook zo blijven. Een van de middelen daartoe is invoering van de norm 'equal pay for equal work', waardoor gehuwde vrouwen als te dure arbeidskrachten van de arbeidsmarkt zullen worden verdreven. Dezelfde opvatting met hetzelfde doel, reeds voor 1900 door Steinmetz verwoord, blijkt ook in 1951 nog vigerend.

In het vervolgrapport (1953) wordt dit standpunt verlaten. Men vraagt zich af of redenering dat vrouwen van minder loon kunnen leven wel klopt en of het gerechtvaardigd is dat ongehuwde mannen wel een gezinsloon ontvangen. Nader onderzoek wordt aanbevolen op de punten: wat de alleenstaande vrouw nodig heeft voor haar levensonderhoud, welk percentage vrouwen andere personen te harer laste heeft en of de tewerkstelling van vrouwen hogere produktiekosten met zich meebrengt.

Van een ommekeer in de standpunten onder intellectuelen in confessionele kringen is pas in 1956 sprake met het verschijnen van de publikatie De arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin door het Nederlands Gesprekscentrum. De samenstellers/sters hiervan zijn vrijwel allemaal wetenschappers, waarvan diverse uit de katholieke en gereformeerde hoek.[12] De publikatie is een duidelijke standpuntbepaling van een qua levensovertuiging breed gezelschap van wetenschappers die niet meer tegen buitenshuis activiteiten van de gehuwde vrouw zijn, behalve wanneer er kleine kinderen zijn. Dit kan ofwel vrijwilligersactiviteiten omvatten als ook betaalde arbeid. Er ligt geen eigen onderzoek ten grondslag aan de publikatie. Het is een stand opmaken van de veranderende visies over het onderwerp om deze voor de maatschappelijke meningsvorming kenbaar maken. De verwoorde opvattingen zijn voor die tijd relatief modern in de zin dat gesproken wordt over de noodzaak van flexibele arbeidstijden en van part-time arbeid. Ook kan de buitenshuisarbeid van de gehuwde vrouw in sommige gevallen haar persoonlij-

ke ontwikkeling ten goede komen en dat kan geestelijke en materiële winst voor het gezin betekenen. Het patriarchale gezin behoort volgens de schrijvers/fsters tot het verleden, het is verkeerd dat de man een beroep doet op een verouderde dominerende functie in het gezin. Niettemin worden wel weer richtlijnen gegeven wanneer buitenhuisarbeid wel of niet kan (bijv. bij kinderloosheid of na volbrachte moederlijke taak) en voor welke soorten arbeid vrouwen meer of minder geschikt zijn. Net als in de rapporten van het rooms-katholieke Centrum voor Staatkundige Vorming ligt de beslissing over het al dan niet buitenshuis werken bij vrouw én man samen.

De kentering in de rooms-katholieke opvattingen over het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw begint met de verschijning van voornoemd rapport (Penders 1962). Hoezeer de veranderde visie op vrouwenarbeid in katholieke kring ingegeven wordt door economische belangen, blijkt uit de woorden van de hervormingsgezinde katholieke psychiater Trimbosch in 1962: 'Indien de huidige economische omstandigheden niet zulk een krappe arbeidsmarkt hadden doen zien, zou - althans in ons land - het vraagstuk van de gehuwde arbeidster weinig actueel zijn. De toenemende industrialisatie, de kortere werkweek, de groeiende produktiviteit en andere welvaartsindicatoren hebben de behoefte aan werkers en de belangstelling voor nieuw te ontginnen arbeidspotentieel, zoals dat der gehuwde vrouwen, sterk doen toenemen.'[13]

ARBEIDSPARTICIPATIE VAN VROUWEN IN DE NA-OORLOGSE PERIODE[14]

De Tweede Wereldoorlog brengt voor Nederland in kwantitatief opzicht geen doorbraak van de deelname van vrouwen aan het arbeidsproces. De altijd al geringe participatiegraad, zoals hoofdstuk 2 aan de orde kwam, blijft ook tussen 1945 en 1960 gering.

In omringende landen en in de VS had de Eerste Wereldoorlog reeds geleid tot een schoksgewijze toename van de vrouwelijke beroepsbevolking. De Tweede Wereldoorlog heeft daar in dit opzicht nog eens een versterkt doorbraakeffect. Hoewel ook daar veel vrouwen na de oorlog door het ideologisch offensief van terug naar huis en haard, hun arbeidsplaatsen moeten verlaten voor mannen, blijft hun arbeidsparticipatie groter dan in de vooroorlogse situatie (Milkman 1987). Deze omvangrijke inschakeling van vrouwen tijdens de oorlog (vooral in Engeland, Duitsland, de VS en de Sowjetunie) brengt hen in functies waarin ze tot dan nog nooit werkzaam zijn geweest. Het betekent voor de betreffende vrouwen ten dele ideologisch een doorbraak.

In Nederland vindt dit alles nauwelijks plaats; er was geen oorlogsindustrie en geen leger dat deelnam aan de oorlog. De (geregistreerde!) arbeidsparticipatie van vrouwen stijgt dan ook niet tijdens de oorlog, ook al werkten er lokaal soms vrouwen in een mannenberoep, bv. trambestuursters in Amsterdam. Niettemin loopt de (geregistreerde) arbeidsparticipatie van

vrouwen na de oorlog verder terug, in 1960 ligt deze lager dan in 1947 en 1930.[15] Dat komt zeker niet door een gebrek aan werkgelegenheid. Integendeel, direct na de oorlog is er juist een fors tekort aan jonge vrouwelijke arbeidskrachten (openstaande vraag 43.000 in oktober 1945). Ondanks deze openstaande vraag, daalt de vrouwelijke beroepsbevolking zowel relatief als absoluut (met ca.15.000). Voor een periode waarin de totale werkgelegenheid met 437.000 mensjaren (tussen 1948 en 1962) toeneemt, is dit zeer opmerkelijk.[16]

Achter de kwantitatieve daling van de vrouwelijke beroepsbevolking gaat echter een enorme kwalitatieve verandering schuil in en tussen de sectoren waarin vrouwen werkzaam zijn. Uit de landbouw verdwijnt statistisch de grootste groep (120.000 vrouwen) en voorts uit het dienstbodeberoep (70.000 vrouwen) (bij de onderzoek in § 4.2 wordt hierop nog nader ingegaan). Daartegenover staat een toename van 179.000 vrouwelijke arbeidskrachten in de dienstensector (136.000) en de industrie (43.000 vrouwen).[17] In dit opzicht is er dus wél van een doorbraak sprake. Grote aantallen vrouwen gaan namelijk onder reguliere loonverhoudingen werken, en niet langer binnen de privésfeer als meewerkend gezinslid (landbouw) of als dienstbode. Naar sector of beroep bekeken gaat het dus om ingrijpende verschuivingen. Deze heffen echter elkaar op in het totaalbeeld van de arbeidsparticipatie van vrouwen en resulteren zelfs in een zekere daling, zowel absoluut als procentueel.

Geen doorbraak vindt er plaats wat betreft de categorieën vrouwelijke arbeidskrachten in termen van leeftijd en burgerlijke staat (tot midden jaren vijftig). Het zijn de meisjes (voor zover ze niet naar school gaan), jonge ongehuwde vrouwen, en de oudere ongehuwde vrouwen. Zij worden vrijwel tot de laatste 'opgespoord' en aangespoord om aan het arbeidsproces deel te nemen. Hoewel het reservoir van jonge vrouwelijke arbeidskrachten groot is en door de geboortegolf groot lijkt te blijven zal het in toenemende mate na 1945 te klein blijken voor de snel expanderende economie.

4.2 Onderzoek naar vrouwenarbeid: de jeugdige vrouwelijke arbeidskracht en de gehuwde werkende vrouw

In de periode 1945-1960 krijgen twee categorieën vrouwen in het onderzoek speciaal de aandacht. Aanvankelijk zijn het vooral de jonge meisjes en vrouwen, eind jaren vijftig wordt het de categorie gehuwde vrouwen. De studies uit deze periode nemen zelf altijd de burgerlijke staat (annex leeftijd) als uitgangspunt voor onderzoek.

In deze paragraaf zal belicht worden op welke wijze de vraagstukken omtrent deze categorieën vrouwen wetenschappelijk worden gethematiseerd. Bovendien wordt ingegaan op de twee belangrijkste verschuivingen in de werkgelegenheid van vrouwen en het (ontbreken van) onderzoek daarnaar (dienstbodes en boerinnen). Er wordt bij de weergave van de studies onderscheid gemaakt tussen overheidsonderzoek, dat wil zeggen onderzoek door de overheid zelf uitgevoerd, dan wel in haar opdracht verricht en onderzoek door onderzoeksinstituten en universiteiten.

DE JEUGDIGE VROUWELIJKE ARBEIDSKRACHT EN HET MASSAMEISJE

Al meteen na de oorlog verschijnt het tekort aan jonge vrouwelijke arbeidskrachten als een belangrijk vraagstuk op de wederopbouw-agenda. (Rapport Min. Sociale Zaken 1946) De vooroorlogse discussie, die gedomineerd werd door arbeidsverbodsbepalingen voor gehuwde vrouwen, verschuift enigszins naar de achtergrond en het tekort aan jonge vrouwelijke arbeidskracht komt nummer één te staan. Dit tekort is ook voor de oorlog al een probleem, zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam, maar het kon in de werkloosheidssituatie van de jaren dertig niet als zodanig worden gearticuleerd. In de wederopbouwsituatie kan dat wel, mede omdat de tekorten aan arbeidskrachten als tijdelijk en niet structureel worden beschouwd.

In de wederopbouwperiode wordt het vraagstuk van de jonge vrouwelijke arbeidskracht op twee geheel verschillende manieren politiek-maatschappelijk en dienovereenkomstig wetenschappelijk gethematiseerd.

Ten eerste, vanuit een economische belang, als arbeidsmarktvraagstuk: als een tekort aan deze categorie personeel voor de vele werkzaamheden die in het kader van de wederopbouw van het land liggen te wachten (tekort aan kleding, voedsel, huishoudelijke hulp e.d.). Ten tweede, als jeugdvraagstuk. Zoals in § 4.1 is beschreven, verdraagt het fenomeen van de 'massajeugd' of 'verwilderde' jeugd zich niet met de idealen van de wederopbouw en het alomvattende gemeenschapsdenken van die tijd. Het 'massameisje' (i.c. het fabrieks- en ateliermeisje) krijgt daarbij bijzondere aandacht. Deels betreft

het een voortzetting van de voor de oorlog ontwikkelde praktijk binnen de katholieke zuil. Na de oorlog gaan ook de andere zuilen en de landelijke politiek zich er mee bezighouden.

Het thematiseren van de jeugdige vrouwelijke arbeidskracht als economisch probleem is een zaak van de overheid. Onderzoek naar de ontwikkeling van het fabrieksmeisje wordt geïnitieerd door enkele vrouwen die in de praktijk (door jeugdwerk of onderwijs) met fabrieksmeisjes en hun problemen in aanraking komen. Vervolgens wordt ook door de overheid het massajeugdvraagstuk in het algemeen tot onderwerp van onderzoek gemaakt.

Overheidsonderzoek naar het tekort aan jeugdige vrouwelijke arbeidskracht

Van overheidszijde verschijnen er twee rapporten in het naoorlogse decennium die betrekking hebben op het tekort aan jonge vrouwelijke arbeidskracht. Het eerste is gebaseerd op een enquête van de Arbeidsinspectie in het najaar van 1945 en een onderzoek door het Rijksarbeidsbureau in het voorjaar van 1946. Het mondt uit in het rapport 'Het huidige tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten' (1946). Een tweede summier rapport (32 pag.) is samengesteld door de Subcommissie-Banning over 'De ontwikkelingskansen van de jeugdige fabrieksarbeidster' (1951). In het laatste komt naast het economisch probleem ook het pedagogische vraagstuk betreffende het fabrieksmeisje aan de orde. Het zal onder die noemer besproken worden.

Het onderzoek van 1946, verricht door Arbeidsinspectie en arbeidsbureaus, inventariseert de tekorten aan vrouwelijke arbeidskracht en de oorzaken daarvoor. De tekorten schat men op ongeveer 50.000, waarvan 15.000 dienstmeisjes en 10.000 arbeidsters voor de kleding- en reinigingsbranches. De oorzaken voor de tekorten worden in eerste instantie aan de aanbodkant gelegd: het wegvallen van een aantal groepen meisjes voor de arbeidsmarkt zoals het vertrek van buitenlandse dienstbodes en grensarbeidsters in de textielfabrieken (in totaal bijna 27.000); daarnaast zijn 'slechts zeer weinigen teruggekomen' van de 3500 à 5000 joodse vrouwen en meisjes, die in 1939 een vijfde van het personeel in de Amsterdamse confectie vormden. 'Daar dit technisch goed onderlegd personeel betrof, is dit tekort niet gemakkelijk aan te vullen,' aldus het rapport (p. 49). Ook zitten er eind 1945 zo'n 20.000 Nederlandse vrouwen en meisjes in interneringskampen (p. 20). Bovendien is een potentiële groep meisjes voor de arbeidsmarkt weggevallen, doordat in 1942 de leerplichtige leeftijd is verlengd van 14 tot 15 jaar.[18]

Als andere oorzaak voor het tekort wordt de toenemende vraag naar vrouwelijke werknemers vermeld, niet alleen in de traditionele vrouwenberoepen als sociaal werkster, naaister en kinderverzorgster, maar vooral in het administratieve werk en in nieuwe branches zoals montagewerk in de metaalindustrie: 'Het tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten doet zich in bijna alle beroepen in het gehele land gevoelen. Het tekort doet zich voor in de industrie, in de huishoudelijke beroepen en in die beroepen, waarvoor een vakopleiding vereist wordt, zoals steno-typisten, telefonisten, apothekersassistenten, verpleegsters, sociale werksters, enz.' (p. 10)

Het rapport vermeldt dat het bedrijfsleven aandringt op een beroeps-

telling op korte termijn om te weten of het hier een tekort van tijdelijke dan wel blijvende aard betreft en of 'speciale maatregelen noodzakelijk zijn, zoals het werven en aannemen van buitenlandsche arbeidsters, het opleiden van jongens voor werkzaamheden, welke tot nu toe door meisjes verricht werden.' (p. 4) Het onderzoek beperkt zich niet tot een inventarisatie van de tekorten, maar beoogt ook via deze weg de 'thuiszittende' ongehuwde vrouwen en meisjes op te sporen. De vraag 'Is er nog een vrouwelijk arbeidsreserveleger?' wordt op basis hiervan aan het eind van het rapport bevestigend beantwoord: 'De arbeidsreserve zit ten eerste in de meisjes die thans onverantwoord thuis verblijven of die in eigen huishouden of bedrijf werken en daar geen volle dagtaak hebben; ten tweede in de vrouwelijke arbeidskrachten die thans volledig verantwoord in eigen huishouden of bedrijf werken en daar een volledige dagtaak hebben.' (p. 25) Of men hier ook gehuwde vrouwen op het oog heeft wordt niet duidelijk. Nergens in het rapport wordt de mogelijkheid van arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw geopperd. Ook over de oudere ongehuwde vrouw wordt niet gerept.

Aanvankelijk worden naar aanleiding van het rapport geen concrete maatregelen genomen. Minister Drees raadt in zijn voorwoord bij het rapport aan zuinig om te springen met de vrouwelijke arbeidskracht, waarbij de overheid het goede voorbeeld moet geven door zorgvuldig na te gaan waar inkrimping mogelijk is. Er moet een dringend beroep gedaan worden op alle meisjes 'die niet een volle, nuttige taak hebben' om zich voor arbeid beschikbaar te stellen.

Door de aanhoudende tekorten gaat de regering ruim een jaar later (augustus 1947) toch over tot een concrete maatregel en wel uitsluitend gericht op de jongste categorie vrouwelijke arbeidskracht, nl. het terugdraaien van de leerplichtige leeftijd van 15 tot 14 jaar, waardoor jaarlijks ca. 45.000 meisjes extra voor de arbeidsmarkt beschikbaar komen. Dit zal tot 1955 ook de énige maatregel blijven die van overheidswege wordt genomen om het aanbod van vrouwelijke arbeidskracht te vergroten.

Onderzoek naar het tekort aan dienstbodes

In bovengenoemd rapport van het Ministerie van Sociale Zaken krijgt slechts één beroepsgroep bijzondere aandacht, namelijk de dienstbodes. Het tekort aan dienstbodes wordt al in het eerste naoorlogse jaar als knellend probleem gesignaleerd, in omvang geschat op ca. 10.000. In totaal zijn er ongeveer 183.000 dienstbodes werkzaam in Nederland (1947). In 1949 blijkt de geregistreerde vraag naar dienstbodes slechts 6029. Hoewel het tekort in omvang een miniem verschijnsel is, wordt het door de overheid sterk uitvergroot gepresenteerd. Men spreekt van een probleem 'van nationaal belang' dat 'ontelbare huisvrouwen hulp krijgen'. (p. 25)

In het rapport zijn ook de resultaten opgenomen van een enquête onder jonge ongehuwde vrouwen, over hun bezwaren tegen het werken als dienstbode. Deze blijken: de aanzienlijk lagere beloning vergeleken met andere beroepen; geen wettelijk vastgestelde arbeidsvoorwaarden, dus grotere afhankelijk van de werkgeefster dan in een ander beroep; voorkeur voor het

gemeenschappelijk werken op fabriek of kantoor boven het isolement van het dienstbodewerk; het huishoudelijk beroep wordt niet als vakarbeid beschouwd; ieder ander beroep wordt hoger aangeslagen; geen kans op promotie. Maar niet in de laatste plaats richt de onwenselijkheid van het beroep zich op 'de verhouding tusschen werkgeefster en werkneemster, die dikwijls te wensen over laat. De meisjes kiezen boven de persoonlijke verhouding tusschen werkgeefster en werkneemster in de huishouding, de zakelijke op fabriek of kantoor.' (p. 50)

Minister Drees vraagt daarop onder meer aan de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (NVvH) om advies in deze kwestie. Die stelt daartoe een studiecommissie 'Hulp in de huishouding' in. De Limburgse afdeling van deze vereniging komt met een voorstel tot de invoering van een 'dienplicht' voor meisjes, om gedurende een half jaar in de huishouding te werken. Na de dienplicht zouden de meisjes een certificaat ontvangen, zonder welk ze geen recht hebben op welke opleiding of welk werk dan ook.[19] Op zich is noch het probleem, noch het voorstel van een dienplicht nieuw (jaren dertig).[20]
De dienstbodennood is na de oorlog vooral in het katholieke zuiden met haar grote gezinnen urgent. Het plan wordt niet unaniem door het hoofdbestuur van de NVvH gesteund.[21] Toch wordt het urgentieprogramma uit Limburg doorgestuurd naar het ministerie. Drees neemt het niet over: de instelling van een arbeidsdienst of -plicht voor meisjes lijkt hem ongewenst.

Nader onderzoek naar het tekort aan hulp in de huishouding of naar wensen en omstandigheden van dienstbodes wordt door de overheid niet geïnitieerd. Het vraagstuk wordt opgepakt door het nieuw opgerichte katholieke Centrum voor Staatkundige Vorming (commissie-Hammerstein 1949). De vertrouwde katholieke opvattingen en beleidsvoorstellen worden in het eindrapport weer op een rij gezet. In vele bewoordingen wordt gesproken over het biologisch aangewezen zijn van de vrouw op arbeid in het gezin, over de natuurwet van de arbeidsdeling naar sekse en over de psychisch grotere geschiktheid van de vrouw voor de kinderverzorging en -opvoeding. Niettemin blijkt uit de voorstellen van de commissie dat 'bij meisjes de smaak voor huishoudelijk werk moet worden aangekweekt' (via huishoudonderwijs) en dat ze via verbod op andere arbeid gedwongen moeten worden dit van 'nature' werk te gaan verrichten. Als 'suggesties voor gedeeltelijke oplossing' worden voorgesteld: het uitbreiden van het huishoudonderwijs met een half jaar praktijkstage als gezinshulp, aantrekken van buitenlandse meisjes uit Oostenrijk en Duitsland en diverse arbeidsverbodsbepalingen, onder andere voor gehuwde vrouwen in fabrieksarbeid, maar ook voor meisjes tot 16 jaar om in de fabriek te werken, zodat ze als gezinshulp zullen gaan werken.

Deze voorstellen vanuit de katholieke zuil krijgen rond 1950 geen brede maatschappelijke instemming meer. Hoewel in 1947 nog bijna 20% van de vrouwelijke beroepsbevolking in de 'huiselijke diensten' werkzaam is, is het 'dienstje' na de oorlog geen populair beroep meer. In 1960 is het aantal dienstbodes met een derde teruggelopen, in 1971 is het beroep in z'n traditionele vorm zo goed als verdwenen.[22]

De verdwijning van dienstbodes vormt een van de grootste sectorale ver-

schuivingen (naast de landbouw) in de naoorlogse werkgelegenheid van vrouwen. In snel tempo verdwijnt het dienstbodeberoep in de vorm waarin het eeuwenlang heeft bestaan: meisjes en jonge vrouwen tussen de 14 en 25 jaar, veelal werkzaam voor dag en nacht in een privéhuishouden, waarvan ze ook wettelijk deel uitmaken. Het gaat hier om een arbeidsvorm in de privésfeer, waarvoor een arbeidscontract niet verplicht is[23]; de dienstbode is een 'huisgenote' waarvoor dus geen arbeidswetten gelden, ook niet het BBA dat in 1945 van kracht wordt.[24] Het 'dienstbodenprobleem' dat al stamt van eind vorige eeuw, toen nog bijna de helft van de vrouwelijke beroepsbevolking uit dienstbodes bestond en het probleem het verkrijgen van 'goede en beschaafde' meisjes betrof, verdwijnt na de Tweede Wereldoorlog uiteindelijk als vanzelf. Ten eerste willen meisjes door de vernederende afhankelijkheid en de onvrijheid, het beroep niet meer. Ten tweede worden ze aangetrokken door zich snel uitbreidende werkgelegenheid in andere 'vrouwenberoepen'. Vooral de concurrentie met beroepen in de administratieve sector en de gezondheidszorg vergemakkelijkt de keuze om geen dienstbode meer te hoeven worden. Ten derde verdwijnt op den duur een deel van het zware huishoudelijke werk door betere behuizing, woninginrichting, huishoudelijke apparaten en kleinere en efficiëntere huishoudens. Op langere termijn (jaren zestig en zeventig) wordt de plaats van de huishoudelijke hulp overgenomen door de georganiseerde gezins- en bejaardenhulp (werkzaam in loondienst) of door de werkster (zwart werkend) voor een paar ochtenden in de week (Plantenga 1987). Het huishoudelijke werk wordt in de jaren vijftig ook in veel bredere lagen van de bevolking door moeders zelf verricht, mede geëffectueerd door de gezinspolitiek van de overheid en een moederschapsideologie die een permanente aanwezigheid van de moeder bij het kind centraal stelt. Het verdwijnen van de dienstbode en het op grote schaal zelf gaan verrichten van huishoudelijk werk en kinderopvoeding heeft een zekere nivellering in het dagelijks huisvrouwenbestaan en moederschap in bredere lagen van de bevolking tot stand gebracht (Grunell 1985).

Onderzoek naar het fabrieksmeisje

Onderzoek naar fabrieksmeisjes wordt aanvankelijk gestart door een tweetal vrouwen die, elk individueel, vanuit hun praktijkwerk betrokken raken bij de omstandigheden en psychische ontwikkeling van fabrieksmeisjes: Kolkmeyer als lerares in de kinderverzorging en opvoeding, Dresen-Coenders als katholiek jeugdleidster van groepen fabrieksmeisjes. Beide doen hun onderzoek in het kader van hun opleiding aan respectievelijk het Nutsseminarie voor Paedagogiek (Kolkmeyer), en de School voor Maatschappelijk Werk en later in de studie psychologie (Dresen-Coenders). Het onderzoek van Kolkmeyer onder fabrieksarbeidsters vindt plaats in de oorlog, maar wordt pas daarna gepubliceerd (1948). Dresen-Coenders publiceert haar onderzoeksresultaten in diverse artikelen in het tijdschrift Dux (1947-1950).

Kolkmeyer en Dresen-Coenders maken gebruik van participerende observatie, nemen enquêtes af en voeren vraaggesprekken met de meisjes zelf. Voor een tijd waarin het gebruikelijk is dat volwassenen óver de jeugd

schrijven en menen te weten wat goed voor hen is, zonder de jongeren zelf er naar te vragen, zijn de methoden van onderzoek van beide onderzoeksters vooruitstrevend te noemen. Kolkmeyer reist bijvoorbeeld dagelijks mee met de meisjes die in de Zaanstreek gaan werken, vraagt bedrijven om gedurende de fabriekstijd les te mogen geven in kinderverzorging en -opvoeding om de meisjes beter te leren kennen en maakt gebruik van hun opstellen en werkstukken (p. 7). Haar onderzoek heeft een duidelijk sociaal-wetenschappelijke vraagstelling: welke factoren hebben invloed op de vorming van het fabrieksmeisje? Daarbij krijgen zowel psychologische, pedagogische als (bedrijfs)-sociologische factoren de aandacht. Zij zet zich af tegen de Duitse onderzoekstraditie op dit terrein, waarin de invloed van buiten het bedrijf (het milieu, ouderlijk gezin, vriendenkring, vrijetijdsbesteding) op het fabrieksmeisje zeer centraal staat. Zij acht de invloed die uitgaat van het bedrijf, van het werk inhoudelijk en van de onderlinge omgang tussen de seksen op de werkplek van minstens zo groot belang voor de houding van de fabrieksmeisjes en hun doen en laten. Vooral de aard van het werk zou de geringe gevoelsbinding die meisjes met hun werk hebben bepalen. Het enige positieve voor de meisjes is gelegen in het samenwerken met meisjes van dezelfde leeftijd, klasse en veelal uit dezelfde buurt of streek. Van deze groepsbinding gaat een positieve invloed uit op de hoogte van de werkprestatie, doordat de meisjes er een wedstrijdelement inbrengen. Dit is voor hen de enige manier om enige spanning te kunnen brengen in het meest monotone en simpele werk of de 'minste' karweitjes. Gezien het meestal vrij vlot doorlopen van de lagere school en zevende en achtste leerjaar kritiseert Kolkmeyer de opvatting als zouden fabrieksmeisjes te dom zijn voor enige geestelijke belangstelling. Hun gericht zijn op huwelijk komt niet voort uit hooggespannen verwachtingen daarover, integendeel, maar uit 'het verlost willen zijn uit de slavernij van de fabriek.' (p. 13 en 42)

Kolkmeyers studie is voor die tijd in drie opzichten vooruitstrevend of modern te noemen. Ten eerste wat betreft de concrete aanbevelingen in arbeidsvoorwaarden- en arbeidsomstandighedensfeer: werktijdverkorting (36-urige werkweek!), een vrije zaterdag, leerplicht tot 16 jaar en partiële leerplicht tot 19 jaar, arbeidsbescherming van jeugdigen conform de internationale bepalingen waarbij Nederland achter loopt, het zittend laten verrichten van de werkzaamheden en dergelijke (p. 47 ev). Ten tweede doet de studie in bepaalde opzichten modern bedrijfssociologisch aan (d.w.z. zoals de bedrijfssociologie zich tussen 1945 en 1960 ontwikkelt, zie § 4.3). Hoewel haar rapport al in 1942 tot stand kwam, wordt diverse malen verwezen naar de human relations-benadering en is er veel aandacht voor 'het bazen-probleem'. Bazen worden geselecteerd op technische bekwaamheid en niet op mensenkennis, aldus de kritiek van de auteur (p. 35 ev). Ook de onderlinge verhoudingen op de werkplek, in het bijzonder die tussen de seksen[25] en het thema 'arbeidsvreugde' komen aan de orde. Kenmerkend voor de studie is het uitgangspunt van het bedrijf als gemeenschap, waarbij het bedrijf ook zorgt behoort te dragen voor zaken buiten het bedrijf bv. voor een goede en zinvolle vrijetijdsbesteding (personeelsverenigingen, 'samenwerking met recre-

atie- en studiecentra' e.d.).

Ten slotte, in termen van het denken over meisjesarbeid het meest doorslaggevend, is de studie modern in de sociaal-pedagogische invulling die gegeven wordt voor de vorming van het meisje. Vooroorlogse vorming van fabrieksmeisjes stelt de seksueel zedelijke opvoeding en de opvoeding tot toekomstige moeders centraal (godsdienstzin en het aanleren van huishoudtechnische vaardigheden als goed huishouden, naaien, koken, verzorgen e.d.). Bij Kolkmeyer zijn de seksueel zedelijke normen veranderd in psychologische en pedagogische: het meisje moet de kans hebben uit te groeien tot een volwaardige, volwassen vrouwelijkheid. De huishoudtechnische voorbereiding van meisjes staat bij haar minder centraal.

Het onderzoek van Dresen-Coenders (1948) is veel minder bedrijfssociologisch dan dat van Kolkmeyer. Hoewel beiden in titel of ondertitel aangeven op zoek te zijn naar de psychologische factoren die een rol spelen bij de ontwikkeling van het fabrieksmeisje, staan deze bij Dresen-Coenders veel centraler. Daardoor krijgt bij haar de vorming van het vrouwelijke uitgebreider invulling. Het gaat Dresen-Coenders om het ontwikkelen van een aan de moderne tijd aangepaste vorm van vrouwelijkheid, waarbij het vrouwelijke geen van nature of van god gegeven iets is, maar een resultaat van persoonlijkheidsontwikkeling.

Kern bij haar is de vooronderstelling van de ongedeelde psyche van het meisje: 'In mindere mate dan bij de jongen vallen er in de puberteit van het meisje, twee - aanvankelijk nog min of meer parallel verlopende - processen waar te nemen: een meer psychisch en een meer vitaal. De verschillende aspecten der puberteit zijn bij het meisje minder duidelijk van elkaar te onderscheiden: zij vervloeien in elkaar en worden meer als ongedeelde eenheid beleefd' (Dux 1948/261). Door fabrieksarbeid wordt die ongedeelde psyche verwoest, alleen het vitale krijgt de kans, waardoor de meisjes 'vitaal vroegrijp of overrijp en geestelijk primitief' zijn. Door de aard van het werk (repeterend deelwerk) en door het opgevoerde arbeidstempo, vindt een soort opstuwing van vitale krachten plaats die na het werk ontlading moet vinden, letterlijk 'ont-spanning', met alle gevolgen daarvan. 'Dit ontspanningsleven wortelt voor een aanzienlijk gedeelte in de vitale spheer, en slechts in zeer geringe mate in de geestelijke. Het sensationele, sensuele en erotisch-seksuele spelen er een grote rol in.' (Dux 1948/260) Doordat het werk zeer vermoeiend is, wordt de geestelijke sfeer aangetast, treedt ontremming op en zijn de ontspanningsbehoeften vooral 'vitaal' georiënteerd. Door het repeterende karakter van het werk, zonder ooit een eindprodukt in handen te krijgen, hebben de meisjes 'niet de kans zich te oefenen in het dragen van verantwoordelijkheid'.

Dresen-Coenders betoogt dat de aard van het werk een instrumentele werkhouding veroorzaakt; het doel kán niet in het werk zelf liggen, dús zoekt het meisje een doel daarbuiten. De puberteitsontwikkeling krijgt geen kans ('afgeknotte puberteit') en dat leidt tot primitieve volwassenen ofwel 'schijnvolwassenen' of 'massamensen'. Ook bij jongens kan zich dit voordoen,

maar zij hebben over het algemeen langer de tijd dan meisjes die meestal vroeg trouwen. Bovendien zijn bij meisjes de gevolgen dramatischer, want zij worden ook de opvoedsters van het nageslacht. Uit de verschillen in psychische ontwikkeling van meisjes en jongens en de gevolgen daarvan leidt Dresen-Coenders de noodzaak af van een specifieke pedagogische praktijk voor meisjes. Zij is daarmee een uitgesproken exponent van de hervormingsgezinden in de katholieke zuil, die daarvoor bovendien een wetenschappelijke grondslag willen verschaffen.

Dresen-Coenders heeft scherp oog voor het tekortschieten van de katholieke jeugdorganisaties en voor het starre vermijdingsdenken dat de vooroorlogse katholieke zuil kenmerkte: vermijding van anders denkenden, van het moderne amusement e.d. De vooroorlogse katholieke opvoeding was hoofdzakelijk wilstraining, een moeizame en langdurige disciplinering van de natuurlijke driften, door middel van tucht, ascese en permanent toezicht. Met dit schema kunnen de katholieke jeugdleiders/sters na de Tweede Wereldoorlog niet meer uit de voeten, mede door hun grote betrokkenheid bij de leefsituatie van de jongeren die zo weinig alternatieven hebben. Het leidt tot onbehagen en zoeken naar nieuwe wegen. Vooral onder de katholieken treedt de ambivalentie over de modernisering, behoudzucht versus vernieuwing, scherp naar voren, in het bijzonder in het massajeugdonderzoek (Dieleman 1986).

Het massajeugdonderzoek

Het verschaffen van een wetenschappelijke grondslag voor een nieuwe (katholieke) pedagogische praktijk geschiedt met name op het Mgr. Hoogveld Instituut waar het jeugdonderzoek centraal staat en waar Dresen-Coenders als onderzoekster aan verbonden is. Bij het grootscheepse massajeugdonderzoek gaat het Hoogveld Instituut dan ook een eigen weg en komt het ook met een eigen rapport (Perquin 1953). Daarin wordt afstand genomen van de termen 'massajeugd' of 'verwilderde jeugd.' Het rapport krijgt dan ook als titel 'Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid'. Door katholieke intellectuelen als Perquin, Rutten en Buytendijk[26] wordt de orthodoxe katholieke pedagogiek in het defensief gebracht. Hun nieuwe pedagogische idealen en praktijken vinden in de katholieke zuil, vanaf de tweede helft van de jaren vijftig, op grote schaal ingang.

Het belang van het massajeugdonderzoek in het kader van vrouwenarbeid is de specifieke aandacht die het 'massameisje' daarin krijgt. Het sekseverschil is een element dat vrij veel aandacht krijgt in het massajeugdvraagstuk. Aanvankelijk is dit vooral bij het katholieke Hoogveld Instituut het geval (Dresen-Coenders). In de bezorgdheid om de groep ongeschoolde arbeidersjeugd, die als ongebonden en ongrijpbaar voor opvoeding in de vrije tijd wordt gezien, lopen de fabrieksmeisjes extra gevaar en ze behoeven daarom extra aandacht. Die gevaren worden gezien in zowel hun werk, dat verzakelijkt, op prestatie gericht en monotoon is, als in het ontspanningsleven, het uitgaan naar bioscopen en dancings en het flaneren op straat. Dit zouden geen garanties zijn voor een goede vorming die de meisjes zal brengen tot

een volwassen vrouwelijkheid.

Volgens Van Drenth (1986) voltrekt zich door het massajeugdonderzoek een belangrijke wijziging in de beeldvorming over het 'massameisje'. Voor de Tweede Wereldoorlog is (voornamelijk bij de katholieken) de pedagogische interventie vrijwel uitsluitend gericht op de vorming van het meisje tot echtgenote en moeder van een goed christelijk gezin. In de vorming staat het bijbrengen van godsdienstzin en het doen van goede werken centraal. Na de oorlog voldoet deze traditionele vrouwelijke invulling van de vorming steeds minder, nog los van het feit dat de meeste fabrieksmeisjes er niet door worden bereikt.

Kolkmeyer en vooral Dresen-Coenders introduceren andere noties van vrouwelijkheid in hun benadering van het (fabrieks)meisje. Er ontstaat volgens Van Drenth ruimte voor een andere invulling van het vrouwelijke: 'Hoewel dit nieuwe type vrouwelijkheid zeker niet los te zien is van de traditionele rol van vrouwen als moeder en echtgenote, wordt het mogelijk meisjes in hun ontwikkeling te zien als persoonlijkheid. Hun vrouwelijkheid, die wel in aanleg al aanwezig wordt geacht, moet zich ontplooien in een pedagogisch proces, via vorming van een eigen identiteit. En daarbinnen is meer mogelijk dan alleen de realisering van voor huwelijk en moederschap als functioneel beschouwde karaktertrekken.' (Van Drenth 1986/184) Het massajeugdproject heeft hiervoor volgens Van Drenth de scharnierpunten opgeleverd.

Het massajeugdonderzoek vormt als geheel (alle deelonderzoeken) een soort smeltkroes van sociologische, pedagogische, psychologische en psychoanalytische invalshoeken. Maar voor het grootste deel wordt het massajeugdprobleem door de wetenschappers toch gezien als een sociaal-pedagogisch probleem. Daar zal het ook voortzetting vinden, maar niet meer onder de term 'massajeugd'. Tot een sociologie van de jeugd komt het niet.

In de overheidsbeleidssfeer wordt uiteindelijk weinig met de resultaten van het massajeugdonderzoek gedaan. Er komt geen overheidsjeugdbeleid. Van Hessen zegt daarover later: '(Toen de rapporten uitkwamen) was het intussen al zeven jaar na de oorlog. De jeugd gedroeg zich allesbehalve opstandig, 'verwilderd' of wat dan ook. Integendeel, ze was aangepast en gezagsgetrouw. De kerken hadden de jeugd weer in de hand: de confessionele organisaties waren hersteld; daarnaast was intussen de Vorming Buiten Schoolverband uitgewerkt. Het onderzoek heeft dan ook nauwelijks effecten op het beleid gehad. Het was mosterd na de maaltijd.' (Van Hessen 1986/37)

Overheidsonderzoek naar het pedagogisch vraagstuk van de jeugdige fabrieksarbeiders.

De ideeën van Dresen-Coenders vinden we terug in het overheidsrapport 'De ontwikkelingskansen van de jeugdige fabrieksarbeidster' van 1951, samengesteld door de subcommissie-Banning (Banning 1951). Dresen-Coenders is lid van deze commissie. Ook de ideeën van Buytendijk over het wezen van de vrouw, over haar 'het zorgend in de wereld zijn' worden in het rapport aangehaald.

In tegenstelling tot het eerste overheidsrapport uit 1946 staat niet het tekort aan vrouwelijke arbeidskracht centraal, maar de vorming van fabrieksarbeidsters. Het rapport besteedt, overeenkomstig de ideeën van Dresen-Coenders, aandacht aan de invloed van de fabrieksarbeid op de puberteitsontwikkeling van meisjes en komt tot dezelfde aanbevelingen, met daaraan toegevoegd ramingen van de kosten. Het gaat om cursussen ín werktijd (vier uur per week), waarbij de persoonlijkheidsontwikkeling centraal staat, voorts huishoudonderwijs (m.n. kinderverzorging en opvoeding) en tenslotte enige staatsburgerschaps- en gemeenschapskennis. Zowel Kolkmeyer, Dresen-Coenders, als het overheidsrapport van de commissie-Banning bevelen een leerplichtverlenging tot 16 jaar aan en een partiële leerplicht tot 18 jaar.

Behalve Kolkmeyer spreken de anderen nergens over vakscholing van deze fabrieksmeisjes. De 50.000 fabrieksarbeidsters beneden de 18 jaar op dat moment vormen in het industriële apparaat een onmisbare schakel. Hun lagere beloning voor gelijkwaardige arbeid en hun inschakeling in de meest eenvoudige arbeid zijn gunstige factoren voor het bedrijf. Het laatste draagt bij aan de 'normale afvloeiing' op huwbare leeftijd hetgeen eveneens een voor het bedrijf gunstige omstandigheid is (Banning 1948/5). De vorming en ontwikkeling van fabrieksmeisjes worden dan ook uitsluitend gezien in het recht hebben op een volwaardige uitgroei van de vrouwelijkheid en in het opleiding voor het toekomstige moederschap. Het laatste was al sinds de eeuwwisseling een vrij algemeen streven en kreeg ook voor de oorlog vorm in allerlei soorten huishoudcursussen in en buiten werktijd. Het andere is nieuw in die tijd.[27] Dresen-Coenders speelt er een belangrijke rol in. Tegelijkertijd moet haar ideeënvorming daaromtrent geplaatst worden in de verdere psychologische verdieping in de verschillen tussen mannen en vrouwen (o.a. Buytendijk 1951, Ruygers 1952).

Het onderzoek van Dresen-Coenders naar fabrieksmeisjes staat vooral in kader van een pedagogische wetenschap en praktijkontwikkeling over de jeugd en niet in het kader van arbeidsvraagstukken of in het kader van de zich ontwikkelende bedrijfssociologie. Daar vinden haar ideeën geen doorwerking. Echter ook het onderzoek van Kolkmeyer, dat wel meer bedrijfssociologisch van aard is, vindt geen voortzetting in die richting, zoals we zullen zien (§ 4.3). Hun beider aandacht voor de aard van het werk van meisjes, de sekseverhoudingen in bedrijven, de gevolgen ervan voor de ontwikkeling en ontplooiingmogelijkheden van deze fabrieksarbeidsters en de verantwoordelijkheden van het bedrijf in dezen, worden geen onderdelen van de zich verzelfstandigende bedrijfssociologische discipline. Naast onderzoek naar fabrieksmeisjes vanuit pedagogisch/psychologische hoek vindt verder geen wetenschappelijk onderzoek plaats naar jonge-meisjesarbeid. Het overheidsonderzoek blijft beperkt tot de genoemde twee rapporten (1946 en 1951).

Voor de overheid vormen aanvankelijk puur economische redenen, namelijk het tekort aan jeugdige vrouwelijke arbeidskrachten, de aanleiding voor het instellen van onderzoekscommissies. Maar ook daar dringen de ideeën over het 'vrouwelijk-zijn' en over de psyche van het fabrieksmeisje door in de rapporten.

Academische aandacht voor 'de vrouw in het bedrijf'

Vanaf 1951 begint er academische belangstelling voor 'de vrouw in het bedrijf' te komen, van onderzoek is nog geen sprake. Onder genoemde titel wordt in 1951 een omvangrijk congres (700 deelnemers/sters waaronder de koningin) georganiseerd door de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk in samenwerking met de Nederlandse Vereniging voor Bedrijfspsychologie. Deze brengen daartoe een bundel prae-adviezen uit (1951), afkomstig van onder meer Banning, Waterink, Hijmans, Dresen-Coenders, Berden en Ligthart (de latere Schellekens-Ligthart). Ondanks de algemene titel gaat het congres zelf voornamelijk over het problematische van de fabrieksarbeid voor jongemeisjes. De prae-adviezen van de vrouwelijke auteurs (Hijmans, Dresen-Coenders, en Berden) gaan daarover en liggen qua inhoud in het verlengde van de hiervoor besproken sociaal-pedagogische visies over fabrieksarbeidsters. De bijdrage van de sociologe Ligthart vormt een eerste naoorlogse inventarisatie van gegevens over de beroepsarbeid van de vrouw (op basis van nieuwe volkstellingsgegevens van 1947). De bijdragen van de twee mannelijke auteurs, Banning en Waterink belichten respectievelijk de sociologische en psychologische aspecten van het verschijnsel van 'de vrouw in het bedrijf'. Hun bijdragen geven een soort stand van het wetenschappelijk denken op dit terrein in de gevestigde disciplines (respectievelijk sociologie en psychologie). Aangezien thematisch althans 'de vrouw in het bedrijf' centraal staat worden de bijdragen hier besproken en niet in § 4.3.

Uit de bijdrage van Banning blijkt hoe gering de feitelijke kennis en de theoretische stand van zaken in de sociologie (of bij hem) is over 'de vrouw in het bedrijf'. Hij begint met een vrij uitvoerige, maar oppervlakkige en onkritische schets van de industriële ontwikkeling, zonder enige relatie met vrouwenarbeid te leggen. Gesteld wordt dat het bedrijf steeds duidelijker een gemeenschapskarakter heeft gekregen, dat de tayloristische principes, uitgebreid met een menselijker gezicht, algemeen aanvaard zijn en dat de regeling van de arbeidsverhoudingen op een hoger plan is gekomen (centraal overleg). Slechts een paar slotpagina's zijn gewijd aan 'de werkende vrouw' en 'het fabrieksmeisje'. Het geringe aantal buitenshuis werkende gehuwde vrouwen in Nederland schrijft Banning toe aan 'het algemeen hoge welvaartspeil der Nederlandse bevolking' en aan 'onze volksaard, welke de gehuwde vrouw, tenzij uit roeping, slechts node (...) naar een beroep doet grijpen' (p. 16). Om twee redenen is dit volgens Banning een goede zaak is, 'ten eerste omdat arbeid van de gehuwde vrouw vrijwel steeds desintegratie van het gezin betekent', waarbij hij zich beroept op onderzoek uit Frankrijk, aangezien Nederlands onderzoek niet voorhanden is. Het onderzoek van Posthumus-van der Goot uit 1938, waarin het tegendeel wordt bewezen, is hem blijkbaar niet bekend. 'Ten tweede, ook wie waarlijk het typisch burgerlijke gezin met de daaraan verbonden opvattingen - de vrouw alleen in het gezin - niet wil verabsoluteren en idealiseren, maar uit overtuiging de plaats van de vrouw in de maatschappij als zedelijk goed bepleit, kan toch de arbeid van de gehuwde vrouw in de industrie als een ontbinding van een huwelijksopvatting zien, waarvoor niet beters in de plaats komt.' (p. 17)

Het fabrieksmeisje is voor Banning een 'uiterst belangrijk sociaal-pedagogisch probleem.' (p. 18) De twee sociologische gezichtspunten aan het verschijnsel zijn voor hem: ten eerste, de negatieve beeldvorming van fabrieksmeisjes die bepaald wordt door die meisjes wiens moeders ook al in de fabriek werkten. Daar wordt fabrieksarbeid verkozen boven gezinswerk, waarbij de factoren over de generaties hetzelfde blijven: 'het loon, de vrije tijd en het samenzijn met soortgenoten.' (p. 19) Banning zoekt de factoren dus geheel bij de vrouwen zelf. Als tweede sociologische gezichtspunt wijst Banning op de industrialisering op het platteland, dat een ander type fabrieksmeisjes met zich mee zal brengen dan die in bijv. Amsterdam of de Zaanstreek en concludeert: 'Met deze verscheidenheid zal alle pedagogische arbeid rekening dienen te houden.' (p. 19)

Het prae-advies van Waterink gaat in op de psychologische aspecten van de vrouw in het bedrijf, waarbij de constructie van het sekse-verschil in de psychologie en met name de psychotechniek van die dagen scherp naar voren komt. Uitgangspunt is de innerlijke houding van de vrouw die altijd gericht is op het toekomstige gezin. Ook al gaat het in de psychotechniek om het bepalen van geschiktheid van mensen op grond van begaafdheid en aanleg, voor vrouwen is de karakterstructuur, het diepste wezen van de vrouw belangrijker bij haar positie in het bedrijf, dan het vraagstuk betreffende haar aanleg en begaafdheid. Wat betreft het laatste worden ongeschiktheid voor zware lichamelijke arbeid en bijzondere technische vaardigheid algemeen bekend verondersteld. Het grote probleem ligt echter in de karakterstructuur, in het ontbreken van de innerlijke binding aan haar werk, ze heeft geen intrinsieke werkhouding. Een voorbeeld van Waterink: 'Psycho-technisch gezien is de overgang van de moeder aan de wastobbe naar de moeder aan de electrische wasmachine groter dan die van de moeder aan de wasmachine naar de vrouw in de electrische wasserij.' Echter door de innerlijke binding aan het werk ligt de zaak toch ómgekeerd, bij de huisvrouw aan de wasmachine is de afstand veel minder groot dan bij de vrouw aan de machine in de elektrische wasserij: 'Immers in de laatste omstandigheid heeft deze vrouw geen innerlijke binding aan de was, die zij wast en aan de machine, die zij bedient; het zijn niet meer haar zaken, die zij behartigt en het is niet meer haar gezin waarin zij arbeidt.' (p. 22)

Weliswaar draagt ook de aard van het bedrijfsleven niet bij aan zo'n innerlijke binding met haar werk: 'het bedrijfsleven als zodanig is niet ingesteld op het geven van een toekomst aan veel vrouwen. Ons bedrijfsleven - zouden wij willen zeggen - is mannelijk, of, als het onzijdig is, dan heeft het toch een mannelijke verschijningsvorm. (...) Zeer veel vrouwen, die in het bedrijf werken, worden dan ook door de bedrijfsleiding beschouwd als jonge vrouwen, die men na drie of vijf of acht jaar wel slijten moet', maar 'deze situatie moeten wij niet alleen op rekening van het bedrijfsleven schuiven. Het ligt voor de hand, dat de innerlijke houding van de vrouw altijd gericht is op de mogelijkheid van een toekomstig gezin.' (p. 23) Stel dat het mogelijk zou zijn, aldus Waterink, dat door opvoeding een andere houding van vrouwen gerealiseerd zou worden, 'dan zou men misschien het

bedrijfsleven een dienst bewijzen, maar dan zou men het gezinsleven onnoembare schade toebrengen.' (p. 24)

Voorts gaat Waterink in op een hele reeks van beroepen waarvoor vrouwen al dan niet geschikt zouden zijn op grond van psychotechnische onderzoeken. Als de gemeten vrouwelijke begaafdheden niet overeenstemmen met de werkelijkheid (of de gewenste werkelijkheid) wordt de vrouwelijke karakterstructuur in deze onderzoeken als legitimatie van geschiktheid gebruikt en als dat nog geen voor de hand liggend bewijs levert wordt de geschiktheid of ongeschiktheid gewoon geponeerd. De geconstrueerdheid (en maatschappelijke genormeerdheid) van de sekseverschillen wordt in zijn beroepsvoorbeelden scherp zichtbaar.[28]

Waterink stelt zich de vraag: 'Wat is nu het gevolg, wanneer een vrouw arbeid moet verrichten, waarin zij geen gelegenheid heeft zichzelf te zijn, arbeid dus, die in strijd is met haar wezen als vrouw? Hoewel wij ons moeten wachten voor een op dit gebied nogal eens voorkomende stellig niet onbedenkelijke generalisering kan men toch wel zeggen, dat er ernstige gevaren bestaan, dat de vrouw, die in haar arbeid niet tot expressie kan komen en dus in het bedrijfsleven zichzelf ook niet kan ontplooien, min of meer gaat denatureren. Dit denatureren zou op eenvoudige wijze kunnen worden omschreven als: òf een vluchten in haar geschokt gevoelsleven, waardoor zij de houding gaat aannemen van de in een depressieve toestand verkerende, sentimenteel reagerende, altijd enigszins wanhopige gewonde, òf wel, de vrouw vlucht uit haar geschokt gevoelsleven in een intellectualistische houding of in een soort onverschilligheid, in een zekere ruwheid. (...) Het is niet ondenkbaar, dat de vlucht in welke richting ook begonnen, voortgezet wordt in de richting van het sexuele, soms misschien van het sexueel excessieve.' (p. 30/31)

Zijn conclusie over oorzaak en aanbevelingen wat dit verschijnsel betreft luiden dan: 'Psychologisch gezien toch is de ontaarding van de vrouw in het bedrijf niet het gevolg van de bedrijfsstructuur als zodanig, dat wil dus zeggen, van datgene wat het bedrijf qua bedrijf zijn moet, maar is zij gevolg van wat men zou kunnen noemen: een in de ontwikkeling van het sociaal-economisch gebeuren groeiende structuur van het moderne bedrijf. Dit bedrijf is, gelijk wij reeds zeiden, mannelijk gericht. Zeker zou ik althans niet durven zeggen, dat dit moet veranderen en dat het bedrijf vrouwelijk gericht moet worden. Ik ben nog banger voor een maatschappij met een groot aantal neurotische mannen dan voor een maatschappij met veel neurotische vrouwen.' (p. 31/32) 'De bezwaren, waarvoor wij staan met de vrouw in het bedrijf, zijn karakterologisch van aard, het zijn moeilijkheden in het gemoedsleven van de vrouw, of, wil men, spanningen op het erf van het gevoel. Geen onderricht in welke vorm ook kan een remedie tegen deze kwaal zijn. (..) Er zal waarschijnlijk in velerlei opzicht een volledige omschakeling van de bedrijfsstructuur nodig zijn, om aan de vrouw met het oog op haar toekomst perspectieven te bieden, die zij psychologisch gezien nodig heeft. (...) Dit is de enige weg om het meisje in het bedrijf voor haar uiteindelijke moedertaak niet te doen verloren gaan.' (p. 32/33)

De prae-adviezen van Banning en Waterink zijn illustratief voor het (mannelijk) wetenschappelijk denken in de sociologische en psychologische discipline begin jaren vijftig. Bij beiden blijft de bedreiging van het gezin nu en in de toekomst, begin- en eindpunt van de analyse. De sociologie heeft zich dan nog in het geheel niet gebogen over het verschijnsel van de vrouw in het bedrijf, noch theoretisch, noch empirisch. De psychologie brengt reeds talrijke feiten op basis van psychotechnisch onderzoek en theoretische noties over het wezen van de vrouw die van belang geacht worden voor haar positie in het bedrijf. Oude en nieuwe constructies van het sekse-onderscheid op het terrein van arbeid worden daar al veel meer wetenschappelijk bewezen geacht en hebben veel gedetailleerder vormen aangenomen, zodat ze de in de praktijk bestaande arbeidsdelingen naar sekse kunnen legitimeren. De sociologie zet, niet gehinderd door enig empirisch onderzoek, impliciet de lijn voort van het blijven waarschuwen tegen de gevaren voor huwelijk en gezin, die kleven aan het verschijnsel van de vrouw in het bedrijf. En deze gevaren worden alleen nog maar groter in de zich industrialiserende samenleving. Het paradigma van Steinmetz van rond 1900 staat nog steeds rechtovereind.

Sociologische beschouwingen over de toenemende bedreiging van het kwestbare gezin leggen de grondslag voor de naoorlogse verzelfstandiging van een gezinssociologie. Hierin komt aanvankelijk evenmin de arbeid van de vrouw aan de orde, noch de betaalde, noch de onbetaalde. Het gezin wordt uitsluitend onderzocht op haar koesterende functie en als consumptie-eenheid. Alles wat in het gezin gebeurt, wordt geduid als koestering, als liefde en als consumptie.

DE BUITENSHUIS WERKENDE GEHUWDE VROUW

Naast de jonge vrouwelijke arbeidskracht krijgen andere categorieën vrouwen als arbeidskrachten in de wederopbouwperiode nagenoeg géén aandacht, noch politiek-maatschappelijk noch wetenschappelijk. De arbeidsverbodsbepalingen van voor de oorlog, voor diverse categorieën gehuwde ambtenaressen, blijven formeel van kracht of worden heringevoerd als ze tijdens de oorlog waren opgeschort. Door de aanhoudende krapte op de arbeidsmarkt lijkt de noodzaak om 'het enig overgebleven arbeidsreservoir' van de gehuwde vrouw aan te spreken onontkoombaar te worden. Dit arbeidsmarktprobleem wordt echter zowel maatschappelijk als wetenschappelijk gethematiseerd als een gezinsprobleem, namelijk het probleem van de afwezigheid van de vrouw in haar gezin. Men spreekt in dit verband over de 'niet-aanwezige' huisvrouw. De wetenschappelijke aandacht voor dít verschijnsel neemt in de tweede helft van de jaren vijftig toe, onderzoek ernaar blijft nog uiterst summier (Schellekens-Ligthart). Onderzoek naar specifieke beroepen waarin veel vrouwen werkzaam zijn vindt in het geheel nog niet plaats.

Op genoemd congres over 'de vrouw in het bedrijf' wijst een aantal spreeksters, afkomstig uit de praktijk, op de geringe aandacht voor andere

categorieën vrouwen dan het jonge fabrieksmeisje, zoals de gehuwde vrouw en de oudere ongehuwde vrouw en evenzeer op de ontbrekende aandacht voor andere beroepen en arbeid dan de fabrieksarbeid.

Overheidsonderzoek naar de buitenshuis werkende gehuwde vrouw

De overheid stelt zich opvallend terughoudend op als het gaat om onderzoek en het instellen van onderzoekscommissies naar het verschijnsel van de buitenshuis werkende gehuwde vrouw. Het onderzoek van overheidswege hiernaar beperkt zich in de periode tussen 1945 en 1960 tot een enquête door de Arbeidsinspectie naar de fabrieksarbeid van gehuwde vrouwen (1951) en het instellen van een onderzoekscommissie naar de gehuwde ambtenares (1952). Deze terughoudende opstelling van de overheid rond het thema is weliswaar in de eerste helft van deze eeuw ook steeds het geval geweest (en ook de klacht van een aantal vrouwelijke wetenschappers en van bijv. de Hooge Raad van Arbeid). Het staat echter na 1945 bovendien in scherp contrast met de haast die de overheid dan wel maakt met het onderzoek naar het tekort aan jonge vrouwelijke arbeidskrachten en met het omvangrijke onderzoek naar de 'massajeugd'. In het algemeen wordt in die tijd het inschakelen van de wetenschap ter voorbereiding van overheidsbeleid, gebruikelijker. Dit betreft echter niet het verschijnsel van de buitenshuis werkende gehuwde vrouw.

Gehuwde fabrieksarbeidsters

De enquête de van de Arbeidsinspectie (1951) is een steekproef van gehuwde vrouwen, die naar hun levensomstandigheden is gevraagd.[29] Evenals als uit de enquête van 1911 (Arbeidsinspectie) en uit het onderzoek van Posthumus-Van der Goot (1938) blijkt ook nu weer dat vrijwel alle ondervraagde vrouwen werken uit financiële noodzaak, dat hun verantwoordelijkheid voor hun gezinstaak voldoende is en dat vermoeidheidsverschijnselen onder deze vrouwen veelvuldig voorkomen. Nieuw is dat gewezen wordt op de gezondheid van de vrouw, veroorzaakt door de beroepsarbeid en de dubbele taak. Ook de arbeidstevredenheid komt aan de orde. Op de vragen naar plezier in de fabrieksarbeid en in huishoudelijk werk, antwoorden respectievelijk 85% en 95% bevestigend: 'De tegenzin in huishoudelijk werk kan dus niet als oorzaak van de toenemende fabrieksarbeid door gehuwde vrouwen worden beschouwd'. (p. 210). Wel constateert de Arbeidsinspectie dat de behoefte aan kortere werkweken dan achtenveertig uur voor deze vrouwen groot is.

Gehuwde ambtenaressen

De Staatscommissie-Ubink die de overheid na lang aandringen uit de Kamer[30] in 1949 instelt naar 'het vraagstuk van de gehuwde ambtenares' komt vanwege de verdeeldheid in de commissie pas in 1952 met een rapport (Ubink 1952) Ook dan is er nog geen unaniem advies over het afschaffen van de arbeidsverbodsbepalingen voor gehuwde ambtenaressen. Verschillende leden voelen 'sterk voor de gedachte de onderhavige bepaling geheel in te trekken' (p. 67), maar in de aanbevelingen wordt de bepaling gehandhaafd met een

aantal aanpassingen, zoals geen ontslag bij huwelijk als de vrouw 30 jaar of ouder is (was 45 jaar), als zij meer dan 10 dienstjaren heeft en wanneer ze een hogere rang (bv. commies) bekleedt. Al vanaf 1947 had het kamerlid Tendeloo (PvdA) diverse malen aangedrongen op het schrappen van de arbeidsverbodsbepaling. Pas in 1955 wordt de motie-Tendeloo met die strekking met de kleinst mogelijke meerderheid aangenomen (46 tegen 44 stemmen, alle vrouwelijke kamerleden stemmen voor), maar het zal nog weer een paar jaar duren (1957) voor de overheid hieraan uitvoering geeft, hetzelfde jaar waarin de gehuwde vrouw bij de wet handelingsbekwaam wordt verklaard (Blok 1978/122).

Toekomstige behoefte aan vrouwelijke arbeidskracht

Tenslotte wordt hier bij het overheidsonderzoek nog een derde studie besproken die niet door de centrale overheid is geëntameerd, maar afkomstig is van de Gemeentelijke Sociale Dienst in Rotterdam. Deze gedegen kwantitatief onderbouwde studie van Korstanje over 'problemen rondom de toekomstige behoefte aan vrouwen in het arbeidsproces' zal in de jaren daarna veel worden aangehaald in zowel politiek-maatschappelijke discussies als in wetenschappelijke geschriften over de toekomstige behoefte aan vrouwelijke arbeidskracht (Korstanje 1955). Het is ook de enige studie tot de jaren zestig die vrij uitvoerig ingaat op de plaats van de oudere ongehuwde vrouw in het arbeidsproces.

Het is een voor die tijd verrassend zakelijk rapport over het onderwerp en is in zekere zin ook arbeidssociologisch van karakter. Het gaat niet alleen in op de aanbodkant van vrouwelijke arbeidskracht, maar ook op de vráágkant en op beide terrein worden analyses gemaakt en aanbevelingen gedaan. Als uitgangspunt wordt genomen dat de komende decennia een sterk toenemend tekort aan vrouwelijke arbeidskracht zal bestaan. Demografische factoren worden daarbij als voornaamste genoemd: een grote daling van het aantal ongehuwde vrouwen, door meer huwelijken, door arbeidsverbod voor 14- en 15-jarigen en door toenemende onderwijsparticipatie. Wil het aandeel van vrouwen in de totale beroepsbevolking gehandhaafd worden, dan zullen alleen al daarvoor tot 1980 zo'n 340.000 gehuwde vrouwen op full-time basis op de arbeidsmarkt gehaald moeten worden. 'Wel staat het vast, dat de bereidheid van de gehuwde vrouw tot het verrichten van beroepsarbeid zeer aanzienlijk zal moeten toenemen, wil de totale beroepsbevolking in 1980 een even groot deel kunnen uitmaken van de totale bevolking van ons land als in 1947. Voegt men daarbij nog de overweging, dat de beroepsarbeid van de gehuwde vrouw tot dusver in hoofdzaak betrekking had op mede-arbeid in het bedrijf van haar man, terwijl de zo gewenste uitbreiding van het aantal gehuwde werkende vrouwen voor verreweg het grootste deel in verband zal staan met de noodzakelijke vervanging van voorheen door ongehuwde vrouwen verrichte lóónarbeid, dan lijkt het toch wel hoogst twijfelachtig of zonder een bewuste propagering van de beroepsarbeid van de gehuwde vrouw, de zo noodzakelijke, zeer aanzienlijke uitbreiding van de gehuwde vrouwelijke beroepsbevolking ook maar ten dele zal kunnen worden bereikt.' (p. 17)

Op grond van de aanbodanalyse komt Korstanje tot aanbevelingen die belemmeringen voor toetreding van gehuwde vrouwen weg kunnen nemen, zoals gelijke beloning bij gelijkwaardige arbeid, het opheffen van de voor vrouwen grievende verbodsbepalingen om als gehuwde ambtenares werkzaam te zijn en van de extra zware belastingdruk voor gezinnen waar de vrouw beroepsarbeid verricht. Bij de vraaganalyse spitst Korstanje het probleem toe op de vraag naar vrouwelijke arbeidskracht in de maatschappelijke verzorgingssector. Daar zal het tekort zich het meest doen voelen door het wegvallen van de voor die sector zo belangrijke groep oudere ongehuwde vrouwen en doordat wat betreft de jongere vrouwelijke arbeidskracht de concurrentie toeneemt van de sectoren industrie, handel en verkeer die sinds 1945 een onevenredige uitbreiding ondergaan. De desastreuze maatschappelijke gevolgen bij het niet voorzien in voldoende vrouwelijke arbeidskracht in de maatschappelijke dienstverlening (temeer daar door de ouder wordende bevolking de verzorgingsbehoefte sterk zal toenemen, aldus Korstanje) noopt ook tot beleidsmaatregelen aan de vraagkant van de arbeidsmarkt. De concurrentie met de andere sectoren kan zijn inziens deels ondervangen worden door gelijke beloning van mannen en vrouwen, maar evenzeer door veranderingen in het soort en de kwaliteit van de aangeboden arbeidsplaatsen: ten eerste het creëren van part-time jobs, ten tweede het scheppen van veel meer 'lager gediplomeerde posities' (om beter aan te sluiten bij het vrouwelijk opleidingsniveau en de wens van meisjes naar meer employé-achtige functies), ten derde een meer gespecialiseerde inzet van de reeds gekwalificeerde vrouwen in de sector, dat wil zeggen 'hun functies ontdoen van allerlei vormen van sjouw-arbeid en huishoudelijk werk', die ook door niet- of lager gediplomeerden verricht kunnen worden (m.n. in de gezondheidszorg en de gezinsverzorging) en ten vierde het wegnemen van de vele zgn. preventieve 'huis-regels' bij onder meer ziekenhuizen (gedwongen inwoning, bezoekregels, bedtijden e.d.) die wel een vrij grote ingreep in het persoonlijke leven betekenen van vrouwen waarvan juist in hun werk een grote verantwoordelijkheid en zelfstandigheid wordt verwacht, aldus Korstanje.

De studie van Korstanje gaat zijn tijd in diverse opzichten ver vooruit: ten eerste in de aandacht voor de vraagkant van het arbeidsproces en de invulling daarvan in termen van kwaliteitsverandering van de aangeboden arbeidsplaatsen (het zijn thema's, die in de arbeidssociologie pas in de jaren zeventig en tachtig thema's van onderzoek zullen worden); ten tweede in het licht van de ontwikkeling in vrouwenarbeidonderzoek, enerzijds omdat het vrijwel geen moralisme ten aanzien van het onderwerp bevat en anderzijds om dat het onderwerp als arbeidsmarktvraagstuk wordt behandeld en niet als gezinsvraagstuk.

Sociologisch onderzoek naar de buitenshuis werkende vrouw

Vanuit de wetenschap krijgt de buitenshuis werkende gehuwde vrouw als object van ónderzoek zeer laat aandacht. Het éérste sociologisch onderzoek (en enige in de periode 1945-1960) verschijnt pas eind jaren vijftig en is niet in opdracht van de overheid verricht, maar van een commissie van de

Nederlandse Huishoudraad (onder voorzitterschap van H. Verwey-Jonker). Het betreft de gezinssociologische studie van Schellekens-Ligthart (1957 en 1961), uitgevoerd aan het sociologisch instituut in Utrecht. Dit instituut aarzelde aanvankelijk de opdracht te accepteren 'omdat van een wetenschappelijke probleemstelling weinig sprake was.' (De opdrachtgeefster, de Nederlandse Huishoudraad, houdt vast aan een onderzoek met een 'zeer concreet en feitelijk karakter' en een antwoord op de vragen: 'wie verzorgt het huishouden en de kinderen als de moeder buitenshuis werkt?') Schellekens-Ligthart daarover: 'Dat de opdracht uiteindelijk toch aanvaard is, vindt zijn oorzaak in het feit dat door het Instituut de mogelijkheid werd gezien dit onderzoek een begin te doen zijn van een nadere beschouwing van het verschijnsel 'de buitenshuis werkende gehuwde vrouw in Nederland.' (p. 5)

Het onderzoek vertoont zowel in opzet, als in resultaten, als in het beschrijvende karakter, grote overeenkomsten met het onderzoek van Posthumus-Van der Goot in 1938. Nieuw is dat systematisch verschillende beroepsgroepen op genoemde punten worden vergeleken, waarbij het beroep als indicatie voor het sociaal milieu wordt genomen. De beroepsarbeid van de vrouwen als zodanig en vraagfactoren op de arbeidsmarkt die de beroepsarbeid van vrouwen beïnvloeden, vallen buiten het kader van de onderzoeksopdracht.

In het vervolgrapport (Schellekens-Ligthart 1961) komen die in feitelijk beschrijvende zin wel aan de orde, zij het summier (o.a. arbeidsvoorwaarden, arbeidsomstandigheden, gezondheid). De vervolgstudie is, naast de feitelijke beschrijvingen, een voor die tijd typerend sociologisch attitude-onderzoek: arbeidstevredenheid, opiniepeilingen over de rol als echtgenote, als moeder, over haar houding tegenover buitenshuisarbeid, de houding van echtgenoot en kinderen tegenover haar beroepsarbeid e.d. Ook werkgevers wordt gevraagd naar hun houding tegenover de gehuwde werkende vrouw in het bedrijfsleven. Op onderdelen als arbeidstevredenheid en arbeidsmotivatie is het onderzoek vergelijkbaar met het dominantie bedrijfssociologische onderzoek in die tijd (zie § 4.3), maar de resultaten worden overwegend geïnterpreteerd vanuit het gezinsperspectief en slechts in geringe mate vanuit een arbeidsperspectief.

Het onderzoek van Schellekens-Ligthart vormt het eerste in een reeks van wetenschappelijke studies naar de houding van gehuwde vrouwen tegenover beroepsarbeid die in de jaren zestig en zeventig zullen verschijnen. Op beperkte schaal worden die autonoom verricht aan sociologische instituten. Daarnaast zijn het met Marshall-gelden gefinancierde onderzoeken in opdracht van de overheid en deels worden soortgelijke studies door het bedrijfsleven zelf of in hun opdracht verricht. De laatste hebben steeds het zoeken naar het arbeidsreservoir onder gehuwde vrouwen als uitgangspunt. (zie § 5.2)

GEEN ONDERZOEK

Het onderzoek met betrekking tot vrouwelijke werknemers in de hier besproken periode is nog uiterst summier en richt zich voornamelijk op twee categorieën vrouwen, het fabrieksmeisje en de gehuwde buitenshuis werkende vrouw. Hoewel dus zeer veel vrouwenarbeidthema's nog niet tot onderzoeksobject worden gemaakt, willen we hier toch twee, voor deze periode opvallende, omissies noemen. Ten eerste het ontbreken van onderzoek naar de ongelijke beloning van mannen en vrouwen en het ontbreken van onderzoek naar de grootste verschuiving in de naoorlogse werkgelegenheid van vrouwen, namelijk die in de landbouw.

Ongelijke beloning

Onderzoek naar de ongelijke beloning van vrouwen en mannen vindt noch van overheidswege, noch vanuit wetenschappelijke hoek plaats. Dit is opmerkelijk aangezien het debat daarover in politiek-maatschappelijke kringen in die jaren omvangrijk en fel is, met scherp tegenover elkaar staande standpunten van werkgevers en werknemers. Er verschijnen wel adviezen van centrale overlegorganen zoals de Stichting van de Arbeid (1947) en de SER (1953) over dit onderwerp[31], waarin uitvoerig de argumenten voor en tegen van vakbeweging en werkgevers uitgemeten worden. Wetenschappelijk onderzoek naar beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen vindt niet plaats, niet in de sociologie en niet in de economie.

De 'verdwijning' van boerinnen

Naar de meest omvangrijke verschuiving in de naoorlogse werkgelegenheid voor vrouwen, die in de landbouw, wordt geen onderzoek verricht. Door de bedrijfsbeëindiging van boeren verdwijnen de meewerkende echtgenotes en landarbeidsters mee uit deze sector.[32] In dertien jaar tijd verdwijnen er maar liefst 300.000 arbeidskrachten uit de landbouw, waarvan (statistisch) ruim 120.000 vrouwen.[33] Bovendien verandert, door de mechanisatie van de landbouw, de traditionele arbeidsverdeling tussen de seksen veelal ingrijpend. (Hobbeling 1982/10-11 en Hobbeling/Spijkers 1987). In combinatie met de nog relatief grote gezinnen, een zekere stijging van het welvaartsniveau en het ingezette moderniseringsproces van het platteland wordt het werkterrein van de overgebleven boerinnen meer verlegd naar de huishouding en kinderverzorging. Of deze boerinnen ook feitelijk niet meer meehelpen met de landbouwwerkzaamheden is de vraag. In drukke perioden zal dat zeker het geval zijn geweest, maar velen laten zich onder invloed van het moderniseringsproces niet meer als 'meewerkend echtgenote', maar als 'huisvrouw' registreren bij de volkstelling van 1960. Ook als vrouwen meer dan 35 uur in het gezinsbedrijf meewerken, blijken ze toch hun eigen huishouding als voornaamste bezigheid te zien en niet de uitoefening van hun beroep.[34] Interessant is dat in die periode de gezinssociologe en antropologe Stork-Van der Kuil in dat opzicht spreekt over het opkomen van een 'feminiener' type boerin. (Stork-van der Kuil 1952 en 1966).

De naoorlogse grote daling van het aantal meewerkende echtgenoten in de landbouw en de daardoor lichte daling van de vrouwelijke beroepsbevolking in totaal is dus waarschijnlijk voor een deel slechts schijn, veroorzaakt door het ingang vinden van de moderniseringsideeën onder boerinnen (en mogelijkerwijs ook onder de enquèteurs van de volkstelling in 1960) (Plantenga 1987).

Ondanks de massale uittocht uit de agrarische sector vindt noch door de overheid noch door de wetenschap onderzoek plaats naar wat er met de betreffende mannen en vrouwen gebeurt. Aan de landbouwhogeschool in Wageningen krijgt de positie van boerinnen aandacht, maar nooit als doel op zichzelf (Hobbeling/Spijkers 1987). Probleemstellingen worden geplaatst in de context van de modernisering van het platteland. Dit moderniseringsproces wordt als onontkoombaar, goed en wenselijk beschouwd. Zo onderzoekt men bijvoorbeeld wel de effecten van onderwijs en voorlichting op de bereidheid van boerinnen om moderne technieken en werkmethoden bij onder andere voeding en budgettering over te nemen en de factoren die hierbij een rol spelen. Mechanisatie en rationalisatie moesten ook in de plattelandshuishouding doordringen. Zowel in de studies van Stork-Van der Kuil (1952 en 1966) als in die van Saal (1958) komt de visie naar voren dat de boerin in de eerste plaats echtgenote, huisvrouw en moeder is. Het werk op de boerderij wordt weliswaar niet ontkend, maar de auteurs beschouwen het toch als secundair.

4.3 Arbeids- en bedrijfsvraagstukken in de periode 1945-1960

INLEIDING: DE SOCIOLOGIE TUSSEN 1945 EN 1960[35]

Na de oorlog krijgt de sociologie in Nederland opvallend snel uitgebreide academische erkenning. Aan alle universiteiten en hogescholen, met uitzondering van Delft, wordt tussen 1946 en 1950 tenminste één hoogleraar in de sociologie benoemd.[36] Vrijwel allen zijn zij afkomstig uit de Amsterdamse sociografenkring.[37] Hetzelfde geldt voor de golf van leerstoelen in de sociologie die tussen 1953 en 1963 wordt ingesteld.[38] Daarnaast vindt de oprichting plaats van een aantal sociologische onderzoeksinstituten die in het eerste naoorlogse decennium tot grote bloei komen. Het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO) is al in 1940 opgericht. De katholieken komen in 1947 met het Katholieke Kerkelijk Sociologisch Instituut (KASKI), onder leiding van sociaal-psycholoog Zeegers en vanuit de Stichting Kerk en Wereld (Banning) wordt in dezelfde tijd het Sociologisch Instituut van de Nederlands Hervormde Kerk (SINHK) opgericht (o.l.v. Kruijt).

Opvallend is dat onder de benoemde hoogleraren zich geen enkele vrouw bevindt. De hele naoorlogse sociologie (tot heden) heeft, met twee zeer tijdelijke uitzonderingen (In 't Veld-Langeveld en Boesjes-Hommes)[39], nog geen énkele vrouwelijke hoogleraar gekend op een gewone hoogleraarspost.[40]

De sociologie in de periode 1945-1960 wordt inhoudelijk gekenmerkt door twee stromingen, of 'bedrijfsstijlen', zoals Gastelaars ze noemt (1985). Ten eerste vindt tot de jaren zestig een zekere voortzetting plaats van de vooroorlogse sociografie in een cultuursociologie (o.a. bij Bouman en Hofstee en bij de twee confessionele onderzoeksinstituten). Ten tweede is er de opkomst van de op Amerikaanse leest geschoeide 'moderne sociologie' (o.a. Van Doorn en Groenman, het Isonevo), die in de jaren vijftig en zestig de dominante stroming in de Nederlandse sociologie zal worden. Vanuit beide stromingen ontstaat aandacht voor het moderne bedrijf als onderzoeksterrein, al dan niet in het kader van processen van industrialisatie, schaalvergroting, urbanisatie en secularisatie.

De cultuursociologie moet echter wat betreft dit onderzoeksterrein onderverdeeld worden in enerzijds de katholieke sociologen (Tilburg en Nijmegen) en anderzijds de Groningse school van Bouman. Daarnaast ontwikkelt zich een bedrijfssociologie die aanvankelijk sterk sociaal-psychologisch is georiënteerd en vervolgens meer 'modern sociologisch'. Deze bedrijfssociologie wordt wel getypeerd als 'managementsociologie'. Deze benaming wordt, vanuit de jaren zestig terugblikkend op de naoorlogse periode, aan de eerste bedrijfssociologische studies in Nederland gegeven, vanwege de eenzijdige invalshoek van de probleemformuleringen vanuit het perspectief van de bedrijfsleiding.[41] De bedrijfssociologie vormt een belangrijk terrein van professionalisering van de Nederlandse sociologie. Van meer sociologische vraag-

stukken is, zoals zal blijken, in deze managementsociologie nog geen sprake. Vraagstukken als de werking van arbeidsmarkt, veranderende klasseposities en de verhoudingen, autonomie van werknemers, kwaliteit van de arbeid in relatie tot arbeidsdeling, technologische ontwikkelingen en organisatieverandering, en dergelijke komen in de managementsociologie niet aan de orde. Zoals we zullen zien, ontstaat er in de Nederlandse sociologie in deze periode, géén 'sociologie van de arbeid' vergelijkbaar met de Franse 'sociologie du travail' (Touraine 1955, Friedmann/Naville 1961), hoewel daartoe wel aanzetten zijn gedaan. Eveneens ontstaat geen (sub)cultuursociologie over arbeid en arbeiderslevens en de relatie arbeid-samenleving, hoewel ook daartoe aanzetten voorhanden zijn geweest.

In onderstaande wordt eerst ingegaan op het ontstaan van de moderne sociologie in het algemeen en vervolgens op de voorlopers van haar bedrijfssociologische studies: de organisatie-adviseurs en het NIPG. Daarna komen de cultuursociologische stromingen en hun aandacht voor de vraagstukken van bedrijf en arbeid aan de orde, onderverdeeld naar de katholieke wetenschappers en de Groningse school van Bouman.

Er zal worden onderzocht of er, in de periode 1945-1960, in de studies van de verschillende onderzoeksrichtingen aandacht is geweest voor vrouwelijke werknemers, hun arbeid en voor sekseverschillen. Er zijn een drietal 'onderzoekscentra' te onderscheiden, van waaruit in de naoorlogse sociologie aandacht is voor bedrijfs- en arbeidsvraagstukken, te weten: 1) de sociaalpsychologische organisatie-adviseurs van het Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde (NIPG) en de moderne sociologie van de Leidse School van Van Heek, 2) de katholieke cultuursociologie en het gezamenlijke onderzoeksinstituut van de universiteiten van Tilburg en Nijmegen, het Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie (GITP) en 3) de cultuursociologie van de Groningse school van Bouman.

In het voorgaande (§ 4.2) is reeds gebleken dat de thematisering van vrouwenarbeid in onderzoek en de categorieën vrouwen die het betreft nauw verband houden met de maatschappelijke context in de periode 1945-1960. Deze context zal uiteraard ook van invloed zijn geweest op de aandacht voor de betreffende thema's in studies naar bedrijf en arbeid die hier aan de orde komen. Niettemin zal in onderstaande onderzocht worden of de inhoudelijke ontwikkeling in de bedrijfs- c.q. arbeidssociologische studies méde van invloed is geweest op de mate en het soort aandacht voor vrouwelijke werknemers, hun arbeid en voor sekseverschillen. Redenen worden gezocht in de aard van de studies, in de themakeuzes, de invalshoeken en het soort vraagstellingen. Er zal daarom vrij uitvoerig op de belangrijkste studies in de naoorlogse bedrijfs- c.q. arbeidssociologie worden ingegaan, ook als de aandacht voor genoemde thema's rond vrouwenarbeid gering is of geheel ontbreekt.

In zoverre er aandacht is voor vrouwelijke werknemers, hun arbeid en voor sekseverschillen zal worden nagegaan waaruit deze bestaat. Welke vooronderstellingen of stereotypen over vrouwen worden gehanteerd? Verschillen de analyses over vrouwelijke werknemers en hun arbeid met van die

van mannen en hun arbeid en zo ja waardoor worden deze gekenmerkt? Indien vrouwelijke werknemers expliciet buiten het onderzoek dan wel buiten de analyse worden gehouden, hoe wordt dit vervolgens verantwoord? Deze vragen vormen de leidraad bij de analyses van de studies voor zover zij aandacht besteden aan vrouwelijke werknemers en hun arbeid.

De genoemde onderzoekscentra vinden hun oriëntaties aanvankelijk in zeer uiteenlopende buitenlandse tradities en stromingen. Daaraan zal summier worden refereert teneinde verschillen in onderzoeksrichtingen zichtbaar te maken en de discussies over de afbakening en vormgeving van de nieuwe subdiscipline te kunnen plaatsen.

DE MODERNE SOCIOLOGEN EN HAAR VOORLOPERS, DE ORGANISATIE-ADVISEURS

De moderne sociologie wordt in de jaren vijftig en zestig de dominante en bloeiende stroming in de Nederlandse sociologie. Een nieuwe naoorlogse generatie sociologen, weliswaar nog opgeleid in de sociografische traditie, streeft naar een nieuwe moderne sociologie zowel theoretisch als methodologisch. Aanvankelijk worden deze sociologen nog beschouwd als een soort derde 'zuil'. Zo gaat bijvoorbeeld het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (Isonevo) na de oorlog gelden als leverancier van 'algemene', niet confessioneel gebonden onderzoekers, naast de confessionele instituten van de katholieken (KASKI) en de Nederlands hervormden (SINHK). Centraal staat voor de moderne sociologen de verwetenschappelijking van de sociologie en een professionalisering van het vak. In 1953 richten ze een nieuw tijdschrift op De Sociologische Gids. Theoretisch vormt in eerste instantie het werk van Mannheim, Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus (1935, Engelse vert. 1940), met de bekende uitspraak 'planning for freedom' een belangrijk kader. Later wordt dat het Amerikaanse structuralistisch functionalisme van Parsons en Merton. Mannheim staat een sociaalwetenschappelijk verantwoorde standaardisering, verzakelijking en rationalisering van de samenleving voor, die een remedie zal vormen tegen politieke en andere vormen van ideologische onderdrukking. Vanuit dit kader wordt de moderne sociologie gepresenteerd als een toekomstige verzekering voor een democratisch bestel (nooit meer de barbarij van het nationaal-socialisme en fascisme). De moderne sociologie wordt geacht een offensief te zijn tegen wat haar beoefenaars beschouwen als de ideologische bekrompenheid van de verhoudingen van hun tijd. Het streven is een de-ideologisering (het uit de VS afkomstige 'the end of ideology') van maatschappelijke problemen en beleid. Politieke en ideologische verschillen zouden door de sociale wetenschappen teruggebracht moeten worden tot wetenschappelijke discussies. De technische rol van wetenschap staat daarbij centraal, de culturele rol wordt daarvan als een afgeleide beschouwd (Harbers 1986, p. 14 en 245 ev). De moderne sociologen zijn van mening dat de cultuursociologen achterhaalde problemen aan de orde stellen en richten zich tegen de geïdeologiseerde

(levensbeschouwelijke) grondslag van het betreffende onderzoek. De benoeming van Van Doorn tot directeur van het Isonevo eind jaren vijftig, wordt door de levensbeschouwelijk georiënteerde sociologen dan ook als een aanval op de cultuursociologische optiek ervaren. Ook binnen de academische wereld winnen de moderne sociologen gaandeweg steeds meer terrein.

Aan de snelle opkomst van de Nederlandse sociologie na de oorlog, aanvankelijk ook die van de levensbeschouwelijke sociologie, ligt het inschakelen van de wetenschap bij het doorlichten van sociaal-maatschappelijke problemen ten grondslag. Dit wordt in brede kring aanvaard. Iets wat in de jaren dertig nog ondenkbaar is, wordt nu vrij plotseling geaccepteerd en wenselijk geacht. De ontwikkelingen in de sociale wetenschappen in de Verenigde Staten geven ook hier aanleiding tot hooggespannen verwachtingen over het vak: een sociale planmatigheid met een sociaal wetenschappelijke onderbouwing. Bij de snelle herzuiling van de politiek-maatschappelijke verhoudingen na de oorlog, past een eveneens verzuilde wetenschapspraktijk goed. De verdeling van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek door de overheid over de 'drie zuilen' maakt, dat aanvankelijk zowel de levensbeschouwelijke cultuursociologie als de moderne sociologie als exponent van de derde 'zuil', tot bloei kunnen komen. Mede onder invloed van het zogenoemde 'amerikanisme'[42] is er maatschappelijk en wetenschappelijk een grote behoefte om de oordelen, houdingen, wensen en behoeften van mensen via sociaal-wetenschappelijk onderzoek te weten te komen. Ook de cultuursociologen gaan hier empirisch in mee, maar ze vertonen (zoals nog aan de orde zal komen) meer ambivalenties over de interpretatie van de onderzochte moderniseringsverschijnselen. Daardoor zijn tevens hun theoretische posities diverser en zijn ze minder eenduidig in het trekken van beleidsmatige conclusies ten aanzien van de maatschappelijk sturing van het moderniseringsproces (o.a. bij Groenman en Hofstee).

De moderne sociologen kennen dergelijke ambivalenties niet. Zij zien zichzelf als de sociale ingenieurs ('de functionarissenelite') voor de planning van de moderne welvaartstaat. Ze spreken van 'een open wetenschappelijk denken', van 'onafhankelijke kennisverwerving van de huidige realiteit' en zien de sociologie als een ontmaskeraar van vooroordelen, door als wetenschap boven de partijen te staan. De worsteling van levensbeschouwelijk georiënteerde sociologen, mét hun levensbeschouwing en met het nieuwe invullingen geven aan het moderniseringsproces, zijn voor hen achterhaalde kwesties. Eenzelfde oordeel treft de overige niet levensbeschouwelijk georienteerde cultuursociologen (de school van Bouman), die ook de modernisering niet uitsluitend omarmen.

Door de toenemende academisering van de sociologie in de tweede helft van de jaren vijftig komen steeds meer onderzoekers aan de universiteiten te werken. De levensbeschouwelijke instituten raken hun vooraanstaande plaats in de onderzoekswereld kwijt, hetgeen nog versterkt wordt door de beginnende ontzuiling. De overheidsfinanciering gaat steeds meer naar de universiteiten en daarmee raken de confessionele instituten ook hun financiële grondslag kwijt (van financiering vanuit de zuilen zelf is nooit veel sprake is

geweest).

De moderne sociologen zien de cultuursociologie als louter een voortzetting van de vooroorlogse sociografie. In 1958 sluiten Van Doorn en Lammers in een artikel in de Sociologische Gids de discussie over het bestaansrecht van deze sociografie af, met het proclameren van de opheffing van dat vak (Van Doorn/Lammers 1958). De grote verdienste van de sociografie is geweest, zo stelt Van Doorn in 1964, dat de receptie van de Amerikaanse sociologie[43] na 1945 hier zo soepel en succesvol is verlopen: 'Dat de Amerikaanse, d.i. de huidige moderne sociologie, met zoveel succes in Nederland wordt geaccepteerd, is wellicht de belangrijkste historische nevenfunctie van de sociografie geweest. De uitgesproken empirische, op concreet onderzoek gerichte stellingname van de Amsterdamse School liep immers - óók in de etnologie wonderlijk genoeg - vooruit op wat de Amerikaanse sociologen twee decennia later komen presenteren. De continuïteit in de Nederlandse traditie is door de penetratie van de Amerikaanse sociologie dan ook nauwelijks onderbroken, op de duur veeleer bevestigd.' (Van Doorn 1964/51) De sociografie (waaronder dus ook de cultuursociologie van na de oorlog) is dan ook in zijn ogen 'een overgangsfase' geweest naar de echte sociologie.

De aandacht voor het bedrijf als terrein van sociologisch onderzoek bij de moderne sociologen moet in bovenstaand kader worden geplaatst. Voor zij echter een dominante positie gaan krijgen is op het terrein van bedrijfsonderzoek al het nodig voorwerk verricht door organisatie-adviseurs, waarop in de loop van de jaren vijftig wordt aangesloten.

De organisatie-adviseurs en het NIPG

De eerste 'bedrijfssociologen' in Nederland komen niet uit de sociologie zelf voort. Het zijn organisatie-adviseurs afkomstig uit of ten dele nog werkzaam in het bedrijfsleven en deze hebben overwegend een sociaal-psychologische achtergrond. Het Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde, opgericht in 1946 te Leiden, waaraan onder andere IJdo en Horringa als onderzoekers zijn verbonden, zal een belangrijke rol spelen in de ontwikkeling van het op Amerikaanse leest geschoeide bedrijfsonderzoek.[44] In de jaren vijftig zal er tussen hen en een aantal moderne sociologen aan het Leids Sociologisch Instituut (o.a. Van Heek, IJzerman e.a.) een toenadering en samenwerking ontstaan.

De onderzoeksvragen bij het NIPG worden veelal vanuit beleidszijde (grote bedrijven en organisatie- en adviesburo's) ingegeven en gestimuleerd. De grote ontvankelijkheid van de naoorlogse Nederlandse sociologie voor Amerikaanse onderzoeksbenaderingen (voor de oorlog is Nederland wetenschappelijk vrijwel uitsluitend op Duitsland georiënteerd) geldt in bijzonder mate voor het bedrijvenonderzoek. De Amerikaanse invloed op dit terrein krijgt in deze periode bovendien een extra impuls door de Marshall-gelden. Deze gratis dollars (voor Nederland 1 miljard tussen 1948 en 1951), in ruil voor aankoop van Amerikaanse produkten, zijn bestemd voor herstel en opvoering van de industriële produktie én voor onderzoek.[45] De interventie van de Verenigde Staten, zowel economisch als politiek (gericht tegen het

Oostblok), heeft tevens een versterking van de invloed van Amerikaanse ondernemingen in het Nederlandse bedrijfsleven tot gevolg gehad. Tesamen met de economische steun wordt gepoogd, onder meer via de stimulering van onderzoek en trainingen, de invoering van de moderne Amerikaanse managementmethoden te bevorderen (Ter Meulen/Van Hoorn 1981). In Nederland wordt het betreffende onderzoek (waarvoor een miljoen gulden ter beschikking staat) ter hand genomen door de Commissie Opvoering Produktiviteit (COP). Diverse onderzoeken van het NIPG worden, via de COP, uit de Marshall-gelden gefinancierd. In zijn balansopmaking van de sociologie in 1964 beschouwt Van Doorn de snelle groei van de bedrijfssociologie dan ook als 'wetenschappelijk bijprodukt van de forse naoorlogse industriële ontwikkeling' (Van Doorn 1964/82).

Zowel theoretisch als methodologisch wordt aansluiting gezocht bij de human relations-benadering uit de VS. Het sterk sociaal-psychologische karakter ervan sluit ook goed aan bij de achtergrond van de organisatieadviseurs. Model voor deze benadering staan de studies van Mayo over het Hawthorne-onderzoek in de Western Electric Company (Mayo 1939, 1946). De bevindingen worden als een ware ontdekking beschouwd sinds de tayloristische studies vanaf het begin van deze eeuw, waarin de arbeider is gereduceerd tot een zo optimaal mogelijk functionerend verlengstuk van de machine. Het daarop gebaseerde managementdenken ging uit van een strikt economistische visie op de arbeider (o.a. gebaseerd op methode- en bewegingsstudies en vooral tijdstudies via de beruchte 'stopwatchmannen').

Mayo bouwt voort op de experimenten van psychologen omstreeks 1930 in de Hawthorne-fabriek van de Western Electric Company te Chicago.[46] Het psychologisch onderzoek had tot doel de invloed te meten van de fysieke omgeving (vooral de lichtsterkte) op de produktiviteit en de tevredenheid van arbeiders. De voornamelijk psychotechnisch geschoolde psychologen konden echter voor een groot deel van hun bevindingen geen verklaring vinden. Zo bleek bijvoorbeeld dat, bij een geleidelijke vermindering van de verlichting in een bepaalde werkplaats, de arbeidsproduktiviteit niet afnam, maar integendeel toenam. Pas bij een lichtsterkte die overeenkwam met die van maanlicht, hield de toename van de produktiviteit op.[47] Onder leiding van Mayo wordt na de oorlog een team sociologen ingeschakeld van de Harvard Business School om te onderzoeken wat de 'onbekende factor' is die de onderzoekssituatie heeft beïnvloed.

Ook de sociologen beginnen met fysieke factoren te variëren (tempo, arbeidstijd, slaap e.d.) en vinden dezelfde resultaten. Uit uitvoerige beschrijvingen van wat er gebeurt in de groepen op de werkvloer, concludeert men dat dóór het onderzoek zelf de sociale situatie van de onderzochte werkgroep zich wijzigt en dat vooral deze wijziging de produktiviteit heeft verhoogd. Daaruit groeit het besef dat aandacht voor de informele relaties tussen mensen in een werkteam de oorzaak moet zijn van de stijging van de arbeidsproduktiviteit en van de toegenomen arbeidsvreugde. De human relations-factor zien de onderzoekers als een essentiële aanvulling op tayloristische managementprincipes, waarin een 'sociaal-technische' visie op de arbei-

der ontbreekt. Door aandacht voor de 'menselijke verhoudingen in het bedrijf (de 'kleine groep') lijken efficiëncy-verbetering en humanisering van de arbeid niet langer haaks op elkaar te staan, maar juist goed samen te gaan. Of zoals Van Ginneken en Van Ginneken het in de jaren vijftig verwoorden: 'De beide extreme standpunten - een organisatie die louter op de produktie gericht is en een organisatie die primair op de werkende mens gericht is - zijn juist voor de praktijk niet zo tegengesteld als men zou denken. Tegemoetkomen aan de psychologische behoeften van de arbeider - als zodanig - betekent in vele opzichten een verbetering van het resultaat van zijn arbeid, hetzij in kwalitatief of in kwantitatief opzicht. En als dit niet zo geweest was, zou de vlucht van de bedrijfssociologie aanmerkelijk bescheidener zijn geweest. De pure charitas (waaronder het werk van de sociaal werkster in het bedrijf wordt verstaan, jdb) behoort niet tot de motieven die de industrialisatie het meest gestimuleerd hebben: 'Human relations - it pays!'. De economische bijbedoelingen zijn echter niet weg te denken. De bedrijfssociologie is geboren en getogen in een economisch milieu. (...) En ook nu nog zijn de fondsen, die voor bedrijfspsychologische research beschikbaar worden gesteld, bedoeld om uiteindelijk rijke rente op te leveren.' (Van Ginneken/-Van Ginneken 1958/67)

Deze combinatie van produktiviteitsverhoging én tevreden arbeiders in de human relations-benadering paste goed bij de omstandigheden waarin het naoorlogse Nederlandse bedrijfsleven zich wil ontwikkelen: een versnelde industrialisatie en produktiviteitsverhoging, zonder overeenkomstige loonsverhoging en zonder arbeidsonrust en met arbeidskrachten zonder veel industriële achtergrond, grotendeels afkomstig uit de landbouw of ambachtelijke sectoren, uit geïsoleerde plattelandsgebieden met nog gesloten familiale, kerkelijke en buurtverbanden. Hét gaat in die zin om traditioneel gezagsgevoelige en deels gelovige mensen. Er bestaat in Nederland in die tijd geen omvangrijk industrieel proletariaat en dit zou het liefst zo moeten blijven in de ogen van de bedrijfsleiding. Desondanks moet er wel het nodige gebeuren om deze ongeschoolde arbeidskrachten aan te passen aan het fabrieksmatig arbeidsproces. Ze moeten gedisciplineerd en gemotiveerd worden in termen van op tijd komen, niet weglopen uit de fabriek bij mooi weer, in het volhouden van kortcyclische arbeid, wennen aan lawaai etc., maar ook vereist het omgaan met steeds ingewikkelder machines grote nauwkeurigheid, voorzichtigheid en concentratie. Het werken in grote bedrijven brengt tevens een grote mate van afhankelijkheid tussen verschillende arbeiders met zich mee, terwijl ook de afstemming van taken op elkaar grote arbeidsdiscipline van elke arbeider/ster afzonderlijk vraagt. Het gaat dus in belangrijke mate om een proces van individualisering tot verantwoordelijke en gemotiveerde arbeidskrachten.

De kennis voor het bewerkstelligen van dit proces zou bij de arbeiders/-sters zelf verkregen moeten worden: wat zijn hun wensen, behoeften en waardoor krijgen ze plezier in het werk? Hier opent zich een geheel nieuw terrein van onderzoek. De sociale behoeften van de arbeider, de structuur van de werkgroep, het moreel van de groep en de normen die deze aanlegt,

de verhouding tussen de formele organisatie en de informele groepsnormen en de aard van de functie van het leiderschap worden de onderwerpen die de bedrijfssociologie ter hand gaat nemen. Het onderwerp van de 'menselijke verhoudingen in het bedrijf' komt dus geheel vanuit de behoefte van het management en niet vanuit een behoefte aan verbeteringen in de arbeidsverhoudingen of de kwaliteit van de arbeid van de kant van de werknemers/-neemsters. Integendeel, collectieve verbeteringen via bijvoorbeeld vakbondsorganisatie worden geacht met de human relations-benadering en met nieuwe stijlen van leidinggeven juist zoveel mogelijk vermeden te worden.

Van verschillende of tegengestelde kennisbelangen in dit opzicht is in het kader van het harmoniedenken in die jaren geen sprake. Vanuit de toenmalige positie en houding van de vakbeweging (meewerken aan het harmoniemodel, overleg en regeling op centraal niveau, geen stakingen en rust in de bedrijven) ontwikkelen zich geen impulsen in de richting van de sociologie om kennis ten behoeve van of vanuit het perspectief van werknemers te leveren. Bedrijfssociologen gaan zich dan ook vooral bezighouden met de vanuit de bedrijfsleiding gestelde problematieken. Kenmerkend voor deze eerste fase van bedrijfsonderzoek is dat 'motivatie' en het bijverschijnsel 'satisfactie' als vanzelfsprekend in verband worden gebracht met verhoging van de produktiviteit van werknemers (Van Dijck 1987). Hier ligt een van de factoren waarom er in Nederland in deze periode geen sociologie rond arbeidsvraagstukken (mede) vanuit werknemers/neemstersperspectief wordt ontwikkeld.

In de jaren vijftig wordt het onderzoek van de bedrijfssociologen als sociaal-technocratisch onderzoek beschouwd met een 'algemeen' kennisbelang. Het levert kennis op over aspecten die in de bedrijfsorganisaties dan nog nagenoeg onbekend zijn. Van Ginneken en Van Ginneken stellen: 'De bedrijfssociologie heeft, in tegenstelling met de socialistische gedachtengang, juist wèl gewezen op het "micro-sociale" milieu, op de "face-to-face-groups", op de "human relations", niet in de zin van de verhoudingen tussen grote bevolkingsgroepen, maar in de zin van de persoonlijke omgang van alle dag. (...) Door objectief te blijven temidden van de gevoelsargumenten van de sociale zorg en de eenzijdigheid van het sociaal-politiek streven, heeft de bedrijfssociologie het recht verworven zichzelf een wetenschap te noemen.' (1958/79-80)

De bedrijfssociologische studies beogen toepasbare sociaal wetenschappelijke kennis te verschaffen voor met name de snel uitbreidende personeelsafdelingen in de bedrijven en voor het opzetten van bedrijfskadertrainingen voor de introductie van nieuwe stijlen van leidinggeven. In de termen van de bedrijfssociologie: 'niet meer de autocratische chef, maar een democratische is de man die zijn ondergeschikten kan brengen tot hun hoogste prestatie' (Van Ginneken 1958/65).

De arbeidssocioloog Van Dijck stelt later, in terugblik, dat de stijl of het gedrag van leidinggevenden in de human relations-benadering een sterk benadrukte - intermediërende - factor is geweest. De stijl van leidinggeven werd gezien als de sleutelfactor om in het spanningsveld tussen 'de arbeider'

en 'het bedrijf' tot bevredigende aanpassing te komen. Het bedrijfsleven had nog een sterk geïsoleerd karakter en bepaalde zelf de onderzoeksopdrachten, aldus Van Dijck. De bedrijfsorganisatie is in die tijd nog een door mechanisatie en taylorisme bepaald 'gegeven', een vanzelfsprekendheid. Buitenstaanders hebben daarop geen invloed en het komt ook niet op om dit ter discussie te stellen (Van Dijck 1987/22). De toepassingskennis op het terrein van de menselijke verhoudingen in het bedrijf en het bazenprobleem geeft de bedrijfssociologie een eigen, afgebakend terrein en past in de professionaliseringsdrang van de moderne sociologen.

De human relations-benadering in het bedrijvenonderzoek heeft in Nederland vooral via het NIPG-onderzoek en de daaraan gelieerde organisatie-adviseurs ingang gevonden. De thema's arbeidstevredenheid en arbeidsmotivatie van arbeiders worden er voornamelijk bezien als sociaal-psychologische en dus geïndividualiseerde vraagstukken. Het NIPG-onderzoek wordt evenals dat in de VS gekenmerkt door een technisch benadering van de arbeidskracht, zowel in de tayloristische studies (methodenstudies), als in de technisch medische arbeidsstudies (ergonomisch onderzoek) (beide zijn hier buiten beschouwing gebleven omdat ze geen vervolg vinden in de sociologie), als in de sociaal-technische studies (satisfactie-onderzoek). Ook worden de NIPG-studies, overeenkomstig het onderzoek in de VS, gekenmerkt door een overaccentuering van het thema leidinggeven. Als voorbeelden van dit sociotechnische en rendementsgeoriënteerde onderzoek komen hier aan de orde: de studie van IJdo (1947) en studies van Horringa, Bethe (1957) en Van Beinum (1956-1963). Hierbij zullen de in het begin van deze paragraaf gestelde vragen wat betreft de aandacht voor sekseverschillen en vrouwelijke werknemers deel van de bespreking uitmaken.

Plezier in het werk

De studie van IJdo, 'Plezier in het werk' (1947) is theoretisch geheel gebaseerd op het werk van Mayo en komt empirisch met zijn 'statistisch vergelijkend onderzoek' tot 'precies dezelfde resultaten'.[48] Het onderzoek is tijdens de oorlog verricht. In de inleiding wordt gesteld dat 'de verslapping na de oorlog de arbeidsonlust in de hand gewerkt heeft', daarom is 'disciplinering, gedragen door rechtvaardige principes met een onpersoonlijk karakter', noodzakelijk (p. 3). Daartoe 'moet men eerst weten, hoe de arbeider tegenover zijn werk staat, vervolgens met welke maatstaven hij zijn werk beoordeelt, kortom men moet eerst het werk door de ogen van den arbeider zien om hiermede bij het reorganiseren rekening te houden' (p. 4).

Plezier in het werk is voor IJdo een sociaal-psychologisch fenomeen, waarbij 'de band met het bedrijf' van doorslaggevende betekenis is. De arbeidstevredenheid is groot (bij 66% van de werknemers/sters) en bij vrouwelijke werknemers nog iets groter dan bij mannelijke.[49] Hij concludeert dat materiële factoren of factoren buiten de fabriekspoort weinig of geen invloed hebben, met één uitzondering, namelijk de invloed van de vrouw (de echtgenote) op de arbeidsvreugde van haar man. Ook de aard van het werk is volgens IJdo niet van grote betekenis voor de arbeidstevredenheid. De ruim

1600 geinterviewde werknemers/neemsters vormen een afspiegeling van de Nederlandse beroepsbevolking, zodat zich daaronder ook ruim een kwart vrouwelijke arbeidskrachten bevindt (overwegend meisjes en jonge vrouwen). In het beschrijvende deel van het onderzoek worden verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke werknemers steeds vermeld en van voorbeelden voorzien. Daaruit spreekt een zekere neerbuigendheid ten aanzien van deze categorie ongeschoolde jonge vrouwelijke arbeidskrachten. Op twaalf van de twintig onderwerpen blijken de antwoorden van vrouwen significant af te wijken van mannen, hetgeen wordt toegelicht met bijvoorbeeld 'de vrouwen hebben dus zoals te verwachten was minder inzicht in het bedrijf dan mannen' (p. 170) en vrouwen hechten meer waarde aan de 'immateriële waardering van het werk': 'Uit de vele interviews is telkens weer gebleken dat geld niet de enige vorm is om waardering voor iemand uit te drukken, (...) dat blijkt reeds uit het enkele voorbeeld van een vrouw uit een textielfabriek, die een blijk van waardering zag in het feit dat zij de sokken van de directeur mocht stoppen.' (p. 166) De geconstateerde verschillen tussen de seksen worden voor wat betreft vrouwen beschreven vanuit stereotype vooronderstellingen over vrouwen. Ondanks de ruim 25% vrouwelijke respondenten in het onderzoek en ondanks bevindingen van diverse verschillen tussen de seksen komt IJdo daarop in zijn (psychologische, sociologische en historische analyses) met geen woord terug. Hij destilleert uiteindelijk uit het onderzoeksmateriaal twee mannelijke karaktertypen, die van 'de zwakke broeder' en 'de man van aanzien'. Vrouwen worden in de analyse geheel genegeerd. Alle resultaten van mannelijke en vrouwelijke werknemers worden in de analyses tesamen genomen om aan te tonen hoe het staat met het plezier van mannen in hun werk.

Het onderzoek van IJdo heeft de toon gezet voor het onderzoek naar de 'menselijke verhoudingen in het bedrijf' in het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog. Vrijwel iedereen die zich op het betreffende terrein begeeft verwijst er naar en ook bij het ontwikkelen van beleid in de bedrijfspraktijk wordt er veelvuldig op teruggegrepen.[50]

Individu, groep en leiderschap

De organisatie-adviseur Horringa heeft vooral in institutionele zin een belangrijke rol gespeeld in het tot stand komen van het vak met een uitgesproken 'managementsociologisch' karakter. Horringa organiseert kennisuitwisseling en discussies, met aanvankelijk vooral praktijkmensen, over de invulling van de bedrijfssociologie. Later legt hij tevens de contacten met de academische wereld (Van Heek en IJzerman in Leiden). Hij richt in 1953 de eerste werkgroep industriële sociologie[51] op (als werkgroep van de Nederlands Sociologische Vereniging) en neemt samen met IJzerman het initiatief tot de eerste bedrijfssociologische studiedagen (1958) (een samenwerkingsverband tussen het Leids Sociologisch Instituut en het Nederlands Instituut voor Efficiency (NIVE)). Het proefschrift van Horringa 'Individu en groep in het moderne grootbedrijf' (1952) betreft zoals de ondertitel aangeeft 'een overzicht en critische beschouwing van een aantal sociale verschijnselen in het

moderne bedrijf en van de wijze waarop die verschijnselen door de sociologie en de sociale psychologie worden bestudeerd.' Het bevat geen empirische onderzoek, afgezien van enkele eigen ervaringen opgedaan in een aantal Zweedse bedrijven.

In zijn latere werk, onder meer in 'Leiderschap en organisatie in de Nederlandse onderneming' (1959), komt steeds scherper een sterk technocratisch georiënteerd managementperspectief naar voren. Hij waarschuwt reeds tegen een managementbenadering die te ver doorslaat in een oriëntatie op de human relations en is eerder voor een behoud en ontwikkeling van managementstrategieën gebaseerd op disciplinering en sociale controle via de formele organisatieregels. Horringa distantieert zich daarmee reeds ten dele van de human relations-benadering. Van opvattingen over het bedrijf als gemeenschap, zoals vigerend onder de katholieke bedrijfswetenschappers, moet Horringa helemaal niets hebben. De formele organisatie is er juist voor om de bestaande machtsverhoudingen acceptabel te maken. Horringa is daarom 'meer voor eenvoudige technische en organisatorische maatregelen (Horringa 1953/123). Hij kritiseert tevens de methodes van 'het vrije interview en de (vrije) observatie' die in human relations-onderzoek gebruik zijn. Dat is slechts een 'fenomenologische fase', die snel moet worden opgevolgd door 'exactheid, objectiviteit en reproduceerbaarheid van onderzoek', onder meer door middel van korte, goedkope 'massale enquètes' (Horringa 1951/36 en 1953/115). Horringa poogt dit te realiseren via het COP/NIPG-onderzoek 'Hoe denkt u over uw werk?' (Bethe 1957). Zo'n standaard-enquète naar het 'arbeidsmoreel' zou het bedrijfsleven een betrouwbaar middel ten dienste stellen voor een snelle en eerste globale diagnose bij het opsporen van slecht functionerende groepen werknemers.

In het werk van Horringa zelf vinden we in het geheel geen aandacht voor sekseverschillen of voor vrouwelijke werknemers of vrouwenarbeid. Ook het deelrapport over de Twentse textiel, waarvan Horringa mede-auteur is (Horringa/IJzerman 1956), gaat alleen over mannelijke werknemers, terwijl de Twentse textiel bij uitstek een sector is met van oudsher veel vrouwenarbeid. Zijn uitgebreide aandacht voor machtsverhoudingen en leiderschap betreffen alleen die tussen bazen en ondergeschikten, niet die tussen mannen en vrouwen in de bedrijven.

Hoe denkt u over uw werk?

Wel komen vrouwelijke werknemers en de verschillen met mannelijke werknemers uitgebreid aan de orde in het onderzoek 'Hoe denkt u over uw werk?' (Bethe 1958), waarbij Horringa een van de initiatiefnemers is vanuit het NIPG.[52] Verspreid over 58 bedrijven worden ruim 11.000 personen geenquèteerd, waarvan 22% vrouwen. Het onderzoeksrapport vermeldt vrijwel op alle vragen de verschillen in antwoorden tussen mannen en vrouwen. Het antwoordpatroon van vrouwen vertoont naar leeftijd steeds een zeer 'grillig' patroon in vergelijking met dat van mannen, aldus het rapport. Net als bij IJdo worden ad hoc interpretaties en seksestereotype verklaringen gegeven voor het enquèteresultaten van de vrouwen. Over het invullen van de en-

quête wordt opgemerkt: 'Het minste begrip werd aangetroffen bij de minderjarige fabrieksmeisjes. Behalve de indirecte aanwijzing die gevonden werd in het percentage dat "geen mening" invulde, gaf ook de tijdsduur die men voor het invullen van het formulier nodig had, inzicht in het begrip van de vragen. In enkele bedrijven varieerde de voor het invullen de benodigde tijd van 5-8 minuten (42 vragen), bij de fabrieksmeisjes duurde het evenwel gemiddeld een kwartier voordat iedereen klaar was.' (p. 22) Elders wordt over het veelvuldig 'geen mening' invullen van vrouwen opgemerkt 'Dit is begrijpelijk, omdat deze kwestie voor velen boven het beoordelingsvermogen ligt' (de kwestie betreft de vraag: 'Beter en zuiniger werken in dit bedrijf is in ons belang') (p. 86) of 'De meest aanvaarde verklaring is, dat de vrouwelijke hoofdwerkers een aantal punten moeilijker kunnen beoordelen omdat deze grotendeels buiten hun gezichtskring vallen en zich daarom niet lichtvaardig positief of negatief uitspreken bij vragen, die een objectieve overweging vereisen.' (p. 83)

Hoewel bijna driekwart van de vrouwelijke respondenten 25 jaar of jonger is (van mannelijke respondenten slechts 18%) wordt een aantal malen de betekenis hiervan gemakkelijk weggemasseerd: 'Afgezien van de leeftijdsklassen tot ongeveer 23 jaar hebben de vrouwen deze vraag over het geheel genomen in gunstiger zin beantwoord' (betreft de vraag 'Mijn baas kan goed met zijn mensen opschieten.' (p. 91)

Opvallend is voorts dat de geënquèteerden in de kledingindustrie van alle bedrijfstakken 'het gunstigst hebben geoordeeld over de organisatie en efficiëncy van de manier van werken binnen de afdeling'. Aan het feit dat deze geënquèteerden voor 98% vrouwen zijn wordt niet gerefereerd: 'De beste indruk maken de confectie-bedrijven' is de conclusie (p. 79/80). Net als in IJdo's onderzoek blijken vrouwen gemiddeld meer 'plezier in het werk' te hebben dan mannen, waarvoor juist géén verklaring wordt gegeven ('bij de interpretatie daarvan moet voorzichtigheid worden betracht', aldus het rapport, p. 82). De belangrijkste conclusie van het onderzoek staat daarentegen haaks op die van IJdo: niet de binding met het bedrijf of de waardering in de privésituatie bepaalt het plezier in het werk, maar de aard van het werk, hetgeen wordt afgeleid uit met name de mening over 'werk te eentonig', 'graag ander werk' en 'baas controleert teveel' (p. 96).

Hoewel in het onderzoek systematisch verschillen worden beschreven tussen mannen en vrouwen en zo mogelijk voorzien van ad hoc interpretaties gebaseerd op 'vanzelfsprekendheden' over jonge vrouwelijke fabrieksarbeiders, wordt het verschil op de hoofdvraag daarentegen niet verklaard. Ook in de eindanalyse wordt, net als bij IJdo, geheel geabstraheerd van de sekseverschillen.

Individu en organisatie als socio-technisch systeem

Ook in het dissertatie-onderzoek van Van Beinum (gehouden in 1958, gepubliceerd in 1963) komen vrouwen in de steekproef voor. Het onderzoek is een veldexperiment bij de Postcheque- en Girodienst, in opdracht van de directie. Aanleiding vormt de in een eerder onderzoek geconstateerde 'bijzonder

sterke negatieve instelling' van het uitvoerend personeel ten aanzien van de werksituatie (Hutte 1956). 'Deze had onder meer betrekking op het hoge tempo, het niet constant houden van de samenstelling van de tafelgroep, de te geringe bevoegdheden van de tafelchefs, het gebrek aan eenheid van beleid bij de chefs op de verschillende niveaus en het onvoldoende contact met de chefs.' Met experimentele en controlegroepen wordt onderzocht of de 'vorming van stabiele primaire werkgroepen', 'de vergroting van de leidinggevende bevoegdheden van het kader' en 'de invoering van een ander wijze van leidinggeven' resulteren in 'frustratievermindering en een positievere houding bij het personeel ten aanzien van de werksituatie.' (p. 140/141) Van Beinum stelt: 'In de theorie achter de hypothese staat de fusie tussen het individu en de organisatie centraal. Het bedrijf wordt beschouwd als een open socio-technisch systeem.' (p. 141) De hypothese wordt door de onderzoeksresultaten in grote lijnen bevestigd. De verdeling van mannen en vrouwen over de experimentele en controlegroepen verschilt sterk, hetgeen verantwoord wordt met: 'Dit feit werd bij de aanvang van het experiment reeds geconstateerd, maar niet van een zodanig belang geacht, dat men de samenstelling van de experimentele groepen op dit punt meende te moeten veranderen'.

Derhalve wordt van de sekseverschillen grotendeels geabstraheerd. Bijvoorbeeld 'ten aanzien van de onderwerpen tempo en de taak zien we, dat de houdingen van de controlegroepen meer op personen zijn gericht en van de experimentele groepen meer op zaken. Bij een verdere splitsing van negatieve houdingen, gericht op personen, zien we, dat bij de controlegroepen deze meer op de chefs zijn gericht en bij de experimentele groepen meer op collega's.' (p. 103) Het feit dat vrouwen oververtegenwoordigd zijn in de controle groepen en ondervertegenwoordigd in de experimentele groepen blijft hier buiten beschouwing. Bij twee onderwerpen daarentegen worden de seksesamenstelling van de groepen wél als factor in de analyse betrokken, namelijk bij 'het verloop en het verzuim'. Van seksestereotyperingen of ad hoc interpretaties over vrouwen is in het onderzoek geen sprake.

Resumerend kunnen we over het onderzoek van het human relations-georiënteerde bedrijfsonderzoek van de organisatie-adviseurs (vnl. NIPG-onderzoek) stellen dat in de hier besproken onderzoeken, behalve in het werk van Horringa, vrouwen als beschrijvende categorie in de onderzoeken naar voren komen. Sekse is een variabele. Behalve in de studie van Van Beinum worden verschillen in het materiaal van mannen en vrouwen ad hoc geïnterpreteerd, vaak op basis van 'vanzelfsprekende' vooronderstellingen over ongeschoolde fabrieksarbeidsters of over vrouwen in het algemeen.
In alle onderzoeken wordt in de eindanalyses vervolgens geheel geabstraheerd van de beschreven sekseverschillen. Aan de betekenis van de arbeidsverdeling tussen de seksen of aan kwesties specifiek betrekking hebbend op de arbeidspositie van vrouwelijke werknemers wordt derhalve geen aandacht besteed.

Bedrijfsonderzoek van de moderne sociologen

De aandacht van de moderne sociologen voor bedrijfsonderzoek komt onder meer voort uit dc contacten van het Sociologisch Instituut in Leiden met het NIPG aldaar en organisatie-adviseurs (o.a. Horringa).

Vanwege de nauwe banden van de eerste academische bedrijfssociologen met het NIPG is er eigenlijk nog van weinig zélfstandig bedrijfssociologisch onderzoek door moderne sociologen sprake in de periode tot 1960. Steeds zijn organisatie-adviseurs, psychologen en psychotechnici daarbij betrokken.

Een van de weinige meer sociologische onderzoeken tot 1960 is dat van IJzerman in de Twentse en Achterhoekse textielindustrie in opdracht van de Stichting Textielvak (IJzerman 1959). Het onderzoek vindt plaats in het kader van het grootscheepse onderzoek in de Twentse en Achterhoekse textielindustrie, onder leiding van Van Heek.[53] De reeks projecten van Van Heek heeft betrekking op de stijging en daling op de maatschappelijke ladder, met andere woorden op de sociologische vraagstukken van sociale stratificatie en sociale mobiliteit (Van Heek 1945 en 1958). Via een 'subjectief-synthetische methode' wil hij een objectieve statusladder construeren. In dit kader wordt in de tweede helft van de jaren vijftig het dissertatie-onderzoek van IJzerman verricht.

Beroepsaanzien en arbeidsvoldoening

Het onderzoek van IJzerman (1959) kan geplaatst worden in het toenmalige vraagstukken waarvoor de Twentse textielindustrie zich gesteld ziet, enerzijds gaat het om de overschakeling van een traditionele familiebedrijvenstructuur naar door modern management geleide ondernemingen, anderzijds om in de naoorlogse concurrentie in de textielbedrijven voldoende arbeidskrachten te krijgen. Deze worden vertaald naar vraagstukken van arbeidsmotivatie en leidinggeven en sluiten zo aan bij de NIPG-expertise (o.a. wordt gebruik gemaakt van de enquète 'Hoe denkt u over uw werk?'). In zijn dissertatie stelt IJzerman dat zijn studie geen 'gewoon' bedrijfssociologisch onderzoek is. Het betreft niet een individueel bedrijf, maar een bedrijfstak. De problemen in de textiel (m.n. het tekort aan arbeidskrachten) worden vanuit sociologische, sociaal-psychologische, historische, economische en sociaal-geografische invalshoek benaderd (p. 19). De resultaten worden op drie niveaus gepresenteerd: op dat van het individuele bedrijf, op dat van de bedrijfstak en op dat van de gehele regionale bevolking.

De studie is daarmee veel sociologischer van karakter dan de NIPG-studies. IJzerman maakt van de veelal (in human relations-onderzoek) vanzelfsprekende relatie tussen arbeidsvoldoening en arbeidsprestatie een vraag en concludeert dat het beroepsaanzien (publieke opinie) een te weinig onderkende factor is, zowel in de arbeidsvoldoening als voor de beroepskeuze en daardoor voor de arbeidsvoorziening in het bedrijfsleven. Vergeleken met de NIPG-studies krijgt de aard van het werk relatief veel aandacht. Hierbij kritiseert IJzerman Kuylaars (zie hierna). De arbeidssplitsing, waarvan Kuylaars de verregaande gevolgen voor de arbeider beschrijft, is in de Twentse textiel niet zover voortgeschreden en bovendien zou Kuylaars een te zwaar

accent leggen op de negatieve aspecten van monotonie in het werk. IJzerman ziet hiervoor de oplossing van 'de wederzijdse aanpassing van de mens en zijn arbeid' meer in 'selectie en beroepskeuzeadvies' dan in taakverruiming die Kuylaars introduceert. Wel zal nadere studie naar werktempo en vermoeidheid moeten plaatsvinden. Belangrijke terreinen voor toekomstig bedrijfssociologisch onderzoek acht IJzerman vooral arbeidsmarktvraagstukken en vraagstukken van bedrijfsleiding en organisatiestructuur, ook buiten de industrie.

In de gedegen studie van IJzerman krijgen de sekseverschillen in de analyses van beroepsaanzien en arbeidsvoldoening vrijwel geen aandacht. Dit is opvallend aangezien zijn onderzoek een sector betreft waarin van oudsher veel vrouwenarbeid voorkomt, ook van gehuwde vrouwen (Posthumus-Van der Goot 1938, Schilstra 1940). Bovendien zijn in het onderzoek wel textielarbeidsters betrokken (20% van de respondenten). Ook in de historische beschouwingen en in de voorbeeldensfeer komen vrouwenarbeid en vrouwelijke werknemers herhaalde malen voor. Hetzelfde geldt voor de beschrijving van de arbeidsmarktsituatie en het grote probleem van het tekort aan jonge vrouwelijke arbeidskrachten. Daarentegen ontbreekt de aandacht voor sekseverschillen in de beschrijvingen en analyses van het eigenlijke onderzoek vrijwel geheel. Bij het deelonderzoek naar wensen van textielarbeiders voor de toekomst van hun kinderen wordt alleen naar zonen gevraagd: 'de meisjes hebben gewoonlijk slechts voor kortere of langere tijd een werkkring.' (p. 48)

Behalve deze studie van IJzerman is er eind jaren vijftig eigenlijk nog weinig uitgesproken sociologisch bedrijfsonderzoek van de zijde van de moderne sociologen verschenen. Velen zijn druk met het zich eigen maken van de moderne onderzoekstechnieken en schaalconstructies (Gastelaars 1985). Wel wordt er veel gediscussieerd onder moderne sociologen over de naamgeving, de definitie en de terreinafbakening van het vak. Hierop wordt hier onder ingegaan, waarvoor een enkele uitstap naar buitenlandse ontwikkelingen noodzakelijk is.

Bedrijfs-, industriële of arbeidssociologie: de terreinafbakening

Aanvankelijk wordt in Nederland vooral de term bedrijfssociologie voor het vakgebied gebezigd, eind jaren vijftig spreekt men meer van industriële sociologie. De naam bedrijfssociologie is afkomstig uit Duitsland. Toen Briefs deze term introduceerde (1931) had hij daarmee uitdrukkelijk ook de relatie tussen bedrijf en samenleving op het oog.

De Nederland wordt de term aanvankelijk gebruikt voor het juist op Amerikaanse leest geschoeide human relations-onderzoek, dat zich beperkt tot het individuele bedrijf en haar intern gebeuren. In de VS is dit een onderzoekstraditie van ingenieurs (de wetenschappelijke bedrijfsvoering van Taylor en varianten van Gilberth en Bedaux) en psychologen (human relations). Ten onrechte wordt deze traditie daar 'industrial sociology' genoemd. Volgens IJzerman zou 'plant sociology' inhoudelijk gezien beter de lading hebben gedekt.[54] Het ontbreken van een gelijkwaardig Engels woord voor

'bedrijf' zou de Amerikanen tot deze benaming van 'industrial sociology' hebben gebracht (IJzerman 1959/274). De Duitse traditie, evenals de Franse en Engelse, komt daarentegen voort uit een vroege belangstelling voor de maatschappelijke gevolgen van de industrialisatie (Marx, Weber, Sombart).[55]

Dahrendorf (1956) stelt in zijn geschiedenis van de bedrijfs- c.q. industriële sociologie (in navolging van Böhrs/Schelsky 1954) dat bedrijfssociologie in enge zin opgevat, historisch bezien, géén sociologie is. Uit zijn landenvergelijking op dit wetenschapsterrein concludeert Dahrendorf dat alleen dáár van een echte arbeidssociologie sprake is, waar zich een onderzoekstraditie heeft ontwikkeld in kritiek op het taylorisme. Dat wil zeggen daar waar arbeidssplitsing en technologische ontwikkeling door de sociologie worden onderzocht op hun gevolgen voor de arbeidende mens en voor de samenleving als geheel. Dit verklaart volgens hem waarom er bijvoorbeeld in Frankrijk wel een omvangrijke 'sociologie du travail' is ontstaan en elders niet of zeer minimaal.

In Nederland is Horringa degene geweest die de bedrijfssociologie in zijn meest strikte zin wil zien ingevuld en afgebakend. Hij wil uitdrukkelijk niet buiten de grenzen van het bedrijf treden. Voor hem beperkt de bedrijfssociologie zich tot drie niveaus bínnen het bedrijf: het individu, de kleine groep en het bedrijf als organisatie (Horringa 1951). Van meet af aan nemen de academische sociologen in dit opzicht een genuanceerder standpunt in. De sociologisch gezien belangrijke relaties en wisselende invloeden tussen bedrijf en samenleving worden uitdrukkelijk tot het vakterrein gerekend en men neigt daarom tot de term industriële sociologie.

Van Heek (1953) vindt dat de bedrijfssociologie in eerste instantie 'de studie is van de samenhang van de menselijke groeperingen binnen het kader van het bedrijf.' Relaties met de macro-structuur van de samenleving sluit hij echter niet uit, maar hij rekent ze niet tot het kernobject van de bedrijfssociologie. IJzerman stelt dat de kritiek op de eenzijdigheid van de bedrijfssociologie vooral de Amerikaanse traditie treft: 'de Europese bedrijfssociologen hebben zich nimmer aan de genoemde eenzijdigheid schuldig gemaakt.' (IJzerman 1953/261)

Een veel uitgesprokener industrieel sociologische invulling en afbakening van het vakgebied, naar Duitse traditie zien we reeds bij Oldendorff in zijn dissertatie van 1940, alhoewel hij die niet als zodanig betitelt (zie hierna).
Hoewel de Nederlandse sociale wetenschappen voor de oorlog vrijwel uitsluitend op Duitsland zijn georiënteerd, slaat dit na de oorlog, wat de meeste moderne sociologen betreft om in een vrij monomane oriëntatie op de VS. Dit geldt in het bijzonder voor de bedrijfssociologie.

De relatie met de samenleving wordt echter door de moderne sociologen wel tot het vakgebied gerekend. Zo wordt bijvoorbeeld de eerste hoogleraarspost op dit terrein (aan de universiteit van Leiden) met de leeropdracht industriële sociologie betiteld. De benoeming gaat naar Van Doorn (1958) en ook hij stelt zich op het standpunt dat de externe relaties tussen bedrijf en samenleving wél uitdrukkelijk tot het vakgebied behoren. Wellicht brengt de vooral methodologische achterstand, die de moderne sociologen ten opzichte

van de bedrijfseconomie en de psychometrie en psychotechniek ervaren hen ertoe enerzijds wel een sociologische vraagstelling te formuleren (relatie bedrijf-samenleving), maar om anderzijds op de markt van de toegepaste wetenschap mee te kunnen dingen wordt in het gat gesprongen van kennisproduktie rond het vraagstuk van leidinggeven. Beide opties tesamen bepalen de kansen voor het nieuwe vakgebied: 'Reeds wordt de opmerking gehoord dat de bedrijfssociologie bijna evengoed sociale bedrijfspsychologie zou mogen heten, wat niets zegt ten nadele van de sociale psychologie, maar wel de vraag doet opkomen of de socioloog zich tegenover de opvallende psychologisering der arbeidsverhoudingen staande kan houden.' (Van Doorn 1958/16) Over een sociologie van de arbeid en daarmee verwante thema's wordt door Van Doorn niet gesproken.

HET KATHOLIEKE BEDRIJFSONDERZOEK

In 1940 startte aan de Katholieke Hogeschool van Tilburg een nieuwe (economisch-)sociologische afstudeerrichting onder de lectoren Oldendorff en Van der Ven (arbeidsrecht). Daaruit ontwikkelt zich een specifieke katholieke traditie in de arbeidswetenschappen, die na de oorlog, door de overstap van Oldendorff naar de universiteit van Nijmegen ook daar ingang vindt. Institutioneel krijgt het onderzoek bovendien vorm in het Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie (GITP) dat door Tilburg en Nijmegen tesamen in 1947 wordt opgericht.[56]

Zo ontstaat er in Nederland een voor die tijd unieke, maar specifieke katholieke traditie op het terrein van arbeidsvraagstukken. In deze kring van wetenschappers vindt aanvankelijk, in tegenstelling tot het NIPG, een kritische receptie plaats van de nieuwe Amerikaanse wetenschappelijke import. Oldendorff heeft hier een belangrijke rol in gespeeld. Al in zijn arbeidssociologische dissertatie 'Sociale en psychologische arbeidsproblemen in de zelfstandige onderneming', in 1940, veroordeelt Oldendorff de Amerikaanse 'industrial democracy' programma's op basis van de psychologische experimenten van het Hawthorne-onderzoek. Hij vindt het een misleiding van de arbeidersklasse. Enerzijds ontbreekt het de arbeidersklasse nog aan de nodige 'ontwikkeling, inzicht en wilskracht' om die eigen verantwoordelijkheid (bij 'industrial democracy') op zich te kunnen nemen. Anderzijds worden juist door verregaande arbeidsdeling en rationalisering in het moderne bedrijf 'handelingsvrijheid en initiatief van den arbeider ten opzichte van zijn arbeidstaak zooveel mogelijk beperkt, en daarmee vervalt een groot deel van zijn verantwoordelijkheid.' (p. 44/45) Hij beschrijft deze als de diverse vormen van vervreemding (van de arbeid, van de produktiemiddelen, van de arbeidsruimte en van het bedrijf als gemeenschap).

Oldendorff kritiseert de grondslag van het taylorisme waarin de arbeidskracht wordt gescheiden van de arbeider als mens vanuit de katholieke gemeenschapsleer (de bedrijfsgemeenschapsgedachte en de arbeider als bedrijfsgemeenschapslid). Arbeid wordt door Oldendorff breed opgevat, niet

alleen de functie, maar ook de maatschappelijke waardering voor de functie, de geldelijke beloning 'die in staat stelt een maatschappelijke gelding te verkrijgen' en 'het arbeidsmilieu': arbeid is niet alleen 'Betriebsstoff', dat slechts 'goedkoop, effectvol, spaarzaam in gebruik, berekenbaar, zonder ongewenschte begeleidende verschijnselen en steeds vervangbaar' is. (p. 39)

Theoretisch is de dissertatie van Oldendorff vooral gebaseerd op de Duitse traditie van Weber en Sombart. Hij introduceert de in Duitsland breed opgevatte industriesociologie in Nederland, in het bijzonder het werk van Briefs.[57] In de jaren vijftig komt bij hem de Franse arbeidssociologie naar voren, onder meer in de discussie met de moderne bedrijfssociologen. Onder verwijzing naar Friedmann stelt Oldendorff dat hij niet geschaard wil worden 'aan de zijde van de onderzoekers, die de 'human relations in industry' bestuderen met veronachtzaming van de invloeden van de sociale omgeving': 'Zoals alle groeperingen en instellingen is het bedrijf verweven met een maatschappelijk-culturele samenhang en kan het derhalve slechts in deze context worden begrepen.' (Oldendorff 1953/72) Onder zijn redactie verschijnt in 1956 de bundel Mens en Arbeid die eveneens grotendeels is gewijd aan de reikwijdte van de Nederlandse bedrijfssociologie. Daarin wordt door sommigen, waaronder Plessner, de beperktheid van de Nederlandse bedrijfssociologie verdergaand bekritiseerd, niet alleen omdat de relatie bedrijf-samenleving buiten beschouwing blijft, maar ook omdat de bedrijfssociologie niet over arbeid en haar gevolgen gaat: '... dat de bedrijfssociologie, die zich tot een sociologie van de arbeid dient te ontwikkelen, niet mag blijven staan bij de grenzen van het bedrijf, maar ook de inbedding van het bedrijf in het maatschappelijke kader moet beschouwen, alsmede de repercussies na de arbeid in het bedrijf op het gezinsleven en op het grotere sociale verband (...) naar een anthropologie van de arbeid.' (Plessner 1953/30)

In deze discussie over de terreinafbakening en invulling van de bedrijfssociologie, begin jaren vijftig, verliezen de katholieke (arbeids)sociologen het van de moderne bedrijfssociologen met hun sociotechnische en managementgeoriënteerde bedrijfsonderzoek.[58] Het unieke van de katholieke arbeidswetenschap wordt na de oorlog mede gevormd door de receptie in die kring, van de Franse arbeidssociologie, die in het modern sociologische bedrijfsonderzoek ontbreekt. Weliswaar verschijnt in 1953 ook een artikel van Touraine in Mens en Maatschappij, maar de Franse traditie wordt buiten de katholieke cultuursociologie niet gerecipieerd. Exemplarisch voor een arbeidssociologische studie in de Franse traditie, maar in Nederland een grote uitzondering, is het proefschrift van pater-jezuïet Kuylaars (1951).

'Geestelijk gedraineerde arbeid'

De studie van Kuylaars, 'Werk en leven van de industriële loonarbeider als object van een sociale ondernemingspolitiek', is een studie naar wat hij noemt 'het geestelijk gedraineerde werk', hetgeen staat voor de herhaalarbeid of monotone arbeid van ongeschoolde arbeiders. Vanuit een katholiek sociaalethische kritiek ziet hij het bedrijf als een gemeenschap en niet als een institutie zoals Horringa. In de lijn van Oldendorff, maar meer Frans geori-

enteerd, ontwikkelt Kuylaars een vervreemdingstheorie van de arbeid en zoekt hij daarbij naar een causale samenhang en wisselwerking tussen de aard van de arbeid en de geestelijke en lichamelijke structuur van de mens. In een tot de kleinst mogelijke deelhandelingen opgesplitst arbeidsproces is het nagenoeg uitgesloten dat de arbeider nog inwendig produktief is, dat wil zeggen plezier en bevrediging in zijn werk vindt. Kuylaars zet zich daarbij, in voor die tijd ongewoon polemische stijl, af tegen de school van de 'human relations in industry'[59]; arbeidsvreugde hangt niet alleen af van menselijke betrekkingen, maar voor een groot deel van de aard der werkzaamheden zelf. Ook milieufactoren (gezin, kerk e.d.) zijn wat betreft hun invloed van secundaire aard. De sociale en culturele maatschappelijke gevolgen krijgen uitvoerig aandacht, zoals ziekteverzuimkosten veroorzaakt door 'industrie-neurose' en 'aanwezige begaafdheidspotenties' bij de zogenaamde plaveiseljeugd die niet worden geoefend (p. 170/176). Als een van de belangrijkste oplossingen om de nadelen van de geestelijk gedraineerde arbeid op te heffen stelt Kuylaars de zogenoemde taakverruiming voor. Binnen de arbeidstaak moet aan de lichamelijke en geestelijke vermogens enige speelruimte worden gelaten. Arbeid moet daarom een zekere mate van complexiteit of moeilijkheidsgraad bezitten en de machine moet een instrument van of ondergeschikt zijn aan de arbeider (p. 49-62).

In het empirisch onderzoek blijkt wel aandacht voor vrouwenarbeid en vrouwelijke werknemers , maar in de analyses wordt er niets mee gedaan. Een aantal malen wordt een uitsplitsing gemaakt naar vrouwelijke en mannelijke werknemers, maar dat wordt als een camouflage-truc verantwoord: 'Hoewel het ons te doen is om de vergelijking tussen geschoolden en ongeschoolden, hebben wij ook de vergelijking tussen jeugdigen en volwassenen, en tussen mannen en vrouwen ingeschakeld. Dit voornamelijk om onze eigenlijke bedoeling te camoufleren.'[60] Het gaat hem om de verschillen tussen ongeschoolde en geschoolde arbeidskrachten. Eén uitzondering vormt een passage waarin Kuylaars zich uitspreekt tegen de gangbare 'stelling dat herhaalarbeid mogelijk voor mannen nadelige gevolgen kan hebben, maar dat vrouwen en meisjes, gezien hun andere psychische structuur, daar in het geheel geen hinder van ondervinden'. Kuylaars verwijst daarbij naar Duitse studies over jonge fabrieksarbeidsters en citeert met instemming Dresen-Coenders die van mening is dat monotone arbeid juist eerder voor vrouwen dan voor mannen ongunstige gevolgen heeft vanwege 'haar grotere persoonlijke ongedeeldheid en haar sterkere persoonsbetrokkenheid.' (Kuylaars 1951/145)

De studie van Kuylaars, de enige in Nederland in de periode 1945-1960, die een typisch arbeidssociologisch karakter draagt, vindt geen navolging. Door andere wetenschappers in zijn tijd wordt hij als een vreemde eend in de bedrijfssociologische bijt beschouwd, in zowel positieve als negatieve zin. De sociaal-democraten Van Heek en Verwey-Jonker bewonderen vooral zijn durf om stelling te nemen tegen het dominante 'human relations approach'-denken. 'Deze Tilburgse dissertatie is een grote verrassing' aldus Verwey-Jonker, weliswaar is het uitgangspunt van Kuylaars normatief ('menselijke

arbeid behoort niet slechts uitwendig produktief te zijn, maar ook inwendig produktief: ze behoort de ontplooiing van de arbeidende mens zelf ten goede te komen'), maar ze hoopt dat de studie 'de inzet zal zijn van een reeks belangrijke onderzoekingen!' (Verwey-Jonker 1953/118-119)

Zo'n optimistische verwachting wordt ook uitgesproken door Van Heek, die ondanks zijn kritiek, Kuylaars' studie een tweede richting in de Nederlandse bedrijfssociologie ziet worden: 'Er is een zekere wetenschappelijke moed voor nodig om, juist in deze tijden, de aard van de arbeid zelf naar voren te brengen. In deze tijden, waar juist zowel van de kant van de ondernemers als van de kant der arbeiders en niet te vergeten van de wetenschappelijke onderzoekers, de human relations als belangrijke beïnvloedende factor der arbeidsvreugde zo sterk worden geaccentueerd. Zeker, Kuylaars heeft de mogelijkheden van zijn taakverruimingsoplossing overdreven. Maar ook de Mayo-Roethlisberger-IJdo-school geeft te eenzijdige conclusies ten aanzien van het arbeidsvreugde-probleem. Aan de Nederlandse bedrijfssocioloog de taak om door gedifferentieerde regionale en bedrijfsstructurele onderzoekingen aan te tonen, hoe of de krachten zich verhouden, die door genoemde twee richtingen met zoveel scherpzinnigheid naar voren zijn gebracht.' (Van Heek 1953/12)

Waarom is Kuylaars' studie dan toch niet de start geworden van een tweede richting in de bedrijfssociologie of een beginpunt van een Nederlandse sociologie van de arbeid?[61] Kuylaars aanzet tot een arbeidssociologie wordt van twee zijden in de kiem gesmoord, enerzijds door de moderne sociologen, anderzijds door de ontwikkelingen in de eigen kring van katholieke wetenschappers. Voor de moderne sociologen met hun 'ontideologiseringsinzet' is vooral het expliciet normatieve (katholieke) uitgangspunt van Kuylaars de steen des aanstoots. Kuylaars' uitwijdingen in richting van de gevolgen voor het gezin en zijn aanbevelingen voor een soort ethisch ondernemerschap en een daarbij passende vorm van leiding geven passen niet in de rol die de sociale ingenieurs van de moderne sociologie zich hebben toegedacht.

Daarnaast gaat ook de eigen kring van katholieke sociologen in de loop van de jaren vijftig steeds meer over op het Amerikaans georiënteerde, sterk empiristische onderzoek. Doordat de katholieke sociale leer zo lang als alomvattend kader voor theorie en praktische toepassing van wetenschap had gegolden aan de katholieke universiteiten, gaat deze verandering van oriëntatie gepaard met een veel scherper afzetten tegen de eigen traditie dan bij de levensbeschouwelijke 'neutrale' cultuursociologen. Kuylaars krijgt daardoor te maken met kritiek uit eigen kring. De Nijmeegse socioloog Nuyens[62] vindt dat de geestdodende werking van routinewerk op arbeiders door Kuylaars wordt overdreven en bovendien moet de 'rationalisering en specialisering van arbeid' bij modernisering wel geaccepteerd worden. Door onder andere Rutten en Daniëls wordt in die tijd aan de human relations-benadering een eigen sociaal-filosofische wending geven ('een ware vermenselijking der onderlinge verhoudingen', 'een herontdekking van de mens als werkkracht') om haar zo in te passen in de katholieke gemeenschapsgedachte (Rutten 1955,1957). Dat

het werk van Mayo in rendementstermen wordt uitgelegd, berust volgens Rutten op een misverstand. Kuylaars concept van de geestelijk gedraineerde arbeid wordt wel hier en daar door katholieke auteurs overgenomen, maar alleen als psychologisch begrip en zonder de bij Kuylaars essentiële koppeling aan heersende technologische en organisatie-principes. Dat laatste geldt ook voor het door Kuylaars ontwikkelde idee van taakverruiming: het idee wordt overgenomen maar niet de context waarin Kuylaars het plaatst (bv. bij Van Dooren 1956). De basisgedachten bij hem, die ontwikkeld zijn in de Franse arbeidssociologie, vinden hier onvoldoende voedingsbodem. Evenals de in een vroeger stadium door Oldendorff in Nederland geïntroduceerde Duitse invloeden van een breed opgevatte industriële sociologie[63], krijgen ze weinig kans als de golf van 'amerikanisme' over ons land spoelt. De eerste aanzetten van Oldendorff en Kuylaars om tot een arbeidssociologie op basis van een vervreemdingstheorie te komen zijn daarmee in Nederland voor lange tijd van de baan. Kuylaars heeft zelf na zijn dissertatie weinig meer bij kunnen dragen aan het ontwikkelen van een dergelijke richting. Hij wordt in 1956 door de kerk naar Indonesië uitgezonden.

Van een Nederlandse sociologie van de arbeid zal nog in geen jaren sprake worden, ook al komt de term 'arbeidssociologie' in de jaren zestig reeds in zwang (vgl. Niezing 1964). Pas midden jaren zeventig, met de receptie van Braverman en Kern en Schumann zal in Nederland een arbeidssociologie ontstaan in de zin als Kuylaars die introduceerde.

ARBEID EN BEDRIJF IN DE CULTUURSOCIOLOGIE (School van Bouman)

In het kader van de ontwikkeling van de arbeids- en bedrijfssociologie is de katholieke arbeids- en bedrijfssociologische traditie te onderscheiden van de andere cultuursociologische studies met name uit de Groningse School van Bouman. Hoewel beide tot de cultuursociologische stroming van na de oorlog behoren hebben ze zowel theoretisch als institutioneel een geheel eigen ontwikkeling. Na een korte algemene beschouwing over de cultuursociologie, is hieronder het 'bedrijfsonderzoek' uit de school van Bouman aan de orde.

De cultuursociologie vormt in de periode tussen 1945 en 1960 een kleurrijk en divers geheel van beoefenaars en onderzoeksobjecten. Volgens Gastelaars bestond de binding onder de cultuursociologen, ondanks hun grote onderlinge verschillen, uit de ambivalentie over het moderniseringsproces. Voor sommigen houdt de cultuursociologische problematiek het herstel in van traditionele intermenselijke bindingen, die verondersteld worden vroeger beter, veiliger en overzichtelijker te zijn geweest. Vanzelfsprekend vormt 'het functieverlies van het gezin' daarbij een van de belangrijkste vraagstukken. Andere cultuursociologen zien het moderniseringsproces als niet tegen te houden en als een ontwikkeling met ook positieve kanten: het loskomen uit de knellende geografische en familiale banden. Maar dat proces moet wel goed begeleid worden: een begeleiding van mensen in het aanpassingsproces aan de nieuwe geïndustrialiseerde samenleving en de maatschap-

pelijke doelmatigheidsorganisaties, zoals het moderne bedrijf, het onderwijssysteem, het wijkopbouwwerk en dergelijke. Een belangrijke exponent van dit laatste type cultuursociologen is de Groningse hoogleraar Bouman (1949).

Als theoretisch kader dient het werk 'Gemeinschaft und Gesellschaft' van Tönnies. De cultuursociologen in deze traditie staan, net als de moderne sociologen, maar minder scherp geprofileerd, een interventie voor van sociologische kennis in moderne maatschappelijk praktijken en in overheidsbeleid. Doel is bijdragen aan nieuwe gemeenschapsvorming, of het nu om opbouwwerk, om personeelswerk, of om bv. zielszorg gaat. Hierin vertonen ze overeenkomsten met een aantal katholieke cultuursociologen zoals Oldendorff, Ponsioen en Dresen-Coenders. Vanuit deze invalshoek, het scheppen van nieuwe gemeenschappen en gemeenschapsgevoel, houden de cultuursociologen zich ook bezig met het ontstaan van het moderne industriële bedrijf en de betekenis daarvan voor de relatie arbeid en samenleving. Het moderne bedrijf wordt beschouwd als nieuwe arbeidsgemeenschap, waarin aandacht voor de 'kleine groep', voor arbeidsmotivatie en -tevredenheid goed passen. Bouman stelt bijvoorbeeld in een uiteenzetting over verschillende factoren, die het menselijk handelen in de bedrijfsorganisatie beïnvloeden en de betekenis van sociologische kennis daarover: 'Geen personeelsafdeling in de onderneming, die in deze zaken de vereiste lange termijnpolitiek in haar volle omvang kan voeren. Daarvoor is méér nodig (...) De behandeling van 'sociale zaken' in de ruimste zin van het woord, is een integrerend bestanddeel van de leiding geworden. Voor de continuïteit van de arbeidsvoorziening zullen vooral in het moderne grootbedrijf offers worden gevraagd, niet geringer dan de investeringen, waaraan men op technisch gebied gewend is. De deskundigheid, welke dit aspect van het lange-termijnbeleid vergt, doet in geen enkel opzicht onder voor de kennis van zaken, die in de technische en economische sectoren zo hoog wordt aangeslagen. Ze is misschien van wat andere aard, minder exact, maar gebaseerd op een intuïtieve benadering van motieven en impulsen van vele imponderabilia, die te samen binnen een sociaal structureel verband beslissend zijn voor de sfeer waarin menselijke welvaart en welzijn tot hun recht komen'. (Bouman 1961)

Het sluit in die zin qua empirische thema's aan bij die waarmee de organisatie-adviseurs en de moderne sociologen zich, vanuit de geheel andere hoek van human relations-benadering, bezighouden (Bouman 1955). De laatsten zetten zich echter fel af tegen het onderzoek van de cultuursociologen (Horringa contra Kuylaars, Van Doorn contra Haveman) en winnen dat wetenschappelijk debat. De verschillen liggen niet zozeer op empirisch vlak, als wel op theoretisch en methodologisch niveau. De cultuursociologen benadrukken sterk de relatie tussen bedrijf en samenleving (gezin, buurt, derde milieu). Dit maakt hun kijk op de ontwikkeling van het moderne bedrijf anders en veel ambivalenter dan die van de bedrijfssociologen, die het bedrijf en het bedrijfsinterne gebeuren als een meer op zichzelf staand en meer sociaal-technisch onderzoeksterrein beschouwen. In theoretisch opzicht doet de school van Bouman pogingen om tot een 'theorie van de subcultuur' te komen, ofwel in hedendaagse terminologie, een theorie van de arbeiders-

cultuur. In die zin verschillen ze dus van de katholieke arbeidswetenschappers waar de theorie-ontwikkeling aanvankelijk in het licht van de vervreemdingsthese staat. Twee studies worden hier als exemplarische voorbeelden gegeven, de dissertaties van Haveman en Feitsma, beide leerlingen van Bouwman. Zij verrichten studie naar de uitwerking van moderniseringsprocessen op ongeschoolden en hun milieu in de noordelijke regio.

De ongeschoolde arbeider

Haveman schrijft zijn dissertatie 'De ongeschoolde arbeider' (1952) op basis van gegevens, verzameld in het kader van het landelijke massajeugdonderzoek, waarvan hij de uitvoerder is van het Groningse deelonderzoek (Haveman z.j.). Hij neemt daarbij kritisch stelling tegenover de analyses van Langeveld, de schrijver van het eindrapport over de massajeugd. Voor Langeveld is de burgerlijke cultuur impliciet het vaststaande referentiepunt en van daaruit wordt de jeugd getypeerd als 'verwilderd', als 'weggezakt' uit de burgerlijke cultuur, waardoor sprake is van 'een vlottend worden der menselijke instincten.' (Langeveld 1952/52) Haveman stelt daarentegen dat de massajeugd geen 'dogmatisch aprioristische constructie' moet zijn, noch een verzameling van 'individueel psychologische kenmerken van jongeren' (Haveman z.j., p. 2/8).

In De ongeschoolde arbeider gaat hij een stap verder. De burgerlijke cultuur zélf is aan het veranderen en zonder dit te beseffen beschrijft men (zoals Langeveld) tegen díe achtergrond de verschijnselen als 'verwildering' en 'Vermassung' van de jeugd en de 'onmaatschappelijkheid' van bepaalde groepen, aldus Haveman. Door zijn perspectiefwisseling betrekt hij in feite de invulling van de burgerlijke cultuur in zijn analyse.[64] Tussen ongeschoolde en geschoolde arbeiders is volgens Haveman in de toenmalige samenleving sprake van een culturele kloof: beide groepen vormen qua levensstijl elkaars buitenstaanders. In de beschrijving van de volkscultuur van de ongeschoolde arbeider laat hij zien dat die een eigen rationaliteit kent: 'er ontwikkelt zich daar een levensstijl die zichzelf continueert en die geïnterpreteerd moet worden als een overlevingsstrategie.' Op grond van 'een sociale structuuranalyse' van de samenhang tussen 'de kleine groep, de volksbuurt, het typische volksgezin, de bende, enz.', waaraan 'de ongeschoolde arbeiders zowel op het platteland als in de stad hun gedragsregels (...) ontlenen' komt Haveman tot de conclusie dat de ongeschoolde arbeider de laagste plaats inneemt in 'de structuur der maatschappelijke orde', welke door deze arbeider als een gegéven rangorde wordt opgevat (Haveman 1952/171-172).

Voor hem gaat het dus om de interdependentie tussen arbeid en sociaal milieu. In dit opzicht kritiseert hij Kuylaars die te eenzijdig de aandacht vestigde op de 'geestelijk gedraineerde arbeid' en geen oog heeft 'voor het sociaal milieu der ongeschoolden, waartoe naast het arbeidsmilieu ook gezin, buurt, kerk, partij en verenigingsleven behoren'. De ongeschoolde arbeider is veeleer onderhevig aan totale 'sociale drainage', aldus Haveman, dat wil zeggen aan een volkomen sociaal isolement binnen en buiten de fabriek, en niet alleen aan geestelijke gedraineerde arbeid. Hij ontwikkelt daarop de ge-

dachte dat ongeschoolde arbeiders een subcultuur delen, van waaruit het moeilijk opklimmen is tot de burgerlijke sfeer van de samenleving. Van daaruit bezien is de cultuur van de ongeschoolde arbeid voor Haveman geen áfwijking van de burgerlijke cultuur, maar eerder een negatie ervan: 'Het gedrag en de gedragsregels (van ongeschoolde arbeiders) vormen te zamen een autonome configuratie, dat wil zeggen een gesloten functionele eenheid, een subcultuur, waarvan het abnormale is, dat het een nórmale aanpassing van normale mensen is aan een ábnormale situatie in het gegeven kapitalistische industriële maatschappijtype. De nieuwe burgerlijke cultuur in de jaren vijftig raakt 'op alle levensterreinen' doortrokken van 'het stijgingsmotief'. Dit kent de ongeschoolde arbeider niet: geen stijgingsaspiraties, maar saamhorigheid en gemeenschapszin vormen het bindmiddel van de onderste maatschappelijke laag.

De bezorgdheid over en de pogingen tot aanpassing en disciplinering van de zogenaamde verwilderde jeugd en de ongedisciplineerde ongeschoolde arbeider vormen voor Haveman een klassieke reactie van een angstige burgerij op processen van schaalvergroting, industrialisatie, mechanisering, massacultuur en secularisatie. Haar traditionele invulling van de burgelijke cultuur verandert. De nieuwe burgerlijke cultuur, die door het alomaanwezige stijgingsmotief (vooral geïmplementeerd via het onderwijs) aan het ontstaan is, tast de traditionele burgerlijke cultuur van binnenuit aan en wijzigt bovendien de gevestigde onderlinge verhouding tussen traditionele burgerlijke cultuur en volkscultuur. Dat is wat door de burgerlijke elites als bedreigend wordt ervaren (Bilkes/Tillekens 1987).

Vrouwenarbeid en vrouwelijke werknemers komen in 'De ongeschoolde arbeider' niet aan bod, noch in het empirisch onderzoek, noch in referenties aan andere studies. Het gaat over mannelijke ongeschoolde werknemers, voor een belangrijk deel afkomstig uit de landbouw en onder meer werkzaam in de DUW-arbeid.[65] Door het soort invalshoek, de relatie arbeid-gezin-sociaal milieu, is de scheiding tussen bedrijf en gezin (resp. bedrijfssociologie en gezinssociologie) in de school van Bouman in veel mindere mate aanwezig dan bij de moderne sociologen.

Haveman contra Van Doorn

De dissertatie van Haveman, waarop hij cum laude promoveert, brengt nogal wat rumoer onder de sociale wetenschappers teweeg ('een schot in een slapend woud'). Aanvankelijk is de waardering groot[66] en Havemans boek lijkt een klassieker te worden in de Nederlandse sociologie. Evenals met het werk van Kuylaars is dit echter niet het geval.

Twee jaar na verschijnen komt Van Doorn met zijn eerste boek, 'De proletarische achterhoede' (1954), dat een vernietigende kritiek is op De ongeschoolde arbeider. Havemans studie is, in zijn ogen, een exemplarisch voorbeeld van de ambivalentie tegenover het modernisme bij de cultuursociologen. Vooral de aanbevelingen richting buurt- en opbouwwerk vormen voor de moderne socioloog Van Doorn aanleiding tot een frontale aanval. Hij kritiseert Havemans materiaal, zijn begrippenapparaat en de theoretische

noties in de studie. Het eerste is onvoldoende en soms zelfs onbetrouwbaar, het begrip 'de ongeschoolde arbeider' te ruim en dus ondoelmatig en zijn theorie te generaliserend (Van Doorn 1954/24). Elke generalisatie wordt door Van Doorn afgewezen.[67] Hij verwijt Haveman sociologisch fatalisme en vindt dat diens opvattingen, over het isolement van de ongeschoolde arbeidersgroep en het ontbreken van mobiliteit onder hen, onhoudbaar zijn. Van Doorn ziet geen fundamenteel verschil tussen ongeschoolden en de rest van de bevolking. Er is volgens hem sprake van een historisch proces van verburgerlijking dat in - naar tijd en plaats veranderende - groepen plaatsvindt. Objectief sociologisch gezien heeft zich, volgens hem door positieverandering van het proletariaat, gepaard gaande met wijzigingen in de gehele maatschappelijke structuur, een zekere democratisering en nivellering voltrokken, zowel economisch, sociaal, politiek als cultureel. Een momentopname in het proces, dat betrekkelijke scherpe sociale en culturele scheidslijnen kan laten zien, moet men echter niet, of niet uitsluitend in een structureel verband zien, maar als elementen in een proces van emancipatie waarin ook een deel der ongeschoolde groepen betrokken is. Bovendien bestaan de ongeschoolden niet als een culturele groep. Er zijn volgens Van Doorn diverse criteria (politiek, ekonomisch, sociaal en cultureel) die bepalen of groepen in bepaalde opzichten tot het proletariaat gerekend kunnen worden. Deze criteria vallen lang niet altijd samen en ook niet bij de door Haveman onderzochte groepen. De ongeschoolde arbeidersgroep van Haveman is veel gedifferentieerder en in diverse opzichten in ontwikkeling. Daarnaast zal men ook in landen met de verst voortgeschreden sociale ontwikkeling altijd wel met een restgroep blijven zitten, 'waarvoor het alleen mogelijk is te zorgen, zonder de kans hen blijvend en volledig in de burgerlijke cultuur te integreren.' Theoretisch baseert Van Doorn zich op het Amerikaanse structureel-functionalisme en de daarbij horende onderzoeksmethoden.

Achteraf stelt hij (interview met Bovenkerk 1984/6) zich met 'De proletarische achterhoede' te hebben willen profileren als exponent van de nieuwe (Amsterdamse) generatie moderne sociologen, die weinig op hebben met 'de brede cultuurpanorama's, die Bouman in die tijd schildert': 'bij de jonge generatie van ambachtelijke sociologen die de Amerikaanse theorie omarmden en die zich de meest geavanceerde technieken van onderzoek eigen maakten, kon Boumans manier van sociologiebeoefening geen genade vinden', temeer daar de Groningse school van Bouman dán nog een invloedrijk bolwerk is in de Nederlandse sociologie.[68] (Bovenkerk 1984/8) Sociaal onderzoekers moesten kennis leveren, waarmee de sociale werkelijkheid beheerst en bestuurd kon worden. Modernisering betekende voor de moderne sociologen verbetering en vooruitgang. De morele en confessionele zorgen van de oudere generatie over cultuurverval, massificatie en sociale onthechting werden afgedaan met 'preïndustriële sentimenten'. Achter die verwetenschappelijkingsdrift gaat ook de afkeer van ideologie schuil, zoals Van Doorn daarover later terugblikkend, erkent: 'Men moet bedenken, de tijd waarin De proletarische achterhoede werd geschreven, was een periode van opbouw, van snelle vooruitgang, er heerste een enorm optimisme en we dachten: het gaat ieder jaar beter. Dat

was het beeld, dat was de algemene stemming. Een vooruitgangsgeloof dat stamt uit de vorige eeuw: de opgang naar het licht, waarbij je het einde niet ziet. Dit simpele evolutionistische beeld is al lang verworpen op wetenschapstheoretische gronden. In mijn 'Sociale ongelijkheid en sociaal beleid' van 1963, schrijf ik over 'onvoltooide culturele integratie' en daar noem ik Haveman trouwens met ere. Zeker, tegenover de vooruitgang staat de achteruitgang, je hebt te maken met onoverbrugbare verschillen. Maar dat was in die tijd niet populair. Dingen van subculturele aard, dat brachten wij zelfs in verband met racisme, met erfelijkheid, het is een reactionair begrip.' (Bovenkerk 1984/8)

Na de vernietigende kritiek van Van Doorn vinden Havemans werk en de subculturele benadering van groepen arbeiders weinig navolging. Alleen Feitsma, collega van Haveman, bouwt in zijn dissertatie (1960) voort op de theorie van de subcultuur.

Jeugdige ongeschoolden

Feitsma[69] geeft in zijn dissertatie 'Jeugdige ongeschoolden' een begripsverhandeling over de sociologische ondeugdelijkheid van termen als massajeugd, asfaltjeugd, ongrijpbare, verwilderde, onbegrepen, onontplooide jeugd en dergelijke. Zijn probleemstelling luidt: wat zijn de mogelijkheden van sociale en culturele integratie van jeugdige ongeschoolden uit sociaal zwakke milieus? (p. 21/22) Uitgangspunt is dat jeugdige ongeschoolden, op basis van de definitie van Van Doorn, een proletarische achterhoede vormen, maar wel met een eigen subcultuur: 'een groep, die zowel geestelijk-cultureel als economisch-technisch een minimum aan vorming heeft ontvangen (ontvangt), hetzij doordat de mogelijkheden tot meer vorming, het zij de capaciteiten daartoe, of beide ontbreken.' (p. 29)

Evenals Haveman kritiseert Feitsma de burgerlijke genormeerdheid van de sociale wetenschappen als het gaat om de afschildering van de ongeschoolde jeugd: 'Voor de jeugdige ongeschoolden geldt, dat pas bij een ontmoeting met andere cultuurpatronen conflictsituaties ontstaan op grond van wat de burgerlijke psychologie "verwaarlozing" pleegt te noemen. Binnen de eigen subcultuur ontstaan nauwelijks neuroses. Men spreke hier beter van "sociosen", die optreden wanneer de jeugdige ongeschoolde zich in een ander milieu dan het hem vertrouwde moet handhaven.' (p. 44) Vanuit zijn subculturele benadering krijgen bij Feitsma zowel de factoren buiten de fabriekspoort (gezin, achterbuurt, derde milieu, etc.) als daarbinnen relatief evenveel aandacht. Wat betreft het laatste wordt ingegaan op 'de oriëntatie op de arbeidsmarkt' van de jeugdige ongeschoolden, op de arbeids- en bedrijfssituatie (werving en selectie, plaatsing, bazenopleiding, personeelsdienst) en op 'de jeugdige en zijn arbeid'. De industriële sociologie verwaarloost zijn inziens de factoren arbeid en arbeidsomstandigheden. Het begrip 'geestelijk gedraineerde arbeid' van Kuylaars acht hij van bijzondere toepassing op de jeugdige ongeschoolde. Vanwege de onderling sterk samenhangende factoren van zowel subculturele aard als van arbeidsinhoudelijke aard, ziet hij de analyse van Haveman en Kuylaars niet als tegenstrijdig, maar juist als aanvullend.

Niet alleen de industriële sociologie wordt door Feitsma gekritiseerd, óók het sociaal-pedagogisch onderzoek naar jeugdige fabrieksarbeiders/sters. Dat onderzoek wordt gekenmerkt door tegenspraak: de geestdodende arbeid zou de jeugdige ongeschikt maken voor vorming en ontwikkeling. Maar als de jeugd zich wel zou laten vormen en ontwikkelen, dan zouden ze juist ongeschikt worden voor geestdodende arbeid. Het uit dit soort onderzoek afgeleide beleid inzake vorming en ontwikkeling van de ongeschoolde fabrieksjeugd kan daardoor, aldus Feitsma, in de praktijk niets anders zijn dan compensatie, een 'kurieren am Symptom' (p. 88). 'Bevordering van de algemene vorming en de ontwikkeling van de intellectuele vermogens van de ongeschoolden - en dit geldt zowel voor de jeugdigen als voor de volwassenen - heeft alleen zin, indien men in staat en bereid is om tegelijkertijd tevens wijzigingen aan te brengen in de arbeid als zodanig die zij te verrichten hebben (horizontale en verticale taakverruiming zijn hier voorlopig de enige mogelijkheden) en in de arbeidsomstandigheden.' (p. 100)[70] Feitsma kritiseert de scheidslijnen tussen de gegroeide wetenschapsdisciplines en pleit voor een interdisciplinaire aanpak: 'De problemen (...) liggen op de raakvlakken van vele sociale wetenschappen, cultuursociologie en gezinssociologie, bedrijfssociologie en bedrijfspsychologie, culturele antropologie en psychiatrie en vooral sociale pedagogiek.' (p. 104)

Opvallend is dat Feitsma nergens onderscheid maakt tussen jonge vrouwelijke en mannelijke ongeschoolden. De eerste krijgen geen speciale aandacht. Dit is des te merkwaardiger aangezien juist over de jonge ongeschoolde vrouwelijke arbeidskrachten in die tijd enige Nederlandse studies bestonden. Zonder er naar te verwijzen, ontleent hij aan Dresen-Coenders de specifiek door haar ontwikkelde begrippen over het fabrieksmeisje en haar puberteitsverloop (bv. 'schijnvolwassenheid').[71] Feitsma abstraheert van de speciaal voor meisjes ontwikkelde begrippen en past ze zonder meer toe op 'de ongeschoolde jeugdige arbeider'. Eenmaal wordt verwezen naar het rapport van de commissie-Banning over fabrieksarbeidsters (1951) en naar de toenemende stroom Duits onderzoek op dit terrein, maar de studies van de vrouwelijke onderzoeksters, die juist op dit terrein in Nederland baanbrekend zijn geweest, worden door hem weggemoffeld.

De studies van Haveman en Feitsma zijn exemplarisch voor het cultuursociologisch onderzoek in de school van Bouman. Wat betreft hun terrein van onderzoek, dat van arbeid, arbeiders en het moderne bedrijf zijn het vrijwel de enige die vanuit deze hoek zijn verschenen. Evenals de aanzetten vanuit de katholieke sociologen vindt hun werk geen navolging. Haveman publiceert, na de kritiek van Doorn en achtervolgt door zijn oorlogsverleden, niet veel meer.[72] Feitsma gaat in de richting van de organisatieleer. Daarmee is ook de naoorlogse aanzet in de richting van theorievorming over en onderzoek naar de (sub)cultuur van de onderste lagen in het Nederlandse arbeidsproces ten einde. Een Nederlandse onderzoekstraditie naar arbeidersculturen komt dus, ondanks deze aanzetten in de jaren vijftig, niet tot ontwikkeling. Ook wat deze invalshoek betreft zal tot de jaren zeventig duren voor een dergelijke onderzoekstraditie in Nederland opnieuw in gang wordt gezet.[73]

4.4 Samenvatting

Hieronder worden de ontwikkeling in het vrouwenarbeidonderzoek en in de studies naar bedrijf en arbeid in de sociologie samengevat en de raakvlakken en scheidslijnen tussen beide aangegeven.

Vrouwenarbeidonderzoek
Samenvattend kan over het onderzoek naar vrouwelijke werknemers en hun arbeid in de periode tussen 1945 en 1960 het volgende gesteld worden:

1. Aan het door de overheid geëntameerde onderzoek naar vrouwelijke arbeidskrachten liggen voornamelijk economische motieven ten grondslag: tekorten aan - vooral jonge - vrouwelijke arbeidskrachten en voorts gezinsbelangen (tekort aan huishoudelijke hulp). Het overheidsonderzoek naar 'de ontwikkelingskansen van het fabrieksmeisje' geschiedt deels in het kader van de bezorgdheid over de massajeugd en is vooral sociaal-pedagogisch van karakter. Het enige overheidsonderzoek naar arbeidsverbodsbepalingen voor gehuwde vrouwen komt slechts na lang aandringen tot stand. Naar andere, op politiek niveau wel gearticuleerde kwesties zoals bijvoorbeeld de ongelijke beloning, worden van overheidswege geen onderzoekingen verricht.
Aan het eind van de jaren vijftig verandert in brede politiek leidende kringen de standpuntbepaling over het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw onder druk van de economische omstandigheden (krapte op de arbeidsmarkt). Voor alle categorieën vrouwen, met uitzondering van gehuwde vrouwen met kleine kinderen, is in principe arbeid buitenshuis verrichten acceptabel geworden.

2. Eind jaren vijftig wordt een eerste begin gemaakt met universitair onderzoek naar vrouwelijke arbeidskrachten, maar nog niet naar hun betaalde arbeid zelf. De categorisering geschiedt voornamelijk op basis van burgerlijke staat in combinatie met leeftijd. Twee categorieën vrouwelijke arbeidskracht trekken de belangstelling: fabrieksmeisjes en gehuwde buitenshuis werkende vrouwen. De oudere ongehuwde vrouw krijgt in het geheel nog geen aandacht. De studie van Korstanje vormt in dit opzicht (en in vele andere) in die tijd een uitzondering. Het onderzoek naar fabrieksmeisjes wordt aanvankelijk gekenmerkt door een combinatie van psychologische, pedagogische en sociologische aspecten, maar kristalliseert zich al snel uit in de richting van een sociaal-pedagogisch wetenschappelijk vraagstuk. Deze invalshoek wordt ook vanuit de wetenschap in het overheidsonderzoek op dit terrein ingebracht. Jonge-meisjesarbeid wordt zodoende géén vraagstuk van de sociologie, de ontwikkeling van jonge meisjes wordt object van pedagogisch onderzoek.
Het beginnend onderzoek naar de gehuwde buitenshuis werkende vrouw wordt wél een vraagstuk van de sociologie. Het wordt bij uitstek als een gezinssociologisch vraagstuk gethematiseerd.

3. In vrijwel alle onderzoek ontbreekt een arbeidssociologische invalshoek (m.u.v. de studie van Korstanje). Onderwerpen als de arbeidsposities van vrouwen, de aard en kwaliteit van hun arbeid en dergelijke ontbreken vrijwel

geheel en staan zeker niet centraal. De arbeidsverdeling tussen de seksen of de verschillen in arbeidsposities van mannen en vrouwen komen nog in het geheel niet in het vizier. Waar het de arbeid van gehuwde vrouwen betreft staat het gezinsperspectief centraal, buitenshuisarbeid in een eenvoudige dichotomie van wel of niet, vormt steeds de afhankelijke variabele. Opmerkelijk is dat ondertussen de psychologische wetenschap druk doende is, op basis van 'voortschrijdende' psychologische inzichten, om tot toenemende wetenschappelijke onderbouwing te komen van de arbeidsverdeling tussen de seksen in het arbeidsproces. Niet alleen wat betreft soorten arbeid, maar ook wat betreft de kwalificaties van vrouwen en hun 'geschiktheid' en vooral hun 'ongeschiktheid' voor diverse functies en beroepen. Het 'wezen van de vrouw' vormt daarbij de centrale categorie. Door de toepassing daarvan in psychotechnische onderzoek wordt met toenemende precisie de seksesegregatie wetenschappelijk onderbouwd. De sterk toenemende diversiteit in beroepen en functies betekent een rijk onderzoeksveld voor psychologen en leidt tot steeds 'exacter' wetenschappelijk vaststellen van het 'vrouwelijk' dan wel 'mannelijk' karakter ervan. Deels construeert de psychologische wetenschap daarmee de invulling van het 'mannelijke' of 'vrouwelijke' gehalte van de diverse soorten arbeid, deels geeft ze een wetenschappelijke onderbouwing aan bestaande praktijken van arbeidsverdeling tussen de seksen.

4. Slechts een enkel van de besproken onderzoeken vertoont raakvlakken met het dominante bedrijfssociologische onderzoek in deze periode. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in verwijzingen naar de human relations-benadering in de studie van Kolkmeyer naar fabrieksmeisjes en is herkenbaar in de aandacht voor thema's als arbeidstevredenheid en arbeidsmotivatie. Overeenkomstig de bedrijfssociologische invalshoek van die tijd, is er uitsluitend aandacht voor de aanbodkant van de arbeidsmarkt: welke categorieën arbeidskrachten bieden zich aan, met welke motivatie en wat is de potentiële arbeidsreserve aan jonge ongeschoolde vrouwen en (later) aan gehuwde vrouwen. De vraagstellingen in het onderzoek naar vrouwelijke arbeidskrachten worden geheel gesteld binnen de gangbare opvattingen over vrouwenarbeid. Zo zijn in de eerste jaren na de oorlog gehuwde vrouwen geen denkbare potentiële arbeidsreserve en wordt het arbeidstekortvraagstuk dus ook niet in die richting uitgewerkt. Op heel beperkte schaal (Kolkmeyer, Korstanje) laat het vrouwenarbeidonderzoek inhoudelijk enige raakvlakken zien met de academische sociologie. In de bijdragen aan het congres 'De vrouw in het bedrijf' participeren wel psychologen, maar geen bedrijfssociologen. Banning vertegenwoordigt er de sociologie.

Sociologisch onderzoek naar bedrijf en arbeid

Vanuit de ontwikkelingen in de studies naar bedrijf en arbeid hebben we gezien dat drie 'centra' in de Nederlandse sociologie zich vanuit een verschillende achtergrond en met verschillende buitenlandse invloeden met de bedrijfsproblematiek bezighouden: het NIPG vanuit de experimentele psychologie en de organisatie-adviseurs in samenwerking met de moderne sociologen; de katholieke wetenschappers vanuit het grensvlak van economie en

sociologie in Tilburg en Nijmegen (GITP); onderzoekers uit de school van Bouman. Hun beïnvloeding vanuit het buitenland betreft bij het NIPG de Amerikaanse human relations-benadering. Daarop bouwen de moderne sociologen voort, in een structureel-functionalistisch kader. Bij de katholieke wetenschappers betreft het de Duitse en Franse tradities op dit terrein en bij de school van Bouman het werk van Tönnies' 'Gemeinschaft und Gesellschaft'. Wel publiceren zowel onderzoekers van het GITP en het NIPG in het blad Mens en Onderneming, dat in 1947 door de Staatsmijnen is opgericht en vanaf 1949 wordt uitgegeven door het NIPG. Veel artikelen worden gewijd aan de toepassing van de human relations-benadering, met de studie van de organisatie-adviseur IJdo (1947) als het grote voorbeeld. Daarnaast is in de eerste jaargangen van Mens en Onderneming veel aandacht voor het ontwikkelen en opzetten van Bedrijfskadertrainingen (BKT's).

1. Overeenkomstig bij allen is het zoeken naar factoren voor arbeidsmotivatie en arbeidstevredenheid, de ene richting zoekt die in de 'kleine groep', de menselijke verhoudingen binnen het bedrijf en in de stijl van leidinggeven (NIPG en moderne sociologen), de andere in voornamelijk in aard van de arbeid zelf (i.h.b. Kuylaars) en de derde richting legt het accent op factoren buiten de fabriekspoort, in de volkscultuur onder ongeschoolden (Haveman en Feitsma). Ondanks de verschillende theoretische noties, de vervreemdingsthese bij enkele katholieke sociologen; de arbeiders(sub)cultuurthese bij de school van Bouman en de verburgerlijkingsthese bij de moderne sociologen, ontwikkelt zich géén pluriforme onderzoekstraditie. Er is geen sprake van een uitkristallisatie van de diverse invalshoeken tot een breed opgevatte arbeidssociologie. De moderne bedrijfssociologen worden dominant en de arbeidssociologische invalshoek rond een vervreemdingstheorie en de cultuursociologische invalshoek rond een theorie van de arbeiders-(sub)cultuur worden beide in de kiem gesmoord.

2. Wat betreft de aandacht voor sekseverschillen en voor vrouwelijke werknemers kan geconstateerd worden dat in het human relations-onderzoek (NIPG), bij de moderne sociologen (IJzerman) en in de studie van Kuylaars, sekse als variabele in het onderzoek in beschrijvende zin wordt meegenomen. In de analyses wordt daarvan vervolgens geheel geabstraheerd. Voorzover de sekseverschillen in de beschrijvingen worden geïnterpreteerd, geschiedt dat ad hoc en op basis van vanzelfsprekendheden (stereotypen) over vrouwen of ongeschoolde vrouwelijke fabrieksarbeidsters. In de studies uit de school van Bouman (Haveman en Feitsma) is in het geheel geen aandacht voor vrouwelijke werknemers of sekseverschillen. Aandacht voor de arbeid van vrouwen is er in geen van de drie richtingen geweest. Dit laatste is overeenkomstig de studies naar de potentiële arbeidsreserve onder categorieën vrouwen in deze periode, zoals hierboven is geconstateerd. Dat de in de arbeidssociologie gekozen invalshoeken, de soort vraagstellingen of de onderzoeksthema's daarvan de oorzaak zijn geweest ligt daarom niet direct voor de hand. Wel lijkt de richting van Horringa, met accent op de formele organisatie en een pure beperking tot het bedrijfsinterne gebeuren een verdere segregatie tussen de bedrijfssociologie en gezinssociologie bevorderd te hebben. Ware dat niet

het geval geweest, zoals in sommige kritieken op de beperktheid van de bedrijfssociologie is geuit, dan was wellicht te kloof tussen vraagstukken van bedrijf en arbeid enerzijds en vraagstukken betreffende gezin en privéleven minder groot geworden. Aangezien het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen een thema wordt van de gezinssociologie, is hiermee de kloof tussen studies naar vrouwelijke werknemers en studies naar bedrijf en arbeid in deze periode verder wetenschappelijk geïnstitutionaliseerd.

3. Raakvlakken vanuit de studies naar bedrijf en arbeid richting het vrouwenarbeidonderzoek in dezelfde periode zijn er niet of nauwelijks.
Alleen Kuylaars verwijst in zijn studie een keer naar het werk van Dresen-Coenders. De receptie van het vrouwenarbeidonderzoek in de studies naar bedrijf en arbeid is dus nihil. Zelfs in het onderzoek van Feitsma over ongeschoolde fabrieksarbeid wordt hiernaar niet expliciet verwezen. Het omgekeerde is, zoals hier boven vermeld wel iets meer het geval, maar blijft evenzeer summier. Tegen de achtergrond van de omvangrijke groei van het aantal jonge meisjes en (vnl. ongehuwde) vrouwen in de industrie in deze periode (groei van 160.000 vrouwen in 1947 naar ruim 200.000 in 1960) en de maatschappelijke discussie over het tekort aan deze categorie arbeidskrachten, is de aandacht ervoor in het industriële bedrijfsonderzoek minimaal te noemen.

De scheidslijnen tussen vrouwenarbeidonderzoek en sociologisch bedrijfsonderzoek zijn in deze periode zowel inhoudelijk als institutioneel groot. De opkomst van het sociologisch onderzoek naar bedrijf en arbeid heeft niet geleid tot het meer object van onderzoek maken van sekseverschillen, van vrouwelijke werknemers of van hun arbeid.

NOTEN HOOFDSTUK 4

1. Het College van Rijksbemiddelaars bestond al sinds 1924 als onderdeel van de arbeidsgeschillenwet. In 1940 kreeg dit college de taak die het ook na 1945 zou behouden: het vastleggen van bindende loon- en arbeidspolitieke richtlijnen voor de verschillende takken van industrie.
2. Dit was reeds in de illegaliteit (1943) opgericht door de drie vakcentrales en werd, hoewel schoorvoetend, door het eerste na-oorlogse kabinet Schermerhorn-Drees erkend als adviserend lichaam voor de regering (Lammers 1951).
3. Het BBA was in 1944 in Londen door de regering in ballingschap opgesteld. Het regelde de arbeidsvoorwaarden, het voorzag in een centraal vastgesteld loonpeil en handhaafde ook verder een aantal in de bezettingstijd genomen maatregelen, zoals het verbod tot ontslaggeven en ontslagnemen zonder toestemming van de directeur van het arbeidsbureaus, en verbod tot loonsverhoging of loonsverlaging. Dit betekende dat ondernemers geen arbeidskrachten mochten aantrekken door het bieden van hogere lonen. Met het BBA werden tevens de collectieve loononderhandelingen tussen vakbonden en ondernemers vervangen door een van bovenaf opgelegd loonpeil. Niet alleen minimumlonen werden vastgelegd, maar ook maximumlonen, loonverschillen tussen ongeschoolden en geschoolden (verschil max. 20%, tegen voor de oorlog 25%) en loonverschillen tussen mannen en vrouwen werden nu wettelijk vastgelegd.
4. Eind 1947 raakte de Nederlandse deviezenvoorraad uitgeput, onder andere door het wegvallen van Nederlands-Indië, een van de belangrijkste inkomensbronnen waarop de Nederlandse economie altijd had gedraaid (Messing 1981/51).
5. Bij de bedrijven die voor 1945 zijn opgericht is het tijdvak tussen de oprichting van het bedrijf en een eerste personeelsfunctionaris gemiddeld 31 jaar, bij de bedrijven in of na 1945 opgericht, is dat slechts 1,5 jaar (Buitendam 1979).
6. Beide baseren hun gegevens op enquètes van de Arbeidsinspectie in respectievelijk 1947 en 1955.
7. Een groep leidende intellectuelen beschouwt het fascisme als een sociale en politieke beweging die mogelijk geworden was door de 'Vermassung' van het individu, door een nivellering van waarden en normen en een ontkenning van de persoonlijke verantwoordelijkheid. Hun discussie is een uitdrukking van het besef dat van een diepgaande 'cultuurcrisis' sprake is als gevolg van verschuivingen in de politiek-economisch verhoudingen. Het fascisme had de hierdoor opgeroepen contradicties in de vooroorlogse samenleving op een gewelddadige wijze 'opgelost'.
8. Te weten: et Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO), de afdeling Toegepaste Psychologie van de Vrije Universiteit, het Pedagogisch Instituut en Het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, Het sociologisch Instituut 'Kerk en Wereld', het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen en het katholieke

Mrg. Hoogveld Instituut te Nijmegen. De eerste zes besluiten tot samenwerking en komen in 1952 met een gezamelijk rapport (Langeveld 1952) en na kritiek hierop met het 'Bronnenboek' als aanvulling (Langeveld 1953). Het Hoogveld Instituut komt met een eigen rapport (Perquin 1953).

9. Toch heeft de betrokkenheid bij het massajeugdonderzoek voor katholieken en hervormden volgens de gezinssocioloog Saal (1986) wel een verschillende achtergrond: 'De reden dat het katholieke Hoogveldinstituut een voortrekkersrol vervulde, is, naast de behoefte aan een grote opdracht, vermoedelijk het gegeven dat het zuiden van Nederland meer heeft te lijden gehad van de oorlogstoestanden dan de rest van Nederland. Het katholieke volksdeel, in casu de katholieke kerk, is traditioneel altijd erg bang geweest voor invloeden van buiten af. De komst van de geallieerde legers, die daar een heel jaar gelegerd zijn geweest, leidde in het zuiden tot een soort import van allerlei nieuwe waarden en normen, vooral ook wat betreft de seksualiteit. En dat is altijd een teer kasplantje geweest in katholieke kring. Brabant en Limburg zijn lange tijd erg afgesloten geweest van de rest van Nederland. Men had daar een eigen katholieke cultuur opgebouwd en was erg bevreesd voor invloeden van buiten af. Men was daarnaast, na de oorlog toen de industrialisatieplannen goed van de grond kwamen, erg bang voor een trek van de jeugd naar de steden, naar de industrialisatiekernen. Het contact met de stedelijke cultuur werd als heel gevaarlijk gezien.'
   Binnen de hervormde kerk is er na de oorlog, volgens Saal, sprake van een dubbele doorbraakgedachte: één die betrekking heeft op de kerk als zodanig en één die betrekking heeft op de samenleving. Wat betreft het eerst wil men de versplintering en daarmee samenhangende wederzijdse verkettering tegengaan en komen tot een grote mate van eenheid. Wat betreft het tweede is in de doorbraakgedachte van de hervormden de inspiratie door het personalisme een belangrijk element, met Banning als belangrijkste woordvoerder. Dit personalisme moest zich ook duidelijk uitstrekken buiten de kerk. 'Velen die voorstander waren van de doorbraak binnen de hervormde kerk braken, om zo te zeggen ook politiek door. Meestal werden zij lid van de PvdA en functioneerden zij actief binnen de verschillende werkgemeenschappen van die partij. Personalisme werd, ook als maatschappelijke filosofie, opgevat als het streven om individuen zo sterk te maken dat zij de "verlokkingen" van de geïndustrialiseerde maatschappij uit zichzelf zouden kunnen weerstaan, zonder voortdurend te moeten leunen tegen een collectiviteit. Het personalisme is dan ook te begrijpen, voor zover het een rol speelde als een politieke filosofie, als de voortzetting van de protestantse ethiek, waarin individuele verantwoordelijkheid altijd al centraal stond.' (Saal 1986)
10. Onder deze leuze voert de organisatie 'Nederlands Volksherstel' in 1946 een aktie, onder auspiciën van de kerken. Deze particuliere organisatie was tijdens de oorlog opgericht ter voorbereiding voor hulpverlening na de bevrijding (Michielse 1977/207).
11. In 1955 komt deze Gezinsraad tot stand maar is nooit van veel betekenis

geweest.

12. Nederlands Gesprekscentrum, **De arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin**, samenstellers: Prof. C.W. Willinge Prins-Visser (voorzitter), dra. H.M. Dresen-Coenders, dr. F.T. Diemer-Lindeboom, dr. G. Huls, Mr.Dr. P.M. Franken-Van Driel, Mr. J.C.H.H. de Vink, de hoogleraren E.W. Hofstee, L.H. Cornelissen O.P. en R. Schippers en voorts D. Heroma-Meilink en H.A. Polak-Schwarz, Den Haag, 1956.
13. Trimbosch (1962/16). Trimbosch is woordvoerder van de hervormingsgezinde stroming in de katholieke zuil in de jaren vijftig. Hij droeg zijn ideeën onder meer uit via radiopraatjes voor de KRO-radio.
14. Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op de studie van Els Blok **Loonarbeid van vrouwen 1945-1955**, SUN, Nijmegen, 1978.
15. Tabel Arbeidsparticipatiegraad en -aandeel van vrouwen (absoluut en procentueel)

	aantal vrouwen met beroep	participatie-graad	participatie-aandeel
1930	763.875	19,1 %	24,0 %
1947	943.603	19,5 %	24,4 %
1960	928.000	16,1 %	22,7 %

Bron: CBS, **Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen**. Zie ook: W. Dercksen, W.S.P. Fortuyn en T. Jaspers, **Vijfendertig jaar SER-adviezen**, Deel 1 1950-1964, Kluwer, Deventer, 1983, p. 244/245.

16. NB. Ook de totale beroepsbevolking neemt procentueel af, van 40,2% in 1947 tot 36,4% in 1960, ondanks de enorme toename van werkgelegenheid in absolute aantallen. De procentuele daling komt door de enorme geboortegolf, waardoor het percentage werkzamen op de totale bevolking afneemt.
17. Tabel Arbeidsparticipatie in diverse sectoren (absoluut)

	1947	1960	mutatie
handel	157.000	194.600	37.000
bank/verzekering	16.200	27.500	11.000
vervoer/comm.	18.400	22.100	4.000
dienstverlening n.e.g. (w.o. med. en gezondheid)	229.600	313.600	84.000
nijverheid	162.000	205.500	43.000
			179.000

(Bron: **Vijfendertig jaar SER-adviezen** 1983).

18. Een eindexamenjaar omvat 80.000 meisjes, waarvan er normaal 35.000 doorgaan met een opleiding. De verlenging van de leerplicht onttrekt dus jaarlijks 45.000 meisjes aan de arbeidsmarkt.
19. Posthumus-Van der Goot die bestuurslid is, voelt in principe wel iets voor zo'n dienplicht, maar zij wil eerst een inventarisatie-onderzoek naar

omvang en naar wensen van de meisjes en de gezinnen. Dit is er niet gekomen.

20. Ook in de jaren twintig bestond een dienstbodetekort, dat toen tijdelijk werd opgelost met Duitse en Oostenrijkse meisjes. Als deze meisjes eind jaren dertig door de aantrekkende werkgelegenheid in eigen land remigreren, wordt binnen de NVvH het plan gelanceerd om een dienplicht in te voeren voor meisjes in de huishouding (1938). Het plan vond destijds binnen de vereniging geen algemene steun.
21. Plannen voor een dienplicht voor meisjes blijven nog lang leven binnen de NVvH. Nog tot 1960 duiken ze op de hoofdbestuursvergaderingen op, in de vorm van voorstellen voor het opnemen van een voorbereiding van meisjes op de gezinstaak in leerplannen, met name voor middelbare scholen. In de jaren zestig veranderen echter onder invloed van de vrouwenbeweging de denkbeelden over de arbeidsdeling naar sekse dusdanig dat ook binnen de NVvH dergelijke ideeën naar de achtergrond verdwijnen (Jonker 1987/53).
22. In 1947: 183.000 dienstbodes, in 1960: 114.000. **Vijfendertig jaar SER-adviezen** (1983/244).
23. Vooroorlogse pogingen van de Nederlandse Bond voor Huispersoneel (NVV) om samen met de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (de werkgeefsters) tot een arbeidscontract voor dienstbodes te komen mislukten aanvankelijk doordat de NVvH als voorwaarde stelde dat de Katholieke Federatie van Dienstmeisjes en de Christelijke Bond van Huispersoneel erbij betrokken werden. In 1941 komt er toch een modelcontract tot stand tussen beide partijen. Na de oorlog wil echter de NVvH eerst nog zelf een onderzoek houden onder dienstbodes. De respons van dienstbodes is nihil. In 1948 gaat het modelcontract naar het Ministerie van Sociale Zaken. De Nederlandse Christelijke Vrouwenbond en het RK Vrouwencentrum stellen zich niet achter het modelcontract. Het verzoek van de Stichting van de arbeid aan de Minister om de BBA-regelingen inzake lonen en andere arbeidsvoorwaarden ook als richtlijnen voor huishoudelijk personeel te laten gelden, wordt afgewezen, waarschijnlijk door druk uit confessionele hoek (Jonker 1987 p.46).
24. De in het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen geregelde arbeidsverhoudingen, onder andere werktijden en ontslag golden niet voor werkneemsters in huishoudelijke of persoonlijke diensten in huishoudens van private personen (BBA-1945, art. 2, lid 1, sub d).
25. Kolkmeyer beschrijft dat er een grote wederzijdse minachting is tussen mannelijke collega's en meisjes. Bij meisjes uit zich dat in onverschilligheid ten opzichte van mannelijke collega's, maar gaat bovendien samen met een uitgesproken minderwaardigheidsgevoel onder fabrieksmeisjes; ze zijn 'de minste onder de minsten' (Kolkmeyer 1948/33). Dit seksespecifieke aspect van de onderlinge verhoudingen op het werk krijgt, zoals we zullen zien, bij de modern sociologische studies géén aandacht.
26. Perquin, directeur Hoogveld-instituut, Rutten, hoogleraar psychologie in Nijmegen, en Buytendijk, hoogleraar psychologie in zowel Nijmegen als

Utrecht, zijn alle direct of indirect betrokken bij het massajeugdonderzoek.

27. In de loop van deze eeuw verschuift het accent van professioneel huishoudtechnisch werk in de huishouding naar ook een geestelijk of psychologisch moederschap, een houding en psychische constitutie die vrouwen op het lijf geschreven is, maar weliswaar aangekweekt en ontwikkeld moet worden in haar totale persoonlijkheid.

28. De voorbeelden van de seksespecifiekheid van beroepen zoals door psychotechnisch onderzoek naar voren worden gebracht (Waterink 1951/27 ev): de specifieke begaafdheden van vrouwen maken haar specifiek geschikt voor arbeid 'die bijzondere toewijding of liefde vraagt' en die 'ligt binnen de kring van de vrouwelijke begaafdheden' (cirkel-redenering) te weten 'functies die geduld en accuratesse eisen'; 'functies waarbij het aankomt op smaak, gevoel voor vorm, kleur en harmonie'; functies waarbij het aankomt op omgang en mensenkennis (de vrouw heeft veel betere intuïtie dan de man), zonder dat kracht en mannelijk overwicht worden gevraagd; functies met handsnelheid, 'daarom is (...) de jonge vrouw meer geschikt voor het bedienen van rekenmachines, e.d. dan de jongeman. Wij moeten er echter met nadruk op wijzen dat het bedienen van een rekenmachine niet past bij het vrouwelijk karakter'; 'de techniek ligt de vrouw in het algemeen niet. Toch is het mogelijk in sommige gevallen een vrouw aan de machine te zetten, maar dan alleen vrouwen, die in verband met de wet van de monotonie van de arbeid, voor monotoon werk geschikt zijn.' ('de opmerkzaamheidsintensiteit van de meisjes is groter en de automatisatie sterker'). Bovendien is een voorwaarde dat er 'onmiddellijk contact' is met 'vrouwelijke' eindproducten (daarom geen lopende band werk in de herenconfectie, maar wel in de damesconfectie: 'Voor zover ik heb kunnen nagaan ligt de oorzaak hiervan voornamelijk in de "omgang met de stof". De stoffen voor jurken, blouses en mantels interesseren de meisjes veel meer dan de stoffen voor herenkleding'). Daarom is ook: 'aan een lopende band in een fabriek van technische artikelen behoort een meisje niet. Ik ben ervan overtuigd dat het meisje daar op den duur voor de efficiency van het bedrijf een nadeel betekent', 'het zou geweld doen aan haar persoonlijkheid.'
Nog een aantal soorten werk passeren de revue, met een voor Waterink, duidelijke geschiktheid voor de ene dan wel de andere sekse: voor correspondentiewerk is bij zelfstandige uitvoering de man beter geschikt dan de vrouw, 'omdat zij in het algemeen iets minder styleert', 'wanneer de correspondentie bestaat uit het opnemen en tikken van stenogrammen is de vrouw in de regel beter geschikt dan de man.' De functie van particulier secretaris (secretaresse): 'Wanneer de functie niet meebrengt allerlei werkzaamheden, die feitelijk op rentmeesterswerkzaamheden neerkomen, (...) zal in de regel de vrouw beter voldoen dan de man. Wel merken wij hierbij op, dat een vrouw, zal zij als particulier secretaresse haar werk goed kunnen verrichten, van de zijde van haar werkgever althans op enig medeleven en op enige consideratie moeten kunnen

rekenen.' 'Administratieve bezigheden: In het algemeen is de vrouw voor dit werk veel minder geschikt dan de man. Het dorre kantoorwerk met cijfers ligt de vrouw niet.' Vertegenwoordigerswerk, alleen indien het om vrouwelijke producten gaat en mits het 'geen zware lichamelijke inspanning, zoals lange reizen, op ongeregelde tijden eten en vroeg opstaan etc. met zich brengt.' 'Controleren van textiel- en borduurproducten: Door haar goed totaaloverzicht en haar liefde voor het object, is de vrouw hiervoor in het algemeen zeer geschikt.' 'Controleren van technische producten (lampen, radiotoestellen e.d.): Enkele uitzonderingen daargelaten is de vrouw hiervoor ongeschikt.' 'Verkeer: In het algemeen is de vrouw voor conductrice of postbode ongeschikt; voor wagenbestuurster of chauffeuse is zij vrijwel steeds ongeschikt.' 'Telefoniste': algemeen oordeel is moeilijk, sommige vrouwen ('nerveuze typen') zijn 'volkomen ongeschikt', anderen wel 'door grote handsnelheid, trefzekerheid en door de variatie, die het werk biedt (voor een vrouw is het horen van verschillende stemmen aan de andere kant van de lijn, het opmerken van onderscheiden stemmingen e.d. een merkwaardige interessante beleving, die allerlei afleiding geeft en die werkt op haar fantasie)' 'Voor het winkelbedrijf in het algemeen is de vrouw zeer geschikt. (...) Als zij het moederlijke type is kan zij helpen, raden en dienen, en als zij het meer ijdele type is, kan zij haar ijdelheid vele malen per dag ontplooien.'

29. Deze steekproef bestaat uit vrouwen waarvan een derde geen kinderen heeft, eveneens een derde heeft reeds werkende kinderen en van de vrouwen met kinderen heeft een kwart geen (werkende) echtgenoot.
30. 'De minister van Binnenlandse Zaken Mr. J.H. van Maarseveen (R.K.), heeft op 23 november 1948 de toezegging gedaan om een commissie in te stellen om de zaak nader te onderzoeken, met de volgende woorden: "Ik zou niet graag een commissie van onderzoek instellen pour le seul plaisir de faire des recherches. Indien echter de geachte afgevaardigden Tendeloo (PvdA) en Sassen (KVP) menen, dat hun kijk op het vraagstuk verdiept kan worden en hun oordeel beïnvloed kan worden door de resultaten van het onderzoek ener commissie, wil ik dat onderzoek niet weigeren".' (op cit. De Vries-Bruins 1948/19)
31. Stichting van de Arbeid, **Beloning van vrouwen en meisjes**, Den Haag, 1947; SER, **Advies inzake het vraagstuk van gelijke beloning van mannen en vrouwen voor gelijkwaardige arbeid**, Publicatie nr. 9, Den Haag, 1953.
32. In 1947 was het aandeel van vrouwen in de landbouw en visserij nog 22,6% (168.900 vrouwen), in 1960 is dat 9,1% (40.600 vrouwen).
33. Tussen 1953 en 1963 steeg de produktiviteit in de landbouw met 45%. Het aantal arbeidsplaatsen daalde van 747.000 in 1947 tot 447.000 in 1960. In deze sector vond een grote opvoering van de produktie plaats. Voor vrijwel de gehele periode (1953/1963) was die groter dan in enig andere sektor van de economie. Door de landbouwmechanisatie, de bewerking van de grond met kunstmest en andere chemicaliën en verbetering van kweekmethoden steeg de arbeidsproduktiviteit enorm en liep het aantal

arbeidsplaatsen sterk terug. Deels worden de arbeidskrachten tegelijk weggezogen door de opkomende industrie, hetgeen bevorderd wordt door de zgn. mobiliteitsacties van Mansholt (PvdA-minister van landbouw tussen 1945-1959). Uit: **Vijfendertig jaar SER-Adviezen,** 1983, pp.201-204.

34. Of deze meewerkende echtgenotes ook als werkzame personen worden geteld is sterk afhankelijk van de wijze waarop de enquèteur de vragen stelt (Corpeleyn 1975).
35. Onderstaande is voor een belangrijk deel gebaseerd op de dissertatie van Marja Gastelaars, **Een geregeld leven.** *Sociologie en sociale politiek in* Nederland 1925-1968, SUA, Amsterdam, 1985.
36. De eerste leerstoel gaat naar Groningen (1946) en wordt door Bouman bekleed. In Amsterdam wordt, niet onomstreden, een nieuwe 'zevende faculteit' opgezet, de Faculteit der Politieke en Sociale Wetenschappen, met Den Hollander en Hofstra als hoogleraren. In Wageningen wordt Hofstee benoemd, in Utrecht J.P. Kruijt en Groenman, Oldendorff wordt hoogleraar in Nijmegen en in Tilburg opgevolgd door Heere. Van Dijk wordt aan de Vrije Universiteit in Amsterdam benoemd en Polak in Rotterdam.
37. Met uitzondering van Bouman, Heere en Polak.
38. Kuiper aan de VU, Van Doorn, eerst in Leiden, daarna in Rotterdam, C.S. Kruijt te Delft, Kruyer in Amsterdam en Vercruijsse en Lammers in Leiden. Benoemingen van buiten deze kring zijn die van Leemans in Nijmegen en van Banning in Leiden (kerkelijke sociologie binnen de theologische faculteit).
39. In 't Veld-Langeveld is tussen 1969 en 1972 hoogleraar geweest in de empirische sociologie in Rotterdam. Zij wordt, eveneens voor een zeer korte periode, opgevolgd door Boesjes-Hommes.
40. Verwey-Jonker bijvoorbeeld, met onmiskenbare sporen in de ontwikkeling van de sociologie, is nooit tot hoogleraar benoemd. Recentelijk, vanaf 1985, zijn enkele hoogleraren 'vrouwenstudies' benoemd, die weliswaar deels verbonden zijn aan sociologische vakgroepen, maar veelal op bijzondere leerstoelen zijn aangesteld die toegekend en rechtstreeks gefinancierd zijn door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.
41. In de VS gebruikt Sheppard voor het eerst de term 'managerial sociology' (Sheppard 1948). Ook Baritz beschouwt in zijn studie de industriële sociologie als een managementsociologie (Baritz 1960). Onder verwijzing naar Baritz is Van Zuthem de eerste die de term in Nederland gebruikt, in zijn inaugurale rede in 1963 getiteld **Managementsociologie en arbeiderssociologie.**
42. Een verzamelterm voor de invloed van diverse vormen van Amerikaanse sociologie-beoefening.
43. In de praktijk was 'de Amerikaanse sociologie' een noemer voor een veelvoud van theorieën en methoden. Het zwaartepunt lag echter theoretisch op het werk van Merton en Parsons en methodologisch op het sterk sociaal-psychologisch georiënteerde survey-onderzoek.
44. Tot de kring rond het NIPG behoorden o.a. G. Bast, I. Gadourek, A. de

Groot, J. Herold, D. Horringa, H. Hutte, M. Mulder, H. Ouweleen en M. IJdo.

45. In de VS had de produktie geen schade had geleden door de oorlog, integendeel, die was juist sterk gegroeid door de oorlogseconomie. De VS zochten een afzetmarkt voor hun grote produktiestroom. Het plan van de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken, generaal Marshall bood uitkomst. Om de buitenlandse handel van de VS krachtig te stimuleren zouden gratis dollars (in totaal 14 miljard) worden verstrekt aan de door de oorlog getroffen Westeuropese landen. De voorwaarden van de VS waren een gemeenschappelijk bestedingsplan van de Europese landen en liberalisering van de handel. Het leidde tot de oprichting van de organisatie voor Europese Economische Samenwerking, het latere OESO. De Marshall-dollars konden uitsluitend gebruikt worden voor de aanschaf van Amerikaanse goederen of voor onderzoek.
46. Onderstaande is gebaseerd op de weergave van het Hawthorne-onderzoek bij L. Baritz, **The servants of power**, 1960.
47. In 1960 stelt Baritz in zijn **The servants of power** dat 'uit het mislukken van de lichtexperimenten en de wens van het management om de motivatie van de werknemers te leren kennen, de bedrijfssociologie als aparte discipline werd geboren.' (p. 81)
48. Methodisch is IJdo meerdere malen bekritiseerd. Berting (1965): 'De meting van dit plezier in het werk was tamelijk ruw. Plezier in het werk werd nl. geïndiceerd op de vraag 'Hebt u plezier in uw werk?', terwijl tevens de selectie van de respondenten niet gelukkig was.' (p. 195) en Ter Hoeven (1986): 'Het is zeker moeilijk dit werk thans op zijn juiste waarde te schatten, zo primitief lijken thans zijn verwerkingsmethodes.' (p. 39)
49. IJdo constateert dat dit overeenkomt met bevindingen in buitenlandse studies. Mulder (1963, p. 231) kritiseert dit soort studies later, door te laten zien dat uit een tevredenheidsvraag altijd 65% à 70% tevredenen te voorschijn komen en ca. 10% ontevredenen.
50. Dit blijkt bijvoorbeeld uit talloze artikelen in de eerste jaargangen van Mens en Onderneming (vanaf 1947) waarin de studie van IJdo steeds als uitgangspunt wordt genomen.
51. De discussie over de afbakening en de naamgeving van het vak, bedrijfssociologie, industriële sociologie dan wel arbeidssociologie komt verderop aan de orde, na de bespreking van de onderzoeken van de organisatieadviseurs.
52. Horringa, IJdo en Hutte maken deel uit van de begeleidingscommissie bij dit grootscheepse enquète-onderzoek.
53. Van Heek, zelf afkomstig uit een van de grote Twentse familiebedrijven in de textiel, is daarmee reeds in de jaren dertig gestart.
54. Vóorgesteld door C. Kerr en L. H. Fischer, 'Plant sociology: the elite and the aborigines' In: M. Komarovsky (ed.) **Common frontiers of the social sciences,** 1957, p. 283.
55. Volgens Dahrendorf (1956) kent de Duitse bedrijfssociologie een geheel

andere ontstaanstraditie dan die in de VS, waar Taylor het beginpunt vormde en waar de psychologische en arbeidsmedische inzet steeds op de voorgrond hebben gestaan. Historisch gezien (rond 1900) zijn in Duitsland volgens Dahrendorf twee disciplines voor het ontstaan van de 'Betriebssoziologie' vruchtbaar geweest: enerzijds de economie die het maatschappelijke probleem van het grootbedrijf stelde, vooral vanuit het gezichtspunt van het karakter van haar autoriteitsstructuur en sociale interne organisatie; anderzijds de sociale politiek die zich, met haar praktisch-reformistische bedoelingen, vooral richtte op de arbeiders in de industrie; op de 'sociale kwestie'. Met andere woorden, een sociale politiek, thematisch gericht op de niet-economische aspecten van de economie en een economie methodisch van aard en theoretisch niet politiek gericht, zijn voor het ontstaan van de Duitse 'Industrie- en Betriebssoziologie' baanbrekend geworden. Na deze ontstaansfase (1830-1900) treedt een fase in (1900- 1930) waarin langzamerhand een meer specifiek sociologische benadering ontstaat (Weber, Sombart, Briefs) en die wordt afgesloten met de naam 'Betriebssoziologie' door Briefs in zijn eerste poging om de plaats van de bedrijfssociologie in de sociale wetenschappen te bepalen en het object af te bakenen. Het is de verdienste van Max Weber geweest beide oorspronkelijke tradities te laten samensmelten: het naar object sociale onderzoek en het in methodisch opzicht wetenschappelijk onderzoek naar de industrie. Weber pleitte (1908) voor een 'sociaal wetenschappelijke' en geen 'sociaal politieke' lijn in het onderzoek: 'Het gaat er niet om hoe de sociale verhoudingen in het grootbedrijf "beoordeeld" moeten worden, (...) het gaat uitsluitend om de feitelijke en objectieve vaststelling van feiten en het vinden van de oorzaken hiervoor, gelegen in de bestaansvoorwaarden van het grootbedrijf en de "Eigenart" van haar werknemers'. Volgens Dahrendorf is daarom in Duitsland van begin af aan (vanaf Schmoller, Sombart en vooral Weber), in feite sprake van een industriesociologie, ook al is 'Betriebssoziologie', sinds de invoering van de term door Briefs (1931) nog steeds de meest gangbare term. Ook Briefs omschreef het vakgebied, ondanks de gekozen term, zeer breed; inclusief de invloed van de sociale omgeving van het bedrijf (sociale stratificatie, maatschappelijke status), het bedrijf als 'sociaal verschijnsel (het bedrijf als werkruimte, soorten intermenselijke betrekkingen, boven- en onderschikking), bedrijfsorganisatie (groepsvorming, hiërarchie en discipline, aanpassing), 'sociale bedrijfsproblemen' (vervreemding, stijlen van bedrijfsvoering, conflict en beslechting) en tenslotte de gevolgen van het grootbedrijf voor de samenleving. In 1930 had het wetenschappelijk onderzoek in Duitsland op dit terrein reeds een behoorlijk niveau bereikt, aldus Dahrendorf, maar de weg naar 'sociaal-wetenschappelijk empirisch gefundeerd onderzoek naar het bedrijf als sociaal maakwerk in volle theoretische breedte' (Schelsky) wordt dan nog versperd door ten eerste Marx' fundamentele kritiek op de kapitalistische produktie, ten tweede de op een dwaalspoor brengende vooronderstellingen over de motivatie van arbeiders in het

taylorisme en ten derde een algehele onbekendheid over de informele sociale verhoudingen in het bedrijf en hun betekenis. In de laatste periode (na 1945) gaat het Amerikaanse sociaal-psychologische onderzoek een belangrijke rol spelen. In de VS ontbreekt de eerste fase geheel, er is geen enkele continuïteit tussen bijvoorbeeld de studies van Veblen en Mayo.

56. Dat de psychologische discipline in de naamgeving wordt opgenomen, houdt verband met de ontstaansgrond vanuit de psychotechnische experimenten die in de jaren twintig en dertig tot ontwikkeling waren gekomen. Belangrijke namen in de kring van het GITP zijn M. Daniëls, F. van Dooren, F. Nuyens, F. Rutten, A. Oldendorff en F. van der Ven.
57. Onder andere G. Briefs, **Das Gewerbliche Proletariaat**, Tubingen, 1926 en G. Briefs, **Betriebsführung und Betriebsleven in der Industrie**, Stuttgart, 1934.
58. Zie hiervoor Van Heek, 'Twee richtingen in de bedrijfssociologie', in **Mens en Maatschappij**, 1953, p. 1-15; Verslag werkgroep industriële sociologie in **Mens en Maatschappij**, 1953, p. 382; Oldendorff, 'De betekenis van de bedrijfssociologie voor de sociale wetenschappen', in: **Sociologisch Jaarboek 1953**, pp. 72-103; Horringa, 'De betekenis van de bedrijfssociologie in de bedrijfspractijk, in: **Sociologisch Jaarboek 1953**, pp. 106-132.
59. Onder andere door een kritische herbewerking van de onderzoeksresultaten van IJdo in diens 'Plezier in het werk' (1947).
60. Dit naar aanleiding van de verwerking van de vragenlijsten gehouden onder 'sociale verzorgsters' in de bedrijven, cit. p. 151/152
61. De onderstaande factoren worden gedestilleerd bij P. Göttschal, 'Het spel met taal vermomd als kennis. Over denkstijl en wetenschap bij twee vroege bedrijfssociologen in Nederland', in: **Kennis en Methode**, 1987/2, pp. 138-168.
62. F.J.C.J. Nuyens, **Gemeenschapsleer voor het bedrijfsleven**, Noord-Hollandse Uitgeversmij., Amsterdam, 1952.
63. De Duitse invloed op de Nederlandse sociologie, die voor de oorlog groot was, vindt na de oorlog voornamelijk plaats via gevluchte intellectuelen en de vertalingen van hun werk in het Engels.
64. Een nadere uitwerking hiervan geven Bilkes en Tillekens, 'Franje van het burgerlijk normbesef', in: F. Meyers en M. du Bois-Reymond (red), **Op zoek naar een moderne pedagogische norm**, 1987, pp. 188-201.
65. Dienst Uitvoerende Werken. De DUW-arbeid is een soort voortzetting van de verplichte tewerkstelling van de werklozen in de jaren dertig.
66. Positieve recensies verschijnen o.a. van Van Heek, Hofstee en Ponsioen. Methodologische kritiek komt van De Vries Reilingh (M&M, 1953) en later in G.J. Kruyer, **Observeren en Redeneren**, Meppel, 1959.
67. Overigens bekritiseert Van Doorn reeds op de eerste pagina van zijn boek, ook Hendrik de Man op het feit dat hij generaliseert, terwijl Van Doorn de titel 'de proletarische achterhoede' juist aan deze auteur ontleend.
68. Er speelde onder meer een conflict over de samenstelling van het socio-

logenteam dat de sociale gevolgen van de watersnoodramp in 1953 ging onderzoeken, bestaande uit Lammers, Ellemers, Van Doorn, Van Strien en Jansen. Op aandrang van Bouman zou Haveman de algemene teamleider worden en dat accepteerden de 'moderne sociologen' niet (Bovenkerk 1984).

69. Feitsma verzamelde zijn gegevens via participerende observatie in een clubhuis en bij de Commissie Jeugd in de Bedrijven van de Arbeidsinspectie. Zoals meer gebruikelijk wordt bij sociologisch onderzoek in die tijd, geeft Feitsma een vrij uitvoerige verantwoording voor zijn dataverzameling (Feitsma, p. 2-6).
70. Wat betreft het laatste wordt voor aanbevelingen verwezen naar het overheidsrapport **Personeelsbeleid voor jeugdigen. Wensen en Feiten.** Interimrapport van de commissie voor onderzoek naar de jeugd in bedrijven, Ministerie van Sociale Zaken, Staatsuitgeverij Den Haag, 1958. Feitsma verrichte ten behoeve van de gegevensverzameling voor zijn dissertatie participerende observatie in deze commissie.
71. De studies van Dresen-Coenders en Kolkmeyer zijn wel in zijn literatuurlijst opgenomen.
72. Haveman daarover later in een interview: 'Die kritiek van Van Doorn heeft me een enorme opdonder gegeven en meer nog de angst dat men weer op de proppen zou komen met mijn oorlogsverleden. Je moest altijd zorgen dat je niet te veel op zou vallen, ik verkeerde nu eenmaal in een verwondbare positie.' (Bovenkerk 1984/7)
73. Onder invloed van de Birmingham-school (o.a. Willis 1978 en Clarke e.a. 1979).

5. DE BUITENSHUIS WERKENDE GEHUWDE VROUW; VROUWENARBEID EEN GEZINS-PROBLEEM; MANAGEMENTSOCIOLOGIE IN DISCREDIET (1960-1975)

INLEIDING

In de periode 1960-1975 verschijnt een toenemend aantal studies over het verrichten van beroepsarbeid door vrouwen. Ze komen in eerste instantie voort uit het zoeken naar potentiële arbeidsreserves onder gehuwde vrouwen voor de krapte op de arbeidsmarkt en worden in tweede instantie, eind jaren zestig, beïnvloed door het nieuw opkomende feminisme. In de sociologie komt in deze periode in toenemende mate kritiek op het gangbare bedrijfsonderzoek (managementsociologie) en er ontstaan nieuwe aanzetten voor sociologische vraagstellingen omtrent arbeid, beroep en bedrijf.

Bij de ontwikkelingen in het vrouwenarbeidonderzoek gaat het om de vraag vanuit welk perspectief het onderzoek naar vrouwenarbeid in de sociologie gestalte krijgt en welke thema's en vraagstellingen van daaruit worden gesteld (§ 5.2). Bij de ontwikkelingen in het bedrijfs- c.q. arbeidsonderzoek gaat het om een complex van vragen waarom gaat de dominantie van de managementsociologie tanen, komen er in de betreffende periode (nieuwe) aanzetten voor een sociologie van de arbeid en neemt de aandacht voor sekseverschillen, voor vrouwelijke werknemers en hun arbeid daardoor toe? Indien dit het geval is, wat zijn dan vervolgens de thema's waarbij dat geschiedt en vanuit welk perspectief worden sekseverschillen, vrouwen en hun arbeid geanalyseerd? (§ 5.3)

Beide wetenschappelijke ontwikkelingen worden wederom geplaatst tegen de achtergrond van een aantal politiek-maatschappelijke ontwikkelingen in deze periode. Een schets van deze maatschappelijke achtergrond, in welk licht de wetenschappelijke thematisering geplaatst moet worden, komt in paragraaf 5.1 aan de orde.

5.1 Maatschappelijke ontwikkelingen

In de loop van de jaren zestig ontstaat een vrijer politiek, sociaal-economisch, cultureel en wetenschappelijk klimaat. Aan het harmoniedenken komt een einde, zowel op politiek niveau, als in de verhouding werkgevers-werknemers. Het koude oorlogsklimaat, dat op vrijwel alle maatschappelijke terreinen zijn doorwerking had in de jaren vijftig, verdwijnt langzamerhand.[1] Op diverse terreinen beginnen vernieuwingsgedachten weer een kans te krijgen. Deze monden eind jaren zestig uit in een brede democratiseringsbeweging van studenten, jongeren, vrouwen, arbeiders, politieke groeperingen, etc. De jaren daarna, tot de eerste oliecrisis 1973/74, worden gekenmerkt door grote verwachtingen over de mogelijke maatschappelijke veranderingen (de verbeelding aan de macht), ondersteund door velerlei acties en actievormen.

Van het complex van maatschappelijke ontwikkelingen in de periode 1960-1975 worden er hier enkele kort geschetst die direct of indirect relevant geweest zijn voor het sociologisch onderzoek naar vrouwenarbeid en voor de ontwikkeling in de arbeidssociologie. Ingegaan zal worden op: enkele veranderingen in de politieke en sociaal-economische verhoudingen; globale economische ontwikkelingen en veranderingen in het arbeidsproces; de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen; en de opkomst van de tweede feministische golf.

VERANDERINGEN IN DE POLITIEKE EN SOCIAAL-ECONOMISCHE VERHOUDINGEN

In het politieke krachtenveld ontstaat in de jaren zestig diversiteit. In 1958 komt een eind aan ruim een decennium rooms-rode kabinetten. Diepgaande meningsverschillen over de grote maatschappelijke verdelingsvraagstukken (lonen en sociale verzekeringen) leiden uiteindelijk tot de breuk tussen de confessionelen en de PvdA (Ter Heide 1986). Daarna kunnen binnen de PvdA nieuwe ideeën meer een kans krijgen, uitmondend in de beweging van Nieuw Links. In de loop van de jaren zestig ontstaan nieuwe politieke partijen van links tot rechts (PPR, D'66, DS'70, Boerenpartij), deels als afsplitsingen van bestaande partijen.

Rond 1960 ontstaat een kentering in de arbeidsverhoudingen tussen werkgevers en werknemers.[2] De belangrijkste verandering is de politisering van de arbeidsverhoudingen. Ideologische noties uit de jaren vijftig over 'het einde van de klassestrijd' en over 'de bedrijfsgemeenschap' raken op de achtergrond. Zowel werkgevers als werknemers gaan meer expliciet hun strategieën baseren op eigen belangen.

Door de aanhoudende krapte op de arbeidsmarkt neemt de macht van de vakbeweging toe, waardoor een proces van radicalisering begint. Er was lang genoeg gematigd voor de wederopbouw en versnelde industrialisatie. De lonen zijn in de jaren vijftig sterk achtergebleven bij de toegenomen arbeidspro-

duktiviteitsstijging.[3] De vakbeweging wil daarom af van het systeem van geleide loonpolitiek. Bovendien verbreken de werkgevers zelf, door de krappe arbeidsmarkt, in toenemende mate de centrale loonaccoorden door toeslagen boven de vastgestelde cao-lonen uit te betalen. Ondanks het grote tekort aan arbeidskrachten dwingt de vakbeweging de vrije zaterdag af (1961). Door zowel werkgevers als vakorganisaties in de grote bedrijven wordt steeds meer druk uitgeoefend op het centraal overleg om de geleide loonpolitiek los te laten en deze te vervangen door een gedifferentieerde loonpolitiek, waarbij de loonstijgingen gekoppeld worden aan de stijging van de arbeidsproduktiviteit per bedrijfstak. Na de strenge winter van 1962-63, die het leven extra duur heeft gemaakt, breken in het voorjaar van 1963 de eerste loonexplosies uit en het op grote schaal uitbetalen van zwarte lonen.

Vanaf dat moment wordt het loonbeleid geleidelijk meer aan de werkgevers- en werknemers organisaties overgelaten, weliswaar binnen het raam van centrale jaarlijkse afspraken. In het kader van de decentralisering van de loonpolitiek worden de lonen tussen 1963 en 1965 geleidelijk opgetrokken tot Europees niveau en vindt afschaffing plaats van de gemeenteclassificaties in het centrale loonbeleid (1965). De vakbonden beginnen ook de afschaffing van de individuele tariefbeloning te eisen. De werkclassificatie, in 1959 tot stand gekomen (Genormaliseerde Methode), wordt al vrij snel onderwerp van discussie in wetenschappelijke en werknemers- en werkgeverskringen. Daarnaast wordt in dezelfde periode een begin gemaakt met de gelijke beloning van mannen en vrouwen. De over het algemeen stijgende conjunctuur in de periode 1965-1973 bevordert een verdere uitbouw van het sociaal zekerheidsstelsel (WAO, ABW, WWZ, AWBZ) en vermindert de relatieve loonafhankelijkheid. De lonen stijgen en via de automatische prijscompensatie of loonindexering wordt behoud van de koopkracht bij voorbaat gegarandeerd.

Vanaf 1968 treedt opnieuw een fase in van spanningen in de sfeer van de arbeidsverhoudingen, in heel Europa en ook in ons land. In Nederland vormen de nieuwe loonwet van Roolvink (1968), de loonpauze (1969) en de sterk verhoogde prijzen door de invoering van de btw-tarieven de aanleiding. Het aantal wilde stakingen neemt in de jaren 1968-1970 sterk toe, zoals onder andere in Groningen in de strokarton in 1969 en in de Rotterdamse haven in 1970. De overheid poogt enerzijds nog iets van het centraal geleide systeem te redden door loonsverhogingen toe te staan, anderzijds wil zij de loonontwikkeling ook zoveel mogelijk binnen de perken houden. De sociale partners dringen steeds meer aan op vrijheid van onderhandelen. In 1970 komt de overheid in direct conflict met de vakorganisaties over de nieuwe loonwet ('knevelwet'). In Rotterdam breekt een grote staking uit met als directe aanleiding de praktijken van koppelbazen die veel hogere lonen uitbetalen dan het vaste personeel krijgt volgens de centrale afspraken. De staking eindigt met de uitbetaling van f400,- ineens aan elke havenarbeider.

De Stichting van de Arbeid wil vervolgens de arbeidsonrust indammen door overal waar koppelbaaspraktijken voorkomen, hetzelfde bedrag ineens uit te keren. Daarop eisen de vakcentrales deze eenmalige uitkering voor alle werknemers. Deze eis wordt na een golf van acties ingewilligd. Een nieuw

kabinetsvoorstel voor een loon- en prijsmaatregel leidt op 15 december 1970 tot een massale en unieke één-uursstaking, maar de maatregel krijgt toch een kamermeerderheid. Het nieuwe kabinet-Biesheuvel dat in 1971 aantreedt, probeert de geheel verstoorde verhoudingen met de vakorganisaties te verbeteren en trekt de loon- en prijsmaatregel nog datzelfde jaar in. De loononderhandelingen zijn gedecentraliseerd, de overheid heeft ondanks herhaalde pogingen daarop weinig invloed meer. Werknemers en vakbonden voeren met succes actie voor een verdere nivellering van de inkomens. Tariefbeloning wordt bijna overal afgeschaft (Pot 1988).

Democratisering van de vakbeweging en veranderingen in de belangenstrijd

De decentralisatie van de loonpolitiek schept ook ruimte voor discussie aan de basis, voor werknemers in de bedrijven. De erkende vakbeweging gaat meer aandacht besteden aan de belangenstrijd op de werkvloer.[4] Daardoor komen náást de loonkwesties ook arbeidsomstandigheden en arbeidsverhoudingen als belangenterreinen in beeld. Ook wordt de kloof tussen leiding en leden binnen de vakbond gesignaleerd. De metaalbewerkersbond begint als eerste met de ontwikkeling van vakbondswerk in de bedrijven (Poppe/Wallenburg/Buiter 1963, Poppe 1971).

In de golf van stakingen tussen 1968 en 1970 speelt dan ook niet meer alleen de kritiek op het algemene loonbeleid. Ook bedrijfsspecifieke omstandigheden en onmondigheid in het eigen werk spelen een rol, tezamen met kritiek op de vakbondsbureaucratie en de eenzijdigheid van de loonstrijd van de vakbeweging. Frustraties met betrekking tot de arbeidsverhoudingen vormen een belangrijk element in de - wilde - stakingen rond 1970 (Teulings/Leijnse 1974). De herbezinning op de eigen positie van de vakbeweging en de interne democratisering krijgen in deze periode een radicaal karakter (werkgroep maatschappijkritische vakbeweging). Deze radicalisering vindt plaats in de context van de brede maatschappelijke democratiseringsbeweging van eind jaren zestig (democratiseringsstreven in diverse maatschappelijke instituties, buitenparlementaire acties, herleving van de marxistische maatschappij-analyse in het hoger en universitair onderwijs, ontstaan van tegencultuur bewegingen etc.). In de periode 1960-1975 leidt de politisering van de vakbeweging ook tot het formuleren van kennisbelangen richting sociale wetenschappen, over arbeidsvraagstukken en arbeidsverhoudingen en over de organisatiestructuur van de vakbeweging (Harmsen/Reinalda 1975/386).

ECONOMISCHE ONTWIKKELINGEN EN VERANDERINGEN IN HET ARBEIDSPROCES

De hoogconjunctuur en de tekorten aan arbeidskrachten zetten tot na het midden van de jaren zestig door. Tegelijkertijd vinden echter belangrijke structuurveranderingen plaats in de economie. Werden in de wederopbouwfase en in de jaren vijftig vooral breedte-investeringen gepleegd, vanaf ongeveer 1964 nemen diepte-investeringen snel toe, mede door het permanent tekort

aan arbeidskrachten. Deze arbeidsbesparende investeringen vinden vooral plaats in de reeds kapitaalintensievere bedrijfstakken. De chemie- en metaalsector worden de koplopers, in het bijzonder de aardolie-industrie en de daarop gebaseerde chemische industrie (DSM) maken spectaculaire ontwikkelingen door. Ook de kunststoffenproduktie (plastics), de kunstvezelindustrie (Enka), de staalindustrie en de electronicasector breiden zich sterk uit. Tezamen met de aardgasvondst in Slochteren (1959) zijn dit de belangrijkste economische structuurveranderingen vanaf 1960 (Messing 1980). Als gevolg van de diepte-investeringen blijven na 1964 het produktievolume en de arbeidsproduktiviteit nog wel stijgen, maar de groei van de werkgelegenheid in de industrie blijft daarbij achter. Door de snel toenemende werkgelegenheid in de kwartaire sector (de overheid) is het netto resultaat dat de werkgelegenheid blijft toenemen. Na de oliecrisis in 1973 stagneert de groei van de produktie. De vermindering van de werkgelegenheid gaat resulteren in werkloosheid.[5]

De diepte-investeringen, dat wil zeggen nieuwe technologie en de voortgezette rationalisatie van het produktieproces, dragen in de jaren zestig in belangrijke mate bij aan een forse arbeidsproduktiviteitsstijging. Deze leiden tot een groeiende kloof tussen kapitaalintensieve en arbeidsintensieve bedrijfstakken. Reeds vanaf 1964 zet zich een achteruitgang in van de arbeidsintensieve bedrijfstakken met minder mogelijkheden tot mechanisering (o.a. confectie- en schoenenindustrie). Deze oude industrietakken, die na de oorlog vooral in de breedte hadden geïnvesteerd vanwege de grote tekorten aan deze directe levensbehoeften, krijgen te kampen met afzetproblemen. Zij proberen zich te handhaven met lage lonen.

Kwalitatieve veranderingen in het arbeidsproces

De verschuiving van breedte- naar diepte-investeringen leidt ook tot ingrijpende kwalitatieve veranderingen in het arbeidsproces. Mede daardoor (en dus niet alleen door de strijd op het loonfront) stuiten de verticale overlegstructuren op hun eigen grenzen het systeem van industriële verhoudingen in ons land raakt in meerdere opzichten in crisis. Belangrijk zijn in de eerste plaats de kwalitatieve veranderingen in de arbeidsmarkt- en arbeidsplaatsenstructuur van de jaren zestig. Er vindt een ontwikkeling plaats in de richting van de al genoemde polarisering tussen kapitaalintensieve en arbeidsintensieve bedrijfstakken. Door nieuwe technologie en rationalisaties (nieuwe produktiemethoden) vindt een relatieve toename plaats van respectievelijk laag- en hooggekwalificeerde functies bij een gelijktijdige afname van de middenfuncties. Ook in de arbeidsplaatsenstructuur treedt daardoor polarisering op.

In de tweede plaats doen zich nieuwe ontwikkelingen voor in de wijze van toezicht en controle uitoefening in het arbeidsproces (Pot 1988). In de jaren vijftig verschoven deze van toezicht en controle op het eindprodukt naar toezicht en controle op de werkwijze tijdens de bewerking (dit hield verband met de toegenomen opsplitsing van de produktiemethoden).[6] Bedrijfskadertrainingen en de introductie van de 'human relations' via personeels-

functionarissen hebben dit veranderingsproces 'begeleid'. In de jaren zestig komt er een nieuw element bij in de wijze van toezicht en controle houden. De gezagsverhouding tussen bazen en ondergeschikten blijkt niet overal meer een vanzelfsprekend 'gegeven', maar moet steeds vaker bewezen worden op basis van deskundigheid. Lammers (1965) stelt dat in het moderne bureaucratische bedrijf niet alleen meer sprake is van een rationele, legale gezagsverhouding op basis van 'het ambt' (Weber), maar ook van een gezagstype op basis van deskundigheid: de functionele gezagsverhouding. Deze nieuwe gezagsverhouding roept 'een algemeen-maatschappelijke "vraag" naar medezeggenschap op, onder andere in de vorm van werkoverleg in onze arbeidsorganisaties'.[7] Hoe dit laatste moet vorm gegeven moet worden, gaat een onderwerp voor (organisatie) sociologische studies worden (§ 4.3).

Een derde verandering in arbeidsorganisaties in de jaren zestig betreft het personeelsbeleid. Er komt toenemende kritiek op het eenzijdige bedrijfsbelang van personeelsafdelingen, met hun ongedifferentieerde human relations-praktijken ter bevordering van de arbeidsmotivatie en -tevredenheid. Andere inzichten op dit terrein doen hun intrede, zoals de betekenis van autonomie en verantwoordelijkheid in een functie. De invoering van systemen van werkclassificatie dragen hiertoe sterk bij. In de werkclassificatie-systemen wordt namelijk aan factoren als autonomie en verantwoordelijkheid in de functie een groot gewicht toegekend en bepalen zo in belangrijke mate het niveau van de functie en de beloning voor de functie.

Bovengenoemde veranderingen zijn mede aanleiding tot kritiek op de managementsociologie en de daar ontwikkelde toepasbare kennis en leiden tot nieuwe vraagstukken in de bedrijfs- c.q. arbeidssociologie.

DE TOENEMENDE ARBEIDSPARTICIPATIE VAN VROUWEN

De toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen begint na 1958 (SMS 1964). Tussen 1960 en 1971 neemt de vrouwelijke beroepsbevolking toe van 781.400 tot 1.019.800. Per jaar gaan gemiddeld 31.000 vrouwen meer buitenshuis werken. Aangezien in deze periode de arbeidsparticipatie van jonge (ongehuwde) vrouwen met gemiddeld 5000 per jaar dáált (onderwijsparticipatie), moet het aantal nieuw- en heringetreden vrouwen feitelijk nog hoger zijn geweest. Tussen 1958 en 1971 zijn dat naar schatting 250.000 à 300.000 vrouwen geweest. Het topjaar is 1962.[8] Een belangrijk deel van de groei van de vrouwelijke beroepsbevolking wordt gevormd door gehuwde vrouwen. Een complex van factoren kan van belang geacht worden voor de toenemende inschakeling van gehuwde vrouwen in het arbeidsproces. Hieronder worden de economische factoren belicht, vervolgens de gezinsfactoren. De factoren gelegen bij vrouwen zelf en de opkomst van de vrouwenbeweging komen apart, als laatste maatschappelijke ontwikkeling, aan de orde.

Economische factoren

In de eerste plaats moet de toenemende arbeidsparticipatie niét bij gehuwde

vrouwen zelf gezocht worden. De na de oorlog ingezette bevolkingspolitiek had zijn vruchten afgeworpen. In de jaren vijftig bleven gehuwde vrouwen thuis, gingen op in hun moederschap en de zorg voor een gezond en huiselijk gezin. Het zijn de tekorten aan ongeschoolde en goedkope arbeidskrachten, als gevolg van de aanhoudende hoogconjunctuur én de kwalitatieve veranderingen in het arbeidsproces, die in eerste instantie gehuwde vrouwen de arbeidsmarkt optrekken. De loonverschillen tussen kapitaalintensieve en arbeidsintensieve bedrijven nemen, mede als gevolg van de gedecentraliseerde loonpolitiek, steeds meer toe. De eersten kunnen door hun hogere lonen zo voldoende werknemers aantrekken. Dit maakt het aanboren van nieuwe en goedkope arbeidskrachten voor de sectoren met minder produktiviteitsstijging, zoals de arbeidsintensieve bedrijven en de delen van de dienstensector, steeds problematischer. Daarnaast groeit de omvang van de ongeschoolde arbeid door de toenemende arbeidssplitsing (kwalitatieve verandering in de arbeidsplaatsenstructuur in de jaren zestig, Conen en Huygen 1980). Hierdoor vindt een relatieve stijging van de behoefte aan ongeschoolde arbeidskrachten plaats.

Nieuwe arbeidsreservoirs worden gezocht onder werknemers uit de mediterrane gebieden en onder gehuwde vrouwen. Het aanboren van nieuwe arbeidsreserves uit de mediterrane landen lijkt een eerste, maar onvoldoende oplossing. Enerzijds zou dit op lange termijn en op massale schaal uitgevoerd tot onoverzienbare en ongewenste ontwikkelingen kunnen leiden, anderzijds doen de tekorten aan arbeidskrachten zich niet alleen voelen bij ongeschoolde arbeid in de industrie, maar ook bij de geschoolde arbeid in de gezondheidszorg, het maatschappelijk werk en het onderwijs.

De gehuwde vrouwen zijn de enige andere overgebleven arbeidsreserve in eigen land. De inschakeling van gehuwde vrouwen in het produktieproces gaat in ons land aanvankelijk bepaald niet vanzelf.

Mentaliteit van de Nederlandse huisvrouw

De 'mentaliteit van de Nederlandse huisvrouw' en de noodzaak tot het aanpassen van de arbeidstijden (met name de invoering van deeltijdarbeid) worden als dé centrale problemen gezien door zowel het bedrijfsleven, de overheid als ook door de wetenschappers die zich met het verschijnsel van de inschakeling van gehuwde vrouwen gaan bezighouden. Een enkel bedrijf begint zelf met studie naar de problemen rond de inschakeling van gehuwde vrouwelijke arbeidskrachten (bv. Philips, 1960, zie hierna). In de loop van de jaren zestig blijft de overheid hier niet bij achter. In haar opdracht worden tussen 1964 en 1975 drie onderzoeken verricht die vooral motivationele factoren bij de gehuwde vrouwen voor het wel of niet buitenshuis werken aan het licht moeten brengen (§ 5.2). Daarnaast zetten vrouwelijke gezinssociologen eind jaren zestig en begin jaren zeventig het onderzoek op dit terrein voort in de lijn van de studie van Schellekens-Lighthart (1959) (§ 5.2).

De problemen rond de inschakeling van gehuwde vrouwen worden rond 1960 openlijk door het bedrijfsleven gesteld. Het Philips-concern, dat vanaf zijn ontstaan altijd het beleid heeft gevoerd geen gehuwde vrouwen aan te

nemen en vrouwen te ontslaan als ze trouwen, komt in 1960 met een rapport waaruit blijkt dat het bedrijf op dat moment al een kleine 2000 gehuwde vrouwen in dienst heeft, in hoofdzaak afkomstig uit België. Een massalere inschakeling van de 'Hollandse gehuwde vrouw' moet 'ethisch en uit bedrijfsoogpunt' verantwoord zijn. In het rapport worden de gehuwde vrouwen in diverse categorieën ingedeeld wat betreft hun inschakelbaarheid vanuit bedrijfs- én gezinsoverwegingen. Als een van de bedrijfsuitgangspunten wordt daarom geformuleerd dat 'de gehuwde vrouwen met kleine kinderen niet in aanmerking komen, 'derhalve zullen ook geen crèches e.d. opgericht dienen te worden'. Bij 'het jongste kind nog op school' stelt het bedrijf 'Deze categorie zal als regel niet of met zeer veel voorzorg aangenomen moeten worden. In dat geval zal vooraf moeten vaststaan dat de kinderen niet zonder toezicht zijn als moeder werkt. Ook zal van te voren nagegaan dienen te worden of er een opvangmogelijkheid voor de vacanties voor ze geregeld is.' (Philips-rapport 1960/2-3) Aangezien de Belgische gehuwde vrouwen in het bedrijf veel duurder zijn 'zou men concluderen dat men zich wel zeer veel uitgaven ten bate van de tewerkstelling van de Hollandse gehuwde vrouw kan permitteren'. De conclusie van het rapport luidt: 'De industrie zal, indien de arbeidsmarkt zo krap blijft, zelf door de zure appel van extra kosten, extra lasten en extra organisatie (voor de deeltijd-arbeid) heen moeten buiten om in de benodigde arbeidskrachten te kunnen blijven voorzien.' (Philips-rapport bijlage 2/4)

Met de inschakeling van gehuwde vrouwen in het arbeidsproces doet zich een nieuw fenomeen voor het bedrijfsleven moet zich tot op zekere hoogte aanpassen aan de gezinsrol van de gehuwde vrouw, onder meer in de vorm van het creëren van part-time arbeid of aangepaste werktijden. In't Veld-Langeveld (1969) noemt dit een revolutionaire gebeurtenis, daar immers nog nooit een bedrijf zich had aangepast aan de werknemer/ster, maar altijd andersom.

De behoefte aan vrouwelijke arbeidskracht was niet alleen in het bedrijfsleven dwingend, het gold minstens zo sterk voor de snel uitbreidende sectoren van gezondheidszorg, maatschappelijk werk en onderwijs. Korstanje had in dit verband al in 1955 gewezen op de te verwachten tekorten. Naast de zuigkracht van de industrie en handel, noemt hij als oorzaken: de demografische ontwikkelingen (verdwijnen van het vrouwenoverschot, meer en jonger trouwen), de uitbreiding van de leerplicht en de toenemende onderwijsparticipatie van meisjes. Voor de beroepen in deze sectoren (verpleging, maatschappelijke werk, onderwijs) bestaat er een vrij omvangrijk potentieel van niet-meer-werkende, grotendeels gehuwde vrouwen met de noodzakelijke vooropleiding.[9] Dit voert tot een tweede economische argument, dat van de maatschappelijke verspilling wanneer deze gehuwde vrouwen hun min of meer kostbare opleiding niet zouden benutten.

Gezinsfactoren

Naast de economische factoren waardoor aanvankelijk de snelle groei van de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen inzet, gaan in de loop van de jaren

zestig ook een aantal veranderingen in gezinstaken de mógelijkheid van buitenshuisarbeid van gehuwde vrouwen vergroten. Ten eerste de daling van het kindertal, onder meer door de acceptatie van geboortebeperking, de ruimere beschikking over anti-conceptie ('de pil' komt in 1964 in Nederland op de markt) en de invoering van de AOW, waardoor kinderen niet meer nodig zijn als garantie voor de oude dag.[10] Door de daling van het kindertal zijn vrouwen minder lang door kleine kinderen aan huis gebonden. Ten tweede vermindert de omvang van het huishoudelijk werk door nieuwe apparatuur en betere behuizing. Daar staat echter een toenemende intensivering van de kinderopvoeding tegenover (ingegeven door ondermeer de moederschapsideologie en de ontwikkelingspsychologie).

VROUWEN ZELF EN DE OPKOMST VAN DE TWEEDE FEMINISTISCHE GOLF

Een belangrijke factor voor de groeiende arbeidsparticipatie van vrouwen is het toenemende opleidingsniveau. Was in de jaren vijftig juist de groeiende onderwijsparticipatie van meisjes een van de oorzaken van het tekórt aan vrouwelijke arbeidskracht, in de jaren zestig en zeventig wensen steeds meer geschoolde vrouwen hun opleiding nuttig te maken en ontwikkelen een perspectief om ook na het huwelijk te blijven werken. De ideologie van de gelijke ontplooiingskansen voor iedereen, juist ook via het onderwijs geïmplementeerd, draagt hieraan in belangrijke mate bij. Het ontplooien door middel van een baan buitenshuis moet ook voor gehuwde vrouwen mogelijk worden. Gehuwde vrouwen gaan in toenemende mate moederschap en huwelijk minder levensvullend en bestaansbepalend vinden; ze willen 'zelf iets zijn', en andere bezigheden verrichten dan die voortvloeien uit hun positie van echtgenote en moeder (Brinkgreve/Korzec 1978). Het gesloten gezin in een geïsoleerde nieuwbouwwijk, het twee kindergezin en het toegenomen opleidingsniveau van vrouwen zijn enkele van de factoren die 'vage onvrede' doet ontstaan onder een groeiende groep vrouwen (Kool-Smit 1967). Niet alleen de industriële verhoudingen raken dus in de jaren zestig in crisis, maar ook de man-vrouwverhoudingen.

De opkomst van de vrouwenbeweging eind jaren zestig brengt de veranderende opvattingen in een stroomversnelling. Een van de meest radicale vernieuwingsgedachten van de opkomende vrouwenbeweging is het ter discussie stellen van de taakverdeling in de privésfeer. Historisch bezien is de gedachte om de biologische functie van het baren van kinderen los te koppelen van de taken van kinderverzorging en huishoudelijk werk, volkomen nieuw. Juist doordat in Nederland die ideologische koppeling ook zo sterk een praktijk was geworden (namelijk van full-time huisvrouw en moeder zijn), voltrekt zich hier het bewustwordingsproces radicaler dan in menig ander land dat, ondanks dezelfde ideologie, toch altijd een praktijk met veel buitenshuisarbeid van gehuwde vrouwen heeft gekend en daarmee ook andere patronen van kinderverzorging (door grootmoeders, crèches e.d.) heeft ont-

wikkeld. Nederland kent die eind jaren zestig vrijwel niet, noch georganiseerde kinderopvang, noch het grootouderopvangsysteem. Het laatste is dan ook al niet meer op grote schaal mogelijk. Door de toegenomen geografische en sociale mobiliteit, door respectievelijk industrialisatie en onderwijs, wonen ouders en kinderen steeds vaker niet meer bij elkaar in de buurt. Het alternatief van georganiseerde kinderopvang krijgt, ondanks het aanhoudend streven van de opkomende vrouwenbeweging en ondanks de groeiende arbeidsparticipatie van vrouwen met kinderen, onvoldoende politiek draagvlak. Het sinds de Tweede Wereldoorlog door katholieken beheerde ministerie voor maatschappelijk werk (later CRM en vervolgens WVC) is en blijft hierin, terughoudend en behoudend.

Een herverdeling van de arbeid in de privésfeer is een alternatieve mogelijkheid. Het sluit ook goed aan bij de steeds meer in het belang van het kind geformuleerde doelstellingen wat betreft kinderverzorging en opvoeding, waarin ook de vader een steeds belangrijker plaats wordt toegedacht. Bovendien kan georganiseerde kinderopvang nooit meer dan een deeloplossing zijn voor de 24-uurs kinderverzorging. Ook de vrouwenbeweging stelt zich niet ten doel om de gehele kinderopvang uit de privésfeer weg te organiseren. In de Nederlandse verhoudingen gaat de voorkeur uit naar een herverdeling van de taken in de privésfeer en een herverdeling van de arbeid in de openbare sfeer. In combinatie met de anti-houding van de confessionele partijen in het realiseren van maatschappelijke kinderopvang heeft dit er toe geleid dat de ontwikkeling van part-time arbeid in Nederland (en Engeland) op relatief veel grotere schaal heeft plaatsgevonden dan elders.[11]

Stromingen in de vrouwenbeweging

De belangrijke aanzet tot het in de openbaarheid treden van de vrouwenbeweging eind jaren zestig wordt gegeven door een aantal beter opgeleide vrouwen. Deels zijn het vrouwelijke studenten, geradicaliseerd door de studentenbeweging, maar ook gedesillusioneerd door de dominantie van mannen daarin, die zich gaan bezinnen op hun eigen positie als vrouw en hun maatschappelijke kansen en mogelijkheden.

Vanaf eind jaren zestig en in de eerste helft van de jaren zeventig ontwikkelen zich globaal drie stromingen in de vrouwenbeweging, die zich alledrie keren tegen de wijdverbreide ideologie van de voltooide emancipatie, welke in de decennia na de Tweede Wereldoorlog heeft postgevat (d'Ancona 1974). De eerste stroming is 'Man-Vrouw-Maatschappij' (opgericht in 1968) die streeft naar gelijkberechtiging van mannen en vrouwen en doorbreking van de traditionele rolpatronen. Mentaliteitsverandering speelt in deze stroming een belangrijke rol. De tweede stroming is die van 'Dolle Mina' (1969) die zich afzet tegen het elitaire karakter van MVM en vanuit een socialistisch-marxistisch maatschappij-optiek een analyse maakt van het vrouwenvraagstuk. De economisch-politieke dimensie van de maatschappelijke ongelijkheid tussen de seksen staat daarin centraal en deze stroming spreekt over 'vrouwenbevrijding' in plaats van over vrouwenemancipatie. De derde stroming wordt gevormd door de 'vrouwenpraatgroepen' die, geïnspireerd door

de 'consiousness-raising groups' in de Verenigde Staten, rond 1972 overal in ons land ontstaan. Deze autonome vrouwengroepen zijn in bepaalde opzichten een reactie op zowel het emancipatiestreven van MVM als de vrouwenbevrijding van Dolle Mina. De participatie van mannen in beide bewegingen is een van de kritiekpunten. Hun participatie laat onvoldoende ruimte om als vrouwen met elkaar, persoonlijke kennis en ervaringen gemeenschappelijk te maken en op basis daarvan de eigen maatschappelijke positie te analyseren ('het persoonlijke is politiek'). Het recht op zelfbeschikking over het eigen lichaam wordt vanuit deze autonome vrouwengroepen als een van de centrale kwesties naar voren gebracht ('lijfpolitiek', liberalisering van de abortuswet, strijd tegen seksueel geweld, bewust ongehuwd moederschap e.d.).

De in vrouwenpraatgroepen ontwikkelde ideeën leiden tot een belangrijke politieke koerswijziging in het feminisme van de tweede golf. Zowel het liberale emancipatiestreven als het marxistisch-socialistische vrouwenbevrijdingsstreven van de voorgaande jaren worden beschouwd als aanpassing aan 'de' mannelijke norm. Het gaat niet alleen om het inhalen van achterstanden en om gelijkheid met mannen of om het streven naar een socialistische maatschappij, maar eveneens om erkenning en herwaardering van vrouwelijkheid en een eigen identiteit.

De ideeën, ontwikkeld in deze drie stromingen in de tweede feministische golf, vinden alle in meerdere of mindere mate hun neerslag in het onderzoek naar vrouwenarbeid. In de periode die hier aan de orde is (tot 1975) zullen echter nog alléén de ideeën van de eerste stroming, de gelijke ontplooiingsmogelijkheden, de rolomkering en de mentaliteitsverandering in wetenschappelijk onderzoek doordringen (§ 5.2). Pas met de opkomst van vrouwenstudies, het nieuwe terrein van wetenschap na 1975, kunnen de ideeën van de andere twee stromingen in wetenschappelijk onderzoek worden uitgewerkt (zie § 6.2).

5.2 Vrouwenarbeidstudies vanuit gezinsperspectief

INLEIDING

Rond 1960 verschijnt er een golf van probleemsignalerende publikaties over het tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten die de noodzaak van het aanspreken van de arbeidsreserve van gehuwde vrouwen bepleiten. Deze publikaties komen van de zijde van belangenorganisaties (NIVE 1963, NVV 1963, NKV 1967), van wetenschappers (o.a. Verwey-Jonker 1960, Van Rooijen 1961, Verhage 1965) en van anderen (o.a. Korstanje 1960, Van der Woude-Vermeyden 1961). Ze bevatten meestal wel enig cijfermateriaal maar zijn niét gebaseerd op eigen onderzoek. Het zijn veelal beschouwende artikelen, met standpuntbepalingen in de maatschappelijke discussie over het nieuwe verschijnsel van de buitenshuis werkende gehuwde vrouw. De betaalde arbeid van vrouwen zelf staat daarbij nóóit centraal, het gaat om de betekenis van het verschijnsel voor het instituut gezin, voor de verhoudingen tussen de seksen, voor de 'psychische hygiëne' van de samenleving, voor de opvoeding van de kinderen en over de problemen die het inschakelen van deze categorie vrouwen voor het bedrijfsleven met zich mee brengt (organisatieverandering door part-time arbeid, de extra kosten, de houding van mannelijk personeel e.d.). Ook de Sociaal Economische Raad komt in de loop van de jaren zestig en zeventig met diverse adviezen over vraagstukken die de inschakeling van gehuwde vrouwen in het arbeidsproces betreffen (1966, 1969, 1971, 1973). De vele publikaties rond 1960 worden deels gekenmerkt door optimisme over de mogelijkheden tot inschakeling van de gehuwde vrouw, de meesten signaleren echter tal van problemen. Op de algemene vergadering van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid in 1960 houdt professor Kuin een optimistisch betoog over de potentiële arbeidsreserve onder gehuwde vrouwen in Nederland. Juist omdat het percentage werkende gehuwde vrouwen in ons land bijzonder laag is (10% van alle gehuwde vrouwen in 1947 volgens zijn gegevens) verwacht Kuin dat dit percentage zonder moeite tot 15 of 20 of zelfs 25% opgevoerd kan worden: 'De arbeidsmarkt zou, wanneer men haar in deze zin laat functioneren, het beoogde effect zelf wel te weeg brengen, maar stimulerende werking zou nog kunnen worden uitgeoefend door een wijziging van de fiscale belemmeringen en door ruimere toepassing van de halve-dagfunctie.' (op cit. Verwey-Jonker 1960/868)

Volgens de sociologe Verwey-Jonker (1960 en 1962)[12] leeft er over de inschakeling van gehuwde vrouwen in Nederland een veel te optimistische voorstelling van zaken. In 1947 was niet 10%, maar slechts 1,9% van de gehuwde vrouwen werkzaam in loondienst, de rest zijn meewerkende echtgenotes of vrouwelijke bedrijfshoofden en in 1956 is deze 1,9% pas gestegen tot 2,1%. Zij voorspelt (op basis van demografische trends): '... indien de bereidheid van gehuwde en ongehuwde vrouwen tot het aanvaarden van een betrekking in de maatschappij dezelfde zou blijven als thans zullen wij in 1980 slechts kunnen rekenen op 80% van de huidige vrouwelijke arbeids-

kracht. Wanneer wij er in zouden slagen om alle arbeidsplaatsen, die op het ogenblik door vrouwen worden bezet, ook dan door vrouwen te doen vervullen, dan zouden er maar liefst 430 duizend gehuwde vrouwen bereid moeten zijn, een volledige dagtaak op zich te nemen. Wanneer men nu weet, dat het aantal arbeidskaarten, dat aan gehuwde vrouwen is uitgereikt, in 1959 39.000 bedroeg, dan kunt u wel nagaan welke inspanning het zal kosten om zelfs maar de normale continuïteit te verzekeren.' Dit beeld is volgens haar nog te rooskleurig wanneer rekening gehouden wordt met de groeiende deelname van meisjes aan het voortgezet onderwijs. Aangezien er in Nederland nauwelijks sprake is van beroepsarbeid van de gehuwde vrouw is volgens Verwey-Jonger 'een klimaatsverandering dringend noodzakelijk wil men de ongetwijfeld aanwezige latente arbeidsreserve uit deze categorie aantrekken.' Zij legt daarbij een aantal duidelijke prioriteiten: 'Er zal in de komende jaren een sterke drang worden uitgeoefend op de gehuwde vrouw in de richting van het onderwijs en de verzorgende beroepen, omdat daar de grootste tekorten voelbaar zijn. Voor het bedrijfsleven zal slechts een bescheiden contingent overblijven.'

Ten aanzien van de klimaatsverandering merkt Verwey-Jonker op dat rekening gehouden zal moeten worden met het in Nederland relatief hoge geboortecijfer, met een traditie van 'huiselijkheid' en met een wijze van huishouding, die het buitenshuis werken van de huisvrouw niet gemakkelijk maakt. Wel ziet ze al een zekere kentering in de mentaliteit als gevolg van inwoning in de eerste huwelijksjaren, hoge huren daarna, studentenhuwelijken e.d., 'maar zonder twijfel is de grote meerderheid van de Nederlandse huisvrouwen op het ogenblik niet bereid om in het arbeidsproces te treden.' (Verwey-Jonker 1960, cit. p. 869/870)

De niet-aanwezige huisvrouw

Naast de probleemsignalerende publikaties verschijnen er themanummers en bundels over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw van de kant van belangenorganisaties, soms naar aanleiding van studiedagen waaraan ook wetenschappers bijdragen leveren. Zo komen onder meer de confessionele tijdschriften Dux (1959) en Evangelie en Maatschappij (1962) elk met een themanummer over de werkende gehuwde vrouw en verschijnt in 1962 de bundel 'De niet aanwezige huisvrouw', ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Volksgezondheid. De aanleiding voor deze bundel is, aldus het voorwoord, dat men rond het tien jarig bestaan van het bureau naar een onderwerp zocht 'dat zich in de belangstelling van velen mocht verheugen.' Zo komt men terecht op genoemd thema. Het onderwerp van 'de niet-aanwezige huisvrouw', ofwel de uit het gezin afwezige huisvrouw, wordt in het kader van 'de geestelijke volksgezondheid,' de 'psychisch hygiënische betekenis' aan de orde gesteld. In de bundel schrijven vele vooraanstaande wetenschappers uit die tijd, zoals Buytendijk, Trimbos, Banning, Verwey-Jonker, Diemer-Lindeboom en De Waal en ook Schellekens-Ligthart. Hun bijdragen grotendeels bestaan uit 'beschouwingen' en daaruit blijkt hoe gering de kennis van zaken is over het verschijnsel.

Voor wat betreft gegevens wordt nog teruggegrepen op het onderzoek van de Arbeidsinspectie uit 1911. Wat recent onderzoek betreft op dat moment is alleen de studie van Schellekens-Lighthart (1957 en 1961) voor handen. Voor de rest wordt naar buitenlandse literatuur en onderzoek verwezen. Sommige auteurs constateren evenwel dit gebrek aan kennis en bepleiten de noodzaak van onderzoek in Nederland.

ONDERZOEK; VANUIT ECONOMISCHE BELANGEN EN GEZINSBELANGEN

Niettegenstaande de vele beschouwingen van voor- en tegenstanders over het verschijnsel van de buitenshuiswerkende gehuwde vrouw en de grote hoeveelheid probleemsignaleringen, komt in de jaren zestig toch nauwelijks empirisch sociologisch onderzoek van de grond. Vanuit de sociologie verschijnt er pas eind jaren zestig, bijna tien jaar na de studie van Schellekens-Ligthart, een uitgebreide studie over de beroepsarbeid van de vrouw van In 't Veld-Langeveld (1969). Het is een uitvoerige gezinssociologische verhandeling over de historische en actuele veranderingen in de beroepsarbeid van de vrouw.

In de eerste helft van de jaren zeventig verschijnen voorts nog drie empirische gezinssociologische studies over het al dan niet buitenshuis werken van vrouwen (Van Arkel-Merens 1970, Deggeler 1972, en Beuckens-De Vries/Boelmans-Kleinjan 1974). Een aantal hiervan worden hieronder belicht, na de studies in opdracht van de overheid.

ONDERZOEK IN OPDRACHT VAN DE OVERHEID

In opdracht van de overheid worden, in het kader van de krappe arbeidsmarktsituatie, in de jaren zestig twee onderzoeken verricht (1964 en 1968) en een in 1974. De overheid laat de onderzoeken niet uitvoeren door gezinsociologen of arbeidssociologen aan de universiteit, maar door instituten voor bedrijfsonderzoek, het Instituut voor Psychologisch Marktonderzoek (IPM 1964 en 1974) en het Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie (GITP-Nijmegen 1968). De studies hebben alle tot voornaamste doel na te gaan wat de potentiële arbeidsreserve is onder huisvrouwen en welke factoren, vooral houdingsfactoren, een toetreding tot de arbeidsmarkt in de weg staan. Naar concrete wensen of voorwaarden van huisvrouwen die hun arbeidsparticipatie mogelijk zouden kunnen maken is niet gevraagd. Alle drie overheidsrapporten zijn gebaseerd op enquêtes onder 'vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid', waarvan een deel wel beroepsarbeid verricht en een ander deel niet. De vraagstellingen zijn dus gericht op een vergelijking van deze twee groepen wat betreft houdingen. Vergelijkingen tussen vrouwelijke en mannelijke werknemers worden niet gemaakt. Wel worden soms ook echtgenoten geënquèteerd over 'hun houding ten aanzien van de (potentiële) beroepsarbeid van hun vrouw'. Naast feitelijke gegevens over persoonsken-

merken, kinderen, hun leeftijd, e.d. zijn vooral attitudes gemeten en attitudeschalen geconstrueerd. Theoretische verantwoordingen worden niet gegeven, maar de invalshoek is steeds de gezinspositie van de vrouw, niét haar arbeidspositie.

Het IPM-onderzoek uit 1964 'Arbeid buitenshuis door vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid' beoogt onder een willekeurige groep gehuwde vrouwen het potentieel aan toekomstige arbeidskrachten te onderzoeken op basis van de bereidheid van vrouwen om in loondienst te treden en na te gaan hoe deze arbeidsreserve eruit ziet qua leeftijd, opleiding, sociale klasse, urbanisatiegraad, regionaal gebied, godsdienst, burgerlijke staat, gezinssamenstelling en motivering (p. I). In het onderzoek zijn diverse categorieën vrouwen uitgesloten, zoals vrouwen met twee of meer kinderen onder de 7 jaar, meewerkende echtgenotes, vrouwen boven de 55 jaar en alleenstaande vrouwen (p. III). Een vijfde van de respondentes blijkt reeds beroepsarbeid te verrichten, ruim een kwart staat er positief tegenover en 5% zou in de naaste toekomst waarschijnlijk of zeker een werkkring zoeken. De andere helft is niet in staat of bereid een werkkring te aanvaarden, waarbij 'de negatieve motivatie een grotere rol speelt dan de praktische onmogelijkheid', aldus het rapport (p. XVI)

Het COP/SER-onderzoek 'Het bedrijf en de werkende gehuwde vrouw' door Willems en Janmaat (GITP 1968) is een bedrijfsonderzoek, gehouden in 18 bedrijven met meer dan 100 werknemers en met tenminste 20 gehuwde werkneemsters (p. 12). Doel van het onderzoek is 'enerzijds om een inzicht te krijgen in de feitelijke aard van de relatie (tussen het bedrijf en de werkende gehuwde vrouw) en anderzijds om hieruit indien mogelijk suggesties te formuleren voor de vormgeving van het bedrijfsbeleid ten aanzien van de gehuwde vrouw.' (p. 11) Eén hoofdstuk is gewijd aan de meningen en opvattingen van bedrijfskaderleden over het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen in het algemeen en over het ziekteverzuim en de prestaties van deze vrouwen in het bijzonder. Bij de vrouwen zelf (zowel een groep die werkzaam is als een groep die is opgehouden met werken) is hun motivatie nagegaan in samenhang met personalia. Een apart hoofdstuk belicht de instelling van de echtgenoot tegenover het wel of niet meer buitenshuis werken van zijn vrouw.

In de IPM-studie en de GITP-studie staan de attitudes en 'gezinsfactoren' als verklarende variabelen centraal. Beide studies laten overeenkomstige resultaten zien: ten eerste blijken gehuwde vrouwen die beroepsarbeid verrichten daartegenover een overwegend positieve houding te hebben; ten tweede geven financiële motieven meestal de doorslag in de motivatie; ten derde is er daarnaast in de lagere sociale milieus de behoefte aan sociaal contact, in de hogere sociale milieus zijn het meer de werkinhoudelijke motieven die een rol spelen. De meeste mannen vinden het financiële voordeel de enige aantrekkelijke zijde van het buitenshuis werken van hun echtgenote. De houding van de echtgenoot is meestal negatiever dan die van de vrouwen zelf en hoe lager zijn beroepsniveau hoe negatiever zijn houding. De feitelijke participatiecijfers van die tijd laten daarentegen het omgekeer-

de zien: hoe hoger het inkomen en de opleiding van de man, des te minder verrichten hun echtgenotes beroepsarbeid. Voorts zijn de 'gezinsfase' en het 'opleidingsniveau' van de vrouw belangrijke variabelen die verband houden met het wel of niet verrichten van beroepsarbeid. De aard van de vrouwenarbeid en de arbeidspositie van vrouwen krijgen geen of slechts in attitudezin aandacht. Voor zover er in de onderzoeken vooroordelen getoetst worden aan feitelijke gegevens blijken de eerste steeds weer ondergraven te worden. Bijvoorbeeld vooroordelen over hoger verzuim en verloop onder gehuwde vrouwen en over hun geringere arbeidsprestaties, blijken in tegenspraak met de praktijk. Niettemin blijft de houding van bedrijven ambivalent en blijven ze de voorkeur geven aan ongehuwde werkneemsters (Willems en Janmaat 1968). Een opvallende wijziging (ten opzichte van vrijwel alle onderzoek vanaf eind vorige eeuw tot dat van Schellekens-Ligthart in 1957) is dat niet meer expliciet gevraagd wordt naar de gevolgen voor het gezin en het nageslacht (in termen van tekortschieten in of verwaarlozing van de huishouding en kinderopvoeding).

GEZINSSOCIOLOGIE EN ONDERZOEK

De gezinssociologie die in de jaren zestig in Nederland tot een zelfstandige subdiscipline uitgroeit, maakt 'gezinsproblemen' in relatie tot maatschappelijke of demografische veranderingen tot haar onderzoeksterrein. De basis wordt gelegd door Kooy (1957), Saal (1958) en Ishwaran (1959). De relatief late zelfstandige ontwikkeling van de Nederlandse gezinssociologie houdt volgens Saal verband met de omstandigheid dat eind vorige eeuw, begin deze eeuw, 'de gezinsproblematiek (functioneel en structureel), welke met de ontwikkeling van het industrialistische beschavingstype gegeven is, vooreerst niet scherp aan de dag trad wegens het ontbreken van duidelijk aanwijsbare symptomen van gezinsdesorganisatie en -desintegratie, zoals ondermijning van het ouderlijk gezag, opvoedingsdefecten, huwelijksconflicten, en echtscheidingen.' Hij voegt hieraan toe: 'Daarbij zal men niet mogen vergeten, dat met name in de typisch burgerlijke kringen van de maatschappij, voorzover er destijds reeds min of meer ernstige conflictsituaties bestonden, veel verborgen werd gehouden onder de dekmantel der conventie en zich zodoende onttrok aan het waarnemingsvermogen van de socioloog.' (Saal 1958) Kooy voegt daar later aan toe dat, in tegenstelling tot het bedrijfssociologisch onderzoek, 'de gezinssociologie als zijnde van geen direct nut voor de door het winstmotief geleide ondernemingen, zulke injecties (tot stimulering en financiering van empirisch onderzoek, jdb) onthouden blijven.' (Kooy 1970/-256)

Daarnaast heeft intern wetenschappelijk beschouwd de opkomst van de 'moderne sociologie' en het naar de achtergrond verdwijnen van de 'cultuursociologie' mede bewerkstelligt dat de samenhang tussen arbeid en samenleving, i.c. tussen bedrijfsarbeid en gezin, buurt en sociaal milieu, welke in de cultuursociologie zo centraal stond, is meeverdwenen.[13] Vanuit de

gezinssociologie verschijnt, na het onderzoek van Schellekens-Ligthart in 1957, niettemin pas in 1969 de eerste uitgebreide studie over de beroepsarbeid van de vrouw als gezinsprobleem (In 't Veld-Langeveld). In de jaren zeventig volgen er meerdere. De nieuwe vrouwenbeweging is reeds vanaf 1968 in de openbaarheid getreden. In de gezinssociologische studies over dit verschijnsel gaat het vrijwel uitsluitend over de categorie gehuwde vrouwen.

De gezinssociologie is modern sociologisch van karakter; de roltheorie vormt hét theoretisch kader, gebaseerd op het structureel functionalisme van Parsons. De sociale rol van de vrouw in het gezin wordt daarbij als uitgangspunt genomen: de huishoudelijke taak van vrouwen is vooropgesteld en de gehuwde vrouw laat, hoe dan ook, haar gezinsrol prevaleren boven haar beroepsrol. Vanuit deze visie leidt de combinatie van gezins- en beroepsrol dan ook onvermijdelijk tot 'rolconflicten.' Volgens de grondleggers van de moderne sociologie in Nederland (Van Doorn en Lammers 1959) is een rolconflict 'een gewetensconflict.' In de sociologie wordt volgens hen meer genuanceerd behandeld. Van Doorn en Lammers onderscheiden 'interne' en 'externe' rolconflicten. Als voorbeeld van het laatste geven zij 'de werkende gehuwde vrouw' die 'aan tegenstrijdige eisen blootstaat: die van huwelijk en gezin en die van het arbeidsbestel'. Naast tijdsbelasting die beide rollen moeilijk verenigbaar maken, 'geldt nog steeds de sociale verwachting dat een vrouw "feminien" gedrag tentoonspreidt, hetgeen in de gezinssfeer mogelijk, maar in de arbeidssfeer vaak niet mogelijk of ook niet verwacht wordt.' Voorts stellen zij: 'Interessant is dat dit conflict ook de man raakt. Terwijl hij in de arbeidssfeer gewend is niet-affectieve relaties met zijn collega's, superieuren en ondergeschikten te ontwikkelen, 'stoort' de aanwezigheid van vrouwen dit patroon omdat hij geen kans ziet zich los te maken van de rolverwachtingen die in onze cultuur ten aanzien van vrouwen bestaan.' (Van Doorn/Lammers 1959/129-130) Het verrichten van beroepsarbeid op zich wordt dus geproblematiseerd omdat het 'dé rol van de vrouw' aantast en dat is haar gezinsrol.

Hieronder worden enkele gezinssociologische studies belicht die tussen 1969 en 1975 verschenen.

'De vertraagde emancipatie'

De studie 'Vrouw-beroep-maatschappij' van In 't Veld-Langeveld (1969) is voor die tijd een baanbrekend werk. Centraal staat een uitwerking van de roltheorie voor de analyse van positie van de vrouw in de toenmalige samenleving. Passend in de 'modern' gezinssociologische optiek gaat het in de studie om de vraag op welke wijze vrouwen, binnen de beperkingen van de gezinsverplichtingen, aan de arbeidsmarkt kunnen deelnemen. Nieuw is echter dat In 't Veld-Langeveld haar verhandeling tegelijk plaatst in het kader van de emancipatie van de vrouw. Haar uitgangspunt is dat een verdere emancipatie van de vrouw noodzakelijk is: 'De achterstelling van de vrouw bestaat op verschillende levensgebieden, maar is bijzonder geprononceerd in het beroepsleven.' Haar premisse is, 'dat verandering in de positie van de vrouw in het arbeidsbestel in de richting van grotere gelijkheid zal bijdragen tot

verdere emancipatie.' (p. 13/14) Voor wat betreft de invulling van het emancipatie-streven gaat het in het bijzonder om de ontplooiingsmogelijkheden van vrouwen te vergroten.[14] De grotere deelneming van vrouwen in het arbeidsproces is voor haar 'een trend die niet meer de keren valt, hoogstens kan men deze trend in zulke banen proberen te leiden dat het gezin er geen dupe van wordt', maar tekent daarbij tevens aan dat 'ook het gezin geen onveranderlijke grootheid is.' (p. 15)

Wat betreft 'de gevolgen voor het gezin', dat steeds hét issue was geweest als het gehuwde vrouwenarbeid betrof, vinden we bij In 't Veld-Langeveld een voor die tijd opmerkelijke omkering van de gangbare redenering: 'De vrouw die zich isoleert in haar gezin is niet meer in staat haar kinderen adequaat toe te rusten voor hun maatschappelijk bestaan,' weliswaar aantekenend dat niet alleen door beroepsarbeid het isolement opgeheven kan worden (p. 15). Zij beschouwt 'de aard en mate van participatie van de vrouw in het arbeidsproces' als 'resultaat van een rolconflict' (p. 16). Ze noemt dit haar 'methodisch uitgangspunt'. Voor jonge meisjes is het rolconflict hoofdzakelijk nog een kwestie van beroepskeuze.[15]

In haar gedegen studie met historische terugblikken en sociologische analyses van de actuele situatie in de jaren zestig worden een groot aantal 'sociale systemen' onderzocht op 'welke oplossingen van het rolconflict zij favoriseren?' (p. 17) De sociale systemen zijn de bedrijven, de overheid, belangenverenigingen, de arbeidsbemiddeling, de beroepen- en beroepskeuzevoorlichting, het gezin van herkomst, het eigen gezin en het onderwijssysteem. Wat betreft het bedrijf als sociaal systeem, wordt aangestipt dat ook naar de vraagkant op de arbeidsmarkt gekeken zou moet worden: 'Dat de achtergronden van het arbeidsmarktgedrag der bedrijven moet worden blootgelegd' (p. 85). Die worden vervolgens geoperationaliseerd in 'de actief tot passief afwerende houding van bedrijven', die waarden hanteren, 'die de vrouw op een voetstuk plaatsen, buiten bereik van materiële en morele bezoedeling door ruwheid van werk en omgeving', 'hoewel men (de bedrijfsleiding jdb) hun werk gunstig beoordeeld, ziet men hen (de gehuwde vrouwen) toch liever gaan dan komen.' (p. 95 en 115) In 't Veld-Langeveld poogt inzicht te krijgen in de discriminatie-strategieën van het bedrijfsmanagement.

Ook de seksesegregatie zowel in functiestructuur ('de scheiding van mannen- en vrouwenberoepen') als op de arbeidsmarkt ('deelmarkten') krijgen in heel de studie veel aandacht. Wat betreft het eerste gaat In 't Veld-Langeveld aan de hand van een veelheid van voorbeelden in op het ontstaan van nieuwe functies en beroepen voor vrouwen. Daarnaast komen de nieuwe vormen van arbeidsdeling naar sekse, als gevolg van mechanisering, automatisering en organisatieveranderingen aan bod. Opmerkelijk is dat ook dit soort processen roltheoretisch worden geïnterpreteerd. Nieuwe functies en beroepen worden gelijk gesteld met 'nieuw gevormde rollen' die ofwel 'de trekken hebben van de gezinsrol' of die ontstaan als resultaat van automatisering en delegatie van werkzaamheden. Evenwel meent In 't Veld-Langeveld als algemene regel te kunnen stellen 'dat als mechanisering aan het werk een technische component toevoegt, dit in door vrouwen vervulde beroepen over-

schakeling op mannen betekent: als mechanisering het werk zijn technische of ambachtelijke component ontneemt, betekent dit in door mannen vervulde beroepen overschakeling op vrouwen (onttechnisering/vereenvoudiging van produktie-arbeid).' (p. 92)

Wat betreft de seksesegregatie op de arbeidsmarkt concludeert zij dat de grote tekorten aan arbeidskrachten in de jaren zestig 'tot nu toe maar een geringe stimulans' zijn geweest 'voor de verbreiding van nieuwe oplossingen van het rolconflict'. In mannenberoepen hebben de tekorten geleid tot het overschrijden van 'geografische deelmarktgrenzen' (pendel, migratie, buitenlandse werknemers). 'Deelmarktgrenzen gesteld door sekse blijken veel gesloteners te zijn.' Hoewel het bedrijfsleven ziet dat de toenemende onderwijsduur en de daling van de huwelijksleeftijd het arbeidspotentieel van jonge ongehuwde vrouwen sterk heeft verkleind, het daar nog geen rekening mee. Bedrijven beconcurreren elkaar liever op deze deelmarkt 'door quasi-vervollediging van de beroepsrol: door instelling van een 'opleiding' of door naamgeving ('modinette') wordt geprobeerd het werk meer aanzien te geven', aldus de schrijfster (p. 115/116).

Kwesties als loon, secundaire arbeidsvoorwaarden en carrièrekansen worden eveneens roltheoretisch benaderd 'als structurele attributen, waarin door vrouwen vervulde beroepsrollen vaak te kort komen' (p. 106).[16] De vermeende geschiktheid van vrouwen, in het bijzonder de geschiktheid van jonge meisjes voor ongeschoolde arbeid wordt gekritiseerd onder verwijzing naar de Duitse literatuur op dit terrein. Hoewel hier dezelfde psychologische en pedagogische noties worden gehanteerd als in de studies van Dresen-Coenders en Kolkmeyer naar fabrieksmeisjes, wordt daarnaar niet verwezen.

In het slothoofdstuk moet In 't Veld-Langeveld wat betreft de centrale kwestie van de scheiding van mannen- en vrouwenberoepen constateren dat de roltheorie ontoereikend is: 'Het fenomeen is moeilijk te doorgronden en niet bevredigend af te doen op het niveau van het rolconflict(...)Ik hel ertoe over hier meer achter te zoeken dan enkel opvattingen over de premaritale rol en ook meer dan angst voor de contaminatie van het beeld-van-de-vrouw-in-haar-wezen, ik acht het zeer wel mogelijk dat hier de normatieve opvattingen over de uitdrukkingsvormen van de seksualiteit meespelen. Vermoedelijk dringt in de scheiding van mannelijke en vrouwelijke beroepsrollen het taboe op en de angst voor afwijkende vormen van seksualiteit door.' (p. 299/300)

In haar 'poging tot synthese' van de analyses van de verschillende sociale systemen wordt het concept 'sociale controle' ingevoerd en worden de diverse behandelde sociale systemen tegen dat licht geïnterpreteerd. In essentie geeft ze hiermee een aanzet tot een beheersingsperspectief voor de analyse van de arbeidspositie van vrouwen.

Zoals uit bovenstaande mag blijken is de studie van In 't Veld-Langeveld voor die tijd in de gezinssociologische traditie innoverend te noemen. Hetzelfde zou gelden wanneer de studie in arbeidssociologische traditie geplaatst zou worden (zie § 5.3).

De werkende vrouw in Nederland

In het kader van een reeks onderzoeken in landen van de Europese Gemeenschap verricht Deggeler (1972) een onderzoek naar 'De werkende vrouw in Nederland'. Dit Nederlandse deelonderzoek geschiedt in opdracht van het damesblad Margriet. Het eerste doel van de studie is een onderzoek naar 'de omstandigheden van de in loondienst werkende vrouw in Nederland' (vrouwen in overheidsdienst of werkzaam in het onderwijs zijn uitgesloten).[17] Daarmee is dit het eerste naoorlogse onderzoek dat, zij het in zijn empirische uitwerking nog zeer summier, expliciet op de arbeidspositie van vrouwen ingaat. Op heel beperkte schaal inventariseert Deggeler enige gegevens over de aard van het werk van vrouwen, hun arbeidstijden, hun verantwoordelijkheid op het werk, de werksituatie, diverse arbeidsvoorwaarden, het aantal vrouwen dat onder een cao valt en werkonderbreking en mobiliteit in hun beroep. Voor het eerst ook worden systematisch gehuwde met ongehuwde vrouwen vergeleken, in tegenstelling tot de andere onderzoeken tot dan toe, die steeds alleen gehuwde vrouwen, die wel of geen beroepsarbeid verrichten als basis voor vergelijking nemen. Daarnaast worden, overeenkomstig andere onderzoeken (bv. de opdrachtstudies van de overheid) wederom de attitudes ten aanzien van beroepsarbeid gemeten, maar tevens de attitudes ten aanzien van het werk zélf, hetgeen in andere onderzoeken nog ontbreekt.

Naast het EG-deelonderzoek is voorts in een aanvullend onderzoek (op initiatief van In 't Veld-Langeveld) 'de problematiek, die ontstaat door de dubbelrol van de werkende vrouw en huisvrouw centraal gesteld.' Dit wordt verantwoord onder verwijzing naar 'specifiek de situatie van de in Nederland werkende vrouw.' (p. 2) De themakeuze voor het aanvullend onderzoek komt overeen met de door Schellekens-Ligthart en In 't Veld-Langeveld gekozen gezinssociologische invalshoek. Ook de resultaten stemmen op vrijwel alle punten overeen met het andere naoorlogs onderzoek naar gehuwde buitenshuiswerkende vrouwen. Het gehele onderzoek is beschrijvend van karakter, een theoretisch kader ontbreekt.

VERANDERINGEN IN DE ARBEIDSPARTICIPATIE VAN GEHUWDE VROUWEN ONDERZOCHT

Begin jaren zeventig wordt vanuit de SISWO-werkgroep gezinssociologie, onder voorzitterschap van Kooy, een reeks censusmonografieën (vergelijking volkstelling 1960-1971) geëntameerd. Boelmans-Kleinjan en Beuckens-Vries schrijven in dat kader een monografie over 'De werkende vrouw' (1974). Zoals de ondertitel al aangeeft 'een benadering vanuit haar plaats in het gezin en huishouden', wordt ook in deze studie voor de gezinssociologische optiek gekozen en als volgt verantwoord: 'Omdat met name te verwachten valt dat deze factor in hoge mate het al dan niet verrichten van beroepsarbeid en de duur ervan, de vrouw zal blijven beïnvloeden.' (p. 2) Wel merken de onderzoeksters daarbij op dat het eigenlijk, 'gezien alle veranderingen in de jaren zestig', een te beperkte vraagstelling is, maar ze houden er niette-

min aan vast. Het gaat hen om de ontwikkelingen in de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen tussen 1960 en 1971.

Ook in deze studie wordt als theoretische benadering de roltheorie gekozen. Het rolconflict wordt nader uitgewerkt in verschillende aspecten: het op twee plaatsen tegelijk aanwezig moeten zijn, tegelijkertijd twee of meer verschillende dingen moeten doen, gedragseisen die onverenigbaar zijn met de normen uit de sociale omgeving en gedragsvoorschriften die psychologisch onverenigbaar zijn. De onderzoeksters zijn van mening zijn dat het rolconflict bij uitstek voor de gehuwde vrouw die beroepsarbeid buitenshuis verricht opgaat, maar ook, zij het in mindere mate, voor meewerkende echtgenoten, ongehuwde vrouwen en voor vrouwen met 'onvolledige gezinnen' (weduwe, gescheiden, ongehuwd moeder). Toch wordt juist daarom de ingang gekozen van 'de positie die de vrouw in het samenlevingsverband inneemt, waarbij het al dan niet hebben van kinderen en de burgerlijke staat van de vrouw centraal staat.' (p. 6)

Een aantal gangbare begrippen wordt terminologisch al enigszins geproblematiseerd, bijvoorbeeld 'gezin' wordt 'samenlevingsverband' en 'beroepsarbeid van vrouwen' blijkt in de gangbare statistische materiaalverzameling uiterst gebrekkige, onvolledige en niet eenduidige gegevens op te leveren, met name wat betreft de duur van de werkweek.[18] In het onderzoek is het samenlevingsverband de onafhankelijke variabele en de duur van de werkweek de afhankelijke variabele. Hier sluiten de auteurs aan bij Engelse en Amerikaanse literatuur waarin gezinsfase-modellen worden gehanteerd om cycli in de arbeidsparticipatie van vrouwen te kunnen verklaren ('life-cycle subcareers' in de volgorde van full-time werken, uittreding en vervolgens herintreding) .[19] De studie beoogt vooral tot een gedetailleerde gegevensverzameling te komen en geeft op een aantal punten kritische herbewerking van bestaande data. Zij laat de hiaten in data zien, kritiseert gangbare categoriseringen en haalt buitenlands onderzoek aan ofwel ter vergelijking, ofwel omdat Nederlands materiaal ontbreekt. De onderzoeksters geven op sommige punten openlijk blijk van hun ambivalenties, ingegeven door de versnelde maatschappelijke ontwikkelingen en door het ontstaan van nieuwe theoretische noties over het verklaren van de beroepsarbeid van vrouwen. Naar de opgekomen vrouwenbeweging wordt echter niet verwezen. Vooralsnog houden zij vast aan de gezinsbenadering en het rolconflict als verklarend theoretisch concept. Vanuit arbeidssociologisch gezichtspunt is de studie te karakteriseren als een aanbodzijde-studie, waarbij burgerlijke staat en gezinsfase de doorslaggevende kenmerken blijven om het aanbod van vrouwelijke arbeidskracht te typeren en te verklaren. Aan de beroepsarbeid inhoudelijk (arbeidsvoorwaarden, -omstandigheden, -inhoud en -verhoudingen) wordt nauwelijks aandacht besteed. Deels vloeit dit voort uit de gekozen optiek en het vrijwel ontbreken van gegevens over deze onderwerpen.

De oudere ongehuwde vrouw

De levensomstandigheden van de ongehuwden, vrouwen én mannen, begint voor het eerst object van sociologisch onderzoek te worden in een studie

van De Jong-Gierveld (1969). Opvallend genoeg ontbreekt in deze dissertatie elke aandacht voor de beroepsarbeid van de ongehuwde vrouw. Een ander onderzoek, verricht door het Instituut voor Toepaste Sociologie in Nijmegen (ITS 1969), heeft uitsluitend de oudere ongehuwde vrouw tot onderzoeksobject.[20] In dit beschrijvend onderzoek staan eveneens de levensomstandigheden centraal en krijgt wederom niet haar beroepsarbeid geen aandacht. In het onderzoek van In 't Veld-Langeveld en dat van Boelmans-Kleinjan/Beuckens-Vries naar de buitenshuis werkende gehuwde vrouw, wordt dit ontbreken van onderzoek naar de 'oudere ongehuwde vrouwen' wel *gesignaleerd*. Alleen bij Deggeler is van een systematische vergelijking van gehuwde en ongehuwde buitenshuiswerkende vrouwen sprake.

De in deze paragraaf belichte onderzoeken zullen in § 5.4 worden samengevat op thema's, invalshoeken en worden vergeleken op scheidslijnen en raakvlakken met de arbeidssociologische traditie in deze periode 1960-1975.

5.3 Managementsociologie in discrediet; het ontstaan van de sociologie van arbeid en beroep.

INLEIDING

De in de jaren vijftig opgekomen 'moderne sociologie' streeft naar een empirische beoefening van het vak naar Amerikaans voorbeeld. Het boek van Van Doorn en Lammers 'Moderne Sociologie' vormt hét leerboek voor de sociologen van de jaren zestig.

Toch ontstaan er rond 1960 ook de eerste kritische geluiden op de analytische en structureel functionalistische sociologie en wel van binnenuit.[21] Thoenes bepleit in De Sociologische Gids (1958 en 1959) voor een meer kritische instelling van de socioloog ten opzicht van de door hem bestudeerde samenleving en hij neemt stelling tegen de 'verificateurs-sociologie,' die de maatschappelijke werkelijkheid herleidt tot een formeel stelsel van uitspraken over 'variabelen'. In zijn proefschrift stelt Thoenes dat het aan een werkelijk scherpzinnige maatschappijkritische visie in de sociologie ontbreekt; een echte 'oppositionele' sociale wetenschap kan blijkbaar nog niet tot stand komen (Thoenes 1962). Mogelijk bestaande onvrede over het maatschappelijk systeem wordt volgens hem min of meer ondergesneeuwd door de opkomende welvaart.

Een tweede kritiek op de gevestigde sociologie levert Milikowski in zijn proefschrift 'Lof der onaangepastheid'[22]. Vooral de Leidse School van Van Heek moet het ontgelden omdat deze school vrijwel alleen interesse toont voor de individuéle stijgingsmogelijkheden binnen statistische sociale lagen. Daartegenover stelt Milikowski de verheffing van collectiviteiten met de emancipatie van de achtergestelde en onderdrukte klassen als voornaamste emancipatiebeweging. Deze eerste kritieken zijn vooral gericht op het vak als wetenschappelijke discipline. Hetzelfde geldt voor de kritieken vanuit de Eliasschool in Amsterdam (Goudsblom 1962). Deze kritieken, ingegeven door betrokkenheid bij de samenleving en haar problemen, zullen pas na 1968 in omvang en diepgang snel toenemen.

Deze 'kritische sociologie', eerst onder invloed van Dahrendorf (1959 en 1961) en later van de Frankfurter Schule, verwerpt het analytische en ahistorische systeem- of harmoniemodel van de samenleving. Het wordt als onbruikbaar van de hand gewezen en daarvoor in de plaats stelt men het conflict tussen maatschappelijke klassen, tussen sociale lagen of groepen die op de arbeids- en goederenmarkt posities van ongelijke sterkte innemen, tussen machtigen en machtelozen, tussen kanshebbers en kanslozen. De objectieve kennis van de empirisch analytische sociologie noemen de Frankfurters 'Herrschaftswissen'. De kritische sociologie moet zich juist ten dienste stellen van zich emanciperende groepen en kennis leveren die tot de gewenste maatschappelijke structuurveranderingen kan bijdragen. Aanvanke-

lijk beperken de kritisch sociologen in Nederland zich tot de introductie van deze visies van de Frankfurter Schule. De vaksociologen nemen nog weinig van de kritische sociologie op. In de jaren zeventig, met de sterke uitbreiding van de sociale wetenschappen, krijgt ook de kritische sociologie, náást de moderne sociologie, een plaats aan de Nederlandse universiteiten en ontwikkelt een onderzoekspraktijk. Men gaat spreken van een 'pluriforme' sociologiebeoefening.

In onderstaande komen eerst de breuken in de managementsociologie aan de orde vanuit de visie van sociologen. Nieuwe subdisciplines en terreinen van onderzoek in de sociologie zijn mede hiervan het resultaat: de organisatiesociologie (Lammers, Van Zuthem, Van Doorn), de beroepensociologie (Mok, Van der Ven, J.J. van Hoof) en studies naar de nieuwe middenklasse (Van Doorn, Berting). Tegelijkertijd worden nieuwe thema's rond bedrijf en arbeid als sociologische vraagstukken naar voren gebracht, zoals de autonomie van de werknemer (J.A.P. Van Hoof), de arbeidsmarkt (Ter Hoeven en Buiter) en de arbeidsverhoudingen (o.a. Van Doorn, Van der Vall, Peper en Ramondt). Deze richtingen en nieuwe arbeidssociologische vraagstukken worden hieronder belicht aan de hand van enkele toonaangevende studies op de betreffende terreinen. Voor zover het empirische onderzoeken betreft is de vraag aan de orde of de nieuwe ontwikkelingen in de bedrijfs- c.q. arbeidssociologie ook hebben geleid tot meer aandacht voor sekseverschillen, voor vrouwelijke werknemers en hun arbeid. Indien dit het geval is, wordt aandacht besteed aan op welke wijze deze interesse door middel van vraagstellingen en wijze van analyse vorm krijgt.

MANAGEMENTSOCIOLOGIE IN DISCREDIET

Het sociaal-psychologische bedrijfsonderzoek bij het NIPG en vooral bij het GITP bloeit verder in de jaren zestig[23]. In opdracht van de overheid worden er, zoals hiervoor aan de orde kwam, ook een aantal onderzoeken naar het potentiële arbeidsreservoir onder gehuwde vrouwen verricht. Onder sociologen treedt er echter rond 1960 een kentering op met betrekking tot dit type onderzoek. In de VS verschijnt in 1958 een kritische herbeschouwing van het Hawthorne-onderzoek (Landsberger 1958). Wright Mills vat in 'The sociological imagination' de uitkomsten van het human relations-onderzoek samen in 'een eenvoudige formule: als wij de arbeider gelukkig, handig en coöperatief willen maken, hoeven we slechts te zorgen dat de manager intelligent, rationeel en deskundig is' en zo vraagt hij zich af: 'In hoeverre is het advies, neergelegd in al deze studies, een advies aan de personeelschef om zijn autoritaire houding te laten varen en zijn greep op de arbeiders te versteviigen door hen beter te begrijpen en rekening te houden met hun informele solidariteit tegenover de leiding, om zo zeker te zijn van een soepeler bedrijfs-efficiency?' (Wright Mills 1959/102)

In 1965 stelt Berting in een overzichtsartikel over de 'industriële sociologie' (hij hanteert daarbij een brede definitie zodat al het bedrijfsonderzoek

tot dan toe er onder valt) dat het gaat 'problemen van het industriële leven, zoals bijv. de invloed van de techniek op de arbeid, en de relaties tussen het industriële bedrijf en de samenleving. (...) Alleen naar object, niet naar theoretisch of methodologisch uitgangspunt heeft de industriële sociologie een eigen karakter. De industriële sociologie in Nederland is, evenals in andere sterk geïndustrialiseerde landen, voortgekomen uit vraagstellingen vanuit de industriële sector en de overheid. De industriële sociologie heeft in sterke mate het karakter van een "opdrachtensociologie", waarbij de Nederlandse sociologen in vele gevallen een sterk activerende rol hebben moeten spelen bij het verkrijgen van deze opdrachten.' (Berting 1965/192-193) Deze veelheid van opdrachten heeft volgens Berting de onoverzichtelijkheid en grote verscheidenheid van objecten van onderzoek in de hand gewerkt. Een andere factor die daartoe heeft bijgedragen is volgens hem van institutionele aard: '... het ontbreken van bepaalde centra, waar men een duidelijk coherent programma heeft ter bestudering van een samenhangende reeks industriële problemen vanuit een bepaald theoretisch gezichtspunt.' (Berting 1965/193)

In Nederland richt rond 1960 de kritiek op de bedrijfssociologie zich ten eerste op de human relations-benadering, met haar geïndividualiseerde, sterk psychologische karakter en ten tweede op de grote eenzijdige nadruk op vraagstukken in het belang van de bedrijfsleiding. Uit die laatste kritiek groeit een zekere bewustwording voor het beheersingsvraagstuk in de onderneming.

Vanuit het eerste kritiekpunt ontstaat een tendens om zich meer te richten op structuurvraagstukken van de organisatie en niet uitsluitend op leiderschapsgedrag, het 'bazenprobleem.' Het proefschrift van Van Zuthem is hiervan een voorbeeld.[24] Men wil het waarneembare niveau van onderlinge betrekkingen van mensen en hun interacties, 'de kleine groep'-studies, overstijgen. Deze tendens tot abstractie en formele analyse sluit aan bij de algemene ontwikkeling in de moderne sociologie. Er ontstaat een oriëntatie op bestuursvormen en -problemen van het (middle-)management, waaruit vanaf eind jaren vijftig de organisatiesociologie ontstaat (Teulings 1976). De bedrijfssociologie heeft zich vooral gericht op 'de fabriek' en op de organisatie en rationalisatie van de handarbeid. De organisatiesociologie ontstaat mede uit de behoefte om resultaten van onderzoek en theorievorming uit de bedrijfssociologie ook op andere organisaties toe te passen: scholen, ziekenhuizen, gevangenissen, het leger en zelfs politieke partijen en vakorganisaties (bv. Van Doorn 1956, Lammers 1963, Van de Vall 1963, Mulder e.a. 1963). De groei van deze organisaties leidt tot vergelijkbare processen van arbeidsverdeling en hierarchisering en tot beheersingsstructuren van toenemende complexiteit. Bovendien zorgt ook daar de techniek voor een versnelde overgang van ambachtelijke naar meer fabrieksmatige produktiewijzen (bv. ziekenhuizen) en worden efficiency- en rendementsoverwegingen evenzeer van grotere betekenis bij planning, beleidsvorming en bedrijfsvoering. De opkomst van de organisatiesociologie in Nederland weerspiegelt het toenemend aandeel, zowel kwantitatief als kwalitatief van de indirecte arbeid.

Institutioneel krijgt de organisatiesociologie vorm door onder andere de

hoogleraarspost voor Van Doorn in Rotterdam (1961). In Leiden wordt zijn leerstoel in de industriële sociologie omgezet in één in organisatiesociologie en bezet door Lammers (1961) en aan de Vrije Universiteit wordt Van Zuthem de hoogleraar op hetzelfde vakgebied (1963). Theoretisch-methodologisch is er in de organisatiesociologie zowel een oriëntatie op de klassieke theorie van Weber over de ontwikkeling van bureaucratische organisaties als op de Amerikaanse Michiganschool met Likert (1961) en Argyris (1963). De laatsten specialiseren zich in nieuwe bedrijfsinterne participatiemodellen, welke in Nederland door Lammers worden geïntroduceerd. 'Medezeggenschap en overleg in het bedrijf' (Lammers 1965) wordt een onderzoeksterrein, waarbij het vooral gaat om 'opwaartse en neerwaartse communicatie'.[25] Lammers stelt dat 'medezeggenschap van ondergeschikten voor hen een reële machtsvergroting mee kan brengen zonder dat dit het machtsverschil tussen onder- en bovengeschikten aantast. (...) Medezeggenschap in het bedrijf is niet noodzakelijkerwijs hetzelfde als bedrijfsdemocratie'. Werkoverleg ís in deze visie 'medezeggenschap' en is zowel in het belang van het bedrijf als in het particuliere belang der werknemers. 'Op dit punt is er geen sprake van een duidelijke belangentegenstelling', concludeert Lammers (1965/14-15).

Van Zuthem neemt in zijn oratie 'Managementsociologie en arbeidersociologie' (1963) stelling tegen de eenzijdigheid van de bedrijfssociologie, en introduceert daarvoor, onder verwijzing naar Baritz (1960), deze karakterisering voor de bedrijfssociologie in Nederland. Hoewel deze term en nog meer de titel van zijn oratie suggereren dat hiermee het macht/beheersingsvraagstuk in het bedrijf aan de orde wordt gesteld, is dit nauwelijks het geval. De term heeft niet de lading die Baritz in zijn 'Servants of power' daaraan gaf. Het managementperspectief heeft volgens Van Zuthem niet alleen geleid tot een aantal 'conjunctuur gevoelige probleemstellingen', maar vooral tot een aantal binnen de bedrijfssociologie bedachte 'notoire schijnproblemen' zoals het onderscheid tussen formele en informele organisatie en constateert 'hoezeer een sterk overheersende managementvisie het zicht op de werkelijkheid heeft vervlakt.' Het is deze visie 'die aan de competenties van de bedrijfssociologie een ideologische grondslag geeft.' (p. 18) In die zin zou zijns inziens evenzeer een arbeiderssociologie ontwikkeld kunnen worden, maar ook een beambtensociologie, een spaarderssociologie, een consumentensociologie of een aandeelhouderssociologie (p. 12). Vanuit het ethische kader waarin Van Zuthem het vraagstuk van mens, onderneming en samenleving plaatst, komt hij tot een gelijkwaardige plaatstoekenning aan kerk en vakbeweging als het gaat om 'de moderne produktiesystemen in onze samenleving te integreren': 'we menen dat niet het management, maar instellingen als de kerken en de vakbeweging hier in eerste instantie competent moeten worden geacht. De kerken zullen een bruikbare vorm moeten geven (...) aan het centrale gezichtspunt waaronder de mens dient te worden beschouwd. Zij zullen daarbij moeten afdalen tot het niveau waarop dagelijks wordt beslist in welk technisch-organisatorisch vat de sociale visie op de mens zal worden gegoten: loonsystemen, vormen van leidinggeven, delegatie van verantwoordelijkheden, sociale consequenties van technologische veranderingen, verdeling

van welvaart, winstdeling en mede-eigendom, maar ook vraagstukken van macht en toezicht op gebruik van macht' en Van Zuthem vervolgt 'Dit betoog geldt in principe ook voor de vakbeweging' (p. 18).

De kritiek op het sociaal-psychologische karakter van de bedrijfssociologie mondt uit in de organisatiesociologie. Hiermee is zeker niet gezegd dat deze alleen uit die kritiek is ontstaan, maar die is daarbij wel een factor geweest. In de systeemtheoretische benadering van de organisatiesociologie met haar abstracte en formele analyses is nergens sprake van aandacht voor sekseverschillen of voor 'sekse als organisatieprincipe.' (Meyer 1983) De systeemtheoretische invalshoek abstraheert van mensen. In 'communicatie- en overlegstructuren' gaat het uitsluitend om management versus werknemers. Ongelijkheidsstructuren in de organisatie tussen de mannen en vrouwen zijn nimmer aan de orde.

SOCIOLOGIE VAN HET BEROEP

Vanuit een geheel andere hoek ontstaat onder sociologen eveneens een kritische distantie ten aanzien van de dominante en eenzijdige bedrijfssociologie, namelijk vanuit een groeiende interesse voor het beroep als sociologisch vraagstuk. In de bundel 'Mens en Arbeid' pleit Oldendorff reeds voor een verruiming van de bedrijfssociologie naar een sociologie van het arbeidsleven, waarin zijns inziens de studie naar beroepen niet mocht ontbreken (Oldendorff 1956).[26] In 1964 stelt Mok in een monografie over het beroep van 'socioloog' dat 'de sociologie van arbeid en beroep een betrekkelijk recent specialisme is.' (Mok 1964/6) In een artikel over de inhoud en afbakening van de arbeidssociologie gaat Niezing er vanuit dat de studie van het beroep daar integraal bijhoort. De arbeidssociologie is noch een louter horizontaal specialisme, zoals de organisatiesociologie, noch alleen een verticaal specialisme (Niezing 1964). In de studie van beroepen kan men zich voor een deel distantiëren van de uitgangspunten van de bedrijfsleiding, waaraan het industriële bedrijfsonderzoek is gebonden en kan tenminste de vraag gesteld worden, in hoeverre de beroepsperceptie van de werknemer bepalend is voor zijn arbeidsmarktgedrag, dwars door de sectoren van vroegere opdrachtgevers heen, aldus Niezing.

Daarnaast kunnen zijns inziens ook verticale schotten doorbroken worden zoals bij de bestudering van mobiliteit en beroepskeuze. Dan wordt bijvoorbeeld een onderscheiding in 'agrarische' en 'industriële' sociologie onhoudbaar. Niezing constateert met enige verbazing dat opeens van een snel toegenomen frequentie van het gebruik van het woord arbeidssociologie sprake is, zonder dat daarvoor een 'unique identity' is: 'het zou weleens kunnen zijn dat de structuur van arbeidssociologische kennis van dien aard is, dat een zekere verwarring omtrent de begrenzing en inhoud der arbeidssociologie welhaast onvermijdelijk is. Bestaat er, ook bij serieuze auteurs, reeds weinig overeenstemming ten aanzien van deze begrenzing, mogelijk nog minder blijkt men het eens te zijn over de vraag of er een gemeenschappelijk gezichtspunt

te herkennen valt in het grote geheel van studies die welhaast dagelijks onder de vlag van de 'arbeidssociologie' verschijnen.' Volgens hem gaat het slechts om een veranderend woordgebruik, zonder dat de inhoud is gewijzigd: 'het blijkt dat vele studies, (...) met enig recht ook onder het etiket bedrijfssociologie, industriële sociologie, sociologie van bureaucratieën etc. ons gepresenteerd zouden kunnen worden. Met andere woorden: veel van wat heden ten dage arbeidssociologie genoemd wordt, noemden we vroeger eenvoudigweg anders.' (Niezing 1964, cit. p. 1/2 en 6/7)

De groeiende interesse voor de sociologische studie van het beroep in de jaren zestig is, zoals blijkt uit de woorden van Niezing, ten dele een poging om te ontsnappen aan de eenzijdigheid van het managementsociologische onderzoek. Naarmate dit laatste zich meer ontwikkelt tot organisatiesociologie, zou juist via de aandacht voor het beroep het perspectief van werknemers en hun arbeid aan de orde komen. De beleving van arbeid, de betekenis en de status van het beroep binnen de arbeidscontext en daarbuiten in de samenleving, kunnen zo over de scheidslijnen van bedrijforganisaties heen een plaats krijgen. Vanwege het nog steeds grote bedrijfspolitieke isolement kunnen de genoemde thema's binnen de bedrijfssociologie niet vanuit een werknemersperspectief onderzocht worden. Beroepenstudies bieden als het ware een niet ideologisch geladen (noch managementideologisch, noch anderszins politiek ideologisch) perspectief om studie te maken van arbeid en arbeidsverhoudingen, niet alleen in bedrijven, maar ook in andere zich snel uitbreidende sectoren met nieuwe beroepen en beroepsgroepen. De beroepenstudies zijn in veel mindere mate gebonden aan opdrachtonderzoek vanuit het bedrijfsleven.

NIEUWE MIDDENGROEPEN

Niet alleen uit een zekere distantiëring van de eenzijdige bedrijfssociologie ontstaat de ruimte voor een groeiende interesse voor 'het beroep' als sociologisch vraagstuk. De studies naar beroepen gedijen in de jaren zestig ook omdat aansluiting gemaakt kon worden bij klassieke sociologische thema's als sociale mobiliteit, ongelijkheid en stratificatie, waarin al een langere Nederlandse onderzoekstraditie bestond (met name de school van Van Heek).[27] De ontplooiingsthese staat daarin centraal, passend binnen de burgelijke stijgingsideologie van de jaren vijftig. Deze ideologie van individuele prestatie en stijging op de maatschappelijke ladder dringt in de jaren vijftig en zestig in alle maatschappelijke instituties door, maar in Nederland vooral via het onderwijs. De ontplooiingsthese in de studies richt zich op het bevorderen van de individuele stijgingsaspiraties ten opzichte van de vorige generatie door onderwijs en door inpassing in de nieuwe beroepen en functies in de moderne arbeidsorganisaties. Sociale mobiliteit wordt dan nog niet of nauwelijks gelieerd aan arbeidsmarktposities of klasseposities, zoals bijvoorbeeld in Engeland wel het geval is ('social action frame of reference', Lockwood (1958) en Goldthorpe e.a. (1968 en 1969)). In Nederland heeft het onderzoek

geen expliciet sociaal-politieke inzet.

In de beroepsmobiliteitsstudies van de jaren zestig wordt de ontplooiingsthese uitgebreid. Deze is nu niet meer uitsluitend intergenerationeel gericht, maar ook op de beroepsmobiliteit binnen een individueel arbeidsleven (promotiemogelijkheden). De invalshoek is die van de individuele prestatie en het individuele prestige en is geen zaak van politieke en economische macht. De belangstelling voor het stratificatieverschijnsel heeft in die tijd nog geen duidelijk sociaal-politiek of sociaal-economisch karakter. Alleen de dissertatie van Vinke (1961), over de maatschappelijke plaats en herkomst van directeuren en commissarissen, vormt daarop een uitzondering. Hij betrekt het stratificatieverschijnsel op economische machtsverhoudingen. Met de dissertatie van Berting in 1968 komt daarin verandering. In zijn onderzoek vormt de 'subjectieve klassepositie' een belangrijke variabele (zie hierna).

De beroepsmobiliteits- en beroepsstratificatiestudies bieden in de jaren zestig de mogelijkheid om grote veranderingen in de maatschappelijke gelaagdheid op een 'politiek neutrale' wijze te onderzoeken, passend in de sociaal-technische optiek van de moderne sociologie. Vooral de sociologische interesse voor nieuwe beroepsgroepen neemt in dit opzicht in de jaren zestig sterk toe. Als exemplarische voorbeelden hiervan kunnen gelden de studie van Van Doorn 'Sociale ongelijkheid en Sociaal Beleid' (1963) en 'In het brede maatschappelijke midden' van Berting (1968). Daarnaast wordt krijgt Vellekoop vanwege de 'vrouwenberoepsladder' die zij ontwikkelt aandacht.

Sociale ongelijkheid en sociaal beleid

Van Doorn is vooral geïnteresseerd in de differentiatie tussen zijns inziens te vaak als homogeen voorgestelde groepen, zoals bv. de ongeschoolde arbeider bij Haveman. Hij vergelijkt de ontwikkeling in de posities van hoofd- en handarbeiders binnen én buiten het arbeidsproces. Wat betreft de sociaal-structurele posities van beide groepen (arbeid, arbeidsomstandigheden, markt- en klasseposities) constateert hij toenemende overeenkomsten. De voortschrijdende mechanisering en automatisering en verdergaande taakdifferentiatie als gevolg hiervan, hebben tot die overeenkomsten geleid. Toch moet Van Doorn vaststellen dat het culturele verschil (in ideologie, aspiraties en cultuurparticipatie) zich gehandhaafd lijkt te hebben en hij concludeert vervolgens dat 'individuen verschillende posities innemen op een aantal naast elkaar staande deelhiërarchieën.' Met zijn deelhiërarchieën kritiseert Van Doorn de een-dimensionale status- en beroepsladders van Van Heek.

Ook andere sociologen hebben reeds vanuit verschillende invalshoeken kritiek op de status- en beroepsladders van Van Heek geformuleerd, onder meer Kuiper[28] en Klein (1963) in hun dissertaties. Uit Klein haar onderzoek blijkt onder meer dat bepaalde groepen en vooral de lagergeplaatsten op de statusladder nauwelijks het burgerlijk denken over status delen.[29] Ook In 't Veld-Langeveld (1958)[30] en Vellekoop[31], beide onderzoeksters bij Van Heek leveren kritiek in dezelfde richting.

Een vrouwenberoepsladder

De kritiek van Vellekoop (1963) verdient hier nader aandacht omdat zij constateert dat de beroepsprestige- en stratificatieschalen ongeschiktheid zijn voor vrouwenberoepen. Volgens haar is het onjuist om 'opleiding' als een van de belangrijkste criteria voor een statusladder te beschouwen, zoals Van Heek doet. Zij toont aan dat de plaats op de statusladder van bepaalde beroepen daalt als deze bekend staan als 'vrouwenberoepen' en dat is toch bepaald geen opleidingscriterium, aldus Vellekoop. Daarom ontwikkelt zij een aparte beroepsprestige-stratificatieschaal voor vrouwenberoepen. Zij is daarmee de enige onder de moderne sociologen die dit vraagstuk vanuit het perspectief van vrouwelijke beroepsbeoefenaars belicht. In het intergenerationele mobiliteitsonderzoek van de jaren vijftig ging het nog vrijwel uitsluitend om de stijging of daling van het beroep van de zoon ten opzichte van zijn vader en schoonvader. Vrouwen en hun beroepen werden toen over het hoofd gezien. Als het mobiliteitsonderzoek zich in de jaren zestig meer op de arbeidsmobiliteit binnen een arbeidsleven gaat richten, verandert daar weinig in. Vellekoop blijft een uitzondering. Haar vrouwenberoepenschaal wordt in ander stratificatie-onderzoek genegeerd. Ook Van Doorn en Berting (zie hierna) maken er geen gebruik van. Arbeidsmobiliteit is blijkbaar geen onderwerp wat van toepassing geacht kan worden op vrouwelijke werknemers.

Het brede maatschappelijke midden

In de dissertatie van Berting (1968) In het brede maatschappelijke midden[32], is het ontbreken van het werk van Vellekoop des te opmerkelijker, aangezien zijn onderzoek betrekking heeft op een sector met relatief veel vrouwelijke werknemers, namelijk de kantoorsector. Berting geeft hiervoor indirect een verantwoording door zijn keuze van steekproef: 'Het gaat om mannelijke employés die met een gelijke scholingsgraad op de arbeidsmarkt kwamen (mulo of driejarige hbs) en die ten tijde van het onderzoek reeds lang genoeg één of meer werkkringen vervuld hadden om het beroepsleven intrageneratiemobiliteit ervaren te kunnen hebben (alle respondenten zijn ouder dan 29 jaar), maar die ook weer niet zo'n lang beroepsleven achter de rug hadden, dat intrageneratiemobiliteit in de toekomst niet erg waarschijnlijk meer zou zijn (alle respondenten waren jonger dan 46 jaar).' (p. 5) Onder deze groepen kunnen mobiliteitspatronen het beste onderzocht worden, vrouwen vallen daar dus buiten.

Het onderzoek gaat over de verticale sociale mobiliteit van employés en hun subjectieve klassepositie, waarbij het toetsen van de verburgerlijkingsthese à la Lockwood naar voren komt. Berting benadrukt dat zijn studie niet primair bedrijfs- of organisatiesociologisch is: 'Juist omdat het hier gaat om een naar beroepspositie zeer homogene categorie werknemers, valt op vruchtbare wijze na te gaan in welke opzichten deze categorie maatschappelijk gedifferentieerd is en op welke wijzen deze differentiatie samenhangt met het sociale handelen van de betreffende mensen op diverse terreinen'[33].

Gekozen wordt voor een expliciet sociologische en multidimensionele benadering bij het analyseren van de categorie employés, zoals ook wordt

voorgestaan door andere onderzoekers op dit terrein, onder andere Lockwood, Crozier, Van Doorn en Runciman. Het stratificatie-onderzoek van Van Heek wordt bekritiseerd: 'Pogingen om aan de hand van één of meer sociale kenmerken de 'sociale laag' of 'sociale klasse' van personen vast te stellen worden in onze samenleving een steeds minder zinvolle sociologische bezigheid. Dergelijke activiteiten vóóronderstellen een congruente samenleving, dat wil zeggen een samenleving waarin de overgrote meerderheid van de bevolking op grond van een enkele gegeven (bijvoorbeeld de beroepspositie) sociaal plaatsbaar is en wel omdat er een nauw verband bestaat tussen dit gegeven en andere maatschappelijke relevante zaken als inkomstenpositie, maatschappelijke herkomst, consumptiepatroon, politieke gerichtheid, solidariteits- en loyaliteitsgevoelens, maatschappelijk aanzien, convivium en connubium met maatschappelijk 'gelijken', opleidingsniveau en politieke en economische macht.' (p. 16)

Een multidimensionele benadering veronderstelt geen à priori evenwicht tussen de posities die één of meer groepen of categorieën in diverse rangsystemen innemen. Berting concludeert op basis van zijn onderzoek dat de kenmerken van het maatschappelijke midden onduidelijk blijven. Het is een verzameling die gerekend wordt en/of zich zelf rekent tot dit midden op grond van het niet-arbeider en niet-leidinggevend zijn. Er is geen sprake van een gemeenschappelijk bewustzijn op grond van gedeelde belangen, noch van gevoelens van lotsverbondenheid of solidariteit. Ook de grenzen van het maatschappelijke midden zijn zowel naar beneden, de arbeidersklasse, als naar boven tamelijk vaag. De interne samenstelling en verhoudingen tussen de vele categorieën employés is in diverse opzichten (o.a. milieu van afkomst, politieke voorkeur, organisatiegraad, promotiemogelijkheden) zeer heterogeen (p. 192/193). Administratieve employés vertonen een sterk burgerlijk stijgingsbewustzijn, maar velen worden in hun beroepsverwachtingen teleurgesteld. In aansluiting op Crozier constateert Berting dat de houdingen van de administratieve employés tegenover hun werk, werksituatie en marktpositie, 'slechts oppervlakkig verbonden zijn met de houdingen van de employés tegenover zaken die buiten de wereld van de arbeid staan'. (p. 195)

Naar aanleiding van zijn onderzoek stelt Berting dat in de sociologie veel opvattingen over de verhouding tussen de mens en zijn werk gebaseerd zijn op ervaringen met handarbeiders en niet opgaan voor andere categorieën werknemers. Dit geldt zijns inziens ook voor een groot deel van de human relations-onderzoekingen: 'Toepassing in het bedrijfsbeleid van inzichten vanuit de human relations-beweging op de bestudeerde categorie administratieve employés zou, gezien de verwachtingen die employés ten opzichte van hun werk koesteren, zomin de arbeidsmotivatie als de arbeidstevredenheid op langere termijn aanwijsbaar bevorderen.' (p. 196)

Gezien de sterke groei van de vrouwelijke beroepsbevolking in de jaren zestig, juist in de kantoorsector, is de uitsluiting van vrouwelijke werknemers uit het onderzoek opvallend. Juist deze toestroom zal de mobiliteitspatronen van mannen hebben gewijzigd. Daarvoor geeft Berting in beschouwende zin ook enkele aanwijzingen: 'Een reeks ontwikkelingen in de samenle-

ving, zoals de recrutering van employés uit lagere strata, het verbreiden van het alfabetisme, de 'vervrouwelijking' van de kantoorarbeid, de grotere nadruk op produktiviteit, hebben de statuspositie van de employé aangetast' (p. 11) en in de vergelijking van employés met handarbeiders wordt geconstateerd: 'Veelal heeft de employé meer inkomen, grotere zekerheid van beroepspositie, betere promotiekansen, schoner werk en meer regelmatige werktijden en heeft hij in doorsnee een hoger functieniveau, verricht hij over het algemeen meer gecompliceerde arbeid en is zijn scholingsgraad, ondanks het voorkomen van grote aantallen weinig geschoolde vrouwelijke arbeidskrachten, gemiddeld gunstiger dan die van de gemiddelde handarbeider.' (p.27)

Toepassing van het begrip klassepositie bij employés levert problemen op als het de seksen betreft. Zo wordt gesteld: 'Onder het etiket "employé" zijn werknemers aan te treffen die ondanks het feit dat zij allen géén handenarbeid verrichten, géén beschikkingsmacht over produktiemiddelen hebben en hun arbeid in loondienst uitvoeren, naar klassesituatie zeer verschillend zijn. Dit blijkt reeds bij een oppervlakkige vergelijking tussen bijvoorbeeld a. laaggeschoolde (vrouwelijke) employés zoals winkelbedienden, ponstypistes, archiefbedienden, b. employés met mulo of hbs/gymnasiumopleiding (...) en c. universitair opgeleide personen, (...)' (p. 21).

De betekenis die Berting in het begin van zijn studie toekent aan de positie van vrouwelijke employés maakt het des te opmerkelijker dat daarmee in de conclusies en beschouwingen geen rekening wordt gehouden. Wel wordt voorzichtigheid betracht bij de generaliseerbaarheid van de resultaten naar alle employés, maar de betekenis van verschillen tussen de seksen komt daarbij niet aan de orde. Juist bij de gekozen onderzoeksthema's als sociale mobiliteit, beroepsmobiliteit, promotieperspectieven, kansenstructuur in de samenleving en statusincongruenties zouden de verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke employés waarschijnlijk een ander licht geworpen hebben op de conclusies die Berting trekt.

In de jaren zeventig en tachtig, wanneer meer studies verschijnen over vrouwelijke employés wordt de importantie van de arbeidsdeling naar sekse in de administratieve sector steeds meer zichtbaar. Theorieën over klasse- en statuspositie van employés, stratificatietheorieën, verburgelijkings- of proletariseringsthesen komen in een geheel ander daglicht te staan wanneer de arbeidsverdeling tussen mannelijke en vrouwelijke werknemers in onderzoek en theorievorming wordt betrokken. De meest geprofileerde kritiek richt zich op de theorieën over de opwaartse mobiliteit van administratief personeel, die vaak uitsluitend zijn gebaseerd op mannelijk administratief personeel. Deze opwaartse mobiliteit kon juist plaatsvinden door de grote instroom van vrouwen in de lagere regionen van het administratieve werk, waarmee de arbeidsdeling naar sekse een onmisbaar onderdeel van onderzoek en theorievorming is geworden.[34]

SYMBOLISCH INTERACTIONISTISCHE STUDIES VAN HET BEROEP

Naast de variant op het modern sociologische mobiliteits- en stratificatie-onderzoek komt de sociologische studie naar beroep in de belangstelling vanuit een meer interactionistische invalshoek. De sociologen op dit terrein in die tijd, onder andere Mok, J.J. van Hoof, en Van der Ven, zetten zich af tegen de roltheoretische benadering van het beroep. Zij achten deze weinig vruchtbaar en kiezen voor de interactionistische of relationele invalshoek. Theoretisch is hun werk gebaseerd op het symbolisch interactionisme van Mead, Blumer, Hughes en Goffman van de Chicago-school.[35] Vooral Goffmans werk dient bij een aantal beroepenstudies in Nederland als voorbeeld (o.a. bij Mok).[36] Hieronder wordt als exemplarisch voorbeeld ingegaan op de dissertatie van Mok (1962) en vervolgens op de ontwikkelingen in het beroep als sociologisch vraagstuk in de periode 1960-1975, aan de hand van het werk van Van der Ven en J.J. van Hoof.

De dissertatie van Mok, 'Dienen als beroep' (1962) is een sociologische analyse van de dienstverlening gebaseerd op onderzoek in de horecasector met als probleemstelling: 'Hoe beleeft de mens zelf zijn beroep en wat bepaalt de houding die hij ten opzicht van het door hem uitgeoefende beroep aanneemt?' (p. 2) Gekozen wordt voor de actor-interpretatie, het zoveel mogelijk weergeven vanuit de beleving van de betrokkenen, tegen de achtergrond van de sociologische theorie (p. 37). Mok zet zich af tegen zowel de bedrijfs- en organisatiesociologie als tegen de moderne sociologie. In de tot dusver gegeven definities van beroep komen volgens hem vijf aspecten naar voren: het economische, het technologische, het ethische, het psychologische en het sociale aspect, waarbij de economische en technologische aspecten veelal op de voorgrond staan en het sociale aspect wordt verwaarloosd(p. 4/5). Sociologen als Van Doorn leggen volgens hem veel te sterk de nadruk op het economische aspect van het beroep: 'Van Doorn meent mijns inziens ten onrechte, dat "met zijn beroepsarbeid tevens de maatschappelijke positie van het individu (is) gegeven". Met deze opvatting wordt het verschil tussen de interne en de externe kant van het beroep uit het oog verloren.' (...) 'Door de arbeid als criterium hiervoor te nemen hangt de brug, die Van Doorn meent te hebben geslagen tussen sociologie en economie in de lucht. De brugpijler van het arbeidsbestel, door Van Doorn gedefinieerd als 'het totaal van sociale posities en rollen, opgebouwd rond arbeidsprestaties van elke aard, en verenigd tot arbeidsgroeperingen', draagt slechts een theorie omtrent de sociologische betekenis van 'de arbeid in het bedrijf', maar niet die omtrent 'het beroep in de maatschappij'. Degene die de brug van Van Doorn zou betreden ter verklaring van de niet-economische betekenis van het beroep in de samenleving, zou spoedig merken in het water te zijn gevallen.' (p. 3) Gepleit wordt daarom voor een specifieke beroepensociologie: 'Een aparte beroepensociologie zou beter in staat zijn het beroep als algemene maatschappelijke categorie te bestuderen, dus los van de sfeer van economische verhoudingen, dan de bedrijfssociologie, die zich bezig houdt met de sociale betrekkingen, structuren en processen binnen het bedrijf en de

industriële sociologie, die de wisselwerking, tussen bedrijf en omringende maatschappij bestudeert (verwijzend naar Horringa 1953/8). De moderne industriële en bedrijfssociologie gaan steeds verder in de richting van de bestudering van de organisatie, leiding, macht en verantwoordelijkheid van de moderne onderneming, waardoor zij steeds minder interesse voor het verschijnsel beroep gaan tonen' (p. 10/11).

Mok onderscheidt een interne en een externe kant bij de analyse van het beroep. Centrale begrippen zijn 'beroepsbinding', 'beroepsaanzien' en 'beroepsvoldoening'. Het eerste gaat over de arbeidssituatie, het samenhangend geheel van de arbeidstaken en de arbeidsomstandigheden inherent aan het beroep, het tweede over de maatschappelijke waardering voor het beroep, op grond waarvan de beroepsbeoefenaar een bepaalde positie in de sociale structuur wordt toegekend. Het laatste begrip omvat dan zowel de beroepsbinding als het oordeel over het beroepsaanzien (p. 2/4 en 14).

Het empirisch onderzoek gaat over kelners en serveersters. Door formele en informele interviews en door participerende observatie worden de data verzameld.[37] De serveersters dienen echter alleen als 'controle-groep ter completering van het beeld.' (p. 38) Overeenkomsten en verschillen tussen kelners en serveersters worden weliswaar beschrijvend weergegeven[38], maar in de analyse van het beroep gaat het over de mánnelijke werknemers. Een enkele maal wordt op het daarmee gecreëerde mannelijke beroepsbeeld een correctie toegepast omdat een bepaalde bevinding voor serveersters anders blijkt te liggen 'zodat een differentiatie naar geslacht (...) is gewenst' (p. 106). In de horeca speelt ten aanzien van zowel de beroepsbinding als het beroepsaanzien, de status van mannelijkheid en vrouwelijkheid een rol. De elementen van dit beroep, die het dienstverlenende karakter combineerbaar maken met mannelijkheid en het beroep acceptabel maken voor mannen zijn 'de vrijheid in het beroep', 'het streven naar eigen baas worden' en 'afwisselend werk, geen saaie kantoorbaan'. Bij serveersters wordt het dienstverlenende karakter door de buitenwereld eerder als negatief voor hun sekse (vrouwelijkheid) beschouwd, namelijk als 'beschikbaarheid'. Serveersters zelf geven omwille van de vrijheid en afwisseling aan dit dienstverlenend beroep niettemin de voorkeur bóven andere dienende beroepen, zoals dat van dienstbode of verkoopster. Bij de 'patriarchale autoritaire' gezagsstructuur in de horeca komen ook de man-vrouw-machtsverhoudingen aan de orde. Mok beschouwt deze als ofwel een beroepshiërarchisch probleem, een communicatieprobleem of als een probleem van ruimtelijke segregatie. Mok is het oneens met Whyte (1946/306) die in zijn onderzoek onder serveersters wél betekenis toekent aan mannelijke dominantie en vrouwelijke onderschikking.[39] Uit de problematische positie die echtgenotes van de baas soms innemen in de zaak, wordt de gezagsstructuur van het horecabedrijf gekarakteriseerd als 'behalve patriarchaal en paternaal, ook parentaal, (...) omdat de vrouw van de patroon de neiging heeft haar van haar echtgenoot afgeleide positie autonoom te maken en een eigen ('moederlijke') gezagspositie te gaan innemen. Hiertegen bestaat bij de kelner weerstand' (p. 100).[40]

In de dissertatie van Mok zien we hetzelfde verschijnsel als bij de

bedrijfssociologische studies waarin vrouwelijke werknemers in het onderzoek zijn betrokken (in de arbeidstevredenheidsstudies van bv. IJdo, Bethe, Van Beinum): sekse-verschillen worden wel opgemerkt, maar buiten de analyse gelaten. De typologie van het beroepsbeoefenaar is die van de mannelijke beroepsbeoefenaar. Over specifiek vrouwenberoepen gaan de beroepensociologische studies in deze periode niet, met uitzondering van een artikel over het verpleegstersberoep (Mok 1969). Daarin wordt gesteld dat 'het niet langer voldoende is om patiënten te benaderen met een diep gevoel van liefde voor de mensheid en enige kennis van traditionele handvaardigheden; ook theoretische kennis wordt in de verpleging steeds belangrijk.' Drie elementen zijn in deze ontwikkeling van het beroep volgens Mok van belang: de professionalisering in het praktijkwerk in relatie tot andere professionele beroepen in de gezondheidszorg en in relatie tot de patiënten, de training en de recrutering van verpleegsters. Onderzoek naar dit beroep zou een interessante case kunnen zijn voor de verdere theorievorming over beroepen in de sociologie, aldus de auteur. Professionalisering wordt in het belang geacht van de mobiliteitsmogelijkheden in de verpleging en deze zou het verloop in het beroep kunnen terugdringen. Het tekort aan verpleegkundigen in die tijd is volgens de auteur daarom eerder een kwálitatief dan een kwantitatief probleem.

ONTWIKKELINGEN IN DE SOCIOLOGIE VAN HET BEROEP

Vanaf het midden van de jaren zestig verschijnen diverse publikaties die expliciet ingaan op het beroep als arbeidssociologisch vraagstuk. In een bundel opstellen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Arbeidsinspectie 'Arbeid op de tweesprong' (1965) stelt Van der Ven dat verder sociologisch onderzoek, en wel op groter schaal, zeer gewenst is. 'Deze pas aangevangen tak van de sociologie, die zich rechtstreeks op het beroepsleven zelf orienteert, neigt echter,' volgens Van der Ven, 'naar teveel aandacht voor statusverschijnselen en te weinig naar de functioneel bepaalde posities. Zonder het belang, dat gelegen is in bestudering van de "externe" zijde van het beroep, te onderschatten, menen wij toch vooral ook een vernieuwde bestudering van de 'interne' kant, de met het beroep gegeven arbeidspositie, te mogen aanbevelen.' (p. 137)[41] Het beroep wordt door hem arbeidssociologisch gedefinieerd als 'een samengesteld relatiesysteem, waarbij zowel interne als externe relaties zijn te onderscheiden. Dit relatiesysteem roept buiten de arbeidsfunctie om, ook interacties op met "de maatschappij". De beroepsbeoefenaar verwerft buiten zijn werk een statusbeeld, waarvan hij bij gelegenheid namelijk wanneer hij een hoge status bezit - ook gebruik maakt om macht uit te oefenen op zijn beroepssituatie en met name de daarin aanwezige relaties te beïnvloeden.' (Van der Ven 1970/81)

J.J. van Hoof omschrijft in de SISWO-studie 'Het beroep als object van sociologisch onderzoek' (1969) het beroep als een rondom een bepaalde vorm van arbeid opgebouwd sociaal kader, dat bestaat uit in meerdere of mindere mate geïnstitutionaliseerde culturele en structurele componenten, en dat door

de individuele beroepsbeoefenaar plaats- en gedragsbepalende functies heeft. In zijn overzicht van de voornamelijk buitenlandse studies over het beroep in de jaren zestig constateert Van Hoof dat veel beroepsstudies gaan over beroepen buiten het moderne arbeidsbestel (middenstand, vrije beroepen, e.d.). Daarin zijn twee onderzoekslijnen te traceren. Ten eerste de 'social drama of work' studies (in symbolisch interactionistisch of etnografisch kader) die worden gekenmerkt door een sterk descriptieve inslag en vaak een kleurrijk beeld van beroepen opleveren, maar weinig differentiatie (p. 16/17). Ten tweede plaats zijn er de veel systematischer opgezette survey-studies, die daarentegen weer teveel gericht zijn op allerlei kenmerken en eigenschappen van de individuele beroepsbeoefenaars. Het resultaat van dergelijke studies leidt in veel gevallen tot het tegenovergestelde van de meer etnografische beroepsstudies, namelijk een beeld waarin de verscheidenheid te sterk wordt benadrukt. De weliswaar grote hoeveelheden gestandaardiseerde gegevens en de daarop toegepaste geijkte bewerkingen leveren slechts oppervlakkige, op zichzelf staande regelmatigheden op (Van Hoof 1969/30). Geen van beiden constateert omissies in de beroepensociologie wat betreft vrouwenberoepen of de betekenis van de opkomst van mannen in vrouwenberoepen, hetgeen in die jaren begint in sectoren met veel traditioneel vrouwelijke professies zoals de gezondheidszorg en welzijnssector.

Begin jaren zeventig pleit Mok voor een meer arbeidssociologische aanpak van beroepenstudies, in plaats van de etnografische aanpak. In het trendrapport 'Professie en professionalisering' (Mok 1973) en scherper uitgewerkt in 'Beroepen in actie' (Mok 1973) wordt een beroepsgemeenschap niet meer uitsluitend gezien als een subcultuur en in een interactioneel kader, maar ook als een essentieel element van de marktdifferentiatie: 'Beroepen zijn structuren waarin de taken, die binnen de arbeidsverdeling worden verricht, zijn uitgekristalliseerd. (....) Nieuwe technologieën worden via beroepen in de arbeidsverdeling opgenomen.' (p. 9/10) Als sociologische invalshoeken moeten de 'institutionalisering' en de 'segmentering' binnen beroepen sterk de nadruk krijgen: 'Benaderingen, die beroepen veel meer gekenmerkt achten door interne conflicten, onderlinge concurrentie tussen fracties en dissensus over waarden en normen, dan door pais, vree en eenheid. De segmentenbenadering zou men kunnen beschouwen als de conflictsociologische branche van de beroepensociologie.' (p. 64) Het gaat in de richting van een beheersperspectief voor de studie van het beroep. In de jaren tachtig zal deze 'beroepentheoretische benadering' verder worden ontwikkeld (Van der Krogt 1981). (zie § 6.3)

AUTONOMIE ALS ARBEIDSSOCIOLOGISCH VRAAGSTUK

In de jaren zestig ontstaat, eveneens uit kritiek op de eenzijdigheid van de bedrijfssociologie, een nieuw object van onderzoek in sociologisch onderzoek op bedrijfsniveau. De latere Nijmeegse hoogleraar J.A.P. van Hoof stelt in zijn dissertatie 'Autonomie en Motivatie' (1964) de relatie tussen autonomie

van de werknemer en zijn positionele motivatie centraal en maakt deze relatie tot een arbeidssociologisch vraagstuk. Het is in de lijn van de bedrijfssociologie een van de belangrijkste vernieuwingen in de jaren zestig. In feite wordt met dit boek de eerste aanzet tot een 'sociologie van de arbeid' gedaan. Onderzocht wordt 'de verhouding tussen de positie en rol van de arbeider - met name wat betreft het aspect autonomie - door de beklederS van de verschillende posities in het sociaal systeem bedrijf, te weten de bedrijfsleiding, de directe leiding en de arbeiders zelf.' (p. 7)

Nieuw is dat arbeiders als besluitvormers worden bestudeerd. Tot dan toe zijn uitsluitend managers als besluitvormers bestudeerd, arbeiders nagenoeg niet. Bij arbeiders is tot in extenso onderzoek gedaan naar hun (complex van) motieven voor hun werk: 'In deze motivatie-onderzoeken, voor zo ver ons bekend, worden de vragen zoals wij ze hier stellen namelijk naar identificatie en waardering van zelfstandigheid in verband met de autonomie van de arbeiders en met de leiding over arbeiders, zelden expliciet als probleem genomen. Naar onze mening is dit onder andere een gevolg van het feit, dat vele van deze onderzoeken louter beschrijvend zijn. Men is vaak vooral geïnteresseerd in de enkele vraag: "Hoe denkt U over uw werk?" '

Met de invoering van het begrip 'positionele motivatie' beoogt Van Hoof een verdere psychologisering van vraagstukken van arbeid en bedrijf te voorkomen. De sociologisering van onderzoek naar motivatie houdt zijns inziens in, dat een verband gelegd moet worden met de sociale positie van de werknemers. Enerzijds neemt Van Hoof afstand van de dominante benadering van 'de mens in het bedrijf' (zoals bij zijn leermeester Oldendorff), door deze te vervangen door 'de mens als gemotiveerd handelend individu'. Anderzijds kiest hij kritisch positie ten opzichte van het vigerende arbeidstevredenheids- en attitude-onderzoek. De waardenoriëntaties en motivaties van mensen moeten volgens hem steeds bezien worden binnen de betreffende maatschappelijke context en haar structurerende componenten. Zij kunnen niet uitsluitend gevat worden in algemeen psychologische wetmatigheden. Arbeid is voor hem in essentie een proces van besluitvorming waarin elke werknemer een stuk eigen verantwoordelijkheid ofwel beslissingsruimte dient te hebben, wil er van zinvolle arbeid sprake zijn. Ook kritiseert hij de beroepensociologie: arbeid als zelfontplooiing is beperkt gebleven tot de studies naar professies en tot overwegend traditioneel maatschappelijk hoog gewaardeerde beroepen met een goed verankerde institutionalisering van de beroepsgroep in de samenleving (artsen, notarissen, advocaten e.d.). Van Hoof onderzoekt daarentegen zelfontplooiing in arbeid op de directe werkvloer. Daar heeft tot dan toe het thema 'aanpassing' hoogtij gevierd. Aan het structureel functionalisme ontleent Van Hoof het systeem-concept: het bedrijf als sociaal systeem, waarbinnen groepen actoren handelen, zowel arbeiders als leidinggevenden. De aanpassing is voor hem daarom een tweezijdig proces.

Het empirisch onderzoek wordt verricht in vier middelgrote en grote produktiebedrijven met grotendeels geschoolde arbeid, in en rond Nijmegen (een papierfabriek, een schrijfmachinefabriek, een glaslampenfabriek en een transistorenfabriek).[42] De centrale conclusie van het onderzoek is dat er

altijd een zekere neiging tot evenwicht bestaat tussen autonomie, motivatie en leiding, maar dat dit niet betekent dat onevenwichtigheid altijd disfunctioneel is voor het bedrijf als sociaal systeem: 'Autonomie, motivatie en leiding staan met elkaar in een processuele samenhang, die tendeert naar een zekere mate van overeenstemming of evenwicht, d.w.z. dat verandering in één van de componenten van deze samenhang repercussies zal veroorzaken in de beide andere componenten, repercussies, die na kortere of langere tijd een nieuw evenwicht zullen bewerkstelligen, tenzij zich voordien weer andere wijzigingen voordoen' (p. 169).

Wat betreft de aandacht voor sekseverschillen, voor vrouwelijke werknemers en hun arbeid, wordt dit onderzoek gekenmerkt door expliciet gemaakte vooronderstellingen over mannen en vrouwen. In tegenstelling tot veel van de hiervoor besproken studies, waarin ofwel van expliciete uitsluiting van vrouwelijke werknemers sprake is, ofwel van negatie van hen in de analyse, is dit bij Van Hoof niet het geval. Daarmee wordt in deze studie veel duidelijker zichtbaar vanuit welke vooronderstellingen en perspectieven vrouwelijke werknemers worden geanalyseerd. Deels worden, net als bij Berting vrouwelijke werknemers uit het onderzoek gesloten door namelijk afdelingen met alleen vrouwen niet op te nemen in de steekproef. Dit wordt gemotiveerd met 'bedrijven die nagenoeg alleen meisjes in dienst hebben lenen zich minder goed voor dit type onderzoek door mannelijke onderzoekers.' (p. 80)

De uiteindelijke steekproef bestaat uit elf mannenafdelingen en zeven afdelingen, waarvan een deel van het personeel uit meisjes bestaat. 'Geslacht' wordt gerekend tot een van de 'kenmerken van positiebeklederś' die relevant zijn voor verschillen in motivatie. Op dit punt wordt aan het sekseverschil veel betekenis toegekend. De verschillen in motivatie worden, waar mogelijk, toegeschreven aan het feit dat het om mannelijke dan wel vrouwelijke werknemers gaat en worden daarmee geacht verklaard te zijn. 'Onder kenmerken van positiebeklederś verstaan wij positionele kenmerken dat wil zeggen kenmerken, die verwijzen naar posities in andere sociale systemen, waarmee in het algemeen een bepaalde motivatie ten aan zien van het werk samengaat. In het algemeen hebben bv. mannen een andere instelling tegenover hun werk dan vrouwen, en in het algemeen zijn arbeiders, afkomstig uit een middenstandsmilieu anders gemotiveerd dan arbeiders, wier familie en kennissen ongeschoolde arbeiders zijn.' (p. 98)

In de analyses van het onderzoek worden voor mannelijke en vrouwelijke werknemers andere interpretatiekaders gebruikt. In de beschrijvingen en analyses van de afdelingen wordt voor mannen het 'arbeidsperspectief' gehanteerd ('job-model', Feldberg en Glenn 1979), voor vrouwen het 'vrouwzijn' of het gezinsperspectief ('gender-model'). Arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden worden alleen voor mannen als problematisch beschouwd. Zo worden bijvoorbeeld dezelfde werkomstandigheden bij 'ongetrouwde mannen' als negatief beschreven en bij 'meisjes' als positief waargenomen of ze worden van géén betekenis geacht, gezien het gebrek aan motivatie en identificatie bij meisjes. De 'positionele motivatie' wordt dus alleen op de arbeidssituatie van mannen toegepast, de motivatie van vrouwen

wetmatigheid verbonden met hun sekse. Over mannen en vrouwen op eenzelfde afdeling: 'De ongetrouwde mannen (...) voelen zich nog onzeker in hun werk en vinden de hun toegewezen zelfstandigheid groot voor hun capaciteiten: te nemen beslissingen laten zij voorlopig nog graag aan de voorman over. De jongere meisjes hebben vooral het handwerk in deze groep, wat voor hen het grote voordeel inhoudt van een grotere bewegingsvrijheid en voor contacten met elkaar. Zij interesseren zich vooral voor de prettige kanten van de werksituatie - rond kunnen lopen, praten en kijken - haar identificatie is gering en van zelfstandigheid hebben zij geen notie, ofwel zij hechten er geen waarde aan.' (p. 165/166) Verderop wordt gesteld: 'De selectie geschiedt enerzijds door de arbeiders zelf, die een voorkeur hebben voor een bepaald soort werk: de meisjes stellen geen prijs op autonomie, de mannen, vooral de ouderen, wel. Arbeiders (mannen, jdb), die in een positie terecht komen, die niet met hun motivatie overeenstemt zullen geneigd zijn ontslag te nemen.' (p. 167)

De geïnterpreteerde verschillen leiden onder meer tot de aanbeveling om posities met of zonder autonomie toe te wijzen overeenkomstig te verwachten grote of geringe motivatie en identificatie: 'Waardering voor zelfstandigheid kan in het algemeen verwacht worden bij ouderen in anciënniteit, mannen, arbeiders met een vakopleiding, en arbeiders die in een beroep werkzaam zijn geweest. Identificatie is in het algemeen te verwachten bij ouderen in anciënniteit en in leeftijd, mannen, gehuwden, arbeiders die in zelfstandige beroepen of ambachten gewerkt hebben en die niet vaak van werkgever zijn veranderd, en arbeiders, die afkomstig zijn uit burgerlijke milieus.' (p. 183) 'Mannen hebben in het algemeen een meer positieve waardering voor zelfstandigheid in het werk en zij identificeren zich meer met het werk dan vrouwen, onder andere op grond van het verschil in perspectief: voor mannen is het werk veelal permanent en een loopbaan, voor vrouwen is het meestal een tijdelijke aangelegenheid.' (p. 96)

Soms worden de verschillen tussen de seksen aangescherpt en worden juist de overeenkomsten in de arbeidssituaties van mannen en vrouwen gebagatelliseerd. Op een afdeling waar zowel jongens als meisjes werken constateert de onderzoeker: 'De jongens zouden het liefst uit deze groep weg willen, het doet er niet toe waarheen. Hun ontevredenheid betreft niet zo zeer het werk - ook zij (net als de meisjes, jdb) laten graag beslissingen over aan de voorman en ook hun identificatie is gering, ofschoon groter dan van de meisjes - maar vooral het lage aanzien van de groep, dit ondanks het feit dat werken in een meisjes-groep aanleiding is voor gewaardeerde contacten van diverse aard met de meisjes. De meisjes voelen zich hier redelijk op hun plaats: zij hebben vrij veel vrijheid door de aard van hun werk en doordat de voorman veel toelaat, het werk is gemakkelijk en licht. Zij zouden niet graag in een van de andere groepen geplaatst worden: dat blijkt wel uit de tegenzin als zij daar eens moeten invallen. Hun geringe identificatie blijkt ook uit het feit, dat zij de produktie wel eens saboteren, daarbij gebruik makend van het feit, dat de voorman moeilijk de produktie van ieder afzonderlijk kan vaststellen en alleen in het uiterste geval zijn toevlucht

neemt tot strafmaatregelen. Het lager aanzien van hun groep deert de meisjes niet, omdat zij andere maatstaven van waardering aanleggen (gezelligheid, licht werk), en omdat zij hun werk toch slechts zien als een tijdelijke aangelegenheid.' (p. 166)

Naast de direct aan 'geslacht' toegeschreven verschillen in positionele motivatie, worden ook door het hanteren van bepaalde begrippenparen impliciet sekse-onderscheidingen gehanteerd. Bijvoorbeeld dichotome begrippen als zelfstandigheid versus onzelfstandigheid, gecontroleerd werk versus ongecontroleerd werk, fysiek zware arbeid versus fysiek lichte arbeid of vuil versus schoon werk, worden (impliciet) toegepast om onderscheidingen tussen mannelijke en vrouwelijke werknemers te accentueren of om het bestaan van 'mannenarbeid' en 'vrouwenarbeid' te rechtvaardigen: 'Zonder kennis van de situatie is het bijvoorbeeld niet uit te maken of afkeer van "dat vrouwenwerk" slaat op gebrek aan zelfstandigheid dan wel op de geringe physieke inspanning, welke er voor vereist is.' (p. 96) Op een afdeling waar oudere mannen afkomstig uit handel en ambacht onzelfstandig werk verrichten en de meisjes controlewerkzaamheden doen, wordt deze taakverdeling opvallend genoemd, maar vervolgens plausibel gemaakt met 'vertinnen, dat geen zelfstandigheid met zich meebrengt, wordt niet gezien als meisjeswerk, omdat meisjes verondersteld worden schoon werk te prefereren, en voor de controle, waarvoor identificatie vereist is, zijn meisjes ingezet vanwege de vereiste handvaardigheid, die men eerder bij meisjes verwacht. Dat dan in de eenvoudige werkzaamheden mannen terecht komen, die zich op de duur nog slechts interesseren voor het loon, is begrijpelijk.' (p. 137)

Hetzelfde geldt voor onderwerpen betreffende de cultuur van de werkplek: formele versus informele onderlinge omgang, het onderscheid in 'zakelijke versus persoonlijke contacten van de baas met de arbeiders' en dergelijke. Bij de meisjes wordt verondersteld dat de informele sociale contacten (een gezellige sfeer, rond kunnen lopen en praten) de belangrijkste elementen van hun werksituatie zijn. Deze elementen worden vervolgens geacht een compensatie te zijn voor hun onzelfstandige en strenger gecontroleerde werk.

Het impliciet hanteren van het 'job-gender' paradigma in deze studie leidt ertoe dat bij vrouwelijke werknemers teruggegrepen wordt op 'kenmerken van vrouwen', in plaats van verklaringen in hun werk zélf te zoeken, zoals dat bij de interpretaties van gedrag en handelen van mannelijke werknemers wel het geval is.

DE ARBEIDSMARKT ALS SOCIOLOGISCH VRAAGSTUK

Een nieuw thema, dat op bescheiden schaal in de jaren zestig in de arbeidssociologie opkomt en in de jaren zeventig een van de hoofdthema's zal gaan vormen, is de arbeidsmarkt. De eerste Nederlandse arbeidsmarktonderzoeken blijven beperkt tot specifieke categorieën, zoals buitenlandse werknemers en gehuwde vrouwen. De laatste categorie komt echter niet aan de orde in de arbeidssociologie, maar in de gezinssociologie, zoals in § 5.2 is belicht. De

arbeidsmarktonderzoeken van de jaren zestig zijn vooral gericht op de recruteringsfunctie van de arbeidsmarkt. De gespannen arbeidsmarktsituatie en de door veel bedrijven ervaren problemen rond personeelsvoorziening waren de aanleiding voor dit soort onderzoek. In 1961 houdt Van Doorn in zijn inaugurale rede in Rotterdam een pleidooi om de arbeidsmarkt niet alleen een terrein voor economen te laten zijn: 'Door de inhoud van het loonzakje als een zaak van economen te beschouwen en het beroepsprestige als een object van sociologen, door bovendien het loon als ruil- en marktverschijnsel te waarderen en het prestige als een status- en stratificatieverschijnsel, hierdoor heeft men gescheiden wat verenigd diende te blijven.' (p. 11)

Hij beschrijft een tendens dat de arbeidsmarkt in twee soorten processen uiteen getrokken wordt 'die welke het loon vormen en die waardoor de ruil plaatsvindt. Niet ten onrechte spreekt men van een "wage market" en een "job market" en hoewel het onderlinge verband ongetwijfeld groot is, kan de bestudering niettemin afzonderlijk worden aangepakt.' (p. 6) Met instemming verwijst Van Doorn hierbij naar de dissertatie van Lulofs over de Amerikaanse arbeidsmarkt (1960), die dit onderscheid als basis voor zijn studie hanteert. Lulofs analyseert de arbeidsmarkt als werkgelegenheidsmarkt. Het onderscheid tussen loon- en werkgelegenheidsmarkt, dat een zeer hardnekkig leven gaat leiden, zal later door diverse arbeidssociologen sterk worden bekritiseerd (o.a. door J.J. van Hoof 1979), enerzijds vanwege de beleidspolitieke consequenties die er uit voortgevloeid zijn (vrijwel uitsluitend gericht op het flexibel maken van de aanbodzijde), anderzijds omdat het remmend heeft gewerkt op een algemene theorievorming in de arbeidssociologie. (Zie § 6.3)

Ondanks het pleidooi van Van Doorn voor de arbeidsmarkt als sociologisch vraagstuk leidt dit in de jaren 60 nog niet tot veel empirisch onderzoek. Een belangrijke uitzondering vormt het grote havenonderzoek in Amsterdam en Rotterdam, dat tot drie dissertaties leidt (Ter Hoeven 1963, Van Berkel 1965 en Buiter 1968). Kenmerkend voor deze studies is de exclusieve oriëntatie op de werkgelegenheidsmarkt en op de aanbodzijde daarvan. De loonmarkt en de invloed van de krapte op de arbeidsmarkt op het loonvormingsproces worden nog grotendeels als gegeven beschouwd.

Over de aandacht voor de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt in de arbeidssociologische studies van de jaren zestig kunnen we kort zijn, die is er niet. De studies gaan over bij uitstek mannelijk sectoren, de Amsterdamse en Rotterdamse havens, waar het vrouwen zelfs bij wet (Stuwadoorswet) verboden is om te werken.

Herintreding in het arbeidsproces

In 1972 is Van Wezel de eerste die met zijn studie 'Herintreding in het arbeidsproces,' uitgebreid en systematisch aandacht besteed aan de arbeidsverdelingen tussen mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt. Deze studie is verricht in opdracht van de Ford Foundation in het kader van een internationaal vergelijkend onderzoek. De onderzoeksvraag luidt 'Welke factoren bepalen de herintreding van werklozen in het arbeidsproces?' (p. 13) Een

belangrijke subvraag vormt 'in hoeverre werkloosheidsvoorzieningen de arbeidsbereidheid beïnvloeden'. Als (direct of indirect) bepalende factoren worden onderzocht de scholings-, herscholings- en omscholingsbereidheid en de pendel- en migratiebereidheid (aanbodfactoren). Daarnaast wordt een beschouwing gegeven over het kwalitatieve aspect van de herinschakeling van werklozen in het arbeidsproces, die mede een antwoord op de hoofdvraag moet geven (vraagkant).

Voor het onderzoek zijn zeshonderd werklozen geïnterviewd (GAB-bestanden). Belangrijke resultaten zijn onder meer: 'dat de werkloosheids-voorzieningen niet of nauwelijks remmend werken op de migratie-, pendel- en omscholingsbereidheid.' (p. 181) Hetzelfde geldt voor de herinschakeling op zich. Van Wezel stelt in dit verband: 'Gezien het feit, dat de werkloos-heidsvoorzieningen ook de herinschakeling in het arbeidsproces niet of nauwelijks belemmeren, mag de uitspraak van het S.E.R. advies (1969) dat de door de voorzieningen gegeven sociale bescherming altijd remmend werkt op een aanpassing van het aanbod van arbeid aan de vraag, een voorbarige uitspraak genoemd worden.' (p. 182) De onderzoeksresultaten laten eerder een verband in omgekeerde richting zien, namelijk hoe hoger de uitkering hoe groter de herinschakeling. Voorts toont het onderzoek aan dat de factoren 'leeftijd' en 'geslacht' een direct effect hebben op de herintreding. Oudere werklozen en vrouwelijke werklozen hebben op grond van hun leeftijd of vrouw-zijn minder kans op herinschakeling.

Hoewel het onderzoek is gericht op de aanbodkant, geven veel resultaten aanleiding tot beleidsaanbevelingen, die nagenoeg geheel gericht zijn op de vraagkant van de arbeidsmarkt, onder meer het wegnemen van vooroordelen bij werkgevers over oudere werknemers en vrouwen en het creëren van geschikte arbeidsplaatsen voor deze categorieën. Het sekse-onderscheid krijgt systematisch een plaats in de analyse. De onderzochte groep vormt naar geslacht een afspiegeling van de totale groep werklozen in Nederland. De grote betekenis van het vrouw-zijn voor de kans op herintreding wordt op diverse punten aangetoond. Bevreemdend is wel dat in de studie zowel het vrouw-zijn als leeftijd (oudere werklozen) aangeduid worden als 'persoonlijke inferioriteits-kenmerken', een typisch aanbodgerichte omschrijving dus. De beleidsaanbevelingen voor wat betreft werkloze vrouwen gaan in de richting van de vraagzijde, maar blijven voornamelijk nog beperkt tot aanpassing van werktijden en verlofregelingen. Deze arbeidsmarktstudie, hoewel aanbodge-richt, is een goed voorbeeld van het systematisch zichtbaar maken van de betekenis van het sekse-onderscheid voor de arbeidsmarkt.

ARBEID ALS BEHEERSINGSVRAAGSTUK

Tenslotte is een nieuw terrein van onderzoek in de arbeidssociologie, waar-mee in de jaren zestig wordt aangevangen en dat uitgebreider voortzetting vindt in de jaren zeventig, het terrein van vraagstukken betreffende arbeids-verhoudingen, arbeidsconflicten en vakbondssociologie (Ter Hoeven, Van

Doorn, Van der Vall, Peper/Ramondt, Leynse e.a.).

In 1963 wijdt Ter Hoeven zijn openbare les in Rotterdam aan 'Arbeidprotest en vakbeweging' en constateert dat Nederland in tegenstelling tot andere landen niet beschikt over een rijk geschakeerde literatuur over de vakbeweging, terwijl 'de vakbeweging hier te lande niettemin een fascinerende ontwikkeling heeft doorgemaakt.' (p. 3) Hij wijst onder andere op de nergens zo 'hoge graad van maatschappelijke ingroei' van de vakbeweging. Van de Vall komt in het zelfde jaar met de dissertatie 'Vakbeweging in de welvaartstaat,' waarin hij constateert dat de rol van de vakbeweging in de moderne industriële verhoudingen grotendeels is uitgespeeld. Hetzelfde wordt door Kuyper (1966) beweerd. Kritiek hierop komt onder andere van Hoefnagels (1966) en in de bundel 'Vakbeweging in beweging' (1964), met bijdragen van onder andere Wallenburg, Poppe, Lulofs en Van Leerdam. In deze bundel worden de sociologische kernproblemen van de vakcentrales geschetst. Hetzelfde geldt voor de bundel 'Vakbeweging nu en straks' (1966), ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van het NVV (met bijdragen van De Galan en Van Zuthem).

Eind jaren zestig neemt aan de universiteiten de aandacht voor de vakbeweging, de klassestrijd en de klassenverhoudingen toe. De brede maatschappelijke democratiseringsbeweging is hierop mede van invloed geweest (anti-koloniale strijd, studentenbeweging, vrouwenbeweging, nieuwe politieke partijen etc.). In diverse tijdschriften (m.n. Socialisme en Democratie, Economisch Statistische Berichten, Evangelie en Maatschappij) verschijnt een hausse aan artikelen over de toekomst en de strategie van de Nederlandse vakbeweging. Belangrijke woordvoerders in de discussies zijn onder meer Albeda, Hoefnagels, J.J. van Hoof, Kuiper, Leijnse, Poppe, Ramondt, Teulings, Wallenburg en Van Zuthem.[43]

Binnen de arbeidssociologie worden de analyses over de organisatie van arbeidersverzet en arbeidsverhoudingen talrijker. De term 'vakbondssociologie' doet zijn intrede (Poppe 1969, Van Outrive 1969, Leynse 1971). In de dissertatie van Van Outrive 'Sociologie en Vakbond' worden binnen- en buitenlandse studies naar vakbondsparticipatie geanalyseerd op hun impliciete of expliciete theoretische vooronderstellingen en ingedeeld naar diverse sociologische modellen. Zijn kritische beschouwingen monden uit in het ontwikkelen van een dynamische theorie voor vakbondsonderzoek welke sterke verwantschap vertoonde met het werk van de Franse arbeidssocioloog Touraine.

In 1969 verschijnt 'Arbeiders tussen welvaart en onvrede' van Ter Hoeven en in 1972 onder zijn redactie 'Breukvlakken in het arbeidsbestel'. In de eerste studie worden de begrippen 'klassehandelen' en 'klassenstrijd' uit de taboesfeer gehaald. Verwijzend naar de radicalisering van de vakbeweging vraagt Ter Hoeven zich af: 'Opnieuw raakt het front in beweging - maar waartoe, waarheen met deze strijd? Hoe zal dit nieuwe type klassenstrijd zich manifesteren?' (p. 7) 'Deze studie over het klassehandelen in de verzorgingsstaat is een onderzoek naar het verschijnsel van de klasse zonder revolutie.' (p. 17) Hij analyseert de positieve kanten van de institutionalisering van de vakbeweging, maar benadrukt tevens haar ontwikkelingspotenties.

Daarvoor zijn enerzijds de uitingen van spontane onvrede belangrijke impulsen en anderzijds het bevorderen van de interne democratisering van de vakorganisaties.

Het vergelijkingsperspectief met andere landen, wat betreft arbeidsverhoudingen, arbeidersstrijd en vakbeweging, wordt in een aantal studies tot uitgangspunt genomen. Bijvoorbeeld in de studie van Teulings en Leynse 'Nieuwe vormen van industriële aktie' (1974), waarin de Nederlandse en Engelse ontwikkelingen worden vergeleken en in het werk van Peper en Ramondt 'Arbeidsverhoudingen en industriële democratie in Noorwegen' (1973). Door de verdieping en uitbouw van het bedrijvenwerk (bedrijfsledengroepen) wordt de verhouding tussen vakbond en ondernemingsraad in de jaren zeventig een steeds terugkerend punt van discussie en ook onderwerp van sociologisch onderzoek.

In al deze hier genoemde studies wordt op geen enkele wijze aandacht besteed aan vrouwelijke werknemers, aan vrouwelijke vakbondsleden, aan de verhoudingen tussen de seksen op de werkplek. Het zijn geen vraagstukken waar de arbeidssociologie zich bij deze thema's mee bezig houdt. Machtsverhoudingen op de werkvloer, in de organisatie, op de arbeidsmarkt en in de vakbond worden uitsluitend geanalyseerd als verhoudingen tussen management en werknemers of tussen leiding en leden, niet als machtsverhoudingen tussen de seksen.

Historisch vakbondsonderzoek

Hoewel het historisch onderzoek in dit boek niet wordt behandeld, wordt hier wel nog gerefereerd aan een belangrijke ontwikkeling die zich vanaf begin van de jaren zeventig voordoet, namelijk de groeiende belangstelling voor wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging. In 1970 verschijnt de Nederlandse vertaling van de studie van Windmuller Arbeidsverhoudingen in Nederland. In 1973 komen twee nummers van Ter Elfder Ure uit, gewijd aan de geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging, met een aantal bijdragen van Harmsen. Hij zal in de jaren zeventig en tachtig een van de belangrijkste geschiedschrijvers van de Nederlandse arbeidersbeweging worden.[44] In dit historische onderzoek komt vrouwenarbeid op verscheidene plaatsen aan de orde, zoals specifieke vrouwenstakingen, de organisatie van vrouwelijke werknemers en conflicten over vrouwenvraagstukken binnen de bonden.

5.4 Samenvatting

Studies naar de arbeidsparticipatie van vrouwen

Het onderzoek naar de arbeidsparticipatie van vrouwen en vrouwenarbeid in de periode 1960-1975 laat zich in de volgende punten samenvatten:

1. Het belangrijkste object van onderzoek vormt de gehuwde vrouw en haar al dan niet buitenshuis werken. Jonge vrouwelijke arbeidskrachten krijgen, in tegenstelling tot de periode 1945-1960, in het geheel géén aandacht meer en de oudere ongehuwde vrouw slechts summier, in de zijlijn van de studies naar de arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw. Het onderzoek wordt evenals in de vorige periode en in de vooroorlogse periode gekenmerkt door een afbakening van het onderzoeksobject rond de burgerlijke status van dé vrouw. Met uitzondering van de studie van In 't Veld-Langeveld en Deggeler vormen beroepsgroepen, bedrijfssectoren, niveaus in arbeidsposities e.d. nog geen invalshoek voor onderzoek. Ook bij In 't Veld-Langeveld staat de gehuwde vrouw centraal, maar zij analyseert een grote diversiteit aan 'sociale systemen' op hun (potentiële) oplossingen voor het rolconflict van de gehuwde buitenshuis werkende vrouw.

2. Bij de studies in opdracht van de overheid vormen economische belangen (het tekort aan arbeidskrachten) de aanleiding. Alle drie de studies hebben het opsporen van een bruikbare arbeidsreserve onder gehuwde vrouwen tot inzet. De overheid verstrekt haar opdrachten aan de sterk bedrijfsgeoriënteerde onderzoeksinstituten, het NIPG en het GITP. De overheidsstudies zijn voornamelijk 'aanbodgericht' en wel op de motieven en attitudes van vrouwen om wel of niet beroepsarbeid te willen verrichten. De vraagzijde komt in beeld voor zover het meningen en veronderstellingen en wensen van bedrijven betreft over de inschakeling van gehuwde vrouwen (het managementperspectief). Op summiere schaal komt de vraagzijde ook aan bod, als het gaat om welke voorzieningen het bedrijf treft of bereid is te treffen voor gehuwde vrouwelijke werknemers, zoals bijvoorbeeld aangepaste werktijden en vakanties en part-time arbeid. De overheidsstudies geschieden geheel vanuit het bedrijfsperspectief (managementperspectief).

3. De gezinssociologische studies brengen veel gegeven over de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen in kaart en geven de hiaten hierin aan. Er vindt tevens een eerste bekritisering plaats van de gangbare statistische categorieën, die niet geëigend blijken te zijn voor de beroepsarbeid van vrouwen. Alle studies kiezen voor de gezinssociologische optiek en hebben meer of minder expliciet het rolconcept als uitgangspunt. De studie van In 't Veld-Langeveld is daarin het meest uitgebreid en expliciet, en zet voor een deel de toon voor de volgende gezinssociologische studies.

. De omvang en aard van de arbeidsparticipatie van vrouwen wordt als resultante van het rolconflict beschouwd. Vanuit de veronderstelling dat de gezinsrol voor vrouwen prevaleert, leidt de combinatie met een arbeidsrol onvermijdelijk tot rolconflicten. Vergeleken met de vorige periode krijgen theoretische noties ter verklaring van de arbeidsparticipatie van vrouwen in

toenemende mate aandacht. De arbeidsposities zelf (niveau van het werk, arbeidsomstandigheden e.d.) komen bij In 't Veld-Langeveld en bij Deggeler aan bod, in andere studies niet of nauwelijks. Verklaringen voor deze positie worden alleen bij In 't Veld-Langeveld uitgebreid onder ogenschouw genomen.

Nieuw is, vergeleken met de periode 1945-1960, dat arbeid buitenshuis van gehuwde vrouwen, voor de onderzóeksters een geheel geaccepteerd verschijnsel is geworden. Vanaf de studie van In 't Veld-Langeveld wordt dit ook expliciet in verband gebracht met de emancipatie van de vrouw. Deze emancipatie wordt ingevuld met verruiming van de ontplooiingsmogelijkheden van gehuwde vrouwen, onder andere via beroepsarbeid. Het ter discussie stellen van de gezinsrol op zich is nog niet aan de orde, dat blijft voor de gezinssociologen nog een vanzelfsprekende taak voor vrouwen.

4. Verwijzingen naar bedrijfs- of arbeidssociologisch onderzoek komt in het vrouwenarbeidonderzoek niet voor. Wel sluiten zowel de overheidsopdrachtstudies als de gezinssociologische onderzoeken aan bij de methoden en technieken van het modern sociologische onderzoek. De roltheoretische noties maken essentieel deel uit van het structureel functionalistische theoretische kader van de moderne sociologen. Het aanbodkarakter van de meeste studies vertoont eveneens overeenkomsten met de gangbare invalshoek in de arbeidssociologie. Bij onderzoek naar de arbeidsparticipatie van vrouwen wordt dit echter niet alleen ingegeven door de bedrijfsoptiek, maar evenzeer door de gezinsoptiek, waarbij de gezinsrol van de vrouw, de daarbij horende houdingen en de gezinssituatie als eerste verklarende aanbodvariabelen voor de arbeidsparticipatie dienen.

5. Van veel continuïteit in de onderzoekstraditie van vrouwenarbeidstudies in Nederland is geen sprake. Hoewel de traditie weliswaar bescheiden genoemd mag worden, is het niettemin opvallend dat eerder onderzoek meestal in het geheel niet ter sprake komt. Slechts een enkele keer wordt, veelal in historische terugblik, een vroegere studie genoemd. Dit betekent dat reeds verworven inzichten of reeds met empirisch materiaal ondergraven vooronderstellingen over vrouwelijke arbeidskrachten opnieuw worden gepresenteerd. Het leidt ertoe dat de historische continuïteit van een aantal zaken niet in beeld komt en ad hoc verklaringen worden gezocht, passend in het betreffende tijdsgewricht.

Enerzijds blijkt hieruit tevens hoe weinig vrouwenarbeidstudies, die voornamelijk van de hand van vrouwelijke wetenschappers zijn, in het wetenschappelijke kennisarsenaal zijn opgenomen. Anderzijds kan het duiden op een nog weinig ontwikkeld historisch (wetenschappelijk) bewustzijn op dit terrein. De eerste aanzetten daartoe (In 't Veld-Langeveld) zijn aanwezig en zullen in de loop van de jaren zeventig een belangrijke impuls voor wetenschappelijk onderzoek op het gehele terrein van vrouwenstudies worden. Vooral feministische historici gaan hierbij een centrale rol vervullen.

Studies naar bedrijf, arbeid en beroep

1. Resumerend kunnen we stellen dat ondanks de talrijke nieuwe thema's in de arbeidssociologie en de diversiteit in stromingen die in de jaren zestig

ontstaat, de aandacht voor sekseverschillen, vrouwelijke werknemers en hun arbeid minimaal blijft. Er is in feite zelfs nog minder aandacht voor dan in de periode 1945-1960. Weliswaar was sekse toen vrijwel uitsluitend een variabele, maar verschillen tussen mannen en vrouwen werden wel beschreven, maar niet geanalyseerd. In de jaren zestig wordt in feite alleen in de beroepensociologie door Mok en in de studie naar autonomie en motivatie van Van Hoof aandacht besteed aan vrouwelijke werknemers en aan sekseverschillen. Bij alle andere thema's worden beide volkomen genegeerd.

Dit is des te opvallender als men dit plaatst tegen de achtergrond van de grote toestroom van vrouwen naar de arbeidsmarkt in de jaren zestig (250.000 à 300.000 toetreedsters). Ook is het opmerkelijk, gezien de omvang van de publieke discussie over het verschijnsel van 'de buitenshuis werkende gehuwde vrouw' en de problemen die het bedrijfsleven daarmee heeft. Dit is blijkbaar aan de aandacht voorbij gegaan van de arbeidssociologie in alle diversiteit die daarin is ontstaan. In enkele gevallen worden vrouwelijke werknemers expliciet uitgesloten uit de onderzoekspopulatie, omdat verondersteld wordt dat de thema's, als mobiliteit en klasseposities, niet op vrouwen van toepassing zijn.

2. Eén studie, van de onderzoekster Vellekoop, vormt een uitzondering. Zij levert op een klassiek sociologisch terrein van onderzoek, de stratificatie- en statusproblematiek, kritiek vanuit het perspectief van vrouwenberoepen. Haar werk dringt echter niet door in andere studies op het betreffende terrein. Voor zover er bij mannelijke arbeidssociologen aandacht is geweest voor vrouwelijke werknemers, beperkt zich deze tot twee traditionele vrouwenberoepen, serveersters en verpleegsters. De studie van Van Hoof is interessant omdat daarin sekseverschillen niet alleen beschreven worden, maar ook geanalyseerd. Hierdoor komt het gehanteerde paradigma van analyse van vrouwelijke werknemers expliciet naar voren, namelijk het job-gendermodel. Data over vrouwelijke werknemers worden geanalyseerd aan de hand van het gender-model (gezinsoptiek en stereotypen over vrouwen) en nergens vanuit een job-model. Bij de data-analyse van mannelijke werknemers is uitsluitend het laatste model aan de orde. Pas in de jaren zeventig komt rond het thema arbeidsmarkt meer systematisch aandacht voor de arbeidspositie van vrouwen (Van Wezel). Deze start zal zich in de tweede helft van de jaren zeventig verder voortzetten (zie § 6.3).

3. Plaatsen we het vrouwenarbeidonderzoek zoals in § 5.2 aan de orde is geweest naast de arbeidssociologische studies uit deze zelfde periode, dan kunnen we vaststellen dat nog steeds van een scheidslijn tussen beide sprake is. Er wordt over en weer niet aan elkaars onderzoek gerefereerd. Het ene voltrekt zich geheel binnen de gezinssociologische kaders, het andere binnen die van de arbeidssociologie. In beide disciplines vormt het structureel functionalisme het dominante theoretisch kader. Mede door het systeemdenken in het structureel functionalisme is in de jaren zestig tussen beide subdisciplines in het moderne sociologisch onderzoek een waterdicht schot ontstaan. Bovendien is daardoor in beide subdisciplines geen studie verricht vanuit werknemers/neemsters perspectief, noch in de modern sociologische

arbeidssociologie, noch in de gezinssociologie. Het ontbreken van dit perspectief is mede een factor geworden voor het niet thematiseren van de arbeidspositie van vrouwen. Vanuit het gezinssysteem staat in de gezinssociologie het rolconflict bij de vrouw zelf centraal, niet haar arbeidspositie.

De arbeidssociologische studies zijn, evenals het vrouwenarbeidonderzoek, wat betreft thema's van onderzoek en soort vraagstellingen, sterk bepaald door maatschappelijke ontwikkelingen. Toch leidt de maatschappelijke tendens van toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen, noch de nieuwe bedrijfsproblematiek (voor het management) die hierdoor ontstaat, tot enig onderzoek in de universitaire arbeidssociologie.

Ook bij het bedrijfsonderzoek van het NIPG en het GITP blijven het onderzoek beperkt tot de drie overheidsopdrachten naar de potentiële arbeidsreserve onder gehuwde vrouwen. Het leidt ook daar niet tot meer onderzoek op dit terrein.

NOTEN HOOFDSTUK 5

1. Mondiaal zijn daarbij de veranderende oost-west en noord-zuid verhoudingen van belang. De onverwachts snelle technologische ontwikkeling in de Sovjet-unie (de Spoetnik maan-raket) en de opkomst van nieuwe bevrijdingsbewegingen in de koloniën (bv. de Algerijnse oorlog) hebben daar in belangrijke mate aan bijgedragen.
2. Onderstaande is voornamelijk gebaseerd op Harmsen/Reinalda (1975) en Pot (1988).
3. Dercksen, e.a., **Vijfendertig jaar SER-adviezen**, Deel 1, 1950-1964, Kluwer, 1982, tabel 'indexcijfers reële lonen 1949-1964' (p. 174) en tabel 'industriële produktie en produktie per werknemer' (p. 233).
4. De niet erkende vakbond, de EVC, had in tegenstelling tot de erkende vakbonden ook in de periode 1945-1960 steeds de nadruk gelegd op de belangenstrijd in de bedrijven.
5. CBS, **Tachtigjaren statistiek in tijdreeksen: 1899-1979**, p. 69.
   In de jaren zeventig en tachtig zal de werkloosheid tot ongekende hoogten toenemen. (44.000 werkzoekenden in 1967 tot 850.000 in 1984). **Sociale Maandstatistiek,** januari 1985.
6. Pot noemt dit een verschuiving van 'verantwoordelijke autonomie' naar 'directe controle' (Pot 1988/242).
7. Volgens Lammers heeft Parsons het eerst hierop gewezen (Lammers 1965, p. 180 ev).
8. Maandstatistiek 1964, Arbeidskrachtentelling 1973, Volkstellingen 1960-1971. Zie Projektgroep Vrouwenarbeid, **Het in- en uitschakelingsproces van vrouwen op de arbeidsmarkt**, Taakgroepverslagen deel II, Sociologisch Instituut, Groningen, 1977.
9. Zo waren er in 1960 23.800 vrouwen onder de 65 jaar, die een onderwijzersacte bezaten, maar niet beroepsmatig werkzaam waren. Van de vrouwen met een voltooide vhmo-opleiding (geschikt voor de verpleging) waren er 46.500 beneden de 65 jaar die geen beroep (meer) uitoefenden. Van de vrouwelijke artsen waren in hetzelfde jaar slechts 53% beroepsmatig actief (1.539 van de 2.912) (Van Klaveren 1975, p. 1-12).
10. In 1960 telde nog 17% van de gezinnen vijf of meer kinderen, in 1977 was dat minder dan 4% (Schnabel 1977).
11. In de meeste landen heeft het arbeidsbestel zelf zich veel minder in de vorm van part-time arbeid aangepast aan de vrouwelijke arbeidskracht met kinderen (bv. VS, Zweden, Frankrijk, mediterrane landen). Daar zijn de oplossingen gezocht in bedrijfscrèches, onderwijsvoorzieningen met opvang buiten de schooluren en dergelijke of kon nog steeds gebruik worden gemaakt van opvang door grootmoeders. Gehuwde vrouwen werken er relatief veel meer dan in Nederland full-time buitenshuis.
12. Verwey-Jonker is in die tijd lid van de SER en houdt in 1960 een rede voor de algemene ledenvergadering van de SER over het vrouwelijk arbeidstekort. Onderstaande is uit haar rede, gepubliceerd in **De onderneming** 1960.

13. De cultuursocioloog Feitsma wijst op een dergelijke gegroeide discrepantie tussen de 'industriële sociologie' en de 'agrarische sociologie': 'Wat in de industriële sociologie verwaarloosd werd, gezinsmilieu en derde milieu, kreeg in de agrarische sociografieën ruime aandacht, en omgekeerd, wat in de industriële sociologie aandacht kreeg, het arbeidsproces, werd in de agrarische sociologie verwaarloosd' (Feitsma 1956/67).
14. Interessant in het licht van de huidige betekenisgeving (sinds vrouwenstudies aan de universiteiten ingang vonden) is, dat In 't Veld-Langeveld 'feminisme' uitdrukkelijk limiteert tot de historische periode tussen 1840 en 1920 en daaraan de liberale invulling geeft van het streven naar gelijke rechten op het gebied van onderwijs, op economisch en politiek terrein en in het huwelijk. De term 'vrouwenbeweging' reserveert ze voor het toenmalig feministisch streven in organisatorisch verband (In 't Veld-Langeveld 1969, p. 21).
15. In 't Veld-Langeveld beschrijft onder andere de discussie op het Nationaal Congres voor de Beroepskeuzevoorlichting in 1961, waar de meningen over beroepskeuzevoorlichting aan meisjes diametraal tegenover elkaar staan: 'Moeten meisjes anders geadviseerd worden dan jongens, omdat zij bij huwelijk hun beroepswerkzaamheden toch vrij snel beëindigen?' (p. 188 ev) In de beroepsadviespraktijk wordt in de jaren vijftig en zestig een specifieke 'meisjes-test' gehanteerd, waarin minder technische bezigheden en technische beroepen zijn opgenomen. Bij de intelligentie- en prestatietests worden in principe dezelfde basistests gebruikt voor jongens en meisjes, maar in de regel wordt bij de meisjes uit het hele pakket de technische prestatietest weggelaten. In 't Veld-Langeveld concludeert dan ook dat de samenstelling van het testpakket aangepast is aan de bestaande verdeling der beroepsrollen over de seksen (p. 189).
16. Bijvoorbeeld 'Carrièrekansen voor vrouwen zijn beperkt, promotielijnen kort. De hinderpaal ligt in het leiding geven, dat naarmate men hoger stijgt in de bedrijfshierarchie een steeds overheersender kenmerk van de beroepsrol wordt.'(p. 117)
17. Er werden 1300 vrouwen geïnterviewd (60% ongehuwden, 40% gehuwden).
18. 'Verschillende categorieën zijn vaak samengevoegd (bv. gehuwd, gescheiden en weduwe) of, als niet interessant geacht, nooit onderzocht' en parttimers, vrijwel uitsluitend vrouwen, werkzaam als huispersoneel of meewerkend echtgenoot (werkweek van minder dan 15 uur), worden in de statistieken niet meegenomen (in 1971 geschat op 25.000 vrouwen)'(p. 5). In het onderzoeksrapport wordt een apart hoofdstuk gewijd aan de beperkingen van het volkstellingsmateriaal wat betreft de aard en omvang van beroepsarbeid van vrouwen, de leemten in informatie over de gezinssituaties en de informatie over inkomenssituaties (pp. 86-89).
19. O.a. Myrdal en Klein (1956, Ned. vert. 1969) en Fogarty, Rapoport en Rapoport (1971).
20. **De ongehuwde vrouw,** Onderzoek naar de levensomstandigheden van de ongehuwde vrouw van 40 tot 65 jaar. Literatuurstudie, hearings en onderzoeksvoorstel. Het uiteindelijke rapport van J. de Jong-Gierveld

kwam onder dezelfde titel tot stand. Staatsuitgeverij, Den Haag, 1971.

21. **The sociological imagination** van C. Wright Mills speelt daarbij een belangrijke rol (1959). In hetzelfde jaar verschijnt reeds een Nederlandse vertaling.
22. H.Ph. Milikowski, **Sociale aanpassing, niet aanpassing, onmaatschappelijkheid**, Arnhem, 1961. Handelseditie **Lof der onaangepastheid.**
23. De invoering van de 'trainingsmethode' komt in Nederland pas na 1960 goed van de grond, toen het NIPG Amerikaanse trainers liet overkomen. Met financiële steun van de COP start in 1963 de eerste Nederlandse opleiding voor trainers in sociale vaardigheden.
    Ook het GITP in Nijmegen wordt in de jaren zestig een bloeiend laboratorium (eerst onder Rutten, later onder Kremers) in de experimentele psychologie. Zowel bij het NIPG als het GITP zijn het voornamelijk de psychologen die het onderzoekswerk, de experimenten en de trainingen ter hand nemen. De meest bekende variant is de T-group, waarbij managers en chefs een beter inzicht konden verwerven in de dynamiek van groepen op de werkvloer en hun eigen positie daarin. (Ter Meulen/Van Hoorn 1981)
24. H.J. van Zuthem, **De integratie van de onderneming als sociologisch vraagstuk,** Assen, 1961.
25. C. Lammers (red), **Medezeggenschap en overleg in het bedrijf**, Utrecht/-Antwerpen, 1965, p. 14/15.
26. In hetzelfde jaar haalt Oldendorff de Amerikaan Caplow van de Michigan School naar Nederland van wie in 1954 het 'Sociology of work' was verschenen. Daarin stelt Caplow ondermeer: 'Elke jaargang van de drie toonaangevende sociologische tijdschriften bevat vele pagina's over de sociologie van de arbeid. Toch blijft het dit veld ontbreken aan een eigen identiteit en wordt vaak verward met industriële sociologie' (Caplow 1954, p. 7).
27. Het onderzoek naar sociale mobiliteit startte al in 1945 met de studie **Stijging en daling op de maatschappelijke ladder** van Van Heek. Dit werk wordt het begin van een hele reeks op dit terrein in Nederland: Tobi en Luyckx naar de **Herkomst en toekomst van de middenstander** (1950); Van Lier, **Sociale mobiliteit der leerkrachten in het lager onderwijs** (1951); Van Hulten, **Stijging en daling in een modern grootbedrijf** (1953); Kuiper, **Mobiliteit in de sociale en beroepshierarchie**, (1954); In 't Veld-Langeveld, **Beroepsbeeld en beroepsprestige** (1958).
28. Kuiper bekritiseerde het gelijk stellen van de beroepenhiërarchie aan de sociale hiërarchie. In zijn sociografische studie van Zwolle laat hij zien dat vrije tijdsactiviteiten, omgangsvormen, eetmanieren, kleding en dergelijke, belangrijke statusidentificatie-middelen zijn. Ook beweerde hij, in kritiek op Van Heek, dat welstand en afkomst bepalende factoren zijn en dat iemands beroep betrekkelijk irrelevant is (Kuiper 1954).
29. Klein heeft kritiek op de, op waardering van beroepen berustende, prestigeladders. Klein gebruikt de onderscheiding in macro-, meso- en microstratificatie, gedifferentieerd naar drie interactie-situaties, de publieke

wereld, de arbeidswereld en de intieme wereld. Status definieert zij als de positie in een bepaalde sociale structuur. Het impliceert een boven- of onderschikking van groepen op grond van de mate waarin zij aan de verwezenlijking van centrale waarden, die in het systeem opgeld doen, deelnemen. Ook aan de hand van literatuurstudie laat ze zien hoeveel verwarring en begripsonzekerheid er nog bestaat op het gebied van het sociale status- en stratificatie-onderzoek en 'van hoeveel betekenis de meestal niet uitgesproken maatschappijbeschouwelijke visie is, zowel van onderzoekers als van geënquèteerden.' (Klein, **Statusonderscheidingen,** Leiden, 1963)

30. In 't Veld-Langevelds kritiek ligt in dezelfde lijn als van Klein: mensen moeten een uniform beeld hebben van de maatschappelijke gelaagdheid in termen van status en beroep, anders stemmen deze ladders niet overeen en zijn er überhaupt geen eenduidige ladders.
    Naar aanleiding van haar onderzoek **Beroepsbeeld en beroepsprestige** concludeerde In 't Veld-Langeveld dat de overeenstemming omtrent de rang van een beroep afhankelijk is van de voorstelling die men van het beroep heeft, in het bijzonder van de mate waarin er een geobjectiveerd beeld van het beroep bestaat. Hierop zijn discrepanties tussen beroeps- en sociale stratificatie terug te voeren. Gebrekkige of onduidelijke beelden zijn volgens haar te wijten aan prestigeverschuivingen in de maatschappij, die zich nog niet geconsolideerd hebben (geschoolde arbeiders tegenover kantoorpersoneel), of aan de verschillende aspecten van het beroep, die men bij de waardering op het oog heeft en aan de ervaringen, die men met betreffende beroepsbeoefenaren heeft.
31. C. Vellekoop, **Naar een beroepsprestigestratificatie van vrouwenberoepen** in: **Sociologische Gids,** 1963, pp. 294-305.
32. Het gaat om middelbare administratieve employés in negen grote organisaties in Amsterdam.
33. Berting, 1968, a.w. p. 5.
34. Zie hiervoor o.a. Murgatroyd, **Gender and Occupational Stratification,** in: **Sociological Review,** 1982, 30/4. Daarin wordt een scherpe kritiek geleverd op de studie van Goldthorpe e.a. (1980).
    Voorts Crompton & Jones, **White-collar Proletariat. Deskilling and Gender in Clerical Work** (1984); Crompton & Mann (ed), **Gender and Stratification** (1986).
35. De Chicago-school, het oudste sociologisch instituut ter wereld (1892), kent vanaf Park en Burgess in de jaren twintig en dertig een traditie in cultuursociologische studies, destijds vooral ruimtelijk afgebakend door 'de studie van het leven in de grote stad.' Hughes die in deze traditie studeert en later doceert, komt in 1958 met zijn boek **Men and their work** waarin hij het belang van de ontwikkeling van een aparte sociologie van arbeid en beroep benadrukt, waarbij de interactie tussen mensen centraal staat.

36. Goffman analyseert het gedrag van mensen als een voorstelling tegen de achtergrond van een decor gegeven voor een publiek, waarbij het in het geval van de beroepsbeoefenaar gaat om de middelen waarmee en de wijze waarop hij zijn voorstelling aannemelijk kan maken en het publiek kan doen geloven in het beeld dat hij hen voorschotelt (o.a Goffman 1959).
37. De steekproef bestond uit 200 kelners en 87 serveersters werkzaam in de horeca in grote steden in het westen en zuiden van het land. Hoewel gestreefd is naar een goede verdeling over de diverse functies binnen het kelners- en serveerstersberoep, was de steekproef weinig representatief voor de ongeveer 10.000 kelners en 4000 serveersters in ons land (p. 36-38).
    Een vermeldenswaardig detail is dat Mok zich enige rekenschap geeft van zijn positie als mannelijke onderzoeker tegenover vrouwelijke respondenten. In samenwerking met de bedrijven waar hij onderzoek deed, was zo goed mogelijk gezorgd voor een sfeer, 'die zoveel mogelijk vertrouwen wekte in de oprecht wetenschappelijke bedoelingen van de onderzoeker (...) Desondanks meenden sommige serveersters, met een kennelijk kwaad financieel geweten, in deze de man van de belastingen te herkennen.' (p. 38)
38. Vermelde verschillen zijn bijvoorbeeld dat de beroepsbinding bij serveersters hóger ligt dan bij kelners en bij oudere serveersters hoger dan bij jongere, terwijl dit laatste voor kelners net omgekeerd ligt. Kelners bleken andere stijgingsaspiraties (wensberoepen voor zichzelf en hun kinderen) te hebben dan serveersters.
39. Mok: 'Afgezien van de tegenstrijdigheid dat volgens Whyte zelf in Amerika het keukenpersoneel meest uit vrouwen bestaat en dat daar toch ook fricties voorkomen, is het zeer oppervlakkig de tegenstelling keukenbediening alleen uit het sekse-verschil te verklaren. Wel heeft Whyte gelijk als hij waarde hecht aan de wijze waarop de keuken en het bedienend personeel is gescheiden en de manier waarop de communicatie plaats vindt.' (p. 104)
40. Om het horecaberoep te onderscheiden van andere dienstverlenende beroepen maakt Mok een interessant onderscheid tussen onafhankelijke dienstverlening (= hulpverlening) en afhankelijke dienstverlening, waarbij de klant de dienstverlening bepaald, zoals in de horeca, waarbij tevens een exposé over de rol van de huisvrouw en vrouwenemancipatie wordt gegeven. De rol van huisvrouw/echtgenote kent volgens Mok beide vormen van hulpverlening, hetgeen tot rolconflicten kan leiden: 'De werkzaamheden, die zij in haar rol van dienstmeisje verricht, hebben veel gemeen met die van de beoefenaar van het dienstverlenende beroep, terwijl de "werkzaamheden" als echtgenote verricht veel verwantschap vertonen met wat hier de hulpverlening is genoemd. De huisvrouw moet steeds trachten een evenwicht tot stand te brengen tussen de afhankelijkheid en de onafhankelijkheid van haar positie tegenover echtgenoot en gezin, tussen dienstverlening en hulpverlening. Daar komt haar rol-

conflict in wezen uit voort. Naarmate de onafhankelijkheid minder is en zij zich afhankelijker voelt van man en kinderen (het zich 'sloof' voelen), zal de huisvrouw dit rolconflict sterker voelen. Het niet meewerken van de echtgenoot bij huishoudelijke werkzaamheden beklemtoont zijn onafhankelijkheid en haar afhankelijkheid. De emancipatie van de vrouw heeft de sociale beletselen van het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw verminderd. Het vervullen van een (al of niet betaalde functie buitenshuis door de gehuwde vrouw komt niet louter voort uit economische overwegingen of uit een overvloed van vrije tijd van de tegenwoordige huisvrouw, (...) Het is tevens voor de gehuwde vrouw een belangrijke mogelijkheid om aan haar gevoel van afhankelijkheid te ontkomen en tot onafhankelijke zelf-realisatie te komen.' (p. 173/174)

41. In **De Arbeidende Mens** (1965) schrijft Van der Ven in het voorwoord: 'Zonder twijfel zijn er geheel andere arbeidssociologische beschouwingswijzen mogelijk dan die welke hier gevolgd wordt. Zolang nog niet een afgeronde sociologie van de arbeid bestaat (verw. naar Van Doorn, 1961) - en misschien ook dan nog - kunnen aspectstudies van allerlei aard bouwstenen leveren. Die welke hier worden aangeboden houden zich bezig met verschillende, min of meer complexe typen van arbeidende activiteit. In reactie, als men wil, op een bestaande neiging om de aandacht uitsluitend of voornamelijk te richten op de "arbeider" zijn het vooral ook de intellectueel, de beoefenaar van een vrij beroep en de ondernemer naar voren gebracht. Niettemin is aangevangen met een hoofdstuk over de emancipatie van de arbeidende klasse. Plaats en taak van de vakbeweging in het maatschappelijk bestel zijn de laatste tijd, niet alleen in Amerika, weer in discussie gekomen. Het heeft daarom wellicht zin de grote lijn van het cultuurproces, waarvan de vakorganisatie de belangrijkste collectieve component vormt (of tenminste heeft gevormd), nog eens te vervolgen. Naar het mij voorkomt wijst de ontwikkeling van het arbeidsbestel ons niet bepaald in de richting van een "arbeiderssociologie" (verwijzing naar Van Zuthem, 1963).'

42. In totaal werden achttien afdelingen en onderafdelingen in het onderzoek betrokken, waarbij gestreefd werd naar zo groot mogelijke variatie in afdelingen wat betreft grootte, bezetting, leiding, leeftijd e.d. en waar de onderzoeker zinvol werk kon doen (d.w.z. geen al te geschoold werk). Materiaalverzameling geschiedde door deels participerende observatie, deels gewone (niet participerende) observatie.
Van Hoof noemt zijn onderzoek 'verklarend exploratief' en geeft na een omvangrijke theoretische uiteenzetting een zeer gedetailleerde operationalisatie van de concepten autonomie, motivatie en directe leiding. Bij het onderzoek is niet gestreefd naar representativiteit: 'Zulk streven zou trouwens bij voorbaat tot mislukking gedoemd zijn, omdat het niet mogelijk is de concrete populatie aan te geven, waarvoor het onderzoek representatief zou moeten zijn.' (p. 81)

43. Een groot aantal van deze bijdragen is bijeen gebracht in een documentatiemap **De vakbeweging in Nederland** (1973), verzorgd door De Horstink en bedoeld voor onderwijs, scholing en vorming.
44. Zie voor een overzicht: Ger Harmsen, **Lijst van publikaties, interviews en reacties (1938-1982)** Groningen, september 1982 (396 titels).

6. VROUWENARBEIDONDERZOEK EN ARBEIDS-SOCIOLOGIE NA 1975

INLEIDING

De markering van de laatste periode van vrouwenarbeidonderzoek wordt gelegd bij de introductie van vrouwenstudies aan de Nederlandse universiteiten rond 1975. Vanaf dat moment worden de eerste medewerksters vrouwenstudies aangesteld aan sociale faculteiten en bij geschiedenis. Later zullen andere faculteiten volgen (Poldervaart 1983, Brouns 1988).

Het ontstaan van vrouwenstudies is direct voortgekomen uit en nauw verbonden met de tweede feministische golf vanaf eind jaren zestig. In tegenstelling tot de vorige twee naoorlogse periodes is het niet de economische conjunctuur en de behoefte aan arbeidskrachten die aanleiding geven tot onderzoek naar vrouwenarbeid, maar de maatschappelijke beweging van vrouwen die de impuls vormt voor het omzetten van politiek-maatschappelijke vraagstukken in wetenschappelijk onderzoek. Zeker in de beginjaren van vrouwenstudies zijn de invalshoeken en vraagstellingen nauw verwant met de discussies en kwesties die door de vrouwenbeweging als politiek belangrijk naar voren geschoven worden.

In de jaren tachtig wordt de band tussen vrouwenbeweging en vrouwenstudies minder direct en is er sprake van een meer autonome ontwikkeling in vrouwenstudies. Door het fundamenteel ter discussie stellen van seksemachtsverhoudingen in allerlei maatschappelijke instituties en structuren (gezin, arbeid, staat, seksualiteit, taal, etc.) is ook de kritiek van vrouwenstudies op de bestaande wetenschap veelomvattend, in het begin globaal en onuitgewerkt, later specifieker en fundamenteler. De wetenschapskritiek vanuit vrouwenstudies zoals die vroeger of later in alle bestaande wetenschappelijke disciplines plaatsvindt bevat een of meerdere van de volgende kernpunten: de hiaten ten aanzien van vrouwen en vrouwenlevens, het ter discussie stellen van de gevolgde methoden van onderzoek en de interpretaties van uitkomsten en kritiek op de centrale concepten die 'masculinistisch' van aard zijn en niet de algemene geldigheidsaanspraken kunnen maken waarvoor ze doorgingen. De doelstellingen van vrouwenstudies zijn sindsdien ook sterk van invloed geweest op het vrouwenarbeidonderzoek, op de theoretische invalshoeken, op het soort vraagstellingen en op de thema's.

Op het terrein van vrouwenarbeid richt de kritiek zich met name op de gezinssociologie, de arbeidssociologie en de economie. In de gezinssociologie wordt het gezin voornamelijk als een koesterings- en liefdesinstitutie beschouwd en in de economie als een consumptie-eenheid. De traditionele rolverdeling wordt als vanzelfsprekend genomen, ook als vrouwen daarnaast betaalde arbeid verrichten en de taken in de privésfeer worden niet als

arbeid gedefinieerd. De kritiek op de arbeidssociologie richt zich op het überhaupt ontbreken van vrouwenarbeidvraagstukken en eveneens op de vanzelfsprekendheid van de arbeidsverdeling tussen de seksen in kostwinnen en koesteren die impliciet of expliciet aan arbeidssociologisch onderzoek ten grondslag ligt. De kritiek vanuit vrouwenstudies en de daar ontwikkelde nieuwe vraagstellingen hebben in de loop van de jaren in meerdere of mindere mate hun uitwerking gehad op zowel de gezinssociologie, als de arbeidssociologie als op zeer beperkte schaal op de economie.

Het vrouwenarbeidonderzoek zoals zich dat sinds 1975 heeft ontwikkeld, verricht door zowel onderzoeksters in vrouwenstudies, door gezinssociologen en door sociologische economen, komt in paragraaf 6.2 aan de orde. De hoofdstromen in het arbeidssociologische onderzoek ondergaan, los van het vrouwenarbeidvraagstuk, op zich zelf eveneens ingrijpende veranderingen. Nieuwe vraagstukken komen centraal te staan zoals o.a. de vraagkant van de arbeidsmarkt, de kwaliteit van de arbeid en het beheersingsvraagstuk. In paragraaf 6.3 komen deze aan de orde voor zover ze van betekenis zijn geweest voor het creëren van vrouwenarbeidvraagstukken in de arbeidssociologie.

Hieronder worden eerst weer een aantal globale lijnen in de maatschappelijke ontwikkelingen geschetst die de achtergrond vormen voor de wetenschappelijke ontwikkeling in vrouwenarbeidonderzoek. Eerst komen heel globaal de sociaal-economische ontwikkelingen (crisis) en de veranderingen in de arbeidsverhoudingen (tanende macht van de vakbeweging) aan de orde. Vervolgens wordt kort ingegaan op de veranderingen in de arbeidsparticipatie en arbeidspositie van vrouwen en op een historisch nieuw verschijnsel: het overheidsemancipatiebeleid.

6.1 Maatschappelijke ontwikkelingen

SOCIAAL-ECONOMISCHE ONTWIKKELINGEN

De sociaal-economische ontwikkelingen na 1975 veranderen in zowel economische als ideologische zin ingrijpend. De oliecrisis in de winter van 1973/74 is het keerpunt voor deze veranderingen. De gedachte vat post dat de tijden van weleer niet terugkeren. Met de economisch hoogconjunctuur van de jaren zestig lijkt het voorgoed afgelopen te zijn. De economische groei en de werkgelegenheid in de industrie nemen af, de welvaartsstijging wordt minder, de problemen van milieuvervuiling nemen toe en de toekomstperspectieven worden gestaag somberder, de twijfel over de maakbaarheid van de samenleving groeit. Daarnaast treden door de ongeremde en vooral ongestuurde economische expansie van de jaren vijftig en zestig, in de jaren zeventig structurele knelpunten in economische structuur aan het licht. Het politiek-maatschappelijke klimaat (kabinet-Den Uyl) in de tweede helft van de jaren zeventig wordt gekenmerkt door het accepteren van grenzen aan de economische groei en aandacht voor de economische structuurproblematiek.

Van regeringswege verschijnen in 1975 de 'Nota inzake de werkgelegenheid' en de 'Nota Selectieve Groei'. In de eerste nota wordt de structurele werkloosheid onderkend: 'We hebben in ons land - en hier niet alleen - te maken met strukturele werkloosheid samenhangend met een absoluut tekort aan arbeidsplaatsen, dat zich reeds in 1971 en 1972 manifesteerde. Over de werkloosheid is een belangrijke konjunkturele werkloosheid heengeschoven.' (In 1974 25.000 à 30.000 konjunkturele en 115.000 tot 120.000 structurele werklozen.) In de nota wordt geconcludeerd: 'De reden van werkloosheid is ekonomisch van aard en niet persoonsgebonden: de ekonomische reden is niet in de eerste plaats inkrimping, sluiting of fusie van bedrijven, maar afloop van werkzaamheden waarvoor men (tijdelijk) was aangenomen, en voorts uiteraard het seizoen; betrokkenen worden over het algemeen buiten hun schuld ontslagen.'

In de nota 'Selectieve Groei' wordt aan de doelstelling van volledige werkgelegenheid een kwalitatief element toegevoegd: volwaardige werkgelegenheid. Daarmee wordt de kwaliteit van de arbeid als een beleidsterrein van de overheid geformuleerd. Voorts wordt met het arbeidsmarktbeleid voorgesteld specifiek naar sectoren en regio's sturend op te treden. Men constateert in de nota dat de basis voor de structurele knelpunten in de industriële structuur, die midden jaren zeventig zichtbaar worden, al gelegd zijn in de jaren vijftig en zestig (eenzijdigheid in de industriële structuur en een verouderde exportmarkt). De traditionele industrieën zijn te weinig meegegaan met de nieuwe technologische ontwikkelingen. Arbeidsintensieve industrieën beginnen hun produktie te verplaatsen naar 'lage-loonlanden'. De invoering van het minimumloon (1969) en de gelijke beloning van mannen en vrouwen (1975) zijn voor deze arbeidsintensieve bedrijfstakken van ingrijpender betekenis dan in de meer kapitaalintensieve. Het zijn tevens de in-

dustrietakken met van ouds relatief veel vrouwenarbeid. Juist door de lage beloning van vrouwenarbeid konden deze takken hiervan lange tijd profiteren zonder noodzaak tot technologische vernieuwing.

Het effect op de werkgelegenheid van de uitstoot van en verminderde behoefte aan arbeidskrachten treedt in de jaren zeventig echter nog niet in volle omvang aan het licht. Door de overheidsinvesteringen en de uitbreiding van de collectieve sector wordt, door het verdwijnen van arbeidsplaatsen in de industrie en het vergrote aanbod van werkzoekenden (deels door de naoorlogse geboortegolf, deels door het emancipatiestreven van vrouwen) in de jaren zeventig nog in belangrijke mate door nieuwe werkgelegenheid in de kwartaire sector worden opgevangen.

In de jaren tachtig, na de tweede oliecrisis (1979), is ook dat afgelopen. De werkgelegenheid in de overheidssector stagneert en de werkloosheid stijgt tot ongekende hoogten, versterkt door het bezuinigings- en privatiseringsbeleid van de overheid. De matiging van de sociaal-politieke verlangens wordt versneld doorgezet in een zeer restrictief beleid (kabinetten Lubbers 1982-1989). Dit betekent op sociaal-economisch terrein een defensieve structuurpolitiek, een restrictief monetair beleid, een scherper matigingsbeleid ten aanzien van de lonen en uitgaven en een steeds restrictievere arbeidsmarktpolitiek.

Het selectieve sturingsbeleid, ingezet door het kabinet-Den Uyl (1974-1977), vervalt geheel. Er komt weer een algemeen, marktconform stimuleringsbeleid. Het privatiseringsbeleid van de overheid betreft dan ook vooral een afbouw van de sociale verzorgingsarrangementen en de bijbehorende werkgelegenheid en niet een afbouw van de economische verzorgingsarrangementen voor het bedrijfsleven (WIR, ISP, e.d.). Dit gaat bovendien niet gepaard met een gericht werkgelegenheidsbeleid.

VERANDERINGEN IN DE ARBEIDSVERHOUDINGEN

Aanvankelijk is de vakbeweging in de jaren zeventig nog sterk. Weliswaar is de rek uit de economische groei, maar de vakbeweging verbreedt haar vakbondswerk in zowel kwantitatieve zin (meer ondernemingen) als kwalitatieve zin (zaken als kwaliteit van de arbeid, medezeggenschap rond werkgelegenheid (APO's) en investeringen (VAD), milieu, scholing etc.

Ten tijde van het kabinet-Den Uyl (1974-1977) is de inkomensherverdeling nog een belangrijke beleidsprioriteit, het eerste kabinet-Lubbers (1982-1986) daarentegen maakt de inkomensherverdeling ondergeschikt aan de doelstellingen van economische groei en werkgelegenheid. Door de groeiende werkloosheid wordt de vakbeweging tegenover werkgevers en overheid steeds meer in het defensief gedrongen. Bedrijfsfusies en reorganisaties brengen massa-ontslag waar de vakbeweging machteloos tegenover staat. De werkgevers en de overheid gaan in de jaren tachtig meer en meer pleiten voor differentiatie in de belonings- en arbeidscontractensfeer teneinde 'de arbeidsmotivatie en de mobiliteit op de arbeidsmarkt' te bevorderen. De

vakbeweging blijft tot midden jaren tachtig bereid de lonen te matigen in ruil voor werkgelegenheidsmaatregelen en handhaving van het niveau van sociale zekerheid. De jarenlange matiging leidt echter niet tot de beoogde resultaten. Vanaf 1985 ontstaat dan ook een heroriëntatie binnen de vakbeweging op het matigingsbeleid. Het non-beleid van de overheid en het ontbreken van elke bereidheid van werkgevers om tot (m.n. jeugd-) werkgelegenheidsafspraken te komen worden in de jaren daarna steeds scherper zichtbaar. Het leidt tot verscherping van de tegenstellingen tussen vakbeweging enerzijds en werkgevers en overheid anderzijds en tot een groeiende actiebereidheid onder vakbondsleden (golf van stakingen in het voorjaar van 1989).

Het vrouwenemancipatiebeleid van de vakbeweging wordt vanaf 1975 versterkt en hernieuwd vorm gegeven door vrouwelijke vakbondsleden zelf. Zij richten in diverse bonden van het FNV aparte vrouwengroepen op (ABOP-vrouwen en ABVA-vrouwen zijn de eersten). Via deze horizontale groepen willen vrouwen hun belangen, die in de verticale organisaties van de bonden steeds van tafel verdwijnen, extra kracht bijzetten. Tegelijkertijd breiden de Commissie Vrouwenarbeid en het FNV-vrouwensecretariaat hun activiteiten uit en wordt op scholing en onderzoeksterrein de aandacht voor de vrouwelijke werknemers en hun arbeid vergroot. De groei van het aantal vrouwelijke leden neemt in de meeste bonden, in sommige zelfs zeer sterk, toe (o.a. ABOP, ABVA/KABO, Dienstenbond). Op het fusiecongres tussen NVV en NKV (1981) krijgt de vanaf 1975 radicaliserende Vrouwenbond-NVV stemrecht in de Federatieraad van het FNV. Deze bond verandert van een overwegend gezelligheidsvereniging van echtgenotes van NVV-leden tot een bond die opkomt voor de belangen van (huis-)vrouwen die buiten het reguliere arbeidsproces werkzaam zijn in onder meer vrijwilligerswerk en thuisarbeid. Het betekent een belangrijke stap omdat daarmee de vormen van onregelmatige, onbetaalde of laag betaalde vrouwenarbeid scherper onder de aandacht van het FNV komen. In de jaren tachtig worden initiatieven genomen om tot reguleringen van de arbeidsomstandigheden en -voorwaarden van deze vormen van vrouwenarbeid te komen, onder andere steunpunten voor thuiswerk.

Het kost vrouwen in bonden aanvankelijk veel energie om eisen die traditioneel tot de 'privésfeer' gerekend worden te laten doordringen in het algemene vakbondsbeleid. In 1982 heeft het FNV-bestuur bijvoorbeeld nog steeds niet de eis van kinderopvang in haar beleid opgenomen, omdat diverse bestuurders niet willen inzien dat kinderopvang en de taakverdeling thuis alles met de positie van vrouwen als werkneemster te maken heeft. Een voorloper in verandering hierin is de ABOP, die in 1979 een resolutie aanneemt over de 'Bestrijding diskriminatie van de vrouw'. Daarin is vastgelegd dat 'huishoudelijke en pedagogische zaken' zoals kinderopvang, aanpassing van schooltijden, goedkope was- en eetgelegenheden, maatschappelijk geregeld moeten worden. Met deze resolutie wordt de privésfeer de ABOP binnengehaald. Midden jaren tachtig is de kinderopvangkwestie in de meeste bonden een onderdeel van het beleid geworden.

ONTWIKKELINGEN IN DE ARBEIDSPARTICIPATIE EN DE ARBEIDSPOSITIE VAN VROUWEN

De stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen vanaf 1958, zet zich na 1975 verder voort. Ondanks de economische crisis, de groeiende werkloosheid en de in de jaren tachtig massaal geworden werkloosheid, blijft het arbeidsaanbod van vrouwen stijgen. De participatiegraad van vrouwen (percentage vrouwen tussen de 15-65 jaar met beroepsarbeid) stijgt van 19% in 1960 tot 32% in 1975 en is in 1985 41% geworden.[1] Daarmee is ook het aandeel van vrouwen binnen de beroepsbevolking toegenomen. Bestond de beroepsbevolking in 1960 voor 23% uit vrouwen en voor 77% uit mannen, in 1985 is deze verhouding gewijzigd in 35% vrouwen en 65% mannen.

Ondanks deze sterke stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen is het arbeidsvolume (de totale hoeveelheid betaalde arbeid in mensjaren) dat door vrouwen wordt verricht, veel minder sterk gestegen vanwege de omvangrijke deeltijdarbeid onder vrouwen. In 1960 bestond deeltijdarbeid nog nauwelijks, meisjes en vrouwen werkten toen vrijwel allemaal hele werkweken (40 à 48 uur). In 1973 werkt reeds een kwart van alle vrouwen op de arbeidsmarkt in deeltijd en tien jaar later is de helft van de vrouwelijke beroepsbevolking werkzaam in deeltijdarbeid (15 à 32 uur).

Een volgende opvallende verschuiving in het laatste decennium is de leeftijdsverandering van de vrouwelijke beroepsbevolking. De stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen heeft vrijwel volledig plaatsgevonden in de leeftijdscategorie van 25-54 jarigen. In de andere leeftijdscategorieën blijft de participatiegraad vrijwel hetzelfde.[2,3] Dit betekent dat steeds meer vrouwen hun baan niet meer onderbreken of indien wel, slechts voor korte tijd. Sinds 1975 is het aantal moeders met kleine kinderen dat buitenshuis werkt verdubbeld. Momenteel is een kwart van alle moeders met kinderen beneden de vier jaar opgenomen in het arbeidsproces (Wilbrink-Griffioen e.a. 1987/17).

Wat betreft het opleidingsniveau van vrouwen heeft de ontwikkeling van de vorige perioden zich voortgezet. Het gemiddelde opleidingsniveau van de vrouwelijke beroepsbevolking is snel verder gestegen en de 'achterstand' op mannen is qua opleidingsniveau momenteel ingehaald. In een recent rapport van de Loontechnische Dienst (LTD 1988/37-38) wordt zelfs geconstateerd dat het gemiddelde opleidingsniveau van vrouwelijke beroepsbevolking op alle functieniveau's (behalve het laagste) iets boven dat van de mannelijke is komen te liggen.[4] De discrepantie tussen het opleidingsniveau van mannen en vrouwen neemt per functieniveau toe, d.w.z. hoe hoger het functieniveau des te meer stijgt het gemiddelde opleidingsniveau van vrouwen uit boven dat van mannen op het zelfde functieniveau.

Deze veranderingen in opleidingsniveau staan in schril contrast met de ontwikkelingen in het beloningsniveau van vrouwen. Uit hetzelfde LTD-rapport blijkt dat de gemiddelde uurlonen van vrouwen nog steeds slechts tweederde van mannenlonen zijn (mannen verdienen gemiddeld 23 gulden bruto per uur, vrouwen 15,50). Ook hier geldt dat de verschillen in beloning tussen mannen en vrouwen per functieniveau toenemen, maar dan in omge-

keerde richting als bij het opleidingsniveau. Naarmate het functieniveau hoger is blijft het uurloon van vrouwen steeds verder achter bij dat van mannen in hetzelfde functieniveau (oplopend van gelijk uurloon op het laagste niveau tot 11 gulden verschil per gewerkt uur op het hoogste niveau). Mannen verdienen per gewerkt uur dus gemiddeld over alle functieniveau's 50% meer dan vrouwen, terwijl hun gemiddeld opleidingsniveau op de meeste functieniveau's onder dat van vrouwen is komen te liggen. Bovendien zijn de verschillen in anciënniteit (lengte van het dienstverband) tussen mannen en vrouwen het laatste decennium drastisch teruggelopen doordat veel vrouwen hun loopbaan niet meer onderbreken voor kinderen. Momenteel is het dienstverband van vrouwen gemiddeld nog slechts 4,5 jaar korter dan dat van mannen.

Over de beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen zijn weinig systematische gegevens beschikbaar uit vroegere perioden. Het grote loonstructuuronderzoek in de industrie uit 1966 laat dezelfde verschillen zien als de huidige (1988): vrouwen verdienden gemiddeld tweederde van de mannenlonen (BSEG 1966, Van Klaveren 1970).[5] Voor zover historische bronnen cijfermateriaal over beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen laten zien, blijkt vanaf eind vorige eeuw het beloningsniveau van vrouwen steeds de helft tot tweederde van mannenlonen geweest te zijn (zie ook hoofdstuk 2 en 3). Wat betreft beloningsverschillen tussen de seksen lijkt er derhalve de afgelopen eeuw weinig veranderd te zijn.

De globale sectorale verschuiving in de werkgelegenheid van vrouwen is na 1975 een voortzetting van de daarvoor ingezette ontwikkeling. Het percentage vrouwen in de dienstverlenende sector was al hoog en neemt nog steeds toe. Momenteel is 87% van de vrouwelijke beroepsbevolking werkzaam in de dienstensector.[6]

OVERHEID EN EMANCIPATIEBELEID

Onder invloed van de opgekomen vrouwenbeweging ontwikkelt de overheid voor het eerst in de geschiedenis een specifiek emancipatiebeleid voor vrouwen. Midden jaren zeventig, ten tijde van het kabinet-Den Uyl (1974-1977), komt vrijwel elke politieke partij met een programparagraaf over 'de emancipatie van de vrouw'. De gedachte vat post dat er 'iets' aan overheidsbeleid met betrekking tot vrouwenemancipatie moet worden gevoerd.

De Verenigde Naties roept 1975 uit tot het Jaar van de Vrouw. In dit jaar stelt het kabinet-Den Uyl de Emancipatie Kommissie (EK) in die later over zal gaan in de Emancipatie Raad. Op de valreep van dit kabinet verschijnt in 1977 de eerste regeringsnota over een vrouwenemancipatiebeleid: 'Emancipatie, proces van verandering en groei'. De doelstellingen in deze nota worden overgenomen van de EK: 'inhalen van achterstanden, roldoorbreken en opwaardering van vrouwelijke waarden'. Opvallend is dat de nota uiterst terughoudend is wat betreft voorstellen tot voorzieningen voor kinderopvang.

Na 1977 keert het kabinet-Den Uyl niet terug. De CDA-VVD regering heeft geen emancipatieprogramma, maar komt wel met de eerste staatssecretaris voor emancipatiezaken, Kraayeveld-Wouters (CDA), die ondergebracht wordt bij CRM. Dit leidt tot zeer negatieve reacties vanuit de vrouwenbeweging. Het wordt door veel feministische groeperingen gezien als een poging van de overheid om al in een vroeg stadium greep te krijgen op het emancipatiestreven van vrouwen. De feministische groeperingen ervaren het als 'inkapseling', als organisatorisch ingrijpen en stroomlijning van bovenaf, terwijl vrouwen zelf nog druk doende zijn hun maatschappelijke positie te analyseren, nieuwe kwesties van de vrouwenbeweging in politieke termen te vertalen en strategieën ter verandering te ontwikkelen. Het gevaar voor inkapseling door de staat heeft lange tijd doorgewerkt in de houding van grote delen van de vrouwenbeweging tegenover initiatieven van de overheid. Het voert tot een dubbele institutionalisering op veel terreinen, enerzijds door de vrouwenbeweging van onderaf, anderzijds door de overheid van bovenaf (bv. emancipatiebureaus), en geeft aanleiding tot veel conflicten op diverse niveau's (landelijk, provinciaal).

De korte regeringsperiode van het kabinet-Van Agt/Den Uyl (1981-1982) brengt een doorbraak in het overheidsemancipatiebeleid. De nieuwe staatssecretaris d'Ancona, wordt bij het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid gestationeerd, waarvan Den Uyl de minister wordt. Deze voortvarende staatssecretaris zet in haar korte ambtsperiode de lijnen uit voor het emancipatiebeleid van de overheid in de jaren tachtig. Daarvan gaat het entameren en stimuleren van wetenschappelijk en beleidsonderzoek een belangrijke onderdeel uitmaken.

Onder d'Ancona wordt het emancipatiestreven van vrouwen voor het eerst ook in economische termen geformuleerd en niet meer uitsluitend als een mentaliteitsverandering, zoals in de periode daarvoor. Een van de eerste initiatieven van d'Ancona is een nota 'Een analyse van het "Vrouwenvraagstuk"', waarin een beleidsvisie wordt geëxpliciteerd op basis van een theoretisch kader (Van der A e.a. Min. SoZaWe 1982). In haar voorwoord stelt de staatssecretaris dat een nieuwe fase van emancipatie van vrouwen ingaat. Een theoretische analyse van het vrouwenvraagstuk moet zowel inspiratiebron als referentiekader zijn en tevens uitgangspunt vormen voor een emancipatiebeleid gericht op uiteindelijk de economische zelfstandigheid van vrouwen. In de nota wordt een verbinding gelegd tussen de achterstelling van vrouwen in de maatschappij en in de privésfeer. Beide zijn uitvloeisel van de structurele ongelijke machtsverhouding tussen vrouwen en mannen zoals die in de maatschappij is geïnstitutionaliseerd. De overheid heeft deze machtsverschillen impliciet op velerlei terreinen mede in stand gehouden, aldus de nota. Als invalshoeken voor de analyse van 'onderdrukking en achterstelling van vrouwen' worden gekozen: de arbeidsdeling naar sekse, de organisatie van de seksualiteit in termen van mannelijkheid en vrouwelijkheid en hoe machtsverschillen tussen mannen en vrouwen gerelateerd zijn aan deze organisatieprincipes. Vanuit deze invalshoeken worden in de jaren tachtig diverse onderzoeken vanuit de overheid geëntameerd, onder andere op het terrein van de be-

taalde vrouwenarbeid, de combinatie van taken in de privésfeer en de organisatie van het moeder/ouderschap. (zie § 6.2.).

Onder de derde en tevens laatste staatssecretaris voor emancipatiezaken (Kappeyne van de Copello, VVD) in het kabinet-Lubbers (1982-1986) wordt aan het beleid van d'Ancona uitvoering gegeven. Een Interdepartementale Coördinatiecommissie Emancipatiebeleid wordt opgericht en in 1983 wordt een nieuwe regeringsnota 'Emancipatiebeleid' door de Tweede Kamer aangenomen. Ter realisering van de beleidsvoornemens op het terrein van onderzoek wordt de Voorlopige Begeleidingsgroep Emancipatie-onderzoek in het leven geroepen. Deze wordt in 1985 omgezet in de Stimuleringsgroep Emancipatie-onderzoek (STEO) en ingesteld voor een periode van zes jaar. De STEO krijgt tot taak het emancipatie-onderzoek te bevorderen, prioriteiten binnen het onderzoek aan te geven en bestedingsplannen op te stellen voor de gelden van het stimuleringsfonds. Aan dit fonds wordt door verschillende ministeries bijgedragen. In de 'Standpuntbepaling stimuleringsbeleid emancipatie-onderzoek' (Min. SoZaWe en O&W 1984) worden de termen vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek samengenomen, waarbij de voorkeur is gegeven aan het begrip emancipatie-onderzoek, volgens de definitie van de Emancipatie Kommissie: 'Onderzoek naar de individuele en maatschappelijke veranderingsprocessen, waardoor vrouwen zich uit haar ondergeschikte positie losmaken, respektievelijk naar de faktoren waardoor deze processen ontstaan of worden gestimuleerd, dan wel worden tegengehouden of afgeremd.' De relevantie van dergelijk onderzoek wordt omschreven als: 'Emancipatie-onderzoek is van belang voor de ondersteuning van het emancipatieproces; het kan een belangrijke bijdrage leveren aan de voortgang der wetenschap, én het kan een (directe of indirecte) ondersteunende functie vervullen voor het emancipatiebeleid.'

In 1985 neemt de Tweede Kamer een nieuw 'Beleidsplan Emancipatie' aan. Het plan bevat uitgangspunten en doeleinden van het emancipatiebeleid voor de middellange termijn. Onderzoek is één van de gehanteerde beleidsinstrumenten. Hieruit vloeien in 1987 een 'Aktieprogramma Emancipatiebeleid 1987-1990' en een 'Nota Beleidsonderzoek Emancipatie voort'.[7]

6.2 Vrouwenarbeidonderzoek

INLEIDING

Vergeleken met de vorige periode is na 1975 sprake van een relatief sterke groei van het wetenschappelijk onderzoek naar vrouwenarbeid. Voor de ontwikkelingslijnen in het onderzoek is de opkomst van de vrouwenbeweging van groot belang geweest. Hoewel nog weinig diepgaande studie is verricht naar de relatie vrouwenbeweging-vrouwenstudies, bijvoorbeeld naar de totstandkoming en de specifieke aard van deze verbintenis, is kenmerkend dat de eerste academische feministen een zeer directe betrokkenheid hebben bij de vrouwenbeweging. Men is er deel van en speelt een centrale rol in de discussies daarbinnen (Parel/Van de Wouw 1988).

De grondslag van het vrouwenarbeidonderzoek: het soort vraagstellingen en de thema's die tot object van onderzoek worden gemaakt, wordt gevormd door de politieke thematisering van diverse kwesties in de verschillende stromingen van de vrouwenbeweging. De in het vorige hoofdstuk genoemde stromingen, Man-Vrouw-Maatschappij, op basis van de gelijkheidsideologie, de socialistisch feministische stroming, gebaseerd op het marxisme, en de autonome vrouwengroepen, gebaseerd op de 'consiousness-raising' beweging in de VS, hebben wat betreft ideeënontwikkeling en thema's alle drie in meerdere of mindere mate hun neerslag gekregen in het onderzoek naar vrouwenarbeid na 1975. Alleen Man-Vrouw-Maatschappij kwam qua ideeën ook in de periode daarvoor tot uitdrukking in het gezinssociologisch onderzoek (o.a. In 't Veld-Langeveld). Dit emancipatiestreven op basis van de gelijkheidsideologie vindt voortzetting in het gezinssociologische onderzoek naar vrouwenarbeid tussen 1975 en 1980, en na 1980 ook in studies los van de gezinssociologie. Gelijkheid in de zin van het inhalen van achterstanden op mannen staat daarin centraal.

Het onderzoek naar vrouwenarbeid vanuit marxistisch/socialistische optiek start omstreeks 1975 en concentreert zich enerzijds op de marginaliteit van vrouwenarbeid in de privésfeer (huishoudelijke arbeid-debat) en anderzijds op de marginaliteit van vrouwenloonarbeid (vrouwen als arbeidsreserve). Vanaf 1980 worden de marxistische theorie en haar macro-kader losgelaten en komen daar segmenteringstheorieën op meso-niveau voor in de plaats.

In de autonome vrouwengroepen worden de meest vernieuwende inzichten ontwikkeld op het terrein van de sekseverhoudingen. Centrale thema's die vanuit deze hoek tot objecten van wetenschappelijk onderzoek worden zijn met name seksualiteit en seksemachtsverhoudingen (seksualiteitsdebat). Betaalde vrouwenarbeid krijgt vanuit deze stroming veel minder aandacht. In het licht van een omvattende analyse van vrouwenonderdrukking, wordt een oriëntatie op betaalde vrouwenarbeid als te eenzijdig en weinig vernieuwend beschouwd. Na 1980 dringen de inzichten vanuit het seksualiteitsdebat ook in vrouwenarbeidonderzoek door (ideologie en praktijk van mannelijkheid en

vrouwelijkheid in de arbeidsorganisatie, seksisme op de werkplek, ongewenste intimiteiten).

De verschillende invalshoeken vanuit diverse delen van de vrouwenbeweging leiden aanvankelijk tot een scherpe tegenstelling tussen 'emancipatie-onderzoek' en 'vrouwenstudies'. Het onderscheid tussen beide heeft een sterk wetenschapspolitieke lading, gebaseerd op verschillende analyses van de maatschappelijke positie van vrouwen en de daaraan verbonden veranderings-strategieën. Feministische wetenschapsters keren zich tégen het gelijkheids-denken in het emancipatie-onderzoek, waarin gelijkheid aan de mannelijke norm het vanzelfsprekende uitgangspunt vormt. Emancipatie-onderzoek legt de nadruk op de individuele belemmeringen om te emanciperen en stelt de maatschappelijke machtsverhoudingen nauwelijks ter discussie. Slechts de gevolgen hiervan voor vrouwen worden onderzocht op mogelijkheden voor correctie. Wetenschapsinstitutioneel richt de kritiek van feministische zijde zich in het bijzonder op het stimuleren van dergelijke 'emancipatiestudies' door de overheid ('Haagse kringen') in de periode voor 1980.

In theoretisch opzicht zetten feministische wetenschapsters zich af tegen de analyse van de positie van vrouwen in roltheoretische termen, van waaruit de strategie is gericht op rolverandering dan wel rolomkering. Aanvankelijk wordt daartegenover een gemodificeerde, dat wil zeggen (gefeminiseerde), marxistische analyse van de maatschappelijke positie van vrouwen geplaatst, vervolgens een meer cultuur-historische theorie, niet gebaseerd op produktieverhoudingen, maar op verwantschapsverhoudingen ('sekse-geslachtssysteem') en tenslotte wordt het zoeken naar een algemene theorie ter verklaring van vrouwenonderdrukking geheel losgelaten in de loop van de jaren tachtig. Vrouwenstudies raken gedifferentieerd, richten zich op deelaspecten van de 'asymmetrieën' tussen de seksen en gebruiken, naar gelang vraagstelling en object van onderzoek, noties uit verschillende theoretische kaders (onder meer uit de psychoanalyse, de vertooganalyse en uit machts- en ideologietheorieën).[8]

Zoals meestal bij de introductie van een nieuwe vorm van wetenschapsbeoefening of van een nieuw vakgebied is voor de legitimatie ervan een scherpe afzetting en afbakening tegenover het bestaande een kenmerk van de eerste fase van de nieuwe ontwikkelingen. Ook de oprichting van nieuwe wetenschappelijke tijdschriften hoort daar dikwijls bij. Zo ontstaan er na 1975 twee nieuwe tijdschriften, de Socialisties-Feministiese Teksten (vanaf 1978) en het Tijdschrift voor Vrouwenstudies (vanaf 1980).

De doelstelling van vrouwenstudies zoals deze tussen 1975 en 1980 geformuleerd wordt is drieledig: kennisontwikkeling over vrouwen en de verhoudingen tussen de seksen; feministische wetenschapskritiek op de gangbare wetenschapsbeoefeningen en ten derde bijdragen aan strategie-ontwikkeling voor de vrouwenbeweging. Feministische wetenschapsbeoefening zou moeten leiden tot onderkenning en doorbreking van seksistische patronen in kennisverwerving en kennisoverdracht. Feministische wetenschapsbeoefening is een poging om het mannelijke monopolie in het wetenschappelijk denken te doorbreken.

Inhoudelijk worden vrouwenstudies gedefinieerd als 'een wetenschapsterrein waar zowel de ondergeschikte positie van vrouwen wordt geanalyseerd als de relatie tussen de arbeidsdeling van man en vrouw en de bredere maatschappelijke ontwikkelingen' (Vrouwenstudies FSW-UvA 1977) of als 'het onderzoek dat een bijdrage kan leveren aan het verkrijgen van inzicht in het ontstaan en functioneren van vrouwenonderdrukking en dat tevens aanknopingspunten biedt voor de opheffing daarvan' (Tijdschrift voor Vrouwenstudies 1981/3-4). Machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen en vrouwenonderdrukking vormen uitgangspunt van analyse. In de jaren tachtig vervalt het laatste (zie hierna). In het emancipatie-onderzoek daarentegen zijn machtsongelijkheid en vrouwenonderdrukking tot ongeveer 1980 géén uitgangspunt van analyse. Na 1980 wordt ook in het emancipatie-onderzoek de machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen vaker een - centraal - aspect in onderzoek.

Tot begin jaren tachtig worden de tegenstellingen tussen vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek sterk gearticuleerd. Rond 1981 treden een aantal belangrijke wendingen op. Binnen vrouwenstudies worden deze vooral verwoord op de eerste Zomeruniversiteit Vrouwenstudies 1981. Outshoorn pleit voor: 'een scheiding tussen feminisme en marxisme, met hooguit een omgangsregeling.' (Outshoorn 1981) Aerts (1981) stelt dat het keurslijf van het marxisme heeft geleid tot een ernstige beperking van het soort vraagstellingen. Het steeds opnieuw aantonen dát vrouwen worden onderdrukt is ongenuanceerd, levert weinig interessante nieuwe informatie op en laat de differentiatie in betekenissen van het sekseverschil liggen. Relevante vragen over de constructie van sekseverschillen, de mechanismen die de verschillen omzetten in ongelijkheid en over de betekenis van de categorie 'sekse' voor de sociale identiteit van vrouwen en mannen, kunnen vanuit het marxisme niet gesteld worden. Vanaf dat moment verliest het marxisme haar prominente plaats binnen vrouwenstudies in het algemeen en ook binnen het vrouwenarbeidonderzoek.

In het emancipatie-onderzoek wordt, mede door de feministische kritieken op de roltheorie, dit theoretisch kader in de jaren tachtig niet expliciet meer gehanteerd. In plaats van 'rolconflicten' wordt het 'dubbele levensperspectief' van vrouwen als uitgangspunt van analyse genomen. Na het grotendeels loslaten van roltheorie in het emancipatie-onderzoek en van het marxisme in vrouwenstudies ontstaan er in de loop van de jaren tachtig verschuivingen en differentiaties in vraagstellingen en theoretische noties. Verschillen van invalshoeken zijn niet verdwenen, maar door de differentiatie is de oorspronkelijk sterk gearticuleerde tegenstelling tussen vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek minder dominant geworden.

Opbouw van deze paragraaf

De specifieke ontwikkelingen in het vrouwenarbeidonderzoek zullen in het onderstaande nader worden belicht aan de hand van de theoretische perspectieven en de vraagstellingen en thema's die daarin geplaatst kunnen worden.

Als eerste wordt het onderzoek vanuit roltheoretisch perspectief behan-

deld omdat dit in grote lijnen een voortzetting vormt van het onderzoek in de vorige periode (1960-1975). Ten tweede komt het onderzoek vanuit de marxistisch-feministische invalshoek aan bod, waarin de marginaliteit van huishoudelijke arbeid en van betaalde vrouwenarbeid centraal staat. Bij het derde hier onderscheiden soort onderzoek gaat het om studies waarin noties over seksesegmentering en seksesegregatie op de arbeidsmarkt of in de arbeidsorganisatie centraal staan. Als vierde komen de discriminatietheorieën en de daarop betrekking hebbende studies aan de orde, waarbij zowel handelingsstrategische als gedragstheoretische varianten te onderscheiden zijn. Als vijfde worden de noties vanuit sekse-ideologietheorieën besproken (beelden en constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid) en het onderzoek dat hieraan aandacht besteed. Bij deze vijfdeling gaat het slechts in beperkte mate om een chronologische ontwikkeling. De hiergenoemde onderzoekslijnen laten wel een zekere chronologie in beginpunt zien, maar door de differentiatie in theorie en empirisch onderzoek in de jaren tachtig treffen we de meeste perspectieven ook nu nog in meerdere of mindere mate aan. Bovendien wordt, vooral na 1980, in diverse studies een eclectisch gebruik gemaakt van noties uit verschillende theoretische kaders.

Om een betere vergelijking met het, algemene, arbeidssociologische onderzoek mogelijk te maken, wordt er bij het vrouwenarbeidonderzoek gekeken of het gaat om vraag- of aanbodonderzoek en of al dan niet een macht/beheersingsperspectief wordt gehanteerd. Bij het laatste kan zowel van een seksemachtsperspectief sprake zijn als van een kapitaal-arbeid beheersingsperspectief, dan wel van een combinatie van beide.

Het gaat in deze paragraaf 6.2 om die studies waarin vrouwenarbeidvraagstukken het centrale object van onderzoek vormen. Het algemene arbeidssociologische onderzoek en de aandacht daarin voor vrouwenarbeidvraagstukken ,als deelaspect van of geïntegreerd in andere arbeidsvraagstukken, komt in paragraaf 6.3 aan bod. Het vrouwenarbeidonderzoek is na 1975 dusdanig omvangrijk dat een integrale bespreking in dit kader niet mogelijk is. Slechts een selectie van de onderzoeksrapporten, dissertaties en wetenschappelijke artikelen in deze periode zullen als exemplarische studies voor een bepaalde onderzoekslijn uitvoeriger aandacht krijgen.[9] Allerlei nota's die in het kader van emancipatiebeleid binnen arbeidsorganisaties of vanuit politieke of belangenorganisaties zijn verschenen, komen niet aan de orde.

De disciplinaire afbakening van vrouwenarbeidonderzoek vormt in deze periode een apart probleem. Een van de inzetten van vrouwenstudies is juist de grensoverschrijding van de bestaande disciplines. Hoewel vrouwenarbeid na 1975 in diverse disciplines, sociologie, psychologie, andragologie en economie, en op de grensvlakken daarvan wordt gethematiseerd, beperk ik me hier in deze paragraaf voornamelijk tot de sociologie en de (sociologische) economie. De (sociologische) economie wordt behandeld omdat de thema's van het vrouwenarbeidonderzoek sterk overeenkomen met die in de sociologie.

DE ROLTHEORETISCHE BENADERING EN DE KWANTITATIEVE GEGEVENSVERZAMELING; STUDIES NAAR DE RELATIE GEZIN EN ARBEIDSPARTICIPATIE VAN VROUWEN

Zoals in het vorige hoofdstuk aan de orde kwam, richt het onderzoek vanuit de gezinssociologie voor 1975 zich op voornamelijk één categorie vrouwen, de gehuwde vrouw, en op één soort vraagstellingen: het beschrijven en analyseren van haar arbeidsparticipatie aan de hand van persoonskenmerken en attitudes ten aanzien van gezin en betaalde arbeid. Arbeid buitenshuis van de gehuwde vrouw werd maatschappelijk vooral uit bedrijfseconomische motieven bepleit en uit dien hoofde als een 'probleem van het gezin' gethematiseerd: de afwezigheid van de moeder en huisvrouw. Vanuit deze optiek en met deze doelgroep voor ogen kwam het vraagstuk in de gezinssociologie terecht. Andere kwesties dan de geringe arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen werden nog nauwelijks aan de orde gesteld (m.u.v. In 't Veld-Langeveld). Feitelijke en door vrouwen zelf gewenste omstandigheden waaronder de arbeidsparticipatie zou moeten plaatsvinden, kregen nog geen aandacht, de huishoudelijke arbeid evenmin (vgl. Van Klaveren 1973).

Voortzetting van deze onderzoekslijn treffen we tussen 1975 en 1980 aan in een tweetal dissertaties (Clason 1977, Van Doorne-Huiskes 1979), in de volkstellingsmonografie van Berends en Boelmans-Kleinjan (1979) en in een hele reeks van kwantitatieve studies, grotendeels afkomstig van overheidsorganen. Na 1980 krijgt het onderzoek naar de relatie gezin/gehuwde vrouw arbeidsparticipatie een ander karakter. De gehuwde vrouw verdwijnt als te onderzoeken categorie. In plaats daarvan wordt de relatie onderzocht tussen arbeidsparticipatie en zaken als kindertal, kinderopvang, zwangerschaps- en ouderschapsverlofregelingen en dergelijke. Hieronder volgt een bespreking aan de hand van een aantal van deze studies.

Roltheoretisch onderzoek

In het proefschrift van Clason, 'Beroepsarbeid door gehuwde vrouwen' (1977), vormt de gebruikelijke roltheorie van Parsons het theoretisch kader. Uitgangspunt Parsons is dat sekse het meest wezenlijke criterium is voor roldifferentiatie en aan alle andere roldifferentiatie vooraf gaat. Clason onderzoekt met behulp van een matching-methode of er een verband bestaat tussen beroepsarbeid van vrouwen en hun houding tegenover de traditionele sekseroldifferentiatie. De hoofdhypothese, dat beroepsarbeid verrichtende vrouwen kritischer zullen staan tegenover de bestaande rolverdeling tussen mannen en vrouwen, wordt bevestigd.[10] Of die kritischer attitude nu door de beroepsarbeid wordt veroorzaakt of andersom, wordt in het slothoofdstuk uitvoerig besproken. Vastgehouden wordt aan het eerste, maar een eenduidig antwoord op deze kip of ei-kwestie wordt niet geleverd. Een conclusie dat het om een proces van wisselwerking zou kunnen gaan wordt niet getrokken.

Van Doorne-Huiskes (1979) onderzoekt de factoren die van invloed zijn op wel of geen arbeidsparticipatie bij gehuwde vrouwelijke academici. Zij onderscheidt daarbij houdingsfactoren en gelegenheidsfactoren. Wat betreft

de houdingsfactoren heeft het onderzoek veel weg van het attitude-onderzoek in bedrijfssociologie (tevredenheidsonderzoek), zij het dat met name de búiten het bedrijf gelegen houdingsfactoren (houding ten opzichte van huwelijk, opvoeding en gezin) worden onderzocht. Op de tweede plaats komt de houding ten opzichte van de beroepsrol en de intrinsieke en extrinsieke houding ten opzichte van beroepsaspecten aan de orde. Het gaat, anders dan bij bedrijfssociologisch onderzoek, niet om het meten van de arbeidstevredenheid, maar om de invloed op de keuze voor een baan buitenshuis en op de omvang daarvan in aantal uren. Tot de gelegenheidsfactoren worden gerekend, persoonskenmerken (opleiding, leeftijd, werkervaring), gezinsfactoren (aantal en leeftijd van de kinderen, omvang en flexibiliteit van de beroepsarbeid van de echtgenoot en zijn houding t.o.v. haar werk) en heel summier arbeidsmarkt- en woonsituatiefactoren.[11]

In tegenstelling tot Clason komt Van Doorne-Huiskes op basis van haar analyses tot de conclusie dat de houdingsfactoren bepalend zijn voor het al of niet buitenshuis gaan werken, waarbij houding ten opzichte van huwelijk en gezin doorslaggevender zijn dan die ten opzichte van beroepsrol en intrinsieke en extrinsieke beroepsaspecten. Als men eenmaal beroepsarbeid verricht dan zijn de gelegenheidsfactoren doorslaggevend voor de mate waarin dat geschiedt en zijn de motivaties (houdingen) weinig relevant meer. Volgens Van Doorne-Huiskes is het dan ook niet zo zinvol om vast te stellen of nu de motivationele factoren gedragsbepalend zijn of de gelegenheidsfactoren, maar is het interessanter om na te gaan wanneer motivaties relatief sterk bepalend zijn en wanneer gelegenheden.

In het empirisch statistische onderzoek van Van Doorne-Huiskes spelen theorieën geen centrale rol. Er wordt niet expliciet gerefereerd aan de roltheorie, wel wordt de terminologie gehanteerd (gezinsrol, opvoedingsrol, beroepsrol e.d.). Het is een aanbodsgericht attitude-onderzoek, met analyses op individueel en niet op structureel niveau (houdingen van individuele vrouwen). Slechts in de intrinsieke en extrinsieke beroepsaspecten komt summier de vraagkant in het vizier. In de nabeschouwing van de studie wordt de traditionele arbeidsverdeling van kritische kanttekeningen voorzien, in het onderzoek zelf worden de gezinsverantwoordelijkheid en -verplichtingen van vrouwen voorondersteld. Arbeidspositieverschillen tussen de seksen zijn niet onderzocht, evenmin als de arbeidsdeling naar sekse in de privésfeer en tussen openbaar en privé. Wel vormt, net als in de dissertatie van Clason de emancipatie van de vrouw, ingevuld met een streven naar gelijke mogelijkheden en kansen, het uitgangspunt.

Een aantal vrouwelijke gezinssociologen geeft tegen het eind van de jaren zeventig blijk van de beperkingen van de gezinssociologische optiek. Door de opgekomen vrouwenbeweging veranderen de normen over het buitenshuis werken van vrouwen snel en vanuit feministische hoek verschijnen andere dan roltheoretische analyses van de maatschappelijke positie van vrouwen. De beperkingen van de gezinssociologische benadering leiden echter niet tot radicale kritiek op de gangbare gezinssociologische concepten en vraagstellingen. Wel worden in de in- en uitleidingen van de studies steeds

vaker kanttekeningen geplaatst en ambivalenties geuit bij begrippen als de 'werkende' en de 'niet-werkende' vrouw en bij een categorisering van vrouwen naar burgerlijke staat.

De verschuiving in de onderzoekslijn wordt zichtbaar in een vergelijking van de studies van de gezinssociologen Boelmans-Kleinjan/Beuckens-Vries uit 1974 en van Berends/Boelmans-Kleinjan uit 1979. De laatste studie is een nadere uitwerking van de eerste. In de studie uit 1974 wordt reeds de kanttekening geplaatst dat: '"zonder beroep" niet gelijk te stellen is met onproduktief. Deze definiëring treft naast personen in opleiding vooral de huisvrouwen en moet bij de vergelijking van "werkende" en "niet werkende" vrouwen steeds in aanmerking genomen worden.' (p. 4) In de uitgewerkte studie van 1979 wordt deze opmerking uitgebreid met een pleidooi om 'de huishoudelijke sector' in meerdere subsectoren[12] onder te verdelen. Ook wordt 'vanuit het oogpunt van sociale gelijkheid (rechtvaardigheid)' het wenselijk geacht om 'die onderzoeksthema's centraal te stellen die een meer gelijke (andere) verdeling van alle arbeid tussen mannen en vrouwen voorstaan en kunnen helpen bevorderen. Met alle arbeid' zo stellen de onderzoeksters, 'bedoelen wij hier de betaalde en onbetaalde arbeid' (p. 103). Ook stellen de auteurs zich bewust te zijn van de beperktheid van de ondertitel van hun rapport en van het vorige: 'een benadering vanuit de plaats van de vrouw in gezin en huishouden', want over die plaats is geen eenduidigheid meer en zijn verschillende normen en waardenpatronen ontstaan, aldus de auteurs in 1979. Voor het gangbare gezinssociologische kader, waarbinnen alles in de privésfeer nadrukkelijk niet als arbeid wordt gedefinieerd, maar als koestering, liefde en verzorging is hier binnen de gezinssociologie dus sprake van een wending. Voor feministische onderzoeksters vormde de definiering van huishoudelijke taken als arbeid rond 1975 het stártpunt (zie hierna).

Tevens leveren Berends en Boelmans-Kleinjan kritiek bij het feit dat de gezinssociologie zich uitsluitend beperkt heeft tot het arbeidsvraagstuk van de gehuwde vrouw. Daarom kiezen de onderzoeksters ervoor ook uitgebreid aandacht te besteden aan gescheiden, verweduwde en ongehuwde vrouwen. Toch blijven ze als geheel binnen het gezinssociologische kader. 'De vergelijking van beroepsmatige en niet-beroepsmatig werkzame vrouwen' blijft de centrale invalshoek (p. 2) en bij de beperking van het materiaal wordt 'uit zuiver praktische overwegingen' gekozen om 'een vergelijking tussen mannen en vrouwen wat betreft hun positie op de arbeidsmarkt' buiten beschouwing te laten. De roltheorie en het rolconflict blijven het dominante begrippenkader vormen: vrouwen die buitenshuis werken, ook die zonder man en kinderen, zitten altijd in een rolconflict. Sekseverschillen worden nog gelijk gesteld met rolverschillen. Zo wordt het verschijnsel dat in de jaren tachtig als de seksesegregatie in het arbeidsproces betiteld gaat worden, door Berends en Boelmans-Kleinjan nog als een verschijnsel van rolverschillen beschreven. Datgene wat in vrouwenstudies als seksemachtsverschillen gethematiseerd wordt, blijft in de gezinssociologische optiek nog een kwestie van rolconflicten binnen individuele vrouwen. Vanuit de economie verschijnt in

die tijd vanuit de rollenoptiek slechts een bijdrage over de economische dubbelrol van buitenshuis werkende vrouwen (Visser 1975).

Vergelijken we het onderzoek vanuit roltheoretisch perspectief van na 1975 met dat van daarvoor, dan worden vaker kanttekeningen geplaatst bij de vanzelfsprekendheid van de gezinsverplichtingen, hoewel ze in het empirisch onderzoek zelf nog niet ter discussie staan. Het emancipatie-ideaal is in grote lijnen conform het emancipatiestreven van Man-Vrouw-Maatschappij in die dagen. Vrouwen moeten hun achterstanden op mannen kunnen inhalen (vooral de opleidingsachterstand krijgt de nadruk) en dezelfde ontplooiingsmogelijkheden en kansen hebben om te participeren op de arbeidsmarkt. De vraagstellingen richten zich net als in de vorige periode op de keuzes van individuele vrouwen voor wel of geen participatie op de arbeidsmarkt. Om wat voor participatie het gaat (aard en niveau van het werk) komt nauwelijks aan de orde. De aanbodskant staat centraal en daarbinnen houdings- en persoonsfactoren.

In de jaren tachtig wordt de roltheorie in vrouwenarbeidonderzoek niet veel meer gebruikt. Een uitzondering is het proefschrift van Schokking-Siegerist (1987) waarin de roltheorie weer centraal staat. Ze gaat na inhoeverre de sociale rol van vrouwen, hun rolconflict en hun geringere kansen op binding aan het werk, verklaringsfactoren vormen voor de hogere verzuimfrequentie onder vrouwelijke werknemers. Ze acht de roltheorie een geschikte gedragsverklarende theorie omdat deze een brugfunctie kan vervullen voor het interpreteren van de relatie tussen systeem en individu. Rollen worden opgevat als gehelen van onderling samenhangende gedragsrichtlijnen ('Gestalten').

Kwantitatieve studies over de arbeidsparticipatie van vrouwen

Naast de hiervoor genoemde studies naar de arbeidsparticipatie van vrouwen verschijnen er tussen 1975 en 1980 ook diverse nota's van overheidswege over deze kwestie. Deze publicaties zijn overwegend kwantitatief en beschrijvend van aard, zonder veel theorie. Uit de benadering en de aard van de beleidsaanbevelingen spreekt veelal wel, impliciet, het denken in termen rollen en rolconflicten.

De publikaties hebben, evenals het gezinssociologische onderzoek, vrijwel uitsluitend betrekking op de arbeidsparticipatie van vrouwen in relatie tot persoons- en gezinskenmerken van deze vrouwen. Uitgesplitst naar talloze variabelen[13], worden tabellen geproduceerd die inzicht moeten bieden in de stand van zaken rond het al dan niet buitenshuis werken van vrouwen en de verandering die daarin, ook weer uitgesplitst naar al die variabelen, zijn te traceren. Het is vaak kenmerkend voor een nieuw onderzoeks- of beleidsterrein dat aanvankelijk veel energie wordt gestopt in het eenzijdig produceren van kwantitatieve gegevens. Dit zien we in die jaren ook bij de vanuit overheidszijde geïnitieerde nota's over de emancipatie van de vrouw in het algemeen en nota's over de arbeidsparticipatie van vrouwen in het bijzonder. De kwantitatieve analyses geschieden vrijwel uitsluitend op landelijk niveau. Door het ter beschikking komen van de volkstellingsgegevens van 1971 (pas

in de tweede helft van de jaren zeventig) wordt een vergelijking mogelijk met 1960. De meeste rapporten gaan dan ook uitvoerig in op de veranderingen in het achterliggende decennium 1960-1971.[14] In 1977 verschijnt de eerste Sociale Atlas van de Vrouw (Meyer SCP 1976).

Naast deze kwantitatieve studies komt ook het CBS in zijn statistische periodieken vanaf 1975 af en toe met aparte artikelen over de werkgelegenheid van vrouwen en later ook over de werkloosheid onder vrouwen.[15] Na de invoering van de Wet Gelijke Beloning (1975) verschijnen bij de Loontechnische Dienst geregeld onderzoeksverslagen die inzicht moeten verschaffen in de naleving van de wet in de bedrijven.[16]

Van de toegenomen hoeveelheid kwantitatieve gegevensverzameling en analyses hiervan wordt in onderzoeken en andere publicaties na 1975 veelvuldig gebruik gemaakt. Gegevens over de aard en het niveau van het werk en over arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden blijven vooralsnog vrijwel ontbreken.

De relatie gezin-arbeidsparticipatie in de jaren tachtig

In plaats van de gezinsrol van de vrouw of haar burgelijke staat als invalshoek voor de relatie gezin-arbeidsparticipatie, komt in deze onderzoekslijn in de jaren tachtig het dubbele levensperspectief van de vrouw centraal te staan (Dalman 1982, Kloppenburg/Verhage 1982, Veerman/Verheyen 1984). Aan buitenshuisarbeid en gezin wordt evenveel gewicht toegekend, ze worden niet meer als conflicterende rollen beschreven. Wel spreekt men over spanningsvelden tussen beide. De gedragstheoretische roltheorie met haar individualiserende benadering en grote nadruk op subjectieve factoren verliest haar dominante positie. Het onderzoek vanuit het dubbele levensperspectief blijft wel grotendeels aanbodsonderzoek, maar naast de subjectieve factoren (persoonskenmerken en attitudes) komen objectieve, dat wil zeggen situatiegebonden factoren. Zo worden bijvoorbeeld de relatie tussen kinderopvangvoorzieningen en arbeidsparticipatie onderzocht (Wilbrink-Griffioen e.a 1987) en de organisatie van het ouderschap (de taakverdeling tussen de seksen wat betreft de kinderverzorging). Ook worden faciliteiten rondom zwangerschap en ouderschapstaken in arbeidsorganisaties (verlofregelingen, borstvoedingsregelingen) onderzocht. Hiermee komen dus ook vraagkantfactoren in het onderzoek aan de orde, waar deze zaken als arbeidsvoorwaarden binnen arbeidsorganisaties worden gethematiseerd (Maan-Faber/Jacobi 1984, Van Amstel e.a. 1986, Lenshoek e.a. 1986).

Ook in de economie wordt vanaf het midden van de jaren tachtig onderzoek verricht naar de relatie gezin en arbeidsparticipatie. Siegers onderzoekt in zijn dissertatie (1985) het verband tussen het vrouwelijk arbeidsaanbod en het kindertal, en toont aan dat het verband negatief is en sterker naarmate de kinderen jonger zijn. Het onderzoek past in de lijn van het gezinssociologisch onderzoek waarbij de invloed van gezinsfactoren (kindertal, leeftijd van kinderen) op de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen wordt nagegaan. In een andere studies wordt het verband onderzocht tussen het vrouwelijk arbeidsaanbod en uiteenlopende variabelen als uurloonverschillen

tussen mannen en vrouwen (Siegers 1984), arbeidsduurverkorting (Siegers 1983), het niveau van de werkloosheid (Siegers 1985b), belasting- en premieheffing (Bekkering e.a. 1986) of in relatie tot de inkomensverdeling tussen mannen en vrouwen (Pott-Buter 1982a/b) en vruchtbaarheid (Hartog/Teeuwis 1983, Siegers e.a. 1982, 1986). De veranderende arbeidsparticipatie van vrouwen blijkt een interessante case voor economen te zijn om toe te passen in bestaande macro- en micro-economische modellen op basis daarvan prognoses te doen (zie ook Hartog/Teeuwis 1983, Renaud/Siegers 1983, Romme 1987).

Soms is de arbeidsparticipatie van vrouwen de afhankelijke variabele van uiteenlopende variabelen als bijvoorbeeld kindertal, belastingheffing, arbeidsduurverkorting, uurloonverschillen tussen de seksen, etc. In andere gevallen is het de onafhankelijke variabele en het effect van deze stijgende arbeidsparticipatie onderzocht op bijvoorbeeld inkomensverdeling of vruchtbaarheid. Zo voorspelt Siegers bijvoorbeeld in de studie naar het verband tussen uurloonverschillen en het arbeidsaanbod van gehuwde vrouwen, dat bij gelijktrekking van de uurloonverschillen tussen mannen en vrouwen tot het gemiddelde uurloon, de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen met 40% zal stijgen en in gemeten betaalde arbeidstijd met ruim 25%. Het arbeidsaanbod van gehuwde mannen zou slechts een geringe daling ondergaan. Optimistisch schat Siegers op basis hiervan in: 'De eliminatie van de bruto-uurloonverschillen tussen mannen en vrouwen lijkt derhalve een significante vermindering in de ongelijkheid in de arbeidsverdeling binnen het huishouden tussen gehuwden tot gevolg te hebben.' (1984/114)

Opmerkelijk is dat in dit soort onderzoek, waar het gaat om deelverklaringen voor het arbeidsaanbod van vrouwen, soms modelmatig wordt geëxperimenteerd met het vervangen van de gangbare neo-klassieke analyses op basis van individuele preferenties en keuzes door analyses op het niveau van de 'gezinseenheid'.[17] Het onderzoek naar het arbeidsaanbod van vrouwen door economen richt zich op deelaspecten, die op exacte, modelmatige wijze worden onderzocht. Een plaatsing in een centraler kader van bijvoorbeeld de machtsongelijkheid tussen de seksen of herverdeling van betaalde of onbetaalde arbeid ligt er, enkele uitzonderingen daar gelaten, niet aan ten grondslag.

HET MARXISTISCH-FEMINISTISCH PERSPECTIEF; DE MARGINALITEIT VAN HUISHOUDELIJKE ARBEID EN VAN VROUWENLOONARBEID

Vanuit de discussies in de vrouwenbeweging zoekt men in vrouwenstudies, midden jaren zeventig, naar brede algemene theorieën die de maatschappelijke machtsverhoudingen en de onderdrukking van vrouwen die daaruit voortvloeit, kunnen verklaren.

De roltheorie wordt geheel van de hand gewezen en bestaande maatschappijtheorieën worden op hun bruikbaarheid bekeken en gemodificeerd. Ze moeten wat betreft vrouwenarbeid verklaringen bieden voor de als algemeen

gedefinieerde marginaliteit van vrouwenarbeid, ten eerste in de privésfeer (huishoudelijke arbeid) en ten tweede in de loonarbeidsfeer. Hieronder volgt eerst de kritiek op de roltheorie vanuit vrouwenstudies, dan het marxistisch-feministisch perspectief op huishoudelijke arbeid, vervolgens hoe in die zelfde tijd vanuit een neo-klassiek economische invalshoek over huishoudelijke arbeid wordt gedacht en tenslotte komt het marxistisch-feministisch onderzoek naar vrouwenloonarbeid aan de orde.

Kritiek op de roltheorie vanuit vrouwenstudies (Brouns 1988/27)
De kritiek op de roltheorie en het daarop gebaseerde onderzoek is meerledig. Ten eerste gaat de roltheorie voorbij aan machtsverschillen tussen de seksen. Ten tweede gaat de theorie uit van de mannelijke norm. De socialisatie van jongens/mannen,in kwaliteiten, vaardigheden, opleiding, vormt impliciet het uitgangspunt waardoor meisjes/vrouwen als uitzondering op de regel worden benaderd.[18] Ten derde suggereert het rolconcept dat rollen inwisselbaar en omkeerbaar zouden zijn en er dus van een zekere keuzevrijheid in het aanleren van rollen sprake is. Het rolconcept veronachtzaamt daarmee de emotionele verankering van rollen in de levens van mannen en vrouwen. Volgens de critici behelst moederschap meer dan het vrijwillig kiezen voor de rol van moeder. De roltheorie legt te veel nadruk op waarneembaar gedrag en doelbewuste processen en geeft te weinig inzicht in het grotendeels onbewuste verloop van het conditioneringsproces. Tenslotte is ook de samenhang tussen maatschappelijke machtsverhoudingen en individuele socialisatieprocessen gebrekkig uitgewerkt, met als gevolg dat roltheorieën slechts sociaal-psychologische verklaringen voor man-vrouwverhoudingen leveren.

Wat betreft vrouwenarbeid spitst de kritiek zich toe op de vanzelfsprekendheid van de rol van moeder en huisvrouw in het gezinssociologisch onderzoek en in de overheidsnota's. De mogelijkheid en wenselijkheid voor arbeid buitenshuis worden alleen binnen die vooronderstelling onderzocht. Juist deze vanzelfsprekendheid is een centrale kwestie die de vrouwenbeweging en feministische onderzoeksters ter discussie stellen. Het gezin als koesterings- en liefdesinstitutie in de gezinssociologie moest ont-ideologiseerd worden en geanalyseerd op wat er feitelijk plaatsvindt, namelijk onbetaalde arbeid.

Het marxisme
Rond 1975 wordt de theoretische grondslag voor het feministisch onderzoek op het terrein van arbeid vooral in het marxisme gezocht. De heropleving van de marxistische maatschappijtheorie in de sociale wetenschappen begin jaren zeventig, drukt een grote stempel op de eerste theoretische aanzetten van vrouwenstudies in de sociologie.[19] Het aantrekkelijke zit in de omvattendheid van deze maatschappijtheorie, die niet alleen een verklaring lijkt te bieden voor het ontstaan van maatschappelijke ongelijkheid, maar die tevens strategieën voor maatschappijverandering aangeeft. De klassieke marxistische maatschappijtheorie erkent de onderdrukte positie van de vrouw, zij het in onuitgewerkte vorm.[20]

Theoretisch heeft het marxisme voor vrouwenarbeidstudies in drie opzichten een rol gespeeld. Ten eerste bij het uitwerken van een politieke economie van de huishoudelijke arbeid, ten tweede bij het gebruik van de arbeidsreservelegertheorie als verklaringskader voor vrouwenloonarbeid en ten derde als kritische historische analyse van het kapitalistisch arbeidsbestel als beheersingsstructuur en terrein van machtsuitoefening, niet alleen tussen kapitaal en arbeid, maar ook tussen de seksen (tweedimensionaal beheersingsperspectief, zie hierna).

Vanuit de marxistische optiek wordt midden jaren zeventig gepoogd het verband tussen feminisme en socialisme theoretisch en politiek uit te werken (Outshoorn 1975, Meulenbelt 1976). De arbeidspositie van vrouwen kan, aldus de auteurs destijds, niet los gezien worden van de kapitalistische arbeidsverhoudingen en klassentegenstellingen. De individuele gelijkheidsideologie van het emancipatie-onderzoek wordt daarmee van de hand gewezen. Tegelijkertijd worden de mankementen van de klasse-analyse aangewezen waar het de positie van vrouwen betreft, om zo tot een volmaakter marxistisch-feministische maatschappijtheorie te komen. De kritiek op het klassieke marxisme betreft onder meer de verhouding loonarbeid-kapitaal als de hoofdtegenstelling waartoe alle andere maatschappelijke tegenstellingen te herleiden zouden zijn. Daardoor telt de vrouw alleen als arbeidskracht mee in de analyses. Het concept 'patriarchaat' wordt geïntroduceerd om tot een omvattender verklaring van vrouwenonderdrukking te komen. Het patriarchale systeem, weliswaar veel ouder dan het kapitalisme, is binnen het kapitalisme blijven voortbestaan en verder geïnstitutionaliseerd geraakt. Het kapitalisme en het patriarchaat vormen tezamen het verklaringskader voor vrouwenonderdrukking.

Huishoudelijke arbeid

Door het sterke accent op loonarbeid in het marxisme blijft de arbeid die vrouwen in het gezin leveren buiten beschouwing. Marxistisch/socialistisch feministen stellen dat loonafhankelijkheid niet de enige basis voor bewustwording is, het huisvrouwenbestaan is dat evenzeer. De gemeenschappelijkheid in de positie van vrouwen wordt meer bepaald door het huisvrouw-zijn dan door het loonafhankelijk zijn. Het is een van de meest gemeenschappelijke noemers van vrouwen waarop ze zich zouden kunnen organiseren. De verschillende belangen van mannen en vrouwen in deze, zijn niet geheel te reduceren tot de loonarbeid-kapitaal-tegenstelling, ook al heeft het kapitaal tot op zekere hoogte belang bij de instandhouding van het gezin en de daarin verrichte onbetaalde reproduktie-arbeid door vrouwen.

Uit deze nog weinig gedifferentieerde kritiek ontstaat het zogenaamde huishoudelijke-arbeiddebat, dat voornamelijk in Engeland gevoerd wordt (Benston e.a. 1977). Het debat is een moeizame poging om de economische betekenis van de arbeid van huisvrouwen, in termen van meerwaardescheppend, binnen het marxistische model te analyseren. De verwaarlozing van de reproduktiesfeer en het geen oog hebben voor de economische functie van huisvrouwen worden door feministen als een van de belangrijkste manco's

van de marxistische theorie beschouwd. In Nederland introduceren Meulenbelt (1975) en Berends (1975) de discussie, maar Meulenbelt stelt meteen de beperkingen van dit huishoudelijke arbeid-debat vast door de nadruk te leggen op de concrete praktijk van het huisvrouwenbestaan, die niet met het marxistisch model te analyseren valt. Tegenover de veronderstelling in het marxisme dat 'het gezin' een bovenbouwverschijnsel is, wordt gesteld dat uit een nadere analyse van huishoudelijke arbeid zou kunnen blijken dat economische en ideologische onderdrukking in de machtsverhoudingen van het gezin samengaan. De onderwaardering van huishoudelijk werk en het niet erkennen van taken in de privésfeer als arbeid vormen voor een belangrijk deel de basis voor de onderdrukking van vrouwen, aldus de stand van de discussie rond 1975.

Met de discussie over huishoudelijke arbeid wordt de arbeidsverdeling tussen de seksen in ruime zin, namelijk tussen openbare en privésfeer, als centraal verklaringsconcept geïntroduceerd voor vrouwenonderdrukking. In later jaren wordt dit weer ter discussie gesteld, de arbeidsverdeling tussen de seksen zou juist zelf verklaard moeten worden (Bervoets/Frielink 1981)

Hoewel een theoretische en empirische analyse van huishoudelijke arbeid een van de belangrijkste inzetten van vrouwenstudies vormt in de tweede helft van de jaren zeventig, ontwikkelt zich in Nederland opvallend genoeg vrijwel geen arbeidssociologisch onderzoek naar huishoudelijke arbeid. Dit is des te opmerkelijker voor een land met procentueel zoveel full-time huisvrouwen. Arbeidssociologisch onderzoek à la Oakley in Engeland (1974) en Pross in Duitsland (1976) heeft in Nederland in die jaren niet plaatsgevonden. De kleinschalige studie van Van Houten en Spaander (1980) is een uitzondering. Wel krijgt de omvang van huishoudelijk werk enige aandacht in het tijdsbudgetonderzoek (Knulst 1977).

Ook na 1980 als het huishoudelijke arbeid-debat ten einde is gekomen, vindt vrijwel geen onderzoek plaats naar arbeidssociologische aspecten van huishoudelijke arbeid (zie voor overzicht Havinga 1983). Wel wordt het huisvrouwenbestaan onderzocht in relatie tot andere aspecten dan arbeidssociologische, bijvoorbeeld de psychosomatische klachten van huisvrouwen (Meeuwis 1981) en het wonen en de woonomgeving.[21] Dit laatste geschiedt ook in ruimtelijke studies in de sociale geografie (o.a. Luykx 1980, Van Meyel 1981). In plaats van huishoudelijke arbeid zijn het vooral de thema's moederschap-/ouderschap en kinderopvang die in de jaren tachtig relatief veel als object van onderzoek naar voren komen (Knijn/Verheyen 1988). In de economie wordt de economie van de huishoudelijke sector als onderzoeksterrein ontwikkeld (Hagenaars 1987). Arbeidssociologische vraagstellingen spelen in beide gevallen geen centrale rol, wel het vanuit de gezinssociologie ontwikkelde dubbele levensperspectief van vrouwen.

Binnen vrouwenstudies wordt moederschap vooral vanuit psychoanalytische invalshoeken bestudeerd. Kinderopvang krijgt aandacht in de behoeften- én voorzieningensfeer. Nieuw is dat voor het eerst in opdracht van de overheid een onderzoek is verricht, specifiek naar de relatie kinderopvang en arbeidsparticipatie van vrouwen (Wilbrink e.a. 1987).

Ondanks het vrijwel ontbreken van arbeidsonderzoek naar huishoudelijke werk is niettemin de discussie over het benoemen van de taken in de privé-sfeer als arbeid van groot belang geweest voor het ontwikkelen van nieuwe inzichten en vraagstellingen over de maatschappelijke positie van vrouwen en over de arbeidsverdeling tussen de seksen. De doorwerking daarvan zagen we in het voorgaande onder meer bij de ontwikkelingen in het onderzoek naar de relatie gezin-arbeidsparticipatie vanuit gezinssociologische optiek.

Huishoudelijke arbeid vanuit economisch perspectief

Het aankaarten van de economische betekenis van huishoudelijke arbeid is in de economie jarenlang voornamelijk het werk van één persoon geweest. Al in 1970 publiceert Bruyn-Hundt een artikel over de huisvrouw als producente en enige jaren later pleit zij voor loon voor huishoudelijke arbeid.[22] De kritiek van binnen en buiten de economie op deze gedachte is fors[23] en lange tijd is zij de enige econome die zich met het betreffende thema bezighoudt. Vanuit neo-klassieke invalshoek stelt zij dat huishoudelijke arbeid voor een belangrijk deel produktieve arbeid is en derhalve in het nationaal produkt meegewogen moet worden (Bruyn-Hundt 1978). Hoewel zij en een enkele andere econoom (Van Praag 1975) al bijna twintig jaar op de waarde van huishoudelijke arbeid in de economie wijzen, maakt deze nog steeds geen onderdeel uit van de gangbare economische analyses en statistieken.

De econoom Plasmeyer en sociologe Van Terwisga pleiten er in 1988 voor de draad van de politieke economie van de huishoudelijke arbeid weer op te pakken. Naar hun mening dient de politieke economie van de huishoudelijke arbeid te handelen over de wijze waarop individuen in een huishouding misbruik van elkaar proberen te maken. Politiek economische opvattingen over maatschappelijk verdelingsconflicten passen zij toe op huishoudelijke arbeid. Zij presenteren daarvoor een model waarin inkomensachteruitgang voor de huishoudens verbonden wordt met een toename van de huishoudelijke arbeid. Opvattingen over de verdeling hiervan kunnen leiden tot conflictsituaties. De auteurs laten met het model zien dat het kortere termijn conflict over de verdeling van huishoudelijke arbeid kan worden opgelost door middel van dominantie, maar dat precies hierdoor de inzet van het langere termijn conflict de dominantieverhouding zelf wordt.

Vrouwenloonarbeid vanuit marxistisch-feministisch perspectief: vrouwen als arbeidsreserve

In de marxistische theorie wordt het kapitalistisch stelsel als een historisch verschijnsel geanalyseerd, dat door zijn aard verantwoordelijk is voor het ontstaan en voortbestaan van de sociale ongelijkheid op de arbeidsmarkt: uitbuiting van de arbeidskracht vormt de motor van de kapitaalaccumulatie. Het kapitaalaccumulatieproces creëert, via nieuwe technologie en rationalisatie van het arbeidsproces, zelf reserves aan arbeidskrachten. Deze kunnen in tijden van hoogconjunctuur ingeschakeld worden en bij recessie weer van de arbeidsmarkt verdwijnen. Een tweede voordeel voor het kapitaal is de loondrukkende werking die uitgaat van de arbeidsreserves. Het zijn altijd de

zwakke groepen die deel uitmaken van de arbeidsreserve. Welke groepen dat zijn, verschilt naar plaats en historische periode.

Het door Marx ontwikkelde, en later door Braverman (1984) geactualiseerde begrip 'industrieel reserveleger' wordt door feministische onderzoeksters in de tweede helft van de jaren zeventig veelvuldig gebruikt als verklaringskader voor de marginale positie van vrouwen in loonarbeid (Berends 1975, 1977a/b, Nijhof 1978). De arbeidsreservelegertheorie (in de vrouwenbeweging en de politiek ook wel de 'klapstoeltjestheorie' genoemd) leek bij uitstek geschikt om, vooral in historische terugblik, de met de conjunctuur op en neer gaande arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, alsmede het marginale niveau van hun arbeid, te kunnen verklaren.

Vanuit dit theoretisch kader worden verklaringen voor de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt en hun lage arbeidsposities geheel aan de vraagkant gelegd en wel, vrij ongenuanceerd, bij de kapitalistische produktiewijze en in het verlengde daarvan, bij het staatsapparaat. Het onderzoek vanuit deze invalshoek staat lijnrecht tegenover het gezinssociologische onderzoek, dat verklaringen voor de vrouwelijke arbeidsparticipatie juist zoekt aan de aanbodskant (attitudes, persoonskenmerken van vrouwen en hun gezinsomstandigheden). Met de arbeidsreservelegertheorie als kader wordt empirisch onderzoek gedaan naar groepen vrouwen die een zwakke arbeidsmarktpositie hebben. De Projektgroep Vrouwenarbeid van de Rijksuniversiteit Groningen ontwikkelt vanaf 1975 een onderzoekstraditie in deze lijn (Berends 1977a/b). Onderzoek wordt verricht naar o.a. kantinemedewerksters, schoonmaaksters, gezins- en bejaardenhelpsters, lagere administratieve functies, confectie-arbeidsters en telefonistes (Projectgroep Vrouwenarbeid 1987). Vaak vormen actuele veranderingsprocessen in de arbeidsorganisatie, door overheidsbezuinigingen, reorganisatie of dreigende bedrijfssluiting, afstoting van vrouwenarbeid naar aparte dienstverlenende bedrijven en dergelijke, aanleiding voor de onderzoeken.

Aanvankelijk is van een toetsing van de theorie geen sprake. De arbeidsreservelegertheorie fungeert als een tamelijk los interpretatiekader, waarin de uitkomsten van het onderzoek achteraf geplaatst kunnen worden. Naarmate er meer pogingen worden ondernomen om de theorie direct toe te passen op de marginaliteit en marginalisering van vrouwenarbeid in concrete arbeidssituaties, worden de tekortkomingen van de theorie steeds duidelijker zichtbaar. Ten eerste kan de theorie niet verklaren waarom juist vrouwen tot het reserveleger behoren. Ten tweede heeft de theorie een sterk macrokarakter en heeft ze betrekking op lange termijn historische ontwikkelingen. Hierdoor is ze nauwelijks bruikbaar als verklaringstheorie bij momentopnames van arbeidsposities van vrouwen op het niveau van arbeidsorganisaties. Ten derde laat de theorie essentiële zaken buiten beschouwing, zoals de organisatie van de privé-arbeid en de seksistische man-vrouw verhoudingen op de werkplek (De Bruijn 1981).

Ondanks de tekortkomingen van de arbeidsreservelegertheorie heeft deze invalshoek wel geleid tot de eerste empirische studies op bedrijfs- of sectorniveau naar de aard en inhoud, de arbeidsomstandigheden en arbeidsvoor-

waarden van diverse soorten vrouwenloonarbeid. Het zijn de eerste voorbeelden van studies die in de jaren tachtig studies naar de kwaliteit van de arbeid zijn gaan heten (zie voor overzicht Dielesen/Maan 1981).

SEGMENTERINGSTHEORIEEN

In de jaren tachtig wordt in veel vrouwenarbeidonderzoek gebruik gemaakt van segmenteringstheorieën om seksesegregatie en verschillen in arbeidsposities tussen mannen en vrouwen te beschrijven en te verklaren. Dit betekent een belangrijke wending ten opzichte van de periode daarvoor. Deels is het een reactie op de eenzijdige oriëntatie op de aanbodskant bij gezinssociologisch onderzoek naar vrouwenarbeid, deels is het een reactie op het beperkte verklaringskader van de marxistische arbeidsreservelegertheorie, die weliswaar juist sterk vraaggericht is, maar toch een aantal essentiële tekortkomingen vertoont.

Segmenteringstheorieën beogen processen aan de vraagzijde van de arbeidsmarkt (waardoor een gesegmenteerde structuur van banen ontstaat), te verbinden met processen aan de aanbodzijde, waardoor een gesegmenteerd arbeidsaanbod ontstaat. Bovendien kunnen segmenteringsmodellen op meerdere niveau's toegepast worden: op de arbeidsmarkt als geheel, op een specifieke arbeidsorganisatie en op afdelingsniveau's binnen bedrijven. Voorts kan de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, als een vorm van segmentering en segregatie bestudeerd worden. Het sluit rond 1980 aan op de behoefte in vrouwenarbeidonderzoek om niet meer de arbeidsverdeling tussen de seksen als verklaringsconcept te hanteren voor vrouwenonderdrukking, maar om deze arbeidsverdeling zelf te gaan bestuderen en verklaren.

In de jaren zeventig waren de vraagstellingen in het onderzoek vooral gericht op alleen vrouwen, hun arbeidsaanbod en de marginaliteit van hun arbeid. In de jaren tachtig veranderen in het meeste onderzoek de vraagstellingen naar arbeidspositieverschillen tussen vrouwen en mannen en naar de oorzaken en gevolgen daarvan. De oorzaken ervoor worden vooral gezocht in de arbeidsmarkt als verdelingsmechanisme en in structurele factoren in de arbeidsorganisatie en niet meer in eerste instantie aan de aanbodzijde, bij vrouwen zelf of hun gezinsomstandigheden. Het leidt in veel gevallen tot case-studies op bedrijfsniveau. De verschuiving richting segmenteringsthesen in het vrouwenarbeidonderzoek sluit aan bij de ontwikkelingen in het arbeidsmarktonderzoek, waar eveneens in de jaren zeventig een oriëntatieverschuiving van aanbod- naar vraagzijde van de arbeidsmarkt plaatsvindt (zie voor een bespreking van de segmenteringstheorieën § 6.3).

Voor segmenteringsverschijnselen op de arbeidsmarkt en in de arbeidsorganisatie worden vanaf het midden van de jaren zeventig diverse modellen en varianten ontwikkeld (Loveridge/Mok 1979). In eerste instantie wordt vooral gesproken van de 'dubbele arbeidsmarkt'-theorie. Voor vrouwenarbeidonderzoek wordt deze theorie in Nederland geïntroduceerd door Berends (1975). Ook Nijhof (1978) en Schoenmaker, De Jong en Hommes (1978) bespreken

deze als een van de arbeidsmarkttheorieën voor vrouwenarbeidonderzoek (naast de human capital-theorie en de arbeidsreservelegertheorie). In het empirisch onderzoek naar vrouwenarbeid worden segmenteringsthesen vanaf omstreeks 1980 toegepast.

In segmenteringstheorieën staat het machts/beheersingsperspectief centraal (zie § 6.3). Aan het beheersingsperspectief zijn twee invalshoeken te onderscheiden. De ene is de beheersing over het ontwerpen van arbeidsplaatsen. Het strategisch gedrag van het management verloopt op dit punt via de besluitvormingsprocessen over implementatie van techniek en over de (re-) organisatie van de arbeid die daarvan het gevolg is. De andere invalshoek is het belang van werkgevers om de arbeidsmarkt te beheersen en dus de toegang tot arbeidsplaatsen te bepalen. Het strategisch gedrag van werkgevers verloopt vanuit dit perspectief via personeelsbeleid en de diverse onderdelen daarvan (werving en selectie, opleidings-, loopbaan-, promotie- en uitstroombeleid en positieve actie).

In vrouwenarbeidonderzoek wordt, zoals zal blijken, veelal een seksespecifieke dimensie aan het beheersingsperspectief toegekend. Het strategisch gedrag van werkgevers is, noch via besluitvorming over techniek en organisatie, noch via personeelsbeleid, sekseneutraal. In beide gevallen spelen opvattingen over de gewenste arbeidsdeling naar sekse en over mannelijkheid en vrouwelijkheid een rol, zowel bij het ontwerpen van arbeidsplaatsen als bij de toewijzing van categorieën personeel hiervoor. Bovendien blijft de seksedimensie in het beheersperspectief niet beperkt tot het strategisch gedrag van management (mannen) versus personeel (mannen en vrouwen), maar speelt het evenzeer een rol in het strategisch gedrag tussen mannelijk en vrouwelijk personeel (zie ook de paragraaf over sekse-ideologie op de werkplek). Het seksebeheersingsperspectief is dus tweedimensionaal: het strategisch krachtenspel tussen management en personeel én tussen mannelijk en vrouwelijk personeel. Zoals we zullen zien (§ 6.3) ontbreekt in het algemene arbeidssociologische onderzoek de tweede dimensie geheel.

De vrouwenarbeidonderzoeken waarin segmenteringsthesen zijn gebruikt, worden hieronder ingedeeld naar het soort vraagstellingen en naar centrale thema's van onderzoek. Het eerste type onderzoek kenmerkt zich door vraagstellingen over de gevolgen van technologische en arbeidsorganisatorische ontwikkelingen voor de kwaliteit van vrouwenarbeid en de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen (veranderingen in de horizontale en verticale seksesegmentatie). Thematisch gaat het om studies over automatiserings-en flexibiliseringsprocessen en over de groei van thuiswerk. In een tweede type onderzoek zijn de vraagstellingen gericht op analyse en verklaring van deelaspecten van de arbeidspositieverschillen tussen mannen en vrouwen. Seksesegregatie vormt daarbij een van de verklaringsfactoren. Thematisch gaat het om onderzoek naar verschillen tussen mannen en vrouwen in wervings- en selectieprocessen, loopbanen en doorstroming en om het onderzoek naar positieve actie. Het betreft hier dus vooral onderzoek naar verticale seksesegregatie. Ten derde komt het onderzoek aan de orde dat zich specifiek richt op doorbreking van de horizontale seksesegregatie (vrouwen in

mannenberoepen) en de belemmeringen die vrouwen daarbij ondervinden. Tenslotte wordt het economisch onderzoek behandeld dat zich richt op analyses van seksesegregatie. Thematisch zijn in het economisch onderzoek vooral beloningsverschillen onderwerp van studie.

Studies naar automatisering en de kwaliteit van vrouwenarbeid.

Diverse studies naar de gevolgen van automatisering voor vrouwenarbeid laten zien welke rol processen van segmentering daarin spelen. Segmenteringsprocessen blijken nooit sekseneutraal te verlopen. In de meeste studies wordt geconstateerd dat er als gevolg van automatisering een verscherpte polarisatie van de arbeidsdeling naar sekse plaatsvindt en dat dit veelal samengaat met degradatietendensen in het kwaliteits- en beloningsniveau van functies waarin veel vrouwen werkzaam zijn.

Sommige studies belichten alleen de degradatieprocessen in traditionele vrouwenberoepen of -functies: bijvoorbeeld de overgang van *gezinshulp* naar alfa-hulp, of van *telefoniste* tot *informatrice* (Projectgroep Vrouwenarbeid, 1977). De meeste studies over automatisering en vrouwenarbeid analyseren de voortschrijdende segmentatie tussen mannen- en vrouwenfuncties en de gevolgen daarvan voor de kwantiteit en kwaliteit van vrouwenarbeid. In deze studies kunnen twee invalshoeken worden onderscheiden. Ten eerste het onderzoek waarin de arbeidspositie van vrouwen de afhankelijke variabele is en het automatiseringsproces zelf de onafhankelijke. De vraag waarom nu juist vrouwen de dupe worden van automatisering of in sterkere mate dan mannen, wordt dan beantwoord door te wijzen op de specifieke kenmerken van vrouwenarbeid (oververtegenwoordiging van vrouwen op de lagere functieniveau's, ondervertegenwoordiging van vrouwen in technische opleidingen en functies, het werken in deeltijd, etc.), waardoor zij eerder slachtoffer worden van automatisering. De eerste studies naar automatisering en vrouwenarbeid worden door deze invalshoek gekenmerkt (o.a. Meurs e.a. 1982, Weggelaar e.a. 1984 en 1985). Aanbevelingen op basis van dit soort onderzoek richten zich dan vooral op aanmoediging van vrouwen om bijvoorbeeld automatiseringsopleidingen te volgen en om 'exact' te kiezen. Het zijn dus aanbevelingen gericht op de aanbodzijde van de arbeidsmarkt.

De tweede invalshoek neemt het automatiseringsproces en de context van de organisatie zelf onder de loep. Het gaat dan om de besluitvormingsprocessen rond techniek en organisatie, de wijze waarop deze uitmonden in het ontwerpen van arbeidsplaatsen van 'mannelijke' dan wel 'vrouwelijke' signatuur. Welke invloed hebben vrouwen zelf en de afdelingen waarop ze werken op deze besluitvormingsprocessen en welke (on-)mogelijkheden hebben zij om de automatiseringssystemen mede vorm te geven en de toegang tot de benodigde scholing en werkervaring te verkrijgen? Deze laatste vraagstellingen wordt recentelijk in vrouwenarbeidonderzoek meer ontwikkeld (Weggelaar e.a. 1986 1988 a/b, Tijdens 1986 a/b 1989, Bunck e.a. 1985, Wijmans 1986, Meydam e.a. 1987, Braaksma e.a. 1988, Roggen/Sombroek 1988, Meydam/Poutsma 1988, De Ru/Steensma 1987). Hieronder worden van beide invalshoeken enkele studies besproken.

Het eerste grote onderzoek naar de gevolgen van automatisering voor vrouwenarbeid is verricht door de Vakgroep Arbeidsvraagstukken en Welzijn van de RU Leiden in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (Weggelaar e.a. 1984). Het onderzoek vond plaats in vier dienstverlenende bedrijven: een bloedbank, een ingenieursbureau, een ziekenhuis en een verzekeringsmaatschappij. In elk bedrijf is een aantal functies waarin veel vrouwen werken onderzocht op eventuele veranderingen als gevolg van automatisering. Ondanks de verschillen in de onderzochte functies en organisaties blijkt de kwaliteit van de vrouwenarbeid aan steeds dezelfde veranderingen i.c. verslechteringen onderhevig geweest te zijn. In alle onderzochte gevallen wordt een afnemende variatie in het werk geconstateerd, een aantasting van de autonomie van de werkneemsters (meer werkstructurering) en in veel gevallen een verslechtering van de arbeidsomstandigheden, met name bij veel beeldschermarbeid (grotere plaatsgebondenheid, fysieke klachten). Naast deze kwaliteitsverslechtering van vrouwenarbeid, blijkt ook de werkgelegenheid van vrouwen meer bedreigd te worden dan die van mannen. Door specifiek bedrijfsbeleid worden de arbeidsvoorwaarden en arbeidszekerheid van vrouwen sterker aangetast (gedwongen ontslag, natuurlijk verloop, deeltijdarbeid, flexibilisering van de arbeidscontracten en inschakeling van thuiswerksters).

Zowel de kwalitatieve als kwantitatieve gevolgen voor vrouwenarbeid worden in de hand gewerkt door de voortgaande segmentering bij het herstructureren van oude en het ontwerpen van nieuwe arbeidsplaatsen. Door de scheiding van routinematige werkzaamheden enerzijds en meer specialistische, creativiteit vergende taken anderzijds, ontstaat een naar sekse gesegmenteerde kloof in de functie-opbouw van de organisatie. Het management dat een dergelijke vorm van functiedifferentiatie in het leven roept, ziet vervolgens weinig noodzaak om in de verdere scholing van medewerksters in het onderste segment te investeren.

Weggelaar e.a. constateren zelf achteraf (1986) dat in dit eerste onderzoek het accent sterk ligt op de gevolgen voor vrouwenarbeid, waarbij vrouwenarbeid de afhankelijke variabele is en de oorzaken voor de verslechtering vooral gezocht worden in de 'eigen aard van vrouwenarbeid'. Het karakter van de technologische vernieuwingen, alsmede de organisatorische sluiting waarbinnen deze worden toegepast, stonden op het tweede plan. In hun latere onderzoek krijgen deze kanten een veel centralere plaats (Weggelaar e.a. 1987, 1988 a/b). Het impliciet seksespecifieke karakter van de besluitvorming over technologische innovatie en over het ontwerpen van arbeidsplaatsen, alsmede de potentiële mogelijkheid tot beïnvloeding daarvan door vrouwen moet in hun ogen nader onderzocht worden.

Bovengenoemde invalshoek, het karakter van de automatisering en de organisatorische sluiting daarvan, staat centraal in de dissertatie van Tijdens (1989, voorpublicaties 1986 a/b). Haar empirisch onderzoek betreft de automatisering in vier grote bankbedrijven over een periode van twintig jaar. De centrale vraag luidt: 'Via welke allocatiemechanismen komt segregatie tussen vrouwen en mannen in arbeidsorganisaties tot stand en blijft ze bestaan?'

Tijdens onderzoekt deze allocatiemechanismen op twee niveau's: afdelingssegregatie tussen mannen- en vrouwenafdelingen en functiesegregatie tussen mannen- en vrouwenfuncties. Wat betreft het eerste worden, voor die delen van het arbeidsproces waar binnen afzienbare tijd geautomatiseerd zal worden, aparte geïsoleerde afdelingen gecreëerd met laaggeschoolde vrouwelijke medewerkers op tijdelijke arbeidscontracten of met een vermeend hoog verloop. Aan hen worden geen doorstromingsmogelijkheden geboden omdat ze niet de vereiste vooropleiding hebben voor andere functies binnen het bankbedrijf. Ook medewerksters die op andere afdelingen 'moeilijk' functioneren worden naar deze afdelingen overgeplaatst. In de machtshiërarchie tussen de afdelingen staan deze geïsoleerde afdelingen onderaan en worden fuikafdelingen. De geïnstitutionaliseerde sociale afstand leidt tot gescheiden leefwerelden, tot minimale contacten en tot stereotype opvattingen van mannelijke en vrouwelijke werknemers over elkaar. Mannenafdelingen worden door de sociale sluiting nauwelijks meer toegankelijk voor vrouwen (zie ook sociale sluitingstheorie, bij de paragraaf over discriminatietheorieën).

Naast deze gesegregeerde afdelingen voor vrouwen, werken er ook, ongeveer evenveel, vrouwen in uitgesproken vrouwenfuncties (kas/baliefuncties) welke in de loop der tijd steeds meer een dead-end karakter hebben gekregen. De seksesegregatie in de functiestructuur wordt in stand gehouden door grote beloningsverschillen tussen. mannen- en vrouwenfuncties, door kortere promotielijnen bij vrouwenfuncties en door een verschuiving in het toelatingscriterium voor hogere functies. Voorheen ging het vooral om bankervaring, nu om hoge vooropleiding. Tijdens laat zien dat vooral het kwalificatiecriterium een belangrijk allocatiemechanisme is. Voor administratieve beroepen genereert met name de buitenschoolse kwalificatiestructuur (de bedrijfsexterne opleidingen) de seksesegregatie. De buitenschoolse opleidingen voor mannenfuncties vertonen een veel verticalere structuur (cumulatieve toelatingseisen) dan die voor vrouwenfuncties.

Een ander allocatiemechanisme verloopt via de seksespecifieke vervulling van vacatures in twee stappen: eerst vindt vacaturetypering als mannen- of vrouwenfunctie plaats, vervolgens wordt het wervings- en selectieproces daarmee in overeenstemming gebracht. Daarnaast is sociale sluiting volgens Tijdens een mechanisme waardoor seksesegregatie gegenereerd en in stand gehouden wordt (zie theorie van Witz bij discriminatietheorieën).

In de besluitvormingsprocessen over automatisering in de ontwerpfase en bij de geplande of ongeplande herverdeling van de arbeidstaken en functies na automatisering, spelen dezelfde allocatiemechanismen als bij de totstandkoming van de seksegesegregeerde personeelsopbouw (functiestructuur): kwalificatie, seksetypering van vacatures en sociale sluiting, met als resultaat een nieuwe sekse-gesegregeerde functiestructuur na de automatisering. Vrouwen zijn slecht vertegenwoordigd in de besluitvormingsprocessen in de ontwerpfase. Er zijn nauwelijks vrouwelijke systeemanalisten, -ontwerpers en programmeurs. Gebruikersoverleggen komen niet veel voor, afdelingschefs worden veel vaker betrokken dan uitvoerenden.

Nieuwe functies die de automatisering met zich meebrengt worden in de

arbeidseenheid beoordeeld en gewogen. In die gevallen waarin deze geen verbetering van machtsposities of kwalificatie beloven, vindt strijd plaats over de afschuiving van taken, veelal naar vrouwen. Worden de nieuwe functies als een verbetering van de arbeidspositie gedefinieerd, dan vindt eveneens strijd plaats, maar dan om de toeëigening van taken (door mannen). In deze strijd zijn geschoolde vrouwen beter in staat om bij automatisering hun positie te verbeteren dan laag gekwalificeerde vrouwen, wier posities verslechteren (bv. secretaresses vergeleken met typistes).

Tijdens hanteert duidelijk een tweedimensionaal seksespecifiek beheersingsperspectief in haar analyse van de gevolgen van automatisering, in termen van seksesegregatie en de kwaliteit van vrouwenarbeid. In het onderzoek van Bunck e.a. (1985, zie ook Wijmans 1986) worden de gevolgen van automatisering voor vrouwenarbeid in de grafische sector onderzocht. Het gaat daarbij zowel om kwantitatieve als kwalitatieve gevolgen voor de werkgelegenheid en arbeidsposities van vrouwen.

De concentratie van vrouwen in bepaalde beroepen blijkt door automatisering versterkt te zijn. In andere beroepen heeft het uitsluiting van vrouwen tot gevolg gehad. Ten tweede is de arbeidsdeling naar sekse scherper geworden en heeft een daling van de kwaliteit van vrouwenarbeid plaatsgevonden. Ten derde is in alle onderzochte bedrijven de flexibilisering van het werknemersbestand toegenomen, met name in de vorm van thuisarbeid (tekstinvoer). Ten vierde is van diverse uitsluitings- en zelfuitsluitingsmechanismen van vrouwen sprake in het opleidings- en doorstromingsproces en in de besluitvormingsprocessen over automatisering en reorganisaties. Verwezen wordt hier naar de traditionele opvattingen over de arbeidsverdeling tussen de seksen en beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid die in het handelen van vrouwen een rol spelen en zichtbaar worden in het beleid en de organisatie van de bedrijven. Ook hier wordt dus het seksebeheersingsperspectief in de analyses gehanteerd.

In het onderzoek naar vrouwenarbeid in de zoetwarenindustrie (Meydam e.a. 1987, Braaksma e.a. 1988) is onderzocht welke taken vrouwen verrichten voordat er geautomatiseerd werd en welke taken er voor hen overblijven na de automatisering en de reorganisatie die daarmee gepaard gaat. Geconcludeerd wordt dat reorganisatie en herbezetting als gevolg van automatisering leiden tot potentieel betere kansen voor mannen dan voor vrouwen. Voor een groot deel is dit het gevolg van de splitsing van taken in kern- en restfuncties gebaseerd op techniek. De technische staf en het management blijken een belangrijke rol te spelen bij het ontwerpen van nieuwe arbeidsplaatsen (taakstructurering) en bij het vaststellen van de eisen waaraan het personeel voor deze nieuwe banen dient te voldoen. De invloed van de afdeling personeelszaken is gering. Een integrale visie op interne organisatie, taakinhoud en personeelsbeleid ontbreekt. In feite worden direct van de machine afgeleide taken, in casu bedieningstaken, als de kern van een nieuwe baan beschouwd (technologisch determinisme). Resttaken worden gezien als niet behorend tot de functie en derhalve afgesplitst en opgedragen aan speciale werknemers. Naast de strategische rol van het management bij het ontwerpen

van de nieuwe arbeidsplaatsen, spelen in de selectie van personeel vooroordelen mee over de kwalificaties waarover mannelijke en vrouwelijke werknemers verondersteld worden te beschikken. Daar waar automatisering en reorganisatie gepaard gaat met ontslagen en overplaatsingen, is voor vrouwen een verslechtering van hun positie dikwijls het resultaat. Daar waar het vrouwen wel is gelukt in de kernfuncties terecht te komen is dat het gevolg van een specifiek aanstellingsbeleid gericht op de werving van beschikbaar, flexibel en goedkoop personeel, dat wil zeggen vrouwen.

In de hier genoemde studies naar automatisering en vrouwenarbeid bij de grote banken, in de grafische sector en in de zoetwarenindustrie, worden beide zijden van het strategisch gedrag van het management belicht in hun betekenis voor het versterken van een gesegmenteerde functiestructuur op basis van sekse. Enerzijds vindt dit plaats in het ontwerpen van arbeidsplaatsen, via techniek en organisatie, anderzijds door de machtsstrijd over de verdeling van arbeidstaken en functies, waarbij ongelijke behandeling, vooroordelen over de kwalificaties en geschiktheid van vrouwen voor bepaald soort werk en sociale sluiting van mannenfuncties en mannenafdelingen een rol spelen.

Andere onderzoeken naar automatisering en vrouwenarbeid laten grotendeels overeenkomstige resultaten zien, maar zijn minder eenduidig over de achteruitgang in de kwaliteit van vrouwenarbeid. Soms blijft de scheiding tussen routinematig werk en complexer werk (en de respectievelijke afdelingen waar dit plaatsvindt) voor en na de automatisering hetzelfde. Afdelingen en functies met routinematige werkzaamheden houden dat karakter ook na automatisering. Dit constateren bijvoorbeeld Almelo en Kruining (1986) in hun onderzoek bij een grote gemeente naar de gevolgen van automatisering voor lagere functieniveau's. Hetzelfde wordt gevonden door Pot e.a. (1986).

Een enkel onderzoek naar dezelfde problematiek laat ook voorbeelden zien van het tegengaan van verlaging van de kwaliteit van de arbeid en van verbetering in de kwaliteit en het niveau van vrouwenfuncties. Naarmate vrouwen meer autonomie hebben en/of meer invloed kunnen uitoefenen op de automatisering van hun werkzaamheden, vindt minder snel of geen standaardisatie van werkzaamheden plaats (Visser 1987 1988). Ook ontstaan in sommige apparatuurbedieningfuncties waarin vrouwen werken, door automatisering complexere functies met meer verantwoordelijkheid. De verruiming van taken voor vrouwen gaat een enkele keer gepaard met loonsverhoging. Röggen en Sombroek geven daarvan een paar voorbeelden uit industriële bedrijven en wijzen vooral op het belang en de mogelijkheden om bedrijfsopleidingen te laten aansluiten op vrouwenfuncties (1988). Ook worden nieuwe functiemogelijkheden aangegeven of voorspeld voor vrouwen, bijvoorbeeld in de sfeer van opleiding en instructie voor het gebruik van nieuwe apparatuur (Visser 1987 1988).

In diverse onderzoeken naar automatisering en vrouwenarbeid komen de aspecten van inspraak/medezeggenschap en fysieke en psychische belasting aan de orde. Wat betreft het eerste is het algemene beeld dat vrouwen nauwelijks en meestal in het geheel niet betrokken worden in de besluitvor-

mingsprocessen (o.a. Weggelaar e.a. 1984, Metselaar 1985, Almelo e.a. 1986, Bunck e.a. 1985, Meydam 1987). Daar waar dat wel het geval is zijn de gevolgen voor vrouwen minder negatief (Visser 1987).

Wat betreft belastende werkomstandigheden wordt in vrijwel alle onderzoeken geconstateerd dat er sprake is van verhoogde werkdruk (hogere outputnormen) waardoor de psychische belasting is toegenomen. Dit wordt in veel gevallen versterkt door onvoldoende en gebrekkige materiële middelen (te weinig beeldschermen, printers, overbelasting mainframes, uitvallen van systemen e.d.) (Pot e.a. 1986, De Ru e.a. 1987).

Studies naar flexibilisering en thuisarbeid

Recentelijk worden de segmenterings- en polarisatiethesen gebruikt bij de analyse van flexibilisering van arbeid en het ontstaan van nieuwe vormen van thuisarbeid en de betekenis daarvan voor de arbeidspositie van vrouwen. Literatuur specifiek gericht op de gevolgen van flexibilisering van de arbeid voor vrouwen is voor een belangrijk deel afkomstig uit de vakbeweging. Deze publicaties zijn voornamelijk probleembeschrijvend van aard. Ook binnen vrouwenstudies leidt de aandacht voor flexibilisering zelden tot empirische studies. Het zijn publicaties ofwel afkomstig van juristes die ingaan op de rechtspositie van flexibele-arbeidscontractanten, ofwel van sociologes die nader ingaan op de arbeidsmarktpositie en de kwaliteit van de arbeid. Zij besteden in mindere of meerdere mate aandacht aan de verdeling van het betaalde en onbetaalde werk tussen mannen en vrouwen. Daarbij wordt gewezen op de verwording van die politieke eis van de vrouwenbeweging en op de historische ontwikkeling die er toe heeft geleid dat een emancipatorisch verschijnsel (flexibilisering van werktijden en arbeidsduur teneinde tot herverdeling van arbeid in privésfeer en openbare sfeer te komen) is getransformeerd tot een marginaliserend verschijnsel.

De sociologische studies over flexibele vrouwenarbeid wijzen op de gevaren van een verdergaande segmentering van de arbeidsmarkt (o.a. Haase 1986, Triest 1986), gekoppeld aan een polarisatie tussen de arbeid van vrouwen en mannen. De toename van flexibele arbeidscontracten staat in relatie tot de afname van reguliere arbeidsrelaties. In sommige gevallen gaat de flexibilisering gepaard met een zodanig ontwerp van de arbeidsplaatsenstructuur dat gedegradeerde functies ontstaan, die zich goed lenen voor een flexibele arbeidsinzet. Indien werkgevers hun arbeidsvolume wensen te flexibiliseren en juist voor deze functies (goedkope) vrouwen aantrekken die weinig alternatieven hebben, ontwikkelt zich een gesegmenteerde arbeidsplaatsenstructuur, die tevens de sekseverschillen versterkt. Dit proces steunt in hoge mate op de arbeidsdeling naar sekse en reproduceert deze tegelijkertijd. Werkgevers anticiperen op de gezinsverplichtingen van vrouwen en gebruiken dat als legitimering voor het aanbieden van flexibele arbeidscontracten. 'Waar gehuwd zijn op de 'normale' arbeidsmarkt voor de vrouw een handicap betekent, lijkt het hier ineens een pré te zijn' (Breddels e.a. 1983). Het werkgeversbelang bij flexibilisering van het arbeidsvolume wordt voorgesteld als een algemeen belang van (gehuwde) vrouwen ('vrijheid' en 'tijd-

souvereiniteit').

Juist in functies waarin veel vrouwen werkzaam zijn (dienstverlenende functies en 'rest-functies') wordt 'geflexibiliseerd'. Er ontstaat een duale arbeidsmarkt, waarbij de kloof tussen vaste contracten enerzijds en tijdelijke contracten anderzijds, parallel dreigt te gaan lopen met een scheidslijn tussen de seksen (Triest 1986). Vrouwen raken vastgehaakt in het onderste segment van de arbeidsmarkt, terwijl ze wel voortdurend beschikbaar moeten zijn. Op deze wijze is het welhaast onmogelijk dat de betaalde arbeid van vrouwen gelijkwaardig wordt aan de betaalde arbeid van mannen (Emancipatieraad 1987). Onder invloed van de interne en externe flexibilisering (resp. binnen de arbeidsorganisatie en op de arbeidsmarkt) zal, aangezien de interne arbeidsmarkt kleiner wordt, de concurrentie van vrouwen met mannen binnen de arbeidsorganisatie toenemen. De toegang wordt voor een belangrijk deel gereguleerd door globale criteria, waarvan sekse er een is. Diverse onderzoeken hebben aangetoond dat in deze gevallen de positie van vrouwen dikwijls verslechtert (Triest/Van Doorne-Huiskes 1986). Als voorbeelden worden hier gegeven een enquète onder FNV-bonden (Roozemond 1984) en een publikatie over flexibilisering in de gezondheidszorg (Altenburg 1985). De resultaten van de FNV-enquète laten zien dat vooral nieuwkomers op de arbeidsmarkt door flexibilisering worden getroffen: jongeren, vrouwen en etnische minderheden. Indien de arbeidsorganisatie behoefte heeft aan meer (externe) flexibiliteit krijgen gehuwde vrouwen alleen nog oproepcontracten aangeboden. Werknemers worden tegen elkaar uitgespeeld; de georganiseerden (overwegend mannen met vaste contracten) worden vooralsnog minder door flexibilisering getroffen en zien hun arbeidsplaatsen bedreigd door de goedkope nieuwe arbeidskrachten. De nieuwkomers daarentegen staan het verst weg van een beïnvloeding van de besluitvorming, zowel in de arbeidsorganisatie als in de betreffende vakbonden.

Ook in de publikatie van Altenburg over de gezondheidszorg wordt gesteld dat met name herintreedsters te maken krijgen met de oproepcontracten. Flexibilisering heeft daar niet alleen betrekking op een versoepeling van arbeidstijden- en arbeidsuren, maar ook op een versoepeling van arbeidsinhoud en functies. De gedegradeerde functies gaan naar arbeidscontractanten, bijvoorbeeld de alfa-hulp die alleen huishoudelijk werk mag verrichten. Hierdoor ontstaat taakverzwaring voor de professionele gezins- en bejaardenhulpen. Daarnaast blijken van de 80.000 gezins- en bejaardenhulpen er 55.000 een contract te hebben voor minder dan 14 uur per week. Er is duidelijke sprake van een polarisering in de functiestructuur in deze sector, aldus Altenburg.

In de verschillende onderzoeken wordt geconstateerd dat door de aanwas van flexibele contracten van de realisering van emancipatiedoelen voor vrouwen geen sprake is. Een bijdrage aan de economische zelfstandigheid van vrouwen is nauwelijks het geval, een kostwinnersinkomen op de achtergrond blijft een noodzakelijkheid. Zolang er geen koppeling wordt gelegd naar een gelijke behandeling van vrouwen en mannen, komt economische zelfstandigheid voor vrouwen niet binnen handbereik (Triest 1986, onder verwijzing

naar Pott-Buter 1984). Wat betreft de realisering van de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid stellen de onderzoekers/sters vast dat veeleer van een averechts effect sprake is: 'De fluctuaties in oproeptijden en arbeidsduur bemoeilijken juist de combinatie met zorgtaken.' (Min. SoZaWe 1987) Zolang vrouwen alleen een flexibel contract hebben, blijven zij verantwoordelijk voor de kinderopvoeding en huishouding en blijft het verplichtingenconflict bestaan. Trommel (1987) spreekt hier van een paradoxale situatie waarin vrouwen verkeren. Ook het emancipatiestreven in de zin van ontplooiing van vrouwen wordt volgens de onderzoeksters/ers niet gerealiseerd. In dit opzicht wordt de achterstandspositie ten opzichte van mannen eveneens versterkt. De zogenaamde 'opstapstrategie' blijkt in de praktijk nauwelijks te werken voor vrouwen. Triest en Van Doorne-Huiskes (1988) zijn zelfs van mening dat flexibilisering, vanwege de lage kwaliteit van het werk, een relativerend effect heeft op de veronderstelde emanciperende werking van vrouwen. De toename van de beroepsarbeid van vrouwen, die voor een deel is terug te voeren op de beschikbaarheid van flexibele banen, kan niet zonder meer gezien worden als een toenemende emancipatie. De algemene teneur in de onderzoeken is dat flexibilisering bijdraagt aan seksepolarisering op de arbeidsmarkt en tevens een versterkend effect heeft op de seksesegregatie, in de onbetaalde arbeid, in de privésfeer en de betaalde arbeid in de openbare sfeer.

De aandacht voor het verschijnsel thuiswerk (mede als gevolg van segmentering en flexibilisering van de arbeidsmarkt) in onderzoek dateert van begin jaren tachtig en is geïnitieerd door de Vrouwenbond FNV. In opdracht van deze bond worden twee onderzoeken verricht onder respectievelijk thuiswerksters (Bruyn-Hundt 1981) en onder zowel thuiswerksters als hun werkgevers (Overdiep en Visser 1983). De thuiswerksters zelf blijken huiverig om informatie te verstrekken (van de 400 enquètes komen er slechts 45 terug). Uit de verzamelde informatie blijkt dat vrijwel alle thuiswerksters werken tegen stukloon (omgerekend tegen uurlonen van 3 à 7 gulden bruto). Aangezien ze worden aangemerkt als 'zelfstandig werkzamen' zijn ze verplicht werkgevers- én werknemersaandeel van de sociale premies te betalen, maar ze bereiken zelden de inkomensgrens die recht geeft op sociale verzekeringen. Bruyn-Hundt concludeert dat de thuisarbeid van bijzonder slechte kwaliteit is en pleit voor een beperking ervan. Overdiep en Visser (1983) trachten in hun onderzoek het traditionele beeld van de thuiswerkster, die geen andere keuze heeft om betaald te verrichten en uit financiële noodzaak daartoe gedwongen is, te differentiëren. Werkgevers bieden twee vormen van thuiswerk aan. Enerzijds het ongeschoolde werk waarvoor vingervlugheid de belangrijkste voorwaarde is (beloning 1,50 à 3,00 per uur) en het geschoolde thuiswerk (8 tot 13 gulden per uur). De motieven van de werkgevers om thuiswerksters in te schakelen zijn voornamelijk van financiële aard (geen sociale premies en geen onkosten voor werkruimtes). De geschoolde thuiswerksters voelen zich werkende vrouwen, voor wie werk meer betekent dan een 'bijverdienste'. In de afstemming van privéverplichtingen en werkverplichtingen is bij hen sprake van een tweezijdige aanpassing. De onderzoek-

sters pleiten er voor in de toekomst meer onderzoek te doen naar de diversiteit onder thuiswerkster en hun arbeid. Het uitgangspunt dat thuiswerk een schande is, werkt volgens hen belemmerend op onderzoeksvraagstellingen.

De studie van De Beer e.a. (1985) gaat voornamelijk over de ervaringen van thuiswerksters. De arbeidsdeling tussen de seksen naar privé en openbaar en de economische noodzaak voor de vrouwen fungeren in dit onderzoek als selectiecriteria. Hierdoor komen vrijwel alleen ongeschoolde thuiswerksters aan het woord. In de studie wordt het verschijnsel thuisarbeid gerelateerd aan de industriële ontwikkeling, waardoor enkele vormen van thuiswerk zijn verdwenen, maar tevens nieuwe zijn ontstaan. Met behulp van thuiswerk kan de bedrijfstijd sterk worden geflexibiliseerd. Het idee dat thuiswerk een randverschijnsel zou zijn, zoals sommige werkgevers willen doen voorkomen, is niet correct. Voor sommige bedrijven is het reeds een structureel onderdeel van de bedrijfsvoering geworden. Volgens De Beer e.a. heeft de vakbeweging vooralsnog te weinig aandacht voor de positie van thuiswerksters, omdat daar het traditionele denken overheerst van mannentaken buitenshuis en vrouwentaken binnenshuis. 'Daarmee wordt het thuiswerk pas een vakbondszaak als het het werk van werknemers bedreigt.' (p. 109) De auteurs pleiten voor een verbetering van de rechtspositie en een erkenning van de thuiswerker als een volwaardige arbeidskracht.

In een artikel van Ormel en Van Berkel (1986) wordt ingegaan op de betekenis van thuiswerk voor het werkterrein van de vakbeweging. Technologische herstructurering in bedrijven (segmentering en flexibilisering) en de vrouwenemancipatie nopen de vakbeweging tot strategieën ten aanzien van thuiswerk. Door de groeiende werkloosheid raken ook steeds meer mannen betrokken bij het thuiswerk om zodoende het gezinsbudget op peil te houden. Een adequate belangenbehartiging wordt, aldus de auteurs, belemmerd door gebrek aan feitelijke informatie, door gebrek aan inzicht in de betekenis van thuiswerk voor het dagelijks leven van thuiswerkers en het is onduidelijk welke belangen behartigd moeten worden (bv. op het vlak van arbeidsvoorwaarden en rechtspositie of op het vlak van arbeidsomstandigheden). In de hier genoemde studies naar thuiswerk als vrouwenwerk is sprake van een werkneemstersperspectief. In de meeste studies beperkt zich dat tot die van de ongeschoolde thuisarbeidsters, waarbij de uitbuitingsrelatie tussen werkgever en vrouwen centraal staat. De gezinsideologie is een van de fundamenten om het bestaan van thuiswerk te verklaren. Overdiep en Visser trachten dit eenzijdige analyseschema voor thuiswerk te differentiëren. Grootscheeps onderzoek naar de positie van thuiswerksters zoals dat van Allen en Wolkowitz (1986) in Engeland, onder 4000 huishoudens, heeft in Nederland nog niet plaatsgevonden. Ook hun interessante inhoudelijke benadering ontbreekt in Nederlands onderzoek. Ze laten zien dat bij de bedrijfsvoering rond thuiswerk veeleer sprake is van een human relations-benadering, dan van methoden van 'scientific management'.[24]

Studies naar verschillen in arbeidsposities tussen mannen en vrouwen en de betekenis van seksesegregatie daarin

In deze studies ligt het accent op oorzaken voor arbeidspositieverschillen tussen mannen en vrouwen en voor het voortbestaan en de toename van deze verschillen. Segmenteringsthesen en de seksesegregatie worden veelal als deelverklaringen beschouwd. Vaak worden ze in de studies gebruikt in combinatie met of naast theoretische noties uit bijvoorbeeld discriminatietheorieën of sekse-ideologietheorieën.[25] Hieronder zullen een aantal voorbeelden van studies worden besproken naar loopbaanverschillen, doorstroming en positieve actie.

Loopbaanverschillen tussen mannen en vrouwen

Het onderzoek naar loopbaanverschillen is het meest omvangrijke in het vrouwenarbeidonderzoek in de jaren tachtig. Het begint rond 1981 op gang te komen. Veel onderzoek op dit terrein vindt plaats binnen bedrijven zelf, op initiatief van emancipatiecommissies van de Ondernemingsraad of door emancipatiemedewerksters. Soms worden externe onderzoeksters aangetrokken (voorbeelden: bibliotheekbedrijf, Verenigde Nederlandse uitgeversbedrijven, PTT, krijgsmacht en vrouwelijke topmanagers). Centraal staat het aantonen van verschillen in arbeidspositie en loopbaan. Telkens keren zaken terug als het geringe aantal vrouwen in hogere en leidinggevende functies en geen doorstroming naar hogere functies bij part-timers. Alleen in beschouwelijke zin wordt de invloed van maatschappelijke factoren en personeelsbeleid behandeld. Het is veelal beschrijvend onderzoek met cijfermateriaal en beleidsaanbevelingen zonder theoretisch kader.

Twee exemplarische voorbeelden van studies naar loopbaanverschillen zijn een onderzoek van de Projektgroep Vrouwenarbeid bij een PTT-telefoondienst (1981) en de dissertatie van De Jong (1985) over een onderzoek bij een grote bank. In beide gevallen wordt met behulp van de matching-methode (paarsgewijze vergelijking) aangetoond dat een vrouw die met hetzelfde 'startkapitaal' als een man aan haar loopbaan is begonnen, gemiddeld genomen in een lagere positie terecht is gekomen en in een minder bedrijfsspecifieke functie. Deze verschillen nemen toe met de leeftijd, met de duur van het dienstverband en naarmate de vooropleiding hoger is. Vrouwelijke werknemers met dezelfde vooropleiding en werkervaring worden lager beloond en stromen minder door dan de vergelijkbare mannen, waardoor de verschillen met de loop der jaren toenemen. Beide onderzoeken willen laten zien dat de human capital-theorie ontoereikend is om positieverschillen (i.c. beloningsverschillen) te verklaren.[26] De segmenteringstheorie (i.c. dubbele arbeidsmarkttheorie) zou hiervoor beter geschikt zijn. Met dit soort onderzoek wordt tegelijkertijd aangetoond dat de bedrijfsleiding, via het personeelsbeleid, een stuk eigen verantwoordelijkheid draagt bij het in stand houden en vergroten van de verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke werknemers in haar bedrijf.

In het onderzoek van De Jong worden zowel de vraagzijde (structuur en cultuur van de arbeidsorganisatie) als de aanbodzijde (arbeidsgedrag en arbeidsmotivatie) op het niveau van de arbeidsorganisatie onderzocht voor

het verklaren van loopbaanverschillen tussen mannen en vrouwen. Niet alleen wordt de beperking van de verklaringswaarde van human capital-factoren aangetoond, maar tevens wordt een specifieker inzicht geboden in de betekenis van factoren in het wisselwerkingsproces tussen enerzijds motivatie en gedrag van mannelijke en vrouwelijke werknemers en anderzijds van de situationele context van hun arbeidsorganisatie. Voor dit laatste sluit de schrijfster aan bij de waarde-verwachtingstheorie.[27] Hiermee worden verschillen aangetoond tussen mannen en vrouwen in loopbaangedrag, houding ten aanzien van promotie, inschatting van promotiekansen en de betekenis daarvan voor toenemende loopbaanverschillen tussen de seksen.

Bij de factoren aan de aanbodskant gaat het dus niet om factoren in de privésfeer, maar om gedragsfactoren van vrouwen en mannen in de arbeidsorganisatie. De verdeling tussen betaalde en onbetaalde arbeid en de betekenis van huishoudelijke arbeid, kinderverzorging en dergelijke voor de arbeidspositie van vrouwen worden nadrukkelijk buiten het onderzoek gehouden. Veel onderzoek in het verleden was juist gericht op de huiselijke omstandigheden en persoonskenmerken van vrouwen in relatie tot haar arbeidsparticipatie, terwijl de betekenis van factoren aan de vraagzijde onderbelicht zijn gebleven, aldus de auteur. Verklaringen voor de verschillen worden voorts gezocht in de ongelijke behandeling door het management (vraagkant). Algemeen wordt geconcludeerd dat verschillen in behandeling door het personeelsbeleid van de bank een belangrijke rol spelen bij het verklaren van het verschil in positie. Wat betreft verschillen in behandeling van mannelijke en vrouwelijke werknemers blijken de opvattingen van chefs en het bedrijfsklimaat een versterking van de achterstand van vrouwen in de hand te werken. Al eerder publiceerde De Jong deelresultaten van het zelfde onderzoek in het licht van de Wet Gelijke Behandeling in de praktijk van het bankwezen (1984). Ondanks de sterke stijging van de beroepsdeelname en de formele erkenning van het recht op gelijke behandeling bleef de positie van de vrouw ongunstiger dan die van mannen. Dit valt niet te verklaren op grond van persoonskenmerken, opleiding, leeftijd of ervaring.[28] Ook in het formele beleid bleek op punten als werving, pensioenregeling en enkele secundaire arbeidsvoorwaarden, nog onderscheid tussen mannen en vrouwen te worden gemaakt.

In de loop van de jaren tachtig worden diverse studies naar loopbaanverschillen tussen de seksen en doorstromingsmogelijkheden van vrouwen verricht in verschillende sectoren (zie voor een overzicht Tijdens/De Ru 1988 en De Wit 1986).[29]

Positieve actie-onderzoek

In het verlengde van het onderzoek naar loopbanen en doorstroming, ligt het onderzoek naar positieve actie: het streven naar een evenredige vertegenwoordiging van mannen en vrouwen in beroepen, functies en functieniveau's. Het betreft hier veelal beleidsvoorbereidend onderzoek ter invoering van positieve actie in een bedrijf, ofwel beleidsevaluatie-onderzoek naar de effecten van dergelijke maatregelen. Zowel vanuit sociologische optiek is

hiernaar onderzoek verricht (De Jong 1985 en 1986, Kooten/Stijnman 1987, Oltshoorn/Oltshoorn 1986, Mors/Reuling 1987) als vanuit economische optiek (Haagsma e.a. 1986, Siegers e.a. 1987).

Studies naar vrouwen in mannenberoepen (horizontale seksesegregatie)
In de sociologie wordt het verschijnsel van de horizontale seksesegregatie vooral onderzocht onder de noemer van vrouwen in mannenberoepen (Huisman 1981). In de meeste onderzoeken op dit terrein staan segmenteringsthesen niet centraal, maar vaak vormen ze wel in beschrijvende of refererende zin een onderdeel van de analyse. Wanneer het gaat om vrouwen in traditionele, professionele, mannenberoepen of omgekeerd om mannen in traditionele professionele, vrouwenberoepen, dan spelen statusthesen en andere elementen in beroepsvormingsprocessen een rol (Boon 1984, Kroef e.a. 1986, Ott 1986). Wanneer het gaat om vrouwen in niet nader gespecificeerde laagbetaalde mannenfuncties nemen segmenteringsthesen en discriminatietheorieën als kader een centralere plaats in. In beide gevallen wordt ook wel verwezen naar noties uit sekse-ideologietheorieën.

Hieronder worden een aantal onderzoek behandeld waarin segmenteringsthesen in meer of mindere mate wel aan de orde komen, hoewel ze niet centraal staan.

In een uitgebreid onderzoeksproject naar vrouwen in ongeschoolde en geoefende mannenbanen in Drenthe (Smit-Muntinga 1981, Muntinga e.a. 1983, Projektgroep Vrouw Arbeid Gezin 1985) wordt aanvankelijk voortgeborduurd op de roltheorie: gezinsrol en beroepsrol leiden tot rolconflict. In latere fasen van het onderzoek wordt daarnaast de token-theorie van Moss Kanter[30] gehanteerd en wordt verwezen naar de dubbele arbeidsmarkttheorie. In de onderzoeken krijgen zowel de werksituatie als privé-omstandigheden aandacht. Het doel is na te gaan in hoeverre het inschakelen van vrouwen (vrijwel allemaal met huishoudschoolopleiding) in mannenbanen kan leiden tot doorbreking van de arbeidsdeling naar sekse, zowel op de betaalde arbeidsmarkt als in de privésfeer. Een van de bevindingen is dat thuis alles bij het oude blijft: zowel de opvattingen van vrouwen als van hun mannen over de rolverdeling thuis veranderen nauwelijks. Het werken in een mannenbaan heeft nauwelijks invloed op thuissituatie, het hebben van een baan op zich zelf heeft dat wel. Hoewel rolconflicten in de vraagstelling centraal stonden, blijken de vrouwen daar nauwelijks last van te hebben. Op het werk passen zij zich aan aan de mannenrol, thuis vervullen zij hun vrouwenrol. Zij brengen een strikte scheiding aan tussen die twee. Voor de meesten is het verrichten van betaalde arbeid een economische noodzaak (onvoldoende gezinsinkomen) en daarmee de belangrijkste reden voor het aannemen van mannenwerk.

In een onderzoek naar werkende meisjes in mannenberoepen, verricht door het ITS (Verijdt e.a. 1981) is de seksesegregatie en de doorbreking daarvan het object van onderzoek. Het betreft een beleidsevaluatie van een experimenteel meisjes-emancipatieproject (Min. SoZaWe), dat tot doel had de

doorbreking van seksesegregatie te bevorderen. In beide bovengenoemde onderzoeken gaat het niet om professionele mannenberoepen, maar om laaggeschoolde mannenfuncties. In onderstaande voorbeelden van onderzoek gaat het wel om in meer of mindere mate professionele beroepen van mannen, dan wel vrouwen, waarin de andere sekse poogt binnen te treden.

In de dissertatie van Ott (1985) zijn de toetredings- en functioneringsverschillen tussen mannen in een vrouwenberoep namelijk de verpleging en vrouwen in een mannenberoep, politieagent, aan de orde. Ott wil in het kader van het streven naar herverdeling van arbeid inzicht verkrijgen in het voortbestaan van de huidige seksesegregatie en het opvallende verschijnsel dat de toestroom van mannen in traditioneel vrouwelijke beroepen sneller en soepeler verloopt dan het omgekeerde, de moeizame toegang van vrouwen tot mannenberoepen. Theoretisch neemt Ott de 'token'-theorie van Moss Kanter als uitgangspunt[31] en toetst in hoeverre de getalsverhouding tussen mannelijke en vrouwelijke werknemers (eenling, minderheids- of meerderheidspositie) een verklarende factor is voor de genoemde onevenwichtige ontwikkeling. Er worden twee arbeidsorganisatie onder de loep genomen, namelijk de politie waar vrouwen een minderheid vormen (c.q. eenling zijn) in een mannenberoep en de gezondheidszorg waar mannen een minderheid zijn (c.q. eenling zijn) in het verpleegberoep. Ott toont aan, in tegenstelling tot Moss Kanter, dat de token-theorie niet sekseneutraal is. De token-factor werkt seksespecifiek, dat wil zeggen anders voor mannelijke tokens dan voor vrouwelijke tokens. Aan mannelijke werknemers wordt een hogere status toegekend dan aan vrouwelijke. Mannelijke tokens hebben daardoor geen nadelen, maar voordelen van hun token-zijn (eenling of minderheid), vrouwelijke tokens ondervinden wel de nadelen van het token-zijn. Moss Kanter's theorie gaat dus wel op voor vrouwen en niet voor mannen. Ott concludeert dat deze verschillen zijn te herleiden tot statusverschillen, vrouwelijke eigenschappen en vaardigheden worden lager gewaardeerd. Enkelingen met een lagere status dan de meerderheid hebben nadeel van hun token-positie en wanneer de enkeling een minderheid met lage status wordt (iets meer vrouwen in de functie), zullen de weerstanden van de meerderheid toenemen. Dit verklaart de ongelijke doorbreking van de sekse-beroepssegregatie.

Boon (1984) onderzoekt de positieverandering van vrouwen in de bibliotheek als gevolg van de toetreding van mannen in bibliotheekberoepen. Aan de hand van de theorie van Beck-Gernheim (1976) wordt onderzocht welke invloed de veranderende arbeidsinhoud en status van beroep (beroepsstatus en beroepsinhoud) hebben op de seksesamenstelling van het beroep. In deze theorie wordt seksesegregatie verklaard uit voorkeuren op basis van socialisatie. Toch laat Boon zien dat vooral een nieuwe beroepsopleiding en een salarisverhoging voor bepaalde bibliotheekfuncties belangrijke factoren zijn geweest in de verticale seksesegmentatie in bibliotheekfuncties in de afgelopen twintig jaar. Met de komst van de bibliotheekacademie (1966) is het bibliotheekberoep voor mannen aantrekkelijker geworden. De opleiding ging dus vooraf aan toename van mannen in het beroep. Bovendien vond in hetzelfde jaar een fundamentele verbetering in de salarispositie van biblio-

theekpersoneel plaats. Vooral na 1971 komt de toestroom mannen in bibliotheekfuncties op gang, in het bijzonder in hogere en middenfuncties. Boon constateert dat elke verandering in seksespecifieke samenstelling van de beroepsbeoefenaren een verandering in inhoud en status van het beroep tot gevolg heeft en omgekeerd. In feite gaat het, aldus de auteur, om een wisselwerking tussen de drie verschijnselen.

Hetzelfde thema is aan de orde in een studie over de positieverandering van vrouwen in de verplegende en verzorgende beroepen als gevolg van de toetreding van mannen (Kroef 1986). De historische verschuivingen in verplegende taken ten opzichte van medische taken worden nagegaan. Dat wat vrouwen doen, wordt altijd als 'care' gedefinieerd, het werk van mannen als 'cure'. In de twintigste eeuw wordt de kloof in waardering tussen beide soort functies steeds groter. In de ziekenhuizen krijgen de verpleegtaken steeds meer het karakter van cure. De care verdwijnt naar aparte verpleeg- en verzorgingshuizen. Recente ontwikkelingen laten zien dat vrouwen meer in deeltijd gaan werken en op flexibele contracten. De carrièremogelijkheden van vrouwen worden geringer bij intreding van full-time werkende mannen in het verpleegberoep. Er wordt ingegaan op structurele machtsverschillen en de mannelijke dominantie in de omgangsvormen (autoritair gedrag, ongewenste intimiteiten). Het seksebeheersingsperspectief wordt hier impliciet naar voren gebracht.

Voorts kunnen wat betreft studies naar vrouwen in mannenberoepen, nog genoemd worden de dissertatie van Hermann (1984) en de studie van Diekerhof e.a. (1986). Hermann's onderzoek betreft vrouwen in het artsenberoep. Zij onderzoekt enerzijds de stand van zaken wat betreft opleiding en beroepswerkzaamheden van vrouwelijke artsen in Nederland anno 1979 en anderzijds de relatie tussen gezinsomstandigheden, de registratie (d.w.z. afgelegd artsexamen) en het functieniveau. Zij laat onder meer zien waar voor vrouwen de belangrijkste drempels liggen voor toetreding tot bepaalde 'mannelijke specialismen'. Het onderzoek is weinig theoretisch van aard. Diekerhof e.a. (1986) beschrijven de positie van vrouwen in het mannenbolwerk van de dagbladjournalistiek (slechts 10% vrouwen), waarbij gerefereerd wordt aan o.a. de token-theorie van Moss Kanter, het seksegeslachtssysteem van Rubin en noties over sekse-ideologie (cultuur van de werkplek). Wat betreft het laatste wordt geconcludeerd dat de omgangsvormen en gedragscodes niet noodzakelijkerwijs uit de aard van het werk zelf voortvloeien (jongens onder elkaar, vrouwen als verleidelijk object, stereotypering van vrouwen als moeder, verleidster, lieve kleine meisje). De marginale positie van vrouwelijke journalisten wordt ook veroorzaakt door de eeuwige beschikbaarheid en de volstrekte onderschikking van het privéleven aan het beroep.

Economisch onderzoek naar seksesegregatie

De Utrechtse economengroep van Siegers, Van Mourik, De Poel en Stijnenbosch heeft onderzoek verricht naar de mate waarin seksesegregatie zich in de Nederlandse werkgelegenheidsstructuur voordoet en naar veranderingen daarin in de jaren zeventig (Van Mourik e.a. 1982 1983). Er wordt onder

anderen gemeten hoeveel procent van de vrouwelijke en mannelijke beroepsbevolking van beroep of functie zou moeten veranderen wil de sekse-beroepssegregatie ongedaan worden gemaakt. Voorts laat het onderzoek zien dat het doordringen van mannen in vrouwenberoepen veel meer plaatsvindt dan het omgekeerde. Op sectorniveau (verpleging en verzorgingssector) laat men zien dat bij verdere arbeidsdeling in vrouwenberoepen, vrouwen overwegend terecht komen in de lagere functies en mannen relatief meer in de hogere functies (Van Mourik 1983). Het beheersingsperspectief, kenmerkend voor veel sociologisch onderzoek naar seksesegregatie in relatie tot de arbeidspositie van vrouwen, ontbreekt nagenoeg geheel in het economische onderzoek. Het strategische gedrag van het management is geen factor in de analyses. Centraal staat het modelmatig meten van de seksesegregatie op zich. Verklarende factoren zijn niet aan de orde.

Dit is wel het geval als het gaat om het economisch onderzoek naar beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen. Pas vanaf midden jaren tachtig is hiervoor in Nederland aandacht van economen gekomen, voornamelijk van twee economen, Schippers en Siegers. In diverse publicaties (1986 1987 1988), meestal op basis van cijfermateriaal van de Loon Technische Dienst (Min. SoZaWe), worden de beloningsverschillen kwantitatief geanalyseerd. Aan de hand van verschillende theorieën wordt onderzocht welke factoren in welke mate de beloningsverschillen tussen de seksen kunnen verklaren. In buitenlandse economische studies worden volgens Schippers en Siegers meestal theorieën gehanteerd waarin de aanbodzijde van de arbeidsmarkt centraal staat (m.n. de human capital-theorie).

In zijn dissertatie laat Schippers zien dat blijkbaar in Nederland de human capital-grootheden (opleiding en werkervaring) een belangrijke rol te spelen bij de tot standkoming van beloningsverschillen, maar deze verklaren slechts voor de helft de sekse-beloningsverschillen. Daarnaast worden theorieën die het strategisch gedrag van werkgevers centraal stellen gebruikt (o.a. discriminatietheorieën)[32]. Uit analyses aan de hand daarvan, blijkt onder meer dat bestaande sekse-beloningsverschillen binnen functieniveau's een belangrijker rol spelen bij het tot stand komen van de totale beloningsverschillen, dan de verschillen in verdeling van vrouwen en mannen over functieniveau's. Een derde soort gehanteerde theorieën in verband met sekse-beloningsverschillen, legt de nadruk op de interactie tussen vraag en aanbod (matching-theorieën en segmenteringstheorieën). In Nederland blijkt volgens Schippers en Siegers vaker van gelijke beloning voor ongelijkwaardig werk, c.q. ongelijkwaardige werknemers sprake te zijn, dan van ongelijke beloning voor gelijk/gelijkwaardig werk (dit laatste wordt door de Wet Gelijke Beloning verboden). Het betreft dan veelal vrouwen die over meer human capital beschikken of in hogere functieniveau's werkzaam zijn en niettemin evenveel verdienen als mannen met minder human capital of mannen werkzaam in lagere functieniveau's (Schippers/Siegers 1988/44).

Voor wat betreft beleidsoverwegingen leggen de auteurs de nadruk op gedragsverandering van de vraagkant, werkgevers, via overtuiging (maatschappelijke verspilling van human capital), via voorbeeldgedrag binnen over-

heidsorganisaties en via 'incentives' ofwel financiële prikkels die werkgevers er toe kunnen brengen hun gedrag te wijzigen (Schippers/Siegers 1988/45).

DISCRIMINATIETHEORIEEN

In de afgelopen vijftien jaar zijn in het buitenland diverse discriminatietheorieën ontwikkeld ter verklaring van verschillen in arbeidsposities tussen verschillende categorieën personeel. Verschillende van deze theorieën worden in de jaren tachtig in Nederlands vrouwenarbeidonderzoek gebruikt als (deel)verklaringen van verschillen in arbeidsposities tussen mannen en vrouwen. Hieronder worden de in Nederlands onderzoek meest gebruikte kort samengevat en worden voorbeelden van de betreffende onderzoeken gegeven. Het gaat om achtereenvolgens de theorie van de statistische discriminatie van Arrow, het job-competition-model van Thurow, de token-theorie van Moss Kanter en de theorie over sociale sluiting van Witz. Deze theorieën zijn allen in meer of minder mate gericht op de vraagzijde van de arbeidsmarkt en wel op het strategisch gedrag van managers en hun machtsoverwicht bij de bepaling van de toegang tot beroepen en functies. Dit geschiedt via diverse aspecten van personeelsbeleid. Toegepast op ongelijkheid tussen de arbeidsposities van mannen en vrouwen wordt veelal ook de dominantie van mannen (managers en mannelijk personeel) over vrouwelijk personeel met behulp van deze theorieën geanalyseerd.

Naast deze discriminatietheorieën die gericht zijn op gedrag aan de vraagzijde, zal tot slot ook nog een theorie worden besproken, die gericht is op arbeidsgedrag aan de aanbodzijde, welke als deelverklaring in sommige vrouwenarbeidstudies wordt gehanteerd. Het betreft de uit de psychologie stammende waarde-verwachtingstheorie van Steers en Porter.

De statistische discriminatietheorie (Arrow 1973)
Een van de meer gebruikte discriminatietheorieën is de theorie van de statistische discriminatie van Arrow. Hierin wordt ervan uitgegaan dat potentiële individuele werknemers/neemsters worden geselecteerd op gemiddelde kenmerken van de groep waartoe ze behoren. Zo zouden vrouwen op statistische gronden, hoger verzuim en groter verloop, grotere investeringsrisico's meebrengen en daardoor minder snel aangenomen worden dan vergelijkbare mannen. Ook zullen werkgevers volgens de theorie minder geneigd zijn, na in dienstname, in vrouwen te investeren door bijvoorbeeld bedrijfsopleidingen). Diversiteit in groepen vrouwen wordt niet aangebracht. Er is sprake van discriminatie omdat individuen niet beoordeeld worden op persoonlijke kenmerken, maar op grond van de groep waartoe ze behoren. In Nederland maakt De Jong er in haar onderzoek naar de arbeidspositie en loopbanen van vrouwen gebruik van (De Jong 1983 1985) en Schippers in zijn onderzoek naar beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen (Schippers 1986).

Het job-competition-model (Thurow 1975)
Een vergelijkbare, maar meer institutionele discriminatietheorie is het zgn. 'job-competition-model', in Nederland geïntroduceerd door Van Wezel (1979). Uitgangspunt is dat de hoogte van de lonen al lang niet meer door het vrije spel van vraag en aanbod wordt bepaald, maar grotendeels institutioneel, door cao's, minimumloonwetten, functieclassificatie en dergelijke. Op de arbeidsmarkt gaat de strijd daarom niet over de loonhoogte, maar wordt er om arbeidsplaatsen geconcurreerd. Werkgevers zullen eerst diegenen selecteren die tot de minst risicovolle groepen behoren (volgens Thurow vooral wat betreft de duur van het dienstverband). Het gevolg is bijvoorbeeld dat bij eenzelfde opleidingsniveau mannen gemiddeld betere banen krijgen dan vrouwen. Wanneer de arbeidsmarkt ruim is zullen alle leden van de groep genoegen moeten nemen met mindere banen, ook als maar een gering percentage van de groepsleden het ongewenste gedrag vertoont.

Het job-competition-model is in Nederland gebruikt in het dissertatie-onderzoek naar werving en selectie van Van Vianen (1987), in studies naar loopbaanverschillen (o.a. De Jong 1985, Ruys e.a. 1986, Pieterson 1986, Van Doorne-Huiskes 1986) en onderzoek naar doorstroming van vrouwen in arbeidsorganisaties (Weggelaar e.a. 1986 1988, Hermanussen 1988).

Van Vianen (1987) onderzoekt in haar dissertatie sekse-stereotypering bij selectie-interviews. Het onderzoek onder sollicitanten aan de universiteit van Leiden is een typisch attitude-onderzoek en sociaal-psychologisch van aard. Meer structurele dimensies van de arbeidsorganisatie zijn in het onderzoek niet betrokken. Van Vianen ontwikkelt een meetinstrument voor masculiene en feminiene eigenschappen. Zij laat zien op basis van analyse van selectieprocedures voor 34 functies op hogere niveau's, dat de leden van de sollicitatiecommissies al in de eerste paar minuten van het selectiegesprek hun oordeel over de sollicitant vormen en dat ze dit vooral doen op grond van de 'persoonlijkheid' van de kandidaat. De kandidaat maakt meer kans naarmate deze voldoet aan het beeld van de 'ideale' sollicitant. Deze wordt door de leden van de sollicitatiecommissie als enigszins masculien beschreven: de voor de functie gewenste masculiene eigenschappen worden positiever beoordeeld dan de gewenste feminiene eigenschappen, terwijl de ongewenste feminiene eigenschappen door de leden negatiever beoordeeld worden dan ongewenste masculiene eigenschappen. Bij de beoordeling van de geschiktheid van de kandidaten speelt de persoonlijkheid van de vrouw geen rol: vrouwelijke sollicitanten worden gemiddeld even vaak geschikt gevonden als mannelijke. Maar als er een keuze gemaakt moet worden tussen sollicitanten, valt deze keuze vaker op een persoon met masculiene eigenschappen. Tijdens de selectieprocedure nemen daardoor de kansen van vrouwelijke kandidaten af.

De token-theorie (Moss Kanter 1977)
Een derde type discriminatietheorie is de token-theorie van Moss Kanter.[33] Vrouwen (en hetzelfde geldt voor leden van een etnische minderheid) die in een arbeidsorganisatie of op een bepaald functieniveau als eenling werkzaam zijn, hebben een verhoogde zichtbaarheid, ze vallen extra op. Daardoor

krijgen ze met specifieke problemen te maken. Ze moeten zich extra waarmaken en kunnen zich geen fouten permitteren. De 'token' wordt niet beoordeeld op persoonlijke capaciteiten, maar krijgt alle stereotyperingen van de groep op zich geprojecteerd, en de dominante groep heeft bovendien de neiging om de verschillen tussen de 'token' en de eigen groep te accentueren. De dominante groep is geneigd bij opvolging of selectie van naaste collega's de voorkeur te geven aan de eigen soort (de 'soort-zoekt-soort' hypothese). Dergelijke keuzes worden als het minst riskant beschouwd. In een functie of afdeling waar mannen getalsmatig dominant zijn, moet een vrouw daarom 'beter' zijn om de risico's van haar aanstelling te compenseren.

Moss Kanters theorie verklaart de ongelijke posities van vrouwen, etnische minderheden of andere specifieke groepen werknemers uit het feit dat de betreffende personen eenlingen of sterke minderheden vormen in de arbeidsorganisatie. Daardoor treedt bij waarneming het token-effect op: ten eerste een verhoogde zichtbaarheid, ten tweede een contrastwerking (verschillen met de meerderheidsgroep vallen op, overeenkomsten niet) en ten derde het assimilatie-verschijnsel (de token is kenmerkend voor alle tokens, m.a.w. stereotypering). Niet het vrouw-zijn op zich is dus volgens Moss Kanter een verklarende factor voor haar achtergestelde positie, maar het feit dat zij token is of tot een minderheidsgroep in de organisatie behoort. Indien zij tot een meerderheidsgroep behoort zouden ook de negatieve effecten van het token-zijn vervallen. Voor mannen zouden, als zij tokens zouden zijn, dezelfde negatieve effecten optreden.

De theorie van Moss Kanter wordt ook wel als een machtstheorie geïnterpreteerd. Moss Kanter stelt dat verschillen in arbeidsgedrag en arbeidsmotivatie tussen mannen en vrouwen, veroorzaakt worden door hun verschillende positie in de organisatie. Drie factoren zijn hierbij van invloed: ontplooiingsmogelijkheden, de mate van invloed en de getalsverhouding tussen mannen en vrouwen (de macht van het getal: eenling, minderheids- of meerderheidsgroep). Bijvoorbeeld ontplooiingsmogelijkheden (promotie, hoger loon, meer verantwoordelijkheid) zijn in een arbeidsorganisatie altijd gestructureerd. Er zijn functies met loopbaanpaden en er zijn dead-end-functies. Hierdoor wordt het gedrag van de werknemers/neemsters in de desbetreffende functies grotendeels bepaald. Mensen in dead-end-jobs stellen hun verwachtingen steeds lager, raken minder zelfverzekerd en minder betrokken bij hun werk en het bedrijf. Voor degenen die wel loopbaanvooruitzichten hebben geldt het omgekeerde, een positief feedbackmechanisme. In de meeste bestaande functieverdelingen in arbeidsorganisaties zijn vrouwen oververtegenwoordigd in het eerste soort functies en sterk ondervertegenwoordigd in het tweede soort. Dit verklaart voor een belangrijk deel de verschillen in arbeidsgedrag en arbeidsmotivatie tussen mannen en vrouwen, aldus Moss Kanter.

In Nederlands vrouwenarbeidonderzoek wordt de theorie van Moss Kanter de laatste jaren veelvuldig aangehaald en gebruikt, met name in onderzoek naar vrouwen in mannenberoepen (Smit-Muntinga 1981, Leemeyer/Tempelaar 1982, Muntinga 1983) en in onderzoek naar loopbaanverschillen tussen

vrouwen en mannen (De Jong 1983, Van Doorne-Huiskes 1986, Weggelaar e.a. 1988). Een toetsing van de theorie van Moss Kanter vindt plaats in de dissertatie van Ott (1985), door een vergelijking van mannelijke tokens in de verpleging met vrouwelijke tokens bij de politie. Ott concludeert dat de token-theorie niet sekseneutraal is, maar seksespecifiek. Het token zijn werkt negatief voor vrouwen in mannenberoepen, maar juist positief voor mannen in vrouwenberoepen.

De sociale sluitingstheorie (Witz 1986, Bader/Benschop 1988)
Witz onderscheidt drie typen van sociale sluiting: a) patriarchal strategies of solidarism: de macht van beroepsbeoefenaren wordt geïnstitutionaliseerd door oprichting van beroepsorganisaties; b) patriarchal strategies of exclusion: beroepsbeoefenaren reguleren de toegang tot het beroep door opleidingseisen te formuleren en vervolgens vrouwen uit te sluiten van de mogelijkheden om zich voor het beroep te kwalificeren; c) patriarchal strategies of demarcation: beroepsbeoefenaren bewaken de terreinafbakening van hun beroep en pogen het terrein zo mogelijk uit te breiden.

Deze theorie wordt gebruikt in het dissertatie-onderzoek van Tijdens (1989) bij de vier grote banken. Zij laat zien dat sociale sluiting een van de drie mechanismen is waardoor seksesegregatie wordt gegenereerd en in stand gehouden.[34] Aan de hand van de drie typen van sociale sluiting van Witz (1986) concludeert Tijdens dat bij de banken gedeeltelijk van 'patriarchal strategies of exclusion' sprake is (mannelijke beroepsbeoefenaren reguleren via opleidingseisen de toegang van vrouwen tot het beroep) en van 'patriarchal strategies of demarcation' (mannelijke beroepsbeoefenaren bewaken de terreinafbakening van het beroep en proberen het terrein zoveel mogelijk uit te breiden). In het bankwezen lijkt dit vooral van toepassing op nieuwe taken en functies die met de tweede automatiseringsgolf meegekomen zijn. Het derde type sociale sluiting 'patriarchal strategies of solidarism' (beroepsbeoefenaren institutionaliseren hun macht door het oprichten van beroepsorganisaties), is in het Nederlandse bankwezen volgens Tijdens niet aan de orde.

De waarde-verwachtingstheorie (Steers & Porter 1979)
In tegenstelling tot de vorige theorieën gaat het hier niet om gedrag aan de vraagzijde, maar om gedrag aan de aanbodzijde. De waarde-verwachtingstheorie is een gedragstheorie die het arbeidsgedrag van de aanbieders van arbeid centraal stelt, zij het uitdrukkelijk binnen de situationele context van het bedrijf. In Nederland is deze theorie voor vrouwenarbeidonderzoek geïntroduceerd door De Jong (1985). Uitgangspunt is dat arbeidsgedrag wordt bepaald door een combinatie van individuele factoren en omgevingsfactoren en uitdrukkelijk niet alleen door de laatste. Men gaat ervan uit dat het arbeidsgedrag uiteindelijk berust op bewuste beslissingen van het individu. De omgevingsfactoren spelen alleen een rol in de wijze waarop ze door het individu worden gepercipieerd. Bij de keuze van gedragsalternatieven gaan individuen uit van enerzijds de waarde die ze hechten aan de uitkomst van

een bepaald gedragsalternatief (bv. promotie maken of loopbaanmogelijkheden benutten) en anderzijds van de kansen die zij voor zichzelf zien om in het bedrijf dat doel te bereiken (inschatting van het individu van de omgevingsfactoren in het bedrijf). De waardering van de uitkomst van het gedrag en de ingeschatte kans op succes bepalen samen de arbeidsmotivatie en het arbeidsgedrag. Zijn de waardering van de uitkomst en de kans op succes beide hoog, dan wordt ingeval van succes (bv. daadwerkelijk promotie maken) dit door de betrokkene toegeschreven aan structurele factoren (men was geschikt voor de functie). Blijft succes uit, dan wordt dit aan toevalsfactoren toegeschreven. Bij lage waardering van de uitkomst en laag ingeschatte kansen is succes toeval en falen structureel. Is een van beide laag en het andere hoog, dan treedt tussen mannelijke en vrouwelijke werknemers een interessant verschil op: mannen schrijven in die gevallen succes toe aan structurele factoren en falen aan toevalsfactoren. Bij vrouwen is van het omgekeerde sprake, succes wordt gezien als toeval en falen als structureel. Bovendien blijken mannen promotie maken en loopbaanmogelijkheden gemiddeld hoger te waarderen en de kans op succes positiever in te schatten dan vrouwen.

De waarde-verwachtingstheorie maakt een nauwkeurige analyse mogelijk van het arbeidsgedrag van mannen en vrouwen, in relatie tot de context van de arbeidsorganisatie, en van de invloed daarvan op loopbaanverschillen tussen mannen en vrouwen. In deze aanbodsgerichte gedragstheorie krijgen weliswaar de gedragsbeperkende factoren gelegen in de arbeidsmarktsituatie zelf een plaats in de analyse, maar de beperkingen van onderzoek naar houdingen, voorkeuren en dergelijke gelden ook hier. De uiteindelijke beslissing en dus ook de verantwoording voor het gekozen arbeidsgedrag blijft bij het individu liggen. De 'objectieve' speelruimte wat betreft bijvoorbeeld promotie maken door vrouwen wordt alleen via hun subjectieve inschatting meegewogen.

De Jong hanteert de theorie, naast andere, in haar onderzoek naar loopbaanverschillen tussen mannen en vrouwen. Ook in doorstromingsonderzoek van de Vakgroep Arbeidsvraagstukken en Welzijn (RU Leiden) wordt de theorie naast andere gebruikt (Weggelaar e.a. 1988). Tazelaar (1980) hanteert in zijn dissertatie-onderzoek een soortgelijke theorie, namelijk de theorie van de mentale incongruentie. Deze theorie toetst hij in een onderzoek naar de arbeidsparticipatie van vrouwelijke academici. Hetzelfde onderzoeksmateriaal als voor de dissertatie van Van Doorne-Huiskes (1979) werd gebruikt. Tazelaar toetst o.a. de relatie tussen de verschillen in 'dispositie' van vrouwen (mentale incongruenties) tot hun werkgedrag en hun (potentiële) arbeidsparticipatie. Het gebruik van mentale incongruenties heeft volgens hem als voordeel boven het meten van attitudes, dat de eerste teruggekoppeld kunnen worden naar de omstandigheden waarin individuele personen zich bevinden, zowel gezinsomstandigheden als arbeidsmarktomstandigheden. In dit opzicht is deze aanpak dus vergelijkbaar met de waarde-verwachtingstheorie. Het is in feite attitude-onderzoek, maar de attitudes worden gekoppeld aan beperkende omstandigheden aan zowel de aanbodskant als de vraagkant.

SEKSE-IDEOLOGIE: ENKELE NOTIES OVER DE CONSTRUCTIES VAN MANNELIJKHEID EN VROUWELIJKHEID EN DE CULTUUR VAN DE WERKPLEK.

In het begin van deze paragraaf werd reeds beschreven dat na 1981 het zoeken naar algemene verklaringstheorieën voor vrouwenonderdrukking wordt losgelaten en dat ook in vrouwenarbeidonderzoek een grotere mate van differentiatie in theoretische invalshoeken en vraagstellingen optreedt. Een van de nieuwe invalshoeken vanaf die tijd is het analyseren van wat genoemd wordt de cultuur van de werkplek op zijn betekenis voor het creëren en instandhouden van sekse-ongelijkheid in het arbeidsproces. De theoretische noties worden ontleend aan studies op het terrein van seksualiteit en seksueel geweld tegen vrouwen en aan cultuur-historische benaderingen over veranderende arbeidsverdelingen tussen de seksen.

Aanvankelijk worden kwesties van seksualiteit en seksuele overheersing van mannen vooral in privé-relaties tussen mannen en vrouwen onderzocht. Rond 1981 wijzen verschillende onderzoeksters erop dat lijfkwesties en arbeidskwesties niet gescheiden behandeld zouden moeten worden (Bervoets/-Frielink 1981, De Bruijn 1981). Seksisme op de werkplek en ongewenste intimiteiten worden thema's in vrouwenarbeidonderzoek (Arts e.a 1981, Projektgroep Vrouwenarbeid 1986, De Bruijn/Timmerman 1986 1988). Het aangesproken worden op het vrouw-zijn, seksistische omgangsvormen, de dominantie van mannen in het bepalen van de omgangsregels, de omgangstaal, de traditionele beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid, aspecten van de cultuur van de werkplek, worden geanalyseerd op hun belemmerende werking ten aanzien van de toetreding van vrouwen tot bepaalde functies en arbeidssituaties, hun ontplooiingsmogelijkheden en het verkrijgen van invloed in de arbeidsorganisatie.

Zo wordt in een onderzoek van de Projektgroep Vrouwenarbeid (RU Groningen 1986) vanuit een historisch sociologische invalshoek, de civilisatietheorie van Elias, het verschijnsel ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties gerelateerd aan veranderende machtsbalansen tussen de seksen in de betreffende arbeidssituaties. Ongewenste intimiteiten blijken toe te nemen vanuit een arbeidssituatie met een sterk asymmetrische machtsbalans tussen de seksen (vrouwen in de minderheid en alleen in de laagste functies) naar een situatie met een iets minder extreem scheve machtsbalans (een enkele vrouw in midden- of hogere functies). Wanneer de machtsbalans zich verder wijzigt ten gunste van vrouwen (naar gelijkere functieniveau's en getalsverhoudingen), dan nemen de ongewenste intimiteiten in die werksituatie in sterke mate af.

Het seksualiteitsdebat binnen vrouwenstudies strekt echter verder dan alleen het inbrengen van 'lijfkwesties' in vrouwenarbeidonderzoek. Van minstens zo groot belang is geweest het formuleren van nieuwe vraagstellingen over de constructie van sekse-onderscheid (mannelijkheid en vrouwelijkheid) en sekseverhoudingen binnen het arbeidsproces. Het sekseverschil en daarmee de arbeidsdeling naar sekse wordt op zichzelf ter discussie gesteld.

Uitgangsgedachte in het seksualiteitsdebat is dat sekseverhoudingen niet slechts bepaald worden door biologisch lot, psychologisch karakter of persoonlijke keuze, maar mede door in maatschappelijke structuren verankerde posities. Zo worden definities van sekse-identiteit en sekseverhoudingen onlosmakelijk verbonden met machtsposities en machtsverhoudingen. Sekseverschillen worden vanuit het seksebeheersingsperspectief geanalyseerd als constructies die tot stand komen in de besluitvormingsprocessen over techniek, organisatie en controle van het arbeidsproces. Bij de vorming van sekse-identiteiten gaat het niet alleen om de psychologische karaktertrekken van mannelijkheid en vrouwelijkheid, maar ook om de sociale constructie van beide. Bij sekseverhoudingen gaat het om de sociale relaties tussen mannen en vrouwen en de maatschappelijke betekenis van het sekse-onderscheid.

Sekse-identiteitsvorming houdt niet op bij het betreden van de arbeidsmarkt, maar krijgt voortzetting in het arbeidsproces zelf. Aan mannelijkheid en vrouwelijkheid wordt op de werkplek door taaktoewijzing, functieverdeling, vereiste kwalificaties, medezeggenschap en omgangsvormen in belangrijke mate vorm gegeven. Dit blijkt onder meer uit het verzet tegen doorbreking van de bestaande sekse-onderscheidingen en arbeidsverdelingen tussen de seksen. Vooral de mannelijke identiteit lijkt aangetast te worden indien er aan het onderscheid mannelijk-vrouwelijk wordt getornd. Deze asymmetrie treedt bijvoorbeeld duidelijk naar voren bij de weerstand van mannen tegen toetreding van vrouwen tot mannenfuncties, terwijl de toetreding van mannen in vrouwenberoepen nauwelijks op tegenwerking van vrouwen stuit (Ott 1985).

In het verlengde van de sekse-identiteitsvorming in het arbeidsproces worden ook de sekseverhoudingen in de arbeidsorganisatie gecreëerd en gereproduceerd. De nadruk ligt op sekseverhoudingen, aangezien mannelijkheid en vrouwelijkheid altijd geconstrueerd worden in verhouding tot elkaar. De zogenaamde vrouwelijkheid van een beroep wordt bijvoorbeeld niet bepaald door de inhoud ervan, maar door het feit dat geen man het beroep in de betreffende situatie of tijdsperiode uitoefent. Er is niets inherent aan de inhoud van arbeidstaken, noch biologisch, noch historisch waardoor ze alleen geschikt zouden zijn voor ofwel vrouwen ofwel mannen. Alleen door de duurzaamheid van sommige praktijken van arbeidsdeling naar sekse, wordt daaraan een 'natuurlijk karakter' toegeschreven. Definities van wat mannelijk of vrouwelijk werk is of wat mannelijke of vrouwelijke capaciteiten zijn, veranderen dientengevolge altijd ten opzichte van elkaar. Wanneer mannenwerk en daarvoor vereiste kwalificaties door bijvoorbeeld technologische ontwikkelingen gelijk worden aan vrouwenwerk of vrouwelijke kwalificaties, dan vindt er steeds een dusdanige herstructurering van taken en benoeming van kwalificaties plaats dat vrouwen andere, niet de kerntaken, krijgen toebedeeld. De aard van 'vrouwenwerk' en 'mannenwerk' en de vereiste kwalificaties worden zo geherdefinieerd dat er hoe dan ook een sekse-onderscheid gehandhaafd blijft (Wijmans 1986, Meydam/Poutsma 1988). Het enige permanente is dat er zo'n onderscheid wordt gereproduceerd. Vanuit deze invalshoek is het daarom niet zozeer interessant om te onderzoeken óf er sekseverschillen zijn, als

wel op welke wijze en met welke middelen deze verschillen steeds weer tot stand worden gebracht. Veel strijd om de verdeling van machtsposities en arbeidsplaatsen en om de toegang tot de vereiste kwalificaties (bedrijfsopleidingen, specifieke werkervaring) verloopt impliciet of expliciet via de strijd om de definities in termen van vrouwelijk of mannelijk en de mate van mannelijkheid (hoe machtiger, hoe mannelijker).

In tegenstelling tot veel van het in de vorige subparagrafen genoemde onderzoek, is dit type onderzoek juist niet gericht op het aantonen van sekseverschillen, maar op de constructie van het sekseverschil zelf en de omzetting daarvan in sekse-ongelijkheid. De ene zijde van de medaille van het creëren en in stand houden van sekse-ongelijkheid is wel in verschillende vrouwenarbeidonderzoeken aan de orde. Het betreft de doorwerking van traditionele opvattingen over arbeidsverdeling tussen seksen en sekseverhoudingen in het strategisch gedrag van werkgevers wat betreft alle aspecten van aanstellings- en personeelsbeleid en in het strategisch gedrag van mannelijke collega's wat betreft het uitsluiten van vrouwen uit 'hun' functies en beroepen.

Het omgekeerde idee, dat via besluitvormingsprocessen over techniek, organisatie en controle, ook de constructie van mannelijkheid en vrouwelijkheid, dus van sekse-identiteit in het arbeidsproces plaatsvindt, is in Nederland nog weinig onderwerp van onderzoek.[35] Wel wordt in vrijwel alle recente studies over de gevolgen van automatisering voor vrouwenarbeid op deze processen van sekseconstructie gewezen, hetzij in de vorm van kwalificatieverschillen, ofwel in de vorm van opleidingscriteria, hetzij in de vorm van arbeidsdeling die op basis van gekozen technieken tot stand wordt gebracht (zie automatiseringsstudies van Tijdens 1986, Wijmans 1986, Poutsma e.a. 1986 1988, Weggelaar e.a. 1988). Ook in een aantal recente publicaties over kwalificatieverschillen tussen mannen en vrouwen en over functiewaardering staat de constructie van mannelijkheid en vrouwelijkheid via besluitvorming over techniek en organisatie centraal (Bervoets/Frielink 1988, De Bruijn 1988).

Vooral door vrouwelijk historici is zeer veel historisch onderzoek verricht naar de veranderende definities van mannen- en vrouwenarbeid. Dit laat de historische maakbaarheid van de arbeidsdeling naar sekse zien en heeft aanleiding gegeven tot een continue stroom van historisch onderzoek naar vrouwenarbeid en vrouwenlevens in het verleden, welke in omvang het sociologisch en economisch onderzoek naar vrouwenarbeid in de laatste decennium verre overtreft.[36]

6.3 Arbeidssociologische studies

INLEIDING

In de vorige paragraaf is 1975 als markering voor de laatste periode gekozen, vanwege de opkomst van vrouwenstudies aan de universiteiten en de betekenis daarvan voor het vrouwenarbeidonderzoek. Echter ook in de arbeidssociologie is in het midden van de jaren zeventig in diverse opzichten sprake van een keerpunt in de ontwikkelingen (Van Wezel 1977).

Evenals bij vrouwenstudies hebben de maatschappelijke ontwikkelingen daarbij een belangrijke rol gespeeld. Overeenkomstig is de invloed van een heropleving van sociale bewegingen, welke bij beide een rol speelde, voor vrouwenstudies een doorslaggevende. De ontwikkelingen in de arbeidssociologie, met een veel langere traditie, worden in terugblik doorgaans getypeerd als weinig cumulatief en sterk bepaald door ad hoc-opdrachten van bedrijfsleven en overheid (Van Doorn 1964, Berting 1964, Ter Hoeven 1986). Dit maakt dat, in tegenstelling tot de ontwikkelingen in vrouwenstudies, het veranderend economisch tij een belangrijke doorwerking heeft gehad in de thema's en vraagstukken van de arbeidssociologie. Tegelijkertijd droeg de radicalisering van het politiek maatschappelijke klimaat ertoe bij dat de algemeen optimistische veronderstellingen over de maatschappelijke vooruitgang, die in de jaren zestig mobiliteits- en stratificatievraagstukken en onderzoek naar nieuwe groepen werknemers populair maakten in de arbeidssociologie, gaan veranderen. Zo worden democratiseringsvraagstukken onder meer ingegeven door de sterker wordende vakbeweging.

In de jaren zeventig, wanneer het optimisme plaatsmaakt voor een kritischer kijk op de vooruitgang en vervolgens versterkt wordt door het inzetten van de economische crisis, verandert het mobiliteitsvraagstuk in een verdelingsvraagstuk. De arbeidsmarkt wordt gethematiseerd als een verdelingsmechanisme, niet alleen van inkomen en arbeidsplaatsen, maar ook van macht. De arbeidsmarkt als een centrale institutie in het genereren en instandhouden van maatschappelijke ongelijkheid wordt een belangrijk object van de arbeidssociologie na 1975.

Een tweede keerpunt in de ontwikkeling na 1975 betreft de benadering van het mananagementvraagstuk. In de jaren vijftig was in de bedrijfssociologie de human relations-benadering dominant: de aanpassing van arbeidskrachten aan de organisatie en het machinesysteem. Managementvraagstukken werden gethematiseerd als humaniseringsvraagstukken. In de jaren zestig raakt deze optiek in discrediet en doet op beperkte schaal de autonomie van de werknemer als arbeidssociologisch vraagstuk zijn intrede (J.A.P. van Hoof 1963). Vanaf het midden van de jaren zeventig worden managementvraagstukken als beheersingsvraagstukken gethematiseerd. Managersstrategieën zijn via techniek en organisatie of rechtstreeks door middel van personeelsbeleid gericht op de beheersing van het arbeidsgedrag en het arbeidsproces. De kwaliteit van de arbeid wordt een belangrijk terrein van onderzoek. Deze

wordt geanalyseerd als de uitkomst van het strategisch handelen van managers en van werknemers/neemsters vanuit diverse belangenposities.

Een derde keerpunt in de arbeidssociologie wordt zichtbaar in de studie van het beroep. De meer symbolisch interactionistische en functionalistische benaderingen van beroepsvorming maken plaats voor een handelingstheoretische benadering vanuit het beheersperspectief. Beroepsvormingsprocessen kunnen geanalyseerd worden als strategisch handelen van beroepsbeoefenaren en andere betrokken partijen in het maatschappelijk krachtenveld teneinde dit krachtenveld te kunnen beheersen.

In onderstaande worden de ontwikkelingen op bovengenoemde terreinen in de arbeidssociologie behandeld. Hierbij wordt allerminst gepretendeerd om op de genoemde keerpunten en verdere ontwikkelingen in de arbeidssociologie in zijn totaliteit in te gaan. De invalshoek voor de te schetsen lijnen is beperkt tot de relevantie voor en de verwantschap met het vrouwenarbeidonderzoek. Nagegaan zal worden in hoeverre de verschillende ontwikkelingen openingen hebben geboden voor het thematiseren van sekseverschillen en vrouwenarbeidvraagstukken. Dit zal worden ondersteund aan de hand van enkele exemplarische studies.

ARBEIDSMARKTONDERZOEK EN MAATSCHAPPELIJKE ONGELIJKHEID[37]

In Nederland gaat de sociologie zich in het algemeen iets eerder met arbeidsmarktproblemen bezighouden dan de economie. In andere landen (VS, Engeland) zijn de economen vaak iets eerder. De Nederlandse sociologen hebben in de loop van de jaren zeventig de ideeën van deze Angelsaksische economen overgenomen, bijvoorbeeld wat betreft de segmenteringstheorieën.

In het vorige hoofdstuk zagen we dat in de jaren zestig de eerste sociologen zich met arbeidsmarktonderzoek in Nederland gaan bezighouden (Ter Hoeven 1963, Buiter 1968). Bedrijfsproblemen in de sfeer van de personeelsvoorziening vormen de aanleiding daartoe. Hoewel Ter Hoeven een brede definitie van de arbeidsmarkt hanteert, waarbij het gaat om het totaal van ruilprocessen van arbeidsprestaties, inclusief de prijsvorming van de betreffende arbeidsprestaties, beperkt het empirisch onderzoek zich hoofdzakelijk tot de werkgelegenheidsmarkt. Het door Lulofs (1960) geïntroduceerde onderscheid tussen werkgelegenheidsmarkt en loonmarkt zal tot in de jaren tachtig doorwerken in de arbeidssociologie. De werkgelegenheidsmarkt en loonmarkt zijn in de loop der tijd institutioneel tot op grote hoogte losgekoppeld van elkaar. Arbeidssociologisch onderzoek houdt zich voornamelijk met de werkgelegenheidsmarkt bezig. Hamaker (1976) constateert dan ook in zijn proefschrift dat het onderzoek gekenmerkt wordt door een definitie van de arbeidsmarkt waarbij het in essentie gaat om de ruil van arbeidsprestaties.

Tien jaar later stelt Van Hoof (1987) in zijn dissertatie dat deze loskoppeling van loon- en werkgelegenheidsmarkt ongedaan gemaakt zou moeten worden. Hij kiest wederom voor een brede definitie van de arbeidsmarkt à la

Ter Hoeven in 1963. Beide, de loon- en de werkgelegenheidsmarkt, blijven volgens Van Hoof functioneel en organisatorisch verbonden, ook al geschiedt dat in wijdvertakte organisaties van werkgevers en werknemers. Dit wordt de laatste jaren verscherpt zichtbaar in de ontwikkelingen rond flexibilisering van de arbeidsmarkt. Daarbij kunnen de ontwikkelingen in de belonings- en de werkgelegenheidsstructuur niet los van elkaar worden geanalyseerd.

Het arbeidsmarktonderzoek komt in Nederland vanaf het midden van de jaren zeventig in een stroomversnelling en is de laatste vijftien jaar uitgegroeid tot een omvangrijk onderzoeksterrein, waarbinnen ook weer differentiatie en specialiatie plaatsvindt. Deze groei heeft veel te maken met het toegenomen gewicht van arbeidsmarktproblemen in de politiek-maatschappelijke discussie. De arbeidsmarkt als belangrijk maatschappelijk verdelingsmechanisme met verregaande invloed op sociale, politieke en ideologische verhoudingen, komt centraal te staan. De arbeidsmarkt speelt een belangrijke rol in de verdeling van de sociale ongelijkheid. De verhoudingen op de arbeidsmarkt bepalen in belangrijke mate de geleding van de samenleving in groeperingen met verschillende bestaansmogelijkheden en levensstijlen. En omgekeerd heeft zo'n geleding weer een grote invloed op de ongelijke kansen van de verschillende groeperingen om deel te nemen aan de arbeidsmarkt. In die zin is het bij uitstek een sociologisch vraagstuk.

Van Hoof stelt in zijn dissertatie (1987) dat de brede maatschappelijke betekenis van de arbeidsmarkt echter niet de achtergrond vormt van waaruit het meeste arbeidsmarktonderzoek in Nederland wordt verricht. Voor het merendeel wordt de context van het onderzoek bepaald door concrete beleidsproblemen, problemen zoals die zich voordoen aan specifieke beleidsinstanties. 'Soms hebben deze met de verdelingsfunctie van de arbeidsmarkt te maken (bijvoorbeeld als het gaat om groepen met een kwestbare arbeidsmarktpositie), doch veel vaker hebben ze betrekking op de allocatieve functie van de arbeidsmarkt, op de veronderstelde tekortkomingen in de wijze waarop de arbeidsmarkt in dit opzicht als tussenschakel tussen vraag en aanbod functioneert. Dat impliceert dat een aan de (neo-klassieke) economie ontleende voorstelling van de arbeidsmarkt (als een markt waar vraag en aanbod van arbeidskracht op elkaar worden afgestemd) impliciet of expliciet het referentiekader van het meeste arbeidsmarktonderzoek (ook het sociologische) vormt.' (p. 10) Dit is volgens Van Hoof een van de redenen waarom het arbeidsmarktonderzoek binnen de sociologie een tamelijk geïsoleerde positie inneemt. Verbindingen met andere centrale sociologische vraagstukken, zoals stratificatie, mobiliteit, klasseposities worden in het huidige arbeidsmarkt onderzoek zijns inziens nog te weinig gemaakt.

Onderzoek naar de aanbodzijde van de arbeidsmarkt

Studies naar de personeelsvoorzieningproblematiek, zoals gestart in de jaren zestig, zetten zich in de jaren zeventig in versterkte mate door. De toenemende financiering van de overheid (Min. SoZaWe) van dit soort onderzoek is hier mede debet aan. De problematische aansluiting tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt wordt voornamelijk onderzocht aan de aanbodzijde (Van

Hoof 1987/24-25). Studies richten zich onder meer op het arbeidsmarktgedrag van werklozen en herintreders/sters (Van Wezel 1972, Koopmans e.a. 1977, Vissers e.a. 1976 1980 1986); op mobiliteit op de arbeidsmarkt; op toetreding tot de arbeidsmarkt (Tazelaar 1980)[38]; op de overgang van school naar werk[39] en op de aansluitingsproblemen op verschillende ruimtelijke of sectorale deelmarkten.[40]

Het onderzoek is in eerste instantie gericht op factoren aan de aanbodzijde die van invloed zijn op de kwantitatieve en kwalitatieve discrepanties tussen vraag en aanbod. Toch constateert Van Hoof een belangrijke koerswijziging in het onderzoek vanaf 1975. Men stuit in het onderzoek steeds meer op de invloed van de vraagzijde als het gaat om de aansluitingsproblematiek. In veel studies worden daarom in toenemende mate ook factoren aan de vraagzijde meegenomen, zoals de arbeidsmarktsituatie en de werksituatie (kwaliteit van de arbeid). Van Hoof constateert dat deze 'in de analyse steeds vaker als 'objectieve' c.q. structurele factoren systematisch tegenover de subjectieve, persoonsgebonden factoren worden geplaatst, waarbij de conclusie doorgaans luidt dat aan de eerstgenoemde factoren een grotere betekenis voor de verklaring van het arbeidsmarktgedrag toekomt dan aan de laatstgenoemde' (p. 25).

Hier is een duidelijke parallel waarneembaar met het onderzoek naar vrouwenarbeid. Ook dat richt zich in de jaren zestig en jaren zeventig vanuit de gezinssociologische optiek uitsluitend op het arbeidsaanbod van gehuwde vrouwen en zoekt de factoren in de subjectieve, persoons- en gezinsgebonden sfeer (houding, persoonsgebonden en gezinskenmerken). In de jaren tachtig treedt daarin eenzelfde verandering op als in de hierboven genoemde arbeidssociologische studies. Steeds vaker worden belemmeringen voor de toetreding van vrouwen gezocht aan de vraagzijde, in het strategisch (discriminerend) handelen van werkgevers via het personeelsbeleid (ontoegankelijkheid van functies en beroepen, werving- en selectiebeleid, loopbaan- en promotiebeleid).

Echter niet alleen deze overeenkomst in ontwikkeling tussen vrouwenarbeidonderzoek en het hiergenoemde arbeidsmarktsociologisch onderzoek is vermeldenswaard. Meer nog is, in het licht van de derde vraagstelling van deze studie (de relatie tussen beide wetenschapsontwikkelingen), van belang dat in de arbeidssociologie meer systematisch aandacht komt voor vrouwelijke werknemers, hun werkloosheid en werkgelegenheid. Veel geringer blijft nog de betekenis van de arbeidsdeling naar sekse in het onderzoek. Ging in de jaren zestig het arbeidsmarktonderzoek nog over sectoren waarin uitsluitend mannen werkzaam waren, in de jaren zeventig wordt vaker, vrij ad hoc, maar soms ook zeer systematisch aandacht besteed aan vrouwen. Dit geldt echter niet voor alle hierboven genoemde thema's waar het arbeidsmarktonderzoek zich op richt.

Het meest systematisch komt de aandacht voor vrouwen naar voren in het onderzoek naar het arbeidsmarktgedrag van werklozen en herintreders/-sters en in de studies betreffende de relatie onderwijs-arbeidsmarkt. Van Wezel (1972) is een van de eersten die een systematisch analyse maakt van

het werkloosheidsgedrag, waarbij mannen en vrouwen worden vergeleken (zie § 5.3).

Bij het onderwijs-arbeidsmarktonderzoek wordt in sommige studies het sekse-onderscheid systematisch onderzocht of vormt een centrale vraag in het onderzoek. In andere studies is dit in het geheel niet het geval, deels omdat ze gericht zijn op opleidingen voor vrijwel uitsluitend jongens (l.t.s.) en hun arbeidsmarktkansen. Het longitudinaal onderzoek van Diederen (1982) is expliciet gericht op de verschillen tussen school- en beroepsloopbanen van jongens en meisjes en de betekenis van beroepsarbeid voor beide categorieën. Hetzelfde geldt voor het onderzoek naar schoolverlaters uit het l.b.o en m.b.o van de Groningse Projectgroep Onderwijs en Arbeidsmarkt (1983). In studies naar arbeidsmobiliteit en stratificatie daarentegen ontbreekt deze aandacht nog vrijwel geheel.

Onderzoek naar de vraagzijde van de arbeidsmarkt

Het toegenomen onderzoek naar de aanbodzijde van de arbeidsmarkt toont keer op keer aan dat de remmende werking niet aan de werklozen zelf, hun zoek- of mobiliteitsgedrag, noch aan de 'hoge' uitkeringen ligt, maar aan de vraagkant van de arbeidsmarkt. Het leidt tot een toenemende kritiek van arbeidsmarktonderzoekers op dit type onderzoek, dat vooral van de kant van de overheid wordt gestimuleerd. Dit terwijl de overheid bij haar beleid geen consequenties trekt uit de resultaten van het onderzoek. Naar aanleiding van het ministerieel voornemen om het begrip 'passende arbeid' te verruimen, schrijven een groot aantal arbeidsmarktonderzoekers daarom in 1977 een open brief aan de Vaste Kamercommissie voor Sociale Zaken, waarin uitgebreid op basis van onderzoeksresultaten de stelling wordt weerlegd dat werklozen een laks arbeidsmarktgedrag zouden vertonen (Van Hoof 1987/25).

Deels vanuit de kritiek op de eenzijdigheid van onderzoek naar uitsluitend de aanbodzijde, deels juist op basis van de resultaten van dit type onderzoek en deels door de arbeidsmarktontwikkeling zelf (toenemende werkloosheid, maar ook toename van de openstaande vraag), neemt in de tweede helft van de jaren zeventig het sociologisch onderzoek naar de vraagzijde van de arbeidsmarkt toe. Enerzijds betreft het vacature-onderzoek (moeilijk vervulbare vacatures, Joosten e.a. 1979), anderzijds onderzoek naar de kwalitatieve aspecten van de arbeidsmarktontwikkeling en de discrepanties die zich daarin voordoen. Dit laatste wordt een dominante onderzoekslijn in de loop van vijftien jaar. Kenmerkend voor het onderzoek is dat het voornamelijk case-studies op bedrijfsniveau zijn, hetgeen Van Hoof toeschrijft aan de relatieve onbekendheid met het terrein van arbeidsmarktonderzoek aan de vraagzijde (p. 29). Theoretisch wordt de invalshoek van de segmenteringstheorieën gekozen. Hieronder wordt de kern hiervan weergegeven.

Segmenteringstheorieën

Voor de analyse van segmenteringsverschijnselen op arbeidsmarktniveau en arbeidsorganisatieniveau zijn vanaf het midden van de jaren zeventig diverse modellen en varianten ontwikkeld (Loveridge/Mok 1979). In eerste instantie

spreekt men over de theorie van de 'dubbele arbeidsmarkt', welke in de Nederlandse arbeidssociologie wordt geïntroduceerd door Mok (1975) en voor vrouwenarbeid door Berends (1975). De varianten of modellen variëren naar gelang het aantal segmenten dat ze onderscheiden en de criteria die gebruikt worden om te segmenten te identificeren. De dubbele arbeidsmarkttheorie veronderstelt dat de arbeidsmarkt aan de vraagzijde uiteenvalt in twee segmenten en dat dientengevolge ook aan de aanbodzijde een tweedeling ontstaat in primaire en secundaire werknemers/neemsters. Primaire werknemers zijn blanke, goed opgeleide mannen, secundaire werknemers zijn vrouwen, jongeren, ouderen, gehandicapten of behoren tot een etnische minderheid. Het primaire segment van de arbeidsmarkt bestaat uit banen met hoge opleidingsvereisten, goede beloning, arbeidszekerheid, promotiemogelijkheden en goede arbeidsomstandigheden. Het secundaire segment is het spiegelbeeld daarvan: routinematig werk met lage kwalificatievereisten, lage beloning, geringe arbeidszekerheid, weinig doorstromingsmogelijkheden en ongunstige arbeidsomstandigheden. Door de spiraalwerking tussen de segmentering in banen en segmentering in categorieën werknemers/neemsters versterken beide segmenteringstendensen elkaar. Van secundaire werknemers wordt onder meer verondersteld dat ze een hoger verloop hebben, vaker afwezig zijn en een lagere produktiviteit kennen. Vrouwen zouden om deze redenen, en omdat ze gemakkelijker zijn te ontslaan, weinig georganiseerd zijn, weinig eisen stellen aan hun arbeid, secundaire werknemers zijn. Segmenteringsprocessen worden verklaard uit enerzijds (historische) ongelijkmatige ontwikkelingen (in sectoren, bedrijfstakken of bedrijven) wat betreft afzetmarkten, technologische vernieuwing, arbeidsproduktiviteitsstijging en loonniveau's, en anderzijds uit werkgeversstrategieën ter beheersing van afzetmarkt, technologie en organisatie en arbeidsmarkt.

Dit beheersingsperspectief vormt de kern van segmenteringstheorieën. Twee invalshoeken zijn daarbij van belang. Ten eerste de beheersing van de toegang tot arbeidsplaatsen en ten tweede de beheersing over het ontwerpen van arbeidsplaatsen. Beide worden volgens de segmenteringstheorieën bepaald door het strategisch gedrag van de betrokken partijen, de vragers en aanbieders van arbeid. In beide gevallen is uiteindelijk het strategisch gedrag van het management doorslaggevend. In het streven naar beheersing van de arbeidsmarkt poogt het management door interne arbeidsmarkten te creëren met gunstige arbeidsvoorwaarden, werknemers aan het bedrijf te binden. Op arbeidsmarktniveau ontstaan daardoor primaire bedrijven met daar omheen een periferie van kleine, concurrerende, arbeidsintensieve bedrijven met minder stabiele werkgelegenheid en minder bedrijfsbinding van werknemers. Binnen primaire bedrijven kunnen eveneens primaire en secundaire segmenten ontstaan. Door het machtsoverwicht van werkgevers in het ontmoetingsproces tussen vragers en aanbieders van arbeid, kunnen zij de door hen als inferieur beschouwde groepen werknemers/neemsters verwijzen naar de marginale arbeidsplaatsen en andere groepen daarentegen versterkt aan het bedrijf binden. Daardoor ontstaan secundaire, respectievelijk primaire groepen werknemers.

Mok stelt dat in theorie de arbeidsmarkt een arena is van vragers en aanbieders van arbeid, die elkaars gedragingen door middel van strategisch gedrag trachten te beïnvloeden en zo mogelijk te beheersen (Mok 1975/147, 1980). Vragers van arbeid beschikken over een duidelijk surplus aan beheersingsmogelijkheden en zijn daardoor in het vraag- en aanbodsproces in staat om bepaalde categorieën werknemers/neemsters, die door hen als inferieur worden beschouwd, naar de marginale banen te verwijzen.

Ook bij het ontwerpen van arbeidsplaatsen speelt het management in de besluitvormingsprocessen een doorslaggevende rol. Bijvoorbeeld door het instandhouden of creëren van (nieuwe) functies van kwalitatief laag niveau, door degradatie van functies tot secundaire banen (bv. van vaste naar flexibele arbeidscontracten), door het creëren van een interne arbeidsmarkt voor uitsluitend de hogere functies, maar evenzeer door de keuzeprocessen rond de implementatie van nieuwe technologie. Met name door het laatste vinden processen van arbeidsdeling plaats in kerntaken en resttaken. Deze laatste worden samengevoegd tot secundaire functies die in de periferie van het bedrijf veelal een rest- of bufferfunctie vervullen. Verondersteld wordt dat de keuzes over technologie en organisatie eveneens strategisch worden ingezet, niet alleen uit economische, maar ook uit beheersmatige overwegingen (beheersing van het arbeidsgedrag en de arbeidssituatie).

Segmenteringstheorieën zijn belangrijk, omdat ze institutionele belemmeringen zichtbaar maken, waardoor secundaire groepen, ook als ze dezelfde kwalificaties hebben als primaire groepen, niet dezelfde kansen hebben op de arbeidsmarkt. Empirische toetsing van de theorie op het niveau van de arbeidsmarkt als geheel levert echter problemen op, enerzijds wat betreft de te gebruiken criteria voor de scheidslijnen tussen segmenten, anderzijds vanwege de beschikbare statistische technieken. Zo laten bijvoorbeeld Vissers e.a. (1977) de seksesegmentering in de Nederlandse industriële structuur zien, maar aangezien de omvang van de werkgelegenheid van vrouwen in de industrie in Nederland gering is, kan deze benadering geen belangrijke bijdrage leveren aan de verklaring van de ongelijkheid van mannen en vrouwen op de totale arbeidsmarkt. Bovendien is het door hen gebruikte criterium van het loonniveau voor scheiding tussen segmenten discutabel (zie hierna). Veel meer zijn segmenteringstheorieën ter analyse van verschillen in arbeidsposities tussen vrouwen en mannen toegepast op de scheiding in segmenten in de functiestructuur binnen arbeidsorganisaties. Met behulp van segmenteringstheorieën wordt gepoogd een verbinding te leggen tussen enerzijds technologische, organisatorische en economische ontwikkelingen en anderzijds op het gedrag van de arbeidsorganisaties dat gericht is op beheersing van de arbeidsmarkt.

De betekenis van de dubbele arbeidsmarkttheorie (c.q. varianten op deze segmenteringstheorie) voor de ontwikkeling van de arbeidssociologie is drieledig geweest. Ten eerste breekt zij als theoretische benadering met de individualiserende, eenzijdig op het aanbod gerichte, benadering van de arbeidsmarkt. Ten tweede is inhoudelijk van belang dat de theorie zich richt op de rol van de arbeidsmarkt in het creëren en institutionaliseren van

maatschappelijke ongelijkheid. Ten derde komt via de invalshoek van de dubbele arbeidsmarkt voor het eerst de arbeidsverdeling tussen de seksen onder de aandacht van arbeidssociologen. De theorie gaf de aanzet tot een ruimere sociologische benadering van de arbeidsmarkt dan voorheen het geval is geweest en tot aandacht voor de arbeidsverdeling tussen de seksen. Op dit laatste wordt aan de hand van enkele voorbeelden van onderzoek nader ingegaan.

In een speciale aflevering van de Sociologische Gids (1977) over 'Arbeidsmarkt en Ongelijkheid' gaan Vissers e.a. in op de sectorale segmentering van de Nederlandse arbeidsmarkt. Zij laten zien dat er in Nederland sprake is van primaire en secundaire sectoren en dat een van de onderscheidende kenmerken daarvan is het percentage vrouwen in de sector. Het aandeel van vrouwen in de secundaire sectoren (kleding, schoenen, handel, textiel, voedings en genotsmiddelen) is duidelijk veel groter dan in de primaire (openbare nutsbedrijven, aardolie, chemie, delfstoffen, basismetaal). Vissers e.a. concluderen: 'We hebben in dit artikel gezien dat ook in Nederland vrouwenarbeid een belangrijk kenmerk is van zo'n secundair segment. We beschikken niet over gegevens die aangeven in hoeverre secundaire werknemers min of meer gedwongen zijn in dit secundaire segment te blijven. Als dit zo zou zijn dan is de sociale ongelijkheid op de arbeidsmarkt hiermee een feit.' (Vissers e.a 1977/55) Een voorlopige interpretatie van de seksesegmentatie wordt gezocht in de verschillen in behandeling door werkgevers, waarbij statistische discriminatie en het 'job-competition model' naar voren komt (werkgevers zullen bij een ruime arbeidsmarkt aan mannen de voorkeur geven).

Het aantonen van de seksesegmentatie op het niveau van sectoren in de industrie en commerciële dienstverlening, door Vissers e.a. is later bekritiseerd, enerzijds omdat de werkgelegenheid van vrouwen in die takken nog niet de helft van hun totale werkgelegenheid omvat, en anderzijds omdat voor de indeling in primaire en secundaire sectoren alleen het criterium van het gemiddelde loonniveau is gehanteerd en geen andere criteria die eveneens kenmerkend zijn voor de duale arbeidsmarktstructuur.

Een tweede voorbeeld van een studie die poogt de dubbele arbeidsmarkttheorie voor Nederland te toetsen en waarin de arbeidsverdeling tussen de seksen een centrale factor is, betreft de studies van Huygen e.a. (1980 1983). In tegenstelling tot de meeste arbeidsmarktstudies gaat het hier niet om case-studies op bedrijfsniveau, maar wordt op macro- en mesoniveau (volkstellingsgegevens, 1960 en 1971 en AKT, 1977) geanalyseerd op mogelijke polarisatie in de werkgelegenheidsstructuur en op re- of degradatietendensen in de kwaliteit van arbeidsplaatsen.

De studies laten zien dat in belangrijke onderdelen van de arbeidsplaatsenstructuur sprake is van degradatie- en polarisatietendensen zowel in de jaren zestig als zeventig. Vooral de analyse van de verdeling van personen per opleidingsniveau over de verschillende functieniveau's, laat een aanzienlijke toename van onderbenutting zien. Hierbij blijkt de arbeidsverdeling tussen sekse een centrale factor te vormen. Het proces van neerwaartse

verdringing dat wordt aangetoond voor de periode 1971-1977 gaat in versterkte mate op voor vrouwelijke werknemers.

Twee terreinen waar de relatie tussen segmentering en vrouwenarbeid evident is, zijn flexibilisering van de arbeid en thuiswerk. Toch is het opmerkelijk hoe weinig aandacht er is voor de betekenis van arbeidsdeling naar sekse in de algemene studies naar deze onderwerpen. In de studies vanuit werkgeversperspectief (Berenschot: Kalverkamp/Markensteyn 1984, Bolweg e.a. 1986, Min. SoZaWe 1987) komen vrouwelijke werknemers vrijwel alleen aan de orde als een categorie die geen 'normale arbeidstijd' kan vervullen en behoefte heeft aan 'alternatieve' flexibele arbeidspatronen. Naast de specifieke vrouwenarbeidstudies naar deze onderwerpen (zie § 6.2) beperkt zich de aandacht voor de arbeidsdeling naar sekse zich in de algemene studies tot een specifiek artikel of hoofdstuk, of het vraagstuk wordt terloops aan de orde gesteld. Gezien de centrale betekenis van arbeidsdeling naar sekse in deze ontwikkelingen in het arbeidsproces en gezien de empirische omvang van de verschijnselen is de aandacht hiervoor als vrij minimaal te omschrijven. Enkele uitzonderingen op het terrein van flexibilisering zijn de studies van Vreeman (1984), Trommel (1987) en van Van Geuns (1987) en op het terrein van thuisarbeid die van Fruytier en Valkenburg (1984) en Läpple e.a. (1986).

Onderzoek naar de herverdeling van arbeid

Vanuit de maatschappelijke discussies over de herverdeling van arbeid zijn de afgelopen twee decennia vrijwel alle vormen van herverdeling onderwerp van onderzoek geworden, zoals deeltijdarbeid, arbeidstijdverkorting, vervroegde pensionering en educatief verlof. Aanvankelijk is vooral onderzoek verricht naar deeltijdarbeid, voorkomend uit een toenemende wens van vrouwen tot arbeidsparticipatie en uit de discussie in de vrouwenbeweging om te komen tot een herverdeling van alle arbeid, in zowel de privésfeer als de openbare sfeer. Over dit laatste bestond veel verschil van mening omdat deeltijdarbeid als strategie de traditionele arbeidsverdeling naar sekse in de privésfeer juist zou bestendigen. Deeltijdarbeid zou voor veel grotere groepen vrouwen tot dubbele belasting leiden. Al in een vroeg stadium wordt vanuit de vrouwenbeweging daarom arbeidstijdverkorting voor iedereen als een meer wenselijke strategie tot herverdeling van onbetaalde en betaalde arbeid beschouwd (Smit 1977, Smit/Berends e.a. 1978). Wanneer arbeidstijdverkorting echter bredere politieke aandacht begint te krijgen speelt niet meer het vrouwenemancipatiemotief een centrale rol, maar de bestrijding van de werkloosheid in het algemeen.

De studies naar deeltijdarbeid in het algemeen bevatten meestal een apart hoofdstuk over vrouwelijke werknemers. Deze studies kunnen voorts onderscheiden worden in die welke vanuit werkgeversperspectief of in opdracht van werkgevers zijn verricht (o.a. De Jong/Intven/Visser 1974) of met het oog op overheidsbeleid inzake deeltijdarbeid (Leynse 1985). In de eerste studies staan de voor- en nadelen van deeltijdarbeid voor werkgevers centraal. Arbeidsverdeling tussen de seksen en de betekenis van deeltijdar-

beid voor de kwaliteit van vrouwenarbeid krijgen geen systematische aandacht. In de studies naar arbeidstijdverkorting staat noch de toename van werkgelegenheid voor vrouwen, noch de herverdeling van arbeid over de seksen centraal (zie 'Vrouwen willen echte ATV' 1983). De studies zijn gericht op de effecten voor de werkgelegenheid (Ltd 1984, De Beer 1984, De Boer e.a. 1984), op organisatorische problemen bij de invoering van arbeidstijdverkorting (Min. SoZaWe 1985) en op de effecten voor de kwaliteit van de arbeid (Catz/Felser 1981, Catz 1983, Beukema 1987). In deze studies wordt meestal wel in beschouwende zin aandacht besteed aan de positie van vrouwen of aan het belang van herverdeling van onbetaalde arbeid. Niettemin komt de betekenis van de arbeidsdeling naar sekse in het onderzoek niet aan de orde en worden de verschillen in gevolgen van arbeidsduurverkorting voor vrouwelijke en mannelijke werknemers en hun kwaliteit van de arbeid niet onderzocht.

TECHNIEK EN ORGANISATIELEER VANUIT BEHEERSPERSPECTIEF

Naast de verschuivingen in het arbeidsmarktonderzoek is er sprake van een tweede keerpunt in de ontwikkeling van de arbeidssociologie na 1975. Het betreft de benadering van het mananagementvraagstuk.

De dominante stromingen in de organisatieleer werden en worden gekenmerkt door het thematiseren van managementvraagstukken als humaniseringsvraagstukken. In de bedrijfssociologie van de jaren vijftig en deels jaren zestig was dit eveneens het geval, waar 'leidinggeven' (het bazenprobleem) een centraal object van onderzoek vormde. In de jaren zestig raakt deze optiek steeds meer aan kritiek onderhevig. Op beperkte schaal doet het begrip autonomie van de werknemer als arbeidssociologisch vraagstuk zijn intrede (J.A.P. van Hoof 1963). Vanaf het midden van de jaren zeventig vindt echter een veel ingrijpender verandering van optiek plaats: managementvraagstukken worden door diverse arbeidssociologen als beheersingsvraagstukken gethematiseerd. In deze benadering worden zowel techniek als organisatievormen beschouwd als beslissingsprocessen waarbij niet alleen economische belangen een rol spelen, maar evenzeer de beheersing van het arbeidsgedrag en van het arbeidsproces. Vanuit deze optiek kan de kwaliteit van de arbeid geanalyseerd worden als de uitkomst van het strategisch handelen van managers en van werknemers/neemsters vanuit diverse belangenposities.

Deze nieuwe invalshoek in de arbeidssociologie komt deels voort uit de heropleving van het marxisme in de sociale wetenschappen eind jaren zestig en begin jaren zeventig. De analyses van Marx van de fabriek als organisatievorm van het machinesysteem komen opnieuw onder de aandacht. Marx laat zien dat het bij het fabrieksmatige bedrijf niet alleen om een economische activiteit gaat, maar ook om een controlerende activiteit der mechanisatie, om een disciplineringsmechanisme, welke de arbeidskracht dwingt tot volgzaamheid. Marxistische analyses van het produktieproces beschouwen

technologie en bedrijfswetenschap (organisatieleer) niet als waardevrij. De schijnbare zelfstandigheid van de ontwikkeling van het machinesysteem dient herleid te worden tot een krachtenspel van sociaal-economische bedrijfsinterne en -externe beslissingsfactoren.

Vooral via de actualisering van de gedachten van Marx door Braverman in zijn Labor and Monopoly Capital (1974), ontstaat een heropleving van de aandacht voor het taylorisme en de vroegste organisatieleer. Braverman laat zien dat de (neo-)tayloristische organisatie-optiek nog steeds de vigerende praktijk van het moderne grootbedrijf is. Het fabriekssysteem van mechanisering en automatisering is tot een controle- of beheersingssysteem van menselijk gedrag geworden. Door met name het tayloristische organisatieprincipe van scheiding van conceptie en uitvoering van arbeid, vindt een onderschikkingsproces plaats in de vorm van onteigening van vakkennis en ontnemen van autonomie in het werk. Dit tayloristische principe en het onderschikkingsproces beperkt zich volgens Braverman in het laatkapitalistische arbeidsbestel niet tot de fabrieksarbeid, maar strekt zich evenzeer uit tot kantoorarbeid en andere dienstverlenende arbeid.

De introductie van techniek en organisatie als arbeidssociologische objecten van onderzoek vanuit het beheersingsperspectief vindt in Nederland plaats door een groep onderzoekers van het Instituut voor Toegepaste Sociologie in Nijmegen met hun invloedrijke studie Techniek, Organisatie, Arbeidsmarkt (Christis e.a. 1980). Het in deze studie ontwikkelde theoretische kader, de zogenoemde arbeidsprocesbenadering, vormt de grondslag voor een reeks van arbeidssociologische studies met de kwaliteit van de arbeid als centraal onderzoeksthema. (o.a. Vreeman e.a. 1982, Van Hoof e.a. 1982, Doorewaard e.a. 1983, Boekraad e.a. 1983, Buitelaar/Vreeman 1985, Boekraad e.a. 1988.) Ook in de twee bundels onder redactie van Van Dijck (1981) en van Van Dijck en Van Wezel (1988) gaan diverse bijdragen in op een strategieanalyse van bedrijfsorganisaties in relatie tot het sociaal-economisch beleid van de onderneming.

In de studies naar kwaliteit van de arbeid centreren de vraagstellingen zich rond het ontleden van processen van technologische en organisatorische veranderingen in termen van beheersing van het arbeidsgedrag en de strategieën die het management hanteert om dit te bereiken. Het onderzoek betreft veelal case-studies op bedrijfsniveau. In het Nederlandse arbeidsprocesdebat wordt afstand genomen van de bij Braverman aanwezige machtsdeterministische visie op het arbeidsproces. Bij hem spelen vakbondsstrijd en belangenbehartiging van werknemers geen rol in de analyse.

In de Nederlandse arbeidsprocesstudies worden techniek, organisatie en de arbeidssituatie (kwaliteit van de arbeid) daarentegen uitdrukkelijk opgevat als neerslag of resultaat van strategische opties en handelingen van management én werknemers. De machtswerking wordt dus meer machtsdynamisch ingevuld, als een strategisch krachtenspel van diverse belangengroeperingen op bedrijfsniveau. De strategieën op basis van belangen en belangentegenstellingen vinden hun neerslag in de technisch-organisatorische structuur van het bedrijf en in de kwaliteit van de arbeid.

In sommige studies staat het machtspolitieke aspect van managersstrategieën op zich centraal, dus niet via techniek en organisatie. Dat onderzoek richt zich expliciet op de methoden die managers hanteren om instemming van werknemers/neemsters te verkrijgen en verzet van die kant te breken. Dergelijke methoden zijn bijvoorbeeld enerzijds het aantrekken, inzetten en afstoten van personeel via flexibilisering en deregulering van arbeidsverhoudingen, en anderzijds het zorgen voor bedrijfsbinding door het creëren van een interne arbeidsmarkt. Een voorbeeld hiervan is de studie van Doorewaard (1986 1987 1988) naar administratieve automatisering.

Beide hier genoemde typen studies vertonen raakvlakken of overlappingen met de arbeidsmarktstudies naar segmenteringsprocessen en processen van de- of regradatie van arbeid. De studies naar besluitvormingsprocessen rond techniek en organisatie en het effect daarvan op de kwaliteit van de arbeid, laten de rol van het management zien in het ontwerpen van kwalitatief goede of marginale arbeidsplaatsen. Deze segmentering vormt een belangrijke grondslag voor de (verdere) ontwikkeling van een gesegmenteerde c.q. gepolariseerde arbeidsmarkt. Studies naar het directe machtspolitieke aspect van managersstrategieën, laten de rol van het management zien in het creëren van primaire en secundaire werknemers/neemsters en vertonen veel overeenkomsten met de studies die segmentering van de arbeidsmarkt tot object van onderzoek hebben.

Een andere onderzoekslijn die zich in Nederland vanuit de vernieuwde aandacht voor de tayloristische bedrijfsoptiek heeft ontwikkeld, laat juist het machtspolitieke aspect en de belangentegenstellingen op bedrijfsniveau geheel buiten beschouwing. Het werk van De Sitter is hiervoor exemplarisch. In opdracht van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid deed De Sitter in 1981 een onderzoek naar de kwaliteit van de arbeid, 'Op weg naar nieuwe fabrieken en kantoren'. Daarin toont hij aan, conform Braverman, dat de veronderstelling dat het taylorisme als organisatiepraktijk verdwenen zou zijn en de moderne organisatietheorie van geheel andere aard is, op een hardnekkig misverstand berust. Het (neo-)taylorisme heeft in Nederland en elders geleid tot een ver doorgevoerde arbeidsdeling, standaardisering en formalisering van werkmethoden. Het heeft geresulteerd in gebureaucratiseerde organisaties, met sterk hiërarchische en centralistische bedrijfsvoering. Dit bureaucratiseringsproces omschrijft De Sitter als 'de omzetting van complexe taken binnen simpele organisatiestructuren tot simpele taken binnen complexe organisatiestructuren' (De Sitter 1982/82). Als gevolg daarvan is de kwaliteit van de arbeid in fabrieken en kantoren de afgelopen decennia aanzienlijk gedaald. In zijn arbeidsprocesanalyses laat De Sitter zien dat techniek en technische ontwikkelingen niet rechtstreeks de organisatie van de arbeid dicteren, maar dat er organisatorische speelruimte bestaat die mogelijkheden biedt voor een grotere autonomie van de werknemer/neemster. Daarmee reduceert De Sitter de verbetering van de kwaliteit van de arbeid tot een technisch-organisatorisch probleem van grotere regelcapaciteit voor de individuele werknemer/neemster. Kwaliteit van de arbeid is weliswaar geen vaste grootheid, maar impliciet wordt ervan uitgegaan dat er consensus be-

staat over arbeidskwaliteitsverbetering als humaniseringsstrategie voor zowel managers en werknemers/neemsters (Christis/Doorewaard 1982).

De belangentegenstellingen en het machtsperspectief blijven buiten het onderzoek. Ook andere aspecten van kwaliteit van de arbeid, naast regelcapaciteit, zoals beloning, werkzekerheid en gezondheid krijgen vrijwel geen aandacht (Buitelaar/Vreeman 1985/23-24). Daarmee is de door De Sitter ingezette onderzoekslijn in zekere zin een moderne variant van de bedrijfssociologie van de jaren vijftig en zestig, waarin ook de humaniseringsstrategie expliciet of impliciet vanuit managersperspectief centraal stond. Humanisering is in die bedrijfssociologie voornamelijk aanpassing van werknemers/-neemsters aan de organisatie en het machinesysteem, via human relations-methoden. Bij De Sitter laat de technisch-organisatorische speelruimte nog wel ruimte voor arbeidskwaliteitsverbetering.

Studies die vanuit het beheersingsperspectief analyses maken van strategie- en besluitvormingsprocessen rond technologie/automatisering en organisatieveranderingen en de effecten daarvan op de kwaliteit van de arbeid, vertonen tot dusverre nog opvallend weinig aandacht voor de betekenis van de arbeidsdeling naar sekse in deze processen. De verschillende gevolgen voor vrouwelijke en mannelijke werknemers en hun arbeid worden nauwelijks onderzocht. Evenmin wordt de betekenis van deze processen nagegaan voor de instandhouding van het onderscheid in mannen- en vrouwenwerk en mannelijke en vrouwelijke kwalificaties.

De studies, in de vorige paragraaf genoemd, die expliciet over de gevolgen voor vrouwenarbeid gaan of over de verschillende uitwerking van deze automatiserings- en reorganisatieprocessen voor de arbeid en de arbeidsposities van mannen en vrouwen, zijn de enige op dit terrein. In het 'algemene' onderzoek komen deze aspecten niet aan de orde. Ook wanneer in de betreffende bedrijfsstudies wel sprake is van vrouwelijke werknemers, blijven deze kwesties buiten beschouwing of worden niet op zichzelf geanalyseerd.

Een ander wezenlijk onderscheid met de vrouwenarbeidstudies op dit terrein is dat het beheersingsperspectief in deze 'algemene' studies uitsluitend wordt gedacht in termen van verhoudingen tussen managers en ondergeschikten. Van een beheersingsperspectief in termen van sekseverhoudingen, dus tussen mannelijke en vrouwelijke werknemers, is geen sprake. De betekenis daarvan voor de kwaliteit van mannen- en vrouwenarbeid wordt derhalve niet zichtbaar gemaakt. Het beheersingsperspectief dat, blijkens het vrouwenarbeidonderzoek, alles behalve sekseneutraal is, wordt in het 'algemene' onderzoek wel als zodanig opgevat.

De diverse hierboven genoemde bundels over kwaliteit van de arbeid die in de jaren tachtig verschenen, bevatten in een aantal gevallen een artikel of hoofdstuk (geschreven door vrouwen) dat speciaal ingaat op de betekenis van de arbeidsverdeling naar sekse of naar de uitwerking van segmenteringsprocessen voor vrouwenarbeid en vrouwelijke werknemers. In de overige bijdragen krijgen deze kwesties geen aandacht of wordt er in beschouwende zin of in een voetnoot aan gerefereerd.

BEROEPENSOCIOLOGIE

Een derde nieuwe ontwikkeling in de arbeidssociologie betreft de beroepensociologie. Niet alleen in studies naar de kwaliteit van de arbeid doet het beheersingsperspectief haar intrede. Een overeenkomstige ontwikkeling is gaande in de beroepen- en professionaliseringssociologie. Bij het beroep gaat het om een bijzondere vorm van het organiseren van arbeid. Mok omschrijft in 1973 beroepen als structuren waarin taken die binnen de arbeidsverdeling worden verricht, zijn uitgekristalliseerd. Een beroep is te beschouwen als een geïnstitutionaliseerd en gelegitimeerd kader rond een bepaald deel van de arbeidsverdeling dat beroepsbeoefenaren beschouwen als bij uitstek hun domein. Als vervolg op differentiatieprocessen in de arbeidsverdeling vindt uitkristallisering van beroepenstructuren plaats. Essentieel daarvoor is volgens Mok dat institutionalisering en legitimering van het beroep plaatsvindt.

Lange tijd zijn in de beroepensociologie vooral symbolisch interactionistische of functionalistische benaderingen dominant geweest, van waaruit het ontstaan, voortbestaan en de ontwikkeling van beroepen werd bestudeerd. Recentelijk worden deze benaderingen bekritiseerd. Vanuit een handelingstheoretische optiek wordt de aandacht gevestigd op de machts- en beheersingsvraagstukken die in beroepsvormingsprocessen een belangrijke rol spelen. Zo vat Van der Krogt (1981) de ontwikkeling van beroepen op als een proces waarbij beroepsbeoefenaren vooral op basis van deskundigheid trachten een machtspositie te verwerven, met als doel de marktcapaciteit van het beroep te beheersen. Vanuit het beheersingsperspectief wordt er op gewezen dat beroepsbeoefenaren trachten het maatschappelijk krachtenveld tussen enerzijds beroepenstructuur en anderzijds sociale structuur en politiek systeem, te beheersen via strategisch handelen. Niet alleen de beroepsbeoefenaren zijn actoren in het beroepsvormingsproces, maar evenzeer de beroepsorganisaties van andere beroepen, afnemerscollectiva, de opleidingsinstituten, maatschappelijke en politieke groeperingen (vakbonden, werkgeversorganisaties, politieke partijen, pressie- en belangengroepen) en de overheid (Van der Krogt 1981). Het handelen van actoren bij beroepsvormingsprocessen wordt opgevat als strategisch gedrag, waarbij bewust wordt ingespeeld op de ruimte die de structuur biedt tussen onderlinge afhankelijkheid en onafhankelijkheid.

Onderzoek naar het ontstaan, voortbestaan en verdwijnen van vrouwenberoepen waarin het beheersingsperspectief in meer of mindere mate aan de orde is, wordt veelal verricht door vrouwelijke historici[41] en een enkele vrouwelijke socioloog (Bervoets 1988). In de beroepensociologie is dit voor zover nagegaan nog geen object van onderzoek geweest.

In de beroepstheoretische benadering zoals hierboven geschetst, geldt, evenals bij de arbeidsprocesbenadering en de daaruit voortgevloeide studies naar kwaliteit van de arbeid, dat het beheersperspectief niet seksespecifiek wordt ingevuld. De sekse-machtsverhoudingen worden daarin niet verdisconteerd en geëxpliciteerd, maar als sekseneutraal opgevat.

6.4 Samenvatting

Terugblikkend op de ontwikkeling in het vrouwenarbeidonderzoek sinds 1975 laten zich diverse hoofdlijnen traceren.

1. Op het niveau van het zoeken naar verklaringen voor de arbeidspositie van vrouwen en de maatschappelijke arbeidsverdeling tussen de seksen is sprake van een soort trechtervorming, van algemeen naar meer specifiek. Tegenover het gezinssociologische onderzoek met verklaringen gericht op de individuele houding en kenmerken van de vrouw en haar gezin, worden aanvankelijk zeer brede verklaringskaders gezocht in de marxistische maatschappijtheorie. Het kapitalistisch systeem, dat in de marxistische theorie de basis vormt van vrouwenonderdrukking, wordt door feministische wetenschappers aangevuld met een al even breed patriarchaatsconcept. Beide systemen tezamen, het kapitalisme en het patriarchaat, genereren de arbeidsdeling naar sekse. Ook deze wordt in haar meest brede zin genomen, het hele complex van verdeling in mannen- en vrouwentaken, in de openbare sfeer, in de privésfeer en tussen beide, de produktie en reproduktie. Het gezin en de vanzelfsprekende toewijzing van alle arbeid daarbinnen aan vrouwen, worden als de voornaamste oorzaak voor de instandhouding van de arbeidsdeling naar sekse beschouwd en deze is op haar beurt verantwoordelijk voor de marginaliteit (kwantitatief en kwalitatief) van vrouwenarbeid. Het ter discussie stellen van die vanzelfsprekende taaktoewijzing aan vrouwen in de privésfeer is historisch bezien een van de belangrijkste vernieuwingen van de tweede feministische golf. Nooit eerder in de geschiedenis van emancipatiestrijd van vrouwen is deze kwestie zo fundamenteel en omvattend geproblematiseerd. Het paradigma van Steinmetz en de sociologische onderbouwing daarvan met de roltheorie worden na driekwart eeuw door vrouwenstudies aan de kant gezet. Dit levert binnen diverse wetenschappelijke disciplines en terreinen voor vrouwenstudies aanleiding tot het ontwikkelen van nieuwe vraagstellingen over de gangbare sekse-onderscheidingen.

Voor 1981 vindt nog weinig vrouwenarbeidonderzoek plaats vanuit deze nieuwe vraagstellingen. Wel wordt in de periode tussen 1975 en 1980 in diverse nota's en onderzoeken de kwantitatieve arbeidsparticipatie van vrouwen op nationaal niveau in kaart gebracht. Deze onderzoeken laten de kwantitatieve marginaliteit van vrouwenarbeid in Nederland zien. Daarnaast vindt er op beperkte schaal onderzoek plaats naar de kwalitatieve marginaliteit van vrouwelijke werknemers en hun arbeid op bedrijfs- of beroepsniveau. De arbeidsreservetheorie dient daarbij als het theoretisch kader. Rond 1981 treedt op vraagstellings- en verklaringsniveau en in het empirisch onderzoek een nieuwe fase in. Er is van diverse veranderingen sprake. De roltheorie verliest haar dominantie positie binnen de gezinssociologie en het marxisme de zijne binnen vrouwenstudies. Binnen vrouwenstudies wordt het zoeken naar algemene verklaringskaders voor vrouwenonderdrukking losgelaten. Die vrouwenonderdrukking was genoeg aangetoond, het werd nu belangrijker om te gaan kijken naar de diversiteit in vormen van sociale ongelijkheid tussen de

seksen en naar de mechanismen waardoor die verschillende asymmetrieën tussen de seksen worden gecreëerd en gereproduceerd. In vrouwenarbeidonderzoek wordt de vraagstelling verlegt van het aantonen van de marginaliteit van vrouwenarbeid naar het onderzoeken van de verschillen in arbeidsposities tussen mannen en vrouwen. Er verschijnen diverse studies op sector- of bedrijfsniveau die ingaan op diverse aspecten van de verschillen in arbeidsposities tussen de seksen: verschillen in arbeidsvoorwaarden, arbeidsinhoud, loopbanen, doorstroming, werving en selectie etc. De vraagstellingen hebben veelal betrekking op de organisatiestructuur en het personeelsbeleid van arbeidsorganisaties. Deels zijn het segmenteringsthesen die een leidraad voor deze fase van onderzoek vormen, deels worden discriminatietheorieën gehanteerd, al dan niet in combinatie met segmenteringsthesen en met noties over sekse-ideologie op de werkplek.

De derde te onderscheiden fase in de ontwikkeling van vraagstellingen die deels overlappend is met de vorige, is de aandacht voor sekse-ideologische noties, beelden en constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid. De vraagstellingen komen voort uit inzichten die het seksualiteitsdebat binnen vrouwenstudies hebben opgeleverd. Niet alleen de organisatiestructuur, maar ook de cultuur van de werkplek en de arbeidsorganisatie worden geproblematiseerd. Beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid in de organisatie worden onderzocht wat betreft de invloed ervan op bijvoorbeeld personeelsbeleid, promotiebeleid, onderlinge omgangscultuur en dergelijke. Arbeidsgedrag en arbeidsmotivatie van vrouwen komen daarmee in een ander daglicht te staan. De dominantie van mannen en mannelijkheid bepalen mede de handelingsruimte, de keuzes en het arbeidsgedrag van vrouwen. Dit worden belangrijke factoren geacht bij het in stand houden van diverse vormen van ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in het arbeidsproces. In onderzoek analyseert men hoe door betrokkenen (leidinggevenden en mannelijke en vrouwelijke werknemers) de beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid worden uitgedragen en omgezet in arbeidsgedrag of personeelsbeleid. Het omgekeerde is wel gethematiseerd, maar heeft nog nauwelijks als centrale vraagstelling of leidraad gefungeerd in empirisch onderzoek, namelijk hoe via besluitvormingsprocessen over techniek en organisatie, over controle- en beheersingssystemen, en over kwalificatie- en beloningssystemen, mannelijkheid en vrouwelijkheid zelf worden gegenereerd en gereproduceerd in het arbeidsproces. Wel worden met name in de automatiseringsstudies deze processen geanalyseerd en de seksespecificiteit ervan zichtbaar gemaakt: bijvoorbeeld de verscherping van de arbeidsdeling naar sekse en de degradatie van vrouwenarbeid. De hier geschetste trechtervormige ontwikkelingslijn van algemeen naar specifiek laat zien dat in de eerste fase een breed structureel kapitalistisch-patriarchisch machtsperspectief centraal staat. In de latere fasen gaat het om een gedifferentieerder seksespecifiek beheersingsperspectief. Hiermee is, vergeleken met de vorige periodes die in dit boek aan de orde kwamen, voor het eerst sprake van een wetenschapsinterne ontwikkeling. De wetenschapsexterne beïnvloeding komt in deze periode vooral van de zijde van de vrouwenbeweging, direct of indirect via het overheidsemancipatiebe-

leid in de jaren tachtig. In het economisch onderzoek naar vrouwenarbeid speelt het seksebeheersingsperspectief nauwelijks een rol.

2. Een tweede ontwikkelingslijn die meer in het empirisch onderzoek zelf te traceren is, is de verschuiving van aandacht voor uitsluitend de aanbodskant naar de vraagkant van de arbeidsmarkt en naar de wisselwerking daartussen. In het gezinssociologisch onderzoek en in het neo-klassieke economische onderzoek komt vrijwel alleen de aanbodskant aan de orde. Die wordt bepalend geacht voor de mate waarin en het niveau waarop vrouwen op de arbeidsmarkt participeren. In onderzoek vanuit de arbeidsreservelegertheorie en vanuit discriminatietheorieën worden de verklaringsfactoren geheel aan de vraagkant gezocht. In het eerste geval bepalen de conjunctuur en de snelheid van technologische ontwikkelingen of overheidsbezuinigingen de kwantiteit en kwaliteit van vrouwenarbeid. In het tweede geval worden deze verklaard uit het gedrag van managers in bedrijven. In onderzoek waarin segmenteringsthesen centraal staan en in onderzoek vanuit de psychologische waarde-verwachtingstheorie, gaat het om de wisselwerking tussen factoren aan vraag- en aanbodzijde. In het eerste geval op het niveau van de arbeidsmarkt of arbeidsorganisaties. Bij de waarde-verwachtingstheorie gaat het om handelings- en gedragsfactoren van managers en ondergeschikten en van mannen en vrouwen binnen de context van de arbeidsorganisatie. Uitgangspunt is wel de vrouwelijke werknemer, dus de aanbodzijde, maar de gedragsbeperkende invloed van de vraagzijde wordt in de theorie verdisconteerd.

3. De aanvankelijk scherp aangezette tegenstelling tussen vrouwenstudies en gezinssociologisch emancipatie-onderzoek, wordt na 1980 minder dominant. In eerste instantie is de kritiek van de opkomende vrouwenstudies gericht op de gezinssociologische concepten en theorieën die de taken van huisvrouw en moeder niet als arbeid definiëren, maar als koestering en liefde. Een van de belangrijkste inzetten van vrouwenstudies was juist het gezin te ontdoen van dit koesteringsaureool. Het benoemen van de taken in de privésfeer als arbeid wordt door de gezinssociologie overgenomen. In studies over de relatie gezin-arbeid in de jaren tachtig is het dubbele levensperspectief voor vrouwen het uitgangspunt geworden. In beide tradities zijn vervolgens diverse differentiaties en specialisaties opgetreden, waardoor de scheidslijnen, met name in het empirisch onderzoek, minder groot zijn geworden. Sommige onderzoeksters/ers afficheren hun onderzoek nog wel uitgesproken als vrouwenstudiesonderzoek ofwel als emancipatie-onderzoek. De markeringen liggen dan op het vlak van wel of geen duidelijk seksemachtsperspectief hanteren in het onderzoek. Bij arbeidsonderzoek vanuit vrouwenstudies is het seksemachtsperspectief meestal expliciet aanwezig, bij emancipatie-onderzoek niet of minder expliciet (bv. in het meeste economische onderzoek naar vrouwenarbeid).

Een tweede verschil, maar minder duidelijk in het onderzoek te onderscheiden, is dat in het emancipatie-onderzoek het accent meer ligt op het aantonen van de verschillen in arbeidsposities tussen mannen en vrouwen en op factoren die daarop van invloed zijn. In vrouwenstudiesonderzoek tracht

men de verschillen zelf te analyseren, via de wijzen waarop de diverse sekse-onderscheidingen tot stand komen en in stand worden gehouden, met name op het niveau van techniek- en organisatiesystemen in de arbeidsorganisatie.

4. Hoewel een van de belangrijkste inzetten van vrouwenstudies aanvankelijk was het gezin te ontdoen van het aureool van koesteren en de taken daarbinnen te benoemen als arbeid, heeft dit het afgelopen decennium nauwelijks tot enig arbeidssociologisch onderzoek naar huishoudelijke arbeid geleid. Wel zijn moederschap en kinderopvang thema's van onderzoek geworden, maar zonder aandacht voor arbeidssociologische aspecten.In het economisch onderzoek is op beperkte schaal getracht de economische waarde van huishoudelijke arbeid te berekenen, maar zonder veel doorwerking naar de relevante economische modellen.

5. Het economisch onderzoek waarin vrouwenarbeidvraagstukken centraal staan is tot dusverre nog summier, zeker in het licht van de omvang van de discipline. Ook van overheidswege wordt economisch onderzoek naar vrouwenarbeid nauwelijks gefinancierd. Binnen de economische discipline houdt zich een beperkte groep economen bezig met emancipatie-onderzoek. Deze heeft belangrijke bijdragen geleverd aan de kennis over economische vraagstukken betreffende huishoudelijke arbeid, seksesegregatie en beloningsverschillen. Desondanks heeft dit werk tot dusverre opvallend weinig uitstraling gehad naar de dominante economische concepten, modellen en analyses. In het emancipatie-onderzoek vanuit de economie wordt theoretisch vooral gebruik gemaakt van arbeidsmarktmodellen. Qua vraagstelling gaat het om het meten en analyseren van verschillen in arbeidsposities van vrouwen en mannen, toegespitst op sekseberoepssegregatie en seksebeloningsverschillen. Hoewel de vraagkant van de arbeidsmarkt bij vrouwenarbeidvraagstukken wel meer aandacht lijkt te krijgen, is die tot op heden voor economische begrippen nog zeer gering. Van een seksemachtsperspectief is in het onderzoek nog nauwelijks sprake.

6. In het vrouwenarbeidonderzoek na 1975 heeft zich als geheel, in vergelijking met alle periodes daarvoor, een belangrijke paradigmaverschuiving voorgedaan. Kwam voorheen de vrouwelijke arbeidskracht altijd als een probleem naar voren, in het afgelopen decennium worden de problemen vooral op het niveau van de arbeidsorganisatie geplaatst. Diverse aspecten van de arbeidsorganisatie en het arbeidsproces worden geanalyseerd op hun betekenis voor het in stand houden van sociale ongelijkheid van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt en in het arbeidsproces. Een tweede verandering, samenhangend met de vorige, is dat de categorisering van vrouwen volgens hun burgerlijke staat steeds minder voorkomt. Het empirisch onderzoek richt zich niet meer specifiek op gehuwde of ongehuwde vrouwen, maar op vrouwen in bepaalde bedrijven, sectoren of beroepen. Case-studies zijn in vrouwenarbeidonderzoek een veel gekozen vorm van onderzoek. In plaats van de burgerlijke staat zijn de factoren kinderen en leeftijd van kinderen belangrijker variabelen geworden.

7. In de jaren tachtig gaat de overheid expliciet een stimulerende en

initiërende rol spelen in het entameren en financieren van emancipatie-onderzoek. Ook dit is in tegenstelling tot de rol van de overheid in alle voorgaande periodes. Voor zover de overheid in het verleden onderzoek liet doen, was dat pas na lang aandringen van buitenaf of wanneer er bedrijfseconomische belangen in het geding waren (tekorten aan vrouwelijke arbeidskrachten). Vanaf begin jaren tachtig gaat de overheid als opdrachtgeefster en als financier een belangrijke rol spelen in het emancipatie-onderzoek, ook op het terrein van vrouwenarbeid. Diverse ministeries stellen plannen op voor onderzoek op het terrein van emancipatie. De oprichting van de Stimuleringsgroep Emancipatie Onderzoek heeft daarbij de afgelopen jaren een belangrijke plaats ingenomen. Wat betreft vrouwenarbeidonderzoek is het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid vrijwel de enige opdrachtgever en financier van onderzoek en op beperkte schaal het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Vanaf 1981 zijn daardoor diverse onderzoeksrapporten verschenen over onder meer automatisering en vrouwenarbeid, ergonomische aspecten van vrouwenarbeid, (her-)intredende vrouwen, ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties, kinderopvang, arbeidsparticipatie en doorstroming van vrouwen in het bedrijfsleven en vrouwen in de hulpverlening en gezondheidszorg. Het Ministerie van Economische Zaken steekt daarbij schril af. Het heeft als een van de weinige ministeries geen apart budget of beleid voor de financiering van emancipatie-onderzoek.[42] Het enige rapport over vrouwenarbeid van dit ministerie dat in het afgelopen decennium verscheen, gaat over de beloning van meewerkende vrouwen in het eigen bedrijf.[43]

Vanuit de in paragraaf 6.3 geschetste invalshoeken en terreinen van de arbeidssociologie sinds 1975 laten de ontwikkelingen aldaar, alsmede de relatie tussen vrouwenarbeidonderzoek en arbeidssociologie zich in de volgende punten samenvatten.

1. In de arbeidssociologie als zodanig zijn in het licht van de voorgaande perioden een aantal essentiële veranderingen opgetreden die te omschrijven zijn als het ontstaan van een meer emancipatorische arbeidswetenschap. Een van de meest essentiële veranderingen is thematisering van managementvraagstukken als beheersingsvraagstukken, in plaats van als humaniseringsvraagstukken (human relations), hetgeen in de vorige periodes in meerdere of mindere mate het geval was. In het verlengde hiervan wordt een aantal oude en deels nieuwe terreinen of onderwerpen op een meer sociologische wijze geproblematiseerd. De studie van de arbeidsmarkt en van het beroep zijn hiervan duidelijke voorbeelden. Het uitgaan van de arbeidsmarkt als verdelingsmechanisme, als institutionaliseringsproces van maatschappelijke ongelijkheid, heeft aan het onderzoek een bredere en meer sociologische invulling gegeven dan in het sterk op personeelvoorzieningproblemen gerichte onderzoek daarvoor. Het beroepsvormingsproces, opgevat als strategisch gedrag van beroepsbeoefenaren, andere betrokken organisaties en groepen als actoren in dit proces, geeft eveneens een brede sociologische invulling aan de analyses.

Het thema kwaliteit van de arbeid is als zodanig nieuw. De arbeidspro-

cesbenadering van waaruit dit thema wordt bestudeerd vertoont echter overeenkomsten met bijvoorbeeld de studie van Kuylaars begin jaren vijftig naar de ontwikkeling van techniek en organisatie en de geestelijke drainage in het arbeidsproces (vanuit de vervreemdingsthese) en in beperkte zin ook met de studie van Van Hoof naar de 'positionele motivatie' van werknemers begin jaren zestig (zie Doorewaard e.a. 1987). De brede schaal waarop gedurende het laatste decennium techniek en organisatie in relatie tot kwaliteit van de arbeid door arbeidssociologen wordt bestudeerd, is echter nieuw in de ontwikkeling van de Nederlandse arbeidssociologie.

2. Wat betreft de relatie arbeidssociologie en vrouwenarbeidvraagstukken treedt sinds 1975 een nieuwe historische fase in. Voor het eerst wordt in de arbeidssociologie meer aandacht besteed aan sekseverschillen. De mate waarin dit gebeurt verschilt echter sterk per thema van onderzoek. De aandacht start met de studies naar de toetreding en herintreding op de arbeidsmarkt (Van Wezel 1972, Vissers e.a. 1977). Op dit terrein bleek de arbeidsdeling naar sekse zo ostentatief, dat deze in de analyses wel aandacht moest krijgen. De introductie van de dubbele arbeidsmarkttheorieën en de studie naar segmenterings- en polarisatieprocessen bieden ook theoretisch de mogelijkheid om de seksesegregatie op de arbeidsmarkt en in het arbeidsproces te beschrijven en deels te analyseren.

3. Bij vele andere arbeidssociologische vraagstukken en thema's is echter de aandacht voor sekseverschillen en de arbeidsdeling naar sekse nog uiterst summier of ontbreekt nog geheel. In studies vanuit werkgeversoptiek (managementperspectief) ontbreekt deze aandacht, behalve in de traditionele zin waarbij vrouwen gezien worden als een van de categorieën goedkope en flexibel in- en uit te schakelen arbeidskrachten (in flexibiliseringsstudies en thuiswerkstudies vanuit managementperspectief). In arbeidssociologische studies vanuit werknemersperspectief naar flexibilisering en thuiswerk ontbreekt de aandacht voor vrouwelijke werknemers en hun arbeid meestal niet. Dit onderwerp komt als apart onderdeel aan de orde. Van een geïntegreerde analyse in ook hier dikwijls nog geen sprake.

4. Opvallend afwezig is de aandacht voor de arbeidsdeling naar sekse in arbeidssociologisch onderzoek naar herverdeling van arbeid. In studies over arbeidstijdverkorting ontbreekt ze geheel, in deeltijdarbeidstudies krijgen vrouwen een apart hoofdstuk. Bovendien beperkt zich de aandacht voor de herverdeling van arbeid tot de betaalde arbeid. De onbetaalde arbeid en derhalve de arbeidsverdeling tussen de seksen en de arbeidsverdeling naar sekse tussen de openbare en privésfeer blijven geheel buiten de onderzoekskaders vallen.

5. Opvallend afwezig is ook het vraagstuk van de arbeidsdeling naar sekse in arbeidssociologische studies naar techniek en organisatie en de gevolgen voor de kwaliteit van de arbeid en in studies naar beroep en beroepsvormingsprocessen. Hoewel hier het beheersingsperspectief veelal als invalshoek wordt gekozen, wordt dit vrijwel overal in de studies sekseneutraal ingevuld, als het strategisch krachtenspel tussen werkgevers (i.c. managers) en werknemers. Vrouwenarbeidstudies laten zien dat het strategisch

krachtenspel juist alles behalve sekseneutraal is. De sekseverhoudingen spelen in besluitvormingsprocessen rond techniek en organisatie een essentiële rol, onder meer tot uitdrukking komend in het (re-)construeren van seksekwalificatie-verschillen en seksespecifieke arbeidsplaatsenstructuren. In deze vrouwenarbeidstudies wordt het beheersingsperspectief dan ook tweedimensionaal ingevuld. In de arbeidssociologische studies is nog systematisch van een eendimensionale invulling sprake, waarmee er impliciet vanuit wordt gegaan dat de twee dimensies elkaar overlappen.

De eendimensionale invulling zien we ook in de studies die alleen het machtspolitieke aspect van managementstrategieën tot object van onderzoek nemen. Ook daarin is een duidelijke discrepantie met de vrouwenarbeidstudies naar ongelijke behandeling en discriminatie op basis van vrouw-zijn. Bij de laatste wordt niet alleen het gedrag van werkgevers/managers, maar ook van mannelijke werknemers in het algemeen onderzocht (thema's rond de masculiene cultuur van de werkplek; beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid). Het beheersingsperspectief biedt een kader voor de analyse van de betekenis van de arbeidsdeling naar sekse en de gevolgen voor de kwaliteit van vrouwenarbeid. Dit laten studies waarin de kwaliteit van vrouwenarbeid centraal staat genoegzaam zien. In arbeidssociologische studies wordt echter van deze inzichten nog opmerkelijk weinig gebruik gemaakt.

6. Resumerend kunnen we in vergelijkend perspectief van vrouwenarbeidonderzoek en arbeidssociologie stellen dat de raakvlakken die in deze periode ontstaan tussen beide tradities, tot dusverre nog vrijwel geheel op het conto van vrouwenarbeidstudies geschreven kunnen worden. Daarin wordt veel meer gebruik gemaakt van de inzichten ontwikkeld in de arbeidssociologie en worden deze kritisch uitgewerkt voor het onderzoek naar vrouwenarbeid en verschillen tussen de seksen. Van het omgekeerde is veel minder sprake. De inzichten en soort vraagstellingen die het afgelopen decennium zijn ontwikkeld in vrouwenarbeidonderzoek hebben nog opmerkelijk weinig uitstraling gehad naar de arbeidssociologie. Juist de meest essentiële vraagstukken die in vrouwenarbeidstudies zijn ontwikkeld rond de arbeidsdeling naar sekse als beheersingsstrategie, als organisatieprincipe, als verdelingsmechanisme en rond de herverdeling van onbetaalde arbeid en betaalde arbeid (reconceptualisering van het begrip arbeid), zijn nog geen systematisch onderdeel geworden van arbeidssociologische analyses.

Hoewel er dus raakvlakken zijn ontstaan, ook in institutionele zin (werkgroepen, wetenschappelijke fora e.d.), is van inhoudelijke integratie nog geen sprake. Mijns inziens is voor die stap meer kennisname door arbeidssociologen van de in vrouwenarbeidstudies ontwikkelde vraagstellingen en inzichten een eerste voorwaarde. Dit kan voor de toekomst van de arbeidssociologie nieuwe perspectieven bieden voor zowel empirisch onderzoek als voor theorievorming.

NOTEN HOOFDSTUK 6

1. De cijfers in deze paragraaf zijn afkomstig uit:
   * OECD, **Labour force Statistics, 1964-1984**, Parijs, 1986.
   * U. Becker en M. Koper-Sluiter, 'Vrouwen op de arbeidsmarkt', in: **Economisch Statistische Berichten,** jrg. 72, nr. 3619, augustus 1987.
   * CBS, **M/V mannen en vrouwen naast elkaar.** Een overzicht van de statische waarneming van mannen en vrouwen; een vergelijking tussen 1975 en 1985, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1987.
2. Participatiegraad van vrouwen naar leeftijdsgroepen

leeftijd	1975	1985
15-24	49,1%	48,8%
25-54	28,7%	46,8%
55-65	14,3%	14,5%

3. Participatiegraad van vrouwen naar leeftijdsgroepen

leeftijd	1975	1985
15-24	49,1%	48,8%
25-54	28,7%	46,8%
55-65	14,3%	14,5%

4. De Loontechnische Dienst (Min. SoZaWe) onderscheidt 8 functieniveau's. Het onderzoek is verricht bij in totaal 823 bedrijven (met tenminste 20 werknemers in dienst) met in totaal een kleine 17.000 werknemers/sters (pp. 37/38).
5. BSEG-rapport, **Struktuur en verdeling der lonen 1966.** Een onderzoek in de industrie onder 870.000 arbeiders en 125.000 arbeidsters.
6. Vrouwen per economische sector in procenten van de vrouwelijke beroepsbevolking

	1963	1981	1983a
Landbouw	2%	1%	0,5%
Industrie	30%	15%	12,5%
Dienstverl.	68%	84%	87,0%
	100%	100%	100%

   a) Alleen werkneemsters, geen zelfstandigen en bedrijfshoofden.
7. **Aktieprogramma Emancipatiebeleid 1987-1990** (vastgesteld in de ministerraad van 25 september 1987) en **Nota Beleidsonderzoek Emancipatie** (gezamenlijk naar de Kamer gezonden, oktober 1987).
8. Onder meer door de opkomst van specifieke belangengroepen van vrouwen en een diversiteit in kwesties en terreinen waarop vrouwenbelangen worden geformuleerd, raakt de vrouwenbeweging in de loop van de jaren

zeventig gedifferentieerder. Naast alle diversiteit die ontstaat door de oprichting van vrouwengroepen binnen of buiten bestaande instituties als vakbeweging, politieke partijen en professionele organisaties (vrouwennetwerken) ontstaat er ook kritiek op de hetero-blanke-middenklasse-normativiteit in de vrouwenbeweging. Bijvoorbeeld de opkomst van de 'zwarte' vrouwenbeweging. Deze ontwikkeling vindt haar weerspiegeling in vrouwenstudies (Brouns 1988).

9. Voor een uitvoeriger analyse van de ontwikkelingen op het terrein van vrouwenarbeidonderzoek in Nederland sinds 1975, verwijs ik alvast naar het in voorbereiding zijnde **Trendrapport** over arbeid en seksevraagstukken op initiatief van de STEO (uitvoering Brouns/Schokker, Projektgroep Vrouwenarbeid RUG).
10. Van een veertigtal variabelen wordt onderzocht in hoeverre ze van invloed zijn op de houding ten opzichte van sekse-roldifferentiatie en of ze het gevonden verband versterken dan wel verzwakken (p. 157/158).
11. Deze laatste twee worden slechts geoperationaliseerd in resp. de vraag/-aanbodsverhouding van arbeidskrachten en de bereikbaarheid van werkgelegenheid.
12. In navolging van Priemus (1978) worden genoemd: huishoudelijk werk, gebouwde omgeving, verkeer en vervoer, onderwijs, verzorging, sport en recreatie en dergelijke.
13. Zoals leeftijd, burgerlijke staat, aantal kinderen, opleiding, geloof, regio, inkomenspositie echtgenoot, zijn beroep etc.
14. Enkele voorbeelden van publicaties over de arbeidsparticipatie van (gehuwde) vrouwen zijn die van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstukken (1975) en van de Emancipatie Kommissie (1976). Ook publicaties van algemenere strekking over de emancipatie van de vrouw bevatten veel kwantitatief materiaal over de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt. Zo schrijven Schoonenboom en In 't Veld-Langeveld in 1976 een emancipatienota voor de Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Daarin staan de veranderende waardenpatronen ten aanzien van gezins- en beroepsleven van vrouwen centraal, in relatie tot de arbeidsparticipatiecijfes en prognoses. De Economisch Technologische Dienst van Noord-Holland brengt een rapport uit over regionale verschillen in de arbeidsparticipatie van vrouwen (1979). Hierin komt, zij het nog summier, ook de vraagkant van de arbeidsmarkt aan de orde. Men toont aan dat de vraagkant in sterke mate bepalend is voor het arbeidsaanbod van vrouwen. Daar waar krapte op de arbeidsmarkt voorkomt, is de deelname van vrouwen aan de betaalde arbeidsmarkt groter dan elders. Ook stijgt de arbeidsparticipatie van vrouwen als de werkgelegenheid toeneemt. In de andere publicaties krijgt de vraagkant nog nauwelijks aandacht, soms summier in historische terugblik (Schoonenboom/In 't Veld-Langeveld 1976).
15. **Sociale Maandstatistieken**, april 1975, mei 1977, mei 1978 etc.
16. Verslagen van de Loontechnische Dienst (LTD) over de naleving van de wet gelijk loon voor vrouwen en mannen in het Nederlandse bedrijfsle-

ven. Den Haag, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980 en 1985. Branche-verslagen verscheven over de groothandel 1981, de gezondheidszorg 1983 en het verzekeringswezen 1985. Ook over de naleving van de Wet Gelijke Behandeling publiceert de LTD in later jaren verslagen van onderzoek: **Gelijke kansen voor vrouwen en mannen bij toetreding tot en deelname aan het arbeidsproces 1977**, Den Haag, 1978; **Verslag van de LTD met betrekking tot de Wet Gelijke Behandeling van mannen en vrouwen over het jaar 1980/1981**, Den Haag, 1982; **De positie van mannen en vrouwen in het arbeidsproces**, Den Haag, 1988.

17. Daarbij wordt veelal gerefereerd naar Beckers 'household economics'. Hij vervangt in preferentiecurves het individu door de gezinseenheid (Becker 1981 1985).
18. Dezelfde gedachte van het inhalen van achterstanden, gespiegeld aan de ontwikkeling van jongens/mannen, is ook momenteel nog duidelijk waarneembaar in delen van het overheidsemancipatiebeleid: wel een 'kies-exact campagne', want meisje hebben een achterstand op jongens in exacte vakken, terwijl een huishoudvak in het voortgezet onderwijs niet op de beleidsagenda komt.
19. Door de betrokkenheid bij de studentenbeweging waren veel feministen vertrouwd geraakt met de marxistische theorie en terminologie.
20. Historisch beschouwd zou vrouwenonderdrukking zijn ontstaan met de ontwikkeling van het privébezit; de man wil zijn bezit veiligstellen voor het nageslacht door een absolute monogamie van de vrouw in het huwelijk af te dwingen. Vrouwenonderdrukking zou zich dan ook alleen in 'burgerlijke' gezinnen voordoen, de arbeidersklasse kende immers geen bezit en dus gelijkheid van man en vrouw. Het gezin vormt in de marxistische theorie onderdeel van de 'bovenbouw'. Vrouwenbevrijding zou slechts mogelijk zijn door de afschaffing van het privébezit en dus door omverwerping van het kapitalisme. Vrouwenonderdrukking wordt gereduceerd tot klassenstrijd. Na de revolutie zal het gezin als onderdrukkende instantie verdwijnen en zullen de gezinstaken gecollectiveerd worden. Tot die tijd moeten vrouwen deelnemen aan de produktie, zodat zij financieel onafhankelijk kunnen zijn. De dubbele taak die dit met zich mee zou brengen stond in het klassieke marxisme niet ter discussie.
21. Vooral in Wageningen ontstaat een onderzoekslijn waarin de relatie tussen huisvrouwenbestaan en woonomgeving wordt onderzocht (o.a. Becker 1980). Ook een reeks van scripties getuigt hiervan. (Zie voor een overzicht Havinga 1983.)
22. Bruyn-Hundt, 1973. Op de gedachte van een huisvrouwenloon komt zij midden jaren tachtig terug (Bruyn-Hundt 1985).
23. In een tegenartikel schrijft Drees sr. bijvoorbeeld: 'Hoe het mogelijk is te menen dat daarom ook een moeder betaald moet worden als zij voor haar eigen kinderen zorgt, is voor mij onbegrijpelijk. (...) Hoe zorgzaam plegen dieren wel te zijn voor hun jongen en hoezeer zijn zij bereid zich daarvoor grote moeite te geven en ook risico's te aanvaarden. "Bij de moeder begint de wereld." Moet de menselijke moeder voor het sterke

natuurlijke instinct dat er bestaat en dat de bron is van veel liefde en geluk betaald worden? Is het gezinsinkomen onvoldoende dan is er recht op hulp. Maar bij normale inkomsten de vrouw apart een loon te geven omdat zij behalve voor haar zelf ook voor man en kinderen zorgt, voel ik als een moreel wanbegrip.' (Drees, 1973)

24. De inzet van de onderzoeksters is het ondermijnen van de 'mythe' van de autonomie van de thuiswerker. Hun stelling is dat thuiswerk (wat betreft arbeidsuren, arbeidstempo en kwaliteit) dermate gecontroleerd wordt dat een fysieke supervisie overbodig is. De belangrijkste controlemechanismen verlopen niet via het 'scientific management', maar via het organiseren van een consensus in de samenwerking tussen de individuele werkneemster en haar werkgever. Vanwege de individualiteit in deze relatie kan de opdrachtgever zich presenteren als 'begrijpende werkgever', die af en toe tegemoetkomt aan de moeilijke situatie van de individuele werkneemster. Vrouwelijke thuiswerkers blijken hoogst zelden werk te weigeren, en als ze dit doen, gebeurt dat veelal in verband met ziekte, vakantie of doktersbezoek, dus gelegenheden waarvoor reguliere werknemers betaald verlof krijgen. De controle blijkt in belangrijke mate te verlopen via zelfdiscipline: vrouwen zijn er trots op wanneer ze worden gezien als betrouwbare en verantwoordelijke werkneemsters. Allen en Wolkowitz stellen dat het idee van de 'autonome thuiswerker' niet alleen bezijden de werkelijkheid is, maar tevens voor een belangrijk deel gebaseerd is op een mannelijke visie op de thuissfeer. Voor mannen betekent 'thuis' afwezigheid van werk en werkdruk, terwijl voor vrouwen 'thuis' vrijwel altijd een set van verplichtingen betekent.
25. Bij de betreffende paragrafen, § 6.3 over discriminatietheorieën en § 6.4 over sekse-ideologietheorieën, zal in dat geval wederom aan deze studies worden gerefereerd.
26. Volgens de human capital-theorie (een neo-klassieke arbeidsmarkttheorie die in de jaren zeventig opgang vond) berusten beloningsverschillen op verschillen in produktiviteit tussen mensen. Mensen kunnen hun arbeidsproduktiviteit, en daarmee hun waarde, vergroten door in zichzelf te investeren in de vorm van opleiding en werkervaring. Uit de theorie volgt dat vrouwen minder geneigd zijn om in zichzelf te investeren, dus minder waarde hebben voor de arbeidsmarkt, hetgeen hun ongelijkheid in arbeidspositie ten opzichte van mannen zou verklaren. Deze theorie legt daarmee de oorzaak voor de ongelijkheid in arbeidsposities geheel aan de aanbodskant, en wel bij de individuele aanbieders/sters van arbeid. De human capital-theorie is in Nederland in vrouwenarbeidonderzoek vooral gebruikt om de ondeugdelijkheid ervan aan te tonen bij het verklaren van arbeidspositieverschillen tussen de seksen.
27. Zie voor uitleg van de waarde-verwachtingstheorie de subparagraaf over discriminatietheorieën.
28. Bij 53 gematchte paren bleken mannen in een hogere salarisklasse te zitten en bij 5 paren was het omgekeerde het geval.
29. Andere voorbeelden van onderzoek naar loopbaanverschillen in de jaren

tachtig zijn twee studies naar de positie van vrouwen en mannen in het schoolmanagement (Ruijs e.a. 1986, Pietersen 1986). Van Doorne-Huiskes (1986) en Noordenbos (1987) deden onderzoek naar loopbanen van vrouwen in de wetenschap. Ter Berg onderzocht de effecten van het loopbaanbeleid voor vrouwen in een negental arbeidsorganisaties (1987). Een aantal overzichtsartikelen op dit terrein zijn die van Tijdens en De Ru (1988), De Wit (1986) en Brouns en Heerkens (1987).
De Wit traceert de omslag in de vrouwenbeweging van, carrière maken is meedoen aan de mannelijke norm, naar carrière mag/moet. Er is volgens haar meer diversiteit ontstaan in de discussie over mogelijkheden en dilemma's van carrièremaken. Brouns en Heerkens (1987) analyseren een aantal machtstheorieën op hun bruikbaarheid voor onderzoek naar vrouwen in leidinggevende posities. De Ru e.a. (1983) verrichtten een onderzoek naar de doorstromingsmogelijkheden van vrouwen bij de PTT. Naar doorstroming van vrouwen in het bedrijfsleven deden Weggelaar e.a. (1986) en Hermanussen e.a. (1988) onderzoek.

30. Zie volgende subparagraaf over discriminatietheorieën.
31. Zie de subparagraaf over discriminatietheorieën.
32. Zie volgende subparagraaf.
33. R. Moss Kanter, **Men and women in the corporation,** Basic Books, New York, 1977.
34. Zie voor de andere mechanismen, de bespreking van Tijdens' onderzoek onder 'segmenteringstheorieën'.
35. Een van de weinige voorbeelden waarin dit centraal staat is: T. Frielink en D. ten Hoorn Boer, **Arbeidsverhoudingen en sekseverhoudingen.** Voorstellingen van vrouwelijkheid en mannelijkheid in een arbeidssituatie, UvA/RUG, Amsterdam, 1983.
36. In het kader van deze studie, gecentreerd rond de sociologische discipline, blijft het historisch onderzoek naar vrouwenarbeid buiten beschouwing. Wel is hiervan gebruik gemaakt in de hoofdstukken over de vroegere periodes (zie voor een overzicht Brouns 1988).
37. Onderstaande is grotendeels gebaseerd op J.J. van Hoof (1987) (diss).
38. Diverse studies naar de toetreding van vrouwen op de arbeidsmarkt (zie hiervoor § 6.2.
39. Onderzoek onder verschillende categorieën schoolverlaters (Stroink en Andries 1977, Andries en Vogels 1981, Projectgroep Onderwijs en Arbeidsmarkt 1983), naar werkende jongeren (Geurts e.a. 1980, 1984) en naar school- en beroepsloopbanen in het algemeen (Diederen 1982).
40. Maas e.a. 1981, diverse studies van het E.I.B.
41. Zie bijvoorbeeld vele artikelen in het **Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis,** jaargangen vanaf 1980.
42. **Nota beleidsonderzoek emancipatie,** Min. Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag, 1987, p. 48.
43. **Loon naar werken.** Rapport van de commissie meewerkende vrouw in het eigen bedrijf, Min. Economische Zaken, Den Haag, 1986.

7. SAMENVATTING EN CONCLUSIES

In dit hoofdstuk zullen aan de hand van de in de inleiding gestelde drie centrale vragen de belangrijkste bevindingen van deze studie worden samengevat. De eerste vraag heeft alleen betrekking op de eerste periode, de tweede en derde vraag bestrijken alle periodes.

AANZETTEN TOT VROUWENARBEIDONDERZOEK

De eerste vraag over de beginperiode 1870-1920 luidde: **Welke groepen en personen nemen de kennisverzameling over en het onderzoek naar vrouwenarbeid ter hand, vanuit welke perspectieven, en welke belangen vertegenwoordigen zij?**

Vanaf het midden van de vorige eeuw zijn er globaal drie ontwikkelingen die tegen het einde van de eeuw de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk genereren en mede leiden tot de eerste kennisverzameling over vrouwenarbeid. De eerste ontwikkeling is de opkomst van het Réveil en de betekenis daarvan voor de maatschappelijke participatie van vrouwen uit de 'betere' kringen. De tweede ontwikkeling is de opkomst van de arbeidersbeweging en de daarin ontwikkelde gedachten over het vrouwenvraagstuk. De derde is de opkomst van het 'radicaal feminisme' welke tegen het eind van de eeuw tot een beweging uitgroeit die fundamentele kwesties over de maatschappelijke positie van vrouwen aan de orde stelt.

Het Réveil, een godsdienstige protestbeweging vanuit de Nederlands Hervormde Kerk, maar politiek een reactionaire stroming, zet zich in de eerste helft van de negentiende eeuw af tegen het zelfgenoegzame vooruitgangsoptimisme, de geest van de Verlichting en de oppervlakkige geloofsbeoefening. Zonder het te beogen draagt het Réveil indirect bij aan de sociale emancipatie van vrouwen. Ze kent een belangrijke zelfstandige rol toe aan vrouwen in de geloofsverdiepingsbijeenkomsten en ten tweede wordt door de beweging het liefdadigheidswerk geïnitieerd waarin vrouwen eveneens een vooraanstaande plaats gaan innemen.

In plaats van het uitdelen van aalmoezen bepleit het Réveil praktisch sociaal werk voor de misdeelden (gevallen vrouwen, gevangenen, zieken, noodlijdende gezinnen). De liefdadigheidsinstellingen onder leiding van mannen schieten in het midden van de negentiende eeuw uit de grond, terwijl het praktisch werk door vrouwen wordt uitgevoerd. Het biedt vrouwen uit de hogere kringen de gelegenheid maatschappelijk actief te worden en het doet het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef tot vrouwen in bredere kringen doordringen. De gehuwde vrouwen kunnen door dit onbetaalde werk de burgerlijke ideologie, dat vrouwen niet behoren te werken, in

takt houden. Voor de ongehuwd blijvende vrouwen opent dit christelijke liefdewerk zekere beroepsmogelijkheden die er voorheen niet waren.

De volgende generatie vrouwen uit de burgerij, die van deze mogelijkheden gebruik is gaan maken (in het laatste kwart van de negentiende eeuw), accepteert in veel mindere mate de voorwaarden waaronder dit moet geschieden. Het zijn vooral de ongehuwde vrouwen die af willen van de schande en verborgenheid van hun schamel betaalde arbeid en die de mogelijkheden voor het verrichten van beroepsarbeid door vrouwen willen verruimen. Door hen wordt gesteld dat vrouwen economisch onafhankelijk moeten kunnen zijn. Meisjes en vrouwen moeten een beroep kunnen leren, zodat ze uit liefde en niet uit economische motieven in het huwelijk behoeven treden. Het is méde vanuit deze jonge generatie vrouwen dat het initiatief tot de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid in 1898 wordt genomen.

De belangrijkste doelstelling hiervan wordt: het voor het grote publiek zichtbaar maken en openlijk uitkomen voor de omvangrijke hoeveelheid arbeid die vrouwen uit de burgerij verrichten. Tegelijk wordt beoogd het zelfbewustzijn en de trots van vrouwen over hun arbeid te vergroten en een voorlichtingsrol over beroepsmogelijkheden te vervullen. Het is één van de ontwikkelingen in de tweede helft van de negentiende eeuw die leidt tot de eerste vormen van kennisverzameling over vrouwenarbeid, gecentreerd rond de Nationale Tentoonstelling.

De tweede ontwikkeling, voortkomend uit de industrialisatie, is de opkomst van de georganiseerde arbeidersbeweging. Aanvankelijk onder handwerkslieden en later onder geschoolde fabrieksarbeiders ontstaan opvattingen over de verheffing en lotsverbetering van de arbeidersklasse en het streven naar de opheffing van de maatschappelijke ongelijkheid in de vorm van een klassenloze maatschappij. Enerzijds betreft het de culturele ('zedelijke') verheffing, anderzijds moest bij arbeiders meer waardering voor het materiële bijgebracht worden, zodat ze niet langer in hun ellende zouden berusten. De collectieve strijd voor materiële verbeteringen is tegelijk die voor een betere maatschappij. Organisatie en staking worden als belangrijkste of als enige wapen in de strijd tegen het kapitaal beschouwd. Politieke rechten zijn belangrijk maar kunnen het kapitalisme en de daarbij horende eigendomsverhoudingen niet veranderen. Wat betreft de culturele verheffing komt het streven in grote lijnen overeen met datgene wat de burgerij met haar beschavingsoffensieven beoogt, zij het dat vanuit socialistisch oogpunt deze zaken door en voor de eigen klasse georganiseerd worden, dan wel door de overheid tot stand gebracht moeten worden.

Deze twee kanten van de arbeidersemancipatie, de culturele en de economische verheffing van de arbeidersklasse hebben van begin af aan tegenstrijdige visies rond het vrouwenvraagstuk en in het bijzonder het vrouwenarbeidvraagstuk voortgebracht. De oorzaak van vrouwenonderdrukking wordt gelegd in de kapitalistische eigendomsverhoudingen, met name in het privébezit. Op dat punt zijn vrouwen en mannen in de arbeidersklasse gelijk en is hun strijd een gemeenschappelijke, tegen het kapitaal. Vrouwen moeten in principe op dezelfde voorwaarden aan loonarbeid kunnen deelnemen als

mannen. De strijd voor verbetering van arbeidsvoorwaarden en tegen uitbuiting (o.a. via arbeidsbescherming) is dus eveneens een gemeenschappelijke. Vrouwenonderdrukking zoals in de burgerlijke gezinsvorm, gebaseerd op eigendom, kent de arbeidersklasse niet. Van het probleem van de dubbele belasting zullen vrouwen in de klassenloze maatschappij verlost worden door de vermaatschappelijking van de gezinstaken.

Tegelijk wordt vanuit het streven naar culturele verheffing van de arbeidersklasse juist voor de privésfeer het ideaal van de burgerij nagestreefd: een gezinsleven waarin de vrouw tijd en gelegenheid heeft voor het voeren van een goede huishouding en kinderverzorging. De economische voorwaarde hiervoor ziet de arbeidersbeweging in het streven naar kostwinnerslonen om zo de vrouw vrij te stellen van loonarbeid. Deze tegenstrijdigheid, de gelijke rechten op beroepsarbeid enerzijds en de vrijstelling van vrouwen van betaalde arbeid om gezinstaken te verrichten anderzijds, heeft tot ver in de twintigste eeuw tot een grote kloof geleid tussen de theorie over het vrouwenvraagstuk en de praktijk binnen de socialistische beweging. Principieel heeft de arbeidersbeweging (vooral haar leiders) vrijwel altijd het individuele recht op betaalde arbeid en gelijke arbeidsvoorwaarden verdedigd (zoals gelijk loon) en waren zij in deze vaak voorlopers. In de praktijk werd en bleef de strijd er een voor mannen én hun gezinnen. Het individualiteitsprincipe is wat betreft de economische belangen nooit consequent voor vrouwen in de praktijkeisen omgezet, noch is consequent daarvoor gestreden. Het brengt de socialistische beweging ook in conflict met feministen die wél een aantal individuele rechten voor vrouwen nastreven, op terreinen van huwelijks-, afstammings- en eigendomsrechten, burgerrechten (kiesrecht) en op terreinen van onderwijs en betaalde arbeid.

Desalniettemin heeft de opkomst van de arbeidersbeweging een belangrijk impuls gegeven aan het kennisverzamelen over de arbeidersklasse en hun arbeids- en gezinslevens. Door enerzijds zelf enquètes te gaan houden en door anderzijds voortdurend aan te dringen op overheidsonderzoek naar de toestanden in fabrieken en werkplaatsen, is eveneens een aanzet gegeven tot de kennisverzameling over vrouwen- en kinderarbeid in Nederland in de tweede helft van de vorige eeuw.

Ook de arbeidersbeweging gaat het om het zichtbaar maken, maar van ándere vormen van arbeid dan de vrouwen uit de burgerij op het oog hebben: vrouwenarbeid in de arbeidersklasse. Aan de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid is door de arbeidersbeweging weinig direct bijgedragen in de sfeer van kennisverzameling. Het 'burgerlijke' karakter van de tentoonstelling zou de zaak van de arbeidersvrouwen niet dienen. Wel hebben individuele vrouwen uit de arbeidersbeweging, met name in de persoon van Roosje Vos van de Naaistersbond, belangrijke en onthullende bijdragen geleverd. Het oorspronkelijke doel van de tentoonstelling krijgt daardoor een tweede richting, niet alleen het zichtbaar maken van de heimelijke arbeid van vrouwen uit de 'betere' kringen, maar ook van de 'gedwongen' vrouwenarbeid, voortkomend uit pure armoede en uitbuiting van vrouwen uit de onderste lagen van de bevolking. Het recht op betaalde arbeid, het streven van

vrouwen uit de 'betere' kringen, werd daarmee in een ander daglicht gesteld.

De derde stroming is die van de 'radicaal feministen' van zowel liberale als socialistische huize. Het is vooral deze stroming die 'het vrouwenvraagstuk' rond de eeuwwisseling tot een cruciaal maatschappelijk vraagstuk maakt. De grondslag voor hun ideeënvorming ligt deels in het liberalisme en met name in de bewustwording dat de burgerrechtelijke beloften en vrijheden van de Franse revolutie, na een eeuw, nog alleen voor mannelijke bezittende burgers zijn ingelost. Deels ligt de grondslag voor hun ideeën ook in het socialisme en deels komt het voor uit de praktijk van het verrichten van sociaal werk.

In het laatste decennium van de eeuw groeperen de radicalen zich in de Vrije Vrouwen Vereeniging en rond het blad Evolutie, beide opgericht door Mina Drucker (resp. 1889 en 1893). In Evolutie wordt op grondige wijze het patriarchaat en de maatschappelijke positie van de vrouw geanalyseerd (gelijkberechtiging in huwelijk en in betaalde arbeid, financiële onafhankelijkheid, kiesrecht etc.). Strategisch heeft de beweging juridische gelijkstelling via het staatsbestel op het oog. Volgens Drucker maakt het recht de kern uit van het patriarchaat. Door de noodzakelijk geachte wijzigingen hierin is zij een voorstandster van een sterke staat.

De ingrijpende wijze waarop de maatschappelijke achterstelling van vrouwen door de Vrije Vrouwen Vereeniging aan de kaak wordt gesteld, lokt in de meeste politieke kringen, in de arbeidersbeweging en de in wetenschap (Steinmetz) felle kritiek uit tegen deze 'ultra-feministen'. Zelfs binnen de Sociaal Democratische Bond waaruit de VVV voortkwam, is naast sympathie ook krachtige tegenwerking van de zijde van socialistische mannen.

Het heftigst wordt de strijd op politiek niveau uitgevochten over wijzigingen in huwelijks-, afstammings- en echtscheidingswetgeving (recht tot onderzoek naar het vaderschap en op ouderlijke macht voor vrouwen over hun kinderen, binnen en buiten wettige huwelijken). Door de veranderde maatschappelijke (klasse-)verhoudingen behoeft de bestaande wetgeving, waarbij de rechten van de vader nog gebaseerd zijn op patriarchale eigendomsverhoudingen in (groot-)familiaal verband, wijziging. In de nieuwe (klasse-)verhoudingen wordt op politiek niveau en via de wetenschap naar allerlei wegen en compromissen gezocht om aan het vaderschap en de daarmee verbonden macht binnen wettige huwelijken desalniettemin vast te houden. Het concept van gelijkheid in de sekseverhoudingen gaat daar lijnrecht tegenin. Ook op het terrein van vrouwenarbeid neemt deze beweging van radicale feministen het standpunten in van gelijke rechten op basis van het individualiteitsprincipe. Zij zijn tegen welke belemmering van vrouwenarbeid dan ook. Arbeidsbescherming alleen voor vrouwen wordt fundamenteel verworpen. Hetzelfde geldt voor de zogenoemde bescherming van vrouwen in het arbeidsproces door hen af te schermen van mannen (in aparte beroepen, aparte werkruimtes, andere werktijden e.d.).

Op de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid leveren de radicaal feministen veel bijdragen aan de discussie. Hun wetenschappelijke bijdragen

liggen vooral in de analyses van het vrouwenvraagstuk, die dusdanig zijn dat de gevestigde academische wetenschap hiertegen uitgebreid in de pen klimt. Empirisch onderzoek specifiek naar vrouwenarbeid is door deze beweging niet verricht. Wel verricht de arts Aletta Jacobs, lid van de VVV, studie in verband met het streven naar zitrecht voor het vrouwelijk winkelpersoneel.

Resumerend zijn er dus een drietal stromingen geweest die tot eerste kennisverzameling over en onderzoek naar vrouwenarbeid hebben geleid: 1. Vrouwen uit de burgerij die vanuit praktisch sociaal werk of vanuit ervaringen opgedaan in hun beroepspraktijk (bv. vrouwelijke artsen, onderwijzeressen) ten behoeve van de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid eerste gegevens verzamelen over diverse vrouwenberoepen en arbeidsmogelijkheden voor vrouwen. 2. De arbeidersbeweging die met haar enquètes en via druk op de overheid zorgdraagt voor de eerste gegevensverzameling over arbeiders en hun arbeidsomstandigheden, waarvan die van arbeidsters een onderdeel vormen. 3. De radicaal feministen die vooral theoretische analyses van de maatschappelijke positie van vrouwen maken, hetgeen heeft geleid tot vooral behoudende reacties uit de academische kring.

THEMA'S VAN VROUWENARBEIDONDERZOEK EN DE POLITIEK-MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT

De hoofdmoot van dit boek belicht de ontwikkeling van het vrouwenarbeidonderzoek vanaf eind vorige eeuw. De vraagstelling daarbij luidde:
Hoe worden vrouwenarbeidvraagstukken in de loop van deze eeuw wetenschappelijk gethematiseerd en in welke (sub)disciplines geschiedt dit? In hoeverre is de thematisering te begrijpen vanuit factoren gelegen in de politiek-maatschappelijke context in de betreffende periodes.

Wanneer we het vrouwenarbeidonderzoek over de afgelopen honderd jaar bezien is de centrale thematisering achtereenvolgens:

a. vrouwenarbeid als armoede- en uitbuitingsvraagstuk als onderdeel van de sociale kwestie (1870-1920);
b. vrouwenarbeid als arbeidsvraagstuk als onderdeel van het vrouwenvraagstuk (1890-1920);
c. jonge-meisjesarbeid als zedelijkheids-/seksualiteitsvraagstuk in het Interbellum, overgaand in een pedagogisch vraagstuk na de Tweede Wereldoorlog;
d. vrouwenarbeid als economisch belang (bedrijfsbelang) en als gezinssociologisch vraagstuk in de jaren vijftig en zestig;
e. vrouwenarbeid als emancipatievraagstuk;
f. vrouwenarbeid als arbeidssociologisch vraagstuk in de jaren zeventig en tachtig.

In alle periodes zijn maatschappelijke ontwikkelingen aanwijsbaar van invloed geweest op de wijze van thematisering en op de aandacht voor vrouwelijke werknemers en hun arbeid überhaupt. Van een continue onderzoekstraditie naar vrouwenarbeid is tot aan de jaren zeventig geenszins sprake en dus ook

niet van een wetenschapsinterne ontwikkeling. Het onderzoek is weinig omvangrijk geweest, geschiedt voor de Tweede Wereldoorlog geheel buiten de academische wereld en wordt daarna geen onderdeel van de hoofdstromen in de sociologische discipline. Pas met de opkomst van vrouwenstudies na 1975 is van een relatief sterke toename van de omvang van het onderzoek sprake. Er tekent zich dan voor het eerst ook een zekere wetenschapsinterne ontwikkeling af.

In onderstaande wordt per soort thematisering ingegaan op het onderzoek en de relatie tot de politiek maatschappelijke context in de diverse periodes.

a. Vrouwenarbeid als armoede- en uitbuitingsvraagstuk

Dit vraagstuk staat centraal in de eerste studies van verlichte artsen, de eerste arbeidersenquètes vanuit de arbeidersbeweging en op beperkte schaal in het overheidsonderzoek. Ook in het onderzoekswerk van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid vormt deze thematisering de centrale lijn. Men toont aan dat vrouwenarbeid een kwestie is van economische noodzaak en tracht in dat licht de effecten van de arbeidsbeschermende maatregelen voor vrouwen te laten zien. Die effecten zijn, gegeven de armoede en economische noodzaak, veelal negatief. De maatregelen beperken de arbeidsmogelijkheden van vrouwen in de reguliere, onder de wet vallende, arbeidssectoren en dwingen vrouwen tot de marginale niet beschermde vormen van arbeid. Met het onderzoek richt het Bureau zich vrijwel uitsluitend op landelijke wetgeving en nauwelijks of niet op werkgevers en hun 'personeelsbeleid'.

Deze gerichtheid op wetgeving van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid past in de politiek maatschappelijke context van de tijd. Feministen hebben rond de eeuwwisseling de intentie en verwachting dat de machtsverhoudingen tussen seksen via juridisch afdwingbare rechten om te vormen zouden zijn: enerzijds door vrouwen juridische rechten te verlenen, anderzijds door ook mannen tot object van staatsbemoeienis te maken.

b. Vrouwenarbeid als arbeidsvraagstuk

De Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid en het succes ervan zijn de directe aanleiding voor de oprichting van een onderzoeksbureau, het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid. Het financiële succes van de tentoonstelling vormt het startkapitaal. Twee organisatrices van de tentoonstelling gaan op basis van opgedane expertise het Bureau runnen en het grote netwerk van correspondentes dat als voorbereiding op de tentoonstelling tot stand is gekomen, maakt het omvangrijke onderzoekswerk in de eerste twee decennia van deze eeuw institutioneel mogelijk. De correspondentes fungeren als een soort pool van vrijwillige interviewkrachten verspreid over het hele land. Met de georganiseerde arbeidersbeweging bestaat wat betreft het onderzoek een zekere taakverdeling. De bonden verstrekken een enkele maal opdrachten aan het Bureau als het gaat om arbeid van vrouwen. De kern van het onderzoekswerk van het Bureau bestaat uit kwalitatieve vrouwenarbeidstudies naar aanleiding van arbeidswetten of voorstellen daartoe. Het onderzoek van

het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid voltrekt zich geheel buiten het academische circuit. De studies zijn betrekkelijk eenvoudig en empirisch beschrijvend van aard, theoretische beschouwingen of kaders ontbreken. Toch zijn er wetenschapsinhoudelijk wel enkele parallellen te trekken met het zich ontwikkelende sociologische denken. In termen van de grondleggers van de sociologie (Durkheim, Marx, Weber), vertoont het onderzoek van het Bureau enerzijds Durheimiaanse, anderzijds Weberiaanse elementen.

De eerste directrice van het Bureau, Marie Jungius, hecht veel waarde aan het leveren van mathematische inzichten in de ontwikkelingen van de werkgelegenheid van vrouwen. Haar bewerkingen van de volkstellingsgegevens en het samenstellen van beroepsklappers getuigen hiervan. Het is een onderzoekslijn waarin de sociologische optiek van Durkheim herkenbaar is: het bestuderen van de gevolgen van de industrialiserende maatschappij door regelmatigheden in statistieken te analyseren en deze te interpreteren als kenmerken van een 'sociale realiteit'. Tegelijk zullen volgens Durkheim in een maatschappij die door de arbeidsdeling steeds ingewikkelder en ondoorzichtiger wordt, juridische regelingen van steeds complexer aard nodig zijn om het sociale verkeer dat zij onder 'contract' moeten brengen te beheersen. De ontwikkelingen op het gebied van het recht laten dat volgens Durkheim in die tijd zien. Ook dit element is in het onderzoekswerk van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid herkenbaar. Met het onderzoek willen de onderzoeksters een bijdrage leveren aan goede wetgeving om de belangen van vrouwen en hun werkgelegenheid te realiseren.

Anderzijds vertoont het onderzoek van het Bureau ook juist Weberiaanse trekken. Het handelen van mensen is niet louter een reactief volgen van impulsen, maar aan het handelen wordt door actoren een 'subjectieve betekenis' verbonden. Dit is voor Weber het expliciete onderwerp van wetenschappelijke studie. De interpretatie van het handelen moet worden beschouwd tegen de achtergrond van de context waarin dat plaatsvindt. Vanuit de wereld waarin de persoon leeft moet de onderzoeker in staat zijn om diens gedrag 'van binnen uit te begrijpen'. Hieraan wordt ook door de onderzoeksters van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid centrale betekenis toegekend en dit vindt toepassing in hun onderzoek. De aard van het werk zelf wordt onderzocht alsmede het handelen en de handelingsruimte van vrouwen, hun motieven om te gaan werken, hun 'keuzes' voor het soort werk en dergelijke. Deze worden geïnterpreteerd in de context van de economische en gezinsomstandigheden van deze vrouwen. Informatieverzameling bij de vrouwen zelf wordt daarvoor noodzakelijk geacht, hetgeen, behalve in de arbeidersenquêtes, nog vrij ongebruikelijk is in die tijd.

Maatschappelijk draagvlak voor het onderzoek van het Nationaal Bureau. Al in het eerste decennium van deze eeuw begint zich verdeeldheid af te tekenen in de vrouwenbeweging die in brede zin het draagvlak vormde voor de Nationale tentoonstelling en het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid. De ideeën van de radicaal feministen (Vrije Vrouwen Vereeniging) vinden na de eeuwwisseling steeds minder aanhang, niet in de laatste plaats doordat binnen de vrouwenbeweging een stroming van gematigder feministen steeds meer

gehoor vindt (ook wel 'ethisch feminisme' genoemd) en die aan diverse debatten een andere wending geeft. Deze stroming is tégen gelijkstelling aan de man en maakt 'gelijkheid' opnieuw tot een omstreden kwestie. De gematigd feministen cultiveren juist het ànders zijn van vrouwen en daarmee het sekseverschil. Het huwelijk moest daarom veilig gesteld worden, het zou vrouwen de noodzakelijke bescherming bieden, het laat het moederschap tot haar volle recht komen en legt de seksuele losbandigheid van mannen aan banden. De liefde zou, juist door het accentueren van het sekseverschil en het cultiveren van vrouwelijkheid, tot grote bloei kunnen komen.

Ook in de opvattingen over betaalde vrouwenarbeid treedt vanuit deze invalshoek een wending op. De bescherming van vrouwen en vrouwelijkheid moest ook in het arbeidsproces zoveel mogelijk gegarandeerd worden. De gematigd feministen zijn vóór speciale vrouwenberoepen in het verlengde van huishoudelijk werk en verzorging, vóór gescheiden werkruimtes, vrouwelijke opzichteressen en vooral voor een goede voorbereiding op het huishouden en het moederschap (huishoudonderwijs). Hun ideeën vinden in de loop van de eerste twee decennia van de eeuw meer gehoor dan die van de radicaal feministen. Binnen het arbeidsproces vindt, vanuit de gedachte van vorming en bescherming van vrouwelijkheid en vrouwen, een steeds specifiekere regulering en inbedding van het sekseverschil en van arbeidsverdeling tussen de seksen plaats (vrouwenberoepen, vrouwenwerk en vrouwelijke kwalificaties). Vanaf de jaren twintig zullen de psychologische beroepskeuze-adviesbureau's en hun testen deze vrouwelijkheid in termen van geschiktheid voor beroepen en vereiste kwalificaties wetenschappelijk gaan onderbouwen en vastleggen.

De opvattingen van het gematigd feminisme sluiten goed aan bij het complexe politieke krachtenveld van opkomende confessionelen, socialisten en liberalen waarin de herziening van wetgeving op tal van terreinen zoals huwelijk, afstamming en arbeidswetgeving tot stand moest komen. Op al deze terreinen wordt rond de eeuwwisseling het sekseverschil specifieker vastgelegd. Op géén van deze terreinen is een politiek compromis tot stand gekomen waarin de gelijkheid tussen de seksen, beoogd door de radicaal feministen, juridisch als basis wordt genomen. Het enige punt waar uiteindelijk een gelijkheidscompromis over ontstaat is het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen (1919).

Vanuit het oogpunt dat meestal na het verwerven van economische machtsposities door de betrokken groeperingen, ook naar politieke machtsposities wordt gestreefd, zien we wat betreft vrouwen een opmerkelijk ander fenomeen. Zonder dat vrouwen economische of wettelijke machtsposities hebben verkregen, komt niettemin het vrouwenkiesrecht tot stand. Het is dan ook vooral gebaseerd op het erkennen van het belang van de inbreng van het vrouwelijke element in de maatschappij, dus juist op basis van het sekseverschil en niet op die van seksegelijkheid. Sekse is echter nooit de grondslag geworden waarop vrouwen zich partijpolitiek hebben kunnen formeren tot een machtsgroepering, hoewel daar zowel in de eerste als ook later in de tweede feministische golf wel herhaaldelijk pogingen toe zijn

ondernomen. De groeiende verdeeldheid in de vrouwenbeweging na 1900 is echter niet alleen het gevolg van de divergentie tussen radicaal feministen en gematigd feministen. Ook de verschillen in opvattingen over het vrouwenvraagstuk tussen de socialistische beweging en de radicaal feministen is hieraan debet.

Op het moment dat de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid plaatsvindt zijn de standenverschillen tussen vrouwen uit de burgerij en uit de arbeidersklasse groot, hetgeen ook in de tentoonstellingsdebatten tot uiting komt. Toch is er ook een duidelijk gemeenschappelijk belang. Vrouwen uit beide standen, ieder met een eigen invulling, zijn voor het zichtbaar maken van hun arbeid. De maatschappelijke krachtsverhoudingen zijn nog niet geheel uitgekristalliseerd, hetgeen in de voorbereiding en tijdens de tentoonstelling tot een relatief grote mate van openheid voor elkaars leefwerelden en belangenposities leidt. Door de relatief brede maatschappelijke betrokkenheid wordt de tentoonstelling een succes en leidt tot de oprichting van het genoemde onderzoeksbureau voor vrouwenarbeid.

In het eerste decennium na de eeuwwisseling verandert de gedifferentieerdheid van de vrouwenbeweging echter in verdeeldheid. De beslechting van een aantal centrale politieke kwesties als het kiesrecht, de aparte arbeidsbescherming en de arbeidsverbodsbepalingen voor vrouwen, leidt tot verscherping van de tegenstellingen. De tegenstellingen tussen radicaal feministen en vrouwen uit de socialistische beweging scherpen zich rond kiesrecht en arbeidsbescherming steeds meer aan. De arbeidersbeweging, hoewel vasthoudend aan de principes van gelijke rechten voor beide seksen, blijkt daar in de praktijk niet zo hard voor te vechten. Door de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen, door het streven naar kostwinnerslonen en door het verwijzen naar de loondrukkende werking van vrouwenarbeid dragen ze op hun eigen wijze bij aan de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, tussen openbare en privésfeer. De strijd van de arbeidersbeweging voor kostwinnerslonen brengt met zich mee dat een déél van de arbeidersvrouwen economisch ook minder genoodzaakt wordt om het gezinsinkomen op peil te houden. Vooral tijdens en na de Eerste Wereldoorlog weet de arbeidersbeweging, in de voor Nederland gunstige economische conjunctuur, een zekere stijging van het loonniveau af te dwingen en daarmee de vrijstelling van hun vrouwen voor het gezin.

De doorvoering van de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen in gezin en arbeidsproces moet geplaatst worden in het bredere kader van de industriële ontwikkeling en de daarmee gepaard gaande modernisering van de samenleving. De industrialisatie brengt ingrijpende veranderingen in de traditionele verhoudingen tussen arm en rijk. De angsten die dit bij de burgerij oproept over de 'zedeloosheid' van de arbeidersklasse leiden tot een beschavingsoffensief gericht op wat wel wordt genoemd de 'verburgerlijking' van de arbeidersklasse. Voor een belangrijk deel loopt het beschavingsoffensief via de 'normalisering' van het gezinsleven. Vrouwen krijgen binnen het wettig huwelijk het 'recht' mannen te beschaven (monogamie, financiële verantwoordelijkheid voor hun kinderen e.d.) en hen aan het gezinsleven aan

te passen. Een ordentelijk en huiselijk gezinsleven is niet alleen bedoeld om de nieuwe klassenverhoudingen in banen te leiden, maar ook om zorg te dragen voor de noodzakelijke disciplinering van arbeiders voor het fabrieksmatig proces. Het fundament voor dit geheel vormt een zover mogelijk doorgevoerde arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, tussen buitenshuis en binnenshuis. Tegelijkertijd maakt de verdere regulering en standaardisering van de betaalde arbeid in termen van strikter arbeidsgedrag (stipte aanwezigheid, het hele jaar doorwerken e.d.) het voor vrouwen met kinderen ook steeds moeilijker deze gereguleerde arbeid buitenshuis met gezinstaken te combineren. Het werken van gehuwde vrouwen in reguliere betaalde banen neemt dan ook na 1890 voortdurend verder af. Ook de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen maakte hen tot onaantrekkelijker arbeidskrachten. De gehuwde vrouwen die wel uit economische noodzaak moeten werken raken weer meer aangewezen op de minder reguliere vormen van betaalde arbeid (thuisarbeid, werk- of wasvrouw e.d.), aldus de onderzoeken van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid. In 1913 toont Wichmann daarentegen aan, eveneens op basis van dan beschikbare statistieken en bewerkingsmogelijkheden, dat vooralsnog niet is te bewijzen dat de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen heeft geleid tot een teruggang in hun werkgelegenheid.

c. Jonge-meisjesarbeid als zedelijkheids/seksualiteitsvraagstuk in het Interbellum, overgaand in een pedagogisch vraagstuk na de Tweede Wereldoorlog

Met de totstandkoming van de nieuwe Arbeidswet in 1919 vervalt de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen grotendeels. Er komt een algemene arbeidsbescherming voor mannen en vrouwen en een algemene achturige werkdag. Daarmee vervalt de kern van het onderzoekswerk van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid en er wordt geen empirisch onderzoek naar vrouwenarbeid meer verricht. Het Bureau concentreert zich in de jaren twintig steeds meer op beroepskeuzevoorlichting en adviezen aan meisjes en vrouwen en neemt daarin kritisch stelling tegen de algemene psychologische bureau's die in die tijd rond beroepskeuze-advisering ontstaan.

In het hele Interbellum vindt vrijwel geen onderzoek naar vrouwenarbeid plaats. Als het onderzoek van het Bureau ophoudt wordt deze draad niet door anderen opgepakt. De onderzoekslijn van het Bureau vindt ook in academische kring geen voortzetting. De sociologie als aparte vakdiscipline is in de jaren twintig nog pas in haar eerste fase van ontwikkeling. Specialisatie in gezins- en arbeidsvraagstukken zal pas na de Tweede Wereldoorlog plaatsvinden. Pas aan het eind van de jaren dertig vindt in de lijn van het Bureau nog een onderzoek plaats onder gehuwde vrouwen in Enschede, al dan niet buitenshuis werkend (in de Twentse textiel) (Postumus-Van der Goot, 1938). Ook verschijnt er op de valreep van de Tweede Wereldoorlog een eerste historische dissertatie over vrouwenarbeid in de negentiende eeuw (Schilstra 1940). Het verdwijnen van de kwalitatieve studies naar vrouwenarbeid en vanuit het perspectief van vrouwelijke werknemers is deels terug te voeren op de politiek maatschappelijke context. Dat wil echter niet zeggen

dat vrouwenarbeid geen onderwerp van politiek maatschappelijk debat is in die tijd, in tegendeel. Het is eerder toe te schrijven aan de wijze waarop het onderwerp op de politieke agenda staat. Wat betreft het recht op arbeid worden vrouwen steeds meer in het defensief gedrongen. Met de toenemende parlementaire macht van de confessionelen keren de voorstellen tot arbeidsverbodsbepalingen voor gehuwde vrouwen met de regelmaat van de klok terug. Hoewel in enkele publikaties van de kant van individuele vrouwen en van het Nationaal Bureau Vrouwenarbeid hiertegen fel wordt geopponeerd, komt geen krachtige georganiseerde vrouwenbeweging op dit punt tot stand. Het percentage gehuwde vrouwen in loonarbeid is reeds minimaal geworden (in het Interbellum 2% van de beroepsbevolking).

De politieke debatten over de arbeidsverboden voor gehuwde vrouwen vinden plaats, niet gehinderd door enig empirisch onderzoek over de feitelijke omvang van het verschijnsel. De kern van de argumentatie voor de confessionelen ligt in de onzedelijkheid van vrouwenarbeid. In de crisis van de jaren dertig krijgen ze het economisch getij mee. De nauwelijks in loonarbeid aanwezige gehuwde vrouw wordt tot zondebok van de werkloosheid gemaakt. Vrouwenarbeid als zedelijkheidsvraagstuk was op zich niet nieuw. Ook in de paar overheidsstudies in de negentiende eeuw, waarin vrouwenarbeid aan de orde kwam, wordt het als zedelijkheidsvraagstuk gethematiseerd. De verandering zit dan ook meer in de betekenisgeving aan het zedelijkheidsvraagstuk. In de negentiende eeuw was het vooral een brede term voor de culturele verheffing van de arbeidersklasse, breed opgevat als beschaving in termen van aanleren van burgerlijke normen en waarden, verbetering van opleiding, ordentelijk gezinsleven, regulering van de seksualiteit etc. In de jaren dertig treedt, in reactie op het relatief vrije klimaat van de jaren twintig, de handhaving van de zedelijkheid weer sterker op de voorgrond en wel in het bijzonder de zeden op het terrein van de seksualiteit. Vooral van katholieke zijde wordt daar de nadruk op gelegd en met hun toenemende politieke macht komt dat ook navenant vaker in de politiek maatschappelijke discussie naar voren. Wat betreft gehuwde vrouwen blijven de katholieken voortdurend een arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen in loonarbeid bepleiten, ook al bestaat de categorie in de praktijk nauwelijks meer. Een uitzondering wordt gemaakt voor vrouwen met werkloze echtgenoten. Voor deze gehuwde vrouwen komt er zelfs in 1935 een arbeidsplícht, wil hun echtgenoot recht op steun behouden.

Daarnaast gaat echter een andere categorie vrouwelijke arbeidskrachten, de fabrieksmeisjes, op het punt van de seksuele zedelijkheid een snel toenemende bemoeienis van de katholieken genieten. Het aantal fabrieksmeisjes neemt in het Interbellum snel toe, ook na, of juist deels dóór de economische crisis in de jaren dertig. De vermeende onzedelijkheid van met name het fabrieksmeisje is een steen des aanstoots voor de katholieke zuil en wordt voorwerp van speciale zorg, temeer daar juist in de katholieke streken van ons land de meisjesarbeid in de fabriek het meest omvangrijk is. De grondgedachte is dat het kweken van godsdienstzin en het doen van goede werken (Eucharistische Kruistocht beweging) zal leiden tot een betere

ontwikkeling en betere karaktervorming van 'onzer Roomse meisjes' en dus tot betere opleiding in 'haar taak van Roomse moeder'.

De discrepantie tussen de leer en het leven wordt door de katholieke jeugdleiders in de praktijk ondervonden. Enkele vooruitstrevenden onder hen beginnen met gegevensverzameling (jaren dertig). De fabrieksmeisjes zelf wordt nog niets gevraagd. De gegevens over de zeden van het fabrieksmeisje, binnen en buiten de fabriek, worden verkregen van de katholieke jeugdleiding en gepubliceerd in het nieuwe katholieke blad over het 'jeugdprobleem' (Dux). De arbeidsomstandigheden komen wel enigszins aan de orde, maar het accent ligt op het gebrek aan godsdienstig-zedelijke gewoonten bij de meisjes. Deze gegevensverzameling is het begin van een veel bredere politieke en wetenschappelijke belangstelling voor de 'massajeugd', vooral de fabrieksjeugd, welke ná de Tweede Wereldoorlog doorzet. Ook de andere zuilen, de protestants-christelijke en de socialistische gaan zich er mee bezighouden. Het vindt een culminatiepunt in het grote massajeugdonderzoek rond 1950, waarin alle wetenschappelijke zuilen participeren. De zedelijkheidsnormen worden dan vervangen door pedagogische normen. Het jonge-meisjesarbeidvraagstuk is daarmee gereduceerd tot een pedagogisch vraagstuk (vormingsvraagstuk) en komt als zodanig terecht in de zich verzelfstandigende pedagogiek. Er ontstaat geen 'sociologie van de jeugd' en evenmin wordt meisjesarbeid als een arbeidsvraagstuk geanalyseerd.

d. Vrouwenarbeid als economisch belang en als gezinssociologisch vraagstuk

In de naoorlogse periode komt vrouwenarbeid in de politiek maatschappelijke discussie voor het eerst openlijk als een vraagstuk van economisch belang naar voren. Aanvankelijk gaat het vooral om het tekort aan jonge vrouwelijke arbeidskrachten, vanaf eind jaren vijftig ook om het tekort aan gehuwde vrouwelijke arbeidskrachten. Dit hangt samen met de visie dat in de wederopbouw-periode de tekorten aan arbeidskrachten nog van tijdelijke aard worden geacht. Vanaf het midden van de jaren vijftig blijken ze, bij de versnelde voortzetting van de industrialisatie, steeds meer structureel te zijn.

Dit economisch belang vormt de aanleiding voor een aantal overheidsstudies naar de potentiële arbeidsreserve onder jonge meisjes en ongehuwde vrouwen en later onder gehuwde vrouwen (jaren zestig). Het overheidsonderzoek geschiedt dus vanuit een bedrijfsperspectief en niet vanuit werknemersperspectief. Deels laat de overheid de studies ook verrichten door het NIPG en het GITP, onderzoeksinstituten die bij uitstek bedrijfsonderzoek verrichten.

Eind jaren vijftig komt het vrouwenarbeidvraagstuk voor het éérst in de sociologie aan de orde en wel in de gezinssociologie, geconcentreerd op de al dan niet buitenshuiswerkende gehuwde vrouw. De vanuit economisch belang gewenste arbeidsparticipatie van vrouwen wordt in de sociologie gethematiseerd als een gezinsprobleem en niet als een arbeidsvraagstuk. De economische noodzaak van de arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw betekent dat er een diepgaande ideologische wending moest plaatsvinden in de opvattingen dienaangaande. Hierbij zijn de parallellen en verschillen met de eerste

periode van industrialisatie tussen 1870 en 1920 interessant. De modernisering van de samenleving als gevolg van de industrialisatie na 1870 had, zoals we gezien hebben, geleid tot de constructie van het sekseverschil, vooral gebaseerd op een strikte scheiding tussen de vrouw in het gezin en de man in het arbeidsproces. Deze constructie van het sekseverschil werd ondersteund door het beschavingsoffensief van de burgerij en het zedelijkheidsoffensief van de katholieken. Na de Tweede Wereldoorlog treedt met de wederopbouw en de versnelde industrialisatie opnieuw een fase van versnelde modernisering van de samenleving in. Deels worden de problemen die hieruit voortkomen op soortgelijke wijze gethematiseerd, bijvoorbeeld de noodzakelijke aanpassing en disciplinering van grote groepen arbeidskrachten aan het moderne industriële bedrijf. In beide periodes krijgt de vrouw, via het gezin, een speciale taak in dit moderniseringsproces: in het beschavingsoffensief eind vorige eeuw en in de gezinspolitiek in de jaren vijftig.

Ook de angsten van de burgerlijke elites over de gevolgen van de modernisering voor de maatschappelijke orde ('ontwrichtingsverschijnselen') zijn in beide periodes deels soortgelijk, maar vertonen ook verschillen. Werd rond de eeuwwisseling de angst voor de onzedelijkheid van de arbeidersklasse beantwoord met de doorvoering van het gesloten kerngezin in de arbeidersklasse, na de Tweede Wereldoorlog is er de angst voor het uiteenvallen van dit zo mooi op redelijke schaal tot stand gekomen gezinstype. Voor zover dit gezinspatroon nog niet is doorgevoerd, geschiedt dat na 1945 met forse hand via de bestrijding van 'onmaatschappelijke' gezinnen. Het gaat voor de gezinssociologie een van haar onderzoeksterreinen vormen.

Zowel wetenschappelijk als politiek worden voor het dreigend uiteenvallen van het kerngezin oplossingen in twee richtingen gezocht. Sommige stromingen zoeken de oplossing in terug naar het oude, in een snel herstel van de invloed van de zuilen en herstel van traditionele normen en waarden (b.v. door confessionele sociologische instituten). Anderen zien de modernisering als onontkoombaar en achten daarom 'bescherming' en begeleiding van het 'kwetsbaar' geworden gezin noodzakelijk (moderne sociologen). Politiek wordt een omvangrijke gezinspolitiek ingezet vanuit een eigen ministerie. Het gezins- en opbouwwerk doet zijn intrede. Versterkt wordt vastgehouden aan de rol van de vrouw in het gezin en de rol van de man als kostwinner, nu nader onderbouwd met de sociologische roltheorie naar Amerikaans model (Parsons).

Een ander opvallend verschilpunt is, dat doorvoering van het burgerlijk gezinstype in de arbeidersklasse rond de eeuwwisseling onder meer beoogde de seksuele losbandigheid van mannen in banen van het monogame huwelijk te leiden. Na 1945 is het vooral de losbandigheid van de jeugd die de leidende elites van alle zuilen zorgen baart. In het verlengde daarvan komt het accent bij de rol van vrouw in het gezin veel sterker te liggen op het 'geestelijke' moederschap. Werd haar taak rond de eeuwwisseling vooral gezien in het goed en ordentelijk voeren van een huishouding (huisvrouwschap als professionele vrouwelijke taak) waardoor vrouwelijkheid het beste tot haar recht zou komen, na de Tweede Wereldoorlog krijgt daarnáást de

vorming van het kind en de oudere jeugd (het van de straat houden van de jeugd) een steeds zwaarder stempel. De opvoeding van het kind en de daarvoor wetenschappelijk noodzakelijk geachte alomaanwezigheid van de moeder, worden in de naoorlogse decennia dé invulling van het huisvrouwenbestaan en het moederschap. Het leidt tot een zekere 'uniformering' onder vrouwen in de verschillende lagen van de samenleving. De moederschapsideologie, van het permanent zélf bij je kind moeten zijn, in combinatie met het verdwijnen van de dienstbodes, maakte dat vrouwen in veel bredere lagen de taak van huisvrouw en moeder zelf op zich namen. Het is dan ook niet voor niets dat de feministische beweging van eind jaren zestig op dit punt haar politieke inzet start ('alle vrouwen zijn huisvrouwen'). Zij neemt het als grondslag voor de analyse dat álle vrouwen hierdoor worden onderdrukt en ziet het als basis voor een gezamenlijke strijd van alle vrouwen.

In de loop van de jaren vijftig gaat echter de gezinspolitiek reeds botsen met de economische belangen van de industrialisatie en het toenemend tekort aan arbeidskrachten dat daaruit voortvloeit. In het licht van het voorgaande mag dan de ideologische ommekeer in die tijd, in het denken over buitenshuisarbeid van de gehuwde vrouw, juist in confessionele kring opmerkelijk snel genoemd worden. Eind jaren vijftig stappen de confessionele intellectuelen af van een volledige afwijzing om zo de meningsvorming in hun zuilen in die richting te bevorderen. De ommekeer gaat weliswaar niet zonder slag of stoot. Veel discussies en publicaties over het onderwerp getuigen hiervan, maar in historisch perspectief is het een snelle wending in de opvattingen geweest. Ondanks de hausse aan beschouwende publicaties vanuit alle zuilen worden ook dan de debatten weer niet gehinderd door veel empirisch onderzoek naar vrouwenarbeid.

De laatste arbeidsverbodsbepalingen voor gehuwde vrouwen bij de overheid worden in 1957 formeel opgeheven. De strijd om juridische zelfstandige rechten voor de gehuwde vrouw, welke rond de eeuwwisseling werd verloren, wordt ruim een halve eeuw later, eveneens in 1957, bekrachtigd met de juridische handelingsbekwaamheid van de vrouw in het huwelijk. De vader blijft nog wel het hoofd van het gezin. Dat verandert pas in 1971 met de nieuwe echtscheidingswet, welke bijna een eeuw op zich had laten wachten (de oude 'grote leugen' wet dateerde van 1883).

In de sociologie gaan vrouwelijke gezinssociologen in de jaren zestig de houdingen en persoonskenmerken van gehuwde vrouwen ten aanzien van buitenshuisarbeid bestuderen vanuit het roltheoretisch kader. De traditionele rol van de huisvrouw en moeder is het uitgangspunt en dus vormt arbeid buitenshuis een gezinsprobleem, wetenschappelijk aangeduid als rollenconflict. De buitenshuisarbeid op zich (aard en niveau van het werk) krijgt geen aandacht. Ook de taken in het gezin worden in de gezinssociologie nog niet als arbeid benoemd en onderzocht. Die taken vallen onder de liefdes-, koesterings- en consumptie-functies van het gezin. Het gaat alleen om individuele keuzes voor beroepsarbeid, die gerelateerd worden aan persoonskenmerken en attitudes van de gehuwde vrouwen.

e. Vrouwenarbeid als emancipatievraagstuk

De analyse van een vertraagde emancipatie van In 't Veld-Langeveld (1969) vormt de aanzet voor een andere invalshoek in het gezinssociologische onderzoek. In de studie van In 't Veld-Langeveld krijgt de emancipatie van de vrouw een centrale plaats: maatschappelijke participatie in betaalde arbeid of anderszins is niet langer een 'mogen' naast de gezinsrol, maar een vóór-waarde om de gezinsrol in de snel veranderende samenleving goed te kunnen blijven vervullen. Emancipatie wordt ingevuld als ontplooiing en gelijke kansen. Dit emancipatieperspectief, zoals verwoord door een deel van de inmiddels nieuw opgekomen vrouwenbeweging, gaat in het gezinssociologische onderzoek in de jaren zeventig een steeds centralere plaats innemen. Niettemin blijft de roltheorie de basis vormen. In toenemende mate worden rolconflicten geconstateerd, maar het blijven innerlijke rolconflicten bij vrouwen als gevolg van de combinatie van hun gezinsrol en arbeidsrol. Wel onderzoekt In 't Veld-Langeveld de betekenis van een groot aantal 'sociale systemen' wat betreft hun bijdragen aan het in stand houden dan wel opheffen van de individuele rolconflicten van gehuwde vrouwen met beroepsarbeid.

Machtsverhoudingen tussen de seksen zijn niet aan de orde, het zijn rolverschillen. Het onderzoek blijft nog sterk gericht op factoren aan de aanbodskant, dat wil zeggen gericht op de houding en persoonskenmerken van vrouwen zelf. Op basis daarvan worden de verschillen in arbeidsparticipatie en in rolconflicten van vrouwen beschreven.

f. Vrouwenarbeid als arbeidssociologisch vraagstuk

De opkomst van de vrouwenbeweging eind jaren zestig luidt echter een fase in die veel verder strekt dan het recht op ontplooiing en gelijke kansen en de mogelijkheid van 'rolomkering'. Het nieuwe feminisme wil een streep zetten door de sociale constructie van dé vrouw en haar vrouwelijkheid en van de arbeidsverdeling tussen de seksen, waaraan ruim een halve eeuw door de samenleving en wetenschap was gewerkt. De algemene onderdrukking van vrouwen op basis van huisvrouw en moeder zijn wordt het startpunt van de beweging. Centraal staat daarin de man-vrouwverhouding die in al haar dimensies wordt geanalyseerd als machtsverhouding. Het huwelijk, het gezin, de seksualiteit, de arbeidsmarkt, het arbeidsproces etc. zijn instituties die de ongelijke machtsverhoudingen tussen de seksen in stand houden, ondersteund door staatsapparaten. De ideeënvorming in de tweede feministische golf en de kwesties die daarin politiek geprofileerd worden, zijn van onmiskenbaar belang geworden voor het ontstaan van een nieuw wetenschappelijk onderzoeksterrein 'vrouwenstudies' in diverse takken van wetenschap. De introductie van vrouwenstudies vindt vanaf 1975 het eerst plaats in de sociale en geschiedwetenschappen, later in vrijwel alle andere gevestigde wetenschappelijke disciplines. Ook hier is een vergelijking met de eerste feministische golf wat betreft een aantal overeenkomsten en verschillen interessant. Net als eind vorige eeuw had de industrialisatie geleid tot een modernisering die de maatschappelijke verhoudingen ingrijpend wijzigden, niet in de laatste plaats de verhoudingen tussen mannen en vrouwen. Ook nu gaan feministen funda-

mentele zaken betreffende de bestaande man-vrouwverhoudingen ter discussie stellen. Deels gaat het om soortgelijke kwesties als de gelijke rechtenstrijd van de radicaal feministen eind vorige eeuw. Van een voltooide emancipatie is ook in dat opzicht nog geen sprake. Echter van groter belang zijn de historisch geheel nieuwe kwesties die door het feminisme van eind jaren zestig worden aangedragen en welke ook aan de gelijke rechtenstrijd een nieuwe invulling geven. Het rond de eeuwwisseling geïnstitutionaliseerde sekseverschil (juridisch, gezins- en arbeidspolitiek), gebaseerd op een zo strikt mogelijke scheiding van de leefwerelden van vrouwen en mannen, wordt gethematiseerd als een machtsverschil, waardoor vrouwen als sekse worden onderdrukt, in het gezin, in seksualiteit en in betaalde arbeid. Essentieel is, dat voor het eerst in de geschiedenis de vanzelfsprekende toekenning van huishoudelijke en verzorgingstaken aan vrouwen, door feministen ter discussie wordt gesteld. Ook mannen zouden een aandeel in deze taken moeten gaan opnemen. De crisis in de privésfeer die hiervan het gevolg is, is historisch een novum. Het is in de eerste feministische golf, zelfs bij de radicaal feministen nooit aan de orde geweest dat mannen huishoudelijke en verzorgingstaken op zich zouden gaan nemen. Zeker in het licht van de jaren vijftig, waarin het 'geestelijke' moederschap en de liefdes- en koesteringsfunctie van het gezin zo hoog in het vaandel stonden, is de inzet van het feminisme van eind jaren zestig radicaal. Het benoemen van de taken in de privésfeer als arbeid en niet langer als koestering en liefde en het streven naar herverdeling van arbeid in de privésfeer en openbare sfeer is dáárom zo'n omslag in het denken omdat het de voornaamste grondslag voor de maatschappelijke constructie van het sekseverschil wegneemt. Het wordt de kern geacht van een fundamentele wijziging van de seksemachts-verhoudingen. Deze inzichten worden de basis voor de eerste vraagstellingen van vrouwenstudies in de sociale wetenschappen.

Dit maakt ook dat feministische wetenschappers zich sterk gaan afzetten tegen het roltheoretische emancipatie-onderzoek in de sociologie. Vooral in de tweede helft van de jaren zeventig als vrouwenstudies van de grond komen, worden de verschillen met emancipatiestudies sterk benadrukt. De feministische wetenschap wordt aanvankelijk sterk beïnvloed door de herop-leving van het marxisme in de sociale en geschiedwetenschappen in de jaren zeventig. De debatten en eerste vraagstellingen voor onderzoek worden hierdoor in hoge mate bepaald. Het leidt onder meer tot het zogenaamde marxistische 'huishoudelijke arbeid-debat': het aantonen van de economische en maatschappelijke waardebepaling van deze onbetaalde arbeid. Ondanks de uiteindelijke vruchteloosheid van het debat heeft het wel geleid tot analyses van het huisvrouwenbestaan en de betekenis daarvan voor de gemeenschappe-lijke onderdrukking van vrouwen en de bewustwording daarvan. Uitgangspunt in feministisch onderzoek naar vrouwenarbeid is dat de arbeidsverdeling tussen binnenshuis en buitenshuis, tussen onbetaalde en betaalde arbeid ter discussie staat.

Naast de aandacht voor de betekenis van onbetaalde vrouwenarbeid wordt voor het eerst in de naoorlogse sociologie de betaalde arbeid van vrouwen

zelf object van onderzoek. Het wordt een arbeidssociologisch vraagstuk en onderzocht vanuit een expliciet werkneemstersperspectief. De arbeidsvoorwaarden, arbeidsinhoud en het niveau van het werk van vrouwen gaan onderzocht worden. Aanvankelijk zijn de studies vooral gericht op het aantonen van de marginaliteit van de betaalde vrouwenarbeid, met de marxistische arbeidsreservelegertheorie als globaal theoretisch kader. Vanaf 1981 is er sprake van een zeker keerpunt in vrouwenstudies, hetgeen ook in het vrouwenarbeidonderzoek tot uitdrukking komt. Het marxisme, ook in gemodificeerde feministisch-marxistische vorm, wordt losgelaten. De algemene these van de vrouwenonderdrukking is niet langer het uitgangspunt bij het onderzoek. De machtsverhoudingen tussen de seksen gaan gedifferentieerder onderzocht worden en men spreekt van diverse soorten asymmetrieën in de sekseverhoudingen, die in de verschillende maatschappelijke instituties en verschillend naar tijd en plaats de maatschappelijke posities van vrouwen bepalen.

In het vrouwenarbeidonderzoek ontstaat een pluriformiteit aan theoretische kaders en noties die vaak in combinatie gebruikt gaan worden om de positie van vrouwen in de betaalde arbeid te kunnen analyseren. Het betekent dat in de jaren tachtig vooral de verschillen tussen arbeidsposities van mannen en vrouwen onder de loep genomen gaan worden, terwijl in de jaren zeventig nog alleen vrouwelijke werknemers en hun arbeid op marginaliteit worden onderzocht. Het onderzoek gaat zich vooral richten op het niveau van de arbeidsorganisatie, het daarbinnen gevoerde personeelsbeleid, op de veranderingen in de technologie en organisatie van het arbeidsproces en op de gevolgen daarvan voor de werkgelegenheid van vrouwen en de kwaliteit van hun arbeid. Het theoretisch pluralisme leidt tot een veelal eclectisch gebruik van theoretische noties in onderzoek. Zo worden aan de arbeidssociologie en economie diverse arbeidsmarkttheorieën ontleend voor de analyse van de gevolgen van automatisering voor vrouwenarbeid. Discriminatietheorieën worden toegepast om de ongelijke behandeling van werkgevers/-managers te kunnen verklaren (statistische discriminatie, job-competition theorie, tokentheorie e.d.). Voorts worden gedragstheoretische noties, ontleend aan de psychologie, gehanteerd om het arbeidsgedrag van vrouwen - en de verschillen met het arbeidsgedrag van mannen - specifieker in de context van het bedrijf te analyseren (waarde-verwachtingstheorie).

Tenslotte worden ook cultuur-historische en ideologische noties over mannelijkheid en vrouwelijkheid geïntroduceerd om de voortdurende reproduktie van de arbeidsverdeling tussen de seksen, van mannen- en vrouwenarbeid en van mannelijke en vrouwelijke kwalificaties te analyseren. In studies naar de seksistische cultuur van de werkplek, naar de mannelijke dominantie daarin en de uitsluiting van vrouwen uit functies en opleidingen die daarvan het gevolg is, staan deze noties over mannelijkheid en vrouwelijkheid centraal. Het gaat daarbij om een wisselwerking: enerzijds hoe werken opvattingen betreffende sekseverhoudingen door in een voor vrouwen discriminerend arbeidsgedrag van managers en mannelijke collega's, anderzijds hoe vindt door de impliciete sekse-ideologie in besluitvormingsprocessen rond

technologie, organisatie en in het ontwerpen van arbeidsplaatsen, een herstructurering van de arbeidsdeling naar sekse en de daaraan verbonden seksemachtsongelijkheid plaats?

Met bovenstaande is de tweede vraag, hoe vrouwenarbeidvraagstukken wetenschappelijk zijn gethematiseerd in de afgelopen eeuw, uitvoerig samengevat. Veel continuïteit in de onderzoekstraditie van vrouwenarbeid is er niet geweest. De periodes van de eerste en tweede feministische golf hebben een belangrijke hoeveelheid onderzoeken opgeleverd die specifiek over vrouwelijke werknemers en hun arbeid gaan (vanuit het perspectief van vrouwen). In de andere periodes is het aantal studies veel minder omvangrijk geweest en is de invalshoek een specifieke categorie vrouwen naar burgerlijke staat en niet hun arbeidspositie of arbeid zelf. Die werden niet onderzocht.

In alle periodes zijn maatschappelijke ontwikkelingen aanwijsbaar van invloed geweest op de wijze van thematisering en op de aandacht überhaupt. Aangezien continuïteit ontbreekt is van een wetenschapsinterne ontwikkeling geen sprake. Buiten de twee periodes waarin van een vrouwenbeweging sprake is, is het aantal empirische onderzoeken uiterst summier gebleven. Voor de Tweede Wereldoorlog vindt het onderzoek nog geheel buiten de academische wereld plaats door enkele geschoolde c.q. academische vrouwen. Daarna wordt het onderzoek geen onderdeel van de hoofdstromen in de sociologische discipline. Pas met de opkomst van vrouwenstudies zien we vergelijkenderwijs een relatief sterke toename van de omvang van het onderzoek. Hoewel ook in deze laatste periode de maatschappelijke invloed, en wel van de vrouwenbeweging centraal staat bij de thematisering, is er eveneens sprake van een eerste wetenschapsinterne ontwikkeling. De verschillende debatten en invalshoeken maken in reactie op elkaar een zekere ontwikkeling door, die nog steeds gaande is.

DE (ARBEIDS)SOCIOLOGIE, HET SEKSEVERSCHIL EN VROUWENARBEID

De samengestelde derde vraag waarop deze studie heeft getracht een antwoord te geven luidde: **In hoeverre hebben het sekseverschil en vrouwenarbeid in de Nederlandse (arbeids)sociologie in het verleden aandacht gekregen en is daarvan recentelijk verhoudingsgewijs meer sprake? Wat is de relatie tussen de tradities in vrouwenarbeidonderzoek en (arbeids)sociologisch onderzoek in de verschillende periodes? Vallen de scheidslijnen en raakvlakken in verleden en heden méde te verklaren vanuit de aard van de ontwikkelingen van de (arbeids)sociologie zelf?**

Wat betreft het empirische onderzoek naar vrouwelijke werknemers en hun arbeid is het eerste deel van de vraag kort te beantwoorden. Tot het midden van de jaren zeventig van deze eeuw is in de hoofdstromen van de (arbeids-)sociologie geen aandacht voor vrouwenarbeidvraagstukken. Noch vrouwelijke werknemers, noch hun arbeid, noch de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen worden gethematiseerd. Voor zover er in de naoorlogse

sociologie aandacht voor is, beperkt die zich tot de gezinssociologie, zoals in het voorgaande aan de orde was. Voor het begrijpen van deze lange historische scheidslijn is de ontwikkeling van de sociologie vanaf de eeuwwisseling en van de arbeidssociologie vanaf de Tweede Wereldoorlog nagegaan. Een aantal aspecten van deze ontwikkelingen zullen hier worden samengevat.

De scheidslijnen

Ten eerste heeft een van de grondleggers van de Nederlandse sociologie, Steinmetz zich weliswaar niet met arbeidsvraagstukken als zodanig bezig-gehouden, maar wel, voordat hij hoogleraar werd, met het vrouwenvraagstuk. Rond de eeuwwisseling treedt Steinmetz in diverse artikelen in debat met het radicaal feminisme. Voor Steinmetz vormt het feminisme een regelrechte bedreiging voor de beschaving. De natuurlijke wetten der arbeidsdeling worden er door in gevaar gebracht. Als feministen mannenwerk opeisen, dan betekent dat een geringschatting van de eigen taken der vrouw. Het feminisme zou 'mannelijke' vrouwen kweken en leiden tot 'unisexualité', een ziekte die fataal zou zijn voor het mensdom. Door de eis van collectivering van huishouden en van crèches vervalt het feminisme in de grofste en ergerlijkste fouten van het liberalisme, namelijk loonarbeid overschatten en het laatste bolwerk van geluk opheffen. Geluk en liefde nemen bij Steinmetz een centrale plaats in. Deze moeten niet op gelijkheid gebaseerd zijn, maar juist op differentie tussen de seksen. De psychische en morele ongelijkheid tussen de seksen moest niet alleen onverminderd blijven, maar zelfs vergroot worden. Financiële onafhankelijkheid is het ergste dat feministen kunnen eisen: ook dat is een miskenning van de liefde en van vrouwelijkheid; radicaal feministen zijn dan ook 'verloochenaarsters harer sekse'. Een 'adequate behandeling van de vrouwenkwestie' vereist volgens Steinmetz een 'juiste beoordeling van de vrouwen in alle typen en verhoudingen'. Er blijkt dan volgens hem ook een vrouwelijke soort te zijn, die begaafdheden bezit voor andere dingen dan het moederschap en die zelfs ongeschikt is voor het huwelijk. Voor deze vrouwen moeten er goede opleidingskansen en beroepsmogelijkheden komen. Het voordeel van het niet trouwen van deze soort was, dat ze vanzelf zou uitsterven (te plaatsen in de evolutie- en rassentheorieën van destijds, welke ook in het werk van Steinmetz centraal stonden). Voor de 'echte' vrouwen moet de opleiding zich richten op het bijbrengen van bekwaamheden voor moederschap en huisvrouwschap. Als de begaafden onder de echte vrouwen de kans zouden krijgen om 'beroepsvrouw' te worden, dan dreigt de ondergang van het ras. Alleen de mindere soort zou zich voortplanten. Aan het gezin en het sekseverschil geeft Steinmetz een sociotechnocratische grondslag, niet meer gebaseerd op religie of uitsluitend natuur. De bescherming en vervolmaking van het sekseverschil moeten ingezet worden tegen allerlei maatschappelijke dreigingen in de moderniserende samenleving. Daarom moeten mannelijkheid, maar vooral vrouwelijkheid in het tijdsgewricht van de eeuwwisseling beschermd gaan worden. Dit betekent dat het huwelijk, de vrouw en het sekseverschil maatschappelijk, contractueel geregeld en nuttig gemaakt moeten worden. Vrouwen moeten wel

een beperkte hoeveelheid nauw omschreven rechten krijgen, op basis van moederschap. De sociologie zal daarvoor, in de ogen van Steinmetz, de 'kennis' kunnen verschaffen. Op grond van haar vrouwelijke inbreng in gezin en maatschappij verdedigt hij ook haar kiesrecht. Wel moet daarbij toegezien worden dat de moederbelangen de leidraad voor de vrouwenpolitiek zullen vormen en niet die van de ongetrouwde vrouwen.

Na zijn vele publikaties over de vrouwenkwestie rond de eeuwwisseling heeft Steinmetz zich later, als hoogleraar en vormgever van de academische sociologie, nooit meer hierover uitgelaten. Van een sociologie van de vrouw is het niet gekomen, in tegenstelling tot een psychologie van de vrouw die wel ontstaat. Zijn denkbeelden, welke hij ontwikkelt in reactie op het radicaal feminisme, vormen destijds een goed passende grondslag voor de juridische compromissen en de maatschappelijke ideologie en praktijk die zich in de eerste decennia na 1900 ontwikkelen rond de sekseverhoudingen.

In het Interbellum is de vrouwenbeweging geen maatschappelijke factor van betekenis meer. De opkomende sociologie wordt niet genoodzaakt zich nog over het vrouwenvraagstuk uit te laten. De grondgedachten van Steinmetz rond 1900 zijn mede daardoor ook niet verder ontwikkeld. Zijn paradigma kon als het ware onbetwist in de sociologische grondslagen van het vak worden ingelijfd. Tot ver na de Tweede Wereldoorlog (in feite tot de nieuwe, tweede feministische golf zich aandient) vormt zijn paradigma een vanzelfsprekende veronderstelling in de sociologie over de plaats en taak van dé vrouw in de samenleving. In beschouwende studies over het arbeidsbestel en de plaats van arbeid in de samenleving, zijn ze in de naoorlogse periode rechtstreeks terug te vinden: het gezin als laatste bolwerk van geluk, de enige plaats waar liefdevolle, niet maatschappelijk gecorrumpeerde arbeid plaatsvindt. Het gedachtengoed van Steinmetz en het lange tijd vanzelfsprekend blijven daarvan in de sociologie, kan als een van de inhoudelijke factoren worden aangemerkt die er méde toe bijgedragen heeft dat vrouwenvraagstukken geen sociologische vraagstukken werden en dat betaalde vrouwenarbeid zo lang geen thema van de sociologie is geworden.

Pas na 1945 komt er in de sociologie ook een wetenschappelijke onderbouwing van het paradigma van rond 1900, namelijk de rollentheorie. Deze theorie vormt tot het midden van de jaren zeventig (opkomst van vrouwenstudies) dé invalshoek voor de analyse van de maatschappelijke positie van vrouwen en van de verhouding tussen de seksen.

Een tweede factor gelegen in de ontwikkeling van de sociologie die er mede toe heeft bijgedragen dat vrouwenarbeid niet alszodanig wordt gethematiseerd, noch de betaalde, noch de onbetaalde, is het feit dat de sociologie zich tot 1945 überhaupt nauwelijks met arbeidsvraagstukken bezighield. De industrialisatie, de toenemende arbeidsdeling, de veranderde klassenverhoudingen, en dergelijke zijn noch op zichzelf, noch in hun betekenissen voor maatschappelijke problemen, onderwerpen van sociologisch onderzoek of reflectie geweest in de vooroorlogse Nederlandse sociologie. Relaties tussen de sociaal-democratie en de opkomende academische sociologie ontwikkelen zich niet. Aan de andere kant ontwikkelen zich ook geen relaties tussen het

bedrijfsleven en de sociologie. De sociologie heeft in die tijd aan het bedrijfsleven nog niets te bieden in de vorm van toepasbare kennis.

De vraagstukken van toenemende arbeidsdeling in het moderne grootbedrijf en de problemen van organisatie van arbeid en selectie van personeel die daaruit voortvloeien, worden op beperkte schaal door ándere disciplines dan de sociologie ter hand genomen, respectievelijk de ingenieurswetenschap en de psychologie. De door Steinmetz uitgewerkte positieve wetenschap wordt institutioneel ingebed in de geografie en dit leidt in het Interbellum tot een sociografische onderzoekstraditie. Het onderzoek kenmerkt zich door uitgebreide historische beschrijvingen van alle sociale verschijnselen binnen een regionaal afgebakend gebied, zonder een duidelijke vraagstelling of theorie. Hoewel in deze vaak boeiende beschrijvingen ook categorieën werknemers worden beschreven, liggen er geen sociologische vragen aangaande arbeidsproblemen of industrialisatie aan ten grondslag. Een enkele keer wordt een beroepsgroep op zich als etnografisch te beschrijven verschijnsel genomen, waaronder eenmaal een vrouwelijke beroepsgroep, ateliermeisjes. Het is min of meer een toevalligheid. Sekseverschillen, vrouwelijke werknemers en hun arbeid worden verder nergens in de vooroorlogse sociologie gethematiseerd.

Als na 1945 de sociologie een bloeiende toekomst tegemoet gaat, mede onder invloed van de hooggespannen verwachtingen over het vak in de Verenigde Staten, ontwikkelen zich diverse subdisciplines waaronder de arbeidssociologie. In het eerste naoorlogse decennium is nog niet direct uitgekristalliseerd wat de dominante stroming in de arbeidssociologie gaat worden. De vanuit de sociografische traditie voortgezette cultuursociologische studies laten enkele voorbeelden zien van wat we nu cultuurstudies van arbeiderslevens zouden noemen (Haveman, Feitsma). Arbeid binnen het bedrijf en het leven daarbuiten worden nog integraal onderzocht op achterblijving of niet-aanpassing aan het moderne industriële leven. De scheiding gezin-arbeid is daarin nog niet totaal doorgevoerd. Over arbeidslevens van vrouwen gaan deze studies echter niet.

Min of meer binnen de cultuursociologische optiek van de katholieke sociale leer wordt voor het eerst in de academische sociologie, in één studie (Kuylaars) aandacht besteed aan technologische ontwikkelingen in het arbeidsproces en de gevolgen daarvan voor de kwaliteit van de arbeid en de geestesgesteldheid van de arbeider (vervreemdingsthese). Het wordt echter geen eigen onderzoekslijn. Dergelijke vraagstukken komen pas weer in de jaren zeventig op omvangrijker schaal terug in de Nederlandse arbeidssociologie. Naast de paar cultuursociologische studies over arbeidslevens en arbeidsvraagstukken, wordt de dominante stroming in de naoorlogse arbeidssociologie, de bedrijfssociologie. Deze is gebaseerd op de sociaal-psychologische human relations-traditie uit de Verenigde Staten en houdt zich met vanuit managementperspectief geformuleerde problemen in het bedrijf bezig: mobiliteit van potentiële arbeidsreserves, werving en selectie van personeel, aanpassingsproblemen van niet-industriële werknemers aan het moderne fabrieksproces en vooral met het probleem van leidinggeven aan deze werknemers en het handhaven van arbeidsrust: kortom de menselijke verhoudingen

vanuit de bedrijfsoptiek. De onderzoeken worden vooral door organisatie-adviseurs met een sociaal-psychologische achtergrond geïnitieerd en beperken zich grotendeels tot industriële bedrijven. In de bedrijfsintern gerichte managementsociologie, komt 'sekse' soms als een onafhankelijke variabele in de studies aan de orde. Verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke werknemers, wat betreft houding en motivatie, worden beschreven, maar niét geanalyseerd. De analyses abstraheren van sekse of gaan uitsluitend over de attitudes en arbeidstevredenheid van mannelijke werknemers. Ondanks het toenemend tekort aan arbeidskrachten, met name aan jonge meisjes in de jaren veertig en vijftig, vormt hun positie of arbeid nooit een apart of geïntegreerd vraagstuk van de bedrijfssociologische studies.

De organisatie-adviseur Horringa legt de contacten met de academische sociologie (Van Heek, IJzerman). Horringa, die zich in zekere zin al distantieert van het sterk sociaal-psychologische karakter van de human relations-benadering, sluit met zijn denkbeelden goed aan bij het systeemdenken van de opkomende moderne sociologie en haar stuctureel-functionalistisch theoretisch kader. Van hieruit ontwikkelt zich in de jaren zestig de organisatiesociologie, een meer horizontale subdiscipline die zich met organisatievraagstukken in het algemeen gaat bezighouden, ook buiten de industriële sector. Aandacht voor sekseverschillen en voor sekse als organisatieprincipe ontbreken tot dusverre (anno 1989) in de organisatiesociologie in het geheel.

Vanaf 1960 raakt het typische human relations-onderzoek in de sociologie steeds meer in discrediet. Er ontstaat een periode van differentiatie. Naast de al genoemde organisatiesociologie gaan moderne sociologen (Van Doorn, Berting) studies verrichten naar nieuwe beroepsgroepen en functionarissenklassen in aansluiting en deels in kritiek op de mobiliteits- en stratificatie-onderzoeken van Van Heek. Ook de arbeidsmarkt (Ter Hoeven) en de autonomie van de werknemer (Van Hoof) beginnen thema's van de moderne sociologie te worden. In al dit modern sociologisch onderzoek ontbreekt de aandacht voor sekseverschillen en vrouwelijke werknemers. Kwamen ze bij de human relations-studies nog in beschrijvende zin aan de orde, in de jaren zestig is ook dit, op een enkele uitzondering na, geheel afwezig. De studies worden grotendeels verricht in sectoren waarin voornamelijk mannen werkzaam zijn (bv. havens). Enkele studies in sectoren met wél veel vrouwenarbeid (bv. de kantoorsector) kenmerken zich door een expliciete uitsluiting van vrouwelijke werknemers. Thema's als mobiliteit, stratificatie en klassebewustzijn worden niet op vrouwen van toepassing geacht. Als vrouwen een enkele maal in de steekproef voorkomen (Van Hoof), worden de data van en over hen vanuit de gezinsroloptiek geïnterpreteerd ('gender-model') en niet vanuit hun arbeidsrol ('job-model'). Voor specifieke vrouwenarbeidvraagstukken is geen aandacht en de arbeidsverdeling tussen seksen komt niet in het blikveld. Eénmaal vindt kritiek en correctie plaats op de alleen op mannelijke werknemers toepasbare modellen. Vellekoop ontwerpt vanuit het perspectief van vrouwelijke beroepen in kritiek op de beroepsladder van Van Heek een aparte beroepsladder voor vrouwenberoepen. Zij blijft een uitzondering en haar beroepsladder wordt verder niet gebruikt. De vrijwel ontbre-

kende aandacht voor sekseverschillen, voor vrouwelijke werknemers en hun arbeid, in de jaren zestig is des te opmerkelijker tegen de achtergrond van de forse toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen in die tijd.

Naast de moderne sociologie ontwikkelt zich, op bescheiden schaal, in de jaren zestig ook een meer interpretatieve benadering van het beroep als sociologisch vraagstuk. In deze studies komt, net als in de sociografische studies, min of meer bij toeval ook een enkele keer een vrouwenberoep aan de orde (Mok). Wellicht heeft de meer interpretatieve benadering, met aandacht voor de betekenis van het beroep voor de beroepsbeoefenaar/ster (de beleving van het beroep van 'binnenuit') daartoe enigszins bijgedragen.

Resumerend kan mijns inziens gesteld worden dat de dominantie van de managementsociologie en het systeemdenken van de moderne sociologie hebben bijgedragen aan een verscherpte scheiding tussen studies die zich strikt beperkten tot de bedrijfsproblematiek en studies die zich met het gezin bezighielden. Deze twee 'systemen' gaan in afzonderlijke subdisciplines van de sociologie bestudeerd worden. Het heeft in de moderne sociologie een waterdicht schot gecreëerd tussen de arbeidssociologie en gezinssociologie. Het heeft er toe geleid dat sociologische thema's die op vrouwen betrekking hadden uitsluitend in de gezinssociologie terecht kwamen en geen thema's werden van de arbeidssociologie.

Tegelijk liet het systeemdenken géén thematisering vanuit werknemers/-neemsters perspectief toe, niet in de modern sociologische studies naar bedrijf en arbeid, maar ook niet in die naar het gezin en de positie van de vrouw. De 'modern sociologische' rollentheorie belemmerde evenzeer de thematisering van de arbeidspositie van de vrouw en beperkte zich tot haar gezinsrol en haar innerlijke rolconflict in geval van buitenshuisarbeid. In geen van beide disciplines ontwikkelden zich dus vraagstukken rond arbeid en arbeidsposities vanuit werknemers/neemsters perspectief.

De raakvlakken

Pas wanneer het systeemdenken van de moderne sociologie zijn dominante positie verliest, krijgt het werknemers/neemsters perspectief een kans. In de jaren zeventig doen meer actionistische en systeemkritische benaderingen hun intrede. Wat betreft de rollentheorie en het systeemdenken in de gezinssociologie komt de kritiek van de zijde van de opkomende vrouwenstudies. Vanaf dat moment komt voor het eerst in de naoorlogse sociologie vrouwenarbeid als árbeidssociologisch vraagstuk in de wetenschap, vanuit een expliciet werkneemstersperspectief. In de arbeidssociologie verliest eveneens het systeemdenken in het midden van de jaren zeventig haar dominante plaats en komt het werknemersperspectief dan wel het beheersingsperspectief naar voren. Vanaf dat moment blijkt er in de arbeidssociologie op bescheiden schaal enige aandacht te komen voor de arbeidspositie van vrouwen en de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. De arbeidssociologie gaat in de jaren zeventig een diversiteit aan sociologische vraagstukken ontwikkelen op terreinen van arbeid, beroep en bedrijf. Deels is de toegenomen invloed van de vakbeweging in de jaren zestig hieraan mede debet, deels de algehele

maatschappelijke beweging van eind jaren zestig, welke tot kritischer stromingen in de sociologie hebben geleid.

Ook de maatschappelijke ontwikkelingen van crisis en werkloosheid in de jaren zeventig geven aanleiding tot herbezinning op thema's zoals arbeidsmobiliteit, vraag en aanbod kwesties op de arbeidsmarkt en dergelijke. Vooral het terrein van de arbeidsmarkt, aanvankelijk nog vooral de aanbodskant daarvan, maar in toenemende mate de vraagkant worden onderwerp van onderzoek. Voor het eerst komt de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen als een niet meer te negeren structuurkenmerk van de arbeidsmarkt naar voren (o.a. Van Wezel, Vissers). Het is een aspect waarop in meerdere of mindere mate in de studies wordt gewezen. Uitgangspunt van analyse of integraal onderdeel van onderzoek is het echter tot dusverre nog in weinig studies geworden.

Bij het oog krijgen voor de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen is vooral de invalshoek van de arbeidsmarkt als verdelingsmechanisme van maatschappelijke ongelijkheid van belang geweest. De aandacht voor de vraagkant van de arbeidsmarkt, toegespitst op de arbeidsorganisatie, heeft eveneens in de arbeidssociologie de aandacht gevestigd op ongelijke behandelingspraktijken van het management ten opzichte van specifieke groepen op de arbeidsmarkt, waaronder vrouwen.

De aandacht voor de kwaliteit van de arbeid in relatie tot ontwikkelingen in techniek en organisatie heeft in het afgelopen decennium geleid tot sociologische analyses van de tayloristische bedrijfspraktijk. Het wordt de arbeidsprocesbenadering genoemd. Met uitzondering van de studie van Kuylaars, begin jaren vijftig, is dit voor het eerst dat de arbeidssociologie zich op bredere schaal en gedifferentieerd met de gevolgen van techniek en organisatie voor de kwaliteit van de arbeid gaat bezighouden én met de besluitvormingsprocessen rond techniek en organisatie. Vanuit de arbeidsprocesbenadering worden deze als machtsstrategische processen geanalyseerd, waarin de machtsverhoudingen tussen de betrokken partijen, de uitkomsten rond de implementatie van technologie, nieuwe organisatievormen en de kwaliteit van de arbeid bepalen. Aangezien het hier expliciet om machtsverhoudingen in het arbeidsproces gaat, is het opvallend dat vanuit deze invalshoek de seksedimensie nog zo weinig aan de orde wordt gesteld (uitzondering Doorewaard e.a. 1983). Met het betrekken van de machtsverhoudingen tussen de seksen worden de analyses van de besluitvormingsprocessen complexer. Bij machtsverhoudingen tussen betrokkenen gaat het nog vrijwel altijd 'sekseneutraal' om management versus werknemers. Opvallend is hoe ongedifferentieerd het machtsvraagstuk in het bedrijf in de arbeidssociologische studies nog steeds wordt gesteld. Zaken als hiërarchie, inspraak, medezeggenschap, belangenformulering, werksfeer, omgangscultuur en dergelijke worden vrijwel nooit in termen van seksemachtsvraagstukken geanalyseerd. Wel constateren onderzoekers soms, bijvoorbeeld bij automatiseringsstudies, dat van verscherping van de arbeidsdeling naar sekse sprake is, maar in de analyses over de besluitvormingsprocessen ontbreekt deze dimensie. In onderzoek naar specifiek vrouwenarbeid in relatie tot automatisering gebeurt dit wel.

Vanuit de interne ontwikkeling in de arbeidssociologie, uiteraard mede onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen, is een begin gemaakt met het thematiseren van sekseverschillen en het verschijnsel van de arbeidsverdeling tussen de seksen. Toch dringen de inzichten die reeds ontwikkeld zijn in het vrouwenarbeidonderzoek vanaf 1975 nog maar zeer ten dele door in de arbeidssociologie. We kunnen stellen dat door onderzoeksters op het terrein van vrouwenarbeid sinds 1975 veel meer gebruik gemaakt is van inzichten, benaderingen en dergelijke in de arbeidssociologie, dan omgekeerd het geval is. In de studies naar betaalde vrouwenarbeid wordt, zoals we gezien hebben (vraag 2), qua thema's, theorieën en invalshoeken steeds meer aangesloten bij de ontwikkelingen in de arbeidssociologie. Toch blijft een duidelijk verschil dat in de vrouwenarbeidstudies, de sekseverschillen, de structurerende werking ervan en de ideologische inbedding van opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid, centrale kwesties in het onderzoek vormen. In de arbeidssociologische studies is dat tot dusverre nog vrijwel nooit het geval. Het blijven verschijnselen waar men hooguit op stuit, maar die nog geen centrale analysemomenten vormen.

Wanneer we een verdere vergelijking maken tussen het vrouwenarbeidonderzoek en het arbeidssociologisch onderzoek in het afgelopen decennium, dan valt op dat de arbeidsverdeling in de privésfeer, de onbetaalde arbeid, nog steeds géén integraal onderdeel is geworden van arbeidsonderzoek, nóch in het vrouwenarbeidonderzoek, nóch in het arbeidssociologisch onderzoek. Wel krijgt het aandacht in andere delen van vrouwenstudiesonderzoek (bij onderzoek naar moederschap, kinderopvang e.d.) Dit is des te opmerkelijker aangezien het een van de centrale inzetten van de tweede feministische golf is geweest. In de arbeidssociologie, voor zover daar studie wordt verricht naar herverdeling van betaalde arbeid of arbeidstijdverkorting, hebben deze meestal de werkloosheid als achtergrond en niét de herverdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid over de seksen.

Een ander opmerkelijk punt in vergelijkend perspectief van vrouwenarbeidstudies en arbeidssociologische studies in het afgelopen decennium is, dat de overheid veel meer rechtstreeks als opdrachtgever of financier van onderzoek is gaan fungeren. Dit geldt zowel voor het vrouwenarbeidonderzoek als voor het arbeidssociologisch onderzoek. Het heeft op beide terreinen, vergeleken met de voorgaande periodes, een belangrijke stimulans aan de omvang en de inhoudelijke ontwikkeling van het onderzoek gegeven.

Toch is opvallend dat het vrouwenarbeidonderzoek van overheidswege voornamelijk vanuit het overheidsonderzoeksbeleid op het terrein van vrouwenemancipatie voorkomt. Bij de arbeidssociologie komt het voort uit het toenemende belang dat de overheid, onder druk van de omstandigheden, is gaan toekennen aan arbeidsmarktbeleid. Onderzoek naar vrouwenarbeid zou echter qua financiering niet beperkt moeten blijven tot het emancipatieonderzoeksbeleid.

SLOT

De langdurig gescheiden ontwikkeling tussen de traditie in vrouwenarbeidonderzoek en de traditie in (arbeids-)sociologisch onderzoek is, zoals dit boek heeft laten zien, voor een belangrijk deel bepaald door de politiek-maatschappelijke ontwikkelingen. Het onderzoek naar vrouwelijke werknemers en hun arbeid is afgezien van de beide bloeiperiodes van de vrouwenbeweging, uiterst summier geweest en steeds ad hoc ingegeven door politiek-maatschappelijke kwesties van het moment. Daar werden ook de thema's en invalshoeken door bepaald. Voor zover er onderzoek werd verricht, is daarvan niet of nauwelijks kennis genomen in de dominante stromingen in de naoorlogse arbeidssociologie.

De ontwikkelingen vanaf midden jaren zeventig laten voor het eerst in de geschiedenis van de Nederlandse sociologie enige raakvlakken zien tussen de arbeidssociologie en het vrouwenarbeidonderzoek. Ook dan valt echter op dat gebruikmaking van elkaars inzichten nog voornamelijk éénrichtingsverkeer is: in studies naar vrouwenarbeid wordt wel gebruik gemaakt van noties en kennis uit de arbeidssociologie, het omgekeerde is nog in veel mindere mate het geval. Juist essentiële kwesties zoals de betekenis van 'gender-stratificatie' en de seksemachtsverhoudingen in het arbeidsproces, waarover in vrouwenarbeidstudies nieuwe inzichten zijn ontwikkeld, dringen nog slechts op beperkte schaal door in het arbeidssociologisch onderzoek. Hoewel de maatschappelijke ontwikkelingen van grote invloed zijn geweest op het al dan niet thematiseren van vrouwenarbeid in de sociologie, heb ik in dit boek ook trachten na te gaan, in hoeverre de wetenschapsinhoudelijke ontwikkelingen in de sociologische studies naar bedrijf, arbeid en beroep, hieraan méde hebben bijgedragen.

Mijns inziens zijn er tenminste drie factoren in de wetenschappelijke ontwikkeling van de (arbeids)sociologie te geven, die hiervoor een bevestiging vormen. Ten eerste speelt het lange tijd überhaupt ontbreken van aandacht voor bedrijf, arbeid en beroep in de sociologie hierbij een rol.
Ten tweede hebben het paradigma van Steinmetz en de na de Tweede Wereldoorlog geïntroduceerde rollentheorie er toe geleid dat vrouwenarbeid geen sociologisch vraagstuk werd. Voorzover vraagstukken betreffende de vrouw werden gesteld, geschiedde dit vanuit de gezins- en roloptiek en niet vanuit een arbeidsroloptiek.

Ten derde heeft het paradigma van de moderne sociologie in de naoorlogse sociologie mijns inziens de strikte scheiding tussen de arbeidssociologie en de gezinssociologie mede gegenereerd. Deze kloof én het systeemdenken op zich zelf in beide subdisciplines hebben het ontstaan van raakvlakken tussen vrouwenarbeidstudies en arbeidssociologische studies, mede zolang doen uitblijven. Pas wanneer dit systeemdenken zijn dominante positie verliest komt meer aandacht voor arbeidsvraagstukken vanuit het werknemers- en werkneemstersperspectief. Het laatste is tot dusverre vooral het werk van de opgekomen vrouwenstudies.

Hoewel de raakvlakken tussen de traditie in vrouwenarbeidonderzoek en

die in arbeidssociologisch onderzoek nog bescheiden zijn, zijn diverse openingen voor een integratie van beide tradities gelegd. In bovenstaande zijn enkele vraagstukken genoemd waar potentiële integratiemogelijkheden kunnen of zouden moeten liggen. Op basis van de binnen vrouwenarbeidstudies reeds verworven inzichten is mijns inziens meer integratie in het arbeidssociologisch onderzoek mogelijk dan tot dusverre de praktijk is. Er liggen interessante toekomstperspectieven voor een arbeidssociologie met integrale aandacht voor de 'gender-stratificatie' in het arbeidsproces en op de arbeidsmarkt, zowel in de onderzoekspraktijk als in de theorievorming.

Literatuurlijst

A

A, M. van der, T. Dijkstra, S. Grootenhuis, J. Meyer en J. Swiebel, **Een analyse van het "Vrouwenvraagstuk"**, Min. SoZaWe, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid, Den Haag, mei 1982.

Aengenent, J.D.J., **Leerboek der sociologie,** Leiden, 1909.

Aerts, M., 'Het raam van de studeerkamer', in: **Tijdschrift voor Vrouwenstudies 7,** 1981, pp. 360-374.

Akkermans, M., H. Doorewaard en F. Huijgen, (red.) **Autonomie als arbeidssociologisch vraagstuk,** Kerckebosch, Zeist, 1987.

Aktieprogramma Emancipatiebeleid 1987-1990, Tweede Kamer, oktober 1987.

Allen, S. en C. Wolkowitz, 'The Control of Women's Labour: the Case of Homeworking', in: **Feminist Review,** no. 22, febr. 1986, pp. 25-51.

Almelo, C. van en I. van Kruining, **De gevolgen van automatisering voor de lagere functienivo's.** Onderzoeksrapport van de Vakgroep Arbeid en Edukatie, Rijksuniversiteit Utrecht, oktober 1986.

Altenburg, N., 'Flexibele kontrakten in de gezinszorg', in: **Tijdschrift voor Politieke Ekonomie,** jrg. 8/3, 1985.

Amstel, R.J. van, D.E. Lenshoek en H. Kruidenier, **Zwangerschap, moederschap in combinatie met betaalde arbeid.** Een onderzoek onder vrouwen met een kind van 0-1 jaar in Nederland, naar de arbeidsmarktparticipatie tijdens zwangerschap en na de bevalling en de wijze waarop men het geven van borstvoeding heeft gecombineerd met het werk, Min. SoZaWe, Den Haag, 1986.

Ancona, H. d', 'Inleiding', in: **Feministische cultuur en wetenschapskritiek,** Congresbundel 'Wetenschap tussen cultuur en tegencultuur', Nijmegen, 1974.

Anema, A., **De Grondslagen der Sociologie.** Een studie, Amsterdam, 1900.

Argyris, C., **Mens en organisatie in het bedrijf,** Marka, Utrecht, 1963 (oorspr. New York, 1957).

Arkel-Merens, D. van, **De vrouw kruipt waar ze niet gaan kan,** Leiden, 1970.

Arnhem, C. van, 'Beter nú de vrouwen geweerd dan straks zelf het huishouden geleerd. Enkele opmerkingen over het belang van betaald werk voor vrouwen', in: **Socialisties-Feministische Teksten 9,** 1986, pp. 92-104.

Arrow, K., 'The theory of discrimination', in: O. Ashenfelter & A. Rees (ed), **Discrimination in labor market,** University Press Princeton, 1973.

Arts, A., D. ten Hoorn Boer en M. Verloo, 'Ongewenste intimiteiten op de werkplek', in: **Kongresbundel Zomeruniversiteit Vrouwenstudies,** Amsterdam, 1981, pp. 307-309.

Arbeidsduur in Nederland, Uitgave Sociaal Democratische Studie-Club Amsterdam, 1904.

B
Baar, P. de, "Sani Prijes van de Naaistersbond 1876-1933', in: **Vijfde Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidsbeweging in Nederland**, SUN, Nijmegen, 1981, pp. 120-144.
Bader, V.M. en A. Benschop, **Ongelijkheden.** Sociale ongelijkheid en collectief handelen, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1988.
Baert, J., 'Het "Natuurlijk Bestel" in het voorontwerp Romme inzake de arbeid van gehuwde vrouwen', in: **Economisch-Statistische Berichten**, jrg. 23, no. 1158, 9 maart 1938, pp. 175-176.
Bakker, N., 'Een mooi beroep voor een meisje. Onderwijzeressen tijdens het Interbellum', in: **Derde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 1982**, Sunschrift 204, Nijmegen, 1982, pp. 98-129.
Banning, W., **Terugblik op leven en strijd**, Amsterdam, 1958.
Banning, W., **De ontwikkelingskansen van de jeugdige fabrieksarbeidster.** De taak van maatschappij en bedrijf. Rapport van de subcommissie voor de Fabrieksarbeidster van de commissie voor het onderzoek naar de ontwikkelingsmogelijkheden van de Nederlandse jeugd, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1951.
Baritz, L., **The servants of power. A history of the use of social science in American industry**, Wesleyan University Press, Middletown, Connecticut, 1960.
Bax, E.H., **Modernization and cleavage in Dutch society.** A study of long term economic and social change, Universiteitsdrukkerij Groningen, 1988.
Becker, G.S., **A Threatise on the Family**, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1981.
Becker, G.S., 'Human Capital, Effort, and the Sexual Division of Labor', in: **Journal of Labor Economics**, vol. 3/1, part 2, January 1985, pp. 33-58.
Beckers, Th., **Huisvrouwen, uit of thuis**, deel 1 en 2, Wageningen, 1980.
Becker, U. en M. Koper-Sluiter, 'Vrouwen op de arbeidsmarkt', in: **Economisch Statistische Berichten**, jrg. 72, no. 3619, augustus 1987.
Beechey, V., 'Women and production: A critical analysis of some sociological theories of women's work', in: A.Kuhn and A.M. Wolpe (eds), **Feminism and Materialism and Modes of Production**, Routledge and Kegan Paul, Londen 1978, pp. 155-198.
Beechey, V., 'What's so special about women's paid work? A review of some recent studies of women's paid work', in: **Feminist Review 15**, 1983, pp. 23-47.
Beer, A. de, e.a, **Thuiswerk; vrouwenarbeid zonder rechten**, De Horsting, Amersfoort, 1984.
Beer, P. de, 'Arbeidstijdverkorting en volledige werkgelegenheid: nog een lange weg te gaan', in: **Tijdschrift voor Politieke Ekonomie**, jrg. 8/3, 1985.
Beinum, H.J.J. van, **Een organisatie in Beweging.** Een sociaal-psychologisch veldexperiment bij de postcheque- en girodienst, Stenfert en Kroese, Leiden, 1963. (diss)

Bekkering, J., Y.Grift en J. Siegers, **Belasting- en premieheffing en de arbeidsmarktparticipatie door gehuwde vrouwen;** een econometrische analyse, Min. SoZaWe, Den Haag, 1986.

Beleidsplan Emancipatie, Tweede Kamer, zitting 1984-85, 19052, nrs.1-2.

Bella, S. de la, **Ordening van theorie naar practijk,** Uitgave van het NVV, Amsterdam, 1937.

Beloning van Vrouwen en Meisjes, Stichting van den Arbeid, Den Haag, 1947.

Bemmelen, J.M. van, 'Willem Adriaan Bonger 1876-1940', in: Sj. Groenman, W.R. Heere en E.V.W. Vercruijsse, **Het sociale leven in al zijn facetten.** Sleutel tot de moderne maatschappelijke problematiek, Deel 1, 1958, pp. 14-34.

Benston, M., W. Seccombe e.a., **De politieke ekonomie van de huishoudelijke arbeid,** debat over gezin, ekonomie en staat in het huidige kapitalisme, Werkuitgave SUN, Nijmegen, 1977.

Berckmans, P., P. Gevers en A.L. Mok, **Onderzoek naar het bestaan van een dubbele arbeidsmarkt in België**, Universitaire Instelling, Antwerpen, 1974.

Berckmans, P., P. Gevers en A.L. Mok, **Adekwaatheid van arbeidsmarktinformatie - een sociologisch verkennende studie,** Antwerpen/Leuven, 1975.

Berends, A.B., en A.C. Boelmans-Kleinjan, **Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland.** Een benadering vanuit de plaats van de vrouw in gezin en huishouden, Monografieën Volkstelling 1971, deel 7, CBS/SISWO, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1979.

Berends, H., 'De verwaarlozing van vrouwenarbeid in de ekonomische theorie', in: **Wetenschap en Samenleving,** 1975/9, pp. 50-57.

Berends, H., 'Vrouwenarbeid; Onderzoeksthema aan de Universiteit van Groningen', in: **Wetenschap en Samenleving**, jrg. 77/4, 1977, pp. 33-40.

Berends, H. en W. Scholten, 'Vrouwen op de arbeidsmarkt. Een reserveleger?' in: **Intermediair,** 9-12-1977.

Berenschot B.V., **Flexibel werken.** Een rapport over flexibiliteit en arbeidsduur, Min. SoZaWe, Den Haag, 1984.

Berg, J. ter (red), **Loopbanen stapvoets.** Een onderzoek naar de uitvoering van loopbaanbeleid voor vrouwen in negen organisaties, IWA-rapport 10, UvA, Amsterdam, 1987.

Berkel, P. van, **Spanningen op de arbeidsmarkt. Institutionele en sociaalpsychologische componenten** in de structuur van een stedelijke arbeidsmarkt, Meppel, 1965. (diss)

Bertels, K, 'Hoe arbeid en sociologie elkaar niet kregen; Nederland 1890-1920', in: **Grafiet,** De ontwikkeling van de sociale wetenschappen in Nederland (1), Winter 1981/82, pp. 72-106.

Berting, J., 'De industriële sociologie in Nederland sinds de tweede wereldoorlog', in: **Mens en Maatschappij**, 1965, pp. 192-209.

Berting, J., **In het brede maatschappelijke midden.** Een studie over middelbare administratieve employés in 9 grote organisaties in Amsterdam, Boom, Meppel, 1968. (diss)

Bervoets, L. en T. Frielink, 'Over kwalificatieverschillen tusen mannen en vrouwen', in: **Het ontwerpen van arbeidsprocessen; Ter Elfder Ure 41**, jrg. 29/3, 1988, pp. 145-163.

Bervoets, L., **Telt zij wel of telt zij niet?** Een onderzoek naar de beweging voor de rationalisatie van huishoudelijke arbeid in de jaren twintig, Publikatiereeks Sociologisch Instituut UvA, Amsterdam, 1982.

Bethe, H. (eindrapporteur), **Hoe denkt u over uw werk?** (1954-1956), Rapport van de Commissie Opvoering Productiviteit/Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde, 1957.

Beukema, L, **Kwaliteit van arbeidstijdverkorting.** Een studie naar de relatie tussen kwaliteit van de arbeid en arbeidstijdverkorting, Kónstapel, Groningen, 1987. (diss)

Beyen, I.W., **Het spel en de knikkers, een kroniek van vijftig jaren,** Rotterdam, 1968.

Bie, T. de en W. Fritschy, 'De "wereld" van Réveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland', in: **De eerste feministische golf; Zesde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis**, SUN, Nijmegen, 1985, pp. 30-59.

Bierens de Haan, J., **Gemeenschap en Maatschappij.** Een analyse van sociale verhoudingen, Tjeenk Willink, Haarlem, 1939.

Bijleveld, L. en A. Dercksen, 'De roeping van een verpleegster', in: **Socialisties Feministiese Teksten 1,** Sara, Amsterdam, 1978, pp. 222-239.

Bilkes, B. en G.Tillekens, 'Franje van het burgerlijk normbesef', in: F.Meijers en M. Dubois-Reymond (red), **Op zoek naar een moderne pedagogische norm**, Amersfoort/Leuven, 1986, pp. 188-201.

Bloeme, L. en R. van Geuns, 'Loonkonfektie terug in Nederland? Informele bedrijvigheid in ketens', in: **Tijdschrift voor Politieke Ekonomie,** jrg. 10/4, 1987, pp. 76-114.

Bloemen, E.S.A., **Scientific Management in Nederland 1900-1930**, NEHA-series III, Amsterdam, 1988. (diss)

Blok, E., **Loonarbeid van vrouwen 1945-1955**, SUN, Nijmegen, 1978.

Blok, E., **Uit de schaduw van de mannen.** Vrouwenverzet 1930-1940, Sara, Amsterdam, 1985.

Blok, J., e.a., **Vrouwen, kiesrecht en arbeid, Nederland 1889-1919**, Werkgroep Vrouwengeschiedenis, Groningen, 1977.

Blonk, A., **Fabrieken en menschen.** Een sociografie van Enschede, Enschede, 1929.

Boekraad, H., J. Christis en R. Vreeman (red), **Arbeidsproces en Technologie; Te Elfder Ure 33,** SUN, Nijmegen, 1983.

Boekraad, H., W. Buitelaar en R. Vreeman (red), **Het ontwerpen van arbeidsprocessen; Ter Elfder Ure 41**, SUN, Nijmegen, 1988.

Boelmans-Kleinjan, A.C. en M. Beuckens-Vries, **De werkende vrouw.** Een benadering vanuit haar plaats in gezin en huishouden. SISWO, Van Gorcum, Assen/Amsterdam, 1974.

Boer, R. de, e.a., **Herverdeling van werk,** Leiden/Antwerpen, 1984.

Böhrs, H. en H. Schelsky, **Der Aufgabe der Betriebssoziologie und der Arbeitswissenschaften,** Stuttgart/Düsseldorf, 1954.
Bolweg, J.F., L. Gent e.a., **Arbeid op maat.** Een rapport over een onderzoek naar flexibele arbeidsrelaties, Berenschot BV, Min. SoZaWe, 1986.
Boon, I., **Mannen in een vrouwenberoep: de positieverandering van vrouwen in de openbare bibliotheek,** 1984.
Bosch, M., 'Blauwkousen en hobbezakken in een witte jas', in: **Derde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 1982,** SUN, Nijmegen, 1982.
Bouman, P.J., **Sociologie. Begrippen en Problemen,** Dekker & van de Begt, Nijmegen, 1940, 1947 (3e druk).
Bouman, P.J., **Anton Philips,** Amsterdam, 1956. (biografie)
Bouman, P.J., **Algemene maatschappijleer,** Groningen, 1949.
Bouman, P.J., **Industrieel Klimaat,** Van Gorcum, Assen, 1961.
Bouman, P.J., 'Sociologische en Psychologische aspecten van de studie van de kleine groep', in: **Sociologisch Jaarboek 1955,** 1955.
Bovenkerk, F., e.a. (red), **Toen en Thans.** De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu, Ambo, Baarn, 1978, pp. 192-201.
Bovenkerk, F., 'Haveman en Van Doorn over de ongeschoolde arbeider', in: **Sociodrome,** 1984/1.
Braaksma, R, E. Poutsma en D. Trommel, 'Vingervlugheid versus machinegevoel. Nieuwe technologie en de arbeidspositie van vrouwen in de zoetwarenindustrie', in: **Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken,** jrg. 4/3, 1988, pp. 35-41.
Brakel, W., **De industrialisatie in Nederland gedurende de periode der Marshallhulp,** Leiden, 1954.
Brand, W., **Eindhoven. Sociografie van de Lichtstad,** Amsterdam, 1937.
Breddels, W., e.a., **Het afroepcontract,** RITEP-rapport nr. 9, Rijksuniversiteit Utrecht, 1983.
Briefs, G., 'Betriebssoziologie', in: A. Vierkandt (red), **Handwörterbuch der Soziologie,** 1931, heruitgave 1959.
Briefs, G., **Das Gewerbliche Proletariaat,** Tubingen, 1926.
Briefs, G., **Betriebsführung und Betriebsleven in der Industrie,** Stuttgart, 1934.
Brinkgreve, C. en M. Korzec, **Margriet weet raad: Gevoel, gedrag en moraal in Nederland 1938-1978,** Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1978.
Brouns, M. en A. Heerkens, 'Macht; (nog) geen vanzelfsprekendheid voor vrouwen in arbeidsorganisaties', in: **Themabundel Leiden,** Zomeruniversiteit Vrouwenstudies, Groningen, 1987, pp. 7-30.
Brouns, M., **Veertien jaar vrouwenstudies in Nederland; een overzicht.** Achtergrondstudies Hoger onderwijs en Wetenschappelijk onderzoek 4, Min. van Onderwijs en Wetenschappen/RION, 1988.
Brouwers, P. en L. Tabak, **Werken in vrijheid, 1944-1969,** Philips Persbureau, Eindhoven, 1969.
Brown, R., 'Women as employees: Some comments on research in industrial sociology', in: D.L. Barker and S. Allen (eds), **Dependence and Exploitation in Work and Marriage,** Longman, Londen, 1976.

Bruijn, J.G.M. de, 'Functiewaardering en sekse', in: **Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken**, 1988/3, pp. 75-84.

Bruijn, J.G.M. de, 'Vrouwen en de arbeidsmarkt. De waarde van een tweetal arbeidsmarkttheorieën voor het verklaren van de achtergestelde positie van vrouwen op de arbeidsmarkt', in: **Kongresbundel Zomeruniversiteit Vrouwenstudies**, Amsterdam, 1981, pp. 285-292.

Bruijn, J.G.M. de, 'Seksisme op de werkplek', in: **Tijdschrift voor Vrouwenstudies 6**, 1981, pp. 137-159.

Bruijn, J.G.M. de, 'Kwaliteit van vrouwenarbeid', in: **Tijdschrift voor Politieke Ekonomie**, jrg. 10/1, 1986, pp. 85-100.

Brunt, E. en M. de Koster, 'Vrouwen en wetenschap in de jaren dertig', in: F.Bovenkerk e.a. (red), **Toen en Thans**. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu, Ambo, Baarn, 1978.

Bruyn-Hundt, M., 'De huisvrouw als producente', in: **Economisch Statistische Berichten**, 13-5-1970.

Bruyn-Hundt, M., 'Een geëmancipeerde inkomensvorming en -verdeling', in: **Economisch Statistische Berichten**, 11-4-1973.

Bruyn-Hundt, M., 'Onbetaald werk in het Nationaal Inkomen', in: **Intermediair**, 31-8-1978.

Bruyn-Hundt, M., **Huishouden-onbetaalde arbeid; maar huisvrouwenloon geen oplossing**, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1985.

Bruyn-Hundt, M., H. Pott-Buter e.a., **Vrouwen en Economische Zelfstandigheid**, bundel Werkgroep Vrouw en Werk, Economische faculteit UvA, SUA, Amsterdam, 1986.

BSEG-rapport, **Structuur en verdeling der lonen 1966**.

Buitelaar, W. en R. Vreeman, **Vakbondswerk en kwaliteit van de arbeid.** Voorbeelden van werknemersonderzoek in de Nederlandse industrie, SUN, Nijmegen, 1985. (diss)

Buitendam, A., **Personeelsafdelingen in de industrie.** Een empirisch onderzoek naar de structuur en het functioneren van personeelsafdelingen in industriële ondernemingen in Nederland, Konstapel, Groningen, 1979. (diss)

Bulhof, I.N., **Freud in Nederland.** De interpretatie en invloed van zijn ideeën, Ambo, Baarn, 1983.

Bunck, T., M. Heesters, K. Henselmans en L. Wijmans, **De Verdwenen Kopy.** Automatisering in de grafische industrie en de arbeidspositie van vrouwen, Uitgave Druk en Papier, FNV, Amsterdam, 1985.

De buitenshuis werkende gehuwde vrouw, Uitgave van de gezamenlijke werkgevers- en werknemerscentrales, z.p., z.j. (1962).

Burg, J.W. van der (red), **Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940**, Wolters, Groningen, 1970.

Burg, M. van der, **Een half miljoen boerinnen in de klas.** Landbouwonderwijs vanaf 1909, Heerlen, 1988.

Buytendijk, F.J.J., **De vrouw.** Haar natuur, verschijning en bestaan, een existentieel-psychologische studie, Spectrum, Utrecht, 1951.

C
Caplow, Th., **Sociology of Work,** Minneapolis, 1954.
Caplow, Th., 'Sociology in The Netherlands; problems and opportunities', in: **Mens en Maatschappij**, 40, 1965, pp. 427-430.
Catz, F. en C. Felser, 'Arbeidstijdverkorting en ziekteverzuimbestrijding', in: **Tijdschrift voor Politieke Ekonomie,** jrg. 5/1, 1981, pp. 39-65.
Catz, F., 'De velen slagen om de arbeidstijd', in: **Tijdschrift voor Politieke Ekonomie**, jrg. 7/1, 1983, pp. 6-36.
CBS, **Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen: 1899-1969.**
CBS, **Tachtig jaren statistiek in tijdreeksen: 1899-1979.**
CBS, **Sociale Maandstatistiek,** 1964, 1975, 1977, 1978, 1985.
CBS, **M/V mannen en vrouwen naast elkaar.** Een overzicht van de statische waarneming van mannen en vrouwen; een vergelijking tussen 1975 en 1985, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1987.
Centraal Verslag der Arbeidsinspectie, 1937.
Centraal Verslag Arbeidsinspectie 1951, Hoofdstuk XI: 'Enquête fabrieksarbeid van de gehuwde vrouw', Min. Sociale Zaken en Volksgezondheid, Staatsdrukkerij, Den Haag, 1953, pp. 205-213.
Centrum voor Staatkundige Vorming , **Arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin.** Is het wenselijk door overheidsmaatregelen deze arbeid in te perken? Den Haag, 1951.
Centrum voor Staatkundige Vorming, **Arbeid van de vrouw.** Zijn verdergaande overheidsmaatregelen wenselijk? Den Haag, 1953.
Christis, J. en H. Doorewaard, 'De machtspolitiek dimensie van humanisering', in: J. van Hoof e.a.(red), **Macht en onmacht van management.** Management, arbeidsproces en arbeidsverhoudingen in ondernemingen, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1982, pp. 70-90.
Clarke, J., C. Critcher and R. Johnson (red), **Working Class Culture.** Studies in history and theory, Hutchinson, Londen, 1979.
Clason, C., **Beroepsarbeid door gehuwde vrouwen**, Groningen, 1977. (diss)
Cockburn, C. 'The Material of Male Power', in: **Feminist Review 9,** 1981, pp. 41-60.
Conen, G.J.M. en F. Huijgen, 'De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in 1960 en 1971' (I-IV), in: **Economisch Statistische berichten,** 23/4, 7/5, 21/5 en 4/6, 1980.
Coronel, S.Sr., **De gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid,** 1861.
Coronel, S.Sr., 'In 't Gooi', in: **De Gids,** april 1863.
Coronel, S.Sr., 'De mensch in strijd met zijnen arbeid', in: **Vragen des Tijds,** 1881.
Corpeleyn, A.,'Arbeidskrachtentelling 1973', in: **Sociale Maandstatistiek**, 1975, pp. 185-197.
Coutinho-Wiggelendam, A., 'Vrouwenemancipatie rond de eeuwwisseling en het verzet daartegen. Een vergelijkend onderzoek naar feminisme en antifeminisme in Nederland en de periode 1870-1914', in: **Tijdschrift voor Vrouwenstudies 6,** jrg. 2/2, 1981, pp. 214-242.

Crompton, R. and G. Jones, **White-collar Proletariat.** Deskilling and Gender in Clerical Work, MacMillan Press, Londen, 1984.
Crompton, R. and M. Mann (eds), **Gender and Stratification,** Polity Press, Cambridge, 1986.
Crone, F., 'Arbeidsduurverkorting. 25 uur met behoud van loon', in: **Tijdschrift voor Politieke Ekonomie,** jrg. 8/1, 1984, pp. 42-59.

D
Dahrendorf, R., **Industrie- und Betriebssoziologie,** Gruyter, Berlijn, 1956.
Dahrendorf, R., **Class and Class Conflict in Industrial Society,** Stanford, California, 1959.
Dahrendorf, R., **Homo Sociologicus,** Keulen, 1961.
Dalman, M., **Kan gezin en werk samengaan,** Nutsseminarium, Amsterdam, 1982.
Deggeller, L., **De werkende vrouw in Nederland,** Uitgave van Margriet, Geillustreerde Pers, z.p., 1972.
Dendermonde, M., **Nieuwe tijden, nieuwe schakels.** De eerste vijftig jaren van de A.K.U., Arnhem, 1961.
Dercksen, W., W.S.P. Fortuyn en T. Jaspers, **Vijfendertig jaar SER-adviezen,** Deel 1, 1950-1964, Kluwer, Deventer, 1983.
Dercksen, A. en L. Verplanke, **Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970,** Boom, Meppel, 1987.
Derde nota inzake de industrialisatie, Den Haag, 1951.
Det, E.J. van, 'Rationalisatie en de Jeugd', in: **De Vakbeweging,** 1931.
Diederen, J., **De keuze van een beroep.** Een onderzoek naar de school- en beroepsloopbaan en naar de betekenis van beroepsarbeid van jongens en meisjes die in het 1965 het lager onderwijs verlieten, ITS, Nijmegen, 1982.
Diekerhof, E., M. Elias en M. Sax, **Voor zover plaats aan de perstafel.** Vrouwen in de dagbladjournalistiek vroeger en nu, Meulenhof, Amsterdam, 1986.
Dieleman, A., 'De katholieke pedagogiek op haar weg naar volwassenheid', in: F.Meyers en M. Dubois-Reymond (red), **Op zoek naar een moderne pedagogische norm,** Amersfoort, 1986, pp. 117-132.
Dielesen-Van Hoorn, F.T.E. en M.L. Maan-Faber, **Kwaliteit van vrouwenarbeid,** deel I, Literatuurstudie, mei 1981 en deel II, Literatuurinventarisatie, oktober 1981, Min. SoZaWe., Den Haag, 1981.
Dieteren, F. en I. Peeterman, **Vrije vrouwen of werkmansvrouwen?** Vrouwen in de Sociaal-Democratische Bond (1879-1894), Fischluc, Utrecht, 1984.
Directie van den Arbeid, **Onderzoek naar de Fabrieksarbeid van Gehuwde Vrouwen in Nederland,** Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, Den Haag, 1911.
Directie van den Arbeid, **Onderzoekingen naar de Toestanden in de Nederlandsche Huisindustrie,** Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, Deel I, Voedings- en genotmiddelen, 1911, Deel II, Diamantbewerking, drukkersbedrijf, chemische industrie, hout-en stroo-bewerking, metaal-

bewerking, papierbewerking, schoenmakers, 1912, Deel III, Textielindustrie, kleding en reiniging, 1914, Den Haag, 1911-1914.

Directie van den Arbeid, **De Arbeid van Vrouwen en Meisjes in het winkelbedrijf, benevens eenige mededeelingen omtrent dit laatste** (S.F.M.E. Deth-Den Ouden en H.P. de Haas), Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, Den Haag, 1915.

Dooren, F.J.P. van, 'Taakverruiming en teamvorming als correctie van eenzijdigheid in de arbeid' in: A. Oldendorff (red), **Mens en Arbeid**, Utrecht, 1956.

Doorewaard, H., M. van Klaveren, F. Pot en M. van der Woude (red), **Stratego op bedrijfsnivo**. Onderzoek naar techniek en organisatie als resultaat van strategisch handelen, ITS, Nijmegen, 1983.

Doorewaard, H., **Administratieve automatisering**. Deel I en II, Sociologisch Instituut Nijmegen, 1986.

Doorewaard, H., H. Regtering en B. Riesewijk, 'Over positionele motivatie en gereguleerde identiteit', in: M. Akkermans, H. Doorewaard en F. Huijgen, **Autonomie als arbeidssociologisch vraagstuk**, Kerckebosch, Zeist, 1987, pp. 219-235.

Doorewaard, H. en H. Regtering, 'Management by seduction', in: **Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken**, jrg. 3/2, 1987, pp. 70-84.

Doorewaard, H., 'Management by seduction', in: **Het ontwerpen van arbeidsprocessen; Ter Elfder Ure 41**, jrg. 29/3, 1988, pp. 163-181.

Doorn, J.A.A. van, **De proletarische achterhoede**. Een sociologische critiek, Boom, Meppel, 1954.

Doorn, J.A.A. van, **Een sociologische benadering van het organisatieverschijnsel**, in het bijzonder gebaseerd op een analyse van de militaire organisatie, Leiden, 1956. (diss)

Doorn, J.A.A. van en C.J. Lammers, 'Sociologie en sociografie' in: **Sociologische Gids**, 5, maart 1958.

Doorn, J.A.A. van, **Relevantiekaders der industriële sociologie**, Stenfort Kroese, Leiden, 1958.

Doorn, J.A.A. van, **Arbeidsmarkt en arbeidsbestel**. Brugpeilers tussen economie en sociologie, Rotterdam, 1961.

Doorn, J.A.A. van, **Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie**, Utrecht, 1964.

Doorn, J.A.A. van, **Sociale ongelijkheid en sociaal beleid**, Utrecht, 1963.

Doorne-Huiskes, A. van, **Vrouwen en beroepsparticipatie**. Een onderzoek onder gehuwde vrouwelijke academici, Utrecht, 1979. (diss)

Doorne-Huiskes, A. van, 'Vrouwen in mobiliteit- en stratificatie-onderzoek', in: **Mens en Maatschappij**, jrg. 59, 1984, pp. 269-291.

Doorne-Huiskes, A. van, **Loopbanen van vrouwen en mannen: een analyse**. Een onderzoek aan de Rijksuniversiteit Utrecht, Uitgave Vakgroep Theoretische Sociologie en Methodenleer, RUU, Utrecht, 1986.

Dorp, E.C. van, A. Polak en J.P. Vooys, **Prae-adviezen over de maatschappelijke beteekenis van den arbeid der gehuwde vrouw, en de houding door de overheid aan te nemen tegenover dat vraagstuk**, Den Haag, 1910.

Drees sr. W., 'De huisvrouw in loondienst', in: **Accent,** 12-5-1973, pp. 13-15.
Drenth, A. van, 'Het massa-meisje', in: **Comenius 17,** lente 1985, pp. 7-31.
Dresen-Coenders, H.M., **Iets over de psychologie van het fabrieksmeisje,** z.p., z.j.. (Gebundelde reeks artikelen verschenen in **Dux,** jaargangen 1947-1950)
Dresen-Coenders, H.M., Interview, in: F.Meijers en M. Dubois-Reymond (red), **Op zoek naar een moderne pedagogische norm,** Amersfoort, 1986.
Dunk, H.W. von der, 'Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973', in: H.W. von der Dunk e.a., **Wederopbouw welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig,** Houten, 1986.
Dux, Rubriek 'Uit eigen Kamp', in: **Dux,** jrg. 3/1, 1929.
Dux, 'Om de ziel van het arbeidend meisje. Enquête betreffende de toestanden onder de meisjes, die werkzaam zijn in fabrieken en ateliers', in: **Dux,** jrg. 3/9, maart 1930, pp. 193-215.
Dux, Themanummer over het fabrieksmeisje. 'Eenige cijfers over den fabrieksarbeid van meisjes en ongehuwde vrouwen', in: **Dux,** jrg. 2/6-7, 1929, pp. 157-159.
Dux, Themanummer over de werkende gehuwde vrouw, maart 1960.
Dijck, J.J.J. van, J.A.P. van Hoof, A.L. Mok en W.F. de Nijs (red), **Kwaliteit van de arbeid.** Een sociologische verkenning, Stenfert Kroese, Leiden /Antwerpen, 1980.
Dijck, J.J.J. van, 'Autonomie en arbeid: een fundamentele polariteit', in: M.J.W.M. Akkermans, H. Doorewaard en F.Huygen, **Autonomie als arbeidssociologisch vraagstuk.** Afscheidsbundel voor J.A.P. van Hoof, Kerckebosch, Zeist, 1987, pp. 19-28.
Dijck, J.J.J. van (red), **Beheersing van sociale ontwikkelingen.** Naar een sociaal ondernemingsbeleid, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen, 1981.
Dijck, J.J.J. van en J.A.M. van Wezel (red), **Beweging en blokkering in het sociaal en economisch beleid,** Kluwer, Deventer, 1988.

E

Eck, H.J. van, **Boeren en fabrieksarbeiders. Een sociografie van de gemeente Ede,** Contact, Amsterdam, 1937. (diss)
Elias, M., **Drie cent in het uur.** Over naaisters, feministes en arbeidsters rond de eeuwwisseling, FNV-Vrouwensekretariaat, Amsterdam, 1984.
Ellemers, J., 'De Nederlandse sociologie en de Amsterdamse sociografie in de jaren dertig: een voorbeeld van onvolledige institutionalisering', in: F. Bovenkerk e.a. (red), **Toen en Thans,** Baarn, 1978, pp. 36-52.
Emancipatie Kommissie, **Enige verkenningen met betrekking tot de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt,** Rijswijk, 1976.
Endt, P., **Sosiologie,** Wereldbibliotheek, z.p., 1931.
ETI, **Vrouwen en Betaalde Arbeid.** Een analyse van regionale verschillen in de deelname van vrouwen aan betaalde arbeid, Economisch-Technologisch Instituut Noord-Holland, Serie Arbeidsmarktonderzoek no. 3, Haarlem, mei 1979.

Evangelie en Maatschappij, Themanummer over beroepsarbeid van de gehuwde vrouw. jrg. 15/6, juni 1962.

F

Faber, F., 'Een wet van niks? Een empirisch onderzoek naar de relatie tussen sekse en beroepsprestige', in: **Mens en Maatschappij**, jrg. 63/4, 1988, pp. 366-383.

Feitsma, H., 'Remmingen bij aanpassing in de industrie', in: A. Oldendorff (red), **Mens en Arbeid,** Utrecht/Antwerpen, 1956.

Feitsma, H., **Jeugdige ongeschoolden.** Een sociologische beschouwing over een aantal factoren die de mogelijkheid tot sociale en culturele integratie van jeugdige ongeschoolden uit het sociaal zwakke milieu belemmeren, Van Gorcum, Assen, 1960.

Feldberg, R.L. and E.N. Glenn, 'Male and female: Job versus gender models in the sociology of work', in: **Social Problems**, Vol. 26/5, 1979, pp. 524-538.

Flap, H. en W. Arts (red), **De flexibele arbeidsmarkt,** Van Loghum Slaterus, Deventer, 1988, pp. 85-101.

Fogarty, M.P., R. Rapoport en R.N. Rapoport, **Sex, Career and Family,** Londen 1971.

Fortanier, G.F., 'Dreiging en vrouwen', in: **Sociaal Maandblad Arbeid,** no. 3, 25-3-1961, pp. 190-196.

Fortuyn, W.S.P., **Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949,** Sociologisch Instituut Groningen, 1980. (diss)

Friedmann, G. en P. Naville, **Traité de sociology du travail,** 2 delen, Armand Colin, Parijs, 1961.

Fruytier, B. en F. Valkenburg, **Het verschijnsel thuiswerk,** Min. SoZaWe, Den Haag, 1984.

G

Galan, C. de, M.R. van Gils en P. van Strien (red), **Humanisering van de arbeid,** Van Gorcum, Assen, 1980.

Gastelaars, M., **Een geregeld leven.** Sociologie en Sociale politiek 1925-1968, SUA, Amsterdam, 1985. (diss)

Geck, L.H.A., 'Zur Entstehungsgeschichte der Betriebssoziologie', in: K.G. Specht (Hg), **Soziologische Forschung in unserer Zeit,** Keulen/Opladen, 1951.

Gedenkboek van de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913', Amsterdam, 1913.

Gerritsen, S. en I. van der Zande, 'Massajeugd in de politiek', in: F. Meijers en M. Dubois-Reymond (red), **Op zoek naar een moderne pedagogische norm,** Amersfoort, 1986.

Gerretson, F.C., **Prolegomena der Sociologie,** Haarlem, 1911.

Geuns, R.C. van, J.W.M. Mevissen en J.H. Neve, **De andere kant van flexibilisering.** Een onderzoek naar achtergronden, motieven en oordelen van flexibele werknemers, Stichting Regioplan, Min. SoZaWe, 1987.

Geuns, R.C. van, J.W.M. Mevissen en J.H. Neve, 'Flexibele werknemers', in: **Economisch Statistische Berichten,** 23-3-1988, pp. 311-314.
Gilbreth, F.B., **Primer of Scientific Management,** Londen, 1914.
Ginneken, K.H. van en P.J. van Ginneken, **Mensen en methoden in het moderne bedrijf,** Serie: Mens en Medemens, aspecten der sociale werkelijkheid, Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1958.
Goffman, E., **Presentation of self in every day life,** New York, 1959.
Goldthorpe J.H., C. Llewellyn and C. Payne, **Social Mobility and Class structure in Modern Britain,** Clarendon Press, Oxford, 1980.
Goldthorpe, J.H., D. Lockwood, F. Bechhofer, J.Blatt, **The Affluent Worker,** 3 delen, Cambridge, 1968 en 1969.
Gooten, M., 'Huishoud- en landbouwonderwijs', in: J.W. van Hulst (red), **Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940,** Wolters, Groningen, 1970, pp. 197-217.
Göttschal, P., 'Het spel met taal vermomd als kennis. Over denkstijl en wetenschap bij twee vroege bedrijfssociologen in Nederland', in: **Kennis en Methode,** 1987/2, pp. 138-168.
Goudsblom, J., 'Een kritiek op Moderne Sociologie', in: **Sociologische Gids,** 9, 1962.
Goudsblom, J., **Balans van de sociologie,** Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1974.
Graaf, A. de, **De industrie.** De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen, Spectrum, Utrecht/Brussel, 1950.
Groenman, S., W.R. Heere en E.V.W. Vercruijsse (red), **Het sociale leven in al zijn facetten,** 3 delen, 1958-1959.
Groot, B.H. de, 'Sociaal werk voor de fabrieksmeisjes te Ede', in: **Dux,** 1929, nr. 6/7.
Groot, B.H. de, 'Een program van actie voor de hulp aan het fabrieksmeisje', in: **Dux,** 1929.
Grunell, M., **Thuis in de jaren vijftig.** Vrouwen over de hoeksteen van de samenleving, Sociologisch Instituut UvA, Amsterdam, 1985.

H

Haagsma, R., F. Molenaar en J.J. Siegers, 'Naar een economische analyse van positieve actie op aggregaatnivo', in: **Maandschrift Economie 50,** 1986/1, pp. 68-72.
Haase, S., **Vrouwen en flexibilisering van de arbeid.** Hoe ondernemersrisiko's worden afgewenteld op thuiswerksters, afroepkrachten, uitzendkrachten, seizoenarbeidsters, Kronstadt Kollektief, Boskoop, 1986.
Hagenaars, A.J.M., **Economie van de huishoudelijke sector.** Verslag van activiteiten, Erasmusuniverstiteit, Rotterdam, 1987.
Hamaker H.G., **Arbeidsmarkt en personeelsvoorziening,** Samson, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1976. (diss)
Hamaker, H.G., 'Inleiding, ontwikkeling in arbeid en beroep', in: **Arbeid, Beroep en Samenleving.** Centrale problemen, alternatieven en overzichten, Van Gorcum, Assen, 1981.

Hamaker, H.G. (red), **Arbeid, Beroep en Samenleving.** Centrale Problemen, Alternatieven en Overzichten, Van Gorcum, Assen, 1981.
Harbers, H., **Sociale wetenschappen en hun speelruimte,** Wolters-Noordhoff, Groningen, 1986. (diss)
Harmsen, G. en B. Reinalda, **Voor de bevrijding van de arbeid,** SUN, Nijmegen, 1975.
Harmsen, G., F. van Gelder en J. Perry, **Mensenwerk.** Industriële vakbonden op weg naar eenheid, Ambo, Baarn, 1980.
Harmsen, G., **Lijst van publikaties, interviews en reacties (1938-1982),** Sociologisch Instituut RUG, Groningen, 1982.
Harmsen, G. en F. van Gelder, **Onderweg.** Uit een eeuw actie- en organisatiegeschiedenis van de Vervoersbonden, Ambo, Baarn, 1986.
Hartog, J. en J. Teeuwis, 'Participation, hours of work and fertility in the Netherlands; some stages of the life-cycle of married women', Erasmusuniversiteit, Rotterdam, 1983.
Hartog, J. en J. Teeuwis, 'De onstuitbare opkomst van de werkende gehuwde vrouw', in: **Economisch Statistische Berichten,** 14-12-1983, pp. 1152-1157.
Hartog, J. en J. Teeuwis, 'The emergence of the working wife in Holland', Erasmusuniversiteit, Rotterdam, 1984.
Haveman, J., **De ongeschoolde arbeider,** Van Gorcum, Assen, 1952.
Haveman, J., **Onderzoek massajeugd noordelijke provincies.** Algemene inleiding, z.p., z.j., p. 2 en 8. (Bibliotheek Sociologisch Instituut Groningen)
Havinga, T., **Huisvrouwen en de herverdeling van huishoudelijk werk.** Trendrapport over vrouwenstudies en emancipatie-onderzoek op het gebied van huishoudelijke arbeid, Uitgave VBEO, Den Haag, 1983.
Heek, F. van, **Chineesche immigranten in Nederland,** Amsterdam, 1936.
Heek, F. van, **Stijging en daling op de maatschappelijke ladder,** Leiden, 1945.
Heek, F. van, e.a., **Sociale stijging en daling in Nederland I,** Leiden, 1958.
Heek, F. van, 'Twee richtingen in de bedrijfssociologie', in: **Mens en Maatschappij,** 1953, pp. 1-15. Herdrukt in: Sj. Groenman, W.R. Heere en E.V.W. Vercruijsse (red), **Het sociale leven in al zijn facetten,** deel 1, 1958.
Heek, F. van, 'De sociale gevolgen van de economische depressie en crisis in Enschedé (1929-1937)', Amsterdam, 1937. Herdrukt in: F. van Heek, **Van hoogkapitalisme tot verzorgingsstaat,** Meppel, 1973, pp. 13-27.
Heerikhuizen, B. van, 'Fanatische docenten ongewenst!', in: **De Gids,** 1974, pp. 352-358.
Heerikhuizen, B. van en A.J.F. Köbben, 'Inleiding: Sociologie als wetenschap van de wijsheid achteraf', in: F. Bovenkerk e.a. (red), **Toen en Thans,** Baarn, 1978.
Heerikhuizen, B. van, 'W.A. Bonger en "het vrouwenvraagstuk"', in: **Amsterdams Sociologisch Tijdschrift,** jrg. 8/2, 1981, pp. 285-312.
Heerikhuizen, B. van, 'Sociologie in het werk van Quack', in: **Amsterdams Sociologisch Tijdschrift,** jrg. 3, 1976, deel 1, pp. 33-50 en deel 2, pp. 303-327.

Heertje, H., 'Het ateliermeisje van Amsterdam' in: **Mensch en Maatschappij**, jrg. 10/1, 1934, pp. 39-55. Heruitgave in: **De rafelrand van Amsterdam,** jordaners, pinda-chinezen, ateliermeisjes en venters in de jaren dertig, Boom, Meppel, 1977, pp. 121-143.

Heertje, H., **De diamantbewerkers van Amsterdam,** Amsterdam, 1936.

Heide, F.J. ter, **Ordening en Verdeling.** Besluitvorming over sociaal-economisch beleid in Nederland 1949-1958, Kok Agora, Kampen, 1986. (diss)

Henkes, B., '"Ja mevrouw, nee mevrouw". Over het contact tussen twee culturen', in: A. Angerman e.a. (red), **Een tipje van de sluier.** Vrouwengeschiedenis in Nederland. Deel 3, SUA, Amsterdam, 1984, pp. 109-127.

Henkes, B. en H. Oosterhof, **Kaatje ben je boven?** Leven en werken van de Nederlandse dienstboden 1900-1940, SUN, Nijmegen, 1985.

Henneman, M. (red), **Flexibele arbeid: onder de maat!** Een vakbondsstrategie tegen wegwerpbanen, FNV-vrouwensekretaritaat, Amsterdam, 1986.

Hermann, C., **Vrouwelijke artsen in Nederland**: een onderzoek naar opleiding en beroepswerkzaamheden van vrouwelijke artsen, Krips Repro, Meppel, 1984. (diss)

Hermanussen, R., F. Molenaar en A. van der Meijs, **Emancipatie in het bedrijf.** Doorstroming van vrouwen in het bedrijfsleven II, Onderzoeksverslag, Min. SoZaWe, Den Haag, 1988.

Herold, J.L.M., **Doelmatig Personeelsbeleid,** Ruys NV, Bussum, 1957.

Heslinga, M.W., **Friese Fabrieksarbeiders.** Enige sociale aspecten van de industrialisatie in Friesland, Van Gorcum, Assen, 1954.

Hessen, J.S. van, Interview 30-8-85, in: F. Meijers en M. Dubois-Reymond (red), **Op zoek naar een moderne pedagogische norm,** Amersfoort, 1986.

Heijermans, L., **Gezondheidsleer voor arbeiders,** Rotterdam, 1905.

Heijermans, L., **Handleiding tot de kennis der Beroepsziekten,** 2 delen, Rotterdam, 1908, 1925.

Hijmans, E., **Zestig jaar organiseren,** Rotterdam, 1973.

Hill, M.A., **Charlotte Perkins Gilman.** The making of a Radical Feminist, 1860-1896, Temple University Press, Philadelphia, 1980.

Hobbeling, A., **Je trouwt niet alleen met een boer,** maar ook met het bedrijf, zijn familie en de hele buurt. Een anthropologische studie naar boerinnen in een Nederlandse plattelandsgemeente 1950-1980, Nijmegen, 1982.

Hobbeling, A. en S. Spijkers-Zwart, 'Boerinnenonderzoek in Nederland. Naar meer zicht op de verhoudingen tussen de seksen in de landbouw', in: **Zomeruniversiteit, Themanummer Werken,** Uitgave Zomeruniversiteit Vrouwenstudies, Groningen, 1987, pp. 15-35.

Hoeven, P.J.A. ter, **Havenarbeiders van Rotterdam en Amsterdam.** Sociologische analyse van een arbeidsmarkt, Leiden, 1963. (diss)

Hoeven, P.J.A. ter, 'Arbeidssociologie in terugblik', in: **Mens en Onderneming** 1986/1, pp. 36-49.

Hofstee, E.W., **Oldambt, een sociografie.** Deel 1: Vormende krachten, Groningen/Batavia, 1937.

Hofstee, E.W., **De sociografie, haar ontwikkeling en haar betekenis,** Groningen, 1938.

Holtmaat, R., 'Flexibele arbeid en ekonomische zelfstandigheid', in: **Socialisties Feministiese Teksten 10**, 1987, pp. 185-203.
Hoof, J.A.P. van, **Autonomie en motivatie van arbeiders in industriële bedrijven**, Nijmegen, 1963. (diss)
Hoof, J.J. van, **Het beroep als object van sociologisch onderzoek**, SISWO, Amsterdam, 1969.
Hoof, J.J. van en A. Martens (red), 'Arbeidsmarkt en Ongelijkheid', in: **Sociologische Gids**, speciale aflevering, Boom, Meppel, 1977/1-2.
Hoof, J.J. van, **De arbeidsmarkt als arena.** Arbeidsmarktproblemen in sociologisch perspectief, SUA, Amsterdam, 1987. (diss)
Horringa, D., **Individu en groep in het moderne bedrijf**, Van Gorcum, Assen, 1951. (diss)
Horringa, D., 'De betekenis van de de bedrijfssociologie in de bedrijfsspractijk', in: **Sociologisch Jaarboek VII**, 1953, pp. 106-132.
Horringa, D., **Leiderschap en organisatie in de Nederlandse onderneming**, Van Gorcum, Assen, 1959.
Houten, M. van en G. Spaander, **Beroep huisvrouw.** Een inventariserende studie van het dagelijkse werk van huisvrouwen, hun beleving ervan en hun behoefte aan veranderingen, Wageningen, 1980.
Huberts, V.R.A.D., **De Amsterdamse venters**, Amsterdam, 1940.
Hughes, E.C., **Men and their work**, Glencoe, Illinois, 1958.
Huigen, F., B.J.P. Riesewijk en G.J.M. Conen, **De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland.** Bevolking in loondienst en functienivostructuur in de periode 1960-1977, NPAO, Den Haag, 1983.
Hulten, I.E. van, **Stijging en daling in een modern grootbedrijf**, Leiden, 1953.
Huijgen, F., 'Kwaliteit van de arbeid in de industriële sector: Problemen en achtergronden', in: J.J.J. van Dijck, e.a. (red), **Kwaliteit van de arbeid.** Een sociologische verkenning, Leiden/Antwerpen, 1980, pp. 83-107.
Huygens, C., 'Socialisme en feminisme', in: **De Nieuwe Tijd**, Amsterdam, 1898.

I

IJdo, M.G., **Plezier in het werk**, NIPG, Leiden, 1947. (diss)
IJzerman, Th.J., **Beroepsaanzien en arbeidsvoldoening met betrekking tot de arbeidsvoorziening in de Twents-Achterhoekse textiel-industrie**, Leiden, 1959. (diss)
Inventarisatie: 'Vrouwen en wetenschap' in: **Wetenschap en Samenleving**, 75/4, 1975.
IPM, **Arbeid buitenshuis door vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid**, Min. SoZa, Rotterdam, deel 1, 1964.
IPM, **Onderzoek naar de maatschappelijke participatie van vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid**, COP/SER, Min. SoZa en CRM, Schiedam, deel 2 en 3, 1974. Samenvatting, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1975.
Ishwaran, K., **Family life in the Netherlands**, Den Haag, 1959. (diss)

J
Janssens, H., 'Vrouwelijke (gast)arbeid in krisistijd. Een onderzoek naar de positie van vrouwen in de industriële arbeidsmarkt in Nederland 1918-1939', in: **Tijdschrift voor Vrouwenstudies 16**, jrg. 4/4, 1983, pp. 497-521.
Jong, A.M. de, **Gelijke behandeling en het personeelsbeleid.** De positie van de vrouw in de arbeidsorganisatie, Kluwer, Deventer, 1983.
Jong, A.M. de, 'De positie van de vrouw in de arbeidsorganisatie', in: **Gids personeelsbeleid, arbeidsvraagstukken, sociale verzekering,** jrg. 63/3, 1984, pp. 6-10.
Jong-Van der Poel, A.M. de, **De positie van vrouwen bij een grote bank.** Onderzoek naar de achtergronden van het verschil in positie tussen mannen en vrouwen. Rotterdam, 1985. (diss)
Jong, A.M. de, **De juiste vrouw op de juiste plaats.** Over positieve actieplannen, Min. SoZaWe, Den Haag, 1985.
Jong, A.M. de, e.a. **Positieve Actie I.** Verslag van de onderzoeks- en planningsfase van het project 'Positieve actie voor vrouwen bij de overheid', Min. SoZaWe, Den Haag, 1986. **Positieve Actie II;** Verslag van de besluitvormings- en uitvoeringsfase, Leiden, 1986.
Jong-Gierveld, J. de, **De ongehuwden.** Een sociologisch onderzoek naar de levensomstandigheden en levensinstelling van ongehuwde mannen en vrouwen, Samson, Alphen aan den Rijn, 1969.
Jong-Gierveld, J. de, **De ongehuwde vrouw.** Onderzoek naar de levensomstandigheden van de ongehuwde vrouw van 40 tot 65 jaar, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1971.
Jong, J.R. de, C.J.H. Intven, P. Visser, **Beter ten halve gewerkt?** COP/SER, Berenschot, Stenfert Kroese, Leiden, 1974.
Jonker, I., **Huisvrouwenvakwerk.** 75 jaar Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, Bosch en Keuning NV, Baarn, 1987.
Jonker, E., **De sociologische verleiding,** Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat, Wolters-Noordhoff/Forsten, Groningen, 1988. (diss)
Jungius, M., **Beroepsklapper.** Excerpt uit de 'Uitkomsten der Beroepstelling van 1899', Uitgave Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, no. 2, Den Haag, 1901.
Jungius, M., **De gehuwde vrouw en de veldarbeid,** Uitgave Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, Den Haag, 1902.
Jungius, M., **Nachtarbeid der haringspeetsters,** Uitgave Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, Den Haag, 1902.
Jungius, M., **Tien jaren Arbeidswetgeving,** Uitgave Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, Den Haag, 1903.
Jungius, M., **Vrouwenarbeid in de steenfabricage,** Uitgave Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, no. 4, Den Haag, 1903.
Jungius, M., **Vrouwenarbeid in den Gemeentelijke Telefoondienst in Nederland,** Uitgave Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, no. 9, Den Haag, 1904.

Jungius, M., **Wenschelijkheid en Werkelijkheid.** Een bijdrage tot de kennis van het leven der arbeidsters-moeders, Uitgave Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, Den Haag, 1905.

Jungius, M., **Waarom Halverwege.** Bijdrage tot de kwestie der loodvergiftiging in de aardewerkfabricage, Uitgave Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, Den Haag, z.j.

Jungius, M., **Wat doet Nederland voor zijn Arbeidsters-Kraamvrouwen?,** Uitgave Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, Den Haag, 1906.

Jungius, M., **Eenige opmerkingen aangaande den toestand van Magazijn- en Winkelbedienden in Nederland,** Uitgave Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, no. 11, Den Haag, 1907.

K

Kalverkamp, D. en L. Markensteijn, **Flexibel werken.** Een rapport over flexibiliteit van arbeidsduur, Berenschot BV, Min. SoZaWe, 1984.

'Karakterschets Anna Polak', in: **De Hollandsche Revue,** 1915.

Keesing, F.A.G., **De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939,** SUN, Nijmegen, 1978.

Kern, H. und H. Schumann, **Industriearbeit and Arbeiterbewusstsein I/II,** Frankfurt/Keulen, 1974.

Kerr, C. and L.H. Fischer, 'Plant sociology: the elite and the aborigines', in: M. Komarovsky (ed), **Common frontiers of the social sciences,** 1957.

Klaveren, M. van, 'Nederland zondebok wat vrouwenlonen betreft', in: **De Vakbeweging,** 19-10-1970.

Klaveren, M. van, **Terugkeer van de vrouw in het arbeidsproces.** Deel I, een terreinverkenning, Uitgave Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales, Utrecht, 1975.

Kleerekoper, E., 'De vrouw in de thuisindustrie', in: **Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913',** tentoonstellingsuitgave no. 3, 1913, pp. 82-112.

Klein, M.L.O., **Statusonderscheidingen,** Leiden, 1963. (diss)

Kleyn, L.J.M., 'Maatschappelijk werk in de bedrijven', in: M.G. Schenk, **Vrouwen van Nederland 1898-1948.** De vrouw tijdens de regering van Koningin Wilhelmina, Stichting 'Tentoonstelling de Nederlandse Vrouw 1898-1948', Scheltens & Giltay, Amsterdam, 1948, pp. 228-235.

Kloppenburg, L. en H. Hage, **Twee carrières op een kussen ... (daar slaapt de duivel tussen?),** Kluwer, Deventer, 1982.

Knulst, W.P., **Een Week Tijd.** Rapport van een onderzoek naar de tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking in oktober 1975, Sociaal Cultureel Planbureau, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1977.

Knuvelder, G., Th. van Schaik en J.F.A. Bots, **Fabrieksarbeid voor vrouwen en meisjes,** Uitgave R.K. Sociale Studie-Club, Eindhoven, 1930.

Knijn, T. en C. Verheijen, **Tussen plicht en ontplooiing.** Het welbevinden van moeders met jonge kinderen in een veranderende cultuur, ITS, Nijmegen, 1988. (diss)

Kolkmeyer, H.C., **Fabrieksarbeidsters.** Bedrijfspsychologische factoren bij de vorming van het fabrieksmeisje in puberteit en adolescentie, Arbeiderspers, Amsterdam, 1948.

Konijnendijk, H. en J. Siegers, **De simultane verklaring van de arbeidsmarktparticipatie door gehuwde vrouwen en de vruchtbaarheid van gehuwde vrouwen,** Nationaal Programma Demografisch Onderzoek, Den Haag, 1986.

Kool, C., **Arbeidsmarktparticipatie (gehuwde) vrouwen,** Rapport nr. 18, Staatscommissie Bevolkingsvraagstukken, Den Haag, 1975.

Kool-Smit, J., 'Het onbehagen van de vrouw', in: **De Gids,** jrg. 130, nr.9/10, 1967, pp. 267-281.

Koopmans, E., **Onderzoek discrepanties tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt.** Interimverslag, IVA, Tilburg, 1977.

Koopmans, E., e.a., **Onderzoek onder werklozen.** Deel I: Moeilijkheden bij herintreding, IVA, Tilburg, 1977.

Kooten, E. en J. Stijnman, 'Plannen voor positieve actie', in: **Tijdschrift voor Vrouwenstudies 29,** jrg. 8/1, 1987, pp. 31-42.

Kooy, G.A., **Het Modern-Westers Gezin.** Een inleidende gezinssociologische beschouwing, Paul Brand, Hilversum, 1970.

Korstanje, B., **Problemen rond de toekomstige behoefte aan vrouwen in het arbeidsproces,** Publikatie van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken te Rotterdam, Rotterdam, 1955.

Korstanje, B., 'Het toekomstige vrouwentekort', in: **Vrouwenbelangen,** nr. 9/10, sept/okt 1960, pp. 94-100.

Korte beschrijving der Philipsbedrijven, Philips, Eindhoven, 1938.

Kroef, M. (red), **Kenau of nachtegaal; vrouwen in de verpleging en verzorgende beroepen,** Uitgave Projectgroep Vrouwenhulpverlening van het Min. SoZaWe, Den Haag, 1986.

Kruyer, G.J., **Observeren en Redeneren,** Boom, Meppel, 1959.

Kuiper, G., **Mobiliteit in de sociale en beroepshierarchie,** Van Gorcum, Assen, 1954.

Kuylaars, A.M., **Werk en leven van de industriële loonarbeider als object van een sociale ondernemingspolitiek,** Leiden, 1951.

L

Laar, H.J.M. van de, **Industriële vestigingsfactoren der Gemeente Eindhoven,** ETI, Tilburg, 1937.

Lalleman, G.B., 'Slavernij in Nederland', in: **Economist,** 1855.

Lammers, C.J., **De vakbeweging en haar problemen.** 2e omgewerkte en uitgebreide druk, Amsterdam, 1961.

Lammers, C.J., **Het koninklijk Instituut voor de Marine,** een sociologische analyse van de inlijving van groepen aspirant officieren in de zeemacht, Assen, 1963.

Lammers, C.J., (red), **Medezeggenschap en overleg in het bedrijf,** Marka, Utrecht/Antwerpen, 1965.

Landsberger, H.A., **Hawthorne Revisited**, 'Management and the Worker', Its Critics, and Developments in Human Relations in Industry, Cornell University, Ithaca, New York, 1958.

Langeveld, M.J., **Maatschappelijke verwildering der jeugd.** Rapport betreffende de geestesgesteldheid van de massajeugd, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1952.

Langeveld, M.J., **Bronnenboek bevattende gegevens ten grondslag liggend aan het rapport Maatschappelijke verwildering der jeugd**, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1953.

Läpple, D., T. van der Pennen en R. Vlek, **De woning als werkplaats.** Nieuwe en oude vormen van arbeid in en rond het huis, Van Arkel, Utrecht, 1986.

Leemeijer, M. en R. Tempelaar, **Vrouwen die hun mannetje staan**, Uitgave Vrouw Arbeid en Gezin, Sociologisch Instituut, Groningen, 1982.

Leijnse, F., **Vakbondssociologie en vakbondsstrategie**, Leiden, 1971.

Leijnse, F., **Bevordering van Deeltijdarbeid.** Een verkenning van de mogelijkheden voor stimuleringsbeleid van de overheid, ITS, Nijmegen, 1985. (diss)

Lenshoek, D.E., R.J. van Amstel, H. Tuynenburg en H. Kruidenier, **Werken en zwangerschap een zware bevalling?** Structuur en ontwikkeling van het ziekteverzuim tijdens de zwangerschap en direct na de bevalling, Min. SoZaWe, Den Haag, 1986.

Leydesdorff, S., **Verborgen arbeid, vergeten arbeid.** Een verkenning van de geschiedenis van de vrouwenarbeid rond negentienhonderd, Van Gorcum, Assen/Amsterdam, 1977.

Liagre Böhl, H. de e.a.(red), **Nederland industrialiseert**, 1981.

Liagre Böhl, H. de, 'Kanker niet, maar ga aan het werk', in: **De Groene Amsterdammer**, 1 mei 1985.

Liagre Böhl, H. de, 'Zedeloosheidsbestrijding in 1945. De motor van de wederopbouw', in: H. Galesloot en M. Schrevel, **In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog**, SUA, Amsterdam, 1989, pp. 15-29.

Lier, H. van, 'Sociale mobiliteit der leerkrachten in het lager onderwijs', in: **Mens en Maatschappij**, 1951.

Likert, R., **New patterns of management**, New York, 1961.

Linssen, G. en J. Siegers, 'Vruchtbaarheid en arbeidsmarktparticipatie door vrouwen: een regionale dwarsdoorsnede', in: **Sociale Wetenschappen 25**, 1982/4, pp. 281-300.

Lockwood, D., **The Blackcoated Worker.** A study in Class Consiousness, Londen, 1958.

Loontechnische Dienst, **Werkgelegenheidseffecten van Arbeidsduurverkorting**, Den Haag, 1984.

Loontechnische Dienst, **Gelijke kansen voor vrouwen en mannen bij toetreding tot en deelname aan het arbeidsproces 1977**, Den Haag, 1978.

Loontechnische Dienst, **Verslag van de Loontechnische Dienst met betrekking tot de Wet Gelijke Behandeling van mannen en vrouwen over het jaar 1980/1981**, Den Haag, 1982.

Loontechnische Dienst, **De positie van mannen en vrouwen in het arbeidsproces**, Den Haag, 1988.
Lulofs, G., **De Amerikaanse arbeidsmarkt.** Een onderzoek naar arbeidsmobiliteit in de Verenigde Staten, Boom, Meppel, 1960. (diss)
Luycks, M., **Als vrouw met kleine kinderen in de nieuwbouwwijk op het platteland**, Utrecht, 1980
Lijphart, A., **Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek**, Amsterdam, 1968.

M
Maan-Faber, M. en A. Jacobi, 'Zijn er speciale faciliteiten voor zwangere werkneemsters wenselijk?' in: **Mens en Onderneming**, 1984, 1, pp. 49-60.
Mayo, E., F.J. Roetlisberger en W.J. Dickson, **Management en the Worker**, Cambridge, 1939.
Mayo, E., **Human Problems of an Industrial Civilization**, Boston, 1946.
Mayo, E., **The Social Problems of Industrial Civilization**, Londen, 1946.
Mercier, H., 'De vrouw tegenover den vrouwenarbeid', in: **Sociale Schetsen**, Haarlem, 1897, pp. 131-170.
Meeuwis, R., 'Beroep huisvrouw; relatie tussen huishoudelijk werk en psychosomatische klachten, in: **Tijdschrift voor Vrouwenstudies 8**, jrg. 2/4, 1981, pp. 522-531.
Messing, F., **De Nederlandse Economie 1945-1980.** Herstel, Groei, Stagnatie, Fibula-van Dishoeck, Haarlem, 1980
Meulen, R. ter, en W. van Hoorn, 'Psychotechniek en menselijke verhoudingen' in: **Grafiet.** De ontwikkeling van de sociale wetenschappen in Nederland (1), Winter 1981/82, pp. 106-156.
Meulenbelt, A., 'De ekonomie van de koesterende functie', in: **Feminisme 1, Ter Elfder Ure 20**, 1975, pp. 638-675.
Meulenbelt, A., **Feminisme en Socialisme.** Een inleiding, Van Gennep, Amsterdam, 1976.
Meurs, P., M. Rohling en M. Weggelaar, **Micro-elektronika en vrouwenarbeid.** Deel I, een literatuurstudie naar de gevolgen van de invoering van micro-elektronika voor de kwaliteit en kwantiteit van vrouwenarbeid, Min. SoZaWe, Den Haag, 1982.
Meydam, C. en E. Poutsma, 'Vrouwenarbeid, technologie en vakbondsbeleid' in: **Tijdschrift voor Arbeid en Bewustzijn**, jrg. 12, 1988/2, pp. 184-194.
Meydam, C., D. Trommel, E. Poutsma en R. Braaksma, **Vrouwenarbeid in de zoetwarenindustrie.** De mogelijkheden van technische vernieuwing: restarbeid of vakarbeid, EIM/TU-Delft, 1987.
Meyel, S. van, **Ruimte voor vrouwen!**, ASVS-publikatie, Amsterdam, 1981.
Meyer, J.L., **Sekse als organisatieprincipe.** Veranderende normen in de asymmetrische machtsrelaties tussen mannen en vrouwen, Amsterdam, 1983.
Meyer, J.L., **Sociale Atlas van de Vrouw**, Sociaal Cultureel Planbureau, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1977.

Meyer-Wichmann, C., **Vrouw en Maatschappij**, Utrecht 1936, Sun-reprint, Nijmegen, 1978.

Meijers, F., **Van ambachtsschool tot LTS.** Onderwijsbeleid en kapitalisme, SUN, Nijmegen, 1983. (diss)

Meijers, F. en M. du Bois-Reymond (red), **Op zoek naar een moderne pedagogische norm.** Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952), Acco, Amersfoort/Leuven, 1986.

Michielse, H.C.M., **De burger als andragoog.** Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk (1848-1972), Amsterdam, 1977.

Milikowski, H.Ph., **Sociale aanpassing, niet aanpassing, onmaatschappelijkheid**, Arnhem, 1961. (Handelseditie **Lof der onaangepastheid**)

Milkman, R., **Gender at Work.** The Dynamics of Job Segregation by Sex during World War II, Illinois Press, Chicago, 1987.

Ministerie van Sociale Zaken, **Het huidige tekort aan vrouwelijke arbeidskrachten.** Rapporten uitgebracht door de arbeidsinspectie over de maanden november en december 1945 en door het Rijksbureau over de maanden februari en maart 1945, Rijksuitgeverij, 1946.

Ministerie van Sociale Zaken, Projectgroep Herverdeling van werk/Werkgroep Organisatorische aspecten, **Organisatorische problemen bij de invoering van Arbeidsduurverkorting**, Den Haag, 1985.

Ministerie van Sociale Zaken, SZW-Werkgroep Flexibele Arbeidsrelaties, **Flexibele inzet van arbeidskrachten**, Den Haag, 1987.

Mok, A.L., **Dienen als beroep**, Stenfert Kroese, Leiden, 1962. (diss)

Mok, A.L., **Monografie van het beroep: 'socioloog'**, Rijksarbeidsbureau, beroepenkundige monografieën I, 1964.

Mok, A.L., 'Continuity and Discontinuity in the Nursing Profession', in: **International Nursing Review**, jrg. 16/4, 1969, pp. 298-309.

Mok, A.L., **Beroepen in actie, bijdragen tot een beroepensociologie**, Boom, Meppel, 1973.

Mok, A.L., **Professie en Professionalisering**, SISWO, Amsterdam, 1973.

Mok, A.L., 'Is er een dubbele arbeidsmarkt in Nederland?', in: **Werkloosheid.** Aard, omvang, structurele oorzaken en beleidsalternatieven. Pre-adviezen voor de Vereniging van Staathuishoudkunde, Den Haag, 1975, p. 145 ev.

Mok, A.L. en J. Bracke, 'De arbeidsmarkt: een poging tot integratie van economische en sociologische gezichtspunten', in; **Economisch en Sociaal Tijdschrift**, 1976, pp. 551-622.

Mok, A.L., 'De sociologie van arbeid en beroep: geschiedenis en ontwikkelingen', in: H.G. Hamaker (red), **Arbeid, beroep en samenleving.** Centrale problemen, alternatieven en overzichten, Serie Aspecten van de samenleving, Van Gorcum, Assen, 1981, pp. 131-167.

Mok, S., 'Ondernemingsraden', in: **Socialisme en Democratie**, 1948, pp. 81-87.

Morée, M., 'Waarom de apothekers voor vrouwen kozen. De transformatie van het apothekersassistentenberoep in de periode 1865-1900', in: **Derde Jaarboek Vrouwengeschiedenis 1982,** SUN, Nijmegen, 1982, pp. 36-63.

Mors, B.W.C. en A.M.H. Reuling, 'Positieve actie: schijn of werkelijkheid', in: **Mens en Onderneming,** jrg. 41, 1987.

Mossink, M., 'Tweeërlei Strooming? 'Ethisch' en 'rationalistisch' feminisme tijdens de eerste golf in Nederland', in: **Socialisties Feministiese Teksten 9**, 1986, pp. 104-121.

Mourik, A. van, en J. Siegers, **Ontwikkelingen in de beroepssegregatie tussen mannen en vrouwen in Nederland 1973-1979.** Onderzoeksrapport, Economisch Instituut, R.U., Utrecht, 1982.

Mourik, A. van, T. de Poel en J. Siegers, 'Ontwikkelingen in de beroepssegregatie tussen mannen en vrouwen in de jaren zeventig', in: **Economisch Statistische Berichten,** 6-7-1983, pp. 579-601.

Mourik, A. van, J. Siegers en M. Stijnenbosch, 'Mannelijke verpleegkundigen en vrouwelijke ziekenverzorgenden', in: **Tijdschrift voor Politieke Ekonomie**, jrg. 6/4, 1983, pp. 84-95.

Mulder, M. e.a., **Mensen, groepen, organisaties**, Van Gorcum, Assen, 1963.

Muntinga, I.G. e.a., **Zwaar werk is mannenwerk en verder..**, Projectgroep Vrouw, Arbeid en Gezin, Sociologisch Instituut. Groningen, 1983.

Murgatroyd, L., 'Gender and Occupational Stratification', in: **Sociological Review**, jrg. 30/4, 1982.

Myrdal, A. en V. Klein, **Women's two roles**, Londen, 1956/1968. (Ned. vert. **De werkende vrouw**, Rotterdam, 1969.)

N

Nabrink, G., 'Oorlog en geslachtsdrift', in: **Verstandig Ouderschap**, oktober 1947.

Nederlands Gesprekcentrum, **De arbeid van de gehuwde vrouw buiten haar gezin**, Uitgeverijen Kok, Kampen, Spectrum, Utrecht en Van Stockum, Den Haag, 1956.

Nieuwenhuis, H., **Opvoeding tot deelneming aan de cultuur**, Uitgave Landelijke Vereniging Clubhuiswerk, Utrecht, 1957.

Niezing, J., 'Sociologie van de arbeid: een poging tot plaatsbepaling', in: **Mens en Maatschappij**, 1964, pp. 1-9.

NIVE, **De tewerkstelling van de gehuwde vrouw**, Den Haag, 1963.

NKV, **De buitenshuis werkende gehuwde vrouw.** Rapport van Commissie van het NKV, Utrecht, 1967.

Noordenbos, G., 'Vrouwen en wetenschap: een loopbaan zonder perspectief?', in: **Themabundel Werken**, Zomeruniversiteit Vrouwenstudies, Groningen, 1987, pp. 57-77.

Nota Beleidsonderzoek Emancipatie, Tweede Kamer, oktober, 1987.

Nota Emancipatiebeleid, Tweede Kamer, 1983.

Nuyens, F.J.C.J., **Gemeenschapsleer voor het bedrijsleven**, Noord-Hollandse Uitgeverij, Amsterdam, 1952.

NVV, **Rapport inzake de mogelijke toekomstige opzet en structuur van het vrouwenwerk binnen het NVV.** Commissie-Vrouwenarbeid, NVV, Amsterdam, 1958.

NVV, **Arbeid in loondienst van de gehuwde vrouwen**, Amsterdam, 1963.

De niet-aanwezige huisvrouw. Beschouwingen over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw, Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Volksgezondheid, Paul Brand, Hilversum/Antwerpen, 1962.

Nijhof, M., 'Vrouwen en arbeidsmarkt', in: **Socialisties Feministiese Teksten 1**, 1978, pp. 182-203.

O

Oakley, A., **The sociology of housework**, Robertson, Londen, 1974. (Ned. vert. **De werk van de huisvrouw.** Een blinde vlek van de sociologie, Van Gennep, Amsterdam, 1979.)

OECD, **Labour force Statistics, 1964-1984**, Parijs, 1986.

Oldendorff, A., **Sociale en psychologische arbeidsproblemen in de zelfstandige onderneming**, Het Speycker, Antwerpen, 1940. (diss)

Oldendorff, A., 'De betekenis van de bedrijfssociologie voor de sociale wetenschappen', in: **Sociologisch Jaarboek 1953**, pp. 72-103.

Oldendorff, A. (red), **Mens en Arbeid**, Spectrum, Utrecht, 1956.

Oltshoorn, J.J.M. en J.E.M. Oltshoorn, 'Positieve actie; van theorie naar praktijk', in: **Mens en Onderneming**, 1986, jrg. 40, pp. 342-355.

Oosterhuis, G. en A. Glebbeek, 'Ras en geslacht bij de personeelsselectie', in: **Mens en Maatschappij**, jrg. 63, 1988, pp. 237-260.

Ormel, B. en R. van Berkel, 'Thuiswerk in de marge van de arbeidsverhoudingen', in: **Tijdschrift voor Arbeid en Bewustzijn**, jrg. 10/1, 1986, pp. 71-94.

OSA, **Flexibilisering van de arbeid: mogelijkheden en effecten**, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1986.

Ossenblok, P., 'Vrouwenwerk en automatisering', in: **Wetenschap en Samenleving**, april, 1983.

Ott, M., **Assepoesters en Kroonprinsen.** Een onderzoek naar de minderheidspositie van agentes en verplegers, SUA, Amsterdam, 1985. (diss)

Outshoorn, J., **Vrouwenemancipatie en socialisme**, SUN, Nijmegen, 1973.

Outshoorn, J., 'Loondruksters of medestrijdsters? Vrouwen en vakbeweging in Nederland 1890-1920', in: **Femenisme 1, Ter Elfder Ure 20**, 1975, jrg. 22/3, pp. 722-746.

Outshoorn, J., 'Marx en Engels kijken naar de vrouwen - een feministiese kritiek', in: **Feminisme 1, Ter Elfder Ure**, 1975, jrg. 22/3, pp. 623-638.

Outshoorn, J., 'Feminisme en marxisme; het relaas van een echtscheiding op zoek naar een omgangsregeling', in: **Tijdschrift voor Vrouwenstudies 7**, 1981, pp. 339-359.

Outrive, L. van, **Sociologie en vakbond.** Het onderzoek naar de vakbondsparticipatie binnen onderscheiden sociologische modellen, Antwerpen/Rotterdam, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij/Universitaire Pers, 1969. (diss)

Overdiep, I. en M. Visser, **'In thuiswerk geproduceerd'**, Wetenschapswinkel, Amsterdam, 1983.

P
Parel, G. en M. van de Wouw, **'Kortom ... men was zeer betrokken'.** Het ontstaan en de ontwikkeling van vrouwenstudies aan de Nederlandse universiteiten 1974-1981, Universiteitsdrukkerij, Utrecht, 1988.
Penders, H.J., 'Ontwikkelingen in de opvattingen over de arbeid van de gehuwde vrouw in het katholieke volksdeel', in: **De niet-aanwezige huisvrouw**, Hilversum, 1962.
Pere, H.M., **Tussen arbeidsmarkt en individueel welzijn.** Een historische analyse van de beroepskeuzevoorlichting in Nederland vanuit beroepensociologisch perspectief, Educaboek, Culemborg, 1986. (diss)
Perkins Gilman, C., **De economische toestand der vrouw.** Een studie over de economische verhoudingen tussen mannen en vrouwen als factor in de sociale evolutie, 1900.
Perquin, N. (red), **Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid.** Onderzoek in opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Rapport van het Mrg. Hoogveld Instituut te Nijmegen, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1953.
Personeelsbeleid voor jeugdigen. Wensen en Feiten, Interimrapport van de commissie voor onderzoek naar de jeugd in bedrijven, Min. SoZa, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1958.
Peype, D.C.J. van, 'Ontwikkelingen van de sociologie in Nederland', in: L. Rademaker (red), **Sociologie in Nederland**, Deventer, 1979, pp. 22-60.
Phillips, A. en B. Taylor, 'Sex and skill'. Notes towards a feminist economics', in: **Feminist Review 6**, 1980, pp. 79-87.
Pieterson, M., **Vrouwencarrières in het onderwijs: een smalle weg naar nieuw management,** Algemeen Pedagogisch Studiecentrum, Reeks Teksten Onderwijsemancipatie, nr.4, Amsterdam, 1986.
Plantenga, J., 'Structurele veranderingen en de beroepsarbeid van vrouwen 1945-1980', in: **Zomeruniversiteit Vrouwenstudies, Themanummer Werken,** Uitgave Zomeruniversiteit Vrouwenstudies, Groningen, 1987, pp. 5-15.
Plantinga, J., 'Gelijkwaardig; Opvattingen over de vrouw, vrouwenarbeid en beloningsverschillen', in: J.J. Schippers (red), **Beloningsdiscriminatie tegen vrouwen: normen, feiten, beleid**, Eburon, Delft, 1988, pp. 39-57.
Plasmeyer, H.W. en M.A. van Terwisga, 'De dans rond het konvenant; konflikten omtrent de verdeling van huishoudelijke arbeid', in: **Tijdschrift voor Politieke Ekonomie.** jrg. 11/3, 1988, pp. 38-57.
Plessner, H., 'Inleiding', in: A. Oldendorff (red), **Mens en arbeid**, 1956.
Poelstra, J., 'Dienstboden tussen arbeiders en burgerstand', in: **Tijdschrift voor vrouwenstudies 5**, jrg. 2/1, 1981, pp. 45-69.
Polak, A., 'Vrouwenarbeid en de rechtse Politiek', in: **Vragen des Tijds,** september, 1912.
Polak, A., **Leidraad voor Nederlandsche Meisjes bij de keuze van een beroep,** Uitgave Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, Den Haag, 1914.
Polak, A., **De Nederlandsche Gemeente- en Telefonisten,** Uitgave Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, no. 25, Den Haag, 1916.

Polak, A., **Veranderende Groepeering van mannelijke en vrouwelijke arbeidskrachten**, Uitgave Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, no. 26, Den Haag, 1916.

Polak, A., **De Vrouwelijke Arbeidskrachten in de Wasch-Industrie**, Uitgave Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, no. 27, Den Haag, 1917.

Polak, A., **Nieuwe Verschuivingen van mannelijke en vrouwelijke arbeidskrachten**, Uitgave Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, no. 36, Den Haag, 1919. (Ook verschenen in: **Economist**, 1919, pp. 418-513.)

Polak, A., 'De rechte persoon op de rechte plaats', in: **Vragen des Tijds**, mei 1921.

Polak, A., **Psychologische voorlichting bij beroepskeuze**, Uitgave Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, Den Haag, 1921.

Polak, A., 'Meer psychisch dan technisch', I, in: **Jeugd en Beroep**, 1929, pp. 73-76.

Polak, A., 'Vrouwenarbeid in crisistijd' in: **De Economist**, Orgaan van het Nederlands Economisch Instituut, jrg. 83/12, 1933, pp. 841-865.

Poldervaart, S. e.a., **Vrouwenstudies.** Een inleiding, SUN, Nijmegen, 1983.

Poppe, C., H. Wallenburg en J. Buiter, 'Heroriëntering in de vakbeweging', in: **Socialisme en democratie**, maart 1963, pp. 212-231.

Poppe, C., 'De ontwikkeling van het bedrijvenwerk', in: **Sociaal Maandblad Arbeid**, 1971, pp. 526-535.

Poppe, C., **Ontwerp voor een vakbondssociologie**, Leiden, 1969.

Posthumus-Van der Goot, W.H., **Statistiek en werkelijkheid**, 1934.

Posthumus-Van der Goot, W.H., 'Onderzoek naar den Arbeid der gehuwde vrouwen in Nederland', in: **Jaarboek II van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging**, E.J. Brill, Leiden, 1938.

Postumus-Van der Goot, W.H., Statistische gegevens betreffende de vrouw in Nederland, in: **Jaarboek Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging**, 1937.

Posthumus-Van der Goot, W.H. en A. de Waal (red), **Van moeder op dochter.** De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd, Brill, Leiden 1948, SUN-reprint, Nijmegen, 1977.

Pot, F.D., **Medezeggenschap over Beloningssystemen 1850-1987,** NIPG, Leiden, 1988. (diss)

Praag, B. van, 'Vrouwenemancipatie economisch bezien: feiten en wensdromen, in: **Economisch Statistische Berichten**, 11-6-1975.

Prak, J.L., 'Het psychotechnische onderzoek aan de ambachtsschool te Eindhoven', in: **Mededelingen van de dr. D. Bos-Stichting**, nr. 13, Sociaal Paedagogisch Instituut, Wolters Groningen/Den Haag, 1926.

Prae-adviezen, De vrouw in het bedrijf, Uitgave van Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk, in samenwerking met de Nederlandse Vereniging voor Bedrijfspsychologie, Tjeenk Willink, Haarlem, 1951.

Pross, H., **Die Wirklichkeit der Hausfrau**, Rowolt, Reinbeck bei Hamburg, 1975.

Projektgroep Vrouwenarbeid, **Van telefoniste naar informatrice**, Sociologisch Instituut, Groningen, 1977.

Projektgroep Vrouwenarbeid (De Bruijn, J.G.M., H. Limberger en H. Brandsma (red), **Verschillen in arbeidspositie tussen mannen en vrouwen bij een overheidsbedrijf.** Verslag van een onderzoek bij het PTT-telefoondistrikt in Groningen, Sociologisch Instituut Groningen, 1981.

Projektgroep Vrouwenarbeid, **Publicatielijst**, Sociologisch Instituut, Groningen, 1987.

Projektgroep Vrouwenarbeid, **Ongewenste intimiteiten op het werk.** Onderzoek naar ongewenste omgangsvormen tussen de seksen in arbeidssituaties, Min. SoZaWe, Den Haag, 1986.

Projektgroep Vrouwenarbeid, **Het in- en uitschakelingsproces van vrouwen op de arbeidsmarkt**, Taakgroepverslagen deel II, Sociologisch Instituut, Groningen, 1977.

Projectgroep Vrouw, Arbeid en Gezin, **Mannenwerk en vrouwenwerk? Kom nou!**, Sociologisch Instituut, Groningen, 1985.

Projektgroep Techniek, Organisatie, Arbeidsmarkt, **Techniek, Organisatie, Arbeidsmarkt,** Samenvattend rapport, Nijmegen, 1979.

Q

Quack, H.P. G., **Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack 1834-1914**, Amsterdam 1915, SUN-reprint, Nijmegen, 1977.

R

Rapport inzake **Roof, Restitutie en Reparatie**, Min. van Economische Zaken, 's Gravenhage, 1947.

Rapport-Hammerstein, **Het tekort aan hulp in de huishouding.** Mogelijkheden tot verbetering van de toestand, Rapport van de Commissie-Hammerstein, Uitgave R.K. Centrum voor Staatkundige Vorming, 1949.

Rapport van de Enquête De Getrouwde Vrouw bij de Post-, Telegraag en Rijkstelefoondienst. Ingesteld door het Nationaal Comité inzake Wettelijke Regeling van vrouwenarbeid, z.p., november 1906.

Referaten en handelingen van het congres Huisindustrie, Amsterdam 1909.

Regt, A. de, **Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid.** Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie, Boom, Meppel /Amsterdam, 1984. (diss)

Reinalda, B., **Bedienden Georganiseerd.** Ontstaan en ontwikkeling van de vakbeweging van handels- en kantoorbedienden in Nederland van het eerste begin tot de Tweede Wereldoorlog, SUN, Nijmegen, 1981. (diss)

Renaud, R. en J. Siegers, 'het aanbod van arbeid door gehuwden', in: **Economisch Statistische Berichten**, 8-6-1983, pp. 507-510.

Righart, H., '"Ons gezin in ons kleine vaderland". Het zedelijkheidsoffensief van de Katholieke Arbeidersbeweging, 1945-1955', in: H. Galesloot en M. Schrevel, **In fatsoen hersteld.** Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog, SUA, Amsterdam, 1989, pp. 63-75.

Roethlisberger, F., W. Dickson en N. Wright, **Management en the Worker,** Cambridge/Massachusetts, 1939.

Roggen, M. en C. Sombroek, 'Vrouwen en technologie. Opleiden: een kans voor vrouwen in de fabriek', in: **Tijdschrift voor Arbeid en Bewustzijn**, jrg. 12, 1988, pp. 205-215.

Roland Holst-Van der Schalk, H., **Kapitaal en Arbeid in Nederland,** Vierde verbeterde en met deel 2 vermeerderde druk, SUN-reprint, Nijmegen, 1977. (Oorspr. uitgave deel I, Amsterdam, 1902 en deel II, Rotterdam, 1932.)

Roland Holst-Van der Schalk, H., **Een woord aan de vrouwen der arbeidende klasse.** Naar aanleiding der Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid, Amsterdam, 1898.

Romme, A.G.L., 'Het macro-economisch arbeidsaanbod van vrouwen: een verklaring voor de periode 1971-1985', in: **Maandschrift Economie**, jrg. 51, 1987, pp. 53-66.

Rooijen, J.P. van, 'Het groeiend tekort aan ongehuwde vrouwen', in: **Economisch Statistische Berichten 46**, 23-8-1961.

Roozemond, K., 'Flexibilisering: flexibele vrouwenarbeid', in: **Tijdschrift voor Politieke Ekonomie**, jrg. 8/2, 1985.

Ru, E. de, en L. Steensma, 'Het rendement blijft laag. Automatisering van administratieve processen bij de PTT', in: **Wetenschap en Samenleving**, jrg. 10, 1986, pp. 8-14.

Ru, E. de e.a., **Het project Vrouw en Arbeid.** De doorstroom van mannen en vrouwen bij het middelbaar personeel van de PTT, Den Haag, 1983.

Rutten, F.J.Th. e.a., **Menselijke verhoudingen,** Deel I en II, Paul Brand, Bussum, 1955 en 1957.

Ruijs, A. e.a., **Schoolmanagement: een mannenzaak?** I.T.S., Nijmegen, 1986.

Ruygers, H.J.C.G.M., **De beide geslachten.** Schetsen voor een wijsgerige sexuologie, Romen en Zn., Roermond, 1952.

S

Saal, C.D., **Het boerengezin in Nederland.** Sociologische grondslagen van gezin en bedrijf, Van Gorcum, Assen, 1958. (diss)

Saal, C.D., Interview 17-10-85, in: F.Meijers en M. du Bois (red), **Op zoek naar een moderne pedagogische norm,** 1986.

Schaik, St. van, **Rationalisatie in de kunstzijde-industrie in de jaren '30,** Uitgave van het NIVE, Uitgeverij Musses, Purmerend, 1938.

Schellekens-Ligthart, A.J., **Buitenshuis werkende gehuwde vrouwen, huishoudelijke en financiële problemen,** Utrecht, 1957.

Schellekens-Ligthart, A.J., **Naderé verkenning t.a.v. de problematiek van de buitenshuis werkende gehuwde vrouw,** Den Haag, 1961.

Schilstra, W.N., **Vrouwenarbeid in Landbouw en Industrie in Nederland in de 2e helft der 19e eeuw,** Amsterdam 1940, Sun-reprint, Nijmegen, 1976. (diss)

Schippers, J.J., 'Beloningsdiscriminatie van de vrouw in Nederland', in: **Economisch Statistische Berichten 67**, 1982, pp. 452-458.

Schippers, J.J. en J.J. Siegers, 'Beloningsdiscriminatie van vrouwen in Nederland: een analyse op basis van voorwaartse en omgekeerde regressie', in: **Sociale Wetenschappen 29**, 1986/2, pp. 109-126.

Schippers, J.J. en J.J. Siegers, 'Beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen in Nederland: een analyse met behulp van human capital-loonvergelijkingen', in: **Maandschrift Economie 50**, 1986/2, pp. 108-122.

Schippers, J.J. en J.J. Siegers, 'Women's relative wage rate in the Netherlands, 1950-1983: a test of alternative discrimination theories', in: **De Economist,** 134, 1986/2, pp. 165-180.

Schippers, J.J., **Beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen - een economische analyse**, Groningen, 1987. (diss)

Schippers, J.J. en J.J. Siegers, 'Beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen in Nederland', in: **Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken**, jrg. 4/2 1988, pp. 34-47.

Schmid, J.J. von, **Hoofdlijnen der sociologie**, Amsterdam, 1937.

Schnabel, P., 'Kiezen voor minder kinderen?', in: R. Veenhoven en E. van der Wolk (red), **Kiezen voor kinderen?** ,Van Gorcum, Assen/Amsterdam, 1977, pp. 229-243.

Schoemaker, N., A.M. de Jong-van der Poel en R.W.Hommes, **De positie van de vrouw op de arbeidsmarkt**. Een verkenning van onderzoeksvelden, SISWO, Amsterdam, 1978.

Schoemaker, N., A.M. Jong, en R.W. Hommes, 'De positie van de vrouw op de arbeidsmarkt: wegen voor nieuw onderzoek', in: **Sociologische Gids,** mei/juni 1978, pp. 189-200.

Schoemaker, N., 'De emancipatie van de vrouw op de arbeidsmarkt', in: **Vrouwen en hun belangen 43**, 7-11-1978, pp. 9-12.

Schokking-Siegerist, E.C., **Grenzen aan gedrag.** Een analyse van de invloed van maatschappelijke rollen op individueel gedrag, Leiden, 1987. (diss)

Schoon, L., 'Catharine van Tussenbroek (1852-1925). Een feministische medica', in: **Geleerde Vrouwen. Negende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis**, SUN, Nijmegen, 1988, pp. 115-120.

Schoonenboom, I.J. en H.M. In 't Veld-Langeveld, **De emancipatie van de vrouw**. Voorlopige Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Voorstudies en Achtergronden, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1976.

Schoot Uiterkamp, A., 'Terug naar het paradijs? Akties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig', in: **Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland**, 1978, pp. 182-245.

Schotsman, J., 'De sociaal-democratische beweging en de grote depressie', in: **Tijdschrift voor Politieke Ekonomie**, jrg. 2/4, 1979, pp. 42-70.

SER, **Advies inzake het vraagstuk van gelijke beloning van mannen en vrouwen voor gelijkwaardige arbeid**, Publicatie nr. 9, Den Haag, 1953.

SER, **Advies over de arbeid van vrouwen in Nederland in het kader van de situatie op de arbeidsmarkt en het te voeren beleid**, Den Haag, 1966.

SER, **Advies inzake ontslag aan vrouwelijke werknemers bij huwelijk en zwangerschap**, Den Haag, 1969.

SER, **Advies inzake een wettelijke regeling kinderopvangmogelijkheden**, Den Haag, 1971.

SER, **Advies inzake de inschakeling van de gehuwde vrouw in het arbeidsproces**, Den Haag, 1973.

Sevenhuysen, S.L., **De orde van het vaderschap.** Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1900, IISG, Amsterdam, 1987. (diss)

Sheppard, **Managerial Sociology.** A critical commentary on the Mayo Influence in Industrial Sociology, 1948.

Siersema, J., **Vrouwenarbeid, Nachtwerk?** Over Arbeidsbescherming en emancipatie, Pegasus, Amsterdam, 1981.

Siegers, J.J., 'Arbeidsduurverkorting en het arbeidsaanbod van gehuwde vrouwen', in: **Economisch Statistische Berichten**, 1983.

Siegers, J.J., **Arbeidsaanbod en kindertal.** Een micro-economische analyse, Groningen, 1985. (diss)

Siegers, J.J., C. Timmerman en R. Wittink, **Analyse van personeelsbestanden ten behoeve van positieve actie**, Min.SoZaWwe, Den Haag, 1987.

Siegers, J.J. (red), **Het aanbod van arbeid door vrouwen in Nederland**, Sociaal Cultureel Planbureau, Rijswijk, 1985.

Sitter, L.U. de, **Op weg naar nieuwe fabrieken en kantoren.** Productie-organisatie en arbeidsorganisatie op de tweesprong. Een rapport inzake de kwaliteit van de arbeid, organisatie en arbeidsverhoudingen, In opdracht van de W.R.R., Kluwer, Deventer, 1982.

Smit, J., 'Pleidooi voor een structurele aanpak: vijf-urige werkdag en emancipatie-banen', in: **Opzij**, jrg. 5/3, 1977, pp. 22-23.

Smit, J., H. Berends e.a., **De vijfurige werkdag,** themanummer van **Socialisme en Democratie**, jrg. 35/10, 1978.

Smit-Muntinga, I.G., **Vrouwen in mannenfuncties in Drenthe**, Projectgroep Vrouw, Arbeid en Gezin, Sociologisch Instituut, Groningen, 1981.

Sparnaay, M., **De Industriezaal,** Verslagen van Fabrieken en Werkplaatsen waar Vrouwen arbeiden, Souvenir aan de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, Leiden, 1898.

Sparnaay, M., **Uit de Fabriekswereld,** Leiden, 1898.

Spiekman, H., 'De aanstaande beslissing onzer Partij inzake de gehuwde fabriekswerkster' in: **De Nieuwe Tijd 13**, 1908, pp. 756-772, 828-852.

Staatkundige hervormingen. Rapport uitgebracht aan het Genootschap voor den Rechtsstaat, Haarlem, 1946.

Standpuntbepaling Stimuleringsbeleid emancipatie-onderzoek, Min. SoZaWe en O&W, Den Haag, 1984.

Stanworth, M., 'Women and class analysis: A reply to John Goldthorpe', in: **Sociology**, vol. 18, 1984/2, pp. 159-170.

Steen, A. van, 'Dienstbodenvraagstuk en de werkloosheid', in: N. Bakker e.a. (red), **Een tipje van de sluier.** Vrouwengeschiedenis in Nederland. Deel 2: Nederlandse vrouwen in deze eeuw, Uitgave Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis, Nijmegen, 1980.

Steers, R.M. en L.W. Porter, **Motivation and work behaviour**, Mc.Graw Hill, New York, 1979.
Steinmetz, S.R., 'Wat is sociologie?', Den Haag, 1900.
Steinmetz, S.R., 'Verheffing en bevrijding der vrouw", in: **Los en Vast**, 1895, 1896.
Steinmetz, S.R., **Het feminisme**, Leiden, 1899.
Steinmetz, S.R., 'Feminisme in engeren zin, een sociaal gevaar', in: **Evolutie**, 1898.
Steinmetz, S.R., 'Kritiek op Mw. H. Roland Holst: De proletarische moraal', in: **De Bode**, 1903. (Herdrukt in een afzonderlijke brochure, Amsterdam, 1905.)
Steinmetz, S.R., 'Feminismus und Rasse', in: **Zeitschrift für Sozialwissenschaft**, VII/12, 1904.
Steinmetz zoals zijn leerlingen hem zagen, Amsterdamse Studentenvereniging voor Sociale Geografie, Amsterdam, 1932.
Steinmetz, S.R., **Inleiding in de sociologie**, Haarlem, 1931. (Herdrukken in 1942 en 1958.)
Stichting van de Arbeid, **Beloning van vrouwen en meisjes**, Den Haag, 1947.
Stork-van der Kuil, D.M.E.J., **De Drentse boerin; haar plaats in de samenleving**, Van Gorcum, Assen, 1952. (diss)
Stork-van der Kuil, D.M.E.J., **De boerin van nu en straks, vrouwen in een veranderende plattelandssamenleving**, Van Gorcum, Assen, 1966.
Stroink, P.L. en F. Andries, **De LTS-er: van scholier tot werknemer**, Leiden, 1987.
Stuurman, S., **Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat.** Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland, SUN, Nijmegen, 1983. (diss)
Sullerot, E., **Histoire et sociologie du travail féminin**, Gonthier, Parijs, 1968. (1e Nederlandse uitgave in twee delen, 1. Geschiedenis van Vrouwenarbeid en 2. De vrouwenarbeid in onze tijd, Paul Band Unieboek, Bussum, 1969. 2e Nederlandse uitgave **Geschiedenis en sociologie van vrouwenarbeid**, SUN-reprint, Nijmegen, 1979.)

T

Taylor, F.W., **Shop Management**, New York/Londen, 1919. (Oorspr. 1903.)
Taylor, F.W., **The Principles of Scientific Management**, New York/Londen 1917. (Oorspr.1911.)
Tazelaar, F., **Mentale incongruenties, sociale restricties, gedrag: een onderzoek naar beroepsparticipatie van gehuwde vrouwelijke academici**, Utrecht, 1980. (diss)
Tellegen, M.A. van, ' De arbeid der gehuwde vrouw', in: **Economisch-Statistische Berichten**, jrg. 23, no. 1158, 9-3-1938, pp. 174-175.
Teulings, A., **Philips.** De geschiedenis en praktijk van een wereldconcern, Van Gennep, Amsterdam, 1977.
Teulings, A. en F. Leijnse, **Nieuwe vormen van industriële aktie**, Nijmegen, 1974.

Teulings, A., 'Herstructurering van de Nederlandse organisatiesociologie', in: **Mens en Onderneming,** 1976/2-3, pp. 179-197.

Tewerkstelling gehuwde vrouw. Rapport van de NV Gloeilampenfabrieken, Sociale Zaken, Eindhoven, 1960.

Thoenes, P., 'Sociologie en non-conformisme', in: **De Sociologische Gids,** jrg. 3, 1958, pp. 241-246.

Thoenes, P., ' Anti-Zetterberg. Een critische beschouwing over enige veronderstellingen achter de gangbare visie van "middle range theory", in: **De Sociologische Gids,** jrg. 4, 1959, pp. 162-183.

Thoenes, P., **De elite in de verzorgingsstaat,** Leiden, 1962.

Thurow, L.C., **Generating Inequality,** New York, 1975.

Tobi, E.J. en A.W. Luyckx, **Herkomst en toekomst van de middenstander,** Amsterdam, 1950.

Touraine, A., **L'Evolution du Travail aux Usines Renault,** Parijs, 1955.

Touraine, A., 'Veranderingen in de beroepsstructuur der Franse mechanische industrie', in: **Mens en Maatschappij,** 1953, pp. 16-24.

Trimbosch, C.J.B.J., 'De niet-aanwezige huisvrouw, een samengesteld vraagstuk', in: **De niet-aanwezige huisvrouw,** Hilversum, 1962.

Triest, M., **Vrouwen tussen wetenschap en beleid,** Kritak, Leuven, 1986.

Triest, M. en A. van Doorne-Huiskes, 'Flexibilisering en emancipatie; een ambivalente relatie', in: H. Flap en W. Arts (red), **De flexibele arbeidsmarkt,** Van Loghum Slaterus, Deventer, 1988, pp. 85-101.

Trommel, W., R. van Dam en M. Weggelaar, 'Vrouwen, industrie en automatisering: een stoelendans', in: **Emancipatie aan het werk,** Leiden, 1988, pp. 75-93.

Trommel, W., **Flexibele arbeid; een werknemerstypologie,** WRR-rapport, Den Haag, 1987.

Tijdens, K., 'Bankautomatisering en vrouwenarbeid', in: **Tijdschrift voor Politieke Ekonomie,** jrg. 9/4, 1986, pp. 29-47.

Tijdens, K., **Automatisering, interne arbeidsmarkt en segmentering.** Een studie naar de positie van vrouwelijke medewerkers bij de vier grote banken. Deelrapport, Uitgave Vakgroep Sociaal Wetenschappelijke Informatica, UvA, Amsterdam, 1986.

Tijdens, K., **Automatisering en Vrouwenarbeid.** Een studie over beroepssegregatie op de arbeidsmarkt, in de administratieve beroepen en in het bankwezen, Wageningen, 1989. (diss)

Tijdens, K. en P.A. de Ru, 'Loopbanen van Vrouwen', in: **Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken 4,** 1988, pp. 8-18.

Tijdschrift voor Vrouwenstudies 1, 'Redactioneel', jrg. 1/1, 1980.

U

Ubink, **Het vraagstuk van de gehuwde ambtenares,** Staatscommissie-Ubink, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1952.

V
Vall, M. van de, **De vakbeweging in de welvaartsstaat.** Een macro- en micro-analyse, Meppel, 1963.
Veerman, H. en C. Verheyen, **Beroepsarbeid en gezin; vrouwen in een spanningsveld?**, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1984.
Veld-Langeveld, H.M. in't, 'Beroepsbeeld en beroepsprestige', in: F. van Heek e.a., **Stijging en daling in Nederland I**, Leiden, 1958, pp. 52-120.
Veld-Langeveld, H.M. in 't, **Vrouw-beroep-maatschappij: analyse van een vertraagde emancipatie**, Bijleveld, Utrecht, 1969.
Vellekoop, C., 'Naar een beroepsprestigestratificatie van vrouwenberoepen' in: **Sociologische Gids**, 1963, pp. 294-305.
Ven, F.J.H.M. van der, 'De positie van de arbeider in het bedrijf', in: **Arbeid op de tweesprong**, Bundel opstellen, uitgegeven ter gelegenheid van het vijfenzeventig jarig bestaan van de Arbeidsinspectie, Den Haag, 1965. pp. 137-153.
Ven, F.J.H.M. van der, **De Arbeidende Mens.** Arbeidssociologische beschouwingen, Serie Mens en Medemens, aspecten der sociale werkelijkheid, Spectrum, Utrecht, 1965.
Ven, F.J.H.M. van der 'Beroep als arbeidssociologisch gegeven' in: **Sociale Wetenschappen**, jrg. 13/2, 1970.
Verhage, C., 'Stijgende deelname van de vrouw aan het arbeidsproces als conjunctureel verschijnsel', in: **Sociaal Maandblad Arbeid**, no. 7/8, juli/aug 1965, pp. 465-469.
Verslag werkgroep industriële sociologie, in: **Mens en Maatschappij**, 1953, p. 382.
Verwey-Jonker, H., recensie in: **Mens en Maatschappij**, 1953, pp. 118-119.
Verwey-Jonker, H., 'Studeren in de sociale wetenschappen in de jaren dertig', in: F. Bovenkerk e.a. (red), **Toen en Thans**, Ambo, Baarn, 1978, pp. 138-139.
Verwey-Jonker, H., 'Het dreigend vrouwentekort', in: **Sociaal Maandblad Arbeid**, 1960/4, pp. 256-262.
Verwey-Jonker, H., 'De buitenshuiswerkende gehuwde vrouw', in: **De onderneming**, 26-11-1960, pp. 869-872.
Verwey-Jonker, H., 'Krijgen we meer gehuwde vrouwen in het arbeidsproces', in: **De niet-aanwezige huisvrouw.** Beschouwingen over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw, Brand, Hilversum/Antwerpen, 1962.
Verijdt, H., R. Koolen en B. Hövels, **Vrouwen in 'traditionele mannenberoepen'.** Een onderzoek ter evaluatie van het emancipatieproject voor werkende meisjes aan de kant van de arbeidsorganisatie, I.T.S., Nijmegen, 1981.
Vianen, A.E.M. van, **Het selektie-interview.** Over de rol van sekse-stereotypen, Leiden, 1987. (diss)
Vinke, P., **De maatschappelijke plaats en herkomst der directeuren en commissarissen van openbare en daarmede vergelijkbare NV's,** Leiden, 1961. (diss)

Visser, C., 'Een economische dubbelrol', in: **Economisch Statische Berichten** 25, 1975.

Vissers, A.M.C. e.a., **Werkloosheid en herintreding.** Een secundaire analyse I, II, III, IVA, Tilburg, 1976, 1980.

Vissers, A.M.C., **Mobiliteit op de arbeidsmarkt**, IVA, Tilburg, 1979.

Vissers, A.M.C., A.M. de Vries en Th. Schepers, **Arbeidsmarktgedrag ten tijde van massale werkloosheid**, OSA, Den Haag, 1986.

Vreeman, R. (red), **De kwaliteit van de arbeid in de Nederlandse industrie**, SUN, Nijmegen, 1982.

Vreeman, R., 'Flexibele arbeid; flexibilisering als vorm van herstructurering van de arbeidsverhoudingen', in: **Tijdschrift voor Politieke Ekonomie**, jrg. 8/2, 1984, pp. 7-25.

Vries-Bruins, A.E.J. de, **Uit spuit, de bocht weer uit...?** Comité ter Verdediging van de Vrijheid van de Arbeid van de Vrouw, Den Haag, 1948.

Vries Reilingh, H. de, 'De mentaliteit van de Nederlandse jeugd na de Tweede Wereldoorlog', in: **Sociologisch Jaarboek, III**, 1949, pp. 31-59.

Vrouwen willen echte ATV, FNV-vrouwenplatvorm, Amsterdam, 1983.

Vrouwenarbeid. Orgaan van de Vereeniging Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, Uitgegeven tijdens de drie maanden durende tentoonstelling, Den Haag, 1898.

Vrouwenjaarboekje 1919, Uitgave Nationaal Bureau Vrouwenarbeid, Den Haag, 1919.

Vrouwenstudies aan de Fakulteit der Sociale Wetenschappen. Uitgangspunten - ontwikkelingen - aanbevelingen (Paarse Nota), Afdeling Vrouwenstudies FSW, Universiteit van Amsterdam, april 1977.

W

Wackwitz, J.D., **Het verband tussen arbeidsprestatie en leeftijd**, Eindhoven 1946.

Waerden, Th. van der, **Geschooldheid en Techniek**, Van Rossum, Amsterdam, 1911. (diss)

Weber, M., **Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Socialpolitik,** Tubingen, 1924.

Weggelaar, M.J., C.A.M. van Eynatten, E.C.M. van Schie, H.O. Steensma en W.A. Trommel, **Emancipatie aan het werk.** De positie van vrouwen in arbeidsorganisaties, DSWO-Press, Serie: Sociaal Wetenschappelijk perspectief, Leiden, 1988.

Weggelaar, M. en W. Trommel, 'Nieuwe technologieën en de arbeid van vrouwen', in; **Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken**, jrg. 2/2, 1986, pp. 50-59.

Weggelaar, M., W. Trommel en F. Molenaar, **Doorstroming van vrouwen in het bedrijfsleven: feiten en visies** ,Min. SoZaWe, Den Haag, 1986.

Weggelaar, M., W. Trommel en S. Corten, 'Automatisering en vrouwenarbeid in de dienstensector', in: **Emancipatie aan het werk**, Leiden, 1988, pp. 59-74.

Weggelaar, M. en K. de Boer, **Micro-elektronica en vrouwenarbeid.** Deel II. Gevolgen van de invoering van micro-elektronika voor de arbeid van vrouwen. Verslag van vier case-studies, Min. SoZaWe, Den Haag, 1984.

Weggelaar, M., W. Trommel en S. Corsten, **Micro-elektronika, Automatisering en vrouwenarbeid in de Provincie Zuid-Holland**, Werkgroep Arbeidsvraagstukken en Welzijn, Leiden, mei 1985.

Weggelaar, M., W. Trommel en F. Molenaar, **Doorstroming van vrouwen in het bedrijfsleven**, Werkgroep Arbeidsvraagstukken en Welzijn, Leiden, 1987.

Werker-Beaujon, M. e.a., **Encyclopedisch Handboek; De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk**, Amsterdam, 1917.

Werkgroep Vrouwengeschiedenis Groningen, **Vrouwen, Kiesrecht en Arbeid in Nederland 1889-1919**, Uitgave van de Stichting ter bevordering van de Studie der Geschiedenis in Nederland, Hippo, Leeuwarden, 1977.

Wezel, J.A.M. van, **Herintreding in het arbeidsproces - Een onderzoek onder werklozen**, Gianotten, Tilburg, 1972.

Wezel, J.A.M. van, **De verdeling en waardering van arbeid**, een studie over de ongelijkheid in het arbeidsbestel, Reeks voorstudies en achtergronden van de W.R.R., IVA, Tilburg, 1976.

Wezel, J.A.M. van, **Sociale ongelijkheid en arbeidsverdeling**, IVA, Tilburg, 1979.

Wezel, M. van, **Prat op het werk harer handen.** Vrouwenbeweging, arbeid en ekonomiese zelfstandigheid 1870-1920, Nijmegen, 1985.

Whyte, W.F., 'When workers and customers meet', in: **Industry and Society**, 1946.

Wichmann, C., **Het vraagstuk van den bedrijfsarbeid der vrouw in Nederland**, Uitgave Tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913', no. 2, Van de Garde, Zaltbommel, 1913.

Wilbrink-Griffioen, D., I. van Vliet en A. Elzinga, **Kinderopvang en arbeidsparticipatie van vrouwen**, Min. SoZaWe, Den Haag, 1987.

Wilde, I. de, 'De kentering naar het nieuwe vrouwenleven. Over het Maandblad voor Vrouwenstudie (1913-1915)', in: **Geleerde vrouwen; Negende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis,** SUN, Nijmegen, 1988, pp. 152-170.

Wilde, I. de, 'Er is een heilig moéten, waartegen geen bezwaar bestand is. De betekenis van Hélène Mercier (1839-1910) voor de vrouwenbeweging', in: **De eerste feministische golf; 6e Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis**, SUN, Nijmegen, 1985, pp. 59-78.

Willems, P.J. en J.F.J. Janmaat, **Het bedrijf en de werkende gehuwde vrouw.** Verslag van een onderzoek uitgevoerd door het GITP, Min. van Economische Zaken, COP/SER, 's Gravenhage, 1968.

Willis, P., **Learning to Labour.** How working class kids get working class jobs, Gower, Aldershot/Hampshire, 1978.

Windmuller, J.P., **Labor Relations in the Netherlands**, Cornell University Press, Ithaca, N.Y., 1969. (Ned. vert. **Arbeidsverhoudingen in Nederland,** Aula, Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1970.)

Wit, D. de, **Vrouwen maken carrière**, Aramith Uitgevers, Amsterdam, 1986.

Witz, A., 'Patriarchy and the Labour Market: Occupational Control Strategies the Medical Division of Labour', in: D. Knights and H. Willmott, **Gender and the labour process**, Gower, Aldershot/Brookfield, pp. 14-35.

Woude-Vermeyden, T van der, 'Werkende gehuwde vrouwen en het bedrijfsleven', in: **Gids voor Personeelsbeleid**, jrg. 41/1, 1961.

Wright Mills, C., **The sociological imagination**, New York, 1959. (Ned. vert. **De sociologische visie**, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1963.)

Wijmans, L., 'Van vakman tot typiste. Automatisering en vrouwenarbeid in de grafische sektor', in: **Tijdschrift voor Politieke Ekonomie**, jrg. 9/3, 1986, pp. 60-81.

Wijnaendts Francken, C.J., 'Het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid', in: **Vragen van den dag**, jrg. 22/6, 1907.

Z

Zuthem, H.J. van, **Managementsociologie en arbeiderssociologie**, Amsterdam, 1963.

Zuthem, H.J. van, **De integratie van de onderneming als sociologisch vraagstuk**, Van Gorcum, Assen 1961. (diss)

Zwart, S., 'Het gezinsbeeld bij de Nederlandse politieke partijen', in: **Bulletin**, nr. 33, Afdelingen voor sociale wetenschappen aan de Landbouwhogeschool Wageningen, 1969.

Summary

Her work

Women's work and the sociology of work in historical and emancipative perspective

This book describes the developments in research on women's work in the Netherlands from the end of the nineteenth century until 1988.

In this historical review spanning more than a century, three main questions are considered: The first question concerns the historical incentives for the first studies on women's work. Which political and societal movements took the initiative for this research outside the academic sphere and what were their aims? The second question concerns the development in themes, research questions and assumptions during the identifiable period in which women's work has been a subject of study, related to societal developments and ideology about working women. In the third place the book analyses the attention paid to women's work questions in sociology in general before World War Two and in the sociology of work in particular since 1945. An explanation is sought for the fact that there has been a significant and long-standing gap in this area of study within the discipline of sociology. Why is it only now, in the nineteen-eighties, that this gap is finally starting to be closed?

The historical roots of women's work research

Three currents can be distinguished in Dutch society, which generated interest in the 'women's question' in general and which more or less led to the first research on women's work in particular, during the second half of the nineteenth century.

The first current was the protestant-christian movement of Réveil which stressed the importance of practical social work instead of giving alms to the poor. At this point in time, when there was a total lack of decently paid work for women, charity work allowed middle and higher status women to be socially active, without undermining the ideology that women did not have to work. It also awoke their social responsibility in a certain sense. The absence of decently paid work harmed unmarried women in particular, many of whom lived out their days in genteel but very real poverty. They were completely dependent on their families or they had to earn their money in secret. During the last decades of the previous century, a growing number of these unmarried women were no longer willing to accept these conditions. They wanted to perform their work in the open and to get rid of the shame surrounding it. They strived for access to education, and with it, the professions. Stemming from this movement, a group of women took the initiative to organize a national exhibition on women's work in 1889. The aims of the exhibition were to inform the broader public on all the hidden work of

middle and higher status women, to instill women with pride in their work, and to inform more women and girls about education and job possibilities.

The second current which focused attention on the women's work question in particular, was the nascent labour movement. The aim of this movement was to improve the conditions of the working class, beginning with work protection, first for women and children, with the ultimate objective being its realization eventually for all workers. From the point of view of the socialist movement, women's work was an extraordinary form of exploitation of the working class, which could only be terminated by an overthrow of the capitalistic society. In this sense, working class women and men were equal and therefore had the same interests. From the beginning, the struggle for the cultural and material improvement of the working class led to contradictory views of the women's work question in the socialist movement (the labour movement and socialist parties). On the one hand the socialist leaders nearly always pleaded for equal rights for women in cases of paid work, education and political rights. On the other hand, with respect to the cultural improvement of the working class, the goal was seen as being a reasonable family lifestyle, resembling the model of the bourgeois family, in which the housewife has the time to run the household and to raise the children. This last aim could be realized by achieving breadwinners wages for men, thereby making it unnecessary for women to perform paid work and concurrently eliminating low-paid women's work. This contradiction between supporting equal rights for women in paid work and the struggle to free women from performing paid work created a gap between the theory and practice of the work movement until far into the twentieth century.

Nevertheless, the labour movement (and some enlightened doctors) were during this period the first to begin gathering data concerning the working class and their living and working conditions. They also persuaded the government to commence similar studies. Children's and women's working conditions were one of the objects of this data gathering exercise.

The male-dominated unions contributed very little to the National Exhibition of Women's Work (1898). The 'bourgeois' character of the exhibition made it incapable of contributing to the aims of working class women. Only the female seamstress union participated; the seamstresses did, however, add an important additional dimension to the exhibition. Not only the work of bourgeois women, but also that of the working class women was made visible, enhancing the scope of the exhibition and the amount of information provided, and introducing a new focus for future study. Although there was a large gap between women of different status levels and with different aims, the period in which the exhibition took place was characterized by an open mindedness and spirit of co-operation which terminated in the decade which followed. The diversification of the women's movement led to sharp contradictions, due to the growing differences of opinion on the questions of women's work protection and voting rights.

The third current which made a major contribution to the rise of the 'women's question' at the turn of the century was that of the 'radical'

feminists. This group of liberal and socialist women, ideologically based on the ideas of the Enlightenment and of the French Revolution, posed fundamental questions relating to autonomy and rights for women, including in their analysis the broadest possible approach to the problem (considering marriage, private property, work participation, civil rights and so forth). They had their own organization and periodical. The fundamental analyses of the 'women's question' evoked the opposition of a number of social groups to the ideas of the 'radical' feminists, including forces in the academic world.

The first efforts at gathering data relating to women's work took place in a climate which was remarkably open, despite the diversification described above of women from divergent social status backgrounds, and with differing opinions about the 'women's question'. This open climate was due largely to the influence of the National Exhibition of Women's Work. The task of gathering data was continued by the National Bureau of Women's Work, which performed a great deal of small-scale research (1900-1920). Research on women's work stopped during the Interbellum, although the women's work question remained on the political agenda. The increasing power of the confessional political parties repeatedly resulted in new laws on the prohibition of paid work for married women.

From the turn of the century, the ideas of the 'radical' feminists were more and more the object of criticism. The central theme of the proposed new regulation of the relations between the sexes at this time became the accentuation of the differences between the sexes. Man and woman are different, femaleness and maleness had to be severed from one another. Scientifically, legally, and practically this idea was worked out in social institutions such as the family, the labour market and the legal structure regulating working rights, for instance by creating different spheres of life (between home and work), unequal rights (labour protection laws especially for women, no equal pay, no legal capability for married women and so forth) and by cultivating the psychological differences between the sexes (skills based on femininity and motherhood). When women were taking part in the labour process, they had to be separated from men - spatially, in types of work (male and female work) and in access to skills. The unions, as mentioned already, had in theory accepted the principle of equal rights, but in practice they struggled for breadwinner wages and against female work because of the wage-cutting effect of low female wages on the pay of their male counterparts.

Apart from these developments, opposition also came from within the women's movement itself. This was partly caused by the struggle for voting rights which increased the division between the women from socialist parties and the feminists. The socialist parties were fighting more for general voting rights for all men than for men and women. The feminists reacted by placing the emphasis on voting rights for women rather than on voting rights for all social status groups. The second issue which divided the women's movement concerned the special protection of women's work. The feminists were radically opposed to such protection, because it introduced new inequalities

between the sexes. The socialists saw it as being necessary within the context of the circumstances prevailing at the time, and considered it as a stepping stone to general work protection for both sexes. The confessionalists saw it as a step toward general prohibition of work for married women.

However, the women's movement was divided by more than these divergent political aims alone. After the turn of the century there was a growing movement of women which departed from the 'radical' feminists and reintroduced the issue of equal rights into the discussion. Instead of equality between the sexes, they wanted to stress the femininity of women to highlight how it differed from masculinity. Real women should be female women. In their eyes the 'radical' feminists were denying their own female nature. In the changing political context, this current within the women's movement gained in power. Even voting rights for women, which remained one of the central and clear issues of the women's movement as a whole, tended to be pushed into the background by this 'moderated' part of the women's movement. In 1919, the confessionals were willing to agree to the voting rights for women, more or less to counteract potential revolutionary influences from other countries in Europe and because they expected more conservative votes from women. They also agreed to a more or less general labour protection law (an eight-hour working day for men and women).

Research on female workers and their work

Thus the first research on women's work was set up in a complex political environment in which the aim of equal rights had not yet been realised, except on the point of voting rights. After 1920, the women's movement found itself on the defensive, subjected to continuous assaults from the confessional parties on women's paid work, which received increasing support from other groups due to the explosion of unemployment in the thirties.

The second question considered in the book, which was what issues have been studied in the context of women's work during the different identified periods of the last century, yielded a rather diversified spectrum of answers.

In the first two decades of the century, the National Bureau for Women's Work carried out a large number of empirical studies on several jobs and workplaces of women. The researchers of this bureau, women who had also been working on the national exhibition, considered women's work to be an economic necessity for working class women, to augment the income of the family. This was the case both for young working girls and for married women. The research was concentrated in three areas: carrying out statistical operations on changes in the employment patterns of women, doing empirical research on low-paid women's work, and compiling job guides and career advice for women and girls of all social status backgrounds. The empirical research was always related to the labour laws and their consequences for the employment possibilities for women.

The number of married women working outside the home was already very small and it diminished continually from 1890 until the twenties, thereafter remaining stable until the Second World War (in the Interbellum

only 2% of the Dutch labour force were married women). The attacks from confessionals against married women's paid work outside the home was therefore largely ideological in nature. During the Interbellum, almost no research on women's work was done for a period of twenty years. The National Bureau stopped doing empirical research on women's work, but continued work on job-advising and job-guidance for women and girls.

In the thirties, moreover, special efforts were made on behalf of Catholic girls working in factories. The largest numbers of working girls were employed in the industries in the predominantly Catholic regions. Especially noteworthy is the accent which Catholics placed on the issue of sexuality in the case of factory girls. The suggestion of any type of sexual activity combined with a lack of religious zeal alarmed them more than poor working conditions and circumstances. Catholic youth workers began by gathering data, concentrating on the religious and sexual moral lifestyles of these factory girls; their aim was to organize practical youth work to help to prepare these girls to be good Catholic mothers in the future. In the post war period this group of young girls received increased attention from the elites of the other two 'pillars' of Dutch society (protestant-christians and socialists). All of these elites were becoming increasingly anxious about the possible development of a 'mass-youth' phenomenon. These fears led to a tremendous research effort, paid for by the government, and executed by the pillared academic social sciences. In this research the focus shifted from standards of sexual morality to pedagogical standards. The only problems of working girls deemed worthy of academic study were pedagogical ones. A sociology of youth failed to develop. The employment status of the working girls was likewise not incorporated into the field of sociology of work (in this case managerial sociology), which has become a new subdiscipline in sociology in the post war period. The work-related issues affecting girls were reduced to pedagogical issues.

In the immediate post-war years, the government regarded working girls primarily as an economical issue, as testified by their research reports. More specifically young girls were seen as a source of labour to resolve existing manpower shortages. Later on pedagogical concerns were added to these economic ones. Only when the shortage of manpower seemed to be more structural, was the first governmental initiative taken in the sixties to carry out research aimed at evaluating the potential of manpower among married women (the fulltime housewives).

The first sociological research on this issue commenced at the end of the fifties. It concerned itself solely with married women, whether working outside their homes or not. In sociology, the problem of married women working outside their homes became a research subject within the subdiscipline 'sociology of the family' and not within that of 'sociology of work'. Female workers and their work as research subjects were therefore considered to be a family problem and not a work problem. The research carried out within the framework of the sociology of family concerned itself virtually solely with the attitudes of married women toward working outside their

homes, and related these attitudes to personal factors such as age, educational level and to family factors such as the number of children, income of their husbands, and so forth. It was by means of this type of supply-side factors that the work force participation of married women was described.

Research on demand-side factors never took place, nor did research on the work aspects themselves (such as working conditions, level of work, required skill). Theoretically, the functionalist-structuralistic 'role-theory' of Parsons was applied. It was also the first time sociology developed explicitly a theory explaining the social relations between the sexes. From the point of view of role-theory, problems of combining a job and household duties were labelled as role conflicts within married women themselves. In the sociology of the family, work done at home was not considered to be work, but to be loving and cherishing, consuming and caring for husband and children.

With the rise of the feminist movement at the end of the sixties, the social position of women began to be analyzed in completely new ways. The analyses of the relations between men and women in terms of power became the central issue (in the family, in sexuality, in paid work and in politics). It was maintained that the inequality between the sexes could be explained by pointing to the different roles which men and women occupied. The role of mother and housewife was considered as obligatory and unpaid homework and therefore as the central cause for the oppression of all women. The consciousness of this oppression could be the basis for a collective strategy of the women's movement. Feminists demanded that men should perform their fair share in the unpaid housework. It caused a crisis in the private lives of people on a broad scale. For the first time ever in history, women demanded that housework and child care should also be done by men. Even the 'radical' feminists in the first feminist movement never made such demands.

The second feminist movement elevated a large number of issues previously considered as belonging purely to the private life, to political ones. These issues not only concerned housework and child care, but also the area of sexuality. This area was also analyzed in terms of power relations (sexual violence, child abuse, the male dominated heterosexuality).

The feminist movement at the end of the sixties gave rise to a new field of studies at the academic level, which began to appear in the middle of the nineteen-seventies and which was called 'women's studies'. In the social and historical sciences at first, and gradually in all established academic disciplines, women (students and later on female researchers as well) posed new questions concerning the position of women, thereby criticising the gaps in knowledge about women and the traditional patterns of male views. In the field of women's work, a start was made with a marxist analysis of the subordinated position of women. Capitalism and patriarchy together were seen as the cause of this subordination inside the home and in the workplace. For the first time since the National Bureau on Women's Work carried out its investigations at the beginning of this century, research was done on women's work itself. The quantitative and qualitative marginality of women's work was studied within organizations and in women's jobs. In the eighties,

the marxist theoretical context was discarded because it was to general in scope women in particular were the victims of the system. New theories came into being in an effort to find answers to the question of why the sexual division of labour had developed as it had. The continuous restating of the sexual division of labour as a principle of organizing paid and unpaid work became un object of study. Not only women's jobs were studied, but also the inequality between the labour positions of men and women and the mechanism by which this inequality has endured from one period to another.

Compared to the sociological studies of the family which had concentrated almost solely on attitude-supply-side factors, research in the eighties placed more emphasis on demand-side factors: the employment available for women, the discrimination by management in selecting and interviewing female candidates, the discrimination in career development and in the acceptance of female workers for in-house education and so forth.

For the first time since the start of academic sociology, women's work has become the specific object of work research. Also for the first, interfaces have been created with the sociology of work. This brings us to the last question of the book.

Women's work in the sociology of work

The third central question considered in this book, namely the extent of the interest taken by Dutch sociology in general and by the sociology of work in particularly since 1945 in female workers and in questions concerning women's work, can be answered succinctly. Until the middle of the nineteen-seventies, this attention was minimal; sex might be used as one of the independent variables in a research study for example. Only in the last decade more consideration has been given to the position of female workers and to the sexual division of labour, with a special concentration on labour market developments and on segmentations in the labour processes as research topics. In the following section we will highlight some aspects of academic thought in different historical periods, in an attempt to explain these developments in Dutch sociology.

At the turn of the century sociology as an academic discipline did not yet existed in the Netherlands. In the academical climate the liberal bourgeoisie dominated. Almost no attention was paid by these academics to the consequences of industrialization for the working lives of people, and there was therefore likewise no attention paid to women's work. In reflecting on the women's movement of that time, we see that ideas opposing the ideas of equal rights for women were, however, being developed. Steinmetz, who later became the doyen of Dutch sociology, developed a paradigm concerning the necessity of there being a difference between the sexes. In the context of his evolution theory, he saw a need to protect the monogamous family and to protect femininity by excluding women from paid work and by reserving them for household and childcare duties. For a good analysis of 'the women's question', Steinmetz considered it necessary to make a distinction between different sorts of women: 'real women' and 'traitors to her own sex'. Only

women unsuitable for marriage could learn a profession, so their breed would become extinct. In his view, the cultivation of differences between the sexes had a socio-technical function in regulating the relations between the sexes in private life (it generated love and happiness) as well as in helping to maintain order of society (disciplining of men to monogamy and adapting them to be good workers and breadwinners).

When academic sociology became more institutionalized during the Interbellum, this paradigm was incorporated without dispute into the basics of sociology. The women's movement was no longer strong, so there was no force to oppose or to revise this paradigm. No sociology of women came into existence (in contrast with psychology which developed a psychology of women) and interest in 'the women's question' seemed to have died out completely. It was only after the Second World War that a sociological foundation for this paradigm was formulated, resulting from the development of the role theory. Until the emergence of the new women's movement at the end of the sixties and the start of women's studies in the seventies, these roots of the discipline were unchallenged.

Before World War Two, virtually no attention was paid to work in general as a topic of study within academic sociology. Contributing factors were the relatively late industrialization of the Netherlands, its specific cultural and social character and the religious-political division of Dutch society (pillarization), especially since the emancipation of the Catholics and their acceptance into the mainstream of Dutch society. Pillarization created vertical social structures rather than horizontal class-structures. More or less as a consequence of these factors, the socialist unions did not develop a powerful position on the shop floor of the major industries. In the Interbellum they opted for a central deliberation strategy and for co-operation with the socialist party to achieve government power (which became a reality on the eve of World War Two, in 1939). The socialist movement thus failed to become a significant social force on the basis of a grass-roots struggle, and was unable to exert any influence on the burgeoning social sciences to devoted attention to these kinds of work problems. Another factor was the large theoretical gap between the intellectuals of the socialist movement, with analyses based on marxism, and the bourgeois academic tradition. The marxist intellectuals were almost completely excluded from university positions. Their analyses and research remained a tradition separated from academic sociology.

The first steps toward the institutionalization of sociology actually occurred in the field of geography. As a result, the first sociological studies were largely sociographical in character. They were highly descriptive with no propositions and with only a geographical tracing of the subjects researched. In these studies, workers, including female workers, were sometimes one of the phenomena described. One cultural study on seamstresses was in this respect more or less a coincidence. Questions about the topics of work and labour processes were never generated, however, in the pre-war sociographical studies.

After the Second World War, Dutch sociology came into its own and became completely orientated toward American sociology (in the pre-war period it was orientated primarily toward German traditions in social sciences). A certain differentiation took place, out of which a managerial sociology developed. Neither this subdiscipline, nor other directions in sociology in the postwar period (the religious split-up of cultural sociology for example) devoted any significant attention to the female worker or to her work in studies on human relations at the company level (work motivation, work satisfaction and leadership). The same applied for the period after managerial sociology had become discredited (or matured) and more real sociological issues began to be examined in the field of the sociology of work (mobility and stratification, formation of professions, supply-side labour market issues for example). Most of the studies were conducted in the male sectors of industry or in male professions. If female workers were incorporated in the research, they were usually dealt with in one of three ways. One way was to exclude women from the samples; a second way was to describe how they differed from male workers (sex as an independent variable), but to forget about these differences in the analyses, which were typologies of male workers only. A third way, often used implicitly, was to interpret the data on male and female workers differently. For male workers the job-model was used, for female workers the gender-model. This means that data on female workers were analyzed in the context of (future) family responsibility or femininity and never in the context of the paid work they did, as was the case for data relating to male workers.

Only since the middle of the seventies, with the commencement of the analysis of the distributive aspects of the labour market (dual labour market) and of the societal inequality which generated it, has the sexual division of labour came into the picture. The studies at the company level concerning the consequences for the quality of work of automation and of new forms of work division, also stirred up some interest in the employment consequences for women, for the quality of women's work and for aspects of the sexual division of work. Yet in the area of power relations in organizations, the power relation between the sexes is still not seen as a significant factor in the sociological analyses of the processes of decision-making which go on in organizations. The meaning of ideologies around masculinity and femininity (in job-tasks and skills) has likewise not been researched within the framework of the sociology of work in the last decade.

There is still a gap on these points between studies in the sociology of work and the feminist studies. One of the main reasons for the lack of interest in the topic women's work in post-war sociology of work are the managerial character of the discipline, as well as the structural-functional character of 'modern sociology'. On the one hand, because of the managerial character of the discipline, a complete division was created between studies on the level of organizations and studies on the family. It meant that the arrangement (composition of groups) of men was studied within the organizational sphere, and the arrangements (composition of groups) of women within

the family sphere. Therefore women's participation in the labour force was proposed as being solely a family problem, analyzed by role-theory. On the other hand, the structural-functional paradigm favored in 'modern sociology' failed both in the case of sociology of work as well as in sociology of family (role-theory) to initiate research from worker's perspectives. In the first case the function of the company was central, in the second the function of the family. Therefore, when the shortage of female workers was raised as a topic, it was handled within the framework of family sociology, as a family problem (the absence of the housewife in the family) and not as a work problem. Only after this functionalistic perspective lost its dominant position did the workers' perspectives begin to appear in research. In both research traditions, in the sociology of work as well as in the sociology of family this took place in the middle of the seventies. Feministic criticism of placing women's work within the confines of role theory bore fruit; for the first time in sociology women's work became an issue of work and no longer an issue of family. The worker's perspective in the sociology of work in the seventies also opened the way for more questions about the different positions of male and female workers and the sex segregation on the labour market.

In spite of these developments, there still are a large number of topics which need revision in the sociology of work before there will be an integration of the two research traditions examined in this book. The two core topics are the full integration of the sexual division of labour in the sociological analysis on questions of work and organization and reorientation on the combination of work in public and private spheres. These could open new perspectives for the theoretical as well as empirical developments in the sociology of work.

Curriculum vitae

Jeanne de Bruijn werd op 28 maart 1953 in Ens geboren, als tweede van de vijf kinderen van Johannes Jacobus de Bruijn en Johanna Dingemans. Ze ging daar naar de katholieke lagere school en het openbare Prof. Ter Veen Lyceum in Emmeloord, waar ze in 1970 haar hbs-B diploma behaalde. Van 1970 tot 1978 studeerde zij sociologie aan de Rijksuniversiteit van Groningen, met als afstudeerrichting 'historische en wijsgerige sociologie' en was van 1973 tot 1978 kandidaatsassistente bij massamedia-onderzoek en bij de Projektgroep Vrouwenarbeid. Vanaf 1979 is ze wetenschappelijk medewerkster/universitair docente voor emancipatie- en arbeidsvraagstukken bij de Vakgroep Filosofie en Maatschappijwetenschap (vanaf 1988 bij de Vakgroep Sociologie) aan het Sociologisch Instituut in Groningen.

Haar publicaties liggen op het terrein van vrouwenarbeid en ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties. Daarnaast begeleidt ze derde geldstroom onderzoek op deze terreinen en onderzoek naar de ontwikkelingen van vrouwenstudies in Nederland.

STELLINGEN

1. De moderne sociologie van de jaren zestig heeft de kloof tussen de onderzoeksterreinen van arbeid en gezin geïnstitutionaliseerd.

2. In de sociale wetenschappen wordt sekse nog te vaak uitsluitend als persoonsvariabele opgevat. Het structurele karakter van de sekseverhoudingen wordt onvoldoende onderkend, waardoor vrijwel alle structurele analyses van arbeid en organisatie voorbij gaan aan de arbeidsverdeling tussen de seksen.

3. Van alle dimensies van sekse-ongelijkheid, zijn gedurende de afgelopen eeuw de grote beloningsverschillen het minst gewijzigd. De instandhouding van de seksebeloningsverschillen is dan ook een van de meest 'mannelijke', namelijk materiële, methoden van machthandhaving.

4. Aangezien beloningsverschillen een van de kernthema's vormen van de economische discipline, is het op basis van de voorgaande stelling begrijpelijk, dat vrouwenstudies binnen de economische wetenschapsbeoefening een bedreiging vormen en derhalve minimale belangstelling genieten.

5. De angst voor wijzigingen in de bestaande seksebeloningsverschillen beperkt zich niet tot de wetenschapsinterne onderwerpkeuzes, maar uit zich ook in de financieringbronnen voor wetenschappelijk onderzoek; zo heeft het Ministerie van Economische Zaken nog nimmer gelden beschikbaar gesteld voor onderzoek op genoemd terrein. In het algemeen geldt dat vrouwenarbeidonderzoek qua financiering niet beperkt moet blijven tot de emancipatiegelden en -fondsen, maar juist binnen de reguliere kanalen voor arbeidsonderzoek een plaats moet krijgen.

6. Vanuit de huidige machtsbalans tussen gevestigden (arbeidsonderzoekers) en buitenstaanders (onderzoeksters op het terrein van vrouwenarbeid en arbeidsverdeling tussen de seksen) kunnen de gevestigden zich het nog permitteren geen kennis te nemen en gebruik te maken van de onderzoeksresultaten van de buitenstaanders. Bij een verdergaande ontwikkeling vanuit dit Eliaans perspectief geredeneerd valt te verwachten dat arbeidssociologen die op dezelfde voet voorgaan, in de naaste toekomst van onwetenschappelijkheid worden beticht.

7. De bedrijfscultuur-veranderingen die veel bedrijven heden ten dage nastreven zouden, in plaats van met dure cursussen sociaal management en conflicthantering voor zittende mannen, sneller en effectiever gerealiseerd kunnen worden met de aanstelling van aanzienlijke aantallen vrouwen in hogere en leidinggevende posities.

8. Een zekere vorm van taylorisme in de wetenschappelijke onderzoekspraktijk zou dit proefschrift aanmerkelijk hebben bekort.

9. Stellingen als "Positieve discriminatie maakt vrouwen juist afhankelijker" (D. Swinkels KUN) en "Ik heb hier niets te melden over vrouwen in relatie tot wetenschap en samenleving" (Pienie Zwitserlood KUN) (beide NRC-Handelsblad 19 mei 1989) tonen aan dat stellingen zonder kennis van zaken afbreuk doen aan het instituut wetenschap respectievelijk de wetenschap ridiculiseren.

10. Het stereotyp dat boeren nog op varkens rondrijden staat in geen verhouding tot de moderne high tech bedrijfsvoering in de Nederlandse landbouw.

Jeanne de Bruijn

Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief.

28 juni 1989, Wageningen.